VAKIFLAR Dergisi

XII

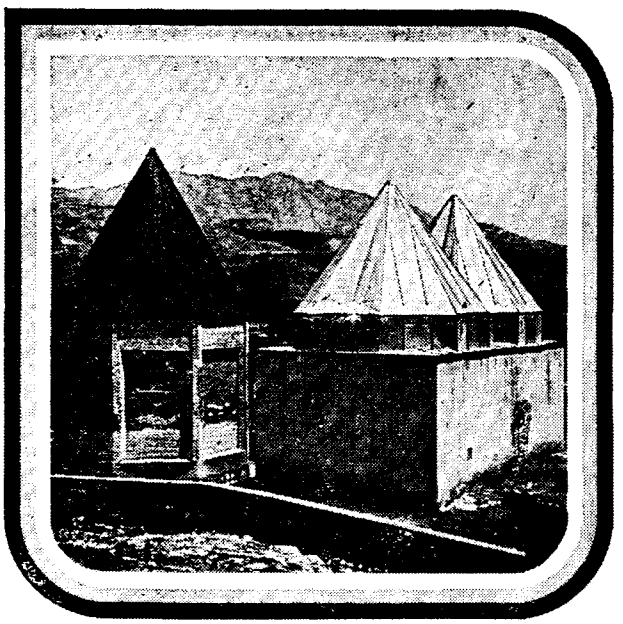

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

VAKIFLAR Dergisi

XII. Sayı

Fiatı : 200 TL.

Sahibi
Vakıflar Genel Müdürlüğü
Adına
M. Fuat Ünver

Sorumlu
Yazı İşleri Müdürü
İbrahim Ateş

Yazı Kurulu
İbrahim Ateş
Sadi Bayram
Kerim Erdoğan

Teknik Yönetmen
Kerim Erdoğan

Gönderilen yazılar iade edilmez.
Yayınlanan yazılarda ileri sürülen fikir ve beyanlardan yazı sahipleri sorumludur.

Makaleler kaynak gösterilmek kaydı ile iktibas edilebilir.

Ön kapaktaki konular :

1 — Ankara Etnoğrafya Müzesinde bulunan XIV. cü Yüzyılda Meraga'da yazılmış Kur'an-ı Kerim'in 1. Cüzü Zahriye Sahifesi

2 — Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Muhafaza edilen Silsilename'den alınan Yavuz Sultan Selim Minyatürü. *(Foto: Sadi Bayram)*

3 — Şam Ümeyye Camii içinden bir görünüş (solda Yahya Aleyhisselam'ın Makamı görülmekte)

4 — Kemah'ta Melik Mengüçek Gazi ve Behramşahoğlu Selçuk Şah Kümbeti *(Foto: Orhan Cezmi Tunçer)*

Arka kapakta üstte: Selçuklu Devrinin Şahaserlerinden Sivas Gökmedrese; *Altta:* Manisa Muradiye Külliyesi *(Foto: Orhan Cezmi Tunçer)*

Telefon (Ankara)
11 17 23
24 23 51/96-60

Basıldığı Yer :
Mars Matbaası 1978 — Ankara

Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları:

a) Ankara'da, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanığı Satış Bürosu Ulus - Ankara

b) Taşra Teşkilâtlarından:

— İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü - Karaköy
— Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Antalya Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Balıkesir Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Hatay Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— İzmir Vakıflar Müdürlüğü
— Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Manisa Vakıflar Müdürlüğü
— Çanakkale Vakıflar Müdürlüğü
— Samsun Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü
— Urfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü

temin edilebilir.

Diğer yayınlarımızın listesi Derginin son sahifesindedir.

İÇİNDEKİLER

1 — **PROF. DR. NEŞET ÇAĞATAY**
Sultan Murad Hüdavendiğar Adına Düzenlenmiş Bir Vakfiye 7

2 — **ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL ÜNVER**
XIV. üncü Asırda Anadolu'da Selçukluların An'anesine Bağlı Mezar Taşları Üzerine 15

3 — **İBRAHİM ATEŞ**
Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi 27

4 — **DOÇ. DR. İSMET KAYAOĞLU**
Turumtay Vakfiyesi 91

5 — **DOÇ. DR. ABDÜLKADİR ŞENER**
Edirne'de Süleyman Paşa Vakfiyesine Ait İki Berat 113

6 — **DOÇ. DR. YILMAZ ÖNGE**
Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma 121

7 — **DR. ORHAN CEZMİ TUNÇER**
Anadolu'nun İlk Dört Selçuklu Kumandanı ve Yaptırdığı Yapıların Özellikleri 137

8 — **M. EROL YURDAKUL - MEHMET ÇAYIRDAĞ**
Kayseri Erciyes Dağı Eteklerinde Bulunan İki Türbe 163

9 — **FİLİZ OĞUZ**
Selçuk, Karakol Yanı Mescidi 179

10 — **DR. YILDIZ ÖTÜKEN**
İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri 213

11 — **ÖMER YÖRÜKOĞLU**
Çifte Minareli Medrese (Hatuniye) Hafriyatı 235

12 — **AHMET YAŞAR OCAK**
Zaviyeler 247

13 — **İSMET BİNARK**
Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı 271

14 — **SABİHA AKER**
Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde Bulunan XIV. Yüzyılda Meraga'da Yapılmış Vakıf Kur'an Cüzleri 291

15 — **DR. İSA SELMAN**
Hattat ve Tezhibci Nişaburlu Şah Mahmud 239

16 — **MAHMUD GÜNDÜZ**
Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'anı Kerim Basmaları 335

17 — **ATİLLA ÇETİN**
Arşiv Terimleri ve Deyimleri 351

18 — **DR. ALİ ARSLAN AYDIN**
Beşeri Münasebetler 395

19 — **PROF. HÜSEYİN ATAY**
Dini Meseleler 413

ÖNSÖZ

İnsanların, hayırda bulunma, iyilik yapma ve yardım etme gibi duygularından doğan "Vakıf" müessesesi, dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin temelini teşkil edecek tarzda, yüzyıllardan beri canlılığını ve hayatiyetini devam ettirmektedir. Bir yandan ata yadigarı eski eser ve abidelerin onarılarak erişilmez güzelliklerinin korunmasına çalışılmakta, diğer yandan binlerce vakfiye ile yapılması istenilen sosyal yardım ve hizmetlerin yerine getirilmesi için çaba sarfedilmektedir. Bu hizmetleri en iyi şekilde yürütebilmek için gerekli malî gücün artırılması zarureti doğmuş, bu da Vakıflar İdaresini birtakım ekonomik faaliyet alanlarına sevketmiştir. Bütün bunların bir sonucu olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü, eski eserlerin bakım ve restorasyonu, muhafazası, öğrenci yurtlarının açılması ve işletilmesi, fakir ve yoksullara yemek dağıtılması, Kur'an-ı Kerim ve Mevlüt okutturulması gibi dinî, hayrî ve sosyal hizmetler yanında Vakıflar Bankası, Taksim Otelcilik gibi iştirakleri ve Aydın-Ayvalık Zeytin ve Zeytinyağı İşletmeleri, Taşdelen Vakıf Menba Suları İşletmeleriyle ekonomik faaliyetlerin içinde bulunmaktadır. Bu konudaki çalışmalara ağırlık verilerek malî gücün artırılması amaç olarak benimsenmektedir.

Yayınladığımız bir çok eserle kültür hizmetleri konusunda olumlu adımlar atmaktayız. Bu konuda gördüğümüz ilgiden ayrı bir mutluluk duyduğumuzu ifade etmek isterim.

Vakıflar Dergisinin XII. sayısını hizmetlerinize sunarken, çalışmalarımızı ilgi ve yazılarıyla destekleyen bütün bilim adamlarına ve okuyucularımıza, derginin yayınlanmasında emeği olan çalışma arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

M. Fuat ÜNVER
İdare Meclisi Başkanı ve
Genel Müdür V.

SULTAN MURAD HÜDAVENDİGÂR ADINA DÜZENLENMİŞ BİR VAKFİYE

PROF. DR.
NEŞET ÇAĞATAY

Burada yayınladığımız vakfiyenin ayrıntılarına geçmeden önce, İslâm ülkelerinde ve Osmanlılar'da vakıf kurumu üzerine bir kaç söz söylemek istiyoruz.

Osmanlılar'dan önce Türk-İslâm ülkelerinde vakıf :

Vakıflar Dergisi'nin bundan önceki sayısında (XI. sayı) "İslâm'da Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi" başlığı altında yazdığım bir makalede, vakıf kurumunun niteliği, eski uluslardaki benzeri kurumlar, vakfın İslâm'da ne zaman ortaya çıktığı ve türleri üzerinde kısaca durmuştum.

Bu yazımda vakıf kurumunun Osmanlılar öncesi İslâm devletlerindeki durumuna bir göz attıktan sonra Osmanlılar'ın türlü amaç güden vakıflarının özelliklerini ve vakıfların İslâm topluluklarında oynadığı roller ve yaptıkları hizmetler üzerinde duracağız.

Kişinin, malını kendi mülkiyetinden çıkarıp temelli olarak bir hayır işine bağlaması diye tanımlayabileceğimiz vakıf kurumu, insanoğlunun, esirgeme koruma ve yardım etme duygularının bir ürünüdür.

Bu bakımdan rahmetli hocam Mehmet Fuat Köprülü'nün de dediği gibi vakıf kurumu, doğrudan doğruya İslâm dininin dînî ahlâkî temellerinden doğmuş, sadece İslâm'a özgü bir kurum değildir[1].

---

1) F. Köprülü bu konuda şöyle söylüyor: (sadeleştirerek alıyorum) "bütün büyük dinler gibi İslâm dininin de hayır ve yardım türünden ahlâkî ilkeleri teşvik etmesi doğaldır. Ancak, bunun sadece müslümanlığa has bir özellik olamıyacağı ve vakıf kurumunun ortaya çıkışında yalnız bunun etken olamıyacağı ortadadır. İlk İslâm hukukçularının vakfın niteliği üzerindeki yoğun tartışmalarını ve vakıf yanlısı olanların bunu kitaba ve sünnete dayamak için ne denli zorluk çektiklerini biliyoruz. Mûsevîlik hukukuna Sâsânî hukukuna ve Bizans hukukuna yabancı olmıyan ve daha ilk halifeler zamanında Irak'ta, Suriye'de, Mısır'da, Sâsânî ve Bizans kurumları ile karşılaşan müslümanlar, öteki bir çok şeyler gibi vakfın ilk örneklerini de buralardaki dinî ve hayrî kuruluşlarda gördüler. Mısır'da olsun Suriye'de olsun Bizans hukukunun belli bir hukuki nitelik vermiş olduğu, türlü türlü dinî işlerle ve hayır işleri ile ilgili kurumlar pek çoktu ve bunlar vakıfların şartlarına göre yönetilmiş zengin vakıflara

İslâm'da ilk vakıf, bilindiği gibi 706 yılında, Emevîler halifesi Abdülmelik oğlu Velid (yaşamı: 670-715) tarafından, başkent Şam'da yaptırılan "Ümeyye Camii" için kurulmuştur.[2].

İnsanların, öldükten sonra da adlarının anılmasına, iyiliklerinin sürmesine ve unutulmamaya tutkulu oluşları onları, çok eski çağlardan beri, hangi toplumda ve dinde olurlarsa olsunlar hayır işlerine ve kutsal amaçlara dönük girişimlere yöneltmiştir.

Vakıf kurumu, Onasya uluslarında ve Roma'da olduğu gibi Asya'nın Budistleri arasında da çok yaygın ve gelişkindi. M. 400 yıllarında Hindistan'ı gezen Fa Hian adlı bir çinli gezgin, Hind zenginlerinin ve tüccarlarının Buda Tapınağı'na tarlalar, evler, bahçeler, insan ve öküzler vakfettiklerini bildiriyor. O ayrıca, Orissa'daki bir kıralın, o sıralarda ölen bir ermiş için yirmi dört dönümlük bahçeli bir manastır vakfettiğini de söylüyor[3]

Acıma, yardım etme ve koruma gibi duyguların oluşmasına ve gelişmesine, her toplumun kendi ulusal özelliklerinden ayrı olarak bölge, çevre ve din gibi nesnel ve öznel şeyler de etki eder.

İnsânî duygular diye özetliyebileceğimiz bu güzel duygular, Türklerde çok gelişmiş ve olgunlaşmıştır. İlk olarak sekizinci yüzyılda başlayan İslâm vakıf kuruluşları, Türkler'in İslâmiyet'e girişlerine ve İslâm ülkelerinin yönetiminde söz sahibi oluşlarına dek çok az ve sönüktür. Türklerin İslâm ülkelerine eğemen olmalarından sonra çok hızlı ve çok yönlü bir gelişme gösterdi.

Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da, Hârezmşahlar'da Mısır'da türlü Türk-İslâm hükümdarlarının yönetimleri sırasında vakıfların durumu hakkında M. Fuat Köprülü çok önemli bilgiler vermektedir[4].

Büyük Selçuklular, İlhanlılar, Anadolu Selçukluları ve Beylikler zamanında daha çok Dar üş-şifa yani hastahane, medrese, imaret ve hanlar yaptırılmıştır. Büyük Selçuklular, bilindiği gibi bugünki İran'da ve onun doğusundaki ülkelerde hüküm sürdüler. Başkentleri Rey şehri idi ki bugünkü Tahran'ın bir dış mahallesidir. Bu nedenle o devirden ve o yerlerden elimizde hemen hemen hiç bir önemli vakfiye kalmamış olduğundan örnek veremiyoruz.

İlhanlılar da, İran'a ve Anadolu'nun büyük bir bölümüne egemen olmuşlardı. Bunlardan kalma vakfiyelere de pek rastlanamıyor.

Anadolu Selçukluları, Atabeylikler ve Anadolu Beylikleri devirlerine ait elimizde epey vakıf belgeleri var. Bunlardan bir kaç örnek vermek gerekirse şöyle sıralayabiliriz:

1122 yıllarında Artuk Oğullarından Necmeddin İlgâzi b. Artık (Emîrliği: 1108-1122), Mardin'de bir Dar üş-şifa yaptırdı.

Beğtiginliler soyundan olup Irak'taki Erbil Atâbeyi Muzafferüddin Ebu Nasr Kök-Börü b. Zeyneddin Ali Küçük (1154-1232), Erbil'de Kök-Börü tesislerini kuran kişidir. 1167 yılında babasının ölümü üzerine, henüz ondört yaşında iken Atabeylik tahtına oturan ve altmışbeş yıl ülkesini yöneten Kök-Börü, ülkesinde imaretler, sûfiler için hankahlar, o zamanlar namaz vakitleri dışında okul, dershane ve konferans salonu olarak kullanılan camiler, medreseler, hastaneler yaptırmıştı.

---

maliktiler. Bizans devriyle ilgili elde bulunan ve "typica" adını taşıyan vakfiyeler üstünkörü bir gözden geçirilirse bunlarla İslâm vakfiyeleri arasındaki açık benzeyişleri görmemek mümkün olmaz". Bunun tersi de olmuştur: İslâm vakıfları geliştikten sonra hıristiyanlar bu kez İslâm vakıflarını örnek alarak Mısır'da kiliseleri için vakıflar kurmuşlardır. Bak. Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü, Vakıflar Der. II, 1 vd. Ankara, 1942.

2) Vakıf terimi de bundan sonra yani sekizinci yüz yılda kullanılmaya başlanmıştır. Vakıf kurumunun bugünkü gelişkin duruma gelmesinde İmam-ı Âzam'ın öğrencilerinden Ebu Yusuf Yakub'un (728-798) büyük emeği geçmiştir. İmam-ı Âzam Ebu Hanife Nûman b.Sâbit (699-767) vakfı pek kabul etmez. Ona göre vakıf âriyet (ödünç) gibidir. Adak gibi vâcib olur. Ona göre kişinin mülkü, anonim ve genel bir amaç için ve karşılıksız elinden çıkamaz.

3) Bak. Walter Ruben, Budist vakıfları hakkında, Vakıflar Dergisi, II. 173 vd. Ankara, 1942.

4) Bak. burada 1 No. lu notta adı geçen yer. ss. 1 vd.

Onun Erbil'de yaptırdığı büyük konuk ve aşevine gelen herkes günlerce yer içer, ayrılırlarken de kendilerine yol paraları verilirdi. O, ayrıca bir dul ve kimsesiz kadınlar evi ve bir yetimhaneden başka kimsesiz çocuklar için çocuk yuvası yaptırmıştı. Anasız çocuklara süt ana tutardı. Kök-Börü haftada iki gün hastahaneyi ziyaret eder, hastaların yoksul yakınlarına yiyecek gönderirdi. Körler ve sakatlar için dört hankah yaptırmıştı. Bütün bu hayır kurumlarının giderlerini karşılamak için zengin vakıflar kurdu. Ayrıca tutsakları kurtarmak için fidye verilmek üzere de vakfiyeler kurdu. Bu tür vakfiyelerden, kendi ülkesinden olup tutsaklığa düşen hıristiyanları bile kurtarma parası ödetirdi. O, bu amaçla, Haçlılar elinde bulunan Suriye ve Filistin bölgelerine yılda iki kez adamlar yollayıp tutsakları kurtarırdı.

1248 yılında, Şam'daki Türk emîrlerinden Keymerî, bu şehirde hastahane yaptırdı.

1205 de Kayseri'de Gıyaseddin Tıp Okulu ve Birinci Gıyaseddin Keyhusrev'in kızkardeşi prenses Güher Nesibe Hastahanesi, 1219, 1233 de yaptırılan Konya Dar üş-Şifaları.

1217 de Sivas'ta birinci Keykâvüs tarafından yaptırılan Dar üş-Şifa.

1228 de Mengücekler'den Ahmet Şah'ın karısı Turan Melik tarafından yaptırılan hastahane.

1235 de Çankırı'da yaptırılan Atabey Ferruh Hastahanesi.

1272 de Kastamonu'da yaptırılan Ali b.Pervane Hastahanesi.

1275 de Tokat'da yaptırılan Pervane Bey Dar üş-Şifası.

Kayseri'de Cüzzam Hastahanesi (Cüzzamhane), Erzurum ve Erzincan Dar üş-Şifaları 1305 de Amasya'da İlhanlılar'dan Olcayto'nun karısı Ildus (Yıldız) hanımın kölelerinden birinin yaptırdığı Dar üş-Şifa.

Osmanlılarda vakıf :

Selçuklu Türkleri'nin bir uzantısı olan Osmanlı Türkleri'nde insan topluluklarının hayrına ve yararına yapılan vakıflarla -o günün imkanları göz önüne alındığında- kimi ülkelerde bugün bile ulaşılamayan bir düzeye varmıştır.

Bu kurum sayesinde, yurt savunması ve yönetimi dışında kalan bütün halk gereksinmelerinin devlet görevi sayılmadığı bir dönemde, eğitim, öğretim ve sağlık işleri, medreseler, hanlar, hamamlar, hastaneler, çeşmeler, yollar, imparatorluk sınırlarının bir başından öbür başına düzgün ve uyumlu bir biçimde yürütülmüş böylece de Türk toplumu, bilimde ve teknikte, yurttaş sağlığı işlerinde çağdaşı bulunduğu ulusların üstüne çıkarılarak imparatorluk, bugünün süper devletleri gibi tek söz sahibi bir duruma getirilmiştir.

Bu tür vakıfların çoğu hükümdarlar, vezirler ve üst düzeydeki devlet yöneticileri eliyle kurulduğu gibi, şehir, kasaba ve köylerdeki zengin kişilerce de kurulmuştur.

Osmanlı hükümdarları bu hayır işleriyle ilgili vakıflar yanında, daha önce Anadolu Selçukluları ve Beylikler devirlerinde de olduğu gibi, ülkenin geleceğini güven altında tutmak, doğudan batıya, düşman sınırlarına, cihad bölgelerine akın akın gelen Türkler'in buralara rahatça yerleşmelerini sağlamak için, ülkenin gerekli bütün yerlerinde derviş ve ahi kolonileri oluşturup bunların giderleri için zengin vakıflar yapmışlardır.

Bu dervişler ve ahiler, görevlendirildikleri, yerleştirildikleri yerlerde devlet politikasının propagandasını yaptıkları gibi, gelip gidenleri konukluyor, savaşlara katılıyor, halkı bu işte teşvik ediyor böylece de devlete güçlü bir dayanak olmuş oluyorlardı.

Bu yöntem, Osmanlılar'dan önce Anadolu Beylikleri devrinde uygulanmış, bu beyliklerde yer yer ahi zaviyeleri kurularak ülke güvenliğini sağlayan, devlet politikasını savunan ocaklar oluşturulmuştur. Bu ahi

ve şeyh zaviyeleri, daha sonra, ayrıcalıklarını ve haklarını, çevrelerine gelip gidenlere hizmet etme karşılığında almışlardır. Bunların beylikler devrindeki örneklerine sık sık rastlıyoruz. Bunlardan kimileri de ellerindeki yerleri, eski sahipleri olan düşmanları buralardan sürüp çıkararak ele geçirmişlerdi.

Örneğin Aydın bölgesinde Ahi Mahmud adında biri, Aydınoğlu İsa Bey'den alınmış bir fermanla bir takım araziyi elinde bulunduruyordu. Amasya ve Tokat'da da aynı yolla eski zamanlarda kurulmuş pek çok ahi zaviyesi vardır[5].

Kimi beyliklerde, ahilerin devlet yönetiminde ve askerî komutanlıklarda görev aldıklarını görüyoruz. Bu cümleden, Karaman Oğulları ile olduğu gibi Sivas Hâkimi Kadı Burhaneddin ile de yakın ilişkileri vardı. Kadı Burhaneddin (yaşamı - 1344-1398. Emîrliği : 1381-1398), Ahi İsâ, Ahi Nevruz, Ahi Alişah, Ahi Mehmet, Ahi Nasrüddin gibi nüfuzlu ahilerle, daha hükümdar olmadan önce ilişkiler kurmuştu.

Örneğin Ahi İsâ ile çoktandır dost olup, kendisi Sivas Hâkimi olduktan sonra Ahi İsâ'yı, Amasya Hâkimi Hacı Şadgeldi katına elçi olarak göndermiş, bundan sonra kendisi Kayseri'ye saldırdığında onu, birliklerinin bir koluna komutan atamıştır[6]. Kadı Burhaneddin, Zile'de yaptırdığı medrese ile bu şehrin yönetimini Ahi Alişah'a verdi[7].

Kuruluştan başlayarak Fatih Sultan Mehmet devrine dek Osmanlı hükümdarlarının hemen hepsi ahi örgütüne girmişlerdi. Bunlar da ahiler gibi, asıl adlarından önce şerefüddin, fahrüddin vb. gibi bir lakab alıyorlardı. Örneğin Orhan Gâzî'nin ahilik lakabı "İhtiyarüddin" idi.

Kendileri de ahilerden kuşak kuşanan bu hükümdarlar, biraz önce sözünü ettiğimiz amaçla, gerekli yerlere ahi dikiyorlardı. Örneğin Sultan Orhan "ahilerimden kuşandığım kuşağı Ahi Musa'ya elimle kuşadup Malkara'ya ahi diktim" diyor. Bu olayı anlatan vakfiyede, sınırlarını belirttiği büyük bir toprak parçasını Malkara ahiliği'ne vakfediyor[8].

Birinci Sultan Murad, Malkara'nın başka bir bölgesine "Yeğan Reis" adında birini ahi dikiyor ve orası daha sonra "Yegan Reis Köyü" diye anılıyor. Aynı bölgede yine birinci Murad zamanından beri "Aydın Şeyh" adında birine vakfedilmiş başka bir yer bulunmaktadır.

Bunun gibi Yıldırım Bayezid Han da Dimetoka'da başka bir ahiye bir zaviye yaptırıp, şehir içindeki "Başhane"nin gelirini bu zaviyeye vakfetmiştir. Yenice Zagra'da Kılıç Baba Zaviyesi, Çirmen'de Musa Baba Zaviyesi hep bu sıralarda yapılmış zaviyelerdir. Yanlız Paşa Livası'nda altmışyedi zaviye vardır. Bu ahilik ve zaviye bölgelerine hıristiyan halk büyük bir istekle gelip yerleşiyorlardı. Çünkü buralarda güven, hak ve adalet daha dikkatle uygulanıyordu[9].

Murad Hudavendigâr Han'ın düzenlediği bir vakfiye :

Şimdi, ülkenin birçok yerinde vakıflar kurmuş olan Murad Hudavendigâr Han'ın, bugüne dek hiç bir yerde yayınlanmamış, metni yalnız bizde bulunan, H. 772 yılı Şaban (M. 1371) tarihli bir vakfiyesini burada yayınlıyoruz. Vakfiye metninin aslını yani orijinal nüshasını da Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerine hediye ediyorum.

5) Bak. Ömer Lütfü Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, Vakıflar Dergisi, II, 292 vd. Ankara, 1942. Ahilerin türlü fonksiyonları hakkında bak. Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, ss. 98 ve başka yerler, Ankara, 1974.

6) Bak. Neşet Çağatay, bundan önceki notta adı geçen eser. ss. 99.

7) Bak. Neşet Çağatay, 5 No. lu notta adı geçen eser, ve yer.

8) Bak. Neşet Çağatay, 5 No. lu notta adı geçen eser, ss. 59, 99. Türk Tarih Kurumu'nun yayınladığı Vesikalar Dergisi C. I, sayı : 4, ss. 243. Ayrıca bak. Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlânâdan sonra Mevlevilik, ss. 275, İstanbul, 1953.

9) Bu ahi ve şeyh vaziyeleri ve kimi kadınların (bâciyan-ı Rum) yönettikleri zaviyeler üzerine geniş bilgi için bak. Ömer Lütfi Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, Vakıflar Dergisi, II, 305 vd. Ankara, 1942.

Vakfiye, Hicrî 772 yılı Şaban ayında (Şubat-Mart 1371 de) arapça olarak düzenlenmiş. Asıl ana metne uygunluğu altı kez onaylanmış. Bunlardan beşi Keşan kadıları tarafından, biri de Malkara Kadılığı tarafından onaylanmış. Malkara Kadı'sınca onaylanması işi, tahminimize göre o sırada belki Keşan'da kadı bulunmuyor ya da herhangi bir nedenle kadılık makamı boş bulunuyordu.

Vakfiye de sınırları çizilen Telkat Köyü (burada "t" den sonra gelen sesli harf öteki sesli harflerle de okunabilir, çünkü bu ad harekeli değil). Seydi Bey Oğlu İmam Eminüddin Fakih'e, ondan sonra onun çocuklarına, daha sonra da soyu yürüdüğü sürece nesilden nesle ve kuşaktan kuşağa, çocuklarının çocuklarına vakfedilmiştir.

Ayrıca vakıf gelirinin bölüşülmesinde mütevellinin kızları ile erkek çocuklarının eşit haklara sahip oldukları, bunların soyu tükenince ve onlardan hiç bir hak sahibi kalmayınca bu vakfın gelirinin bilim adamlarına sarfedileceği ve vakfın tümünün ve sınırlarının değiştirilemiyeceği belirtilmiştir. Bu bilgilerden şu sonuçları çıkarabiliriz :

1 — Vakfiyenin aslına uygunluğu, Keşan kadılarınca onandığına göre bu köyün Keşan ilçesi içinde olması gerekir. Ancak bu köye, ne Harita Genel Müdürlüğün'ce basılan ayrıntılı haritalarda ne de İçişleri Bakanlığı'nca yayınlanmış bulunan "Köylerimiz" adlı eserde bulabildik. Bu köy ve mütevelli atanan kişiler hakkında, değerli arkadaşım, Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin'in hazırlayıp İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nce 1952 yılında bastırılan "XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar" adlı eserde de hiç bir bilgi bulamadım. Bu köyün adı belki sonradan değişmiştir. Bu olasılık bize, Prof. Gökbilgin'in eserinin 317. sayfasında, Keşan ilcesine bağlı 1529 tarihli bir vakfiyedeki "Seydi Köy"ü anımsattı. Çünkü "Telkat Köyü", Seydi Bey Oğlu İmam Eminüddin Fakih'e vakfedilmiştir. Köy, aradan geçen 158 yıl içinde (1529 — 1371 = 158) belki de mütevelli İmam Eminüddin Fakih adı uzun olduğundan onun babası Seydi Bey'in adıyla "Seydi Köy" biçimine dönüşmüştür.

2 — Öte yandan vakfın gelirinin bölüşülmesinde erkek ve kız çocuklara eşit hak verileceği kaydı bizim, Vakıflar Dergisi'nin XI. sayısında yayınladığımız yazıda vakıf kurumunun, İslâm mirâs hukuku kurallarına uymadığı hususundaki sözlerimizi de kanıtlayan canlı bir örnek olmaktadır.

3 — Bu vakfiye, Murad Hudavendigâr Han'ın bilim adamlarına verdiği değeri de göstermektedir. Vakfiyenin ilk mütevellisi "İmam Eminüddin Fakih" adında bilgin bir kişi olduğu gibi, bunun soyunun tükenmesi halinde vakıf gelirlerinin yine bilim adamlarına verilmesi şart koşulmuştur. Bu durum bize, ilk Osmanlı hükümdarlarının bu tür cihad bölgelerine büyük önem verdiklerini, Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın, Bu dergide yazdığı (2. ciltte), buralarda, kolonizatör Türk dervişlerinin yerleştirildiğini, bu işin bilinçli ve plânlı bir biçimde sürdürüldüğünü kanıtlamaktadır.

Türlü zamanlarda Keşan'da kadılık yapmış kişilerce yazılmış, vakfiyenin geçerliliğini onaylayan yazılar :

Bu sûret, saklı bulunan sicilde aynı tarihle yazılı olarak mevcut olup Keşan Kadısı, yaratıkların en yoksulu Hacı Oğlu Hüseyin'in izni ile çıkarıldı. Tanrı ikisini de bağışlasın.

Keşan hâkimi Hacı Oğlu Hüseyin Efendi'nin imzasını taşıyan bu şer'î vakfiyenin sûreti, benim bilgim altında aktarılmıştır. Ben, yaratıkların en yoksulu Ahmed Oğlu Şerif Mehmed'im. Tanrı ikimizide bağışlasın.

İçindekilere göz gezdirdim ve onun hukuka uygun olduğunu gördüm ve onu yerinde bularak imza ettim. Bunu güçlü olan Tanrı'ya muhtaç bulunan Keşan Kadısı Fazlullah yazmıştır. Tanrı onu bağışlasın.

Şeriatça sâbit olması hâlinde içindekilerle işlem yapılır. Bunu, Tanrı'ya muhtaç olan ve Malkara'da müftülükle görevli bulunan Şeyh Mahmud yazdı. Tanrı onu bağışlasın.

Tersi ortaya çıkmadıkça buna göre işlem yapılır. Onu kabul ve imza ettim. Ben, Keşan Kadısı Mehmet Oğlu Derviş Mehmed'im. Tanrı ikimizi de bağışlasın.

Bu, bana getirilip imza etmem istendiğinde bunu Keşan Kadısı değersiz Mehmed Güftî yazdı. Tanrı ikimizi de bağışlasın.

Vakfiyenin metni :

Bağışlayan, esirgeyen Tanrı adıyla.

Övgü, âlemlerin Tanrısı olan Allah'a özgüdür. Mîzan durdukça salât ve selam da sürekli olarak öncekilerle sonrakilerin efendisi ve yıldızların önderi Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'e, Onun, insanların teşvikçileri ve inananların önderleri olan yakınları ile arkadaşlarına olsun. Tanrı gufran bulutlarını onların üzerlerine taşırsın ve kendilerini cennetlerin ortalarında konuklasın.

Bundan sonra bu, doğru şer'î güzel, açık, uyulması gerekli, anlam ve kapsamı açıkça belirtilmiş bir hüccettir. Tanrı, kendisine iyilikleri gerçekleştirmeyi ve hayırlar yapmayı nasib edince ve onu gerekli işlerin neler olduğuna vâkıf kılınca, Hz. Peygamberin "insanoğlu öldüğü vakit ameli sona erer; ancak şu üç şeyden sevabı kesilmez: Yararlanılan bir ilim, kendisine dua eden iyi bir çocuk ve sürekli bir sadaka" sözüne uyarak vakfın dünya ve âhirette yararları yenilenen, gelirleri çoğalan bir iyilik olduğunu bildi. İşte o, Yüce Tanrı'nın bol ihsanlarına ermiş olan Sultan Hudavendigâr Gâzi Han -Tanrı saltanatını kıyamete değin sürdürsün- olup hâlis bir niyet, doğru ve temiz bir yürekle mülkünde ve hakkı olan ve elinin altında bulunan mallarının en helalini bu vakfın hayrına vakf, habs ve tesbil etti. O da Telkat (?) köyünün tümü olup sınırından birincisi batı yönünden suya bitişiktir. İkincisi, Çukuröreh'e ve aynı zamanda güney ve dağ yakasından Kısık'taki dikili taşa bitişiktir. Üçüncüsü, kıble yönünde Gökçetepe diye bilinen yerle Gölcük diye tanınan yere bitişiktir. Dördüncüsü, doğudan Meşedere'ye ve aynı zamanda Ahlatpınarı'na bitişiktir ki burası ayrıca su akıntısına ulaşır.

Adı geçen, bunu sahih, şer'î, açık ve uyulması gerekli bir biçimde vakfetmiştir. Bu vakıf satılmaz, rehin olarak verilmez, miras olarak alınmaz. Anılan köy, Seydi Bey Oğlu İmam Eminüddin Fakih'e, sonra onun çocuklarına, sonra da soyu yürüdüğü sürece nesilden nesle ve kuşaktan kuşağa, çocuklarının çocuklarına vakıftır. Bölüşmede kızları ile erkek çocukları eşittir. Bunların soyu tükenince ve onlardan hiç bir hak sahibi kalmayınca bu vakıf, ilim ehline sarfedilir. Onun tümü, sınırları değiştirilmez ve asılları ile gelirleri başkalaştırılmaz bir biçimde vakıf olup kim onu değiştirir ve başka biçime sokarsa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onun üzerine olsun. Nitekim yüce Tanrı, "İşittikten sonra kim onu değiştirirse günahı değiştirenlerin üzerinedir. Tanrı işitir ve bilir"[1]. buyurmuştur. Bu vakfın doğruluğuna ve kesinliğine hüküm ve yargısı geçerli olan müslümanların hâkimlerinden bir hâkim, tanıklar önünde hükmetmiştir.

Hicret yılının 772 Şâbânı (Şubat-Mart 1371).

Duruma tanık olanlar :

Buna tanık oldu : Bu satırları yazan.

" " " : Cemşid Ağa.

" " " : Sülüce Bolad.

" " " : Kemal Barak Oğlu Hamza

" " " : Eyne Oğlu Hasan.

" " " : Aydoğmuşca.

ve burada bulunan başkaları...

1) Kur'an-ı Kerim, Bakara Sûresi, âyet 181.

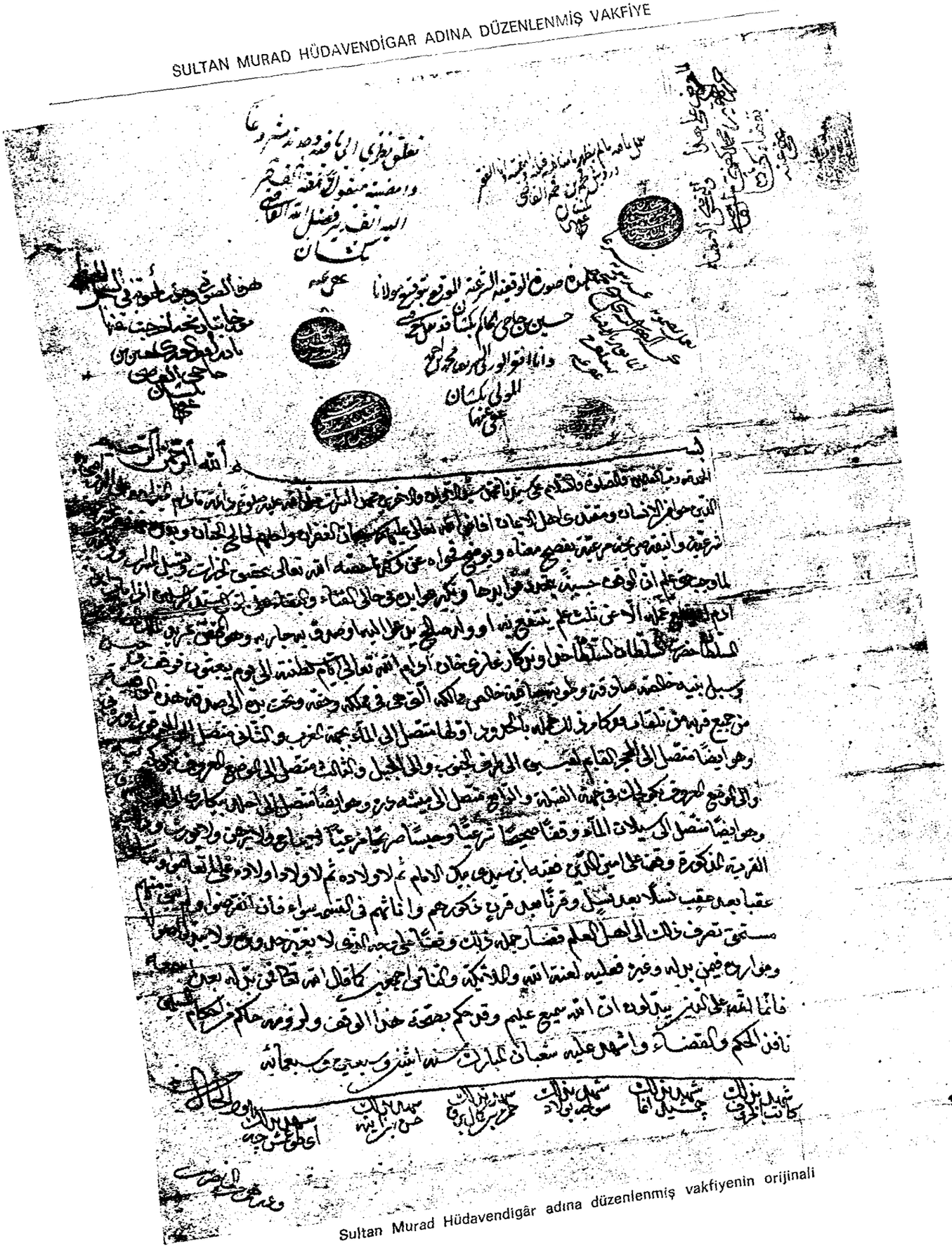

Sultan Murad Hüdavendigâr adına düzenlenmiş vakfiyenin orijinali

هذه الصورة وجدت مكتوبة فى السجل المحفوظ مؤرخا بتاريخه اخرجت عنها باذن افقر الورى حسين بن حاجى القاضي بكشان عفى عنهما

هذه صورة الوقفية الشرعية الموقع بتوقيع مولانا حسين بن حاجى الحاكم بكشان قد نقلت بمعرفتى وانا افقر الورى الشريف محمد بن احمد المولى بكشان عفى عنهما

تعلق نظرى الى ما فيه وجدته مشروعاً واثبته مقبولاً نمقه الفقير اليه القدير فضل الله القاضى بكشان عفى عنه

يعمل بمضمونه عند ثبوته شرعا كتبه الفقير اليه سبحانه شيخ محمود المامور بالافتاء بعملترة عفى عنه

يعمل بما فيه مالم يظهر مايناقضه قبلته وامضيته وانا الفقير درويش محمد بن محمد القاضى بكشان عفى عنهما

لما عرض على هذا والتمس منى الامضاء جرره الحقير محمد كفتى القاضي بقضاء كشان عفى عنه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على سيدنا محمد سيد الاولين والاخرين محمد البشير صلى الله عليه صلوة دائمة مادام الميزان وعلى آله واصحابه الذين حوافز الانسان ومقتدى اهل الايمان افاض الله تعالى عليهم سبحان الغفران واحلهم لحالح (بحابح) الجنان وبعده فهذه حجة صحيحة شرعية وانيقة صريحة مرعية يفصح معناه ويوضح فحواه عن ذكرنا خصه الله تعالى بتحقيق الخيرات وتسبيل المبرات ووفقه لما وجب حتى علم ان الوقف صنة تتجدد فوايدها وتكبر عوايده فى حالتى الفناء والبقاء على ماقال سيد المرسلين اذا مات ابن آدم انقطع عمله الا عن ثلاث علم ينتفع به او ولد صالح يدعوا اليه (يدعو له) او صدق به (صدقة) جارية وهو المختص بمزيد الملك المنان السلطان حضرت السلطان السلطان خدا وندكار غازى خان ادام الله تعالى ايام سلطنته الى يوم يبعثون فوقف وحبس وسبل بنية خالصة صادقة وطوية صافية خالصة ممالكه التى هي فى مملكته وحقه وتحت يده الى صدقة هذه الوقفية من جميع قرية من تلقاب موكامر ذلك جملة بالحدود اولها متصل الى الماء بجهة المغرب والثانى متصل الى الجوقورا ورونى وهو ايضا متصل الى الحجر القائم لقيسيق الى طرف الجنوب والى الجبل والثالث متصل الى الموضع المعروف بكوكجه تبه والى الموضع المعروف بكولجك فى جهة القبلة والرابع متصل الى ميشه دره وهو ايضا متصل الى اخلد بيكارى الى طرف الشرق وهو ايضا متصل الى سيلان الماء وقفا صحيحا شرعيا وحبسا صريحا مرعيا لايباع ولايرهن ولايورث وذلك القرية المذكورة وقف على امين الدين فقيه ابن سيدى بيك الامام ثم لاولاده ثم لاولاد اولاده على ماتعاقبوا وتناسلوا عقبا بعد عقب نسلا بعد نسل وقرنا بعد قرن ذكورهم واناثهم فى القسمة سواء فان انقرضوا ولم يبق منهم مستحق تصرف ذلك الى اهل العلم فصار جملة ذلك وقفا على وجه الذى لايغير حدوده ولايبدل اصوله وموارده فيمن (فمن) بدله وغيره فعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين كما قال الله تعالى فمن بدله بعد ماسمعه فانما اثمه على الذين يبدلون (يبدلونه) ان الله سميع عليم وقد حكم بصحة هذا الوقف ولزومه حاكم من احكام (حكام) المسلمين نافذ الحكم والقضاء واشهد عليه شعبان المبارك سنة اثنين وسبعين وسبعماية

شهود الحال

شهد بذلك شهد بذلك شهد بذلك شهد بذلك شهد بذلك شهد بذلك

كاتب الحروف جمشد اغا سولجه بولاد حمزة بن حسن بن اينه اى اوغمش جه كمال برق

وغيرهم من الحاضرين

XIV. ÜNCÜ ASIRDA ANADOLU'DA SELÇUKLULAR'IN AN'ANESİNE BAĞLI MEZAR TAŞLARI ÜZERİNE

ORD. PROF. DR.
A. SÜHEYL ÜNVER

Akşehir'de ilk defa 1959 yılı Temmuz ayında mevcudiyetlerinden haberdâr olduğum resimli mezar taşlarını görmeğe gittim ve 659 (1260) tarihinde Selçuklular'ın büyük ve hayır sahibi veziri Sahip Ata'nın yaptırmış olduğu "Sahibiyye" taş medresede kurulmağa başlanan eski Anadolu, Selçuk ve Osmanlı Taş Eserleri Müzesi'nde bir arada gördüm.

Önce Rıfkı Melûl Meriç'in[1] sonra İbrahim Hakkı Konyalı'nın[2] neşriyatında, bunların vaktiyle Nasreddin Hoca'nın gömülü bulunduğu geniş mezaristanda mevcudiyetini öğrendim. Bu sefer yalnız müzeye naklolunanların üzerinde araştırma yapacak kadar vaktim vardı. Ayrıca onların bulduklarından başka yerlerde ve belki yer altında kalmış taşlar arasında olup olmayanları kazılar yapmayınca, çıkarmağa imkân olmadığından, mevcut olanlara dayanarak bu etüdümü hazırlıyorum.

Anadolu'da dolaştığım yerlerde Selçuklular'dan ve Anadolu Beylikleri'nden ve Osmanlılar'ın ilk asırlarına aid pek çok mezar taşını mahallerinde veya nakledildikleri yerlerde gördüm. Aralarında asla resimli bilhassa insan tasvirli olanlarına rastlamadım. Her ne kadar Selçuk abidelerinde cami'lerinin büyük süslü kapılarında, medreselerinde ve türbelerinde insan resimlerinin ve bilhassa bunların melek şeklinde tasvir edilmiş olanları az değildir. Bunlar ayrıca bir mevzu olacak zenginliktedir. Hele bundan yarım asır önce yıktırılan Selçuklular'ın ve muaharran Karamanlılar'ın payitahtı Konya Kalesi üzerinde insan tasvirlerinin mevcudiyetini resimlerinden ve hâlen mahalli Taş Eserler Müzesi'nde bulunan asıllarından görmekteyiz. Fakat mezar taşlarında insan tasvirlerini ancak Akşehir'de buluyoruz ve bunun şimdiki düşüncemize göre yalnız Akşehir'de görmemiz hasebiyle orada inhisar etmesi hikmetini tetkike muaffak olamadık. Şimdiye kadar gerek her iki müellifin rastlayarak eserlerinde bahsedilen bazı taşlar-

1) R. M. Meriç, Akşehir Türbe ve Mezarları. Türkiyat Mec. C. 5, 1953, s. 141-212.

2) İ. H. Konyalı, (Nasreddin Hoca Şehri. İst. 1945.)

la tarafımızdan görülerek örnekleri alınan muhtelif figürlü mezar taşlarını sıralıyorum :

1 — El Mansur Mahmud bin Yusuf. Sene 776. 0.24 × 0.65 ebadında taşta haşhaş dalları arasında bir rahle üzerinde açık kitabı önünde oturmuş vaziyette bir genç vücud çizgileri kabartma olduğundan fark ediliyor. Yüz hatları fark edilemiyor. (Nasrüddin Hoca mezarlığında)

2 — Gici binti Aslı Togan. Tarihi bu taşta mevcut değil. 0,30 × 0,70 ebadında bağdaş kurmuş bir kadının kucakladığı kabartma bir taşta dua eder vaziyette. Haşhaş dalları arasında. Taşın iki tarafında burmalı sütuncuklar. Üstü dantel gibi işlenmiş, yüz çizgileri seçilmiyor. (Nasrüddin Hoca Mezarlığından)

3 — Ayşe Binti Davut. Tarihi bu taşta yok. 0,29 × 0,85 ebadında. İki haşhaş dalı arasında gergefi başında oturan bir kadın resmi kabartması. Karşılıklı birer dala konmuş iki kuş. Yüzü belli değil. (Nasrüddin Hoca Mezarlığından)

4 — Ayşe Hatun Binti Ali Paşa. Tarihi bu taşta değil, Gergef başında diz çökmüş hotozlu bir kadın başı, kabartma. Yüz hatları iyi görülmüyor. (Nasrüddin Hoca Mezarlığından) Diğer taşlara nazaran ufak gözüküyor.

5 — El Masum Ahmed bin Halil. Bu taşta tarihi yok. 0,32 × 0,7 ebadında arkasında bir elini haşhaş dalına uzatmış, diz çökmüş bir çocuk kabartması. Yüz çizgileri belli olmuyor. Nadide taşlardan sayılmaktadır. (Nasrüddin Hoca Mezarlığından)

6 — Rana Hatun Binti Mehmed. Sene Razaman 737 (1336) 0,32 × 0,85 ebadında gergef işleyen kadın. Elbisesinin bütün hatları çok mükemmel seçiliyor. Yalnız zamanında olması melhuz yüz teferrüatı şimdi iyi farkedilmiyor. Bu çok süslü taşın zemininde Rana Hanımı saran haşhaş dalları arasında görülüyor. Hotozu ve elbisesi pek orjinal Zira bu giyinme tarzı hâlen Akşehir köylerinde yaşamaktadır. (Nasreddün Hoca Mezarlığından)

7 — Ayşe Hatun Binti Şahabeddin. Tarihi ve ebadı tesbit olunamamıştır. Ben bunu mahallinde görmedim. R. M. M. Nasrüddin Hoca Mezarlığı'nda görebildiğini kaydediyor. Taşın arkasında gergef işleyen bir kadın kabartması vardır. İ. H. Konyalı yine Nasrüddin Hoca Mezarlığı'nda Fatma Hatun Binti Hacı Şahabüddin kabir taşından bahsediyor. Görmediğimizden farklı okunmuş aynı taşmıdır veyahud iki kardeşe aid midir birşey diyemeyiz. Yalnız bu sonuncunun resmi ve yazıları silinmiş halde imiş.

8 — Süca' bin Ali Bey. 0,17 × 0,52 ebadında, tarihi bu taşta yok. Koşar vaziyette bir aslan kabartması görülüyor. (Nasrüddin Hoca Mezarlığında)

9 — Eşek resimli bir taş. Bunu bize İ. H. Konyalı bildiriyor. Akşehir'de Bademli civarında bulunmuş. 0,32 × 0,68 ebadında Frikya devrine ait eski bir mimarî eserden alınmış bir taş parçası. Toprağa gömülecek yerinde mükemmel işlenmiş bir eşek resmi var. Bu hayvan Frikyalılar'ca huy yumuşaklığının, tahammülün ve ahankli yürümenin bir sembolü olarak alınmakta ve bu cihetle mukaddes sayılmaktadır. Hatta bunların resimleri mabed ve mezbahlarda da görülür. Bu taşın kime ve nereye aid olduğu belli değildir.

10 — Ortasında bir büst bulunan 0,39 × 0,45 ebadında gayri İslâmî bir devirden intikal etmiş bir taş.

Bu resimli mezar taşlarının herşeyden önce yazıları oldukça iptidai ve sade bir Selçuk Celi Sülüs hattı ile yazılmıştır. İbareler de hep Türk Arapçasıyledir. İfadeler tazimkâranedir.

Mezar taşları halen müze ittihaz edilen taş merdeseye nakledilirken yalnız tasvirli olanları ayrıldığından diğerleri başka yerlere karışmış ve isimleri resimlerinin arkasında aynı taşta yazılı olduğu halde tarihler başka bir taşta yazılı olmasından birkaçı müstesnâ diğerlerinin tarihleri öğrenilememiştir. Fakat mevcut olanlarından bunların XVI. asır başlarına aid kabul edebiliyoruz.

İnsan figürlerine gelince İslâm âleminde alelitlâlak resim günah sayılır. Fakat bir tefsire göre tapmak niyetiyle yapılırsa günahtır. Aksi küfür sayılmaz. Takdis maksadı olursa İslâm akidesine uymaz.

Bir işde maksat ne ise hüküm ona göredir. İnsan fiilleri de niyetine göredir. Biz bu asırda Anadolu halk ve münevverlerinin cehâletten ve onun meyvası olan bu yobazlıktan uzak kaldığını görüyoruz.

Esasen insan yüzünü taş üzerine bütün teferruatı ile yapmak Selçuklular'da bir an'ane haline girmiştir. Pek çok sayıda eserleri üzerinde bunlardan misaller görüyoruz. Kadın yüzleri hem de en güzel şekilde. Saçlarının örgüleriyle baş ve başlık tuvaletleri itina ile oyulmuş, ve aynı zamanda saray çinilerinde de kitaplar olduğu gibi hertürlü tefrruatıyle resim insan ve hayvan figürleri ile yapılmıştır.

Esasen mezar taşı beş bin senedir gelen an'aneye göre bizzat mefdun olanın ayakta bir heykelidir. Hatta mezaristanlarda kadın yüzü değilse bile onun baş tezyinatı hatta örgülü ve muntazam saçlarını hotoz bile yaparlar. Resme cehalet zamanlarında *avam ve cahiller tapar diye men'i* şiddetlenmiştir.

Akşehir'de görülen mezar taşlarında yüz hatlarını göremedik. Bu beş-altı-asırda silindi, zira diğer silinen kısımlar da vardır. Bu da taşın selâbetine ve bulunduğu yere tabidir. Veyahut yüz intibaları verilmedi. Fakat bazı intibalardan yüz hatlarının mevcutiyetine hükmolunabilir. Zira Konya Kalesi üzerindeki yazı ve kanatlı melek kabartmalarında ve diğer türbe ve binalarda meselâ Niğde Hüdavent Hatun Türbesinde Sivas'ta 1217 de yapılan I. Keykâvus Hastahanesinde güneş ve ay timsallerinde kaş, göz ve her türlü teferruat yapılmıştır. Hatta biz Niğde'de bir Selçuklu Cami'inin portalî üzerinde örülü saçları omuzlarına sarkmış bir genç kız başını bile gördük. Bunlara cevaz vardır. Bu an'aneden gelen tesirlerle Akşehir mezarlarında yüz hatları neye olmasın? Bizce vardır.

Taşa resimleri hakkedilenler ekseriya kadınlar ve genç kızlar ise de erkek ve çocuklara aid olanlar da görülmüştür. Bu arada arslan, at ve kuşlar da görülüyor. Esasen Anadolu Selçuklu abidelerinde arslan *kabartmaları ve arslan ağzından su oluk*ları, hele Selçuklu İmparatorluğu arması olan Çifte Kartal ve hatta diğer hayvan ve kuşlar da görülüyor. Bu ananenin Akşehir mıntıkasına munhasır olmasını halledilmesi icabeden karanlık noktaları da vardır.

Mezar taşlarında haşhaş nebatının meyvasiyla bile resmedilmesi ve bunların bir bedii şekil ve terkibe sokulması da dikkat edilmeğe değer. Demek Selçuklular zamanında bu bölge haşhaşı ile meşhurdur. Zira onun danelerinden istihsal olunan yağ o taraflarda hâlen çok kullanılır.

Akşehir'de insan tavsirli mezar taşlarının bilhassa Nasrüddin Hoca Mezarlığında görülmesi şayanı dikkattir. Akşehir'in en eski mezaristanı *Yarenler* ismi ile anılır. Eskilikte ikinci mezaristan Nasrüddin Hocanın türbesinin mevcudiyetinden ona izafe edilir. Şimdilik tasvirli taşlar başka mezarlıkta görülmemesidir.

ABOUT THE SELJUK TOMB STONE RELIEFS OF THE FOURTEENTH CENTURY IN ANATOLIA

By. Ord. Prof. Dr.
A. SÜHEYL ÜNVER

It was in the year 1956 that I visited Akşehir to see the tomb stones with pictures carved on them that I had heard before. I saw these stones in the city of Akşehir in the so called "Sahibiyye" stone school building which was then transforned into a museum of old Anatolian Seljuk and Ottoman stone warks. The building "Sahibiye" was built in 659 (1260) by the great and generous Seljukian chief Sahib Ata.

From the writings of Rıfkı Melul Meriç[1] and İbrahim Hakkı Konyalı[2] I learned

1) R. M. Meriç. The Akşehir mausoleums and tombs. Türkiyat Mecmuası C. 5 1935. pp. 141-212.

2) İ. H. Konyalı. The city of Nasrettin Hodja. 1945.

that these stones were originally at the same graveyard where "Nasreddin Hodja" was buried this time I had time just the study those which had been transforted to the museum. I. have also based my study on these stones for we have no knowledge of other stones which may be found in other grave yards or under ground.

On my tours in Anatolia I have seen quite a big number of tomb stones belonging to the Seljuks and the early Anatolian States at their original of transferred places. I have never come across to tomb stones with carved pictures and especially human figures, except those in Akşehir. On the other hand there are many Seljukian monuments, ornamented doors mosques, schools and mauseleum, with human figures, which are mostly represented in the forms of angels. As a matter of the fact these are so rich number that they could be discussed in a subject entirely of it's own. The most distinguished of these are to be seen in the drawing of the Konya Fortress being the capital of the Seljuks and subsequently the Karamans. Also some of the originals can be found in the Konya museum of stone works. As I mentioned above, the only tomb stones with pictures I have seen in Akşehir, and with all our knowledge today. We have not been able to solve the question as to what the reason for this. was

Below I am listing some of the tomb stones with various figures which have ben mentioned by the two writers and been been and copied by us.

1 — El Masum Mahmut son of Yusuf : the year is 776 H. The size is 0.24 × 0.65 m. A young figure sitting in front of a reading desk with a book on it. The facial lines are not visible. (At the Nasreddin Hodja grave yard)

2 — Gici daughter of Aslı Dogan: No indication of the year. The size is 0.30 × 0,70. A woman's fiqure in a cross leqqed position and praying. She has a stone in her lap. She is seated betwen poppy twigs. There are two small spiral columns beside the stone, The stone is carved like lace. No traces of facial lines. (At the Nasreddin Hodja qrave yard)

3 — Ayşe daughter of Davut : No mention of the year. The size 0.29 X 0.85. A woman's figure seated in front of her framed embroidery. She is among twospoppy twigs. There are two birds opposite each other. No traces of facial lines. (At the Nasreddin Hodja grave yard)

4 — Ayşe Hatun daughter of Ali Paşa : No indication of the year. A relief of a woman with her headdress, kneeled before her framed embroidery. No traces of facial lines. This stone is smaller as compared to the others. (At the Nasreddin Hodja grave yard)

5 — El Masum Ahmet son of Halil : No indication of the date. The size is 0.32 X 0.75 m. A relief of a child in kneeling position raising one arm towards o poppy twing. No traces of facial lines. It iz believed to be one of the rare stones. (From the Nasreddin Hodja grave yard)

6 — Rana Hatun daughter of Mehmet : The date is Ramazan 737 (1336) The size is 0.32 X 0.85.A woman working on her framed embroidery. The lines of her dress are very well distinguished. The facial lines, which probably were there at it's time are not well seen. On the ground of this very much adorned stone there are poppy twigs which surround the woman. Her hair and garments are very interesting because this type of clothing is still in fashion in the villages of Akşehir. (From the Nacreddin Hodja grave yard)

7 — Ayşe Hatun daughter of Şahabettin : No indication of the date. I have not seen this seen stone. R.M. Meriç indicates that he was able to observe it at the Nasreddin Hodja grave yard. The stone has a woman working on her framed embroidery. İ.H. Konyalı alse mentions a stone belonging to Fatma Hatun, daughter of Hacı Şahabettin in the same grave yard. We are not in the clear whet-

her the two stones ara the same one, the names read differently or whether the two persons mentioned are sisters. The indicaiotn also says that the latter's writings and pictures are undistinguishable.

8 — Şücca son of Ali Bey : No indication of the date. It's size 0.17 X 0.52. It is a relief of o running lion. (From the Nasreddin Hodja grave yard)

9 — A stone with a donkey picture. İ.H. Konyalı told us about this stone. It was found in tse district of Bademlik in Akşehir. The size is 0.32 X 0.68 It belongs to the "Frighia" period and probably taken from an ancinet architectural monument. At the bottom part there is a figure of a very well carved donkey. This animal used to be a symbol of good neture, endurance and rhytmic walking marching for the Firikya people. So in that respect it was considered to be o sacred animal. Also there are pictures of them at the tempels and sloughter houses. There is no mention as to when and where this tomb stone belongs.

10 — A stone with a bust in the middle. The size is 0.39 X 0.45 It belongs to a time before the Islâmic period.

These carved tomb stones have above all a very primiteve and simple Seljukian "Celî Sülüs" line. The clauses are in Turkish - Arabic and the expressions are respectable.

As the tomb stones were transferred to the museum, the ones with the picturs were selected so that the names written behind the pictured stone was known but the dates being on different stones were mixed with others. The result is that with the exception of a few. the dates of the stones are not exacatly known. We believe them to be of the beginning of the fourteenth century.

The İslâm religion regards the portrayed faces and figures of humans as sinfull. Though according to my interpretation they are only singfull if done the purpose of worshipping. The İslâm feith does net expept any intention of sanctification in pictures.

The judgement on a mater would be accordingto its purpose, and peoples actions are according to their intentsions. So we san see that at that century both common and educated people of Anatolia were by all means far from ignarance its result of religieus fanatism.

As a matter of fact il tradition with the Seljuks to work facial details on stone. We have many examples to this fact. The facez of the women were beautifully done. Their hair braids, heads and head dresses are carved very carefully. Also they are very detailed as much as on the tiles and in the books of the palaces.

Basically according to the five thousand year's tradition, tomb stones are standing monuments for those who had passed away. They have even worked the pictures to the smallest detail of head dresses and hair, yet ther are no traces of facial lines. Later on in the year of fanatism, to paint or carve human pictures were prohibited to prevent people from worshipping.

As I mentioned before we did not see any facial lines on the tomb stones in Akşehir. Probably some have worn out by time, for we can barely see traces of lines in some. This is probably due azs to where and how solid the stones were. On the ethir hand it is also a probility that facial lines on these stones vere not done at all, yet we are apt to think that they worked facial lines. For example, the reliefs of the winged angels at the fortress of Konya, relifes at the mausoleum of Hüdavent Hatun at Niğde, and the symbols of the sun and the moon at the first "Keykavus" hospital (done in 1127) a Sivas have detailed facial lines like the eyes, eyebrows and other parts. Also we have seen on a door of a Seljukian masque in Sivas a young girl's detailed face with braids on her shoulders. All these reliefs have a

tradition in their art. See why not any influences of this tradition on the faces of the tomb stones in Akşehir? We believe thes influence to be there.

The carvigs of these stones are mostly about women and young giris, yet there are some about young boys among them. Seljukian monuments generally are carved with lion reliefs, signets of lion mouhhs, horses, birds and the symbol of the Seljuk empire : the double eagle. It in interesting to note that this tradition had been continued by the small Anatolian states. Only there are some questions concerning the stones of the Akşehir district which are still in the dark.

An other point which is noteworthy is that the poppy twigs and their fruit are carved and put in aesthetic and definite compositions. Today the oil of the plant was raised even at the Seljukian period.

Still another point that I would like to mention is that these tomb stones are on the whole found at the Nasreddin Hodja grave yard. The oldest grave yard of Akşehir is called "Yarenler". The second oldest is the one we talk about, so called for having the mauseleum of the Hodja himself Up the now there are no indications and traces of such stones in other grave yards.

Resim 1 — Akşehir müzesinde saklı duran Hacı Yusuf oğlu Mahmud nâmında bir gence ait resimli mezar taşı ve çizimi

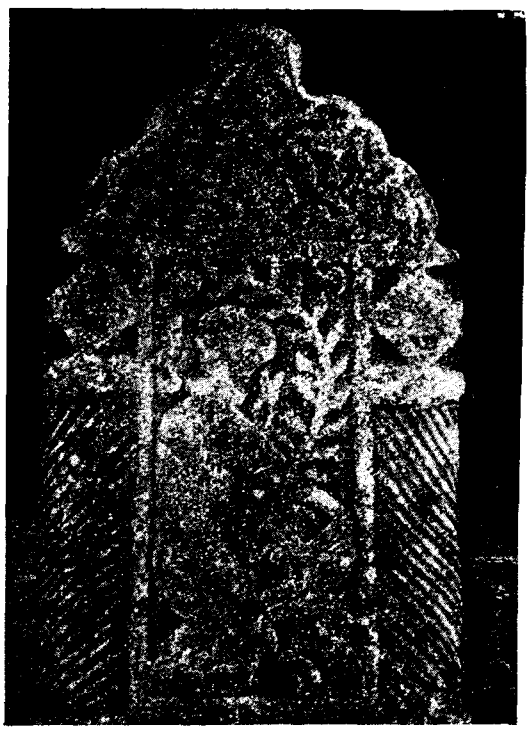

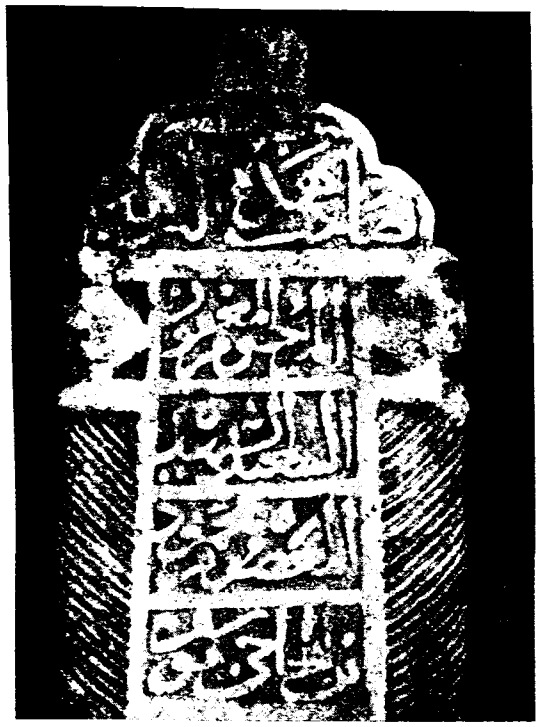

1 — Hacı Yusuf oğlu Mahmud'un mezar taşının diğer bir yüzü

1 — Hacı Yusuf oğlu Mahmud'un mezar taşının diğer bir yüzü

1 — Hacı Yusuf oğlu Mahmud'un mezar taşı

1 — Hacı Yusuf oğlu Mahmud'un mezar taşı çizimi

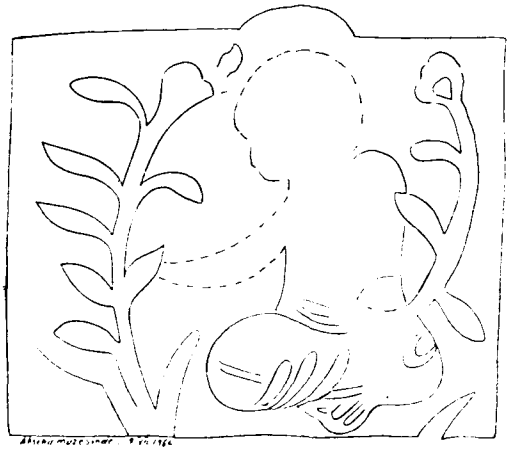

Resim 2a — Akşehirde müzede duran mezar taşında Aslı doğan kızı Gici kundakladığı çocuğu ile birlikte

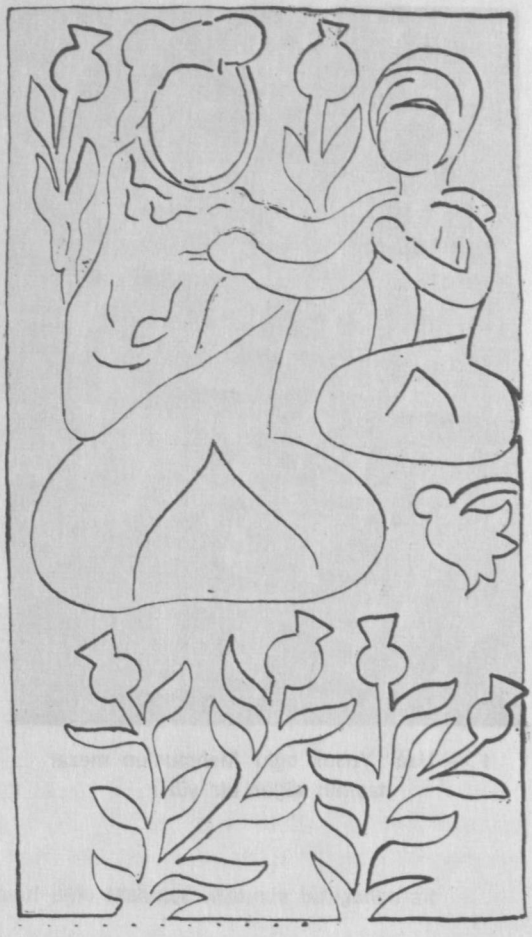

Resim 2b — Mezar taşının diğer yüzü, ismi yazılıdır.

Resim 3 — Akşehir'de müzede bulunan Davut kızı Ayşe'ye ait mezar taşı

Resim 3 — Davut kızı Ayşe'ye ait mezar taşının diğer yüzü

Resim 3 — Davut kızı Ayşe'ye ait mezar taşındaki kuşlar (çizim)

Resim 4 — Ali Paşa kızı Ayşe Hatun, haşhaş dalları arasında bağdaş kurarak oturmuş vaziyette çizimi

Resim 5 — Halil oğlu Mehmed isminde bir çocuğun mezar taşında, bağdaş kurarak oturmuş vaziyette resmi

Resim 5 — Mezar taşının diğer bir yüzü

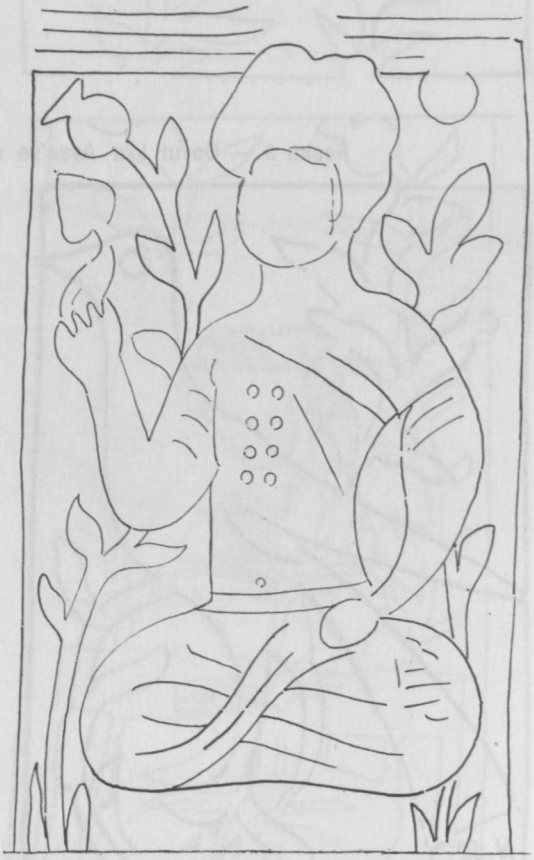

Resim 5 — Çizim

Resim 6 — Mehmed kızı Rana Hatun'un mezar taşındaki resmi. Kendisi sokak kıyafeti ile oturmuş bir vaziyette gergef işlerken görülmektedir.

Resim 6 — Çizimi

Resim 9 — Muhtelif mezar taşı ve çizimi

Resim 8 — Akşehir Müzesi'nde Dürrü Melek'e ait mezar taşı

Resim 7 — Sağdan itibaren; Gici Hatun, Ayşe Hatun, Mehmet b. Yusuf, Rana Hatun, Halil'in resimli mezar taşları

ŞAM ÜMEYYE CAMİİ VE VAKFİYESİ

İBRAHİM ATEŞ

GİRİŞ :

İslâmiyet'in ilk devrinde camilerin yapısı basit görünümlü idi. İslâmiyet'in sadeliği ve müslümanların o günkü hayat tarzları ile mütenasip olarak çamur ve hurma ağaçlarından yapılırdı. Süslemeye yer verilmezdi. Fakat bilahare gelişen dünya, değişen hayat şartları, yeni buluşlar, her geçen gün genişlemekte olan İslâm İmparatorluğun'un malî imkânlarının artışı ve müslümanların, yeryüzünün eski medeniyetlerinin sahibi olan milletlerden etkilenmeleri neticesinde mimarî ve yapı gelişmeye ve tekâmüle doğru yönelmiştir. Cami ve saraylar, bu devrin mimarisinde en geniş yeri almıştır. Öyleki inşa edilen camiler, dünyanın en büyük mâbetlerinden olduğu gibi, halifelerin ve devlet ricalinin sarayları da dünyanın en büyük devletlerini dize getiren kuvvet ve hükûmranlığa sahip olan devletin şanına lâyık olacak şekilde ve dünya mimarisinin güzidelerinden olmuştur. Bu arada bahsimize konu olan Ümeyye Camii yapı ve tezyinat bakımından bir sanat şaheseri olmuştur. Zamanının müslim ve gayrimüslim en seçkin ve yetenekli ustalarını bir araya getirerek camiin inşasında görevlendiren halife Velîd, masraftan kaçınmamış ve İslâm Emevî Devleti'nin şanına yakışır bir eserin meydana gelmesini istemiştir. Halifenin bu ulvi arzusuna halkın desteği ve o vaktin mahir ustalarının san'at duyguları ve üstün zevkleri ile müteaddit deprem ve yangınlar geçirmesine rağmen bütün ihtişamı ile ayakta duran. İslâm San'at Tarihinin bu nadide incisi meydana gelmiştir.

Üç büyük kutsal mescid (Mekke-i Mükerreme'deki Mescidi Haram, Medine-i Münevvere'deki Mescid-i Nebevî ve Kudüs-ü Şerif'teki Mescid-i Aksa)den sonra dördüncü büyük mescid olan Ümeyye Camii, sahip olduğu bu maddî ve manevî değerlerle haklı olarak tarih boyunca bütün müslümanların gönüllerindeki haşmetli yerini korumuştur.

Bir çok batılı ve doğulu, müslim ve gayrimüslim yazar ve San'at tarihçileri, yazmış oldukları yazı ve eserlerinde mezkûr camiin yerini, tarihini, mimarî tarzını, san'at değerini ve geçirmiş olduğu yangın, deprem ve saire gibi afetleri çeşitli, üslûp ve şekillerle dile getirmişlerse de vakıfla ilgili olan yönünü ele alıp bu hususta yeterli izahatı yapan kimse pek olmamıştır. Bu itibarla biz yazımızda camiin aşağıda sıralanan yönlerine kısaca temas ettiken sonra araştırmamızı daha ziyade camiin vakıfla ilgili yönüne teksif edeceğiz :

1 — Caminin yeri ve yapısı
2 — Caminin planı
3 — Minareler
4 — Camiinin içi, sütün ve kemerleri
5 — Caminin kapıları
6 — Caminin tezyinatı
7 — Camide çıkan yangınlar
8 — Eyyûbiler ve Memlûkler zamanındaki yenilikler,
9 — Yahya Aleyhisselâmın makamı
10 — Vakfiyesi

CAMİİN YERİ VE YAPISI : Bazı yazarlar, Ümeyye Camisinin, bir tarafına Ebil Hevl'in resmi işlenmiş olan ve milattan önce dokuzuncu yüzyıla ait yontulmuş bir taştan başka kalıntısı kalmamış olan bir vesenî mabedin yerine ikâme edildiğini yazmaktadırlar[1]. Bazıları ise, caminin bulunduğu yerde milattan önce birinci asırda Romalı'lar tarafından Jüpiter adına inşa olunmuş bir tapınağın bulunduğunu yazmaktadırlar Kısmen yıkılmış olan bu tapınağı sonraları hırıstiyanlar almış, güney duvarından faydalanmak sûretiyle dördüncü asrın sonuna doğru orada Hağios Joannes adı verilen bir Bazlika yapılmıştır. Şam, Ebu Ubeyde Amir İbnil-Cerrah kumandasındaki İslâm Ordusuna kapılarını açarak şehir müslümanlar tarafından 635 de zaptedilerek hükümet merkezi yapılınca kilisenin yönünü değiştirmek sûretiyle bir müddet hırıstiyanlar ile birlikte paylaştılar. Sonra halife Velîd (705-715) kiliseyi yıktırmış ve yerine hem Medine Camisinin planına hem de yönü değiştirilen Kilisenin planına ve sahınların düzenine uygun olan Ümeyye Camisi (706-714) ni yaptırmıştır[2].

Mimarî gometriyle yakından ilgilenen Emevi halifesi Velîd bini Abdulmelik idareyi ele aldıktan sonra, İslâmiyete giren müslümanların herçeçen gün biraz daha artması nedeniyle cami sahasının namaz kılanlara kifayet etmediğini görünce, hırıstiyanların liderlerini toplayarak onlardan, caminin civarında olan kiliseyi müslümanlara satmalarını istemiş; buna mukabil kendilerine bir yer vereceğini ve yeni bir kilise yapmalarına müsade edeceğini bildirmiştir. Hıristiyan liderler, bu teklifi kabul edince caminin tevsii cihetine gidilmiş ve yeniden yapımına başlanmıştır.

Caminin tarihini ifade eden arapça metinde şöyle denilmektedir: "

امر ببناء هذا المسجد وهدم الكنيسة التى كانت فيه عبد الله امير المؤمنين فى ذى القعدة من سنة ست وثمانين هجرية .

Yani" bu mescidin yapılmasını ve buradaki kilisenin yıkılmasını Abdullah (Allah'ın kulu) Emirül-mü'minin, Hicri 86 yılının Zilkâde ayında emretti" bu ifadeden caminin yapısına 707 M. tarihinde başlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

1) Elva'yül-islâmî mecmuası, yıl: 2 Sayı: 20 Şaban: 1386 H. November 1966 Miladî sahife: 65 Küveyt.

2) *İslâm mimarisi Ord. Prof. Suat Kemal Yetkin*, Ankara Üniversitesi Basım Evi 1965.

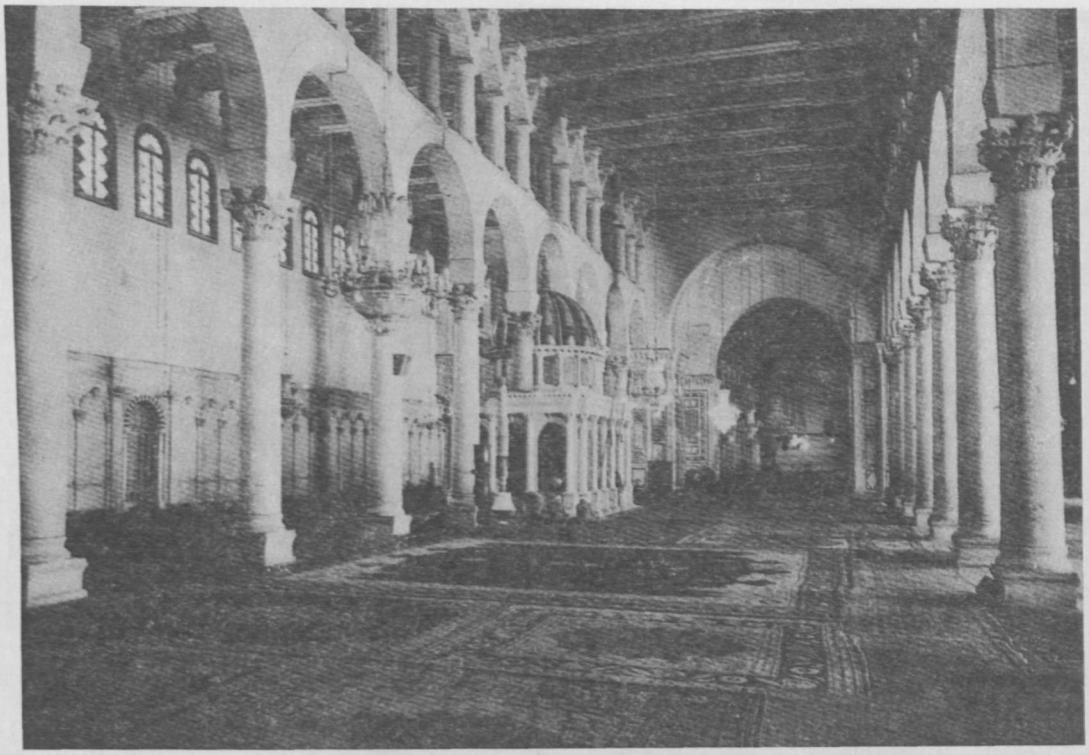

Şam Ümeyye Camii'nde Yahya Aleyhisselam'ın makamı ve iç sütunlar

Emevi halifesi Velîd bu camii özenle yaptırmış ve dekoratif san'atın en güzel süsleri ile donattırmıştır. Bunun sonucu 11 milyon dinara malolan ve on yılda tamamlanan inşaatta çalıştırmak için bütün İslâm Ülkelerinden 12 binden fazla uzmanlaşmış işçiyi, ustayı, san'atçıyı ve mimarı seferber etmiştir. Gösterilen bu ihtimam ve harcanan bu külliyetli meblağ neticesinde bütün güzellikleri cem' eden bu mimarî incisi meydana gelmiştir.

Müslüman tarihçi "Yakut" Ümmeye Camii için şunları söylüyor: "Eğer bir insana yüz yıl ömür verilse ve her gün hayranlıkla seyretme imkânı olsaydı ve her gün gelseydi, günlerce önceki manzaralar ve ondaki değişkenlikleri yine anlayamazdı". Avrupalı bir diğer çağdaş tarihçi de şöyle tarif ediyordu:

"Ümeyye Camii yalnızca İslâm Dünyasının en büyük harikası değil, günümüze kadarki bütün ülkelerin ve bütün zamanların mimarlığının da yeniliklerinden biridir"

Caminin duvarları iğreti tavırlı tabiat manzaraları ve bitkisel çelenklerden bir araya gelen küçük cam küpler, yaldızlı, küçük sedefimsi parçalardan kurulu zarif bir mozayik işçiliği ile bezelidir. Ve hiç kuşkusuz bu sembolik desenler Emeviler çağı Şam yapı işçiliğini ortaya koymaktadır.

2 — *CAMİİN PLANI* : Dikdörtgen biçiminde olan camiin boyu (157) eni ise (100) metredir. Kıble Eyvanı güney tarafının büyük bir kısmını almakta olup, boyu (136) eni de (37) metredir. Batı ve doğu tarafları ise; abdest almak ve münferit olarak namaz kılmak için ayrılmıştır. Caminin önünde ise; doğu, kuzey ve batı taraflarından olmak üzere üç taraftan revaklarla çevrili büyük bir avlu bulunmaktadır.

3 — *MİNARELER* : Minarelerin en önemlisi kuzey duvarının ortasında sahının mihverinde bulunan ve El-amara kapısı denilen ana kapıya mücavir olan El-arus minaresidir. Bu minarenin 570 H. 1174 M. yılında Selâhaddin Eyyubî zamanında yapılmış olan yukarı kısmı hariç caminin alt kısmı o günkü haliyle muhafaza edilmektedir.

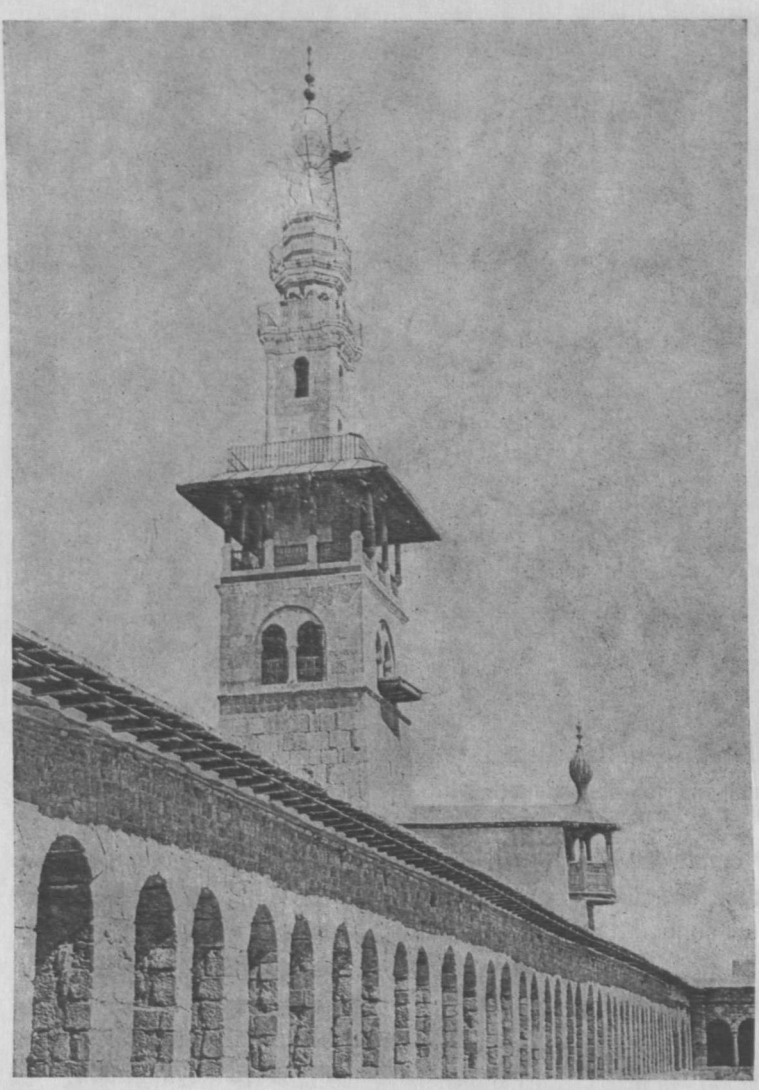

Şam
Ümeyye
Camii
El-arus
minaresi

Minarenin kesiti, dikdörtgen şeklindedir. Müezzinler için yapılmış olan biri tavanlı iki taneside birbirinin üzerinde olmak üzere üç şerefesi vardır. Alt kısmı dörtgen üst kısmı ise sekizgen şeklinde olup, küre şeklinde sona ermektedir. Bu minarenin asıl mimarî tarzı ise İskenderiye'de Butluslar (Batalise) zamanında yapılan İskenderiye Feneri'nden kopya edilmiştir. Bundan başka, caminin güney doğu köşesinde onbirinci yüzyılda yapılan Hz. İsa minaresi ile güney batı köşesinde bir minare daha vardır. Doğu ve batıdaki bu minareler, eski iki kilisenin temelleri üzerine yapılmış olup, bilâhare bunlardan batı köşesindeki minare harap olduğundan Memlûk Sultanı Kayıtbay tarafından yenilenmiştir. Her iki minarenin de alt kısımları dörtgen, üst kısımları ise sekizgen biçimindedir. Doğu köşesindeki minarenin, birbiri üzerinde olmak üzere iki şerefesi vardır. Zirvesi ise, Osmanlı minare mimarı stillerine uygun olarak yenilendiği için ince konik şekildedir. Batı köşesindeki Minarenin ise, biri tavanlı ikisi normal şerefe olmak üzere üç şerefesi olup, küre şeklinde sona ermektedir.

4 — CAMİİN İÇİ; SÜTUN VE KEMERLERİ :

Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin, İslâm Mimarisi adlı eserinin Ümeyye Camii ile ilgili kısmında şöyle demektedir: "Caminin içi kıble duvarına paralel Korent başlıklı mermer sütunlu iki sıra kemerle üç sahına ayrılmıştır. Bu iki sıra kemerin üzerinde sütuncuklara dayalı diğer iki kemer dizisi yüksel-

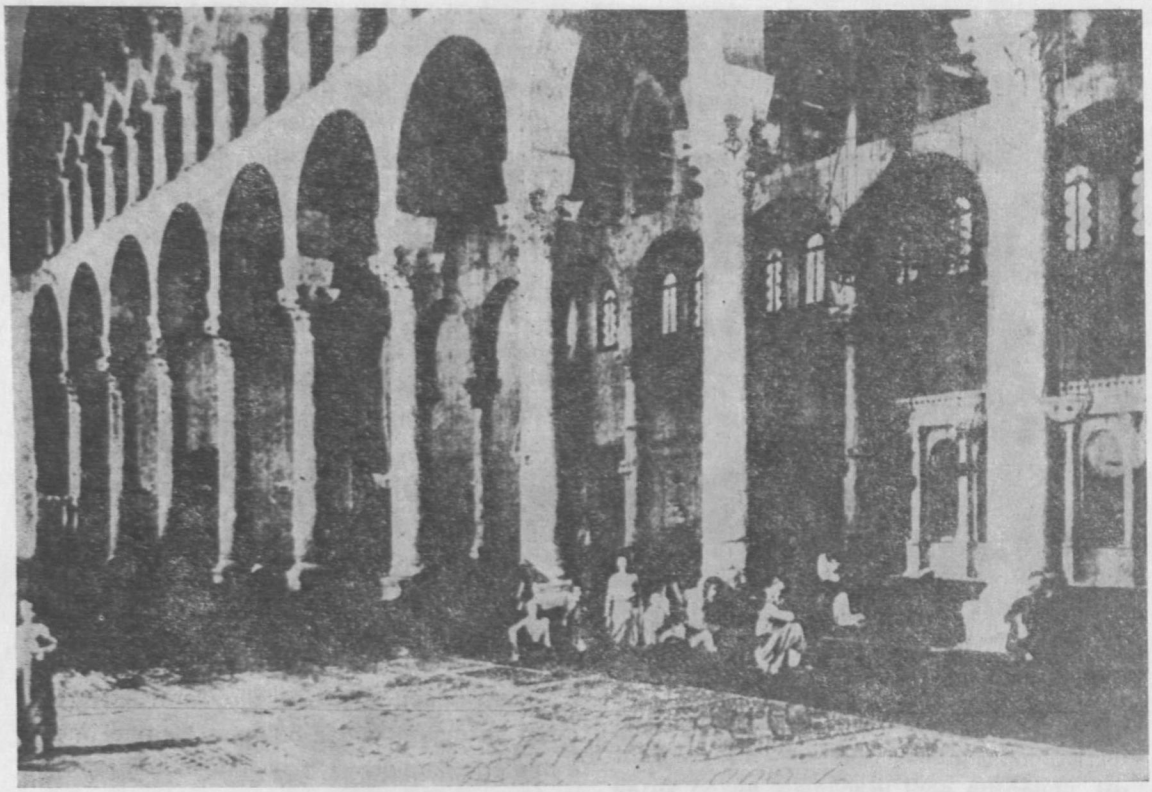

Şam Ümeyye Camii
içten görünüş

mektedir. Altta bulunan büyük kemerlerin yüksekliği 10,35 üstte bulunan küçük kemerlerin yüksekliği de beş metre olup, zeminden çatıya kadar caminin yüksekliği 15,35 metreyi bulmaktadır."

Doğudan batıya uzanan sahınların düzenini bunlardan sekiz metre daha yüksek Kuzeyden güneye giden geniş bir orta sahan keser. Burada yüksek bir kubbe bulunmaktadır. Kubbeyi dört sütuna dayanan dört kemer taşır. Kareden kubbe yuvarlağına tropmlarla geçilmektedir. İçerdeki sahanların kemerleri gibi iki katlı olan Avlu revaklarında her ayaktan sonra iki sütun gelir. Avludaki Kubbetül-Hazne diye anılan korent başlıklı sekiz sütuna oturmuş sekiz köşeli ve küçük bir kubbe ile örtülü yapı Abbasiler devrinde Şam'daki bir Abbasi valisi tarafından 788 yılında yaptırılmıştır. Cami taş ve tuğla dizileri ile nöbetleşe örülmüştür[3].

5 — KAPILAR : Camiin Batı tarafında Babül-berid adındaki kapı bulunmaktadır. Bu kapı Memlûkler devrinde Sultan El-Müeyyed Şeyhâm zamanında 1419 M. yılında yenilediğinde nakışlar bakırla kaplanmıştır. Kuzey kapısı ise Kuzey duvarında bulunan Babül-kellase dir ki üst kısmında Selçuklular devrine ait süslü Kufi yazı bulunmaktadır. Ayrıca Babül-feradis denilen ve Babülamare diye de bilinen bir kapı daha olup, Memlûkler devrindeki yenileme esnasında bakırdan yapılmıştır. Doğu tarafındaki Babı cirun diye tanınan kapısı ise üç eski giriş (medhal) den meydana gelmektedir. Babülberid'de olduğu gibi bu kapının girişide Emevi Camisinin mimarisinin meşhur olduğu gibi mermer ve fosforla giydirilmiş idi. Ancak Memlûkler devrinde camide çıkan yangından sonra bu fosforların yerine Osmanlı mimarisinin imtiyaz etmiş olduğu kıyşani levhaları konulmuştur[4].

3) İslâm mimarisi Sayfa: 10 Ord. Prof. Suat Kemal Yetkin. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.

4) El-va'yül-İslâmı Mecmuası, Yıl: 2 Sayı: 20 Şaban: 1386 November 1966 M. Sahife: 66.

Şam Ümeyye Camiinden bir pano

Şam Ümeyye Cami batı revakındaki pano

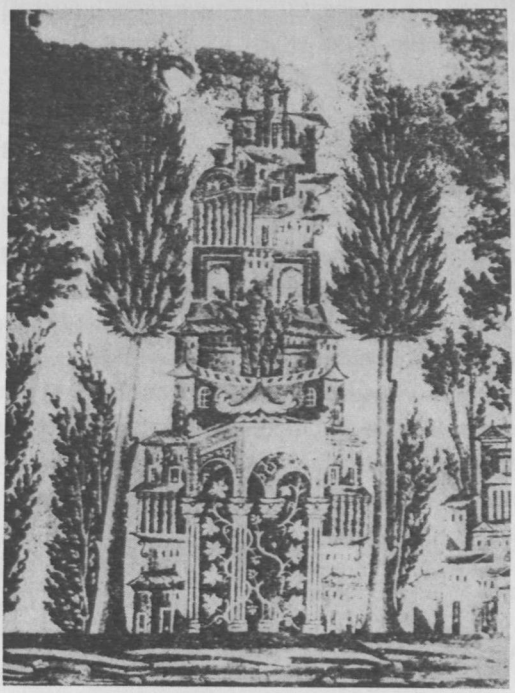

Caminin içine korent başlıklı iki sütuna dayanan üç kemerli üç kapıdan girilmektedir. Bu üç kapılı girişin sağında ve solunda iç kemerlerin baskısını karşılayan 3,35 metre kalınlığında birer dayanak ayağı vardır.

6 — TEZYİNATI :

Halife Velîd zamanında Caminin süslemeleri fevkâlade idi. 985 de camii ziyaret eden Mukaddesî, duvarları ve kubbeyi süsleyen yaldızlı bir zemin üzerinde pırıldayan Yeşil ve kahverengi mozayiklerin zarafet ve inceliklerinden büyük bir hayranlıkla bahsetmiştir. Bu rengarenk mozayikleriyle adeta güzel bir bahçeyi andıran caminin hareminin iç duvarları ile avlusunu çevreleyen revakları içten ve dıştan iç açan ve bakmakla doyulmayan kıymetli mozayiklerle süslenmiştir. Avluya bakan sütun ve direklerin hepsi içten ve dıştan ender bulunan kıymetli mermerlerle kaplanmış ve yaklaşık olarak iki cm kuturundaki cam parçalarından yapılmış mozayiklerle beslenmiştir. Yapı ve renk bakımından eşi olmayan bu mozayiklerle Şam'ın manzaraları, göklere yükselen ağaçları, çoşkun akan suları ve diğer İslâm ülkelerinin çeşitli manzaraları tasvir edilmiştir. Halife Velîd, Şam camisinin, müslümanların gönüllerindeki yüksek mevkiine layık olan şekilde olmasına, yaldızlı camları bir araya getirerek ahenkli bir şekilde yerine oturtulmasında, incelik, zarafet ve zevk bakımından İslâm San'atının büyüklüğünü göstermesine büyük bir titizlik ve itina göstermiştir.

Caminin pencerelerinin tezyinatında büyük incelik gösteren sanatkarlar, yontulan mermerlerin boşluklarını altıgen şekline sokarak her köşesi yekdiğerine bitişik olan ve adeta kucaklaşan dairelerle çevreliyerek gözleri büyüleyen bir geometrik görünüm meydana getirmişlerdir, öyleki bu oymalı mermer pencereler, İslâm mimarî san'atının en eski ve en üstün topluluğu sayılır.

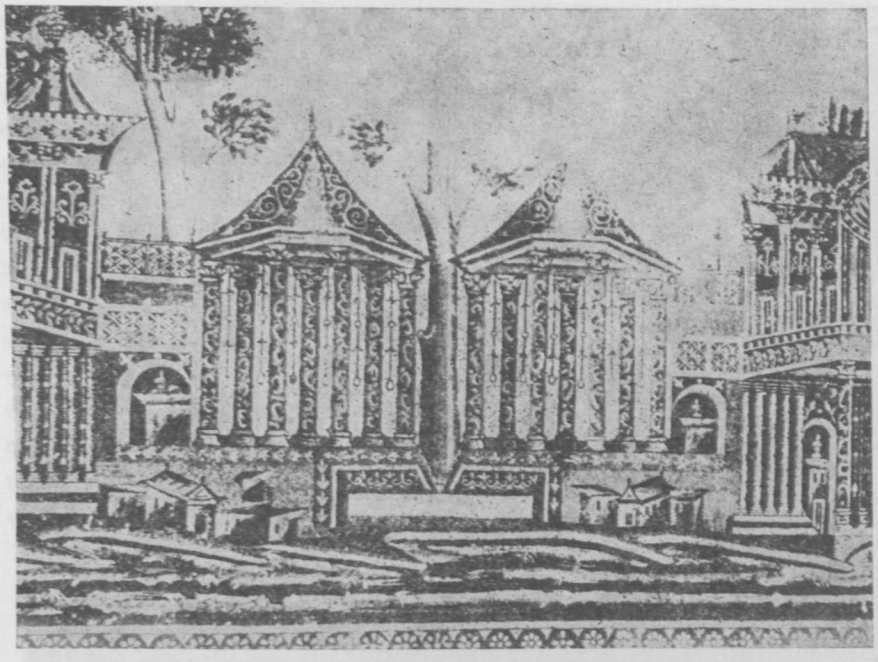

Şam Ümeyye Camiinden bir pano

7 — CAMİDE ÇIKAN YANGINLAR :

Cami bir çok defa yangına maruz kalmıştır. Birincisi en tehlikeli olanı 461 H. de çıkan yangındır ki bu yangında caminin büyük bir kısmı yıkılmış, birçok mozayikleri dökülmüş ve dört duvarından başka bir şey kalmamıştır. Keza hicri altıncı yüzılda camide iki kez yangın çıkmıştır. Ayrıca biri H. dokuzuncu yüzyılda diğeride 14. yüzyılda olmak üzere toplam olarak camide beş yangın çıkmıştır. Vuku bulan bu yangın ve depremler sonunda caminin giren-baha mozayikleri harab olmuş, olmayanlarda badanalar altında yıllarca gözden saklı kalmıştır. Fakat islâm hükümdarları camii korumayı taahhüt etmişler, yangın ve depremlerden etkilenen caminin onarımı ve yenilenmesi cihetine gidilerek camiye eski hüviyetini kazandırmışlardır.

8 — EYYÛBİLER VE MEMLÛKLER ZAMANINDAKİ YENİLİKLER :

Sultan Nurettin Mahmut Zengi, Caminin kuzeydoğu köşesindeki revakın cephe kısmının yenilenmesine ihtimam göstermiştir. Kral Seyfetdin Ebubekir ise Hicri 7. ci yy. başında avlunun döşemesin yeniletmiştir. Cami 755 hicri yılındaki yangına maruz kalarak mihrap revakı hariç diğer kısımların bazı sütun ve sütun başlıklıkları düştüğünde Kral Mansur, 808 hicrî yılında camii yenileyerek çöken kısımlarını iade ettirmiştir. Bu nedenle kubbenin kasnağında ve pencerelelerindeki değişiklik mülahaza edilmektedir. Caminin eski yapısından, haremden başka bir yer kalmamıştır. Duvarlarda mozayik yerine kıyşani levhalarla kaplanmıştır.

9 — YAHYA ALEYHİSSELÂMIN MAKAMI :

Yahya Aleyhisselâmın makamı da caminin hareminin içinde olup, korent başlıklı sütunlarla çevrelenen yeni bir yapıdan meydana gelmektedir. Gezici ibni Cübeyr, Arapların Halife Velîd zamanında Eski Camii yaparken rengi caminin sütunlarından ayrı olan bir sütuna tesadüf ettiklerini ve halife Velid'inde bunu bizzat gördüğünü ve bu sütunda oranın Yahya Aleyhisselâmın makamı olduğuna işaret eden bir belirti olduğunu rivayet etmektedir.

10 — CAMİİN VAKFİYESİ :

Yukardaki kısa açıklamalardan da anlaşılacağı Halife Velîd bini Abdulmelik camii yaptırdıktan sonra ihtiyaçlarını karşılamak için ilk defa köy ve mezraalar tahsis etmiştir. Velîd'in vakfettiği bu köy ve mezraalara hicretin 88. yılında ilk defa na-

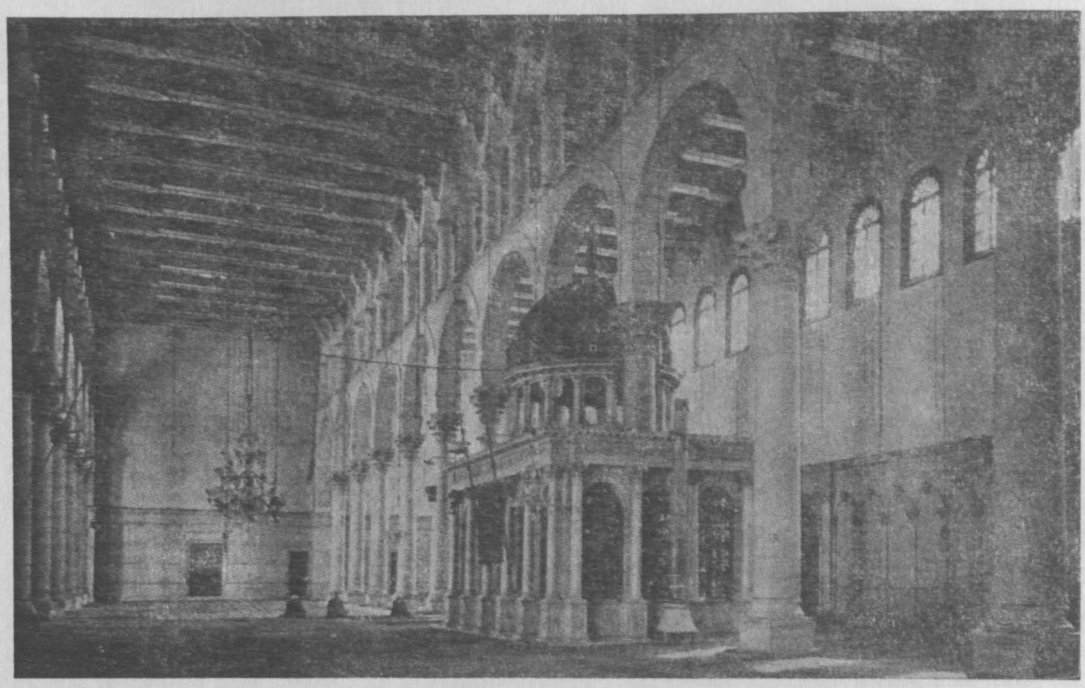

Yahya Aleyhisselâm'ın Şam Ümeyye Camiindeki makamı (mezarı)

zır[5] tayin edilen zat, ricalı emeviden Vâkid El-kureyşi olmuştur. İkdül-cüman'da belirtildiği üzere Vakid El-kureyşi, bu camii şerifin bina emini ve hitamında nazır olarak (Hişam bini Abdülmelik) devrinde 121 tarihine doğru vefat etmiştir.

Emevi Hükûmeti'nin büyük bir itina ve titizlikle meydana getirdiği bu muhteşem camii şerifi, hicreti 133. yılında Abbasi Hükûmeti Kumandanı Abdullah bini Ali, maalesef üzülerek ifade edelim Emevilere rağmen yetmiş gün ahır ittihaz etmiştir[6]. Bilâhare vuku bulan deprem, yangın ve saireden caminin tamire muhtaç olan kısımları İslâm Hükûmdarlarınca tamir edilmiştir. Bu arada Osmanlı Hükûmdarı Sultan Selim Hanı Evvel hazretleri camiye fevkalâde ilgi göstermiş ve evkafını tanzim buyurmuştur. Böylece camiin, aydınlatma, sergi, tamir, termim ve saire gibi ihtiyaçlarını karşılamak ve camide görev yapan imam, hatip, müezzin, kayyum, kari' ve talebei ulûma tedrisi ulûm eden muallimlerin ve sair kimselerin ücretlerini ödemek üzere, vakfiyenin tetkikinden de anlaşılacağı veçhile bir çok dükkân, çarşı, han, hamam, oturak (makad), mahzen, köy, mezrea, bahçe ve saire vakfedilmiştir.

Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde muhafaza edilmekte olan mücedded Anadolu sâni adlı ve 585 numaralı defterin 117. sırasında ve 111-124 sahifelerinde kayıtlı bulunmaktadır. Boyu: 55,8 cm olan büyük boy sayfalarla 14 sahife olan bu uzun ve Arapça Vakfiye şimdiye kadar ele alınarak Türkçe'ye çeyrilmemiştir. Bu gün hernekadar millî sınırlarımızın dışında kalmakta ise de ecdadımızın, yeryüzünde Allah'ın evi

5) *Nazır:* Görüp gözeten demektir. Vakıf istilâhında, mütevelli manasında kullanıldığı gibi mütevellinin tasarruflarına nezaret etmek üzere, vâkıf tarafından veya hakim tarafından tayin olunan zatdır. (Bak, vakfa dair yazılan eserlerle vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen istihlâh ve tabirler Sayfa: 44 Ali Himmet Berki, Doğuş Matbaacılık ve Ticaret Limited Şirketi Matbaası Ankara) 1966.

6) Bak. Evkafı Hümayun nezaretinin tarihçei teşkilâtı ve nüzzarın teracûmu ahvâli, sayfa: 7, Darûl Hilâfetil -aliyye- Şehzadebaşı Evkafı İslmiâye Matbaası 1335.

olan camilerin ihya, imar ve himayesine nedenli itina gösterdiklerini yeni neslin kavrayabilmesi için Yavuz Sultan Selim'in bu cami ile ilgili mezkûr vakfiyesinin Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmasını faydalı gördük, ancak vakfiyenin başındaki ifadeden de anlaşılacağı gibi asıl orijinal olan Emevi defterinden nakledildiğinden bazı kelime hatası, ifade düşüklüğü olduğundan ve cümleler arasında sık sık dua cümleleri bulunduğundan, biz tercümede edebî yönden çok metne sadık kalmayı tercih ettik. Bu itibarla tercümede rekâket gibi görülebilecek hususların metne bağlı kalarak harfî tercümeye riayet ettiğimizden işaret etmek isteriz :

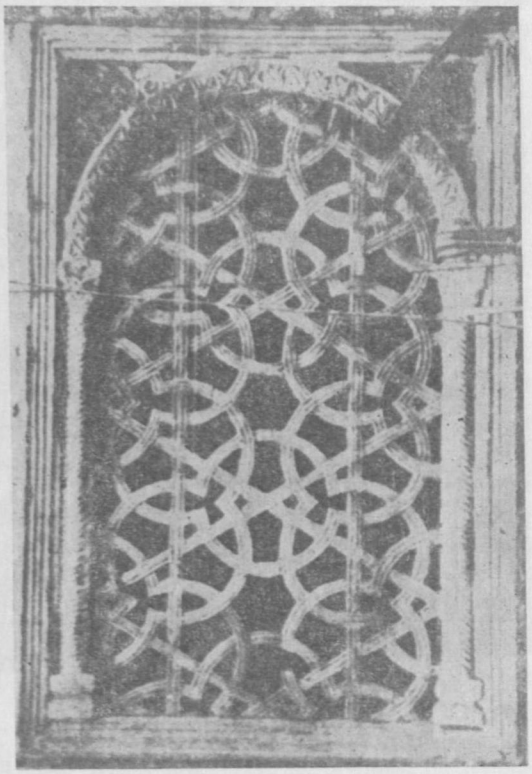

Şam Ümeyye Camii Mermer pencere kafesi

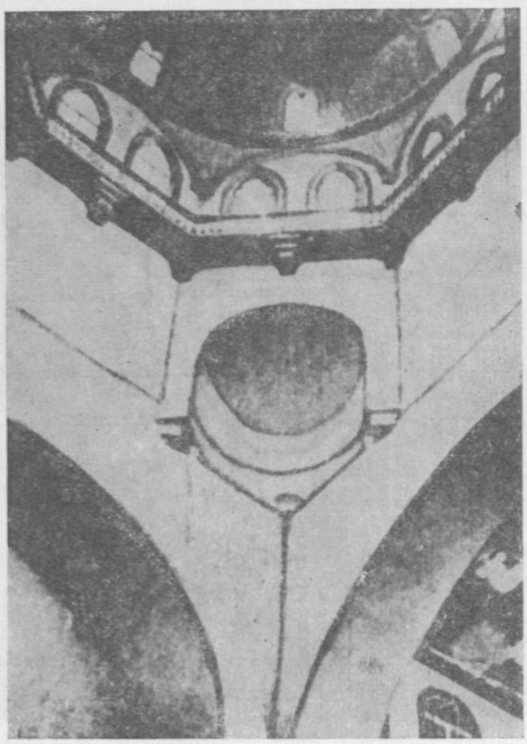

Şam Ümeyye Camii ortadaki kubbe

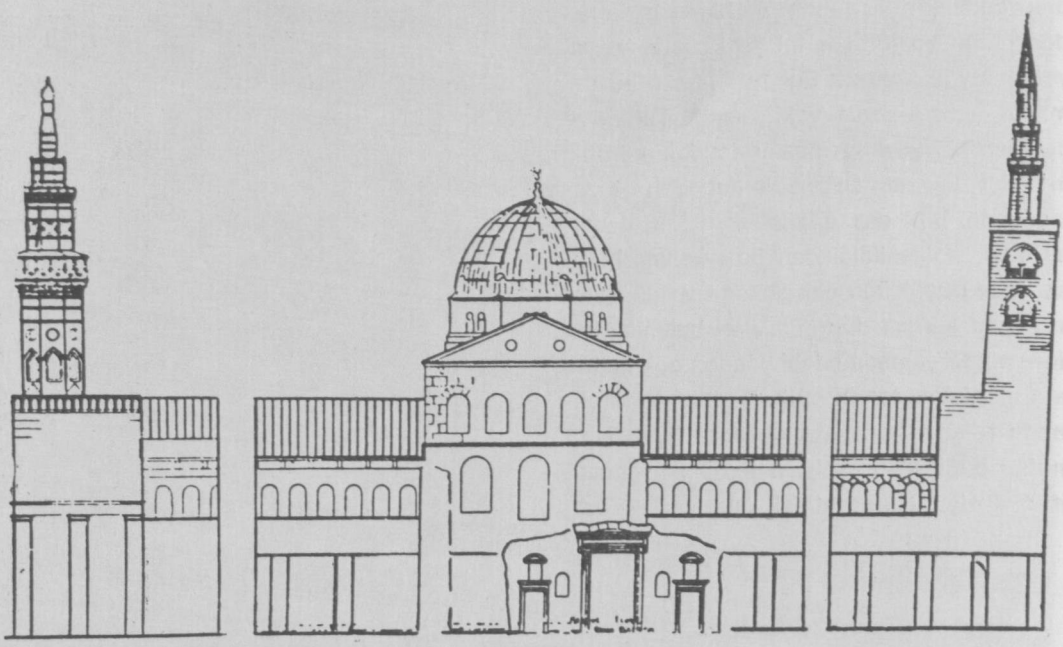

Şam Ümeyye Camii, kesit

Şam Ümeyye Camii, plan

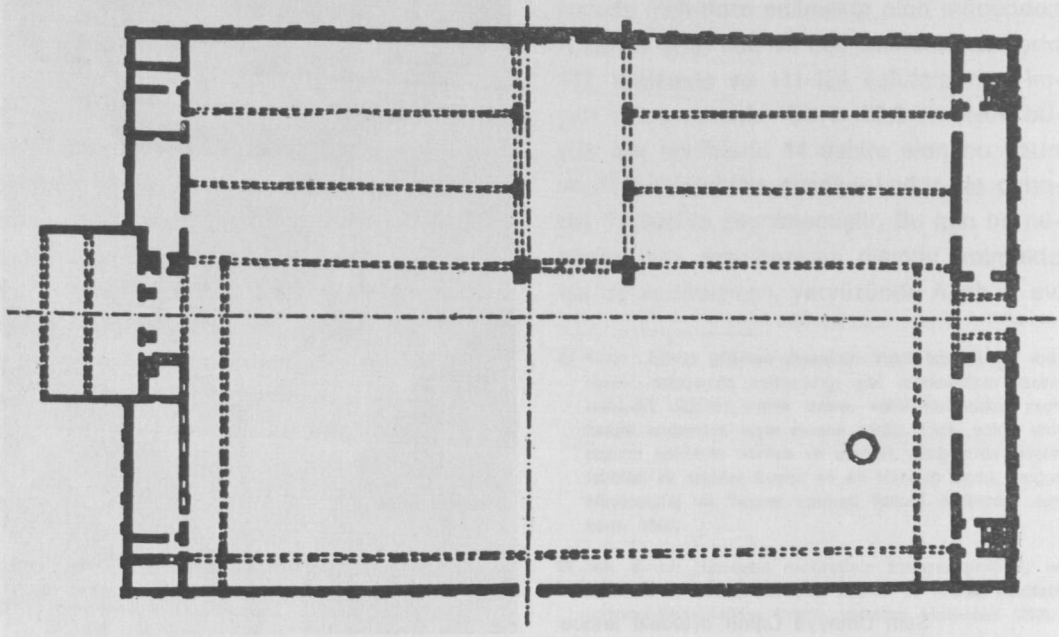

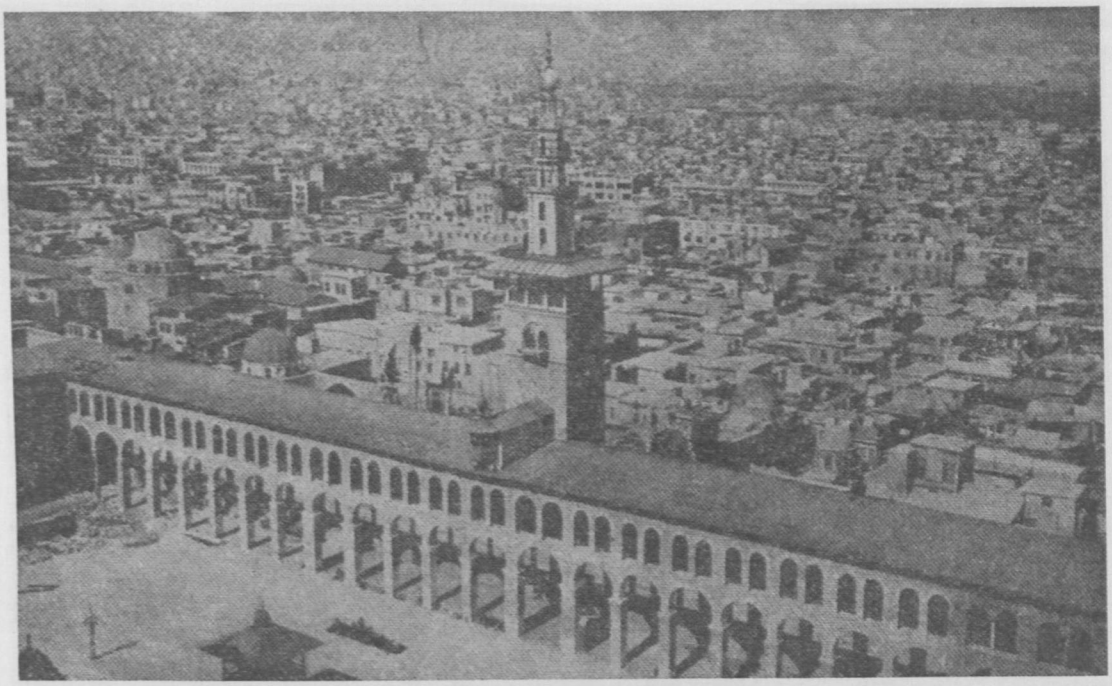

Ümeyye Camii
ve
Şam'ın görünüşü

Ümeyye Camii
Sahnı

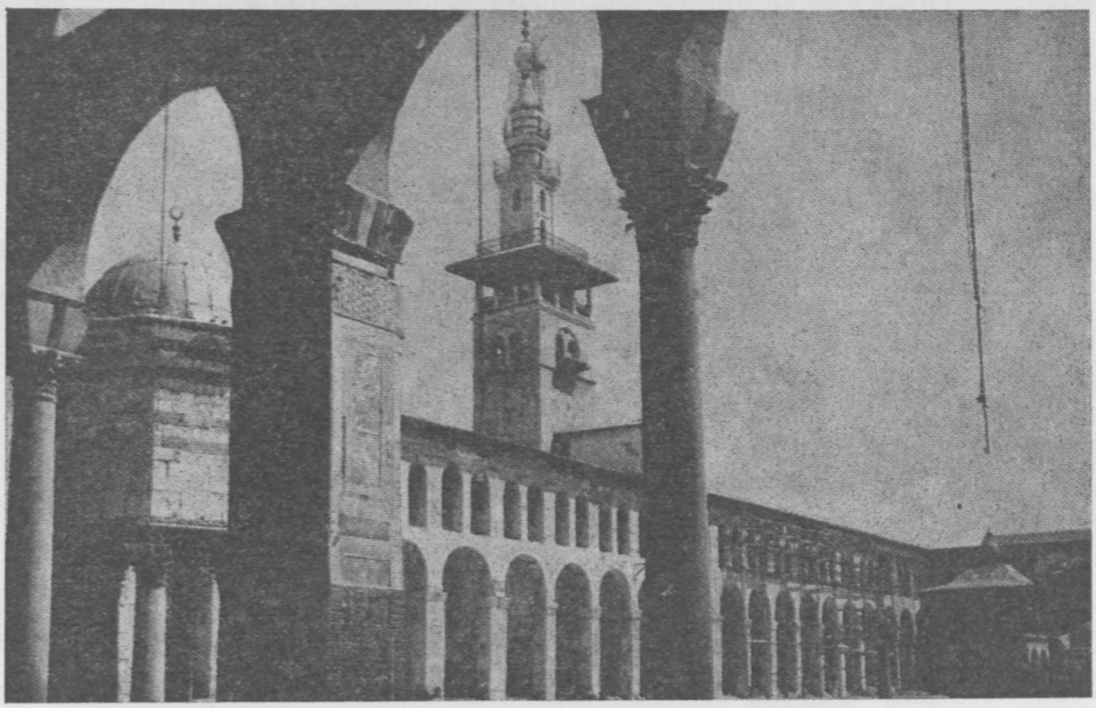

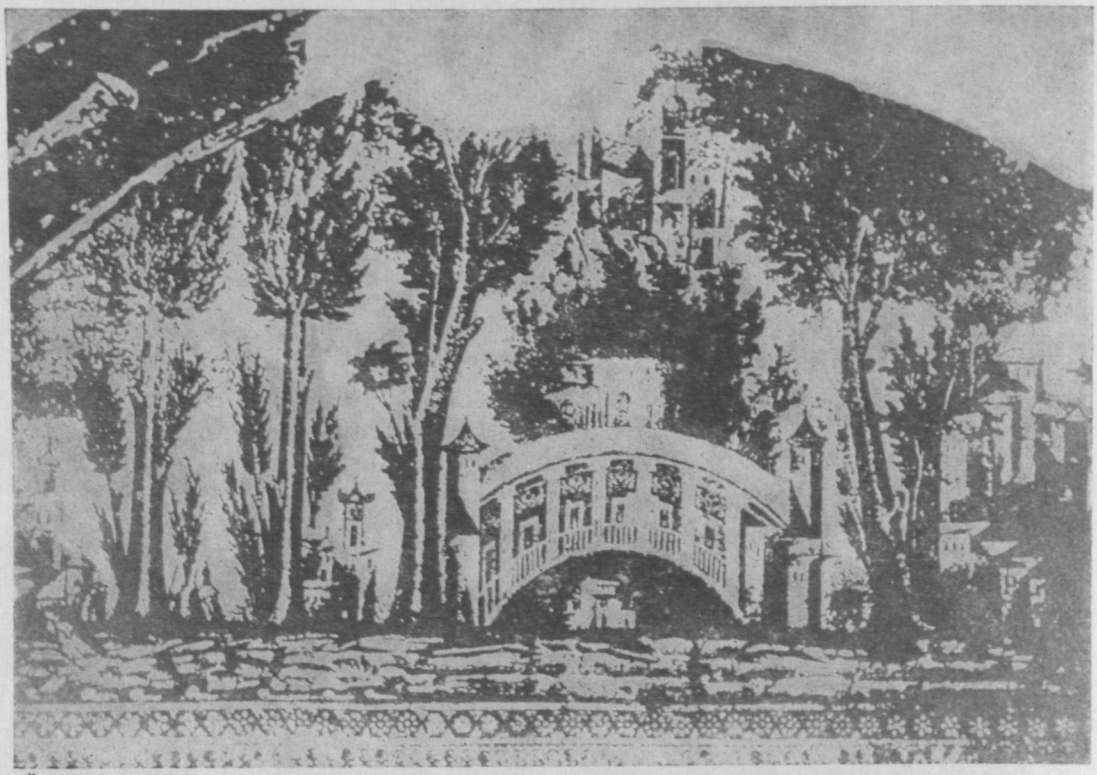

Ümeyye Camii batı revakından bir pano

Ümeyye Camii sahnı

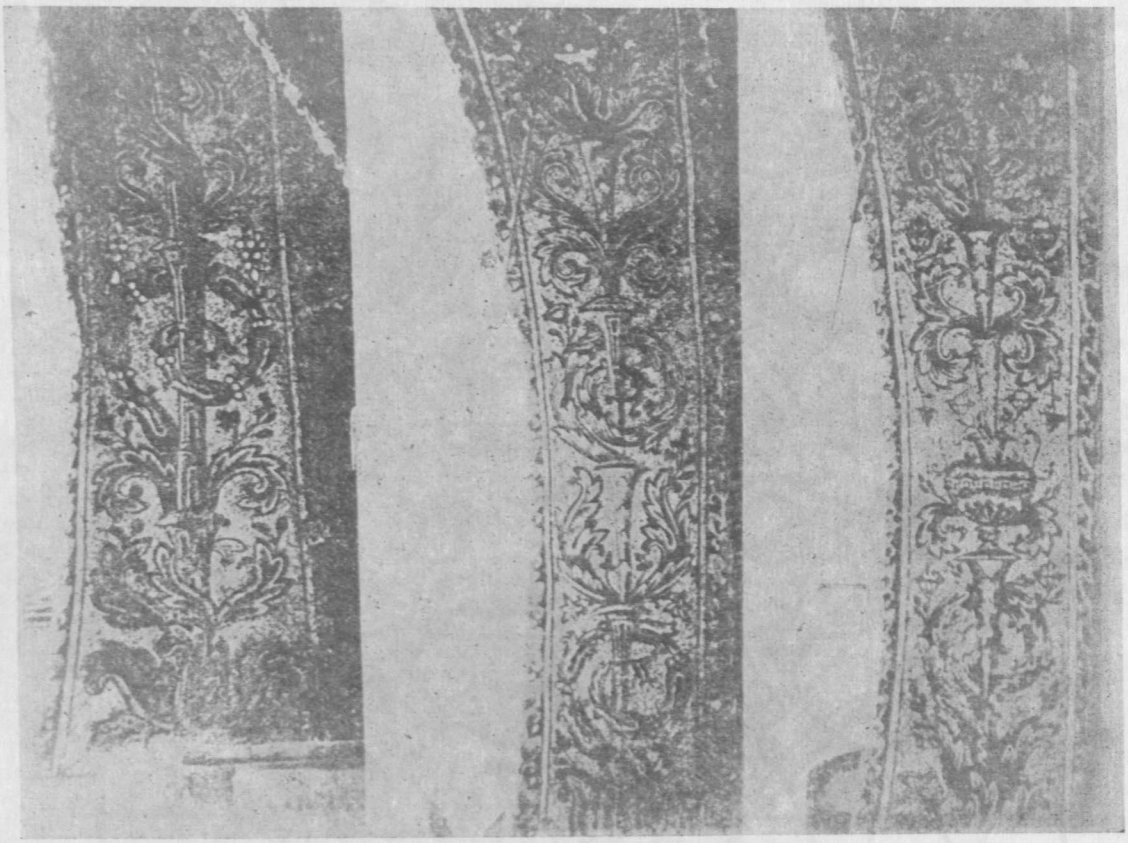

Şam Ümeyye Camii
avlu kısmındaki batı revakı
kemer karnı mozayik
süslemesi

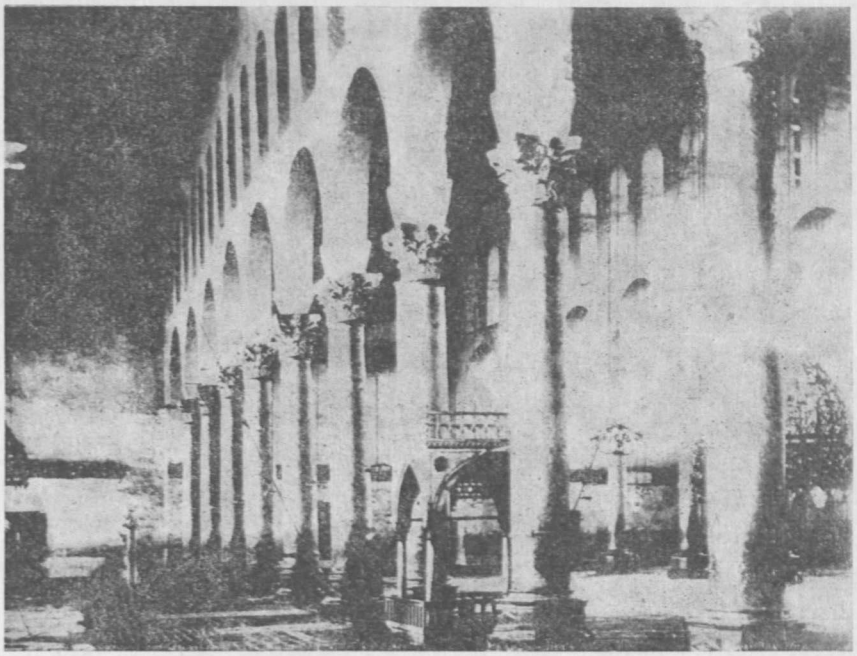

Şam
Ümeyye
Camii
iç
kısmı

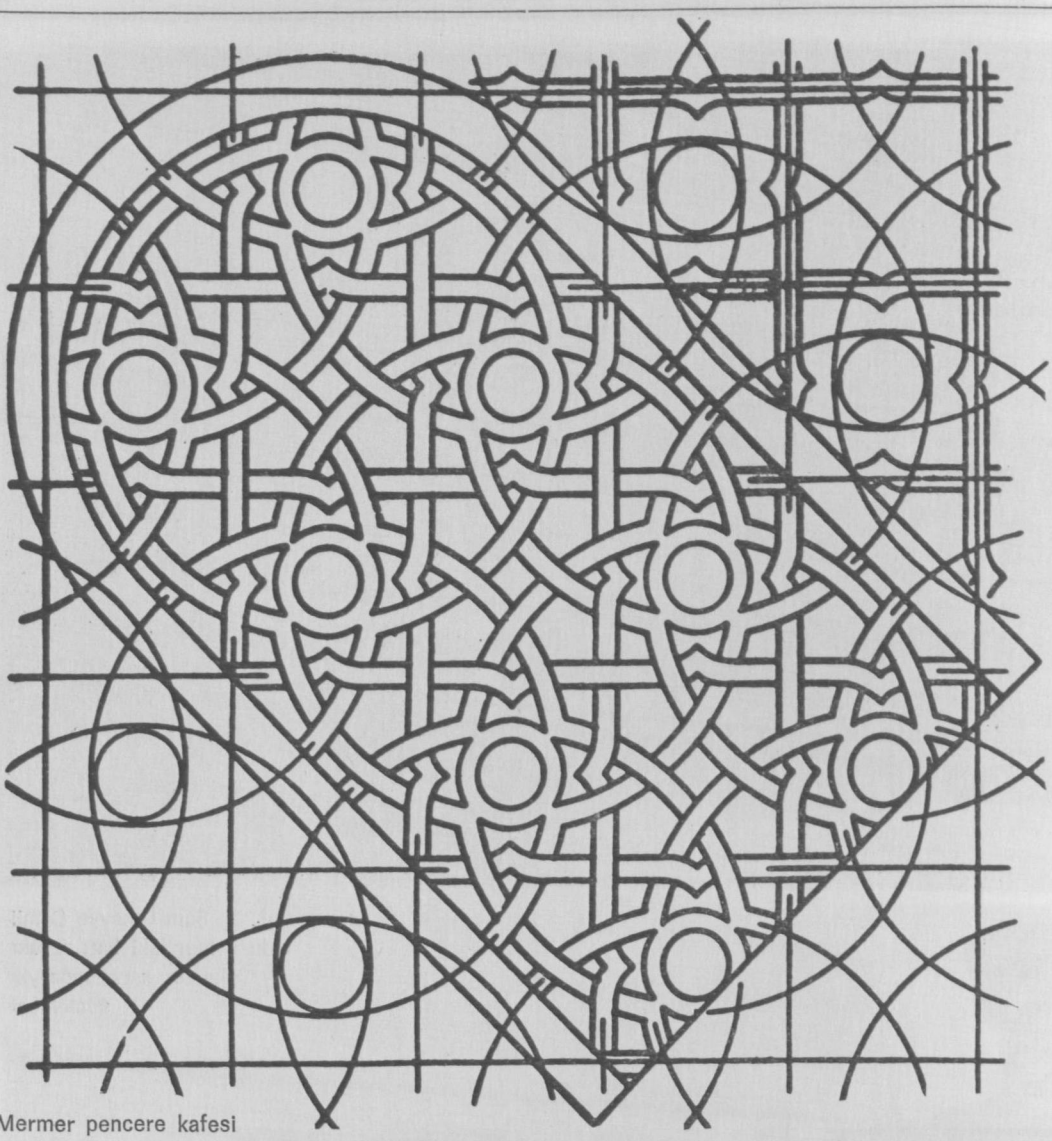

Mermer pencere kafesi

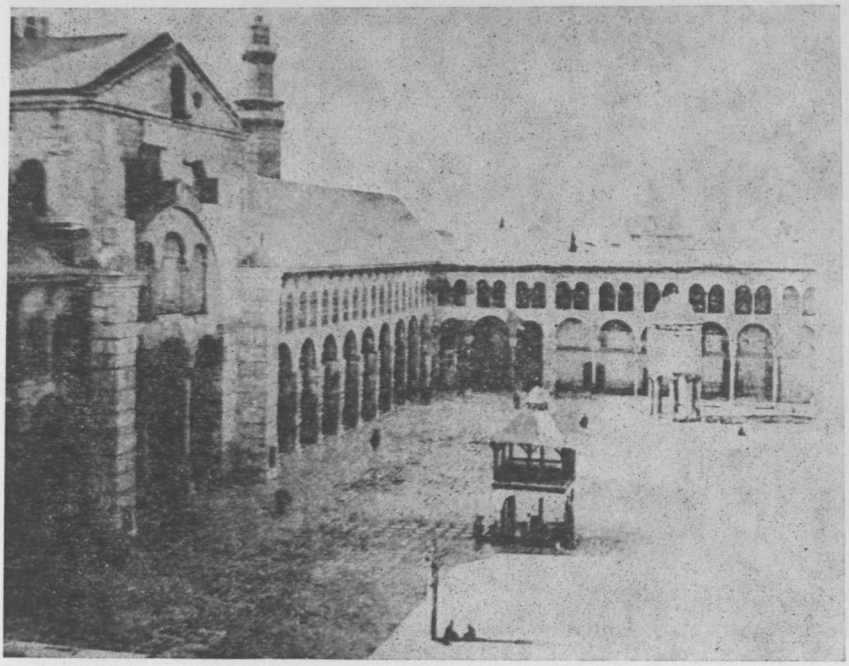

Şam
Ümeyye
Camii
Sahnı ve Şadırvanı

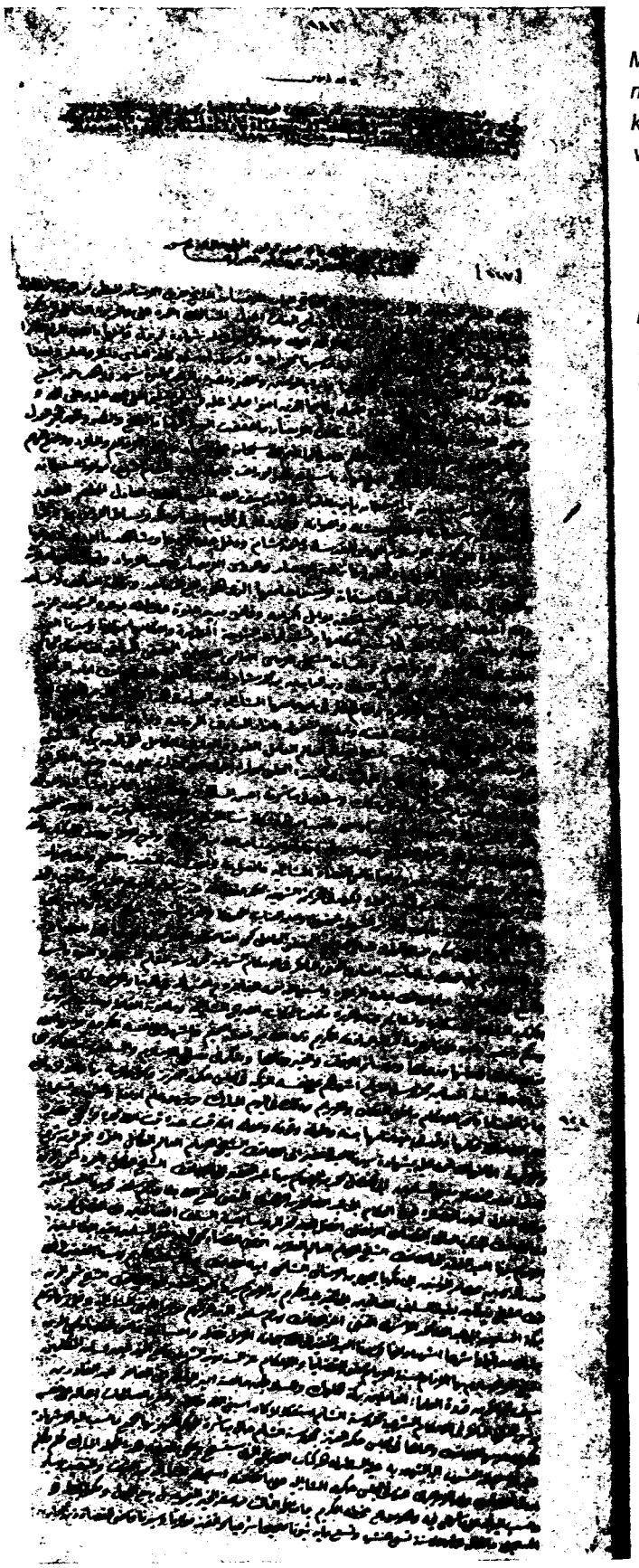

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Mahfuz müceddet Anadolu sâni adlı 585 numaralı defterin 111 sahife ve 117 sırasında kayıtlı olan Ümeyye Camiine ait arapça vakfiyenin tercümesi:

EMEVÎ DEFTERİ

Şam-ı Şerifte Emevi Cami-i Şerifi vakfına ait vakfiye-i ma'mulün bihanın sûreti, Şam Nâibi Hüseyin Tevfik Efendi'nin ilâmı, Sûriye Vilâyeti Meclisi'nin mazbatası, vilâyet valisinin ve Şam Vakıflar Muhasebecisi'nin inhaları, Evkaf Müfettişi faziletlü Esseyyit Mustafa Nazif Efendinin ilâmiyle 257/8691 nolu hülâsa defteri, Evkaf-ı Hümayûn nâzırı devletlu Ahmet Cevdet Paşa'nın telhîsi ve ferman-ı âli ile cihat kalemine yeniden kaydedilmiştir. 24/ Zilhicce/1289

Aslının Aynıdır.

Şam'da Kadı naibi Hamdi efendi zade Hasan Tevfik (Allah azze şanuhûnun fakir kulu yazdı) kendilerine mağfiret olunsun.

Ol Ulu Sultan El-Melikül Azizüd-Deyyan olan, ihsan kapılarını açan, nimetleri bolca veren, sevdiğine ve seçtiğine en büyük memaliki veren, taki bununla tâğî ve bâğileri en doğru yola götürmeğe sülûk eden Allah'a hamd olsun. Onun bol ve şümullü olan nimetine hamd; geniş, sonsuz, eksiksiz ve kâmil fazlına şükrederim. Allah'dan başka ilâh olmadığına, Allah'ın tek olup şerîki olmadığına şahadet ederim. O şahadet ki, kâili aksa (en uzak) meramında muzaffer olmakta ve Melaike-i Kiram ile nasrı müezzer olarak nusret görmekte daim olur. Efendimiz Hz. Muhammed'in de, Allah'ın kulu ve Resûlü olduğuna şahadet ederim. Allah onu bütün insanlara delil ve emin olarak göndermiş, ona kitab-ı azizi (Ey Muhammed doğrusu biz sana ap açık bir zafer verdik) ni[7] inzâl buyurmuş, onu mü'minlerle ve yardımla teyid ederek korkusunu bir aylık mesafede düşmana hissettirmek sûretiyle ona yardım etmiştir. Sünnetine tabi olana kalbi selim hibe buyurmuştur. "Ey iman edenler ona salâtü selâm

7) Fetih sûresi Ayet: 1.

ediniz"[8] emri ile ona salatü selâm edilmesini emretmiştir.

Allah'ın salatü selâmı ona, âline ve (harbin şiddetinden) gözlerin görmez olduğu anda azılı kâfirlere şiddetli olan sahabelerine, mutluluk sancakları, fetih ve zaferlerle dalgalandıkça, adalet fecri asır ehline doğdukça olsun. Allah kendilerini tekrim, teşrif ve tazim buyursun. Ve badü (bu dibaceden sonra) Allah teâla kullara, iklim ve ülkelere in'am ve ihsanda bulunarak makam-ı şerifin rika'bının Sultan Bayezid Han bini Osman'ın Oğlu İskender'i zaman adil, muzaffer ve Mansur Melik olan ulumuz Sultan Selim Han'a -Allah onun mülk ve saltanatını ebedi kılsın, ordusuna, yardımcılarına ve nesillerine hergün yardım etsin.- onlardan hazırlık ve bozgunluğu kaldırarak en iyi şekilde islâh etmeye temhit buyurduğunda, bisatı arza, kara ve deniz olarak malik olan ve arzı mukaddes Şam'da İslâm Kürsüsüne istikrar eden (Sultan Selim) Şam'ın cennet vadisine girmiş burada Allah'ın tevdi etmiş olduğu Envâr-ı Enbiya ve Âsâr-ı Evliyayı görmüş, buranın, gözlerin eğlencesi, şehirlerin gelini ve iyilerin mâbedi olduğunu tahkik etmiş, buraya ilgileri devam etmiş, zaviye ve mescitlerine özellikle mescidlerin dördüncüsü, itikaf ve secde edenlerin nüzhesi olan camiine sadakaları çoğalmış, bu camiye in'amından bolca vermiş, müstahiklerine ikram yağmurunu umumileştirmiş, camiin cihatını (yönlerini) artırmak ve vakıf etmeğe dair va'di şerifi ile sonsuz şefkat ve atfını taşırmış, ahkâmının tesdidine ve şerîatı mutahharanın kurallarının ve ahkâmının teşyidine bakmak için Allah tealaya fakir kul olan ve Allah'ın fazlı ihsanını uman ulumuz ve efendimiz şeyh, imam, âlim, allâme, muhakkik, müdakkik, kadı, hâkim, kâdıl, kudât, şeyhül islâm, Ebül Meâli Zeynal Âbidîn bini Muhammed Şah El-Atâdî El-Hanefî -Allah onun parlak günlerini devam ettirsin. Ve ona dünya ve ahiret hayırlarını cem' etsin- yi seçmiştir. Müşârunileyh ve bu kitapta muavvelün aleyh olan camiin işlerine bakmak için de envâr-ı maârif-i rabbâniye

8) Ahzad sûresi Ayet: 56.

ve bevâriki latâyifi irfâniyeye şâmil olduğundan makm-ı şerif nezdinde dindarlığı zahir olan, iffet ve emaneti ile meşhur olan, Allah taalanın fakir kulu, efendimiz, şeyh, imam, -ilmi ile- âmil âlim, ârif, kâmil örnek, takiyyüddîn, müslimanların bereketi, doğruluğun ta kendisi, haseb itibariyle baverdi doğum itibariyle halebi olan, Ebubekir halife bini Ebil-Kasım -Allah hayratı onun elleri ile icra buyursun ve kendisine nazar etmekle zevklendirsin-ı İkâme etti. Ol dahî en'amı şerifi kabule mübâderet ederek ona imtisal edüp işe başlarken yolların en güzeline sülûk etti, camii müşarunileyhin cihetlerini ve emvalini gözden geçirerek müstahiklerine mallarını sarfetti. Yüce hünkârın parlak lambasının nurundan iktibas ederek camiin hissen ve mâ'nen i'marına çalıştı. Öyleki kendisinin şiyemi şerifinin üstün irfanının nurları ile tahkik etmek ve Cenab-ı Hakkın: "Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inananlar ... onarır"[9] buyruğu ile ahlâklanmak olduğu bilinmektedir. Vakfı sarihinin yazılmasına, yerine ulaştırılmasına ve tenfizine müşarunileyh ulumuz kâdıl kudâtı görevlendirdi. Onunla buluştu ve nezdinde tenfizi sahih ile tenfiz etti. Müşarunileyhimanın içtihatları, hazinei şerifelerde muhallet olması ve ellerde tedavülde eskimekten korunması için vakfın mücelled bir kitaba nakil ve hikâye edilmesine sevk etti. Çünkü cilt, evrakın taşıyamayacağını taşır. Hazine-i şerifelerde mahfuz ve inayet gözü ile melhuz olur. Hazine-i şerifelerde, bereketli ile mahrus ve güzelliğinin ünsiyeti ile me'nustur. Böylece mevlevî, âlim, allâme, muhakkik, hakim, Büyükkadı ulumuz ve fendimiz kâdıl kudât, şeyhül islam, Mahruse-i Şam'da müstakillen ahkâmı şer'iyyeye bakan ve bu kitapta adı geçen -Allah onun parlak günlerini devam ettirsin, büyük nimetlerini üzerine isbağ etsin, dünya ve ahirette ona ihsan etsin- Ebül Meâli Zeynel Âbidin El-Atâdî El-Hanefî'nin, bu kitab-ı mübarekin yazılmasına ve kendisinden tastir ve inşa edilmesine müşarunileyh hikayesini müte-

9) Tevbe sûresi Ayet: 18.

ediniz"[8] emri ile ona salatü selâm edilmesini emretmiştir.

Allah'ın salatü selâmı ona, âline ve (harbin şiddetinden) gözlerin görmez olduğu anda azılı kâfirlere şiddetli olan sahabelerine, mutluluk sancakları, fetih ve zaferlerle dalgalandıkça, adalet fecri asır ehline doğdukça olsun. Allah kendilerini tekrim, teşrif ve tazim buyursun. Ve badü (bu dibaceden sonra) Allah teâla kullara, iklim ve ülkelere in'am ve ihsanda bulunarak makam-ı şerifin rika'bının Sultan Bayezid Han bini Osman'ın Oğlu İskender'i zaman adil, muzaffer ve Mansur Melik olan ulumuz Sultan Selim Han'a -Allah onun mülk ve saltanatını ebedi kılsın, ordusuna, yardımcılarına ve nesillerine hergün yardım etsin.- onlardan hazırlık ve bozgunluğu kaldırarak en iyi şekilde islâh etmeye temhit buyurduğunda, bisatı arza, kara ve deniz olarak malik olan ve arzı mukaddes Şam'da İslâm Kürsüsüne istikrar eden (Sultan Selim) Şam'ın cennet vadisine girmiş burada Allah'ın tevdi etmiş olduğu Envâr-ı Enbiya ve Âsâr-ı Evliyayı görmüş, buranın, gözlerin eğlencesi, şehirlerin gelini ve iyilerin mâbedi olduğunu tahkik etmiş, buraya ilgileri devam etmiş, zaviye ve mescitlerine özellikle mescidlerin dördüncüsü, itikaf ve secde edenlerin nüzhesi olan camiine sadakaları çoğalmış, bu camiye in'amından bolca vermiş, müstahiklerine ikram yağmurunu umumileştirmiş, camiin cihatını (yönlerini) artırmak ve vakıf etmeğe dair va'di şerifi ile sonsuz şefkat ve atfını taşırmış, ahkâmının tesdidine ve şerîatı mutahharanın kurallarının ve ahkâmının teşyidine bakmak için Allah tealaya fakir kul olan ve Allah'ın fazlı ihsanını uman ulumuz ve efendimiz şeyh, imam, âlim, allâme, muhakkik, müdakkik, kadı, hâkim, kâdıl, kudât, şeyhül islâm, Ebül Meâli Zeynal Âbidîn bini Muhammed Şah El-Atâdî El-Hanefî -Allah onun parlak günlerini devam ettirsin. Ve ona dünya ve ahiret hayırlarını cem' etsin- yi seçmiştir. Müşârunileyh ve bu kitapta muavvelün aleyh olan camiin işlerine bakmak için de envâr-ı maârif-i rabbâniye

8) Ahzad sûresi Ayet: 56.

ve bevâriki latâyifi irfâniyeye şâmil olduğundan makm-ı şerif nezdinde dindarlığı zahir olan, iffet ve emaneti ile meşhur olan, Allah taalanın fakir kulu, efendimiz, şeyh, imam, -ilmi ile- âmil âlim, ârif, kâmil örnek, takiyyüddîn, müslimanların bereketi, doğruluğun ta kendisi, haseb itibariyle baverdi doğum itibariyle halebi olan, Ebubekir halife bini Ebil-Kasım -Allah hayratı onun elleri ile icra buyursun ve kendisine nazar etmekle zevklendirsin-ı İkâme etti. Ol dahî en'amı şerifi kabule mübâderet ederek ona imtisal edüp işe başlarken yolların en güzeline sülûk etti, camii müşarunileyhin cihetlerini ve emvalini gözden geçirerek müstahiklerine mallarını sarfetti. Yüce hünkârın parlak lambasının nurundan iktibas ederek camiin hissen ve mâ'nen i'marına çalıştı. Öyleki kendisinin şiyemi şerifinin üstün irfanının nurları ile tahkik etmek ve Cenab-ı Hakkın: "Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inananlar ... onarır"[9] buyruğu ile ahlâklanmak olduğu bilinmektedir. Vakfı sarihinin yazılmasına, yerine ulaştırılmasına ve tenfizine müşarunileyh ulumuz kâdil kudâtı görevlendirdi. Onunla buluştu ve nezdinde tenfizi sahih ile tenfiz etti. Müşarunileyhimanın içtihatları, hazinei şerifelerde muhallet olması ve ellerde tedavülde eskimekten korunması için vakfın mücelled bir kitaba nakil ve hikâye edilmesine sevk etti. Çünkü cilt, evrakın taşıyamayacağını taşır. Hazine-i şerifelerde mahfuz ve inayet gözü ile melhuz olur. Hazine-i şerifelerde, bereketli ile mahrus ve güzelliğinin ünsiyeti ile me'nustur. Böylece mevlevî, âlim, allâme, muhakkik, hakim, Büyükkadı ulumuz ve fendimiz kâdıl kudât, şeyhül islam, Mahruse-i Şam'da müstakillen ahkâmı şer'iyyeye bakan ve bu kitapta adı geçen -Allah onun parlak günlerini devam ettirsin, büyük nimetlerini üzerine isbağ etsin, dünya ve ahirette ona ihsan etsin- Ebül Meâli Zeynel Âbidin El-Atâdî El-Hanefî'nin, bu kitab-ı mübarekin yazılmasına ve kendisinden tastir ve inşa edilmesine müşarunileyh hikayesini müte-

9) Tevbe sûresi Ayet: 18.

zammin olarak ve kitapta açıklandığı üzere lafız ve manalarının ihtiva ettiği subût, hüküm, tenfiz ve diğerlerinin tahrir edilmesine, yüksek izni kerimi çıktı ve izni kerimi ile -Allah ona geniş fazlından artırsın- yazıldı. Kendi nefsine -Allah onu korusun, himaye buyursun diğer afetlerden ve kimselerden muhafaz etsin, İslâm ve müslümanların masâlihinde sa'yü gayretlerini meşkûr kılsın.- Mahruse-i Şam'dak-i muaddilîn (tadil eden) efendilerden hazır olanları kendi meclis-i hükmünde ve Şam'daki mahalli vilayetinde, kendisinin kararları caiz ve hükümleri geçerli, bozma ve kesinleştirmesi geçerli olduğu o vakitte 924 yılının aylarından mübarek günde kendi nefsi zekiyesine şahit kıldı. -Allah tamamını icra etsin ve hitamının hayırlı olmasını lütfü, kudreti ve kuvveti ile takdir buyursun.- Müşarunileyh hanefi ulumuz, tanıdığı ve şer'an şahitliklerinin kabul olunacağına kâni' olarak şahitliklerini kabul edip, nefsi kerime -Allah onu korusun ve himaye buyursun- şahit kıldığı aşağıdaki şahitlerin şahadetleri ile, kendisine mensup olan, şahadet edilen, ve mübarek mücelletde inşaallah, kelimesi kelimesine yazılacak ve hikaye edilecek olan kitab-ı sarihde yazılı olan ve sicillerde şahitlerce kendine nisbet edilenlerin tümünün nezdinde -Allah onun mecdini sabit kılsın ve maksadını başarı ile sonuçlandırsın- sübutu sahihi şer'i ile sabit olduğunu ve nezdinde sahih olduğunu -Allah ona nimetlerini bolca versin- ve bu hususun müşarunileyh sicillerin ihtiva ettiği şekilde, sicillerde şerh edildiği üzere sübut, tenfiz ve kendisine nisbet edilen diğer hususların müşarunileyh meclis-i hükmünde kendisinin nezdinde cereyan ettiğini ve bu hususun 919 yılının aylarından üç Saferül -Hayril-Meymun veyahut Rebiulevvel gibi olarak kendi hatı kerimiyle müerrah ve müseccel hattı ile mükemmel olduğunu beyan etti. Şahitler :

Merhum efendimiz, Allah'ın fakir kulu, şeyh, faziletlü, umde, dinin güneşi, âlimlerin celâlı, fudalânın evhadi (fazilet sahiplerinin biriciği), hükkâmın direği, Ebu Abdullah Mehmet bini Errehîri El-Hanefi'nin oğlu efendimiz, Allah'ın fakir kulu, şeyh,

imam, âlim, fâzıl, umde, dinin yıldızı, âlimlerin şerefi, fazilet sahiplerini biriciği, müslümanların müftüsü, Ebül Fadl Mehmet -Allah onunla faydalandırsın ve selefine rahmet eylesin-.

Merhum, efendimiz, Allah'ın fakir kulu, Şeyh, imam, âlim, allâme; akdalkudât, dini ihya eden, müslümanların müftüsü, taliblere faydalı olan, müderrislerin ileri geleni, mü'minlerin veliyi emri, Ebu Zekerriyya Yahya bini El-Emnaî El-Şafii'nin oğlu efendimiz, Allah'ın fakir kulu, Alicenap, kadı, El-Afdalî, Afdalüddîn rüesanın medârı iftaharı selefi salihînin geri kalanı Ebül-Fadl Mehmed -Allah onu teyid etsin ve selefine rahmet eylesin-.

Merhum efendimiz, Allah'ın fakir kulu, Şeyh, dinin güneşi, müslümanların bereketi, Ebu Abdullah Mehmed El-Esedi El Hânefi'nin oğlu Efendimiz, Allah'ın fakir kulu şeyh, dinin ziyneti selefi salihînin geri kalanı, Ebül-Hayr Abdulkerim -Allah onu aziz kılsın ve selefine rahmet eylesin-.

Mahruse-i Şam'da ahkâmı şer'iyyeye müstakillen bakan Yunus El-Hanefî'nin oğlu ulumuz, efendimiz, Allah taalanın fakir kulu olan ve fazlı ihsanını uman, kâdil kudât, Dini İhya eden, Şeyhülislam, insanlığın zîneti, günlerin hasenesi (İyiliği), kaziyyeleri ve hükümleri inceliyen, sünnetin kuvveti, şerîatın destekcisi, bid'atçıları yok eden, mütekellimlerin dili, münazara edenlerin kılıcı, ulemâi âmilînin önderi, melik ve sultanların bereketi, Emîril Mü'mininin halisası, Ebül Makadî Abdulkadir -Allah onu gölgesine daldırsın ve amellerini hayırlarla sonuçlandırsın-.

Adı geçen ulumuz ve efendimiz Kâdıl-Kudat Zeynel Âbidîn El-Atâdî El-Hanefî -Allah taalâ günlerini devam ettirsin ve hükümlerini aziz kılsın.- müşarunileyh ulumuz ve efendimiz Kâdıl-kudat Muhittin bini Yunus El-Hanefînin müşarunileyh sicillerinde kendisine mensup olan tenfizini infâz-ı sahihi şer'i ile ve kadının sorumluluğu ile tenfiz etti. Müşarunileyh ulumuz ve efendimiz Kadıl- Kudat, Muhittin bini Yunus El-Hanefînin, içinde tarihi belirtilen sicillerinin mazmununda, şahadetlerinin akabinde, bu gibi

hallerde yapılması ma'hud olan (bilinen) şekilde te'diye ve kabul alameti yukarıda yazılı tenfiz sicillerinin zeylinde (altında) yazılan (işaret edilen) iki şahidin şahadeti ile ki, onlar da kâtibi ve arkadaşıdırlar. Aynı zamanda ulumuz, ve efendimiz merhum, Allah taalanın fakir kulu, Rabbinin af ve mağfiretini uman, Kadıl-Kudat Şihabüddin, İslâmın hücceti, insanlığın ziyneti, günlerin hasenesi, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, kaziye ve hükümleri tahkik eden, sünnetin destekcisi, şeriatın müeyyidi, hakkın yardımcısı, bid'atçıları yok eden, mütekellimînin dili münazaracıların kılıcı, melik ve sultanların bereketi, Emirül-mü'minînin sağ kolu Mahruse-i Şam'da ahkâmı şer'iyyeye nezaret eden Ebül Abbas Ahmed El-Merînî El-Mâlikî -Allah onu rahmet ve rızasına gark etsin- nin şahitleridirler. Hali hayatta ve Şam'daki hükmüne mübaşerette iken bu şahitleri kendi nefsi kerimine işhad ederek yukarıda yazılı şekilde şahadetin gerektirdiği hususlar kendilerinde bulunan mezkûr şahitlerin şahadetlerinde kendisine nispet ettikleri mensûbün ileyhin tümü ile nezdinde -Allah nimetlerini üzerine daim etsin- sübutu sahihi şer'i ile sabit olduğu ve bu hususun, sadrı kendi hattı (yazısı) ile Çarşamba dokuz Cemaziyelevvel 887 tarihi ile müverrah olan müşarunileyh sicillerindeki subüt, tenfiz, ve kendisine nispet edilen diğer şeylerden, sicillerin ihtiva ettiği şekilde nezdinde ve kendinin meclis-i hükmünde cereyan ettiği belirtilmiştir.

Keza adı geçen Kâdıl-Kudat Zeynel Âbidîn -Allah onun parak günlerini devam ettirsin ve ona dünya ve ahiret hayırlarını cem' etsin- Ulumuz ve efendimiz yukarda işaret edilen hakim El-Şihâbî Ebil-Abbas El-Merînî El-Malikî -Allah onu rahmetine daldırsın- nin tenfîzinide tenfîzi sahîhi şer'-i, muteber, mer'i ve kendisinin mes'ûliyetinde olarak ve şer'î şartlarını müstevfî olarak tenfiz etti. Buda ulumuz ve efendimiz, Kadıl-Kudat Muhittin bini Yunus el-Hanefî'nin sicillerinden olup, âdeti veçhi üzere olduğu gibi kendi yazısı ile yazılmış olan siciller-

den, sonra şu şekilde tezyîl edilmiştir : "Âlemlerin Rabbı olan Allah'a hamd olsun. Ulumuz ve efendimiz, Allah taâlânın fakir kulu olan ve fazlı ihsânını uman Kâdıl-Kudat, dîni ihya eden şeyhül islâm, insanlığın ziyneti, gece ve gündüzlerin hasenesi, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, insanlığın efendisinin sünnetinin hâdimi, sünnetin destekcisi, milletin sığınağı, şeriatın müeyyidi, hakkın yardımcısı, bid'atçıları yok eden, mütekellimînin dili, münâzaracıların kılıcı, ilmiyle amel eden alimlerin örnek edindikleri, melik ve sultanların bereketi, Emîril-Mü'minînin sağ kolu, Mahrûse-i Şam'da ahkâmı şer'iyyeye nezaret eden ve yukarıda adı geçen Ebül- Menakib Abdulkadir bini Yunus El-Hanefî -Allah onun günlerini ve yüceliğini devam ettirsin.- Beni kendi nefsine -Allah onu korusun ve himaye buyursun- Yukarıda belirtilen ve açıklanan şekilde kendisine nisbet edilenlerin tümüyle şahit kıldı; ben de ona, yukarıda kendi yazısı ile yazılı tarihte şahadet ettim. -Allah onun yüceliğini dahada yüceltsin- Hamd sadece Allah'a olsun. Allah'ın salât ve selâmı Hz. Muhammed'e, onun âl ve ashabına olsun. Allah bize kâfidir ve ne güzel vekildir." Ve sonunda bu sicillerde kendisine nispet edilenlere şahitlik eden şahitlerden bir kısmının şahitlik rüsumu bulunmaktadır. Bu şahitlerden üçü müşarunileyh ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudat Zeynel Âbidîn El-Atadî El-Hanefî -Allah nimetlerini ona devam ettirsinnin nezdinde şahitlik yaparak onunla buluşanlardır. Müşarunileyh ulumuz ve efendimiz Kâdıl-Kudat Şihabüddîn El-Merînî El-Malikî -Allah ona rahmet etsin.- nin sicillerinin mazmununda, bu sicillerin üst kısmında yazılı olan tenfiz sicillerinin zeyline şahadetlerinin akabinde adlarına işaret edilen ve mahud olan (bilinen) şekilde te'diye ve kabul alameti konulan, biri kendisinin kâtibi diğeri ise efendimiz, Allah'ın fakir kulu Âlicenap, mevlevî, mâlikî, mahdumî, kadâî, El-Şerefî, Ebişşa Mahmut bini Farfur'un oğlu efendimiz ve ulumuz, Allah taalanın fakir kulu olan ve onun fazlı ihsanını uman, Kâdıl-Kudat dinin yıldızı, İslâm'ın ce-

lâlı, insanlığın ziyneti günlerin seçkini, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, Rüesâ ve hükkamın efendisi, sünnetin destekçisi, şeriatın müeyyidi, hakkın yardımcısı bid'atçıları yok eden, mütekellimînin dili, hatipler hatibi, ve şeyhler şeyhi, melik ve sultanların hakemi, Emîrîl-Mü'minînnın sağ kolu, yukarıda işaret edilen hakem ve Şam-ı şerif memleketinde ve civarında ahkâmı şer'iyeye nezaret eden Ebil Abbas Ahmed El-Şâfiî -Allah gölgesini *daim etsin.- nin şahidi olan ve kendi nefsi kerîmine şehâdet eden iki şahidin şehadeti ile kendisine mensup ve üzerine meşhûdün bih (şehadet edilen) ve üst kısmında yazılı olan sicillerde kendine nisbet edilenlerin tümü ile kendisinin Mahrûse-i Şam'daki meclisi hükmünde ve kendi nezdinde -Allah ona ihsan buyursun ve gölgesine daldırsın.- Sabit ve sahih olduğu kendi hattı ile tarihinin ikinci ayının Çarşamba günü şeklinde müverrah olan mezkûr sicillerinin sübut, tenfiz ve kendine nispet edilen diğer şeylerden, mezkûr sicillerin ihtiva ettiği şekilde kendi nezdinde ve müşarunileyh meclis-i hükmünde cereyan ettiği beyan olunmaktadır.*

Müşarunileyh efendimiz ve ulumuz, Kâdıl-Kudat, dinin yıldızı, melik ve sultanların hakemi, Emîril-Mü'minînin sağ kolu, şafii hâkimi -Allah ona nimetlerini bolca versin.- nin kendisine mensup olan mezkûr sicillerindeki tenfizinide, tenfizi şer'i ile tenfiz etti. -Allah onu gölgesine daldırsın- yukarıda adı geçen ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudat merhum, şahabettin bini Farfur El-Şâfi-î -Allah onu rahmetine garkeylesin- nin sicillerinin mazmununda, şahadetlerinin akabinde yukarıda yazılı sicillerin zeylinde bu gibi hallerde mahud olduğu üzere adlarına te'diye, ve kabul alameti konulan iki şahidin şahadetleri ile acʿun El-Zer'i'nin Hanefi kadısının oğlu efendimiz, fakir, kerim, yüce, mevlevî, kadâî, şihabî, Ebil-Abbas Ahmet'in oğlu efendimiz ve ulumuz, Allah taalanın fakir kulu olan ve fazlı ihsanını uman Kâdıl-Kudat, Alaeddin, insanlığın ziyneti, günlerin hasenesi, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, kaziye ve hükümleri tahkik eden, sünnetin des-

tekcisi, şeriatın müeyyidi, hakkın yardımcısı, bid'atçıları yok eden melik ve sultanların bereketi, ulumuz Emîril-Mü'mininin sağ kolu ve Mahrûse-i Şam'da hükme nezaret eden ebil Hasan Ali -Allah ona rahmet etsin- yide kendi hayatta ve Mahrûse-i Şam'da hükme mübaşereti halinde mezkûr Mahrûse-i Şam'daki meclisi hükmünde kendi nefsi kerimine şahit kılarak kendisine mensup ve üzerine meşhudün bih' olan, yukarıda yazılı sicillerinde kendine nispet edilenleri tümü ile, sübutü sahihi şer'i ile nezdinde -Allah onun itibarını arttırsın ve maksadında başarılı kılsın- şer'i şekilde ve muteberi mer'i veçh üzre sabit olduğu ve bu hususun kendi zedinde ve Şam'daki meclis-i hükmünde müşarunileyh ve kendi hattı ile 882 yılının aylarında Rebiulevvel ayının dördü Pazartesi günü olarak müverrah olan sicillerindeki sübut, tenfiz ve kendisine nispet edilen diğer şeylerden bu sicillerin ihtiva ettiği şekilde cereyan ettiği beyan olunmaktadır.

Aclun El-Zer'i Hanefî kadısının oğlu hakimi müşarunileyh efendimiz ve ulumuz, Kâdıl-Kudat, Alaeddin'in kendisine mensup olan tenfizinide, tenfizi sahihi şer'i olarak ve ondan kendisi mes'ul olarak tenfiz etti. -Allah onun günlerini ve bereketini daim etsin.- Müşarunileyh, Aclun El-Zer'i Hanefî kadısının oğlu ulumuz ve efendimiz Kâdıl-Kudat, merhum Alaeddin -Allah onu rahmetine daldırsın- in sicillerinin mazmununda, şahadetinin akabinde yukarısında şer'i şekilde yazılı sicillerin altında kendisine işaret edilenin şahadeti ile efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, şeyh, imam, allâme, Kâdıl-Kudat, dinin ekmeli, müslümanların müftüsü, taliplere faydalı olan, müderrislerin ileri geleni, mü'minlerin veliyyi emri, Ebi Abdullah Mehmet oğlu efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, şeyh, imam, âlim, allâme, huccet adam, dinin şerefi, müslümanların âlimi, müçtehidlerin geri kalanı, mü'minlerin veliyyi emri Ebu Muhammed Abdullah bini Müflih El-Makdisî El-Hanbeli'nin oğlu, ulumuz ve efendimiz Allah taalanın fakir kulu olan ve fazlı ihsanını uman, Kâdıl-Kudat, dinin bürhanı, şeyhül islâm, günlerin hasenesi, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, kaziye ve

hükümleri tahkik eden, müslümanların âlimi, müçtehidlerin geri kalanı, Taliplerin göç ettiği, müderrislerin başta geleni, ilmiyle âmil olan alimlerin örneği, münazaracıların kılıncı, bid'atcıları yok eden, melik ve sultanların bereketi, Emiril Mü'minînin sağ kolu, Şam'ı şerif memleketinde ahkâmı şer'iyyeye nezaret eden Ebî İshâk İbrahim -Allah onu gölgesine daldırsın- in şahitlerini kendi nefsi kerimesine işhâd ederek kendine mensup ve üzerine meşhûdün bih' olan ve yukarıda yazılı olan sicillerinde şahitlerin kendisine nispet ettiklerinin tümü ile kendisinin Şam'daki meclis-i hükmünde sübutu sahihi şer'i ile, nezdinde sabit ve sahih olduğu -Allah onun itibarını sabit kılsın ve kendisine ihsan etsin- ve bu hususun müşarunileyh ve â'lâsı kendi hattı ile sekizyüz seksen senesinin aylarından zilhiccenin sonu Perşembe günü olarak müverrah olan sicillerinin ihiva ettiği şekilde sübut tenfiz ve bu sicillerde belirtildiği şekilde kendisine nispet edilen diğer şeyhlerin, sicillerce ihtiva edildiği şekilde kendi nezdinde ve müşarunileyh meclis-i hükmünde cereyan ettiği beyan olunmaktadır.

Hakimi müşarunileyh ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudât, dinin bürhanı şeyhülislâm ibni Müflih El-Makdisî El-Hanbelî -Allah onun günlerini ve bereketini devam ettirsinin tenfizinide, tenfizi sahihi şer'i ile ve bu hususta kendisi mesul olarak tenfiz etti. -Allah onun günlerini ve bereketini devam ettirsin- müşarunileyh ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudât, dinin bürhanı, şeyhül islâm, ibni Muflih El- Makdisî El-Hanbelî -Allah taala onu rahmetine daldırsın- nin sicillerinin mazmununda, bu gibi hallerde mahud olduğu şekilde en üst kısmında eda' ve kabul alâmeti yazılı olan şahitlik vesikalarının zeylinde, şahadetlerinin akabinde adlarına işaret edilenlerin şahadetleri ile, efendimiz ve ulumuz Allah taalanın fakir kulu olan ve fazlı ihsanın uman, Kâdıl-Kudât, dinin ziyneti, ilmiyle âmil olan âlimlerin örneği, melik ve sultanların bereketi, Emirül Mü'minîn sağ kolu Ebî Hüreyre Abdurrahman bini

El-İmad El-İzzî El-Hanefî'nin oğlu, efendimiz ve ulumuz, Allah taalanın fakir kulu olan ve fazlı ihsanını uman, Kâdıl-Kudât, dinin kılıcı, hüccetül islâm, insanlığın ziyneti, günlerin hasenesi, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, sünnetin destekcisi, şeriatın müeyyidi, hakkın yardımcısı, bid'atcıları yok eden, melik ve sultanların bereketi, Emîrül Mü'minînin sağ kolu, memleket-i şerifte ahkâmı şer'iyyeye nezaret eden Ebilfadıl Mehmet -Allah ona rahmet etsin- in şahitlerini, hali hayatta ve Mahrûse-i Şam'da hükmüne mübaşerette iken, kendi nefsine işhad ederek en üst kısmında kendine mensup olduğu ve üzerine meşhûdün bih olduğu yazılı olan işhad'da (şahitlik vesikalarında) kendisine nispet edilenlerin tümü ile Şam'daki meclis-i hükmünde ve kendi nezdinde şer'i şekilde, subutü sahihi şer'i ile sabit olduğu -Allah itibarını sabit kılsın ve maksadını başarı ile sonuçlandırsın- ve bu hususun, müşarünileyh ve sekizyüz altmış senesinin Rebiulevvel ayının silhi ile müverrah olan şahitlik vesikalarının ihtiva ettiği sübut, tenfiz ve kendisine nispet edilen diğer şeylerin bu vesikalarca ihtiva edildiği şekilde kendisinin Şam'daki meclis-i hükmünde ve nezdinde cereyan ettiği beyan olunmakadır.

Hanefî ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudât müşarunileyh hâkimi hanefî Hüsameddin El-İzzî'nin müşarunileyh şahitlik vesikalarında kendisine mensup olan tenfizini de, tenfiz-i şer'i ile tenfiz etti. Onunla hükmetti, muktazasını iltizam etti; ona cevaz verdi ve bu hususta mes'ul olarak yürüttü. Müşarunileyh ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudât, merhum Hüsamettin Hanefî -Allah ona rahmetini daim kılsın- in şahitlik vesikalarının mazmununda, ulumuz ve efendimiz, Allah taalanın fakir kulu olan ve fazlı ihsanını uman Kâdıl-Kudât dinin yıldızı, ilmiyle âmil olan âlimlerin örneği, mütekellimînin dili, münazaracıların kılıcı sünnetin destekcisi, şeriatın müeyyidi, hakkın yardımdıcı, bid'atcıları yok eden, melik ve sultanların hakemi, Emîrül Mü'mî'nin sağ kolu, merhum Ebil-Abbas Ahmed bini El-Bâûnî El-Şafiînin oğlu, ulumuz ve efendimiz, Allah taalanın fakir

kulu olan ve fazlı ihsanını uman, Kâdıl-Kudât, hükkâmın hâkimi, dinin cemalı, hüccetül islâm, insanlığın ziyneti, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, Kaziye ve hükümleri tahkik eden, ülema ve hakimlerin efendisi, milletin sığınağı, sünnetin destekcisi, şeriatın müeyyidi, hakkın yardımcısı, bid'atcıları yok eden, melik ve sultanların bereketi, Emirül Mü'minîn'in sağ kolu, Mahrûse-i Şam'da ahkâmı şer'iyyeye nezaret eden Ebil-Mahâsin Yusuf -Allah onun günlerini ve bereketini devam ettirsin.- un şahitlerini kendi nefsi kerimine şahit kılarak kendisine mensup olan ve yukarısında yazılı olan şahitlik vesikalarşnda, şahitlerin kendisine nisbet ettiklerinin tümü ile Şam'daki meclis-i hükmünde ve kendisinin nezdinde sübutu sahihi şer'i ile, sabit olduğu ve bu hususun müşarunileyh ve günü tarihi ile, müverrah olan şahitlik vesikalarının ihtiva ettiği sübut, tenfiz ve müşarunileyh şahitlik vesikalarında belirtildiği üzere kendisine nisbet edilen diğer şeylerin, mezkûr şahitlik vesikalarınca ihtiva edildiği şekilde kendi nezdinde ve müşarun ileyh meclis-i hükmünde cereyan ettiği beyan olunmaktadır.

Müşarunileyh ulumuz ve efendimiz Kâdıl-Kudât Cemaleddin'in mezkûr şahitlik vesikalarındaki tenfizini de, infâz-ı şer'i ile tenfiz etti. -Allah onun günlerini devam ettirsin- müşarunileyh ulumuz ve efendimiz Kâdıl-Kudât merhum Cemaleddin bini El-Bâûnînin şahitlik vesikalarının mazmununda, efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, şeyh, âlim, dinin burhânı, Ebî İshak İbrahim El-Zevavî El-Maliki'nin oğlu, ulumuz ve efendimiz, Allah taalanın fakir kulu olan ve fazlı ihsanını uman, Kâdıl-Kudât, Zeynel, ilmiyle âmil olan alimlerin örneği, münazaracıların hücceti, melik ve sultanların hakemi, ulumuz, Emîril Mü'minînin sağ kolu, Mahrûsei Şam'da hükme nezaret eden Ebin-Neca Salim -Allah onu gölgesine daldırsın- in şahitlerini kendi nefsine şahit kılarak bu şahitlerin önünde yazılan ve kendisine mensup olan şahitlik vesikalarında şahitlerin kendisine nispet ettiklerini tümü ile kendisinin Şam'daki meclis-i hükmünde ve hü-

küm zamanında sübûtu sahîhi şer'i ile sabit olduğu ve bu hususun müşarunileyh ve Gurrei Zilkâde 847 yılı tarihiyle müverrah olan şahitlik vesikalarında bulunan sübut tenfiz ve müşarunileyh şahitlik vesikalarında belirtilen şekilde kendisine nispet edilen diğer şeyhlerin mezkûr şahitlik vesikalarınca ihtiva edildiği üzere o vakit kendi nezdinde cereyan ettiği beyan olunmaktadır.

Hakimi müşarunileyh ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudât, Zeyneddin Ebin-Neca Salim El-Zavavî El-Mâlikî'nin mezkûr şahitlik vesikalarında, kendisine mensup olan tenfizinide, tenfiz-i sahih ile tenfiz etti. -Allah onun günlerini ve bereketini devam ettirsin-müşarunileyh ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudât zeyneddin El-Zevavî El-Mâlikî -Allah onu rahmetine gark etsin- nin şahitlik vesikalarının mazmununda, efendimiz, Allah taalanın fakir kulu Fahreddn, müslümanların kadısı, Emîril Mü'minini sağ kolu, Ebi Omre Osman El-Sa'di El-Ahnâî'nin oğlu, efendimiz, Allah' taalanın fakir kulu, tacüddin müslümanların kadısı, Emîrül Mü'minîn'in sağ kolu, Ebi Abdullah Mehmed'in oğlu, ulumuz ve efendimiz, Allah taalanın fakir kulu olan ve fazlı ihsanını uman, Kâdıl-Kudât, dinin güneşi, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, Selef-i salihlerin geri kalanı, milletin ziyneti, sünnetin destekcisi, şeriatın müeyyidi, hakkın yardımcısı, bid'atcıları yok eden, melik ve sultanların bereketi, Emîril Mü'minîn'in sağ kolu, Mahrûse-i Şam'da hükme nezaret eden Ebi Abdullah Muhammed El-Şâfiî -Allah onu rahmetine daldırsın- nin şahitlerini, kendi nefsine şahit kılarak kendi önünde yazılan ve kendisine mensup olan şahitlik vesikalarında, şahitlerin kendisine nispet ettiklerini tümü ile Şam'da ki meclis-i hükmünde ve hükme devam etmekte iken nezdinde sübutu sahihi şeri ile sabit olduğu ve bu hususun, müşarunileyh ve onüç Cemaziyelevvel 810 yılı tarihiyle müverrah olan şahitlik vesikalarında bulunan sübut, tenfiz ve müşarunileyh şahitlik vesikalarında belirtildiği üzere kendisine nispet edilen diğer şeylerin, mezkûr şahitlik vesikalarınca ihtiva edildiği şekilde mezkûr meclis-i hükmünde kendisinin nezdinde cereyan ettiği beyan olunmaktadır.

Müşarunileyh ulumuz ve efendimiz, kâdıl-Kudât, dinin güneşi, Emîril Mü'minîn'in sağ kolu, Ebi Abdullah Muhammed El-Sa'di El-Ahnâî El-Şafiî -Allah ona rahmet etsinnin kendisine mensup olan mezkûr şahitlik vesikalarındaki tenfizini de, infazı şer'i ile tenfiz etti. -Allah onu te'yid etsin. Müşarunileyh ulumuz ve efendimiz, Kâdıl-Kudât merhum Şemsüddin El-Ahnâî El-Şâfiî -Allah ona rahmet etsin- nin şahitlik vesikalarının mazmûnunda, ulumuz ve efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, Kâdıl-Kudât dinin güneşi, Emîril Mü'minîn'in sağ kolu yukarıda adı geçen Ebi Abdullah Muhammed bini El-Hanbelî -Allah onun günlerini devam ettirsinnin şahitlerini, kendi nefsine şahit kılarak kendisine mensup olan ve üst kısmı yukarıda belirtildiği şekilde yazılı olan ve dünkü tarihi ile müverrah olan şahitlik vesikalarında şahitlerin, kendisine nispet ettiklerinin tümü ile kendisinin nezdinde ve Şam'daki Meclis-i hükmünde sübutü sahibi şer'i ile sabit olduğu beyan olunmaktadır.

Yukarıda adı geçen hâkimi Hanbelî, efendimiz, Kâdıl-Kudât, Şemsüddüin binı Ubâ-de'nin mezkûr şahitlik ve vesikalarında kendisine mensup olan tenfizinide, efendimiz, Allah taalanın fakir kulu Ebî Abdullah Mehmet bini Ubâde oğlu efendimiz, ulumuz, Allah taalanın fakir kulu Kâdıl-Kudât Şemsüddin, Emîril Mü'minîn'in sağ kolu Ebi Abdullah Mehmet El-Hanbelî -Allah onun günlerini devam ettirsin- nin şahitleri, nezdinde sabit olduktan sonra mes'uliyeti kendisine ait olmak üzere ve şurutu şer'iyesini müstevfî olarak tenfiz etti. -Allah taala onun günlerini devam ettirsin ve hükümlerini aziz kılsın- ve bunun tamamına hükmetti ve muktazasını ilzâm etti. Müşarunileyh ulumuz ve efendimiz Kâdıl-Kudât, Şemsüddin merhum Ebî Abdullah Muhammed bini Ubâde El-Hanbelî, -Allah onu rahmetine daldırsın- nin şahitlik vesikalarının mazmununda, ulumuz ve efendimiz, Allah taalanın fakir kulu Necmüddîn, müslümanların kadısı, Emiril Mü'minîn'in sağ kolu, Ebil Abbas Ahmed bini Ebil-İz'in oğlu, efendimiz ve ulumuz, Allah taalanın fakir kulu Muhyiddîn,

müslümanların kadısı, Emîril Mü'mi'nîn'in sağ kolu, Ebis-sena Mahmud'un oğlu, ulumuz ve efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, Kâdıl-Kudât, Şihabüddin, Emîril Mü'minîn'in sağ kolu, Mahrûsei Şam'da hükmü azize nezaret eden Ebil-Abbas Ahmed El-Hanefî -Allah onun günlerini devam ettirsin- nin şahitlerini kendi nefsine şahit kılarak kendisine mensup olan, içinde belirtildiği şekilde üst kısmı yazılı olan ve bugün tarihiyle müverrah olan şahitlik vesikalarında şahitlerin kendisine nispet ettiklerinin ümü ile şer'î şekilde kendi nezdinde ve Şam'daki meclis'i hükmünde subûtu sahihi ser'i ile sabit olduğu beyan olunmaktadır.

Adı geçen hâkim-i hanefî ulumuz ve efendimiz, Kâdil-Kudât Şihabüddin'in mezkûr şahitlik vesikalarında kendisine mensup olan tenfizinide, tenfiz-i şerî ile tenfiz etti. -Allah onun günlerini devam ettirsin- müşarunileyh ulumuz ve efendimiz Kâdıl-Kudât Şihabüddin, Emiril Mü'minîn'in sağ kolu, Ebil-Abbas Ahmed bini Ebil-iz' El-Hanefî -Allah onu rahmetine daldırsın- nin şahitlik vesikalarının mazmununda, Allah taalanın fakir kulu, şeyh, Zeynüddin Ebi Muhammed Abdulhamid El-Âmirî'nin oğlu, efendimiz, allah taalanın fakir kulu şeyh Şerefüddin, Ebil-Meâlî Saîd'in oğlu, efendimiz ve ulumuz, Allah taalanın fakir kulu Şerefüddin, müslümanların kadısı Emiril Mü'minîn'in sağ kolu, Ebir-ruh İsa El-Mâlikî-Allah onun günlerini devam ettirsin-nin şahitlerini, kendi nefsine şahit kılarak kendisine mensup olan, üst kısmı içinde belirtildiği şekilde yazılı olan ve gün tarihi ile müverrah olan şahitlik vesikalarında şahitlerin kendisine nispet ettiklerinin tümü ile kendisinin nezdinde ve Şam'daki meclis-i hükmünde sübutu sahihi şer'i ile sabit olduğu beyan olunmaktadır.

Adı geçen efendimiz ve ulumuz, Kâdıl-Kudat, şerefüddin El-Amirî El-Mâlikî,nin mezkûr şahitlik vesikalarında kendisine mensup olan tenfizini de, tenfizi şer'i ile tenfiz etti. -Allah taalâ onun günlerini devam ettirsin- Ondan kendisi mes'ul olarak ve şurûtu şer'iyyesini müstevfî olarak onunla hükmetti ve muktazasını ilzam etti. Müşarunileyh Kâdıl-Kudat merhum, şerefüddin el-Âmirî El-Mâlikî-Allah toala onu rahmetine daldırsın- nin şahitlik vesikalarının mazmununda, efendimiz, Allah taalanın fakir kulu Bedreddin Bedril-Âmirî El-İzzî'nin oğlu, Allah tealanın fakir kulu, Şeyh Cemalettin Ebi Muhammed Abdullah'ın oğlu, efendimiz Allah taalanın fakir kulu allame, Kadıl-Kudat, Şihabüddin, müslümanların müftüsü, mü'minlerin veliyyi emri, bâtını müsemmâ olan hakim Ebi Naim, Ahmed El-Şâfiî, -Allah onun te'yidini devam ettirsin- nin şahitlerini kendi nefsine şahit kılarak kendisine mensup olan ve dünü tarihi ile müverrah olan bâtınında kendisine nispet edilenlerin tümü ile batınında belirtildiği üzere kendisinin nezdinde ve Şam'daki meclis-i hükmünde sübutü sahih ile sabit olduğu beyan olunmaktadır.

Efendimiz, allâme, batınında kendisine tesmiye edilen hakim, Şihabüddin El-İzzî El-Şâfiî'nin tenfizinde tenfizi şer'i ile tenfiz etti. -Allah taala onun günlerini devam ettirsin- onunla hükmetti, mes'ûliyetinde ve şurûtu şer'iyyesi müstevfi olarak muktazasını ilzam etti.

Mevcut olan sarih nüshaları allâme hakim ve allâme müneffizinki gibi yazar (kopye eder).

VAKFİYENİN BAŞLANGICI :

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Allah'ın ni'metlerine hamd olsun. Hamd Allah'adır tevekkül de onadır. Kullarından sevdiğine fazl ile tasadduk eden ve "iyilik yapanlar için hüsnâ ve ziyade vardır." buyuran Allah tealaya hamd olsun. Hidayet ve tesdîdden dolayı ona hamd ederim. Kereminden fazla vermesini dileyerek ona şükrederim. Sevdiği ve istediği şeylere ondan muvaffakiyet dilerim. Allah'dan başka ilâh olmadığına, Allah'ın bir olup, ortağı olmadığına, muhakkiklerin bildiği şahadetle şahadet ederim. Efendimiz Hz. Muhammed'in (S. A. S) Allah'ın kulu ve Resûlü olduğuna da şahadet ederim ki, kitabı meknûnunda (Kur'an-ı Keriminde) ona: "Sevdiğiniz şeylerden verinceye kadar iyiliğe nail olamazsı-

nız" ayeti kerimesini inzâl buyurmuştur. Günler ve yıllar müddetince Allah'ın salâtı ve selâmı onun ve ashabının üzerlerine çokca olsun. Emma ba'dü (bundan sonra) üç mescit (cami) den sonra Şam Camiinin diğerlerinde olmayan bir fazilet ve üstünlüğü vardır. Katâde -Allah ondan razı olsun- Allah tealanın "vettîni vezzeytûni" kavli şerifinin tefsirinde" ettin" kelimesinden Şam Camiinin murat olduğunu söylediği nakledilmiştir. İbni Fergah diye meşhur olan Şeyhül İslâm Bürhanettin El-Ferarî -Allah taala ona rahmet etsin- ise Fazailüşşam (Şam'ın faziletleri) adlı kitabında şöyle demiştir: Ebi Ziyad Eşşa'banî ve Ebi Emine Eşşa'bani'den, dedilerki ,biz Mekke -Allah onu şereflendirsin- de idik Kâ'be -Allah şerefini arttırsın- nin gölgesinde bir adamın olduğunu gördük ve onun imam-ı celil ve seyyid-i kebir Süfyan-ı Sevrî -Allah ondan razı olsun- olduğunu anladık. Bir adam ona sordu: Ya Eba Abdillah! bu binada namaz hakkında ne dersin? "Yüz bin namaz karşılığıdır". Buyurdu ya, Resulullah Sallallahu Aleyhi ve Sellem Efendimizin mescidindeki dedi."Burada Elli bin namaz karşılığıdır" buyurdu. Ya, Beytil Makdis (Mescid-i Aksa) deki deyince; "kırkın namaz karşılığıdır". Duyurdu, Ya, Şam Mescidindeki deyince; "otuzbin namaz karşılığıdır" buyurdu. Yine bu konuda şöyle naklonulmuştur: İbni Ömer -Allah onlardan razı olsun-in azadlısı Nafi', adını söylediği bir adamdan rivayet etmiştir ki, Resûlullah (S. A. S) ın sahabesi Vasile bini El-Eska', mescidin Ceyruttan sonraki kapısından çıktı ve Kâ'bül Ahbar -Allah ona rahmet etsin-la karşılaştı. Ka'b nereyi kasdediyorsun dedi. Vasile, -Allah ondan razı olsun- Beytül Makdise -gitmek istiyorum dedi. Ka'b, gel sana bu mescidde biryer göstereyim ki, kim orada namaz kılarsa, Beytil makdisde namaz kılmış gibi olur dedi. Dediki, gitti ve ona mevalinin çıktığı küçük kapı ile Hüseyin'e yani küçük kantaranın arasını gösterdi. Kim bunların arasında namaz kılarsa Beytil Makdisde namaz kılmış gibidir dedi.

Yine nakledilmiştir ki, Allah, Kasiyun dağına "gölgeni ve bereketini Beytil Makdisin dağına ilet" diye vahyetmiştir. Bu dağ da onu yapmıştır. Allah azze ve cell o dağa, madem sen onu yaptın, ben senin kalende bir ev, yani Şam mescidini yapacağımki orada ben, dünya harab olduktan sonra kırk sene ibadet olunacağım ve senin gölgeni ve bereketini günler ve geceler geçmeden sana geri iade edeceğim diye vahdetmiştir. Yine naklolunmuşturki Abdurrahman, Şam mescidinin dört duvarının Hud Aleyhisselâmın yapısından olduğunu babasından duyduğunu söylemiştir. Yine bu hususta Hasan bini Yahya nakletmiştirki, peygamber efendimiz (S. A. S) İsrâ' gecesi Şam mescidinin yerinde namaz kıldığını söylemiştir. Evzai -Allah ondan razı olsun- den bu hususda naklolunmuşturki; Evzai-ye Zekeriya Aleyhisselâmın oğlu Yahya Aleyhisselâmın başı nerededir? Diye sorulduğunda, Şam camiinin dördüncü muskat (düşük) amudunda olduğu bize ulaşmıştır. Demiştir. Yine rivayet edildiğine göre, Velîd bini Abdul Melik "Allah ona rahmet etsin" bir gece kayyımlara, camide kimseyi bırakmamalarını ve kendisi gelinceye kadar kapanmasını emretmiş; kayyımlarda dediğini yapmışlar; Velid gece geldiğinde kendisine Babüs-Saat (saat kapısını) açmışlar. Namaz kılmak için içeri girdiğinde saat kapısı ile maksuranın yanında olan Hızır Kapısının arasında ve Hızır Kapısına Saat Kapısından daha yakın bir yerde bir adamın namaz kıldığını görmüş ve kayyımlara, bu gece camide namaz kılan kimse bırakmayın diye emretmemişmiydim demiş kayımlardan bazısı, onun Hızır Aleyhisselâm olduğunu ve her gece orada namaz kıldığını söylemişlerdir.

Bu camii güzellik vasıflarına cemadâtın dahi duygulandığı bir yerde olduğundan bazı müfessirlerin amudlu irem (uzunboylu amudlara sahip irem bahçeleri gibi) olduğuna zahib oldukları bir şehirde olduğundan onun işlerine itina göstermek vacib olmuştur. Makarri kerim, yüce mevlevî, ulu emir, âlim, âdil, mücahid, murabıt, İslâmın kılıcı, milletin yardımcısı, alîm ve salihleri seven, melik ve sultanların desteği, Ümeyye Camiine ve vakıflarına nezaret eden Ebül Cûd Ergun Şah bini Abdullah -Allah onun yardım-

cılarını aziz ve şiarını takva kılsın- bu büyük sevabı arzu edenlerden ve evsafı hamide ile vasıflanmak isteyenlerden olduğundan Rabbinden ecir ve sevap dileğiyle bu kitabın yazılmasını emretti. Ve o vakit efendimiz, Allah taalanın fakir kulu Fahrüddîn, müslümanların kadısı, Emîril Mü'minîn'in sağ kolu, Ebi Amr Osman'ın oğlu, efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, Tacüddîn, müslümanların kadısı, Emîril Mü'minîn'in sağ kolu Ebi Abdullah Muhammed'in oğlu, efendimiz ve ulumuz Allah taalanın fakir kulu olan fazla, af ve mağfiretini uman, Kâdıl-Kudat Şemsüddin, Mısır ve Şam'ın ileri geleni, selefi kiramın geri kalanı, milletin ziyneti, sünnetin destekcisi, şeriatın müeyyidi, hükkâmın efendisi, hatipler hatibi, melik ve sultanların hereketi, Emîrül Mü'minîn'in sağ kolu, Mahrûse-i Şam'da hükmü azize nezaret eden Ebi Abdullah Muhammed El-Sadi El-Ahnâî El-Şâfii -Allah taala onun günlerini devam etirsin ve hükümlerini aziz kılsın- nin yerine Mahrûsei Şam'da hakim olan efendimiz Allah taalanın fakir kulu Şeyh Bedreddin Bedrin oğlu, Allah taalanın fakir kulu, Şeyh Cemal benî Muhammed Abdullah'ın oğlu, efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, allâme, kadılar kadısı, Şihabüddîn islâmın ziyası, insanlığın şerefi, Şam'ın ileri geleni, müslümanların müftüsü, taliplere faydalı olan, mü'minlerin veliyyi emri Ebu Na'im Ahmed El-Âmirî El-İzzî El-Şâfii -Allah onun bereketini devam ettirsin- ve onu korusun- yi şahit kıldı- Sekizyüz onaltı yılının aylarından Cemâziyelevvelin, onbiri çarşamba günü, şahitlik vaktinde Şam'ın muaddil olanlarından, nezdinde hazır bulunanları, hüküm ve imzası geçerli olduğu, hükümleri nafiz olan hüküm ve yargı meclisinde kendisinin yargıları caiz ve hükümleri nafiz ve geçerli olduğu bir halde kendi nefsi kerimine -Allah onu korusun- şahit kıldı. Nezdinde davanın, birinden diğerinin üzerine, tanıdığı ve kabulünü uygun görerek kabul ettiği şer'î, âdil ve mer'î beyyine (delil) ile beyyine kavlinin istima'ına haiz olan müddâî iki hasmın huzuriyle şer'î şekilde sabit olmuştur ki, bu kitapta sözü, açıklaması, özelliği ve sınırı belirtilecek olan kâmil (tam) bu kitapta zikredeceği şekilde tam ve hisseli olanlar, vakfı müebbed ve habsi muharrem olup, bunların icar ve menafii ise Şam'daki Ümeyye Camii -Allah taalâ onu zikri ile i'mar etsin - ne ve camîde hatip, imam, müezzin, mübâşir ve kayyım olanlara, camide ileri gelen kurrâ ve meşâyihi ilme, camîin sergi, aydınlatma ve saire gibi diğer masârif ve masâlihine cârîdir. Bunlar mübâşirlerin elinde olup, eski zamandan beri ve şimdiye kadar mezkûr vakfa carîdir. Bunlardan bir kısmı müsakkaf bir kısmı da harâcîdir. Müsakkaf olanların sağlam ve harab olanları vardır. Sağlam olanların bir kısmı Şam şehrinin içinde bir kısmı da dışında ve bu kitapta (vakfiyede) vasf ve zikredileceği gibi köylerinde ve Bâlebek şehrindedir.

Şam şehri içinde olanlar: Bunlardan gününde Ziraat Tüccarları Çarşısı diye bilinen ve iki özel kapısı olup, iki sırası kıble ve kuzeyde iki sırası da doğu ve batıda olmak üzere dört sıra olan dükkânların tamamıdır ki, O günkü sayısı yüz dükkân ve mak'ad, ayrıca yirmidört dükkan olmak üzere, kuyumcular kapılarındaki ve Kurayş hanı kapısındakiler Divan-ı Vakıf'da kıble ve kuzey diye bilinen ve kadîmen (eskide) Bakırcılar, kadın eşyaları kadîmen (eskide) Bakırcılar, kadın eşyaları tüccarları, kokucular, tarâyifler ve kağıtçılar çarşısı diye bilinenlerde beyan edilen dükkânlara dahil olmak üzere yüzyirmi dörttür. Her dükkân bir iç kısım fina' ve kapuyu müştemildir. Araları sokakla ayrılan kıble ve kuzeydekilerin sınırı: Kıbleden ciheti mezkûreye vakıf olan ve Hadra diye bilinen ve sahiplerinin mülkü olan yerde bulunan ve o gün harab olan iki kuyumcu yeri ile bent önünde harab olan Kureyş hanı ve Hadra kapısı, doğudan o gün harab olan ve ayni cihete vakf olan Dehşetün-Nisa', kuzeyden Ümeyye Camii -Allah onu zikriyle i'mar etsin-, batıdan Eşşerîf El-Hırzî'nin dükkânı, Çarşı Kapısı ve ayni cihete vakıf cihete vakıf olan İpekçiler Çarşısının bazı dükkânları, kuzey cihetinde hattat evinin kapısı bulunmaktadır. Diğer ikisinin sınırı ise; kıbleden yukarıda tahdidi geçen, doğudan ciheti mezkûreye vakıf olan ve o gün

harab olan Dehşetür-Ricâl kuzeyden tahtis-saat (Saatlar altı) ve ikinci kapı, batıdan Ümeyye Camii bulunmaktadır. Bunların üst kısmı ise bir kat menâfi ve merâfiktir.

Yine Şam şehri içinde olanlardan : Ziyade divanında maruf olan dükkân ve makadların tümüdür ki, tümünün sayısı mak'adlerde dahil olmak üzere yüzelli dükkândır. İpekçiler ve bilezikçiler çarşısındaki dükkânlar ve Ziyade Kapısındaki Eşşerîf El-Hırzî dükkânıda bunlardandır. Bunlar iki sıra olup, sınırları : Kıbleden Hensiye'nin üst kısmına çıkış olup, sınırın tamamı Okçular çarşısına giden yoldur. Doğudan, aynı cihete vakıf ve o gün harab olan kuyumcu çarşısı olup sınırın tamamı tahdidi geçendir. Kuzeyden, Ziyade Kapısı ' ki, bu kapı Ümeyye Camii -Allah- onu zikri ile i'mar etsin-nin kapılarından biridir. Batıdan, dükkânları mezkûr sayının cümlesinden olan ve o gün âmir (işler) olan kuyumcu çarşısıdır.

Yine Şam şehri dahilinde olanlardan o gün işler vaziyette olan ve ortasında, suyu Kanevat nehrinden bir hakkı vacib ile akan bir havuz bulunan iki kuyumcu çarşısının dükkânlarıdır. Mak'adlerde bunlara dahildir. Burası da iki sıra olup, bunlardan herbir dükkân ve İpekçiler Çarşısındaki dükkânlardan her biri bir iç kısım, fina' ve kapıyı müştemildir. Sınırları ise; kıbleden Teraziciler Çarşısı, kapı ve ondan sonra o gün harab olan Eminiye Medresesi gelmektedir. Doğudan yukarıda sözü ve tahdidi geçendir. Kuzeyden Ümeyye Camii, batıdan Mürtefak ve Harab olup, tamamı harabtır. Kuyumcu çarşısında bulunan bu dükkânların, Ümeyye Camiinin duvarına bitişik olan üçüncü bir sırası olup, mezkûr sayıya dahildir.

Yine Şam şehri dahilinde olanlardan, Kadın Eşyaları çarşısının dükkanları ki, burası kadîmen (Eskide) çatal iğnecilerin, hazarancıların ve Demircilerin çarşısı idi. Bu da kıble, kuzey, doğu ve batı olmak üzere dört sıradır. Bunlardan her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Kıble ve kuzey sıralarının sınırı; kıbleden mürtefak ve sahiplerine ait harab evler, doğudan sözü geçen kuyumcu çarşısı, kuzeyden Ümeyye Camii, batıdan harabe, dir. Doğu ve batı sıralarının sınırı ise; kıbleden yukarıda tahdidi geçen, doğudan Urve'nin meşhedi (Şehit olduğu yer), kuzeyden mürtefak ve tamamı yol, batıdan Siman Sinan Eddekkâki, han olup sınırın tamamı harabe, dir.

Yine Şam şehri içinde olanlardan mezkûr çarşının batı sırasındaki mezkûr mürtefakın kapısına bitişik olan iki dükkân ve bunların üstünde bulunan ve Ettıybî sekeni diye bilinen katın tamamı olup, bu dükkânlalardan her biri iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Yukarı kata ahşap merdivenle çıkılır. Bu kat ise menafi' ve merafikî olup, iki penceresi vardır. Biri Şuayra Babül-Beride diğeri ise mezkûr eşya çarşısına bakar. Bunların sınırı ise; kıbleden mürtefakın kapısı, doğudan yol, kuzeyden Babül-Beriddeki, bakırcı dükkânları, batıdan mürtefak, dır.

Yine Şam şehri içinde olanlardan; Ba-Bülberid'de bulunan dükkânlar ve üzerlerindeki katlar ve bitmemiş olan revaşların tümü ki, mezkûr dükkânlar o gün bakırcılar, kağıtçılar, kitapçılar, altıncılar, saa'rcılar ve kokucular kapalı çarşısında idi. Mezkûr yerdeki mak'adlerin tümü ki, revaş mak'adi ve demirciler sekri (kapalı çarşısı) diye bilinen merdiven başındaki mak'ad bu mak'adlerdendir. Bunun karşısında bulunan ve kokuculara bitişik olan El-Maverdî dükkânı ve El-Harîrî dükkânı bunlardan her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Makâdlerin bazısı İstanbul'luların sekenidir. Ve her meskenin altında bir mahzen vardır. Mezkûr dükkân ve makadlerin sayısı ise kırk dört dükkân ve mak'addir. Her katta menafi' ve merafiki müştemildir. İki ayrı kat hariç, katların sayısı yirmi kattır. İki ayrı katın cümlesinden olan tek katların tümü ki, onlara Sadıriye dehlizindeki merdivenden çıkılır. Bunların menafi' ve merafikleri vardır. Yapısı bitmeyen revaşların sayısı ise; (iki kelimelik yer boş) bütün bunların sınırı ise; kıbleden Düveryre-tü Hamed, yedi mürhica diye bilinen ev ve mürtefak, doğudan Ümeyye Camii, kuzeyden Rabuk, zikredilen kadın kumaş tüccarları kapalı çarşısı ve sınırın tamamı, içinde zikredilen Dehşetün

Nisa' ve dehşenin bir kapısı, diğer bir küçük kapısı ise râbuka ve ondan Sadıriyeye gidilen yere açılır. Batıdan yoldur.

Yine Şam şehri içinde olanlardan Dehşetün-nisa' diye bilinen hanın ve Rabuk kadın kumaşları tüccarları kapalı çarşısında bulunan dükkânların temamıdır ki, dehşe ve Rabukda bulunan dükkânların sayısı elle yedi dükkândır. Bunlardan her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Birisi kıbleden diğeri batıdan iki özel kapı dehşeye kapanır. Bunların sınırı; kıbleden yukarıda tardidi geçen, doğudan Ümeyye Camiinden sonra gelen ve Sadıriyeye giden geçit, kuzeyden yeri Sadıriyeye vakıf olan harabeler, ondan sonra Sâdıriye Medresesi gelir. Buradan Kadı hamamının ikmîmine giden diğer bir sokak ayırır. Bu sokak cami vakfının yükseklik taşı idi. Fitne (bozgunluk) zamanında harab olmuştur. Batıdan ileride belirtilecek olan dokumacıların dükkânları olup, tamamı yoldur.

Yine bunlardan; dokumacılar sokağında bulunan, o gün batı tarafından mezkûr dehşeye bitişik olan ve sayıları onüç olan dükkânki, bunlardan her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Sınırları; kıbleden yol olup, tamamı Hatuniyeye ve ona ortak olanlara vakıf, doğudan mezkûr dehşe, kuzeyden yol, batıdan harabeler, dir. Yine bunlardan; kadimen (eskide) Silsile sokağı diye ve o gün bi'ri Mürhica diye bilinen sokağın başındaki terzi (sekri) nin dükkânıdır ki, sınırı kıbleden sokak, diğer üç yönden ise yol, dur.

Yine bunlardan yol kenarındaki altı dükkandır ki, her sırada üç dükkân vardır. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Batı sırasındaki üç dükkânın sınırı; kıble ve kuzeyden işler dükkânlar, doğudan yol ve bunların arkaları kuzeyden Ettedmüri oğlu harabesine giriş sınırı, batıdan harabeler, dir. Doğu sırasındaki üç, dükkânın sınırı ise; kıbleden işler dükkânlar, doğudan harabeler, kuzeyden El-Buzuk hanı, batıdan yol ve bunların arkalarıdır.

Yine bunlardan Okçular çarşısının doğu sırasında bulunan dükkâların bazısı ve kıble sırasında bulunan dükkânların tamamı ki, bunlar okçuların, terakisinin ve kılıççıların yeri olup, Hensiye kapılarındaki belirtilen dükkânlarda dahil olmak üzere sayıları yirmi yedi dükkândır. Ve mezkûr yerdeki mak'adlerintamamı ki bunlardan her dükkân bir kapu taşı, iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Sınırları; kıbleden yol doğudan Ümeyye Camiinin vakfı ve o gün harab olan be-Hensiye, kuzeyden Ezziyade, batıdan yol ve doğudaki dükkânların kapıları, kıble cihetinde ise kıble tarafındaki dükkânların kapılarıdır.

Yine bunlardan; Ümeyye Camiinin kapılarından biri olan ve kağıtçılar kapısında, kadîmen (Eskide) altıncılar diye bilinen ve yenilenen dehşe kapısına ulaşan Babüs-Saat (saatler kapısı) daki, dükkânların tamamıdır ki, bunların sayısı kırk dükkân ve mak'addir. Keza mezkûr yerin solunda, o gün Dehşetün-Nisa' (kadınlar dehşesi) diye billinen ve yenilenen altuncular hanına giren yerdeki mak'adlerin temamı ve makadlerin bulunduğu sıranın karşısındaki sıradaki küçük mahzenin tamamı olup her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapıyı müştemildir. Mak'adler, menafi müştemil olup, üzerine özel bir kapı asılıdır. Mahzenede özel bir kapı asılıdır. Sınırları; kıbleden kağıtçılar kapısı diye bilinen tüccar çarşısı kapısı olup, sınırın tamamı El-Fevvare merdivenidir. Doğudan El-Fevvare merdiveni olup, sınırın tamamı harabe ve Fevvareye gidilen kapı ile harabeye gidilen kapıdır. Kuzeyden aşağıda beliritilen ve eskiden altuncular diye bilinen ve yenilen dehşe olup, sınırın tamamı, Zeynelabidin -Allah ondan razı olsun- in makamıdır. Batıdan Ümeyye Camii -Allah onu zikri ile imar etsindir.

Yine bunlardan eskide altuncular diye bilinen ve şimdi kadın kumaşı tüccarının sekri (kapalı çarşısı) olan ve yenilenen dehşenin tamamıdır ki, burası alt ve üst kat olup, biri kıble tarafından diğeri kuzey tarafından olmak üzere, üzerine iki özel kapı ka-

panmaktadır. Ortasında suyu Banyas nehrinden hakkı vacib ile akan bir havuz vardır. Alt katındaki dükkânların sayısı, ortasındaki dört makad hariç yirmi sekiz dükkândır. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Dört mak'adden her biri bir mahzeni müştemil olup, yukarı katdaki mahzenlere hanın kıble taraftaki kapısının dışından bir taş merdivenle çıkılır. Her mahzenin bir özel kapısı vardır. Mezkûr mahzenlerin sayısı ise; yirmi mahzendir. Sınırları; kıbleden yukarda tahdidi geçen, doğudan o gün harab olan El-Sahın hamamı, kuzeyden yol ve sınırın tamamı Ümeyye Camiinin vakfı olan harab fırın ve dükkân, batıdan El-Cabiye kapıları arasında bulunan ve eskiden yerleri El-Başura diye ve o gün kumaşçıların, ipçilerin, ve diğerlerinin yerleri diye bilinen El-Halebiye, dir. Mak'adde dahil olmak üzere mezkûr dükkânların sayısı otuzüç dükkândır. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Mezkûr yerde yapısı bitmeyen üç mahzeninde tamamı ki, bunların sınırları; dört yönden şehrin surudur.

Yine bunlardan Babül-Cabiye dahilinde Atiye Mescidinin iç kısmında bulunan iki bodrum ve dükkânın tamamıdır ki, sınırı; kıbleden El-Esved vakfı, doğudan yol, kuzeyden mescidin mürtefakı, batıdan şehrin suru, dur.

Yine bunlardan Babül-Cabiye dahilinde olup, eskiden El-Kadmaniyîn diye bilinen çarşıdaki on dükkânın tamamıdır ki, bunlardan bir dükkânın yapısı bitmemiştir. Her dük kân bir iç kısım, fina' ve kapıyı müştemildir. Sınırları; kıbleden zikredilecek olan Kassîme, doğudan Eddahle (giriş), kuzeyden yol ve kapıları, batıdan Zerdekaş mülkü, dür.

Yine bunlardan, Babül-Cabiye dahilinde mezkûr dükkânların arkasındaki pamukçular çarşısında bulunan yedi dükkânın tamamıdır ki, bu dükkânlardan biri çıkış kapısı idi. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Sınırları; kıbleden yol ve kapıları doğudan dahle (giriş), kuzeyden yukarıda tahdidi geçen batıdan sahiplerine ait vakıf, dır.

Yine bunlardan, mezkûr yerdeki yerin zemin ki, yapısı El-Mukirrusseyfi Çerkezin mülkü ile ilgilidir. Ölçümü kıbleden kuzeye kasımî zirai ile dört buçuk zirâ, doğudan batıya dört onda sekiz zira'dır. Sınırı; kıbleden yol, doğudan ve batıdan El-Mukirrusseyfi Çerkez'in vakfı dır. Kuzeyden yoldur.

Yine bunlardan keza Babül-Cabiye dahilinde El-Cenabüsseyfi Karaboğa El-Hacib'in hanının yakınında bulunan yedi dükkânın temamıdır ki doğan mescidi diye bilinen mescidin kıble tarafındaki duvarında bulunmaktadırlar. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Sınırları; kıbleden yol, doğudan yine yol, kuzeyden doğan mescidi, batıdan kanal, dır.

Yine bunlardan, mezkûr yerde bulunup, Ümeyye Camiine vakıf olan ve ileride zikredilecek olan doğan fırını diye bilinen fırının sırasından çıkarılan iki dükkânın tamamıdır ki, her biri bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Sınırları; kıbleden yol, doğudan Esendim diye bilinen dükkânlar, kuzeyden fırının çıkış kapısı, batıdan yoldur.

Yine bunlardan, mezkûr yerde bulunan ve doğan fırını diye bilinen fırının tamamı ki, sınırı; kıbleden yukarda tahdidi geçen, doğudan sahiplerine ait mülk, kuzeyden o gün harab olan Fiskar Çarşısı, batıdan dehliz, dir.

Yine bunlardan, eskiden El-İk'aliyîn dehlizi diye bilinen ve Bani bey hanına giren diğer dehlizin başında ki tohumcular çarşısında bulunan üç dükkân ve bir mahzenin temamındaki hissei şayiânın tamamı ki miktarı yirmi dört hisseden altı sehim olup, şuyu'lu olarak dörtte birdir. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Mahzende menafi müştemildir. Sınırları; kıbleden mezkûr dehliz, doğudan eskiden dekkâkîn (uncular) diye bilinen ve Paşa El-Cenabüsseyfi Sûd bini Eddevadar diye maruf olan han, kuzeyden sahiplerinin mülkü, batıdan yol ve kapılarıdır.

Yine bunlardan mezkûr çarşının mezkûr sırasındaki doğu sırasında bulunan ve Nu-

reddin şehit -Allah taala ona rahmet etsin- hamamının kapısındaki su çıkan yere bitişik olan kâmil dükkânın tamamı ki, bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Sınırı; kıbleden sahiplerine ait mülk, doğudan El-Mecd, kuzeyden çıkışlar, batıdan yol ve kapısı, dır.

Yine bunlardan mezkûr çarşının mezkûr sırasında bulunan üç dükkânın tamamındaki hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden sekiz sehim olup, şuyu'lu olarak üçte birdir. Her dükkan bir iç kısım, fina ve kapuyu müştemildir. Sınırı; doğudan Ennuriye medresesi ve ona ortak olanların vakfı, yine doğudan Nureddin Şehid hamamı, kuzeyden Essükkeriye medresesine giden yol ve Ezzeheb evi, batıdan yol ve kapıları, dır.

Yine bunlardan, mezkûr çarşının mezkûr sırasında ve Nureddin şehit hamamının kapısında bulunan dükkânın tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehim aslından on iki sehim olup, şuyulu olarak yarımdır. Bu dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Sınırı; kıbleden Nureddin şehit hamamına geçit, doğudan mezkûr hamam, kuzeyden Ennuriye medresesinin ve ona ortak olanların vakfı, batıdan yol ve kapısı, dır.

Yine bunlardan Abacılar çarşısı ile Tohumcular çarşısı arasında bulunan ve Bayatıra (baytarlar) mescidi diye bilinen mescidin ve mürtefakın civarında bulunan ve o gün, meskûn olmayan onsekiz dükkânın tamamı ki, sınırları; kıbleden yol, doğudan yol, kuzeyden yine yol batıdan mürtefaktır.

Yine bunlardan, eskiden buğday pazarı diye bilinen tohumcular çarşısının başında ve su çıkan yerin üst kısmındaki yapısı bitmeyen iki mak'adin tamamı ki, karşılarında yapısı bitmeyen bir dükkân vardır.

Yine bunlardan, Abacılar çarşısının başında bulunan üç dükkânın tamamından ve mezkûr yerdeki mak'adin tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehim aslında on iki sehim olup, şuyu'lu olarak yarımdır. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir sınırları; kıbleden yerinin bir kısmı Ümeyye Camiinin vakfı olan El-Minca oğulları hanı, doğudan bayatıra, (baytarlar) mescidi, kuzeyden yol, batıdan yine yol, dur.

Yine bunlardan, tohumcular çarşısının yakınında bulunan Bani bey hanının kıble duvarından çıkarılan dükkânların yerlerinin zemininin tamamı, hanın kapısı ki, sınırları kıbleden yol, doğudan eskiden ipçiler diye bilinen harab çarşıdaki yol, kuzeyden han, batıdan yine handır. Bu zikrolunanlar, Mahrusei Şam şehri içinde amir (işler) olanlardır. Şam şehri dışında amir (işler) olanlar ise bunlardan Babül-Fereç köprüsü üzerinde bulunan dükkanların tamamı ki, batı ve doğu tarafında olmak üzere sayısı onbeş dükkândır. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Aralarını yol ayırmaktadır. Sınırları kıbleden şehrin suru ve Babül-Fereç, doğudan nehir, kuzeyden Hoca ıbnül-Mezellâk ve diğerinin mülkü, batıdan nehir ve sınırın tamamı han, dır.

Yine bunlardan Babüssir karşısında Ettaveme altındaki El-Kebbudi sekrindeki iki dükkânın tamamı ki, bunlardan her dükkân bir iç kısım ve finayı müştemildir. Sınırları; Kıbleden Essembus ki, dükkânı, doğudan yol ve kapıları, kuzeyden mescide geçit, batıdan Banyas nehridir. Ve bu dükkânlar onun üzerine hakkı vacib ile bindirilmiştir.

Yine bunlardan Küçük Ukaybede bulunan değirmen ve onbir dükkanın tamamı ki, bu değirmen çarşı değirmeni diye bilinmekte olup, özel kapusu vardır. Çift taşı, heri, bir kutu, Musul, menafi ve merafiki müştemildir. Onbir dükkândan her dükkân ise; bir iç kısım, fina' ve kapuyu müştemildir. Sınırları kıbleden mürtefak, doğudan Essemsaniye hanigahının vakfı olan harab han, kuzeyden yol ve İsrail Hamamı kapısının karşısındaki dükkânların kapıları, batıdan yol, diğer dükkânların kapıları ve mezkûr değirmenin kapısıdır. Bu ukaybede iki muhakere vardır ki, biri Ali bini Osman El-Allak veresesi diye bilinen evin yerinin zeminidir. Diğeri Yusuf El-Hisab evi diye bilinir.

Yine bunlardan El-Müstebdelbin diye bilinen ibnül Avni kanalı nın yakınındaki Babül-Feradis dışında bulunan Rey'ın tamamı ki dükkânlar altındadır. Dört adet üst revaşı müştemildir. Bunların üstünde ise dört adet ev olup, her ev her revaşın menafi ve merafikine müştemildir. Her dükkân bir iç kısım, fina' ve ağlakı müştemildir. Sınırları kıbleden yol, iki dükkânın ağlakı ve üst kısmın iki kapusu, doğudan sahiplerine ait mülk kuzeyden Eşşemisaniye vakfı olan han, batıdan El-Ma'sarani vakfı diye bilinen harabe, dir.

Yine bunlardan Bab-ı Tuma dışında bulu-nan Essakife değirmenî diye bilinen, biri sükûre için küçük diğeri istitrak için büyük olmak üzere ki özel kapısı olan değirmenin tamamından olan hissei şayanın tamamı ki miktarı 24 sehimden onaltı sehim olup, şuyulu olarak üçte ikidir. Bu değirmen üç çift taşı, bir ahur bir üğütme evi, heri, musul, kutu, menafi ve merafiki müştemildir. Tamamiyle sınırı, kıbleden nehir, doğudan yine nehir, kuzeyden dehliz, batıdan nehir ve istitrak için olan büyük kapısı olup, sınırın tamamı yol, dur.

Yine bunlardan Bab-ı Tuma Değirmeni diye bilinen, yapıdan hali olan değirmenin zemininin tamamından olan hissei şaylanın tamamı ki, miktarı yüz otuz sehim aslından ve otuz şuyu'lu sehimden üç sehimdir. Sınırı; kıbleden yol, doğudan yol ve kapı, kuzeyden sokak, batıdan üzerine gelen El-Mücedvel nehri, dir.

Yine bunlardan Babüsselâme dışında Erverrase menba suyunun civarında olan El-Verrase Değirmeni diye bilinen değirmenin tamamından olan hissei şayanın tamamı ki miktarı beşte bir dir. Menafi ve merafiki müştemildir. Sınırı; kıbleden nehir, doğudan mescit ve tamamı nehirdir. Kuzeyden kapı ve temamı sahiplerine ait mülktür. Batıdan nehir ve oradaki muhakeredir ki burası Şeyh Danyal Hacer elindeki evdir.

Yine bunlardan El-Balisi köyünün yakınındaki Sekenül-Hammam toprağındaki El-Urah diye bilinen değirmenin tamamından olan hissei şayanın temamı ki miktarı 24 sehimden on iki sehim olup, şuyu'lu olarak yarımdır. İki çift taşı bir kutu, tekne, musul, menafi ve merafiki müştemildir. Sınırı; kıbleden geçit ve nehir, doğudan İbnül Emin mülkü, kuzeyden nehir, batıdan yine nehir, dir. Yine bunlardan; Babü-Feradis dışında Eddahdah çayırında mezarlık başında El-Acemi Hamamı civarında bulunan ve El-Ziriye diye bilinen değirmenin tamamından olan hissei şayanın tamamı ki, miktarı 24 sehimden iki sehimdir. Menafi ve merafiki müştemil olup, özel bir kapusu vardır. Sınırı; kıbleden nehir, doğudan nehir, kuzeyden dehliz, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan Bab-ı Tuma dışında Seyyidî Şeyh Rıslan -Allah onu rahmetine daldırsın-ın makamının yakınındaki değirmenin tamamından olan hissei şayanın tamamı ki, miktarı yüz sehim aslından on bir sehim olup şuyu'lu olarak üç sehimdir. Özel bir kapusu bulunmakta ve şeyh değirmeni diye bilinmektedir. Menafi ve merafiki müştemildir. Sınırı; kıbleden Essafvaniye, doğudan yine öyle, kuzeyden nehir, batıdan yol ve kapudur. Bunlar Mahruse-i Şam dışında (çevresinde) olanlardır.

Yine bunlardan Mahruse-i Ba'lebek şehrinde bulunan ve Eddabbe değirmeni diye bilinen ve yerindeki şöhreti ile tahdidden müstağni değirmenin tamamı.

Yine bunlardan Şam'ın köylerinden Habbetü-Assal'den Tel köyündeki hamamın tamamı ki, özel bir kapısı olup, yuvarlak mastapları olan bir soyunma yerini müştemildir ki, buradan birçok curun ve mak'adlere girilir. Kendisine has olan ıkmîme bitişik olan ateş evinin (Ocak) üzerinde oturtulmuş olan bihil musaffa olan iki kazandan mezkûr curunlara sıcak ve soğuk su akar. Ve kemerli kubbeleri vardır. Yerindeki şöhreti tahdidinden müstağnidir.

Harâcî olanlar ise; bunlardan, içinde belirtildiği, vasfedileceği ve açıklanacağı gibi Ğota' 'a olanlar ve Şama bağlı köylerde olanlar vardır. Bunlardan büyük Dareyya

köyünün arazisinde olanlar üç müteferrik kitadır ki, bunlardan birisi El-Maarra diye bilinmektedir. Ölçüsü; kıbleden kuzeye yüzyirmi zira' doğudan batıya yetmişbeş zira'dır. Burası selihka olup, sınırı kıbleden nehir, doğudan yine nehir, kuzeyden Mezze'ye giden sokak, batıdan mezarlık, dır. İkincisi Fatmerhuba diye bilinmekte olup, selihkadır. Ölçüsü; kıbleden kuzeye yüzelli zira', doğudan batıya seksen iki zira'dır. Sınırı; kıbleden nehir, doğudan ibni Fadlullah mülkü, kuzeyden sulandığı nehir, batıdan İbnü Halla çiftliği diye bilinen arzı sultanidir. Üçüncüsü Eddenup diye bilinmekte olup, selihkadır. Ölçümü; kıbleden kuzeye yirmi sekiz zira', doğudan batıya yüzkırk zira'dır. Sınırı; kıbleden nehir, doğudan eskide ibni Fazlullar diye bilinen ve o gün Şihabedtin El-Ferra ve ortakları diye bilinen mülk, kuzeyden sulandığı nehir, batıdan yine öyle dir. Dareyya ve El-A'reç nehirlerinden kafi miktarda su ile sulanmaları kendilerine tanınan hakkı malûmdur.

Yine bunlardan, Kasrıl-Bekcûri arzında bulunanlar iki ayrı parça ve El-Camiiyye diye bilinmekte olup, selihkadırlar. El-Kasir nehrinden malûm hacrivahit su hakları vardır. Biri kıble tarafından, diğeri kuzey tarafındadır. Kıble tarafında olanın ölçümü; kıbleden kuzeye yüzotuz zira', doğudan batıya yetmiş zira' dır. Sınırı; kıbleden Sultan Şah oğlu vakfı olup, sınırın tamamı yoldur. Doğudan El-Mufaale vakfı kuzeyden yine öyle. Batıdan El-Emcediye vakfıdır. Kuzeydekinin ölçümü ise; kıbleden kuzeye yüzon zira' doğudan batıya ikiyüotuz zira'dır. Sınırı, kıbleden yol ve temamı El-Calik vakfı, doğudan yol ve tamamı El-Emcediye vakfı, kuzeyden ibni Zeyneddin mülkü ve sınırın tamamı yol, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan El-Mes'udi hamamı yakınında Mezze arazisi cümlesinden olan ve Eşeyh Ömer Eddakkak diye bilinen haraciye bahçenin tamamı ki, bunu ve kendisinden sonra gelen bahçeyi fatayir ihata etmektedir. Kendisine yol, El-Mes'udi bahçesinden geçmekte olup, batı ve kuzey tarafından bahçe ile karışıktır. İçinde muhtelif tür meyva ağaçları vardır. Mezze nehrinden malûm miktarda su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye yirmibeş zira' doğudan batıya on altı zira'dır. Sınırı kıbleden El-Mes'udi bahçesi, doğudan yine öyle, kuzeyden yol, batıdan yine öyle dir.

Yine bunlardan Mezze arazisinin cümlesinden olan ve Servaniyat diye bilinen bahçenin tamamından olan hissei şayiânın tamamı ki, miktarı şuyu'lu olarak üçte birdir. Çevresini fatayır ve siyeç ihata eder. Çeşitli tür meyva ağaçlarını müştemildir. Mezze nehrinden ikinci muallakattan malûm su hakkı vardır. Tümünün ölçümü ise; kıbleden kuzeye yüz altmış zira' doğudan batıya yüz beş zira'dır. Sınırı kıbleden yol, doğudan yol ve kapı, kuzeyden Eskide ibni Abbas mülkü batıdan yol, dur.

Yine bunlardan El-Levan arazisi cümlesinden olan, El-Levan cüneynesi diye bilinen haraciye cüneynenin yerinin tamamı ki, çevresini fatayır ve siyaç ihata eder. Çeşitli tür meyve ağaçlarını müştemildir ki, bu ağaçlar diken kimsenin mülküdür. Vakfa cari olan, cüneynenin yeridir. Ona ekilenler değildir. Mezze nehrinde malûm miktarda su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol, doğudan sahiplerinin mülkü olan selikha arz kuzeyden kasir arz, batıdan yol dur.

Yine bunlardan, Su sokağında bulunan ve Küçük Soğanlık diye bilinen Haraciye Cüneynenin yerinin tamamı ki, içinde kiracısının mülküne has ağaçlar ve bir imara (yapı) vardır. Mezze nehrinden muallemüzeb den su hakkı vardır. Ölçüsü kıbleden kuzeye yüz zira' doğudan batıya yine yüz zira'dır. Sınırı; kıbleden İbni Abbas mülkü doğudan İbnüsserraç mülkü, kuzeyden yol ve kapu, batıdan İbni Abbas mülküdür.

Yine bunlardan, Mezze arazisi cümlesinden olup, su sokağında bulunan ve Düfukul-Fürs diye bilinen haraciye bahçenin tamamı ki çevresini fatayir ve siyeç ihata etmekte olup, içinde çeşitli tür meyve, ceviz ve nar ağaçları bulunmaktadır. Mezze nehrinin su sokağının mualleminden El-Urattan her hafta pazar günü dört saat bir kerre

gece bir kerre gündüz olmak üzere su hakkı vardır. Ölçümü; kıbleden kuzeye yüz elli zira' doğudan batıya ikiyüz yetmiş zira' dır. Sınırı ibni Talis bahçesi, doğudan Essaklatoni bahçesi, kuzeyden El-Masîdî bahçesi, batıdan mezkûr camiin vakfıdır.

Yine bunlardan, Mezze arazisinden olup, Düfukul-Fürs civarında bulunan ve Münasabatı Ömer Et-Tavanî diye bilinen iki cüneynenin tamamı ki, çevrelerini fatayir ve siyeç ihata etmekte olup, çeşitli tür meyve ağaçları bulunmaktadır. Mezze nehrinden su sokağı mualleminden malûm miktarda su hakkı vardır. Ölçümleri: kıbleden kuzeye elli zira' doğudan batıya yine elli zira'dır. Sınırları: kıbleden mezkûr camiin vakfı ki onların kasîmidir. Doğudan El-Ferra mülkü, kuzeyden mezkûr cami vakfı, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan Mezze arazisi cümlesinden olup, yine Düfukul- Fürs diye bilinen ve eskiden hatip hamamı cüneynesi denilen ve o gün Ezzevvad denilen haraciye cüneynenin yerinin tamamı ki, çevresini fatayir ihata etmekte olup, özel bir kapısı ve kiracının mülküne has ağaçları ve sekri vardır. Ki bu ağaçlarla sekir vakfın haricindedir. Mezze nehrinden su sokağı mualleminden malûm miktarda su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol ve kapı doğudan mezkûr camiin vakfı, kuzeyden Hacı Ömer mülkü, batıdan hamam ve El-Kerke, dir.

Yine bunlardan yapıdan hâlî olan, hatip hamamı diye bilinen hamamın yerinin zemininin ve civarındaki dükkânlarla fırının yerinin zemininin tamamı ki, sınırı kıbleden yol olup, tamamı mezkûr camiin vakfıdır. Doğudan El-Bezvar muhakeresi, kuzeyden Ömer Cüneynesi, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan, Bir-Ketül-Hürriyye arazisi cümlesinden olan ve aşağı Şümuliyat diye bilinen haraci bahçenin tamamı ki çeşitli tür meyve ağaçlarını ve diğerlerini müştemildir. Çevresini fatayır ve siyeç ihata etmekte olup, özel bir kapısı vardır. Kefersuse nehrinden Ezneb ve El-Furah mualeminden her hafta Salı günü, Ebi İnnabe mualeminden bir hacir ve Cumartesi günü Ebi İnnabe mualleminden yeteri miktarda su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye ikiyüz beş zira', doğudan batıya üçyüz zira' dır. Sınırı kıbleden El-Çedeli bahçesi, doğudan yol, kuzeyden yol ve kapu, batıdan ibni Abdüsseyyit bahçesidir.

Yine bunlardan Mezze arazisi cümlesinden olup, Düfufül-fürs arzında olan, eskide Ali Bahadır diye bilinen ve o gün Zerdekâş diye bilinen haraciye cüneynenin tamamı ki, çeşitli tür meyve ağaçlarını ve diğerlerini müştemildir. Mezze nehrinden su sokağı mualeminden malûm miktarda su hakkı vardır. Sınırı kıbleden onun kasîmi, doğudan harabe kuzeyden yol batıdan yol ve kapudur.

Yine bunlardan, Kefersuse nehrinden olan on iki hacir sunun tamamı ki, dördü perşembe günü, dördü cuma günü dördü de cumarertesi günü olup, bu husus maruf ve meşhurdur.

Yine bunlardan, Aliyüddin Şuhha adına Sümûliyat diye bilinen haraci arz parçasının zemininin ki sınırı; kıbleden yol doğudan vakıf, kuzeyden nehir, batıdan yoldur.

Yine bunlardan, Sofular mezarlığı civarındaki Sahyum bahçesi ve El-Hılhâl bahçesi muhakerat arzının zemininin tamamı ki, sınırı kıble ve doğudan yol, kuzeyden vakıf cüneynesi, batıdan zaviyedir.

Yine bunlardan, eskide Ay doğdu diye bilinen ve o gün Sarûce süveykasında Nefhî sokağı diye bilinen muhakerelerin yarısının tamamı ki bu muhakereler o gün Emîr Sudûn El Kerki diye bilinen sokaktaki muhakelerdir. Bunların yarısı Ümeyye Camiine vakıftır.

Yine bunlardan, Atike kabrı civarındaki İbni Zunran ormanlığının hakirlerinden olan hissei şâyianın tamamı ki, miktarı şuyulu olarak altıda birdir. Ve bu hakirler maruf ve meşhurdur.

Yine bunlardan, El-Hasa meydanında bulunan ve kıyniye diye bilinen muhakere-

lerin yerinin zemininin tamamı ki sınırı; kıbleden sokak, doğudan büyük yol, kuzeyden yine öyle, batıdan bahçedir.

Yine bunlardan, Şağur arazisi cümlesinden olan, Ebi Şame kasrı ve Ebi Demmas kasri diye bilinen harcci bahçenin yerinin zeminin tamamı ki, çevresini fatayır ihata eder. İçinde kiracının mülküne has ağaçlar vardır. Banas nehrinden her cüma' günü nehrin beşte birinden dört saat su hakkı vardır. Ölçümü; kıbleden kuzeye iki yüz otuz zira' doğudan batıya, doksan bir zira'dır. Sınırı kıbleden mesâkîn (miskin-ler) tarlaları, doğudan yol ve kapu kuzeyden yol., batıdan Cevretül helyun, dur.

Yine bunlardan, doğu tarafından bayram namazğahının civarında olup, henirle namazğahın duvarları arasında bulunan ve üç safsafı (Söğütü) olan yer parçasının tamamı ki, nehirden sulanması malûm haktır. Sınırı kıbleden tarih mescidi, doğudan Enbat nehri, kuzeyden Sebilhanı, batıdan musallâ (namazğah) duvarı, dır.

Yine bunlardan, şağur arazisinden olan ve El-İhfâfî diye bilinen cüneynenin yerinin tamamı ki çevresini fatayır ve siyeç ihata etmekte olup, özel bir kapısı vardır. Ağaçları başkasının mülküne mahsustur. Banas nehrinden her hafta cumaertesi günü dört saat su hakkı vardır. Sınırı kıbleden El-Esra vakfı, doğudan yol ve tamamı El-Esra vakfı, kuzeyden camiin muhakereleri olan evler, batıdan El-Esra vakfı ve kapudur.

Yine bunlardan, Şağur arazisi cümlesinden olan El-Mukaşşer civarında olup, El-Mebel tarlası diye bilinen bahçenin yerinin tamamı ki, bitkisi ve yapısı hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Çevresi fatayir ve siyeçle ihata edilir. Banas nehrinin ibni Hay nehrinden yeteri kadar sulanması malûm haktır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüzoniki zira'; doğudan batıya yüz kırk zira' dır. Sınırı kıbleden nehir, doğudan El-Büzuri bahçesi, kuzeyden Şihabüddin bini Şah Sit müezzin El-Harînî diye bilinen bahçe, batıdan El-Mukaşşer'dir.

Yine bunlardan, Şağur arazisi cümlesinden olup, Kubbetün-nur civarında bulunan ve El-Ek'ân vakfı diye bilinen bahçenin yerinden olan hissenin tamamı ki, miktarı şuyu'lu olarak dörtte birdir. Bitkileri bundan hariç olup, başkasının mülküne mahsus tur. İçindeki meskende keza böyledir. Banas nehrinden malûm hak ve su hakkı vardır. Sınırı; kıbleden nehir, doğudan yol, kuzeyden yol ve kapı, batıdan Şem'unes safa diye bilinen cüneynedir.

Yine bunlardan; Şağur'da Kubbetün'nur civarında bulunan ve Eşşahame diye bilinen cüneynenin yerinin tamamı ki, bu cüneyne Şem'un Essafa civarında olup, çevresi fatayır ve siyeç ile ihata edilmekte olup, içinde başkasının mülküne mahsus olan meyve ağaçları bulunmaktadır. Banas nehrinden su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye elli yedi zira', doğudan batıya yüz on iki zira'dır. Sınırı; kıbleden yol ve müşterek kapı, doğudan Essahbûd diye bilinen bir cüneynedir. Kuzeyden İbnissayığ muhakeresi, batıdan İbnissatti diye bilinen yerdir.

Yine bunlardan; Şağur Camii civarındaki maruf ve meşhur olan muhakere evlerinin yerlerinin zemini.

Yine bunlardan; Şağurda Ebilfida' diye bilinen tarlanın tamamı ki dört düfufdur. Ve on kök bademdir. Banas nehrinden Elenbat nehrinin atikasından hakkı malûm su hakkı vardır. Ölçümü; kıbleden kuzeye yüz otuzbeş zira' dır. Sınırı kıbleden El-Umyan vakfı doğudan Eşşüveyke sokağına giden, şerke ve diğerleri, kuzeyden sümbül vakfı, batıdan yoldur. Yine bunlardan, buna yakın olan bir kıt'adır ki, sınırı kıbleden vakıf, doğudan yol, kuzeyden hisse, batıdan yoldur.

Yine bunlardan Şağur arazisi cümlesinden olup, El-Bazukiyat diye bilinen Selikha arz parçalarının tamamı ki ölçümü kıbleden kuzeye yüz altmış bir zira'dır. Sulanma hakkı Banas nehrinin İbni Hay muallemindendir. Sınırı; kıbleden harameyn vakfı, doğudan Bibila ve Bulûdan'a giden yol. Kuzeyden El-Esra vakfı, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, aynı yerde Nasıriddin Muhammed bini El-Fevvad zürriyeti adına olan muhakere.

Yine bunlardan, Şağur arazisi cümlesinden olup, El-Fevvar ve El-Camiiyye diye bilinen üç kıt'a selikha arzın tamamı ki, ikisinin sınırı kıbleden İbnüt-Tabbah mülkü, doğudan su mecrası ve ondan sonra ibni Hamdan mülkü gelir. Batıdan Hanüs-Satıl vakfı ve temamı İbni-Minca vakfıdır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüz altmış sekiz zira', doğudan batıya seksen zira'dır. Üçüncü kıt'anın sınırı ise kıbleden iki yer doğudan El-Cizma vakfı, kuzeyden İbnüd Tabbah veresesi mülkü batıdan Hanüssatıl vakfıdır. Ölçümü kıbleden yetmiş zira', doğudan batıya yüz üç zira'dır. Sulanması Banas nehrinin ibni Hay muallemindendir.

Yine bunlardan Şağur arazisi cümlesinden olup, Ennuhuh, Elmahfere ve Salahülfisat diye bilinen arz kıt'asının tamamı ki, çevresi fatayırla ihata edilmekte olup, içinde kıble yönüne doğru bir sevreke, batı yönüne doğru bir sevreke, ve doğu yönüne doğru bir sevreke ve bir harab alt ev vardır. Sulanması Banas nehrinden olup, bu nehirden su hakkı yoktur. Ölçümü kıbleden kuzeye yüz altmış sekiz zira', doğudan batıya yine yüz altmış sekiz zira'dır. Sınırı; kıbleden Necmettin munasabası, doğudan yine öyle, kuzeyden yol ve kapı, batıdan yoldur.

Yine bunlardan, Şağur arzında olup, Ennuhuh ve El-Mahfere diye bilinen iki kıt'a haraci arzın tamamı ki bunlar üç derece olup, ortalarında batı tarafından harab ve tavanı olmayan bir alt ev vardır. Ayrıca El-Camiiyye diye de bilinmekte olup, sulanmaları Banas nehrinin İbni Hay Muallemindendir. Ölçümleri; kıbleden kuzeye yüzelliyedi zira', doğudan batıya yüzseksen beş zira dır. Sınırları; kıbleden Ettabık'a giden yol, doğudan; İbni Huveylib El-Hariri'nin mülkü, kuzeyden yine öyle, batıdan cüneynelerdir.

Yine bunlardan, Şağur arazisi cümlesinden olup, El-Vetâre diye bilinen arz kıt'asının tamamı ki, sulanması İbni Hay muallemindendir. Ölçümü; kıbleden kuzeye yetmişüç zira', doğudan batıya, seksendört zira'dır. Sınırı kıbleden İbni Hamdan mülkü, doğudan El-Vetâre diyebilinen tarla, kuzeyden Süleyman mülkü, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, Babukisân dışında olup, El-Cevra diye bilinen arz kıt'asının tamamı ki, içinde dut ağaçları bulunmakta ve bir kısmı fatayirle ihata edilmektedir. Sulanması ise; El-Meşniye nehrinden malûm haktır. Ölçümü; kıbleden kuzeye yüz zira', doğudan batıya doksansekiz zira'dır. Sınırı kıbleden Erremame, doğudan Et-Ğaraviye, kuzeyden Eşraf efendiler vakfı, batıdan Hılhal Camii civarındaki mezarlıktır.

Yine bunlardan, Kefersuse köyü arazisi cümlesinden olan haraciye cüneynenin tamamından olan hissei şayıanın tamamı ki, miktarı yirmidört sehimden altı sehim olup, şuyu'lu olarak dörtte birdir. Ortağı Es-Sebü'ul Kebir El-Karaliyedir. Çevresi fatayırle ihata edilmekte olup, özel bir kapusu vardır. Meyve ağaçlarını müştemildir. Eskiden Sıdık veresesi olarak ve o gün hatip kızı oğlu diye bilinmektedir. Sınırı kıbleden (yarım satırlık yer boş)

Yine bunlardan, bir ketül hamriyye arazisi cümlesinden olup, El-Fella tarlası diye bilinen tarlanın tamamından olan hissei şayıanın tamamı ki, miktarı yirmi dört asıl sehimden on iki sehim olup şuyu'lu olarak yarımdır. Çevresi fatayirle ihata edilmekte olup, özel bir kapusu vardır. Kanavat nehrinin El-Hamriye mualeminden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden ev, doğudan Errumman (nar) bahçesiki El-Kubbe vakfıdır. Kuzeyden yol ve kapı, batıdan yoldur. Ölçümü kıbleden kuzeye kırk iki zira', doğudan batıya kırk sekiz zira'dır. Yine bunlardan El-Hamriye arazisi cümlesinden olup, El-Felek El-Mesiri hamamı civarında olan ve El-Ferra cüneynesi diye bilinen, içindeki bitkisi ile mesken başkasının mülküne mahsus olan cüneynenin yerinin tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı 24 asıl sehimden altı sehim olup, şuyu'lu olarak dörtte birdir. Sulanması Kanavat nehrinin sofular mualemindendir. Açık olup, ka-

palı değildir. Ölçümü kıbleden kuzeye yetmiş altı zira', doğudan batıya yetmiş sekiz zira'dır. Sınırı kıbleden Selâhaddin cüneynesi, doğudan El-Zeybak bahçesi, kuzeyden El-Ahmer vakfı olan bahçe, batıdan sahiplerine ait mülktür.

Yine bunlardan, buna bitişik olup, El-Hamriye arzında bulunan ve İbni Hamdan karısı ve onun (karının) oğulları cünaynesi diye bilinen, bitkisi, başkasının mülkü olan cüneynenin yerinin tamamı ki, sulanması Kanavat nehrinin Sofular mualleminden malûm hakkıdır. Ölçümü kıbleden kuzeye elli zira', doğudan batıya otuz iki zira'dır. Sınırı kıbleden İbnül Meluhi cüneynesi, doğudan El-Zeybak bahçesi, kuzeyden cami vakfı, batıdan sokak ve kapudur.

Yine bunlardan, El-Hamriye arazisi cümlesinden olup, El-Haccaciye yakınında bulunan, eskiden Basravi mescidi vakfı muhakeresi diye bilinen iki kıt'a arzın tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmidört; asıl sehimden altı sehim olup, şuyu'lu olarak dörtte bir dir. Bitkileri ve binaları hariçtir. Şöhretleri tahdidden müstağnidir.

Yine bunlardan, El-Hamriye arazisi cümlesinden olup, Büyük soğanlık diye bilinen bahçenin yerinin tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, binası ve bitkisi hariç olup, miktarı yirmi dört sehimden altı sehim olup, şuyu'lu olarak dörtte birdir. Sınırı kıbleden Demadip diye bilinen bahçedir ki aralarını siyeç ayırmaktadır. Doğudan harsa olup, yine aralarını siyeç ve fatayır ayırmaktadır. Kuzeyden Hasan mülkü ve El-Malikiye vakfı ve kapı olup, aralarını kenef ayırmaktadır. Batıdan Deylemiyat diye bilinen bahçedir ki, aralarını su mecrası ayırmaktadır. Kefersuse nehrinden her on günde yarım hacir su hakkı vardır. ölçümü kıbleden kuzeye 95 zira doğudan batıya yine 95 zira'dır.

Yine bunlardan, yukarı Semiluyat diye bilinen, kıble, kuzey ve orta olmak üzere üç parça olan haracî bahçenin tamamı ki, çevresi siyeç ve fatayırla ihata edilmekte olup, çeşitli tür meyve ağaçlarını ve diğerlerini müştemildir. Ebi Ğubar mualleminden her hafta pazar günü ve gecesi addan su hakkı vardır. Sınırı; kıbleden El-Basti diye bilinen cüneyne olup, tamamı yol ve Es-sağni' diye bilinen cüneyne olup, bitişiğinde Es-sa'sa diye bilinen cüneyne vardır. Doğudan yine Ess'sa cüneynesi olup, tamamı Ez-Zehebı mezrâasıdır ki, bunun tamamı da ibni Abdli Vahid cüneynesidir. Kuzeyden büyük yol ki kapılardan birisi burababdır. Batıdan yol ki, o gün açık olan kapı burada idi eskiden El-Kavvas diye bilinen orta parçanın ölçümü kıbleden kuzeye seksenbeş zira' doğudan batıya üçyüz elli zira'dır.

Yine bunlardan, Kefersuse arazisi cümlesinden olup,, seyfiyat diye bilinen, çevresi siyeç ve fatayırle ihata edilen ve içinde çeşitli tür meyve ağaçları bulunan haraci bahçenin tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden altı sehim olup, şuyu'lu olarak dörtte birdir. Bahçenin tamamının sulanması Kefersuse nehrinin Eşşeyh mualleminden her günde ve onbirinci de yarım addandır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüzyirmibeş zira', doğudan batıya yüz altmış zira'dır. Sınırı kıbleden El-Habik sokağı doğudan Benir Rahi vakfı olan Ettavile bahçesi kuzeyden ve batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan Mezze arazisi cümlesinden olup, Habisiye diye bilinen fatayır ve siyeçle ihata edilen ve çeşitli tür meyve ağaçlarını müştemil olan haraciye cüneynenin tamamı ki, Mezze nehrinden malûm miktarda su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye yetmiş iki zira', doğudan batıya otuz altı zira'dır. Sınırı kıbleden harameyni şerifeyne vakfı, doğudan İbnirrahi veresesi mülkü, kuzeyden yine öyle; batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan Mezze arazisi cümlesinden olup, Harrat oğlu Ahmet'in munasabası diye bilinen, çevresi fatayır ve siyeçle ihata edilen, bitkisi ve yapısı munasaba mahsus olan bahçenin yerinin tamamı ki Mezze nehrinin El-Meylefun mualleminden malûm

miktarda su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye altmış iki zira', kuzeyden batıya seksen dört zira'dır. Sınırı kıbleden Yusuf Ennaşşar bahçesi ki aralarını siyaç ayırmaktadır. Doğudan El-Haymi bahçesi ki kuzeyden yol ve kapı, batıdan Nakîbül-Eşref bahçesidir.

Yine bunlardan mezkûr yerde olup, yine Harrat oğlu Ahmet'in munasabası diye bilinen, çevresi fatayır ve siyeçle çevrilen bir parça yerin tamamı ki, mezkûr nehirden malûm miktarda su hakkı vardır. Bitkisi de yine kendisine mahsusutur. Ölçümü kıbleden kuzeye kırk iki zira', kuzeyden batıya altmış yedi zira'dır. Sınırı kıbleden yol ve kapı, doğudan o gün Müste'cinin mülkü, kuzeyden Nakîbül Eşref veresesi mülkü. Batıda yine öyledir.

Yine bunlardan, Nakibül-Eşref bahçesindeki bazı binaları taşıyan yer parçasının temamı ki lâtif bir yerdir.

Yine bunlardan Halil El-Baytar muhakeresi diye bilinen, çevresi fatayır ve siyeçle çevrili olan ve yapısı ve bitkisi başkasının mülküne mahsus olan haraciye cüneynenin yerinin tamamı ki, Mezze nehrinin yedinci mualleminden her hafta üç saat su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüz kirk iki zira', doğudan batıya altmış yedi zira'dır. Sınırı; kıbleden Yunus efendi vakfı, batıdan Ressam cüneynesi, doğudan Benisserci mezreası kuzeyden yol ve kapudur.

Yine bunlardan Mezze arazisi cümlesinden olup, El-Müneykîr El-Berrani diye bilinen, Özel bir kapusu olup, çevresi fatayır ve siyeçle ihata edilen, bitkisi vakıf dışı olup, başkasının mülküne mahsus olan haraci bahçenin yerinin tamamı ki; Mezze nehrinden muallakattan her on günde ve onbirinci gün bir defa gece bir defa gündüz olmak üzere yedi saat su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüzkırk zira', doğudan batıya yüzyetmiş iki zira'dır. Sınırı kıbleden Mezze Camii vakfı ki, araları siyeçle ayrılmakta olup, tamamı İbnil-Attar bahçesidir. Doğudan yol ve kapı, kuzeyden yine öyle. Batıdan ibni evine giden sokak ki, dört parçadır. Yine bunlardan, Mezze arazisi cümlesinden olup, El-Müneykir El-Cüvvani diye bilinen, çevresi fatayır ve siyeçle ihata edilen haraci bahçenin bitkisi hariç yerinin tamamı ki, Mezze nehrinin yedinci mualleminden malûm su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye (iki üç kelimelik yer boş) doğudan batıya yüz otuz zira'dır. Sınırı kıbleden su mecrası olup, tamamı İbnis-Sel'-us mezraası, doğudan Şeyh Ebi Ömer -Allah ona rahmet etsin- vakfı kuzeyden İbnil-Attar bahçesi, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan, Mezze arazisi cümlesinden olup, Taşti diye bilinen bahçenin bitkisi hariç yerinin tamamı ki, sulanması Mezzenehrinden malûm hakkıdır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüzyirmibeş zira; doğudan batıya yüzbeş zirc'dır. Sınırı kıbleden yol, doğudan su mecrası olup, tamamı İbnissel-us vakfı, kuzeyden yine öyle batıdan İbnissel'-us vakfı ki aralarını zeytin ağacı ayırmaktadır.

Yine bunlardan, Şam ğotasındaki El-Halğileteyn arazisi cümlesinden olan iki parça El-ERİ' yerinin tamamı ki, bitkisi müstesna olup, o gün müste'ciri olan kimsenin mülküne mahsustur. Ölçümleri kıbleden kuzeye üçyüz otuzbeş zira; doğudan batıya yüzseksen zira'dır. Sulanması El-Mücedvel nehrinin Yunus köşesinden ve Ed-Deyr mualleminden malûm haktır. Sınırı kıbleden Ahres mülkü. Doğrudan yol ve kapıları kuzeyden yol, batıdan Eşşerif vakfıdır.

Yine bunlardan, mezkûr yerde doğu cihetinden zikredilenin karşısında olup, soğanlık diye bilinen, çevresi fatayır ve siyeçle çevrili olan selikha yer parçasının yerinin tamamı ki, sınırı kıbleden şirket, doğudan ve kuzeyden su mecrâsı olup, akabinde Ebibekir oğlu İsmail'in mülkü gelmektedir. Batıdan su mecrâsı ve yol dur.

Yine bunlardan, yine Halkaliyye arazisi cümlesinden olup, İbnirrebi' bağları diye bilinen mütefferrik üç selikha arz parçalarının tamamı ki, bunlardan birincisi El-Ahres, ikincisi Ebi-Said, üçüncüsü Asfur diye de bilinmektedir. Ahres diye bilinen birinci par-

çanın sınırı kıbleden kendinden bölünendir. Doğudan ibni Denkaş ve ortaklarının mülkü kuzeyden su mecrâsı, batıdan yine öyledir. El-Urah nehrinden her on üç günde bir buçuk saat su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüzaltmış iki zira; doğudan batıya doksanüç zira'dır. Ebi Said diye bilinen ikinci parçanın sınırı kıbleden büyük yol, doğrudan İbni Denkaş mülkü, kuzeyden müşarunileyh camiin vakfı, batıdan su mecrası olup, akabinde cami vakfı ve ibni Denkaş gelmektedir. Ölçümü kıbleden kuzeye yüzelli üç zira; doğudan batıya doksan zira'dır. El-Asfur diye bilinen üçüncü parçanın sınırı ise kıbleden büyük yol, doğudan su mecrası olup, akâbinde mezkûr camiin vakfı gelmektedir. Kuzeyden ibni Denkaş mülkü, batıdan yoldur. Sulanması mezkûr sudan olup, her onsekiz günde yarım saattır.

Yine bunlardan, Şam gotasının Fedâya arazisi cümlesinden olup, İbni Teyik Meydanı yakınında bulunan arz parçasının tamamı ki, araları su mecrası ile ayrılmakta olup, sınırı kıbleden Yahudi Musa cüneynesi, doğudan arzı sultani, kuzeyden İbni Nahle mülkü, batıdan sahiplerine ait mülktür, Mezkûr nehirden malûm su hakkı vardır.

Yine bunlardan, Şam Ğotasının Bulûdan köyünün arazisi cümlesinden olan üç parça arzın tamamı ki, birincisi Kemer ikincisi El-Camiiyye, üçüncüsü El-Beyseriyye diye tanınmakta olup, Selikhadırlar. İçlerindeki badem ağaçları müste'cirlerinin mülküne mahsustur. Sulanmaları Banas nehrinden olup, bunda hakları yoktur. Kemer diye bilinen birinci kıt'anın sınırı kıbleden yol, doğudan yol, kuzeyden Kâdıl-Kudât Şemsüddin bini Ubâde El-Hanbelî -Allah ona ihsan etsin- nin mülkü, batıdan su mecrası olup, akabinde ibni Asfur diye bilinen bahçe gelmekteedir. Ölçümü kıbleden kuzeye yüz elli zira'; doğudan batıya yüz doksanbeş zira'dır. El - Camiiyye diye bilinen ikinci kıt'anın sınırı kıbleden Asraveyh diye bilinen yer, doğudan yine öyle, kuzeyden Ennuri Bimaristanı vakfı olan Kabrüssid Kanalı, batıdan Hasbelhal Camii vakfıdır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüzyirmi zira; doğudan batıya 195 zira'dır El- Beyseriyye diye bilinen üçüncü kıt'anın sınırı ise; dört yönden eskiden ibni Emir Alem ve o gün Kâdıl-Kudât Şemseddin bini Ubade diye maruf olan mazra'dır. Karyei mezkûrudeki iki muhakire vakfa mahsus olup, onunla bilinmektedirler.

Yine bunlardan, El-Urah değermeni civarında bulunan iki parça arzın tamamı ki bunlardan biri Abdullah oğlu Ahmet Munasabasi diye bilinmekte olup, diğeri camiye mahsus bir munasaba olup, otuz nasabadandır. Bunlar yerlerinde maruf olup, tahdiden müstağnidirler.

Yine bunlardan, Erreyyan köyü arazisi cümlesinden olup, El-Fâkûsi diye bilinen haraçi bahçenin tamamı ki, içinde bir kök ceviz bir kökde kavak vardır. Erreyyan nehrinden her ayda bir tam gün ve gece addan su hakkı vardır. Sınırı kıbleden, El-Bedîvi bağı olup, tamamı El-Habli El-Mağribi diye bilinen bağdır. Doğudan, El-Fakra diye bilinen bir kıt'a arz olup, tamamı İmran malı vakfı bağıdır ki aralarını su mecrası ayırmaktadır. Kuzeyden, İbnil-Leyvan cüneynesindeki bağ, batıdan Reyyana giden yol, dur.

Yine bunlardan, Belsiyana köyü arazisi cümlesinden olan haraciye cüneynenin yerinin tamamı ki, bitkileri bundan hariç olup, o gün müste'ciri olanın mülküne mahsustur. El-Mücedvel nehrinden su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Hammad oğlu Ali mülkü doğudan yol, Kuzeyden ibni Ata muhakeresi, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, yine Belsiyana köyü arazisi cümlesinden olup, El-Camiiyye diye bilinen cüneynenin yerinin tamamından olan hissei şayanın tamamı ki, miktarı şuyulu olarak dörtte birdir. Sınırı; yukarıda zikredilen, cüneynenin sınırlarıdır. Birincinin sınırı kıbleden vakıf, doğudan yine öyle, kuzeyden ve batıdan yoldur.

Yine bunlardan, Belsiyana köyü arazisi cümlesinden olup, Elcamiiyye diye bilinen ve El-Fakusi bahçesinden uzak olan haraci

bahçenin tamamı ki, kalayil ağaçları, beş kök Şamı dut ve harabe bir evi müştemil olup, bakîsi selihkadır. İçinde kuzey yönünde Burnus vardır. Kenarında kasabı farisi ve şamı dut vardır. Sınırı; kıbleden advan evlâdı mülkü, doğudan nehir olup, akebinde sâbık mezraa gelmekte, kuzeyden burus diye bilinen birkıt'a ve bahçenin tamamıdır. Batıdan Afriyya nehri, dir. Afriyya nehrinden sulanması malûm hakkıdır.

Yine bunlardan; El-Bilat köyündeki bahçenin yerinin tamamından olan hissei şayianın tamamı ki miktarı, 24 sehimden dört sehimdir. Bitkisi hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Bu bahçe maruf ve meşhurdur.

Yine bunlardan, Gota'dan Deyri Becdel diye bilinen köyün arazisinin tümünden bölünmüş ve ifraz edilmiş olan hissenin tamamı ki, bunlar haraci arz parçalarının temamıdır ki, bunlardan bir parça El-Cevre diye bilinmekte olup, içinde çeşitli tür meyve ağaçları, Rum ve Farisî kavakları, söğütler olup başkasının mülküne aittir. Sınırı kıbleden eskiden Bedra evlâdı mülkü olup sınırın tamamı İbnil Camus mülküdür. Doğudan Elğîta ve duvar, kuzeyden yol, batıdan yol ve duvardır. Bunlardan bir parçada da Rum ve Faris kavağı, söğüt ağaçları olup, müste'cirinin mülküne mahsustur. Sınırı, kıbleden El-Hayyara nehri doğudan yine öyle, kuzeyden yol, batıdan duvar dır. Bunlardan bir büyük parça ve dört küçük parça olup, bunlarda dârâli üzümü, kavak, kamış, gül, badem ve nar olup, müs'cirlerinin mülküne aittir. Sınırları kıbleden duvar ve El-Bakkal bağı, doğudan sözü edilecek olan ve yerli bağ diye bilinen mevzi, kuzeyden ibnül Camus mülkü, batıdan El-Hayyara nehridir. Bunlardan bir kısım parçalarda yerli bağ diye bilinen parçalardır ki, on iki parça olup, içlerinde yerli üzüm, ceviz, gül ağaçları ve diğerleri olup, müste'cirin mülküne aittir. Sınırları kıbleden El-Akîd bağı duvarı olup, sınırın tamamı bakkal diye bilinen bağdır. Doğudan açık yol, kuzeyden mezkûr cami vakfına mahsus selihkalardır. Batıdan sözü geçen Ed-Dârâli bağıdır.

Yine bunlardan, El-Atan diye bilinen selihka arz parçalarının tamamı ki, sınırı kıbleden yol, doğudan yine öyle, kuzeyden ibni Mus'ab diye bilinen yer, batıdan yol dur. Mezkûr ve Deyri Becdel diye bilinen köyün sınırı kıbleden Hayyare Neffen Arzı, doğudan El-Münced köyü arzı, kuzeyden El-Bılâd köyü arzı, batıdan Afriyya köyü arzı dır.

Yine bunlardan, El-Müncit köyü arazisinin tamamı ki, El-Kade diye bilinmekte olup, sayıları yirmi üç parça olup, selihkadırlar.

Sulanmaları köyün nehrinden malûm haktır. Sınırları; kıbleden nehir olup, akâbinde köprü gelmekte ve sınırın tamamı ibnül-Hamurî mezreası ve ibni Süveydan mezreası, doğudan nehri Zeydîn diye bilinen nehir olup, tamamı Bektem El-Hacip vakfı diye bilinen ve içlerinde ağaçlar bulunan arz parçalarıdır. Kuzeyden Çime ve diğerlerine giden büyük yol, batıdan yol olup, sınırın tamamı kıble cihetinden müşarunileyh camiye vakıf olan, zaviye olup, akâbinde yol gelir.

Yine bunlardan, köy arazisi cümlesinden olan, latif arz parçasının tamamı ki, selikha olup, El-Beydar diye bilinmekte idi. Sulanması mezkûr nehirden malûm haktır. Sınırı kıbleden su mecrası olup, burada kapı bulunmakta ve akâbinde büyük yol gelmektedir. Doğudan Şaban çimine giden yol, kuzeyden mezkûr El-Kada arazisi, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, El-Meniha arazisi cümlesinden olan ve El-İnabe diye bilinen bahçelerin yerinin tamamı ki sehimden hâlidir. Çünkü Bekten El-Hacip vakfı diye maruftur. Sulanması mezkûr sudan hakkı malûmdur. Tümünün sınırı kıbleden büyük yol ve onun kapıları doğudan ondan ayrılan ve yukarda sözü edilen ve Ğıytatüs-Sultan'a giden yol, kuzeyden Zeydîn Nehri, batıdan İbni Süveydan mülkü olup, tamamı mezkûr Ümeyye camiinin vakfı olan, El-Kalbül Cüvvani, dir.

Yine bunlardan, mezkûr köyün kalıntılarından olan, evlerin yerinin zemini ki marûf ve meşhurdur.

Yine bunlardan mezkûr köyün arazisi cümlesinden olup, biri Es-Sûriye diğeri El-Camiyye diye bilinen ve Seyyidi Sadil-Ansârî -Allah ondan razı olsun- nin türbesinin yakınında bulunan iki haraci arz parçasının tamamı ki, bitkileri hariç olup, başkasına mahsustur. Sulanmaları El-Meniha nehrinden malum haktır. Ölçümleri kıbleden kuzeye yetmişüçbuçuk zira; doğudan batıya, yüz altı zira'dır. Sınırları kıbleden Elmanzara diye bilinen tarla ve nehir, doğudan Hassul kavaklığı kuzeyden Bîmâristan tarlaları olup, tamamı Hamed tarlasıdır. Batıdan El-Cenabüş-Şerefî Yahya bini Lakî diye bilinen mülktür.

Yine bunlardan, mezkûr köyün arazisi cümlesinden olup, eskiler tarlaları diye bilinen üç kıt'a selikha arzı tamamı ki bunlardan iki kıt'a birbirine bitişik olup, mezkûr El-Meniha köyü nehrinden su hakları vardır. Birbirine bitişik iki kıt'anın sınırı kıbleden nehir ve yol, doğudan yol, kuzeyden nehir olup, akâbinde Takiyüddin bini Ğarmi bahçesi gelir, batıdan yine öyledir. Üçüncü parçanın sınırı kıbleden yol ve kapı olup, sınırın tamamı miderlerdir. Doğudan mülk bahçe, kuzeyden yol, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan; mezkûr köyün arazisi cümlesinden olan, haraciye cüneynenin tamamı ki, içinde nar ağacı olup, çevresi fatayırla ihata edilmektedir. El-Meniha nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden mezkûr camiin vakfı olan muhakereler, doğudan yol, kuzeyden köyün müşarun ileyh camiye vakıf olan muhakerelerine giden yol. Batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, mezkûr köyün arazisi cümlesinden olup, zaviye diye bilinen birbirine bitişik arz parçalarının tamamı ki, batı nehrinden her hafta bir gün bir gece addan su hakkı vardır. Sınırları kıbleden Bektem veresesi bahçesi dir ki, aralarını su mecrası ayırmakta olup, sınırın tamamı Es-Seflatunî ve İbni Bâni beye ait bir kıt'a selikha arz, doğudan yol, kuzeyden yol ve kapı idi. Batıdan El-Verrak bahçesi ki aralarını su mecrası ayırmaktadır.

Yine bunlardan, mezkûr köyün arazisi cümlesinden olup, üç parça ve çevresi fatayır ve siyeç ile ihata edilen haraci bahçenin yerinin tamamı ki, içinde doğu tarafından kavak ağaçları olup, sukyadan Ebibekret El-Hacicin mülküne mahsus olup, El-Kıbliyye diye bilinmektedir.

Köyün nehrinden her onbeş günde bir tam, bir gece ve gündüz addan su hakkı vardır. Sınırı kıbleden, yol doğudan Şaban çimine giden yol, kuzeyden Şaban Çimi, müstahiklerine mahsus olan evler olup, onlardan sonra Zeydîn nehri gelmektedir. Batıdan El-Cevziyye Medresesi vakfıdır.

Yine bunlardan, mezkûr köyün arazisi köyün arazisi cümlesinden olup, El-Hıyr diye bilinen, çevresi fatayır ve siyeç ile çevrilen, batı tarafından özel bir kapusu olan, haraci bahçenin yerinin tamamı ki, içindeki bitkisi hariç olup, müstecirin mülküne mahsustur. Sulanması batı nehrinden her onbeş günde bir tam gün ve gece addandır. Sınırı kıbleden Ammurî Mezreasına ve diğerlerine giden yol olup, tamamı kemer diye bilinen yerdir. Kuzeyden sözü geçen müşarunileyh cemiye vakıf olan El-Fada arazisi, batıdan yol ve iki kapudur ki o gün ona kıble tarafından gidilirdi.

Yine bunlardan, Şam Ğotasının Hadîsetü-Harş diye bilinen El-Hadise arzında bulunan ve Deffül-Ümyan diye bilinen def'in tamamından olan hisse-i şayıanın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden on iki sehim olup, şuyulu olarak yarımdır. Sınırı kıbleden Rühban vakfı, doğudan onun ortağı, kuzeyden El-Mahassa tarlası ve Zeydîn nehri, batıdan bu yerdeki beş kıt'adan hissenin benzeridir.

Yine bunlardan, Deyrül-Asafîr köyünün arazisi cümlesinden bir kıt'a selikha arzın tamamı ki mezkûr köyün suyundan malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol, doğudan Beyder, kuzeyden sahiplerine ait mülk, batıdan kanal ve yol, dur.

Yine bunlardan, Ez-Züaykiriyye arzında bulunan bahçe arzının zümrüt diye bilinen hamamın yerinin zeminin ve yıkılmış dükkânların yerinin tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden on iki sehim olup, suşuyu olarak yarımdır. Bahçe El-Esra şirketi zimamı diye bilinmekte olup, çevresi fatayır ve siyeçle İhata edilmekte, yapısı ve bitkisi başkasının mülküdür. Sulanması Yezid nehrinin Zümrüt hamamı Masyasından her hafta iki gün ve iki gece perşembe ve cuma günleri, geceleri ve zümrüt hamamına varan sebil masyasından kapalı olmayıp, açıktır. Sınırı kıbleden yol, Ennahas bahçesi sokağı ve bahçenin kapısı, doğudan Ennahhas bahçesi, kuzeyden El-Bûs sokağına giden yol, batıdan yol, dur.

Yine bunlardan Enneyrab arazisi cümlesinden olup, Umyan cüneynesi diye bilinen haraciye cüneynenin yerinin tamamından olan, hissei şayianın tamamı ki miktarı yirmi dört sehimden altı sehim olup, şuyu'lu olarak dörtte birdir. Bitkisi hariç olup, başkasına mahsustur. Sulanması Yezid nehrinin El-Büreyke masyasından malûm hakkı olup, her perşembe ve cuma' günleri günün başlangıcından öğleye kadardır. Sınırı kıbleden, Sevre nehri, doğudan kapı olup, tamamı İbni Ebil Ayş cüneynesidir ki aralarını duvar ayırır. Kuzeyden El-Büreyden bahçesi, batıdan sahiplerine ait mülküdür ki aralarını Hâlûl ayırır.

Yine bunlardan, Eşşerefül-â'la ve Ezzüaykiriyye arazisi cümlesinden olup, Saray Bahçesi diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı ve bitkisinin yarısı ki, bitkisi çeşitli tür meyve ağaçlarını Rumî ve Farisî kavakları ve başkalarını müştemildir. Yarı yarıya mukaseme (Bölüşme) hükmü, üzerine caridir. Bu bahçe müteaddid parça olup, bu parçalardan birisi gıytadır. Ki, sulanması Sevr nehrinin batı, El-Yunusiyye ve orta masıyaları olmak üzere üç masıyasından dır. Orta masıyasından hakkı her hafta bir gün bir gecedir. Yunusiyeden kapalı olmayıp açıktır. Batı Masıyasından her hafta iki gün ve iki gecedir. Sınırı kıbleden Şerefi âlâya giden yol ve kapı, doğudan nezraalara ve Süveykai Sarucaya giden nehir, kuzeyden yol, batıdan En-Neyreb camiinin vakfı olan Ebi Nuh Cüneynesi dir.

Yine bunlardan, Erze arazisi cümlesinden olup, Ettûsî diye bilinen haraci bahçenin tamamı ki, çevresi fatayır ve siyeç ile çevrilidir. Çeşitli tür meyve ağaçlarını, kavak nar ve üzüm asmalarını Müştemildir. Sulanması Sevre nehrinin muminiyyat muallleminin Emüril Mü'minîn masyasından olup, kapalı değil açıktır. Sınırı kıbleden nehir, doğudan yol ve kapı, kuzeyden yine öyle, batıdan nehirdir.

Yine bunlardan, Erze arazisi cümlesinden ve Elbatt (Ördek) Köprüsü nezdinde olan yapıların zemini ve bahçenin yerinin tamamı ki bahçe El-Caa'd ve El- Ferras diye bilinmekte olup, yapı başkasına mahsustur. Bahçenin sulanması Sevre nehrinin Emirül-Mü'minin masıyasındadır. Sınırı kıbleden El-İmâd Es-Sarucı diye bilinen bir yer, doğudan bahçe, kuzeyden değirmen, batıdan yoldur. Burda Zebedanî Kadısı oğlu veresesi adına iki harabe muhakerede vardır.

Yine bunlardan, Mukri arazisi cümlesinden Beyti Lehya bölgesinden olup, Şâbaniye diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı ki, çevresi fatayırle çevrilidir. Bitkisi baskasının mülküne mahsustur. Sulanması Sevre nehrinin Emirül Mü'minin masıyasından malûm haktır. Sınırı kıbleden yol ve kapı olup, sınırın tamamı Muzaffer Nakib oğlu Mehmed'in mülküdür. Doğudan Mahmud'un mülkü, kuzeyden Hacı Ebibekrî şuayfanın mülkü, batıdan Kâdıl-Kudât Necmettin diye bilinen yer, dir.

Yine bunlardan, Dahdah çimi arazisi cümlesinden olup, El-Matıl ve En-Nevfere diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı ki bitkisi ve yapısı hariç olup, başkasının mülküdür. Sulanması Sevre nehrinden Cuma günü tam addandır. Sınırı kıbleden nehir olup, tamamı Bereda El-Kaçkadi veresesi diye bilinen gıytadır. Doğudan yol ve kapı olup, tamamı Şeyh Hasan Kassime ve-

resesi adına olan muhakeredir. Kuzeyden yol ve su mecrasıdır. Yakınında El-Camus bahçesi ve başkası olup, aralarını nehir ayırır.

Yine bunlardan, onların civarında olan haraci bahçesinin yerinin tamamı ki çevresi fatayır ve siyeçle çevrilidir. Başkasının mülküne mahsus olan ayva ağaçlarını ve meskenleri müştemil olup, Şeyh Hasan bini Suluhi muhakeresi diye bilinir. Sevre nehrinin Emiril Mü'minin masyasından su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yukarda tahdidi geçen, kuzeyden yol, doğudan yol, batıdan kendisinden ayrılma Ettal bahçesidir.

Yine bunlardan Mukri arazisi cümlesinden olup, Zernakiyat diye bilinen ve selikha olan haraciye mezranın tamamı ki, batı ve doğu arz parçalarını müştemildir. Sulanması Sevre nehrinin Emirül-Mü'minin masıyasından malûm haktır. Sınırı kıbleden İbnişşeyh Es-Selâmiye vakfı olan El-Cevre, doğudan su mecrası olup, tamamı doğu parçaları ve tahdidi gelecek olan cami vakfı ve ortağı, kuzeyden yol, batıdan İbni Fazlullah bahçesidir. Yukarda zikrolunan muayyen mezraanın parçasının tamamı ki o da selikha arz olup, içinde evler vardır. Sevre nehrinin Emiril-Mü'minin masıyasından malûm su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye seksen zira; doğudan batıya otuzyedi zira'dır. Ve mezkûr mezraa'nın kuzey parçasının tamamı ki, kuzey tarafından bir kısmının çevresi fatayırla çevrili olup, içinde iki kök büyük kavak ve bir kök küçük kavak vardır. Sevre nehrinin Emirül-Mü'minin masıyasından malûm su hakkı vardır. Ölçümü kıbleden kuzeye doksan dört zira; doğudan batıya yüz otuz iki zira'dır. Sınırı kıbleden tahdidi geçen doğudan büyük yol, kuzeyden yol, batıdan su mecrası olup, akebinde mezkûr camiin vakfı gelir. Mezkûr mezraa cümlesinden olup, birbirine bitişik beş kıt'a selikha arzın tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehim aslından dört sehim olup, şuyu'lu olarak altıda birdir. Sevre nehrinin Emirül-Mü'minin masıyasından malûm su hakları vardır. Sınırları kıbleden İbni Mansur bahçesi, doğudan büyük yol ve kadimen kapu orada dır. Kuzeyden müşarunileyh camiin vakfı, batıdan su mecrası olup, akâbinden müşarunileyh camiin vakfı gelir.

Yine bunlardan, Ennevfere diye bilinen Ettal bahçesine ve beraberindekilere müzafe olan muhakerenin tamamı ki, sınırı kıbleden Ettal bahçesi, doğudan yol, kuzeyden su mecrası, batıdan nehirdir.

Yine bunlardan, Dahdah çimindeki İbnişşeyh Essêlamiye diye bilinen bahçenin geçitinin tamamı ki, muhakere olan bu geçitin sınırı kıbleden Şeyh Selâmiye diye bilinen bahçe, doğudan yol, ve kapı, kuzeyden cami, batıdan mezkûr bahçedir.

Yine bunlardan, Dahdah çimi arazisi cümlesinden olup, Elmerdişuş bahçesi diye bilinen bahçenin tamamı ki, dut ağaçlarını müştemil olup, çevresi fatayırla çevrili ve içinde doğu tarafından maksaba olup, vakfa mahsusdur. Sevre nehrinin Emirül-Mü'minin masıyasından su hakkı vardır. Sınırı kıble tarafından Bereda El-Kaçkadi diye anılanın veresesi mülkü, doğudan İmadiye, kuzeyden yine öyle, batıdan yol olup, sınırın tamamı camiin vakfı olan muhakerelerdir.

Yine bunlardan, bunların civarında olan evlerin zeminleri olan muhakereleri tamamı ki bunların sayısı sekiz muhakeredir. Sınırı kıbleden Bakri Bereda veresesi mülkü, doğudan bundan bölünmüş bulunan, kuzeyden sahiplerine ait mülk, batıda yoldur.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbâd arazisi cümlesinden olup, Sevre musallası ve Ümmü alem bahçesi diye bilinen haraci bahçenin tamamı ki, çeşitli tür meyve ağaçlarını, kavak, nar ve zeytun ağaçlarını müştemildir ki, bunların tamamı vakfa mahsusdur. Sulanması Sevre nehrinden malûm haktır. Sınırı kıbleden yol ve kapı, doğudan Atabey bahçesi, kuzeyden nehir olup, akebinde ondan bölünme olan gelir. Batıdan yol dur. Mezkûr bahçenin içinde çeşitli tür meyve ağacı olup, Şam Mansura askerlerinin nazırı olan Kadı Taceddin mülkine

mahsus olan kuzey bir kıt'a arzın tamamı ki sulanması mezkûr nehirdendir. Sınırı kıbleden nehir olup, sınırın tamamı bundan bölünme olan ve cami vakfıdır. Doğudan sahiplerine ait mülk, kuzeyden yol, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, Beyti Ebyat arazisi cümlesinden olup, Düfukurreyyat diye bilinen arazinin tamamı ki, iki kıt'a olup, birincisi hatip munasabası diğeri Seyfüddellel munasabası diye bilinir. Hatip munasabasının bitkisi vakıf cihetine mahsustur. Seyfüddellal munasabasının bitkisi ise başkasının mülküdür. Sulanması Sevre nehrinden malûm haktır. Hatip munasabası diye bilinen birinci kıt'anın sınırı kıbleden yol ve kapı, doğudan yol, kuzeyden ibni Üsame bahçesi olup, tamamı Ebubekir El-Hattap bahçesidir ki, bunun tamamı da Kâdil-Kudât Şemseddin bini Ubade El-Hanbeli mülküdür. Batıdan Bâlebekkî evlâdı cüneynesi dir. Seyfüddellal diye bilinen ikinci kıt'anın sınırı ise kıbleden Esseyyit diye bilinen yer ve mahfereler, doğudan mahfereler, kuzeyden yol ve gazi bahçesi, batıdan sulanmaları Yezid Nehrinin Essulâsa masyasından olup, herhafta mezkûr masıyanın üçte biridir.

Yine bunlardan, Kasril Lebbad arazisi cümlesinden olup, Ata kavaklığı diye bilinen bahçenin temamı ki, çevresi fatayır ve siyeçle çevrilidir. Ayva ve ceviz ağaçlarını müştemil olup, üzerine yarıyarıya bölüşme hükmü caridir. Sulanması Sevre nehrinden malûm haktır. Sınırı kıbleden yol ve kapı, doğudan sahiplerine ait mülk kuzeyden İbni Subh mülkü, batıdan yol olup, tamamı Essadetül-Eşraf vakfıdır. Kasril-Lebbad arazisi cümlesinden olan bahçenin tamamından olan hissei şayanın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden üç sehim olup, şuyu'lu olarak sekizde birdir. Bitkisi başkasının mülküne mahsustur. Sulanması Yezid nehrinin Essülasa masıyasından olup, hepsi için her hafta masyanın üçte biridir. Çevresi fatayır ve siyeçle çevrilidir. Sınırı kıbleden yol, doğudan El-Amirî diye bilinen bahçe olup, tamamı mercan bahçesinin bir kısmıdır. Kuzeyden büyük yol olup, tamamı batı tarafından ibni Sıddık cüneynesidir. Batıdan Gazi bahçesidir.

Yine bunlardan, Kasril Lebbad arazisi cümlesinden olup, yukarıda Seylûn ve Ettavîle diye bilinen haraci bahçesinin tamamı ki, mişmiş (kaysı) ağaçlarını müştemil olup, bir kısmı fatayır ile çevrilidir. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol doğudan Rıdvan bahçesi, olup, tamamı kuzey sınırında Sevre nehridir. Kuzeyden Beyti Ebyat Mescidinin vakfı bir kıt'a arz ki bu sınır Sevre nehrinin tamamıdır. Batıdan Ebi El-Havariyye ait bir kıt'a arzdır.

Yine bunlardan Kasril-Lebbad arazisi cümlesinden olup, aşağı Seylun diye bilinen hareci bahçenin tamamı ki, bir kısmı fatayır ve siyeçle çevrili olup, özel bir kapısı vardır. Ve selikhadır. Sevre nehrinin Eşşubbâk mualleminden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Halil cüneynesi ve El-Asâfirî bahçesi, doğudan yol ve kapı, kuzeyden sahiplerine ait mülk, batıdan Ezzehbi vakfıdır.

Yine bunlardan, Kasril Lebbad arazisi cümlesinden olup, büyük kerîm diye bilinen bahçenin tamamı ki, çeşitli tür meyve ağaçlarını kavak ve narı müştemildir. Çevresi fatayır ve siyeçle çevrili olup, özel bir kapısı vardır. Sevre nehrinin Eşşübbâk mualleminden malûm su hakkı vardır. Sınırı Kıbleden kendinden bölünmüş olan İbnirrasâfî bahçesi doğudan yol, kuzeyden Eddahvar bahçesi, batıdan yol ve kapı dır. Yine bunlardan Kasril-Lebbad arazisi cümlesinden olup, Eddermaciyat diye bilinen mezranın tamamı ve Kasril-Lebbad diye bilinen mezraanın şuyu'lu olarak dörtte biridirki bunların çevreleri fatayır ve siyeçle çevrili olup, özel kapıları vardır. Çeşitli tür meyve ağaçlarını, kavak, nar ve servi kavağı ağaçlarını müştemildirler. Ki, bunlar vakıf cihetine mahsustur. Sulanmaları Yezid nehrinden malûm haktır. Sınırları kıbleden yol ve kapı, doğudan yol, kuzeyden yine öyle, batıdan kendinden bölünme Küçük Kerim diye bilinen yerdirki tamamı Kasril-Lebbad mezraasıdır.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazisi cümlesinden olup, Sadetül eşraf ortaklığı olan bahçe civarında bulunan ve dinar muhakeresi diye bilinen bir kıt'a arzın tamamından olan hissei sayılanın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehim aslından on iki sehim olup, şuyu'lu olarak yarımdır. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden kendisinden bölünmüş olan dinar bahçesi, doğudan yine öyle, kuzeyden nehir, batıdan su mecrası olup, tamamı yoldur ki, oraya gidiş bu yöndendir.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazisi cümlesinden olup, dinar bahçesi diye bilinen haraci bahçesinin tamamı ki, çevresi fatayır ve siyeçle çevrili olup, çeşitli tür meyve ağaçlarını, kavak ve narı müştemildir. Sevre nehrinin El-Hakim masıyasından malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Tercüman cüneynesi, doğudan tıb reisi olan hekim Cemaleddin bahçesi, kuzeyden Sevre nehri olup, tamamı yukarıda belirtilen muhakere, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazisi cümlesinden olup, Küçük Kerim diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı ki fatayir ve siyeçle çevrili olup, özel bir kapısı vardır. Meyve ve kavak ağaçlarını müştemil olup, üzerine, yarıyarıya bölüşme (mukaseme) hükmü caridirki, yarısı vakıf cihetinedir. Sevre nehrinin Eşşübbâk mualleminden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Kasrıl-Lebbad mezraası, doğudan mezkûr Eddermaciyat, kuzeyden Halil bini Selemun cüneynesi, batıdan ibnil Katta' bahçesidir.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazisi cümlesinden olup, Düfukuttut diye bilinen haraci bahçenin tamamı ki bir kısmının çevresi fatayır ve siyeçle çevrili olup, çeşitli tür meyve ağaçlarını, onbir kök kavak ve nar, müştemildir. Sevre nehrinin Tut mualleminden malûm su hakkı olup, kapalı değil açıktır. Sayısı ise; dokuz düfuktur. Sınırı kıbleden yol, doğudan yine öyle olup, tamamı ibni Değa bahçesidir. Kuzeyden vezir deffi, batıdan eskide El-Mahabiri diye bilinen bahçedir ki, sınırın tamamı yol ve ondan bölünme ve cami vakfı olan muhakeredir.

Yine bunlardan, onun civarında olup, Ennahas diye bilinen haraciye cüneynenin yerinin tamamı ki, bitkisi başkasının mülküne mahsustur. Sulanması Sevre nehrinden malûm haktır. Sınırı kıbleden sözü geçen, doğudan yol, kuzeyden eskiden El-Mahabirî diye bilinen bahçe, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazisi cümlesinden olup, büyük Saî' cüneynesi diye bilinen haraciye cüneynenin yerinin tamamı ki sulanması Sevre nehrinin Eşşübbâk mualleminden malûm haktır. Sınırı kıbleden Dür diye bilinen bahçe olup, tamamı El-Cizma vakfının bir kıt'ası bunun da tamamı İbnül-Alânî veresesi mülkü, doğudan İbnül-Alânî vereseesi mülkü, kuzeyden sahiplerine ait vakıf, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad diye bilinen mezraanın tamamı ki çevresi fatayır ve siyeçle çevrili olup, özel bir kapısı vardır. Bir kök şamıdut, kavak, üzüm arişi (asması) ve maksabayı müştemildir. Sevre nehrinin Tut mualleminden malûm şu hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol ve kapı doğudan su mecrası ki, tamamı bundan bölünmüş olan ve El-Kadda cüneynesi, kuzeyden Dümer mülkü, batıdan yoldur.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazisi cümlesinden olup, El-Kalîî' diye bilinen haraci bahçenin tamamı ki, çevresi fatayir ve siyeçle çevrili olup, özel bir kapısı vardır. Üç ağaç kavak, dokuz kök şamıdut, maksaba ve harab bir alt evi müştemildir. Sevre nehrinin Eş-Şubbâk mualleminin Seylûn masyasından malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden kürusiyye ve mezarlık vakfı, doğudan yol, kuzeyden yine öyle, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazisi cümlesinden olup, Hartakla diye bilinen haraciye mezraanın tamamı ki, çevresi fatayır ve siyeçle çevrili olup, üzerine özel bir kapı takılır. Sekiz kök ağacı müştemil-

dir ki bunlardan beşi mişmiş (kaysı) üçü incirdir. İçinde bazı maksaba vardır. Sevre nehrinin tahun (değirmen) mualleminden su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol, doğudan yine öyle, kuzeyden yolu olup, tamamı El-Muhammedî değirmeni, Reisülatıbba' Cemaleddin diye bilinen bahçe ve Tercüman cüneynesi, batıdan nehir ve kapıdır.

Yine bunlardan, Satra arazisi cümlesinden olup, Hilâliyat diye bilinen ğıytanın tamamı ki vakıf cihetine mahsus olan rumî ve farisî kavak ağaçlarını müştemildir. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden kendinden bölünmüş olan, tamamı İbni Merti mülkü, doğudan, eskide ibni Şâame Sl-Katta' ve o gün Enneccar diye bilinen cüneynedir ki tamamı Ebil beka' oğlu Selâhaddin Davud diye bilinen cüneynedir. Kuzeyden En-Necim bahçesi, batıdan İbni Seyyid Hay vakfı olup, tamamı Nuri bîmaristanı vakfıdır.

Yine bunlardan, Satra arazisi cümlesinden olup, şimdi Takiyüddin bini Abdül Galip El-Ensârî diye bilinen cüneynenin yerinin zemiinin tamamından olan hissei şayının tamamı ki, miktarı şuyu'lu olarak dörtte birdir. Bitkisi ve yapısı hariç, mezkûrun veresesine mahsustur. Sınırı kıbleden sokak ve kapı, doğudan sahiplerinin mülkü, kuzeyden sokak, batıdan El-Batîşî El-İkbâî zevcesi mülküdür.

Yine bunlardan, Satra arazisi cümlesinden olup, eskiden Şemseddin El-Kattan masyası diye bilinen bir kıt'a arzın tamamı ki, vakfa mahsus olan kavak ağaçlarını müştemildir. Sevre nehrinin Hartakla masya sından malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Harameyni Şerfeny vakfı, doğudan İbnil Merki mülkü, kuzeyden Hilâliyat diye bilinen yerden bölünmüş olan, batıdan Nuri bimaristanı vakfıdır.

Yine bunlardan, Satra arazisi cümlesinden olup, Mahfere diye bilinen cüneynenin yerinin tamamı ki, bitkisi hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden ibni Müs'ab cüneynesi doğudan, İbnüsseyyid değa mülkü kuzeyden ondan bölünmüş olan, batıdan yol ve kapıdır.

Yine bunlardan, Satra arazisi cümlesinden olup, El Hamel cüneynesi diye bilinen haraciye cüneynenin tamamı ki çevresi fatayırle çevrili olup, özel bir kapısı vardır. Üç kök incir, bir kök kavak ve bir kök erkek incir ağacını müstemildir. Sevre nehrinin Hartakla masıyasından malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol, doğudan El-Mesliye cüneynesi kuzeyden Seruci bahçesi batıdan Deffüş-Şâmiye, dir.

Yine bunlardan ibni Vedaa' değirmenine su akan yer olan muhakeredir ki bu değirmene Zeynebiyeden akan sunun mecraasıdır.

Yine bunlardan eskiden ibni Tabka Essarfi diye bilinen ve şimdi Cüyûşu Mansûra nazırı olan kadı Taceddin'in mülküne cari olan bina ve bitkilerin yerlerinin zeminleri ki üç kıt'adır. Sınırı kıbleden Ordu nazırının kardeşi kadı Bahaeddin mülkü doğrudan yol kuzeyden değirmen ve mescide geçit. Batıdan sahiplerine ait mülk, dür.

Yine bunlardan, aşağı Kabun arazisi cümlesinden olup, Cündi rahisi diye bilinen haraci bahçenin tamamından olan, bölünmüş ve ifraz edilmiş olan hissenin tamamı ki, miktarı yirmidört sehimden on iki sehim olup, yarımdır. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Ölçümü doğudan batıya yüz altmış zira'dır. Sınırı kıbleden büyük yol, doğudan su mecraası olup, akâbinde yol gelir. Kuzeyden yine öyle batıdan Cündi rahisi diye bilinen bahçedir.

Yine bunlardan, Es-Seb'a da Ennahri diye bilinen hanın kapısının yerinin zemini ki o kapının zemini ve mezkûr hana geçittir. Sınırı kıbleden fırın, doğudan yol, kuzeyden mecsid ve Er-Renciliye medresesi, batıdan mezkûr handır.

Yine bunlardan, Cober köyü arazisi cümlesinden olup, Deffül cündi diye bilinen selikha arz parçasının tamamı ki kıble ve doğu tarafından çevresi fatayırle çevrilidir. Sevre nehrinin El-Bahre mualleminden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden El-Muh-

tas bahçesi, doğudan El-Bahre bahçesi diye bilinen rumi bahçesi olup, tamamı arz parçasına giden yoldur. Kuzeyden ibni Arabiye cüneynesiki tamamı Şeyhüs-sûk (çarşı şeyhi) diye bilinen cüneynedir. Batıdan su mecrası olup, tamamı Şeühüs-sûk ibni Şüca' cüneynesidir.

Yine bunlardan Coberde El-Masisa arazisi cümlesinden olan haraci bahçenin tamamından olan, hissei şayıanın tamamı ki miktarı yirmi dört sehimden sekiz sehimdir. Bazı nar ve iki armut ağacını müştemildir. Kıble ve doğu tarafından çevresi fatayırle çevrilidir. Sevrenin El-Masisa nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Et-Tavaşi bahçesi, doğudan yol, kuzeyden ve batıdan Naisi tarlasıdır. Ölçümü kıbleden kuzeye yüz otuz dört zira, doğudan batıya yetmiş üç zira'dır.

Yine bunlardan, Cober arazisi cümlesinden olup, El-Müdevvere diye bilinen bahçenin yerinin tamamı ki, iki ayrı parça olup, birisi Büdurileş-tani veresesi diye bilinmekte olup, çeşitli tür meyve ağaçlarını ve şeker ağacını müştemil olup, bunların hepsi başkasının mülküne mahsustur. Sevre nehrinin El-Bahre mualleminden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol, doğudan Ordu nazırı bahçesi ki, aralarını geçit ayırır. Kuzeyden Şatır oğlu bahçesi, batıdan yol ve kapıdır. İkinci El-Müdevvere ve Hüsam Lahin diye ve ogün ibni Şuca' Ez-zehebi Delûs diye bilinirki bitkisi ve yapısı başkasının mülküdür. Sevre nehrinin El-Bahre mualleminden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Eddan diye bilinen bahçe doğudan Doğan diye bilinen bahçe, kuzeyden ibni Vasın bahçesi, batıdan yol ve kapudur.

Yine bunlardan, Cober köyü arazisi cümlesinden olup, El-Fusuli tarlası diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı ki çevresi fatayırle çevrilidir. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden yol, doğudan harab mecsid olup, tamamı büyük yoldur. Kuzeyden ibni Kelbül Ma' Es-sani' diye bilinen bahçe, batıdan yol dur.

Yine bunlardan, Cober köyü arazisi cümlesinden olup, Seruci hamamı civarında bulunan ve Mahfere diye bilinen, haraci bahçenin yerinin tamamı ki çevresi fatayır ve siyeçle çevrilidir. Bitkisi hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır, sınırı kıbleden El-Varis cüneynesi, doğudan yol ve kapı kuzeyden yol, batıdan Eş-Şercı vakfıdır.

Yine bunlardan, Cober arazisi cümlesinden olup, doğu tarafından El-Hamiri bahçesi diye bilinen bahçenin cümlesinden olan, bir kıt'a arzın tamamı ki sınırı kıbleden yol, doğudan yine öyle, kuzeyden yine öylei batıdan El-Hamri bahçesidir.

Yine bunlardan, Cober arazisi cümlesinden olup, Fecrül-Kudat diye bilinen bahçenin yerinin tamamı ki, bitkisi, binası dükkânlar ve fırın hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Sevre nehrinin Suka mualleminden malûm su hakkı olup, her hafta birbuçuk saattir. Tamamının sınırı kıbleden yol ki burada dükkânlar ve fırın vardır. Doğudan Yahudi mülkü olan El-Hacer tarlası olup, tamamı Meymun tarlası, kuzeyden ondan bölünmüş olan, batıdan yol ve kapı olup, tamamı mezarlıktır.

Yine bunlardan, Cober köyü arazisi cümlesinden olup, yine Fecrül-Kudat diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı ki üç kıt'adır. Bitkisi hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Sevre nehrinin El-Bahre mualleminden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden ondan bölünmüş olan cami vakfı, doğudan Meymun tarlası diye bilinen Yahudi Afif bahçesi batıdan yol ve kapılardır.

Yine bunlardan, Cober arazisi cümlesinden olup, Beytüs-Sika El-Yehumi karşısında bulunan ve Deffül-Mezar diye bilinen arz parçasının tamamı ki, içinde beş kök incir ve bir kök zeytin olup, vakfa mahsustur. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden ve doğudan yol, kuzeyden ve batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, Cober köyü arazisi cümlesinden olup, Sarraç tarlası diye bilinen Selikha arz parçasının tamamı ki Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Kettani mülkü, doğudan İbnün Neh-

has ve ortağının mülkü, kuzeyden yol, batıdan sahiplerine ait mültür.

Yine bunlardan Cober köyü arazisi cümlesinden olup, eskide hattap ve o gün İbni Ebit-tîp diye bilinen haraci bahçenin tamamından olan hissei şayianın tamamı, miktarı yirmi dört sehimden üç sehip olup, şuyu'lu olarak sekizde birdir. Bu bahçe maruf ve meşhurdur.

Yine bunlardan, Cediya köyü arazisi cümlesinden olup, Zehman bahçesi diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı, çevresi fatayırle çevrilidir. Bitkisi ve havsakı başkasının mülküne mahsusutur. Sevre nehrinden malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden El-Havasırî bahçesi, doğudan El-Cidyani, kuzeyden hatip El-Hariri bahçesi, batıdan ibni Şihap Mahmud mezraasıdır.

Yine bunlardan, Cediya köyü arazisi cümlesinden olup, El-Keâ'iye diye bilinen haraciye arz parçasının yerinin tamamı ki, Sevre nehrinin Aynisüma asekasından malûm su hakkı vardır. Sınırı kıbleden Cediya Camii vakfı, doğudan Banit El-Aliye mülkü, kuzeyden yol olup, (mezkûr yere) buradan gidilir. Batıdan Eskiden İydan Ed-Demmame ve o gün Semiriyye diye bilinen yer, dir.

Yine bunlardan Cediya arazisi cümlesinden olan, dört kıt'a selikha arzın tamamı ki, Kalbîn nehrinden her hafta salı günü iki saat su hakkı vardır. Sınırları kıbleden yol, doğudan yine öyle, kuzeyden yine öyle, batıdan İbnis-Savali mülküdür.

Yine bunlardan, El-Masisa arazisi cümlesinden olup, El-Hazen diye bilinen haraciye cüneynenin tamamından olan hissei şayianın tamamı ki miktarı yirmi dört sehimden altı sehim olup, şuyu'lu olarak dörtte birdir. Çeşitli tür meyve ağaçlarını müştemildir. Kalbîn nehrinden her hafta salı bir saat su hakkır vardır. Bu cüneyne maruf ve meşhurdur. Yine bunlardan doğu kapısı vadisi arazisi cümlesinden olup, Ves-sâb bahçesi diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı ki, bitkisi hariç olup, başkasının mülküne mahsusutur. Sınırı doğudan Ebubekr'e El-Meravi veresesi mülkü, kıbleden yol ve kapı kuzeyden, Keliba nehri, batıdan Veherderuns nasrâni vakfı, ölçümü, doğudan batıya seksen zira'dır. Sulanması Keliba nehrindendir.

Yine bunlardan Aynısuma köyü vadisinden olup, El-Müseylike diye bilinen bahçenin yerinin tamamı ki çevresi fatayır ve siyeç ile çevrilidir. Bitkisi başkasının mülküne mahsusutur. Sulanması Keliba nehrinden her hafta çarşamba günü bir saattır. Sınırı kıbleden Merdilatika, doğudan yine öyle olup, tamamı ibnil Yağmuri veresesi mülkü, kuzeyden ibnis-Sel-us cüneynesi, batıdan Bubrus diye bilinen yer ki aralarını su mecrası ayırır.

Yine bunlardan Aynısuma köyünün arazisi cümlesinden olup, El-Camiiyye ve Şeyh Alaeddin bini El-Hariri (Allah ona rahmet etsin) muhakeresi diye bilinen bahçenin yerinin tamamından olan, hissei şayianın tamamı ki miktarı şuyulu olarak dörtte birdir. Çevresi fatayır ve siyeç ile çevrili olup, özel bir kapusu vardır. Bitkisi başkasının mülkü olup, içinde harab bir ev vardır. Sınırı kıbleden nehir olup, tamamı Şûrûn El-Alai oğlu Cenabişşihâbî mülkü doğudan nehir olup, tamamı ibni Sûrûn El-Alai mülkü ve İbnil Yağmurî veresesi mülkü, kuzeyden yol ve kapı, batıdan Kadı Bedreddin bini Müzehher münasabası; sulanması Keliba nehrinden her üç günde bir beş saattır.

Yine bunlardan Aynısuma köyü arazisinden olup, Deffül Mühenna diye bilinen arz parçasınnı tamamı ki, çevresi doğu ve kuzey tarafından fatayırle çevrilidir. Sulanması Daiye nehrinden malûm haktır. Sınırı kıbleden nehir, doğudan yol ve kapı, kuzeyden yol, batıdan sa'luk mescidi ve aynısuma camii vakfıdır.

Yine bunlardan, Kefer Batana köyü arazisi cümlesinden olu, Deffül mezar diye bilinen arz parçasının tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmidört sehimden sekiz sehim olup, şuyu'lu olarak üçte birdir. Sulanması Mezaz nehrinden malûm haktır. Sınırı kıbleden Hacı Ebubekir Velia ve ortaklarının mülkü, doğudan yol,

kuzeyden nehir olup tamamı yoldur. Batıdan Ömer Eşşüveytır mülküdür.

Yine bunlardan, kefer batana köyü arazisinden olup, Ezzabuk diye bilinen bahçenin tamamından olan hissei şayıanın tamamı ki miktarı şuyu'lu olarak yirmi dört sehim aslından üç sehimdir. Çevresi kıble tarafından fatayırle çevrilidir. Ölçümü kıbleden kuzeye onbeş zira', sulanması Mezaz nehrinden malûm haktır. Sınırı kıbleden yol, doğudan yol ve kapı, kuzeyden ibni Ata diye bilinen yer, batıdan İbni Saruca mülküdür.

Yine bunlardan, Keferbatana köyü arazisi cümlesinden olup, Essekkâk diye bilinen bahçenin yerinin tamamından olan hissei şayıanın tamamı ki, miktarı suyu'lu olarak dörtte birdir. Bitkisi başkasının mülküne mahsustur. Sınırı kıbleden nehir olup, akebinde yol gelir. Doğudan Ercuvas, kuzeyden nehir ve muhtasar yol, batıdan ibni Mansur mülküdür. Sulanması Daiye nehrinden malûm haktır.

Yine bunlardan, Keferbatana köyü arazisi cümlesinden olup, En-Nahavi diye bilinen ve salikha olan haraci bahçenin tamamı ki içinde müşterek bir kök armut ağacı vardır. Sınırı kıbleden El-Bedri vakfı, doğudan nehir, kuzeyden Süleyman evi münasabası olup, tamamı muhtasaradır. Batıdan yine öyledir. Sulanması Mihrîb nebhinren her dokuz günde birbuçuk bir de çeyrek saattır.

Yine bunlardan mezkûr köyün arazisi cümlesinden olup, El-Ahîl diye bilinen bahçenin tamamı ki içinde armut ve incir ağaçları vardır. Sulanması Mihrîb nehrinden olup, her dokuz günde birbuçuk ve çeyrek saat malûm hakkıdır. Sınırı kıbleden Abdul melik tarlası ki, aralarını su mecrası ayırır doğudan bağ olup, aralarını su mecrası ayırır, kuzeyden El-Hacce tarlası olup, tamamı El-Müzellah oğlu havace mülkü, batıdan En-Nehhale bağı ve El-Cevabire cüneynesidir.

Yine bunlardan Keferbatana köyü arazisi cümlesinden olup, Ebir-riş deffi diye bilinen bahçenin yerinin semerinin tamamı ki bitkisi hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Sulanması Er-Rabul nehrinden malûm haktır. Sınırı kıbleden bereda nehri, doğudan sultan gıytası ve Berada nehri, kuzeyden yol ve kapı, batıdan Eş-Şağıriyye mezrasıdır.

Yine bunlardan, şehrin doğusundaki Hammuriye köyü arazisi cümlesinden olan bir kıt'a arzın tamamı ki, içinde kavak, meyve ve armut ağaçları olup, vakfa mahsustur. Sulanması Daiye nehrinden olup, her haftada buna ve zikredilecek olan buna yakın diğer kıt'aya yedi saattır. Sınırı kıbleden Mehdevi bahçesi, doğudan Ata ğıydası olup tamamı yoldur. Kuzeyden yol, batıdan yol olup, tamamı El-Habbâk mülküdür.

Yine bunlardan, şehrin batısından Hammuriye köyünün arazisi cümlesinden olup, Selikha olan arz parçasının tamamı ki, sınırı kıbleden yol, doğudan mezkûr emevi camiinin vakfı olan muhakereler kuzeyden Bimaristan Eddekkâkî muhakeresidir ki, akebinden yol gelir batıdan Beyder olup, tamamı El-biir vakfı olan cüneyne ve camiye ait maruf ve meşhur olan muhakerelerdir.

Yine bunlardan, Daiye köyü arazisinden olup, El-Fıssa diye bilinen tarlanın tamamı ki sulanması Daiye nehrinden malûm haktır. Sınırı kıbleden Eş-şimaliye, doğudan Daiye mescidi vakfı olan, Şekkare, kuzeyden büyük yol, batıdan yoldur.

Yine bunlardan, Arbil köyü arazisi cümlesinden olup, El-Mansuri vakfı ortaklığının Müşeymiş diye bilinen haraci tarlanın tamamından olan hissei şayıanın tamamı ki, miktarı şuyu'lu olarak dörtte birdir. İçinde zeytun ağaçları vardır. Çevresi dört yönden su mecrası ile çevrilidir. Sulanması Sevre nehrinin Ozona muallemınaen malum nak olup, her hafta altı saattır. Sınırı kıbleden yol, doğudan yol, kuzeyden Deffüssuriyye, batıdan vaha tarlasıdır.

Yine bunlardan, Kefermedıra köyü arazisi cümlesinden olup, Cağar bağı diye bilinen haraci bağın yerinin tamamı ki, çevresi kıble tarafından fatayırle çevrilidir. İçinde badem ağacı olup, üzerine yarısı vakıf cihetine bölüme hükmü caridir. Sınırı kıble-

den yol ve kapı, doğudan Atabekiyye vakfı, kuzeyden Eş-Şeraşı vakfı. Batıdan Haresta arazisinden olan dinar bahçesindir. Sulanması Sevre nehrinden malûm haktır.

Yine bunlardan, Erzona arazisi cümlesinden olan bir kıt'a selikha arzın tamamından olan hissei şayıanın tamamı ki miktarı şuyu'lu olarak dörtte birdir. Sınırı kıbleden İbnin-Nef'hi vakfı doğudan Küçük Cami vakfı olup, tamamı El-Bahra dır. Kuzeyden ibnil Mut'im mülkü olup tamamı Erzonadaki Essadaka vakfı. Batıdan eskide bâlebek ve o gün biir ibni Ed-Dahir diye bilinen tarladır. Sulanması Seylun nehrinden malûm haktır.

Yine bunlardan, Mezze arazisi cümlesinden olan bahçenin tamamı ki yapısı ve bitkisi hariç olup, başkasına mahsustur. El-Kışayât diye bilinir. Sınırı kıbleden sahiplerine ait mülk, doğudan yol olup, tamamı Essükkeri diye bilinen bir arzdır. Kuzeyden yol ve kapı, batıdan Şihabüddin El-Ferra mülküdür. Sulanması Mezze nehrin den malûm haktır.

Yine bunlardan, El-Hamriyye arazisi cümlesinden olup, Düffüttîb diye bilinen parçanın yerinin tamamı ki, bitkisi ve yapısı başkasının mülküdür. Ölçümü kıbleden kuzeye yüz üç zira'dır. Doğudan batıya yüz otuz zira'dır. Sınırı kıbleden El-Kavvas mezraası, doğudan Abdüsseyyid Cüneynesi, kuzeyden yol ve kapı, batıdan El-Kalîa bahçesidir. Sulanması El-Hamriyye nirazından her cümaertesi günü dört saattır.

Yine bunlardan, Hılhalda Kahcaniye zaviyesi cüneynesinin yerinin tamamı ki yapısı ve bitkileri hariçtir. Camii Emeviye vakf olan ve bina ve bitkiyi havi olan arzın sınırı kıbleden zaviye doğudan, yol ve kapı, kuzeyden merhum Seyfi Mincek vakfı batıdan zaviyedir.

Yine bunlardan, Buludan arazisi cümlesinden olup, Nakibül- eşraf diye bilinen ve selikha olan, bir kıt'a arzın tamamı ki sınırı kıbleden yol, doğudan yol, kuzeyden Kadıl-Kudâat Şemseddin bini Ubade diye bilinen yer, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, El-Merç köylerinden olan Deyril-Asafir köyü arazisi cümlesinden olan, arz parçasının tamamı ki, sınırı kıbleden (yarım satırlık yer boş)

Yine bunlardan, yine Deyril Asafir köyü arazisi cümlesinden olan arz parçasının tamamı ki, sınırı kıbleden (yarım satırlık yer boş)

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazi si cümlesinden olup, Er-Remadiyat diye bilinen haraci bahçenin yerinin tamamı ki bitkisi ve yapısı hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Sınırı kıbleden sahiplerine ait mülk, doğudan yol ve kapu, kuzeyden yol, batıdan İbni Mus'uk elinde olan yerdir.

Yine bunlardan, Beyti ebyat arazisi cümlesinden olup, Ata havresi diye bilinen parçanın yerinin tamamı ki, bitkisi hariç olup, başkasının mülküne mahsustur. Sınırı kıbleden El-Camiiyye, doğudan ibni Subuh vakfı, kuzeyden sahiplerine ait mülk, batıdan Mukri Berede El-Kaçkadî veresesi mülküdür.

Yine bunlardan, Kasrıl-Lebbad arazisi cümlesinden olup, Essai' diye bilinen ve selikha olan haraciye cüneynenin tamamı ki, sınırı kıbleden yol, doğudan Salihiyye'deki bir türbenin vakfı, kuzeyden yine öyle, batıdan yoldur.

Yine bunlardan, doğu kapısı vadisi arazisi cümlesinden olup, Essafiyat diye bilinen iki parça arzın tamamından olan, hissei şayıanın tamamı, ki, şuyu'lu olarak yarımdır. Selikha olan bu parçalar büyük ve küçüktür. Büyüğün sınırı, kıbleden Ebi Salih diye bilinen mescid, doğudan ibni Mahmud vakfı, kuzeyden yol, batıdan yine ibni Mahmut vakfıdır .

Yine bunlardan, Sikketül-hamam (hamam yolu) arazisinden olup, Şiblüddevle diye bilinen bahçenin tamamı ki, sınırı kıbleden su mecrası, doğudan El-Hadim tarlası, kuzeyden Ezzülef nehri, batıdan Ebi Salih mescidi vakfıdır. Sulanması El-Mücedvel nehrinden malûm haktır.

Yine bunlardan, Cober arazisi cümlesinden olup, El-F usuli tarlası diye bilinen haraci tarlanın tamamı ki, içinde eski zeytun ağaçları vardır. Sınırı kıbleden yol. Doğudan yine öyle, kuzeyden sahiplerine ait mülk, batıdan yine öyledir.

Yine bunlardan, Şam Guyutasından Meskıya köyü arazisi cümlesinden olup, El-Camiiyye diye bilinen arz parçasının tamamı ki, bunlar eski Atal olup, şöhreti tahdiden müstağnidir.

Yine bunlardan, haresta Ez-Zeytun arazisi cümlesinden olup, Arbil ve harestadan El-Camiiyye diye bilinen tarlanın tamamı ki, sınırı kıbleden Er-Rehavi tarlası, doğudan El-Harida tarlası ki, Er-Rehavi dahi denilir. Kuzeyden yol, batıda Et-Tiryani cüneynesidir.

Yine bunlardan, yine Haresta Ez-Zeytun arazisi cümlesinden olup, Emevi Camii vakfı diye bilinen iki kıt'a arzın tamamı ki, sınırları kıbleden İbni Suud tarlası, doğudan yol, kuzeyden ibni Neccar mülkü, batıdan ibni Süveyd veresesi mülkü olan El-Kavvas tarlasıdır. Bunların birinde başkasına ait olan bitkiler vardır. Diğeri ise selikha olup, içinde bazı zeytun ağaçları vardır.

Yine bunlardan, El-Hamriyye arazisi cümlesinden olup, Emevi Camii vakfı diye bilinen bahçenin tamamı ki, sınırı kıbleden Bereda nehri, doğudan, Süleymaniye arazisi, kuzeyden yol olup, sınırın tamamı El-Hamriyye arazisidir. Batıdan Sultan ğıytasıdır.

Yine bunlardan, Eflaya diye bilinen haraciye köyün tamamından ve kendisinde maruf olan arazisinin tamamından olan, hissei şayıanın tamamı ki, miktarı yirmi dört şuyu'lu sehimden, altı sehimdir. Bu köy maakil, muattal, sehil, kır, uzak, yakın araziye, rumu ve farisi kavak ağaçlarını ve diğerlerini müştemildir. Çiftçilerinin meskenlerini tersim eden harabeleri ve diğerlerini müştemildir. Köyün tamamının ve arazisinin sınırı kıbleden Bereda nehri, doğudan Beyt-i Naim arazisi, kuzeyden yine öyle olup, sınırın tamamı El-Hamriyye arazisi, batıdan El-Cisriye ve El-Hamriyye arazisidir.

Yine bunlardan, Deyri Süleyman köyünün dönümleri cümlesinden olan bölünmüş ve ifraz edilmiş dönümlerin tamamı ki, bunlar maruf ve meşhurdur Keza Köy de maruf ve meşhurdur.

Yine bunlardan, Cübbetü Assal'dan Ettel arazisi cümlesinden olup, sayıları on iki parça olup, El-Camiyye diye bilinen arazinin tamamı ki, bunlar maruf ve meşhurdurlar.

Yine bunlardan, Cübbetü assaldan Menin köyü arazisi cümlesinden olan arazinin tamamı ki, sayıları yirmi kıt'a olup, yine camiiyye diye bilinip, maruf ve meşhurdurlar.

Yine bunlardan, El-Mevhibiyye diye bilinen haraciye köyün tamamı ile, içinde maruf olan arazisinin tamamı ki, bu köy Cübbetü assal köyleri cümlesindendir. Bu köyün ve arazisinin sınır ıkıbleden Akkûre köyünün arazisi, doğudan Halla köyünün arazisi, kuzeyden Ettevvane arazisi, batıdan Kerisiye köyü arazisidir.

Yine bunlardan, Cübbetü Assal köylerinden Kerisiye diye bilinen haraciye köyün tamamından ve köyün içinde maruf olan arazisinin tamamından olan hissei şayıanın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehim aslından dört sehim olup, şuyu'lu olarak altıda birdir. Sınırı kıbleden Ermekus köyü arazisi, doğudan mezkür Mevhubiye Köyü arazisi kuzeyden Ettevane köyü arazisi, batıdan dağdır.

Yine bunlardan, Cübbetü Asal köylerinden Alla diye bilinen haraciye köyün ve arazisinin tamamından olan hissei şayıanın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden bir sehimdir. Şöhreti tahditten müstağnidir.

Yine bunlardan, Cübbeti Assaldan Et-Tevile diye bilinen haraciye köyün tamamından olan, hissei şayıanın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden bir sehimdir. Bu köy maruf ve meşhurdur.

Yine bunlardan, Ba'lebek şehrinde El-Camiiyye diye bilinen yedi kıt'a arzın tama-

mı ki, bunlardan biri En-Nahle diye bilinen biri Essüveyda diye, biri Alaaddin Esselsuli diye, biri, El-Badegan diye, bilinmektedir. Hepsi de maruf ve meşhurdurlar. Es-Süveda diye bilinen parçanın sınırı kıbleden yol. Doğudan ibni Şeref ve ortağının mülkü, kuzeyden Beytül -Acemi vakfı, batıdan İbni Şeref ve ortağının mülküdür.

Yine bunlardan, Beka'dan Telli Akîba köyü diye bilinen haraciye köyün tamamından ve içindeki maruf arazisinin tamamından olan, hissei şayi'anın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehim aslından sekiz sehim olup şuyu'lu olarak üçte birdir. Bu köy mu'temel, muattal, sehil, kır, uzak yakın araziyi ve çiftçilerinin meskenlerini tersim eden yapı harabelerini ve diğerlerini müştemildir. Sınırı kıbleden (iki kelimekik yer baş) doğudan Lita nehri, kuzeyden Ettelûl mezrası arazisi, batıdan Arcumuş arazisidir.

Yine bunlardan, Ekin işinden olan ve Aynı Masad köyü diye bilinen haraciye köyün tamamı ki, bu köy mutemel muattal, sehil, kır, araziyi ve diğerlerini müştemildir. Sınırı kıbleden Ferase köyü arazisi olup, sınırın tamamı deyri Habib arazisidir. Doğudan Ettelül-Ahmer, kuzeyden büyük Süveyda arazisi, batıdan yine öyledir. Yine bunlardan, ekin işinden olan Karrasa diye bilinen mezranın tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden üç sehim ve üçte bir sehimdir. Mutemel muattal, sehil, kır arazi ve diğerlerini müştemildir. Tamamının sınırı kıbleden Ed-Düveyir köyü arazisi, doğudan Bahrar köyü arazisi, kuzeyden Ed-Düveyr arazisi, batıdan Beşer köyü arazisidir.

Yine bunlardan ekin işinden olan Kasva köyünün arazisinin tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden üç sehim olup, şuyulu olarak sekizde birdir. Mutemel, muattal, sehil, kır arazii ve diğerlerini müştemildir. Sınırı kıbleden, Mahacce köyü arazisi, doğudan El-Merire köyü arazisi, kuzeyden Yenba köyü arazisi, batıdan Ketiin köyü arazisidir.

Yine bunlardan, Essiffin köylerinden Recmiaccal diye bilinen haraciye mezraanın tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden üç sehim olup, şuyu'lu olarak sekizde birdir. Bu mezraa harabedir. Sınırı kıbleden Keferül-Ataş, doğudan Simad arazisi, kuzeyden Habbab arazisi, batıdan Nasir arazisidir.

Yine bunlardan, yine Siffîn köylerinden Basîr köyü diye bilinen haraciye köyün tamamından olan hissei şayianın tamamı ki, miktarı yirmi dört sehimden bir sehimdir. Sınırı kibleden, Basîr arazisi, doğudan Keferül-Ataş arazisi kuzeyden, Dîdî arazisi batıdan Sanemeyn arazisidir. Ama harab olan bunun bir kısmı şimdi onarılmıştır ki, birçok dükkânları müştemil olan büyük kuyumcu çarşısıdır. İçinde bir su havuzu vardır ki; buna su, Kanevat nehrinden bir hakkı vacip ile gelir. Bunda bir çok ğavasiye vardır. Sınırı kıbleden o gün harab olan ve mezkûr camiye vakf olan El-Bakrisiye hanı, doğudan o gün harab olan ve yine Emevi camiine vakıf olan ikinci kuyumcu çarşısı Kuzeyden eskiden Bakırcılar sekri diye bilinen ve bu kitabın ilk kısmında belirtilen işler tüccar çarşısıdır. Batıdan yukarıda tahdid edilen işler ipekçiler çarşısı zikredilecek olanlardan, geri kalanlar o gün harab olanlardır. Bunlardan harab küçük kuyumcu çarşısı Semakire ve El-Karbiyyînin meskeni olan basım evi çarşısıdır. Ve Bunların hepsinin üstleri. Bunların işler iken dükkânlarının sayısı otuz beş dükkân ve makaddır. Tümünün sınırı kıbleden El-Hadra, doğudan yine öyle, kuzeyden o gün Neccar çarşısı, batıdan harab olan Kuyumcu Çarşısıdır.

Yine bunlardan Hadradaki Tohum çarşısı, bakır ve beraberindekilerin basîmî ile yenilenen hanki bu handan işler halinde iken içte ve dışta dükkânlar varidi ki, sayıları ondokuz dükkândır .Yine bunlardan, mezkûr sokakdaki Mübeyyiz dükkânı yine bunlardan El-Acem sokağındaki ahırdır.

Yine bunlardan El-Acem sokağındaki salon ve oda, yine bunlardan, El-Mübeyyiz sokağındaki salon ve oda, yine bunlardan, Babul Hadranın başındaki El-Hututi dükkânı yine bunlardan mezkûr mekândaki muhakerelerki sayıları yirmi muhakeredir. Yine

bunlardan, Kıysariyetül-ûlâ denilen Dehşetün-nisa' mezkûr kıysariyenin kıblesinden doğu cihetine doğru olan beş dükkân hariç olup, El-Mukirrus-Seyfi Mingeli Lekâ bini Abdullah Eş-Şemsi türbesi vakfına mahsustur. Bunlardan maadası Emevi cami vakfına mahsustur ki işler halinde iken dükkânların sayısı otuz iki dükkân ve dört makad olup, bunlar maruf ve meşhurdur.

Yine bunlardan kâğıtçıların arkasında ki mahbut (yıkık) erkek kumaşı tüccarlarının yeri olan ve tahta ile yenilenen çarşı diye bilinen hanın tamamı ki, bu hanın üç kapısı var idi. Mamur halde iken dükkânların sayısı yirmi sekiz dükkân idi. Sınırı kıbleden Dehşetün-nisa' diye bilinen harab dehşe doğudan zikrettiği harab ikinci han, kuzeyden zikrettiği Keçeciler diye bilinen harab Errehacîn (lokumcular) çarşısıdır. Batıdan eskiden kağıtçılar diye bilinen ziraat tüccarları çarşısı dır.

Yine bunlardan ,ma'mur halde iken terziler, Karabîn ve diğerlerinin yeri olan El-Merbaa ve Emevi dehşesi diye bilinen kıysariyenin tamamı ki dükkânların sayısı (iki kelimelik yer boş) ve otuz dükkân ve makaddır. Bu han maruf ve meşhurdur.

Yine bunlardan, bekânı mezkûrda ketencilerin yeri ve ikinci olan kıysariyenin tamamı ki, ma'mur halde iken dükkânlarının sayısı yirmi sekiz dükkân olup, içinde Emevi Camii vakfı mübaşirinin oturduğu yeri tersim eden bir salon ve tahtaların deposunu tersim eden bir hasıl vardır. Bütün bunlar o gün harab olup, hepsi ma'ruf ve meşhurdur.

Babül-Beridde olanlar ise Rasifin El-Buzuk sırasının yakınındaki bir ev ve El-Ansâri sokağında ve Samsamiye Medresesi yakınında bir salon ki Reis Fahrettin Essalihînin meskeni idi. Essüveyka Esserayihinin üst kısmında dört adet oda ve hakim hapsi ve üst katında kadınlar hapsini tersim eden üst kat bütün bunların hepsi kadı hamamı karşısındadır. Ve Hüreyre sokağındaki Ez-Zahiriye medresesi yakınındaki iki salon ki bunlar Kadı Bedreddin El-Kaderî El-Hanefinin elinde idiler. Ve Büyük Adiliye medresesinin kuzey tarafından bitişiği ve El-Akiki hamamının karşısında olan bir salon ve oda ki bunlar Şafii Hakimi Nakîbi Bedreddin'in sekri diye bilinir. Kadı hamamı ikmini dehlizinde üç ev ve Huveyrenin başındaki okçuların başındaki bir dükkân.

Yine bunlardan, El-Behlesiyye diye bilinen kıysariyenin tamamı ve o gün harab olan üstü ki, ma'mur halde olduğu vakit içinyetmiş altı dükkan ve dört mak'ad var idi. Sınırı kıbleden yol olup sınırın tamamı harab El-Hadra emakiri, doğudan yine harab El-Hadra, kuzeyden şimdi ma'mur olan büyük kuyumcu çarşısı, batıdan okçular çarşısı ve Babul-Berid'deki geri kalan üst katlarda on üç adet muhakerelerdir.

Bunlardan, Sûkul-Havasîn de onlarlar bunlardan çarşının başında kıble tarafından okçular çarşısı tarafındanki kapıdan girenin soluna düşen üç dükkân ki bunlar Mâverdiye meskenidirler. Yine bunlardan mezkûr Havasın kapısından girenin solunda olan kıysariyenin tamamı ki, ma'mur halinde iken içinde otuz iki dükkân ve bir mahzem var idi. Yine bunlardan havasîn çarşısının batı sırasında kıysariyenin duvarındaki dört dükkân ve mezkûr çarşının El-Aşir kapısındaki altı dükkân ki, bu altı dükkân Esseyfi Burum-hicanın gününde onarılmış tamirleri bitmemiş olanlar dokuz adet harşa dükkânı aşrin yakınında olup, ressamların meskenidir.

Yine bunlardan Havasînin kuzey kapısından girenin sağından olan iki dükkândır. Yine bunlardan El-Evradiyyîn kıysâriyesinin kapısında doğu sırasındaki Sel-Selan meskeni diye bilinen dört dükkânın tamamından olan şuyu'lu olarak dörtte birin tamamı ve bunların civarındaki sadaka El-Hariri yeri diye bilinen bir dükkânın yarısının tamamıdır.

Bunlardan, Ali Çarşısı diye bilinen çarşıdakiler ise; Errakabîn ve Türkmen malı Erkek Kumaşı Tüccarının yeri olan on iki dükkân ve Mendilcilerin yeri olan dört dükkân ve kuzey sırasındaki Eş-Şa'raviye ve Kumaşçılar Çarşısının kuzey tarafındaki kumaşçıların yeri olan on altı dükkân mah-

zen ve mak'ad, yine bunlardan Er-Remmahîn çarşısına giden El-Areç çarşısındaki doğu sırasındaki on üç adet dükkân ve bir adet mak'ad ve Nasır dükkânınının dörtte biri ki, bunlar En-Nasafi Tüccarının yeri diye bilinir. Yine bunlardan, Büyük Rammahîn mescidinin doğu tarafındaki duvarında olan Sukul-Muhadded ve Remmahîn çarşısında kalanın üstünde ve El-Mesel sokağının karşısında tam bir dükkân ki, bunların sayısı dokuz dükkândır. Bu dükkânlarda ma'mur hallerinde pamuk kumaşı tüccarları ve ziraat tüccarıda El-Mukaffas otururlardı. Yine bunlardan, Rammahîndeki El-Akiri kıysariyesinin beş dükkânıdır. Yine bunlardan, Rammahîn çarşısı arkasındaki Ebu Kisye çarşısında olanlar on sekiz adet dükkân olup, bunlardan on altı dükkân Derbüd-Da'-ve sokağının kuzey sırasında iki dükkân da kıble sırasındadır ki, bunlar El-Vâtî tüccarı El-Batâyin tüccarı ve El-Mukaffas'ın yeri diye bilinirdi. Yine bunlardan Ali Çarşısındaki yenilenmiş olan kıysariyenin tamamı ki mendilcilerin ve Şa'raviyenin yeri olup, havasînin kumaşçılar çarşısına açılan kıble kapısının karşısındadır. Ma'mûl halinde iken dükkânlarının sayısı onbeş dükkân, iki harabe ve bir mak'ad idi.

Yine bunlardan, mekânı mezkûrun Ali Çarşısına giden kısmında ve ferranîn kıysariyesi karşısındaki El-Müdevvere diye bilinen ve El-Ferra satışı için ittihaz edilen Ferihanın tamamı ki, ma'mûr halde iken dükkânlarının sayısı on iki dükkân ve bir mak'ad idi. Bunlardan El-Fikar çarşısında olanlar ise; bundan taburilerde meşhur merkezinin altındaki dükkân yine bunlardan, taburilerde kıble sırasındaki iki dükkân, yine bunlardan, Es-Sahre mescidinin kapısındaki dört dükkân ve El-Fikar çarşısının kıble sırasındaki bir hücre ve iki dükkânki dükkânlar Eş-Şerây ibni Da'di nin yeri diye bilinirler.

Yine bunlardan, Doğan Mescidinin El-Kameriyye kapısındaki dokuz dükkanla El-Antâki'nin yeri diye bilinen diğer bir dükkân, yine bunlardan Doğan fırınının kuzeyindeki iki dükkânın tamamı ki, bunlardan birisi İbni Zeyla' Et-Tabbak'ın meskeni diye bilinir. Yine bunlardan Samîd mescidinin kapısındaki bir dükkân ki El-Ukai yeridir. Bir de yarım dükkân ki, hacı Eddâcâninin yeri diye bilinir. Yine bunlardan kıble sırasından Bürke fırınının canibinde olan iki dükkân yine bunlardan, El-Mahabirin ve Er-Rikah'a giden dehlizin batısındaki ve doğusundaki on iki dükkânın tamamı.

Yine bunlardan, İbni Hişam mescidinin duvarındaki ve batı sırasındaki üç dükkân ki bunlar ma'mûr hallerinde iken Maverdîler yeri diye bilinirdi. Ayrıca bir hücre, mak'ad, küçük bir dükkân ve hücre. Yine bunlardan, El-Mahabirin çarşısında ki, sekiz dükkân ve dört hücre, yine bunlardan Er-Rikahın altı ve üstü ve El-Maverdîyenin üst kısmındaki dükkânların arasındaki hücreler. Yine bunlardan Er-Rikahın kapısı karşısındaki ve mürtefakın civarındaki iki dükkân. Yine bunlardan aynı yerdeki sekiz dükkân ki, maverdilerin ve Pamukçuların yeridir. Aynı yerde dokuz adet muhakere bunlardan Er-Remmahîn çarşısında olanlar ise; bunlardan Er-Rikah'a giden dehlizden El-Ferayin başındaki dört dükkân. Yine bunardan, El-Havasîn kapısı nezdinde kıble ve kuzey taraflarındaki on bir dükkân. Yine bunlardan, El-Havasîn kapısının kıble tarafındaki iki dükkân ki, bunlar maverdîlerin yerleridir. Yine bunlardan, Ali Çarşısındaki yenilenen kıysariye nin kapısı yanındaki on üç dükkân. Yine bunlardan, Büyük Rammahîn Mescidinin kapısındaki üç dükkân ve batı tarafından mescidin kuzey tarafındaki duvarındaki muhakere, yine bunlardan tüccarın yeri diye ma'-ruf olan ve yerleri ise; Süveykatu-Akkâ diye bilinen sekiz dükkân. Yine bunlardan mürtefakın duvarında batı sırasındaki beş dükkân ki bunlar İpekçilerin yeri olup, onarılmış fakat onarımları bitmemiştir. Yine bunlardan, yapılmakta olup, fakat yapıları bitmemiş olan dört dükkân ki, bunlar El-Ferayin yeridir. Yine bunlardan, yapılmış olan fakat içlerinde kimse oturmamış olan, dört dükkân ki, bunlar eskide Evlâdı sultan yeri diye bilinirlerdi. Yine bunlardan, mezkûr beş dükkânın karşısındaki bir dükkân ki ipekçilerin yeri olup, eskide ipekçilerin girişine ya-

kındır. Yine bunlardan, ipekçiler çarşısının kıble sırasındaki iki dükkân. Yine bunlardan El-İkbaiyyin başındaki yükselişin üst kısmı olup, El-Masraf diye bilinen mak'adin tamamı, kuzey sırasındaki iki dükkân El-İkbaiyyînin başındaki üç dükkân Es-Sayrefi mak'adi üst kısımlar, mürtefakın üst ve beş muhakere. Yine bunlardan Babüs-Sağir üzerinde ki köprünün tamamı ki, üzerinde on sekiz adet dükkân var idi. Ve Babüs-sağir içindeki El-Emdün hamamından üçte ikinin tamamı, Osman El-Relbani dükkânının yarısı, Güran helasının üstündeki hücre, bunun civarındaki iki dükkân, yarım dükkân, üçte bir dükkân, iki hücre yarım dükkân ki, bunların hepsi mezkûr mekândadır.

Babüs-Sağir hapsanesi civarında olanlar ise; Muhammed diye bilinen bir dükkân, Hasan diye bilinen bir dükkân. Abacılar çarşısında mescidin duvarındaki dört dükkân, İbni Minca kıysariyesindeki dört dükkandaki hisseki yarımdır. Bunların üstündeki odaların yarısı ferayindeki üç dükkânın şuyu'lu olarak yarısının tamamı. Abacılar başındaki Kâmil Mak'adin tamamı,

Yine bunlardan, El-Bayatira (Baytarlar) Mescidi yanındaki üç dükkân ve bir hücrenin tamamı ve baytarların şahitlerinin yerleri diye bilinen iki dükkândan olan hisse ki, miktarı yarımdır. Yine bunlardan Kıysariyetül-gazel karşısındaki altı dükkânın tamamı ki bunlar pamukçuların yerleri diye bilinirler. Yine bunlardan, mezkûr mekândaki Cellâdînin yeri olan altı dükkân.

Yine bunlardan, Cellâdîn kıysariyesinin dörtte biri olan muhakere ve Es-Sâmirî sokağının başındaki bir muhakere. Yine bunlardan İpekçiler çarşısının arkasındaki dekkâkîn El-Hadid (Demir Dövücülerinin) çarşısında olanlar İbnil-Kavvas veresesi ve ibni Lon adına olan yedi tam dükkân, yarım dükkân, üçte bir dükkân ve bir muhakeredir. Bunlardan El-Habbalîn (ipçiler) çarşısında köprü altında olanlar ise bunlardan yedi doğu ve batı yönlü dükkân ve ibni melek kıysariyesinde muhakere olarak istikrar eden üç dükkân. Yine bunlardan ipekçiler çarşısında ve Şam memleketinin kâfili olan El-Mukirrus-Seyfı Banı bey El-Hasen kıysariyesinin karşısında olan ve El-Ezdadîn kıysariyesi diyen bilinen kıysariyenin tamamı ki bu kıysariyede ma'mur halinde iken otuz yedi dükkân, bir mak'ad, üç sariye ve bunların üst katlarının tamamı, bu kıysariyede bir havuz var ki, suyu Kanevat nehrinden bir hakkı vacib ile gelir. Sınırı kıbleden İpekçiler çarşısı, doğudan Habbalîn (İpçiler), kuzeyden Büzuriyeye ve diğerine giden yol, batıdan El-İkfaliyîn şahitleri dükkânının yakınındaki sokaktır.

Yine bunlardan büyük çarşıda köprü altında Eş-Şahhâmîn diye bilinen köprüye kadar olan yerde olanlar ise, bunlardan yedi dükkân ve beşmak'ad ki, dükkânlar fikaî, fırın, bitmâl ve diğerlerinin yerleridir. Aynı yerde bir dükkânın altıda biri Eş-Şahhâmîndeki beş dükkân ve batı tarafından bir hücre. Yine bunlardan mezkûr yerdeki ve Eş-Şahhâmînin doğu tarafındaki Hanül-Loz (Badem hanı) diye bilinen hanın tamamı. Ve aynı yerin kıble sırasındaki sekiz dükkân, iki sanduk, bir kabben makadi, bir sairefi mak'adi ve iki elburûzânî dükkânı, El-maasır başında kuzey sırada altıda bir dükkân, bunun civarındaki iki dükkânın dörtte biri, Ezzeyt mescidi kapısındaki altı dükkân ve mezkûr mekândaki hücre, makad ve Eş-Şerîtiyîn'in yeri diye bilinen üç dükkân ve üç dükkân ki burası El-Ülebivvin (kutucular) in yeri idi. Et-Tatmahi dükkânından olan hisse ki miktarı yarımdır. Ve altı dükkân ki bunlar El-Fevahirenin yeri idi. Demircilerin başında El-Havar arsasındaki altı dükkân ve beş adet muhakeredir.

El-Ulebiyyîn (Kutucular) çarşısında olan lar ise; Sanadıkyyîn (sandıkçılar) kanalının civarında bir dükkân Harratının yeri olan, onyedi adet dükkân, Harratîn Kıysariyesinin tamamı, Sandıkçılar çarşısında altı hücre El-Avidat, civarına kadar Harratinin yeri olan onyedi dükkân El-Basîl mescidinin üst kısmındaki üç hücre, mescidin civarında bir hazzane (Depo), En-na'al sokağı başında bir hücre, El-Muhandirîn'in yeri olan üç dükkân ve bunun üst kısmında bir hücre,

demircilerin yeri olan dokuz dükkân, Alaaddin Erremsavi adına olan üç dükkânın muhakeresi, boyacıların arkasında kuzey sıradaki üç dükkân Es-sekret yeri olan bir hücre, kuzey sırada boyacıların yeri olan sekiz dükkân, boyacıların başındaki El-Hişamî hamamının kapısındaki bir dükkân, kuyumcularla fırın arasında demirciler çarşısındaki yirmi dört dükkân, El-Akika kuyumcusu kanalı civarındaki fırının tamamı, Habbalîn (İpçiler) sokağındaki bir mahzen, Ed-deylem sokağındaki bir mahzen ve üç adet muhakeredir.

Et-tayr çarşısında Es-sağatül akikada olanlar ise bir dükkân ve diğer bir dükkân ve yarım dükkân ki Essekret yeridir. Neccarîn yeri olan bir dükkân, El-Ahsasin yeri olan dört dükkân, iki yönden tüfenk atışını tersim eden bir dükkân, Ahmet El-Mücamirînin yeri olan iki dükkân, tüccarların yeri olan iki dükkân, Et-tayr çarşısında şahitler dükkânınının civarında olan dört dükkân, En-na'l sokağının başındaki üç hücre ve iki hücre Essayıt'ın üst kısımındaki iki hücre Sadakatül rikabın yeri olan bir ahır eskide ibni Cüma'nın yeri olan iki dükkân ve El-Midak yeri olan otel ve muhakerelerdir.

Esselâliyyinde olanlar ise, yirmi iki dükkân olup, bunlardan altısı, Esselaliyyinin yeridir. El-Keşelde hızarcılar resminde altı adet otel, yedi adet hücre ve dokuz adet muhakeredir.

Meryem kilisesi çarşısında olanlar ise, Es-sellaç mescidi yakınındaki altı dükkân ki, bunlardan birisi fırın ve mahsaradır. Bunların üst kısmında dört hücre, Akil mescidi kapısındaki yedi dükkân ve Kisân kapısı dahilindeki fırınının tamamıdır. Derbül-hacer mescidinin kapısının iki tarafından olanlar ise, onbeş dükkân, bir hücre ve mezkûr dükkânların üstü olan muhakerelerdir.

El-Masbana civarında olanlar ise iki dükkân ve Masbananın doğusundan doğu kapısı cihetine doğru olan yirmi iki dükkân, on üç hücre ve bir fırın ki, fırın'da aş fırını diye bilinir. Elharşiye sokağında imamın elinde olan hazzane (depo) ve El-Harşiye sokağı fırınıdır.

Babı şarki (doğu kapısı) köprüsünde olanlar ise kuzey sırada şehrin dışında olan tam beş dükkân, üç hücre ve muhakerelerdir.

Babı Tûmâda olanlar ise El-Hacerde dört dükkân ve köprünün muhakeresinin tamamı, kapı dahilindeki üç dükkân, Talhe sokağı başında üç hücre bir dükkân ve iki hücrenin muhakeresi Es-Sevalik kanalı süveykasında üç dükkân, beş hücre dahini halidde bir hücre, ahır, üç hücre ve ahır Sadaka mescidi imamının yeri diye bilinen bir hücre El-Maaşli Mescidinin civarında El-Bündükâni yeri olan iki dükkân, depolar ve üç hücredir.

El-Mismariyye Medresesi civarında olan Kurun minaresinin altında olanlar ise, İbnil-Behlûl ve diğerinin yeri olan üç dükkân, üç hücre, Mismariye medresesi civarındaki En-Nakkaşe sokağı fırınının tamamı ve El-Müşat hapsanesi diye bilinen hapsanenin şuyu'lu olarak dörtte biridir.

Kadınlar hapsanenin kapısında olanlar ise, Eş-Şaritîyyinin yeri olan beş dükkân, beş hücre, kadın hapsanesi diye bilinen hapsanenin tamamı, pazar çarşısının karşısındaki dükkân İbnil-Hümeyrid dehlizinin karşısında olan dükkânın yarısı ki, Nuri Bimaristanı ortaklığıdır.

El-Kattanîn (Pamukçular) de olanlar ise, buraya yakın olan onbir dükkân, pazar çarşısındaki üç dükkânın muhakeresi, mezkûr mekânda su ve ferran muhakeresi ki, sayısı yirmi sekiz muhakeredir.

El-Mistariyyin çarşısında olanlar ise, Eddîmâs başındaki sayrefi mak'adi, ondan sonra kıble sırada dükkân, El-Fükâh yerinde Sayrefi karşısında mak'ad El-Kaymeriyye medresesine giden küçük çarşıda olanlar ise, kıble sırada üç dükkân, dükkânların ve mescidin üst kısmında olan sekiz hücre, yine küçük çarşıda kıble sırada dört dükkân ve muhakere (bir kelime yeri boş) ki, Kaymeriye medresesi vakfıdır. Hücre, mahzen Müshabüddin El-Arasi muhakeresi El-Fahûrî dükkânı ve Sellâdil Cimal ahırıdır.

El-Harmele de olanlar ise; batı sıradan mürtefak yanına doğru olan altı dükkân, dört hücre, bir dükkân, iki hücre, üçte bir ve dörtte bir dükkân, yarım dükkân, üçte bir dükkân. Çarşının arkasında olanlar ise; Alaaddin El-Addas diye bilinen altı dükkân El-Esakife (Kunduracılar) ve diğerlerinin yerleri olan onbir dükkân, mahzen, ibni Minkar muhakeresi, Matita hamamî karşısında bir dükkân, dörtte bir hazzane (depo) bunlardan sonra olan üç dükkânın dörtte biri El-Ademiyyîn çarşısında Eş-Şeyha köprüsünde üst iki dükkân ve mahzendir.

Akabetül-Kettân da olanlar ise; üç dükkân, bir dükkân muhakeresi, dört hücre, iki ahır, yirmi üç adet muhakeredir.

Yenilenen Buhayreviyede olanlar ise; Ali El-Salihî El-Alemînin yeri olan dükkân, beş dükkân, dus, dört şakifesi karşısındaki kanal üzerindeki mak'ad, mahzen kıysariye tamamiyle ki, ma'mur halinde iken dükkânlarının sayısı sekizdir.

Ceyrun (Hayrun) çarşısında olanlar ise; kunduracılar çarşısında altı dükkân El-Akmadin bastası, iki mak'ad sayrefiler resmile üç mak'ad Es-Sit melikenin türbesi karşısında El-Fami dükkânı, bunduk yeri olan Helvacı dükkânından şuyu'lu olarak üçte iki, kap kapcılardaki hanın kapısındaki iki dükkân, keçeciler merdiveni karşısında iki dükkânki, attarların yeridir. Batı sırada altta El-Fükâh dükkânı, batı sırada bir dükkân, kuzey sırada kaldırımın üzerinde bir dükkân bunun civarındaki dükkânın şuyu'lu olarak yarısı, El-Helvesiye fırınının şuyu'lu olarak yarısı ki El-Eşraf ortaklığıdır. Babül-Fevvare karşısındaki mak'adin yarısı, iki hücrenin yarısı Er-Rekabîndeki yedi dükkândan olan hisseki, miktarı yarımdır. İsrayîn evi karşısında bir hücre ve bir bakla kaynatılacak yer, Ahur, Yahudi yeri olan dükkân, üç hücre, Babüz-zehebiyyîn de Er-Raviye diye bilinen fırının tamamı ve on üç adet muhakeredir.

Eskiden kadın kumaşı, mendil, yatak ve yorğan satışı için yenilenmiş olan Ceyrun çarşısında olanlar ise, El-Fevvare merdiveninde baş satılmak için kullanılan bir dükkân, doğudan Babül-Fevvareye girenin soluna düşen altı dükkân ki, tüccarın yeridir. Fevvarenin kuzey cihetindeki duvarındaki adayıt ki, sayısı onbeştir. Bir dükkân, Hırıstan, doğudan Babül-Amareye girenin solunda olan bir dükkân ki tüccar yeridir. El-Fevvarenin kuzey cihetindeki duvarındaki onbeş adet adayıd (destekler) Babül-Fevvare civarında kuzey cihetinden çarşının başında bir dükkân, Hırıstan ve ondan sonra bir dükkân.

Yine Ceyrun diye bilinen çarşının kıble sırasında kadın süs eşyası ve akik satışı için kullanılanlar ise, doğudan El-Fevvare merdiveninin başından Ceyrun mürtefakının kıbleden olan kapısı cihetine kadar olan yedi dükkân, mak'ad basta, mürtefakın kapısına kadar olan iki dükkân, mürtefaktan doğu-kıble iki dükkân ondan sonra üçte iki dükkân, bunlardan sonra olan dört adayının üçte ikisi ve beş mastaptır.

El-Fevvarenin üst kısmındaki sahın hamamına, Ceyrun ve diğerlerine doğru giden köprüde olanlar ise, yüzükçülerin ve Er-rekabinin yeri olan on adet dükkân, kuzey sırada El-Fevvarenin kuzey duvarındaki on iki dükkân, iki mastap ve udadedir.

El-Habbarîn, (boyacılar) çarşısında olanlar ise kıbleden El-Fevvare kapısından kapkapçılar çarşısında giden Ceyrunun ayrımına kadar kanalın sırtındaki hayyâklerin yeri olan iki dükkân, çarşının altı adayidi, iki dükkân, iki udade, bir dükkân, dokuz mastap, El-Fikai dükkânı ile beraber bir mahzen, Acem sokağı hamamı diye bilinen hamamın tamamı, Acem sokağı başındaki El-Kâdî dükkânı.

El-Cerayihin sırasında olanlar ise, Acem sokağının başında yine kıble sırada dokuz adet dükkân, yine bir dükkân ve iki İRRÜLMA' muhakereleri.

Ceyrunda kıble sırası çarşısı, habbarîn (boyacılar) çarşısı ve diğerleri üzerlerine rakip olan keçeciler çarşısında olanlar ise,

El-Fukai yeri olan bir dükkânın bütünü ile buna bitişik ve Es-Seyyit El-Maverdinin yeri olan bir dükkân, İpekçilerin yeri olan beş dükkân, kıble cihetinden Er-Remmahîn (okçular) in yeri olan altı dükkân, kapkapçıların yeri olan üç dükkân, keçeciler merdiveninin üst kısmında olan kıysariyenin tamamı. Al-Âdemiyyînin yeri olan bir mahzen, bir hücre ve altı dükkân, En-Nitaiyyînin yeri olan beş dükkân, keçeciler merdiveninde olup, Alaaddinin yelkinin yeri olan bir ev, kuzey sırada ise En-Nitaiyyîn ve başkalarının yeri olan üç dükkân, Cemaleddin'in yeri olan bir hücre, yine En-Nitaiyyîn ve kapkapçıların yeri olan dört dükkândır.

Er-Ressâmîn çarşısında olanlar ise, kuzey sırada köprü cihetine doğru olan En nitayîn ve kapkapçıların yeri olan on dokuz adet dükkân kitap satışı için yenilenmiş olan köprü ki sayısı on üç dükkândır.

Kıbleden kuzey cihetin, El-Fevvare merdivenine kadar olan kıble sırası dükkânları üzerine rakip olan El-Kanatıra çarşısı ki kapkaçıların, lokumcuların ve ipekçilerin yeri olup, dokuz adet kantara dört hücre ve yüzükçülerin üst kısımları diye bilinen üst kısımların tümüdür.

Hakkâkinin yeri olarak kullanılan ve köprü çarşısı diye bilinen yerdekiler ise; on üç adet alt dükkân ve iki adet bastadır.

El-Fevvarede olanlar ise; iki dükkân, terzi dükkânı, Er-refa yeri olan bir dükkân. Mercancılar çarşısında olanlar ise; hakkâkların yeri ve boncuk satılan yer ki bunlar El-Ömer-i mescidinin doğu cihetinden penceresinin yanında kıble sırada olup, bir dükkân, bir mak'ad, iki basta, boncuk çıkrıkçılarının resmiyle belirlenen on bir basta dır.

Kitapçılar çarşısının doğusundan Eş-şelem başındaki El-Eşrafın ortaklığı olanlar ise; tahtacıların ve diğerlerinin yeri olan dükkân ve mahzenlerdeki hissedirki miktarı şuyu'lu olarak on dokuz dükkândan yarımdır. Eş-şelem merdiveni başındaki üç hücre ve iki muhakereden aynı hissedir.

Ezzehebiyyîn (Altuncular) çarşısında olanlar ise; dakka Ezzeheb ve tahtacıların resmiyle olan yedi dükkân, Babül-Feradisdeki iç kapıdan Erre's (Baş) mescidi yanına çıkanın sağına düşen bir dükkân, dışarı Babül-feradisin köprüsü üzerinde olan dükkânlarki ma'mur halde iken bunların sayısı yirmi dükkân ve onaltı muhakere idi.

Şam'ın haricinde El-Ezraki vakfı diye bilinen Es-sîmân hâkrinde olanlar ise çarşının ortasında olan iki dükkânki bunlardan birisi famidir.

Değirmenlerden olanlar ise; El-bat köprüsündeki hadidan değirmeninden yirmi dört sehimden beş sehim, ibni Şevaşi köprüsündeki Es-sabuniye değirmeninden beşte bir, El-bat köprüsü civarındaki Etender değirmeninden üçte bir ve dörtte birdir.

Müfret (ayrı) vakıflardan olanlar ise; Derbül- müderrisîn vakfı iki hücre, bir mahzen, bir ahur ve on beş adet muhakeredir. El-hatip caddesi vakfı iki hücre, bir dükkân, bir ahır, bir hücre, iki dükkânın muhakeresi, bir dükkân bir hücre ve onbir muhakeredir. El-adrabe mescidi vakfı; bir oda iki ahur ve üç muhakeredir. El-arayis hamamı kurbünde Sinan köprüsü vakfı; iki dükkân ve on iki adet muhakeredir. Said hamamı vakfı; bir hücre ve muhakeredir. Yahudi Kilisesi civarı vakfı; üç dükkân ve yedi mahzendir. Yahudiler kilisesi civarındaki mescidin vakfı; iki muhakeredir. El-Fevahire sokağı mescidi vakfı; bir hücre ve muharekedir. Halid ibnil-Velid -Allah ondan razı olsun- mescidi vakfı; ki tamamı muhakerelerdir. İbni-Attaf mescidi vakfı; bir hücre iki dükkan ve sekiz muhakeredir. El-Armaniye mescidi vakfı; bir hücre ve muhakeredir. Huvayt sokağı mescidi vakfın; iki hücre ve bir hazzane (depo) dir. En-nibton mescidi vakfı; üç buçuk hazzane (depo) ve üç muhakeredir. Şehir içinde Babı Tuma süveykasında En-nibton mescidi vakfı; dokuz dükkân, dörtte bir hazzane, (depo) üç hücre, bir hazzane, yarım dükkânki El-Afra ortaklığıdır. İki hücre yine üç hücre ve dokuz

muhakeredir. Eş-şellâh mescidi vakfı; iki dükkân ve üç muhakeredir. El-Cenik mescidi vakfı bir hücre, yarım hücre, yarım mahzen ve beş muhakeredir. Babüselâm dahilinde El-Mehisi vakfı; Behayil Ezzerdeşağın yeri olan bir salon, En-Nakkaşe sokağındaki İbniz-Zahirinin yeri olan bir salon ve yirmi bir adet muhakeredir.

(Bunlar) sübutü sahihi maziyi şer'i ile (sabit olup,) sonra, bütün bunlar nezdinde tekâmül edince istemesi (suali) caiz olan bir kimse, kendisinden, nezdinde sabit olanların mucibince bunların mübaşirlerin ellerinde devam etmesine hükmetmesini, bu hususa karar vermesini, muktazasını ilzam etmesini, icazet vermesini ve yürütmesini, bu kitapta ve nüshasında kendisine nisbet edilenlerin tümü ile kendi nefsi kerimine şahit kılmasını istediğinden, Allah taalaya çok istihare etti. Ve onu hidayet edici ve yardım edici (hadi ve zahîl) edindi.

Ve sailin sualine (isteyenin isteğine) icabet ederek yukardakilerden nezdinde sabit olanların mucibince ve bunların (vakıfların) vakfı mezkûra mübaşir olanların elinde devam etmesine hüküm etti. -Allah onun hükümlerini aziz kılsın-, şurutu şer'iyyesini müstevfi olarak bu hususta karar verdi; muktazasını ilzam etti; icazet verdi ve yürüttü (geçerli kıldı) bu hususa dair ve bu kitapta kendisine nispet edilenlerin tamamına yukarıda zikredilen ve kendi hattı ile yazılı olan tarihte, yanında muaddiller (muaddilîn) den hazır bulunanları kendi nefsi kerimine şahit kıldı. -Allah onu şereflendirsin ve yüceltsin- ve böylece diğer bir nüsha yazıldı.

Hamt, alemlerin rabbi olan Allah'a dır. Onun çok çok salati selâmı, peygamberi ve yaratıklarının en hayırlısı olan Hz. Muhammed'e, âl ve ashabına, Allah'ın diğer peygamber kullarına, melaike ve salihlere olsun. Allah bize kâfidir ve ne güzel vekildir. Bu nüsha neshedilmesi (yazılması ve bu mübarek mücelledde nazmununun hikâye edilmesi ifade edilmesi) vadedilen sarihin nüshası olup, bu gibi hallerde mu'tad olduğu veçh üzere zeyli, hakimi müşarun ileyh -Allah taala ona rahmetini devam ettirsin- e şahitlik yapanların şehadetleri ile şu şekilde müzeyyeldir: Yukarıda tesmiye edilen hakim, efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, alleme, Kâdil-Kudât, Şihabüddin, müslümanların müftüsü, Ebu-Naim Ahmed bini Eşşeyh Cemal bini Abdullah El-Amirî, El-İzzî, Eş-Şafiğî -Allah taala ona te'yidini devam ettirsin- yukarıda kendisine nispet edilenler tamamiyle beni kendi nefsi kerimine şahit kıldı. Ben de bu hususta yukarıda kendi hattıyle yazılı olan tarihde ki oda 11/Cemaziyelevvel/Çarşamba günü 816 yılıdır. Üzerine şahit oldum. Merkumün leh Muhammed bini Muhammed bini El-Hüsbani de, benim de, benim nezdimde böylece şahitlik yaptı şeklinde yazdı. Bunun altında ise hakimi müşarunileyhe şahitlik eden şahitlerden bir topluluğun cematın şahitlik rüsumu vardır. Ki bunların sayıları on altı neferdir. Bunlardan müverraki sarihi mezkûrun şehadetine muttasıl olan şahittir ki bunun şehadetinin şekli şöyledir: Ve buna beni şahit kıldı. -Allah taala onu teyid etsin- ben de, bunlarla, onbir Cemaziyelevvel 816 yılında üzerine şahit oldum. Yine merkumun leh İbrahim bini Mehmet bini El-Kutub ise şu şekilde yazdı: Bu şekilde (Böylece) nezdimde şahitlik yaptı. Bu kitabın başında adına işaret edilen ve Mahruse-i Şam'da hükmü azize nezaret eden ulumuz efendimiz, Allah taalanın fakir kulu, Kâdil-Kudât Zeynel Âbidîn, şeyhül-islâm, Emirîl Mü'minînin sağ kolu. El-Atâdî El-Hanefi -Allah tala onun parlak günlerini devam ettirsin, dünya ve ahirette ona ihsan buyursun. -nin nezdinde tekâmül edip bu kitapta belirtildiği üzere sahih olunca şer'an suali -istemesi- caiz olan bir kimse, sübut, tenfiz ve sairenin bu kitapta nas edildiği ve belirtildiği üzere kendisine nispet edilen subut, tenfiz, ve sairenin tümü ile kendi nefsi kerimine -Allah taala onu korusun- şahit kılmasını istemesi üzerine (hakimi mezkûr) Allah taalaya çok istihare etti ve onu hidayet edici ve yardımcı (Hâdî ve nasîr) ittihaz edinerek sâilin sûaline icabet etti. Ve bu kitabın başında kendi hattı

kerimi ile yeri hazırlanmış olan tarihte şahitlik vaktinde Mahruse-i Şam'ın muadil efendilerinden huzurunda bulunanları bunlarla (belirtilen hususlarla) kendi nefsi kerimine şahi kıldı. -Allah taala onu korusun ve şereflendirsin, günlerini daim etsin ve kendisine ihsan buyursun- amma bu husus, bu kitabı mübarekin kendisinden menkûl olan (nakledilen) aslından nakledilmesine dair emri âlisini -Allah onun geçerliliğini artırsın- verdikten ve kendinden menkûl aslı ile bu asıldan nakledilenin karşılaştırılması, nezdinde -Allah taala ona ihsan buyursun ve nimetlerini üzerine taşırsın.- sübutü şer'i ile sabit, sahih ve aslına uygun olduğu anlaşıldıktan ve şer'an buna yapılan ek ve çıkıntıları nazarı itabare alındıktan sonra cari oldu... (yapılacak ek ve çıkıntılar belirtildikten sonra)

Hamt sadece Allah'adır. Allah'ın salâtı selâmı efendimiz Hz. Muhammed'e, onun âl ve ashabına ve temiz itretine ve hizbinedir.

Mukabele Şüt

TURUMTAY VAKFİYESİ

DOÇ. DR.
İSMET
KAYAOĞLU

I — SEYFEDDİN TURUMTAY'IN HAYATI VE TARİHİ KİŞİLİĞİ

Anadolu Selçukluları devrinde çeşitli milletlerden esir alınarak yetişen saray adamları daha sonra en yüksek mevkilere kadar çıkmışlardır[1]. Seyfeddin Turumtay da Sultan Alaeddin Keykubâd zamanında (1219-1236) sivrilerek hükümet işlerinde görev alan, Türk terbiyesi ile yetişmiş bir kişidir[2]. Turumtay'ın Amasya valiliğinden başka en son mevkii beğlerbeğliği olmuştur[3].

Turumtay, Alaeddin Keykubâd'ın mîrahurluğunu yaptıktan sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) in son zamanlarında Amasya kalası dizdarı olmuş ve onun ölümünden sonra şehzadeler arasında çıkan taht kavgasında Rükneddin Kılıç Arslan tarafına meyletmiştir. Yine Rükneddin'in yanında yer alan Sıraceddin Sarıca, Seyfeddin Türkeri ve Hüsameddin Bicar gibi önemli şahsiyetlerle birlikte olmuştur. Rükneddin Kılıç Arslan'ın tek başına sultan olmaya kalkması, kardeşi İzzeddin Keykâvus ile aralarında "Sultan Kervansarayı" önünde 1249 yılında silahlı küçük bir çatışma ile sonuçlanmıştır. Bu olayda, iki tarafın askerleri karşı karşıya gelip saf halini almış ve elçiler birbiri arasında gidip gelirken Turumtay tarafından birkaç asker hamle yapmıştı. İzzeddin taraftarlarınca püskürtülen bu hamleden sonra Turumtay'ın askerleri kaçmaya başlamış ve Turumtay esir edilmişti. Onunla birlikte savaşan, Türkeri de yakalanmıştı. Böylece İzzeddin, öncü komutanlığı yapan Emir-i ahûr Arslan-Doğmuş ve Nureddin Yakub sayesinde galip çıkmıştır[4]. Bilahare iki kardeş kucaklaş-

1) Uzunçarşılı, Medhal, s. 78.

2) "Turumtay (teşekkülü: turum + tay) ismi esasında bir kuş adı olup gerek moğolca ve gerek türkçede kullanılmaktadır". Cahen, Nureddin, s. 217; Onun adı İbn Bibi (Tıpkı basım) de Seyfeddin Turumtay (s. 545, 587...), İbn Bibi muhtasarında (Houtsma neşri, IV. index) Turumtay ve Turuntay şekillerinde, Amasya'daki türbesinin yazıtında Turumtay b. Abdullah (Uzunçarşılı, Kitabeler, s. 95) diye yazılıdır.

3) İbn Bibi (Tıpkı basım), s. 608; Houtsma, s. 277.

4) İbn Bibi (Tıpkı basım), s. 591-92; Houtsma, s. 269, Gencosman çev s 242.

mış ve esirler affedilmiştir. Turumtay da bu bağışlananlar arasında bulunmakta idi.

Daha sonra, Turumtay, Erzincan serleşkerliği meselesinden dolayı Muineddin Süleyman ile anlaşmazlığa düşmüştü. Moğol idaresinin bu iki emirinden Turumtay daha yaşlı idi. Her ikisi davalarını halletmek için Baycu Noyan'a baş vurmuştu. Fakat Moğol komutanı, Pervane Muineddin'in babası Mühezzebeddin Ali'yi sulh görüşmeleri esnasında tanıdığı için, oğlunu da bu mevki için tercih etmiştir[5]. 1254 yılında Sultan II. Alaeddin Keykubâd ile birlikte Karakurum'a giden beğlerbeği Seyfeddin Turumtay, bu seyahatten bahseden arap kaynaklarında Erzincan değil, Amasya valisi olarak gösterilmektedir[6].

En büyük kardeşi Sultan İzzeddin'in emri ile Sultan Alaeddin Keykubâd Moğol hükümdarına kulluk vazifesini yerine getirmek üzere gönderilmişti. Fakat Keykubat henüz yolda bir geceyi yol arkadaşlarıyla işret ve eğlence ile geçirdikten sonra ertesi sabah çadırında ölü bulunmuştu. Selçuk ricali yollarına devam ederek Karakurum'a iki ayrı gurup halinde vardılar. Sultanın ölümünün esrarını soran Mengü Han önünde Beğlerbeği Seyfeddin Turumtay ve Sâhip Şemseddin Tuğrâî birbirlerini itham ettiler. Bu meseleyi bir kenara bırakıp kendi isteklerini anlatacak bir ortam hazırladılar. Emir Seyfeddin Turumtay ve arkadaşları, Sultan İzzeddin'in gönderdiği mektubu Mengü Han'a sunarak, Selçuklu tahtının yalnız ona verilmesini isterken, Sâhip Şemseddin ve arkadaşları, kendilerinin de tekrar iktidar olmak emelini taşıyarak Sultan Rükneddin taraftarlığı yapmışlardır. Mengü Han önce Turumtay'a teveccüh göstererek, Keykâvus'un sultanlığını onaylamıştı. Ancak o sırada elçilerle Keykâvus'un Moğol askerlerine karşı silah kullandığı haberi gelince kararından döndü. Bu sefer Mengü Han, Selçuklu ülkesi sultanlığını Rükneddin Kılıç Arslan'a bağışladı. Sahip Şemseddin Anadolu'ya dönmeden önce, Hülâgû'nun huzuruna çıkmış ve ona durumu anlatmıştır. Hulagu ağabeyi Mengü Han'ın Kılıç Arslan'a verdiği yarlığ ve payza'yı Sahip Şemseddin'den almış ve ona, iki sultanın da, kendisinin hazırlamakta olduğu Suriye ve Elcezire seferi için huzuruna gelmelerini bildirmesini emretmiştir. Daha sonra, Sâhip Şemseddin, Sultan Kılıç Arslan ve Pervane Muineddin, Moğol komutanlarının da tasvibini olarak, Keykâvus'u yanlarına davet etmeye karar verdiler. Bunun için Konya'ya elçiler gönderdiler. İşte bu sırada (1258) Seyfeddin Turumtay herhalde Sultan İzzeddin'in geleceğini pek emin görmediğinden, karşı tarafın temsilciliğini yapmıştır[7].

Kılıç Arslan'ın yerine geçen çok küçük yaştaki oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev (1266-1284) zamanında Turumtay yine ümera arasında bulunmaktadır[8]. Bu sultanın kız kardeşinin yani Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun'u İlhan kendi oğlu Argun Han ile evlendirmek istedi. Argun Han'ın budist olmasına rağmen bu evlilik Moğolların Anadoluda daha kolay bir şekilde hükmedebilmelerini sağlamak emelini güdüyordu. Nikah ve düğün hazırlıklarının yapılması, zamanın büyüklerinden Kemaleddin İbn Râhat'a verildi. Gelin alayını uğurlayanlar arasında Beğlerbeği Turumtay da bulundu[9].

Moğolların Anadolu da baskılarının artması üzerine, 1276 da Moğollara karşı Pervane Muineddin başta olmak üzere Hatiroğullarının başlattıkları isyana Turumtay katılmadı. Tatarların ülkeden atılmaları için Selçuklu yöneticileri Baybars'la anlaşmaya karar verdiler. Fakat Tatarların dostluğuna bağlı kalacaklarını bildiren yöneticilerle de işbirliği yapmayan Turumtay hiç bir şeye karışmayarak evine çekildi[10].

5) Houtsma, s. 272, Gençosman çev: s. 246; Pervane Muinüddin, s. 51.

6) Baybars Mansûrî, Zubdetu'l-Fikre fi Tarihi'l-Hicre'den naklen Pervane Muinüddin, s. 54.

7) İbn Bibî (Tıpkı basım), s. 630-31; Houtsma, s. 293; Pervane Muinüddin, s. 75.

8) Uzunçarşılı, Kitâbeler, s. 97.

9) İbn Bibî (Tıpkı basım), s. 661; Houtsma, s. 310, Gencosman çev. s. 280.

10) Baybars Tarihi, s. 60-61; Pervane Muinüddin, s. 143.

Daha sonra Turumtay'ın Hatiroğlu Şerefeddin'in Moğollara karşı yürüttüğü harekete sürüklediğini görmekteyiz. Şerefeddin emri altındaki askerleri alarak Meşhed ovasına götürdü, sancakları açarak isyan ettiğini açıkladı. Sultan Gıyaseddin'i teslim alıp getirmesi için kardeşi Ziyaeddin'i Kayseri'ye gönderdi. Kayseri'de bulunan Seyfeddin Turumtay, Atabey Mecdeddin, Müstevfî Celaleddin, Emîl-i dâd Emîneddin, Cacaoğlu Nureddin sultanın teslimini uzun tartışmalardan sonra kabul etmek zorunda kaldılar. Kayseri'de, Moğollara karşı Sultan Baybars'ın egemenliğinin tanınmış olduğu ilan edildi. Şerefeddin Niğde'de bulunuyordu. Yanına dönen kardeşini, Turumtay, Atabey Mecdeddin ve Müstevfî Celaleddin ile birlikte Şam'a gönderdi. Baybars'ın yardımını istedi[11].

Bu sırada (Eylül 1276) İlhanlılar tarafından Kongurtay komutasında gönderilen ordu isyanı bastırarak Hatiroğlu Şerefeddin, Abaka'nın emri ile idam edildi[12].

Moğollar Sultan Gıyaseddin'in teslim edilmesinden sorumlu tuttukları az önce adı geçen kişilerle Turumtay'ı sorguya çektiler. Turumtay hayatını kurtarmak için Abaka Han'a 400.000 dirhem para, 200 at, Moğol komutanlarına değerli hediyeler ve kış boyunca 1000 tatarın masraflarını ödemeyi kabul etmiştir[13].

Hatiroğlu Şerefeddin'in yargılanması cereyan eden olaylar ve öldürülmesi olayı Kahire'ye ulaştığı zaman, kardeşi Ziyaeddin, Sultan Baybars'ın huzuruna çıktı. O, Emîr Seyfeddin Turumtay, Atabey Mecdeddin ve Müstevfî Celaleddin'in aleyhte şahitlik yapmalarının buna sebep olduğunu ileri sürdü. Bunun üzerine Sultan Baybars, Turumtay'ın oğlu Sinaneddin ile diğer adı geçen şahısların oğul ve kardeşlerini tutukladı[14].

Ancak Sinaneddin, Baybars'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Berke tarafından 1278 de arkadaşlarıyla birlikte hapisten çıkarılmıştır[15]. Onun Mısır'dan dönmesinde annesinin büyük rolü olmuştur[16].

Turumtay bundan sonra ölümüne kadar Amasya valiliğinde bulunmuştur. Amasya'da yaptırdığı türbesine defnolunmuştur. Türbenin güney cephesindeki kitabesi şöyledir:

١ ـ عمر في ايام دولة سلطان
الاعظم
٢ ـ غياث الدين ابو الفتح
كيخسرو بن قيلج
٣ ـ آر سلان خلد الله سلطانه
العبد الضعيف المحتاج
٤ ـ الى رحمة الله طرصطاى
بن عبد الله غفر الله له في
سنة سبع وسبعين وستمايه

Türbenin, kitabesinden anlaşıldığına göre Kılıç Arslan'ın oğlu Gıyaseddin zamanında (1266-1284), H. 677/M.1278 tarihinde Turumtay tarafından yaptırılmıştır. (Bkz. resim no. 1a, 2b, 2a, 2b) Amasya Tarihi yazarının kaynak belirtmeden yazdığına göre 1278 yılı sonunda hastalığı bir türlü iyileşmeyen oğlunun ölümünden sonra 679 rebiülâhirinde (Ekim 1280) kendisi de vefat etmiştir[17].

11) İbn Bibi (Tıpkı basım), s. 664-665; Houtsma, s. 313; Gencosman, s. 282; Aksarâyî, s. 103; Baybars Tarihi, s. 78.

12) İbn Bibi (Tıpkı basım), s. 667; Houtsma, s. 315; Gencosman, s. 235; Baybars Tarihi, s. 80-81.

13) Baybars Tarihi, s. 81; Zehebi, Târihu'l İslam, No: 3014, 87a-90 b (O. Turan, Selçuklular Devri Türk-İslâm Medeniyeti, s. 272 den naklen)

14) Baybars Tarihi, s. 81.

15) Aynı eser, s. 81; Pervane Muinüddin, s. 155.

16) Bu konuda Orbay Hatun'un Amasya'da misafir olarak kaldığı sırada Gürcü Hatun'dan gördüğü yakın ilgi Abaka'nın yardımını sağladı. Han Anadoluda Moğol komutanı olan Samagar Noyan'a bu hususta emir verdi. Bu güzel tavassut üzerine Turumtay ve eşi Gürcü Hatun Antalya'dan bir mektup ile bir elçi, yedi câriye ve kıymetli kumaşlar hazırlayıp H. 681/M,. 1282 yılında, Mısır Sultanı Kalavun'a gönderdiler. Sultan Sinaneddin Musa'yı çağırıp serbest bıraktığını bildirdi. O da Anadoluya dönerken babası Turumtay'ın Amasya'da ölüm haberini aldı. (O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 582). Bu olayda geçen 1282 tarihi ile yine son devir tarihçilerinin verdikleri tarih olan 1280 birbirini tutmaz. (Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. II, s. 418; Uzunçarşılı, Kitabeler, s. 96.

17) Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. II, s. 418; İ. H. Uzunçarşılı, Kitabeler, s. 96.

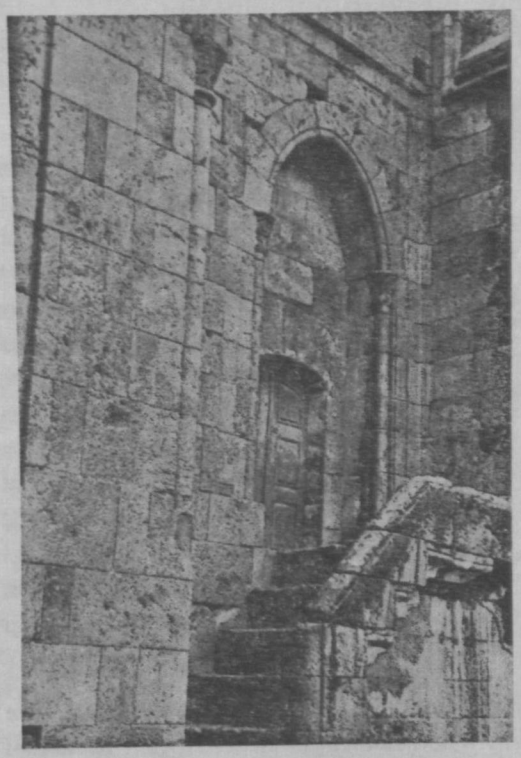

Resim 1a — Turumtay Türbesi, giriş kapısı (batı) ve merdivenleri

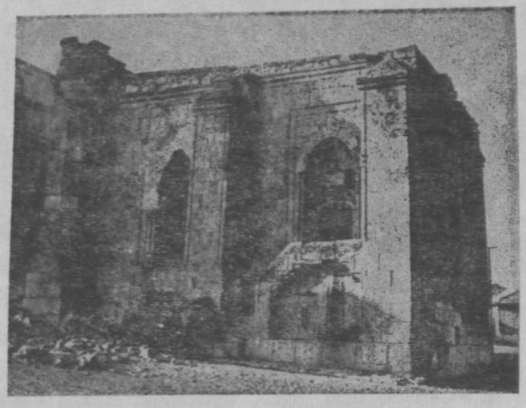

Resim 1b — Turumtay Türbesi'nin merdivenli giriş kapısı (batı yanı)

Turumtay'ın ölümünden sonra yerine Sinaneddin'in oğlu Mehmed Beğ, Amasya valisi ve ayrıca vakıf şartlarına uyularak Turumtay vakfının mütevellisi oldu[18].

Bugün türbede üzeri Emir Turumtay b. Abdullah gafara'llahu lehu yazılı sandukadan başka isimleri yazılı olduğu belirtilen diğer sandukalar sıva ile kaplıdır[19]. (Bkz. resim no. 3) İ. H. Uzunçarşılı bunlardan Çelebi Ulu Beğ ibn Çelebi Mehmet ile Çelebi Mehmed'i kaydetmektedir[20]. Bu sonuncu, Âriflerin Menkıbeleri'nde şehrin emiri ve biricik şahsiyeti olarak anılır[21].

Turumtay'ın inşa ettirdiği medreseye gelince elimizde H. 665/M.1266 yılında tanzim ettiği vakfiyesi bulunan Gök Medrese'nin hem medrese hem cami olarak kullanıldığı bilinmektedir[22]. (Bkz. resim no. 4,5)

Mimarî özelliklerini konumuz dışı bırakırsak onun hakkında tarihî bilgimiz pek fazla değildir. 33.5 m. uzunluğunda, 19 m. genişliğinde bir alanı kaplar. Gayet süslü bir portaldan girdikten sonra (Bkz resim no. 6) sağda ve solda birer oda bulunur. Ön tarafı yüksek olduğu için iki taraflı taş merdiveni ve kapısı önünde sofası vardır. (Bkz resim no. 7 a, b, c) Kitabesi söküldüğünden esas yapılış tarihi hakkında bilgimiz yoktur. Bunun yerine H. 1316/M. 1898 de mütevelli Gürcüzade Mehmed Necib Beğ tarafından tamir edildiğine dair bir kitabe konmuştur[23]. Medresenin kapısı bir sanat eseri olup süslü ve oymalıdır[24]. (Bkz resim no. 8) Üstünde اعمل ابو السلم النجار yazılıdır.[25]. Gökmedrese'ye bitişik ve kuzey batı köşesinde büyük bir türbe yer alır. Sekizgen bir kubbesi bulunduğu Gabriel tarafından söylenen bu türbede (Bkz resim no. 9) mumyalanmış cesetler yakın zamana kadar bulunmaktadır[26].

18) Mehmed Beğ'in künyesi Emir Celaleddin Mehmed b. Emir Mubarizeddin Musa'dır. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. II; s. 164, 418.

19) Yerinde yaptığımız tetkikteki gözlemimiz.

20) Aynı eser, s. 96.

21) A. Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, C. II, s. 262 (8/35)

22) A. Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie, s. 20.

23) H. Hüsameddin, Amasya Tarih C. I, s. 164 ve yerinde gözlemimiz.

24) Yakın zamana kadar müze olarak kullanılan Gökmedresenin kapısı bugün yeni yapılan müze binasına taşınmıştır.

25) İ. H. Uzunçarşılı, Kitabeler, s. 98.

26) Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie, p. 21.

Resim 2a — Amasya'da Turumtay Türbesinin güney cephesi ve pencere üzerindeki kitabe

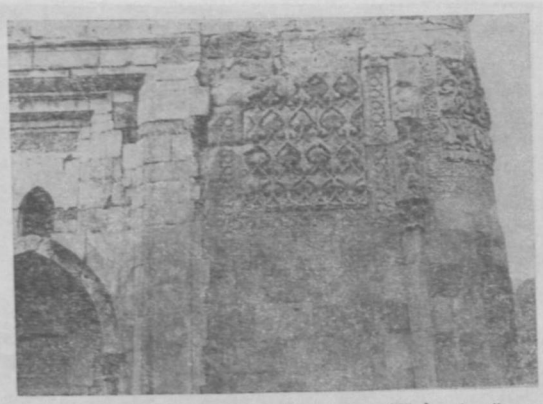

Resim 2b — Turumtay Türbesi güney cephesindeki kabartmalar

Resim 3b — Turumtay'ın sandukasının üstten görünüşü

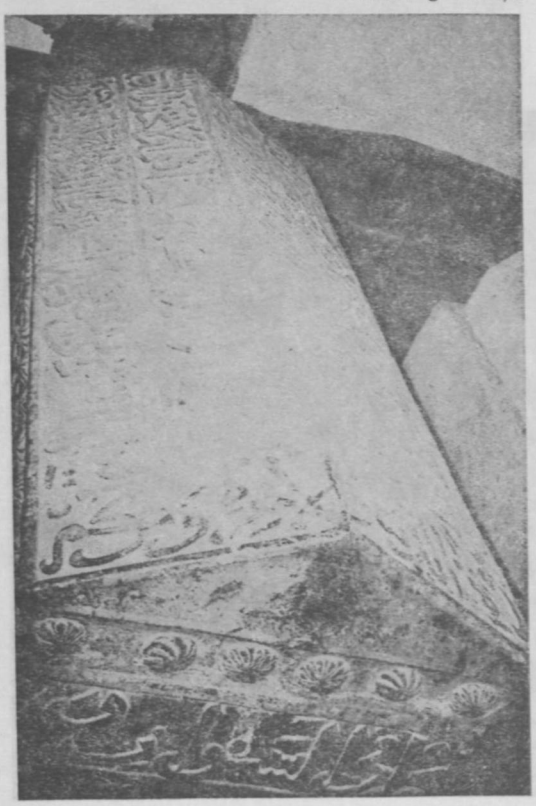

Resim 3a — Turumtay'ın sandukasının baş tarafı

Resim3c — Turumtay'ın sandukasının bir yüzü

Resim 3d — Turumtay'ın sandukasının diğer bir yüzü

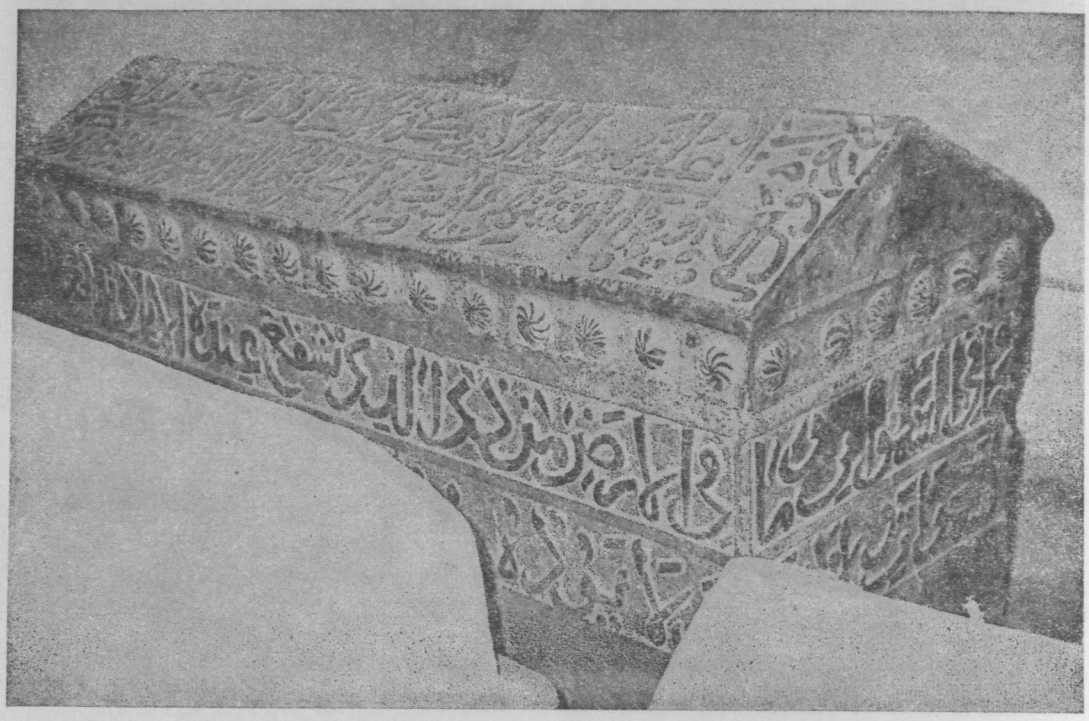

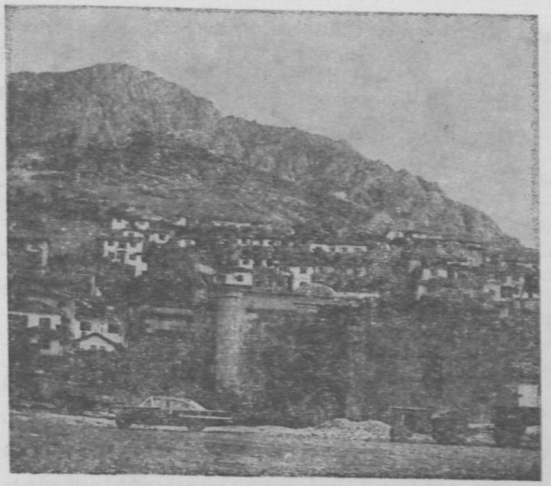

Resim 4 — Amasya'da Gökmedrese (Turumtay) nin güney cephesi

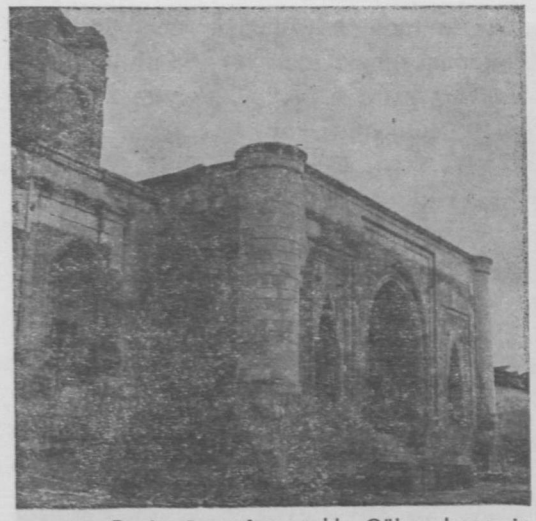

Resim 5 — Amasya'da Gökmedrese nin güney cephesi

Resim 6 — Amasya'da Gökmedrese portal

Resim 7a — Gökmedrese, portalden çeşitli görünümler

Resim 7b — Gökmedrese, portalden çeşitli görünümler

Resim 7c — Gökmedrese, portalden çeşitli görünümler

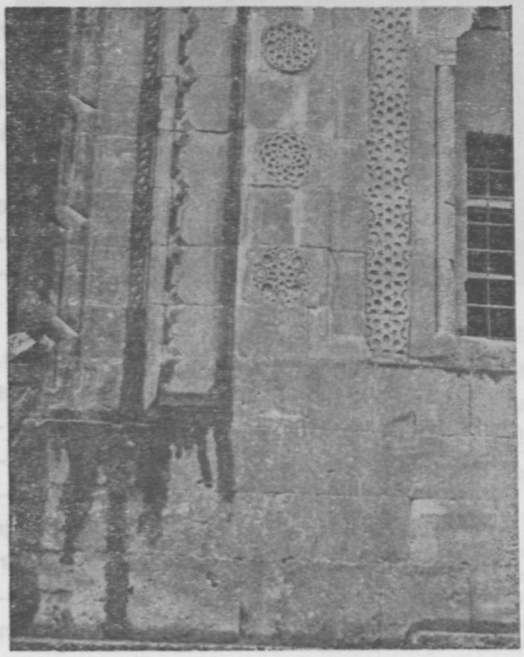

Bu tarihi eser bugün terkedilmiş bir görünüm sunmaktadır. (Bkz resim 10 a, 10 b) Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre XVII. yüzyılda üstü kurşun kaplı idi.

II — TURUMTAY (Gök Medrese) VAKFİYESİ HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1 — Tarihi Bilgiler

Gökmedrese vakfiyesi hakkında düşüncelerimizi açıklamadan önce Türklerin müslüman olduktan sonra tesis ettikleri veya kurulmasına yardım ettikleri medreselerden kısaca bahsetmek gerekir.

Türklerin budist iken tesis ettikleri vakıfların müslüman olduktan sonra da yeni dinlerinin teşviki ve geleneksel yardım anlayışı ile devam ettiği görülmektedir.

Bilindiği gibi, ilk müslüman Türk devleti olan Karahanlılar devrinde (X. yüzyıl sonu-XII. yüzyıl başı) yapılan bir vakıf, tarihçi ve sosyologların dikkatini çekmektedir. Bu vakıf Karahanlı emiri Ebû İshak İbrahim b. Nasr Tağmaç Buğra Han'ın vakfıdır. Bu vakfın dikkat çeken özelliği, Nizamü'l-Mülk'ün Bağdad'da kurduğu (M. 1068) medreseden önce ehl-i sünnet görüşünü savunan bir medrese için tesis edilmiş olmasıdır[27].

Anadolu'ya geçmeden önce Türklerin İslâm Dünyasında ilk resmî medreselerin kurucusu olduklarına şahit olmaktayız. Her ne kadar, müslüman tarihçiler bir yüksek öğrenim kurumu olarak medreseinin ilk kuruluşu hakkında aynı görüşte değilseler de genel kanaat bu şerefi Alp Arslan ve Melikşah'ın veziri Nizamü'l-Mülk'e vermektedir[28].

Bu görüşe katılan H. Laoust'a göre, sunnî tarihçiler, genel olarak, öğretmen ve öğrencilere vakıflar tesis edilerek İslâm dininin savunulması fikrinin ilk defa Nizam'ül-Mülk'den geldiğini belirtir[29]. Onun şiî ve batınî cereyanlara karşı bu yolla savaştığı bilinmektedir. Vakıa, Büyük Selçuklular medreseler vasıtasıyla bir yandan ilmi koruyarak yükseltiyor ve yayıyor, öte yandan buradan yetişen irfan ordusu sayesinde Şiî, Fâtımîler idaresinde kurulan sünnî aleyhtarı propagandalara karşı devletin bünyesini kuvvetlendiriyordu.

Ondan önce Halife Mütevekkil de sünniliğin savunulması için, hadisçileri mutezilî ve şiî akımlarla savaşsınlar diye camilerde hadis yorumu yapmaya sevketmiş ve hatta görevlendirmişti[30].

Bilindiği gibi bu eğitim yuvalarının en meşhuru, Nisapur'daki Nizamiyeden sonra, Bağdad'da 1065 yılında inşası başlayan ve Eylül 1068 de açılan Nizamiye Medresesi olmuştur. Nizamü'l-Mülk öğretmenleri bu medreseye bizzat kendisi tayin etmiştir. Ondan sonra oğlu Muayyidü'l-Mülk tarafından yapılan bir tayin ile, bugün ancak vakfiyesinden elimizde bazı parçaları kalan bu eğitim kurumuna, halifenin müsaadesine gerek kalmadan tayin yapıldığı anlaşılmaktadır[31].

Anadolu'nun fethi tamamlandıktan sonra Türklerin burada sağlık kurumu olarak darüşşifa, ticaret için Kervansaray ve eğitim için medreseler kurmuşlardır. Bunların birçoğu bugün kitabeleriyle ayakta durmaktadır.

Anadolu'da bilinen en eski medrese, kitabesinden anlaşılacağı üzere H. 589/M. 1193 de Kayseri'de inşa edilmiştir. Bu sıralarda ortadoğunun Arap ve Fars şehirlerinde medreseler daha fazla idi. XIII. yüzyılın ortaları için İbn Şaddad Halep'te 40 tan fazla medrese olduğunu yazar. Hatta bu yukandaki tarihten önce Kayseri'de

---

27) M. Khadr, Deux actes de waqf d'un qarahanide d'Asie Centrale, Journal Asiatique, Tome: CCLV 1967, fasc. 3-4, s. 305-334. Bu vakfiyeler arapça metin ve fransızca tercümeleriyle neşredilmiştir. Başında Cl. Cahen'in bir sunuş yazısı bulunmakttadır. C. E. Boeworth, A propos de deux actes de Waqf adı altında yine aynı derginin yıl 1968 C. CCLVI, fasc. 3-4 de kendi görüşünü ve bazı kelimelerin açıklamasını yazmıştır.

28) İ. Kayaoğlu, İslâm'da Eğitim ve Öğretim, Eğitim Hareketleri, C. 20 sayı, 234-235, s. 13

29) H. Laoust, La Politique de Gazali, s. 30.

30) H. Laoust, aynı eser, s. 30.

31) H. Laoust, aynı eser, s. 31.

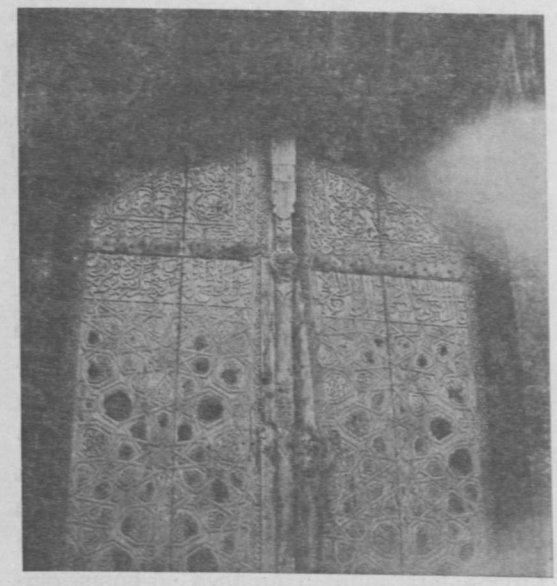

Resim 8 — Amasya Gökmedrese ahşap kapı (Amasya Müzesinde sergilenmektedir)

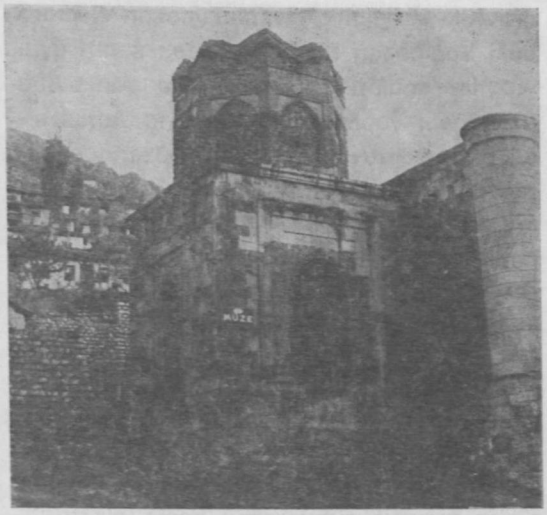

Resim 9 — Gökmedrese (Turumtay) bitişik sekizgen kubbeli türbe

Resim 10b — Gökmedrese (Turumtay) içten bir görünüş

Resim 10a — Gökmedrese (Turumtay) içten bir görünüş

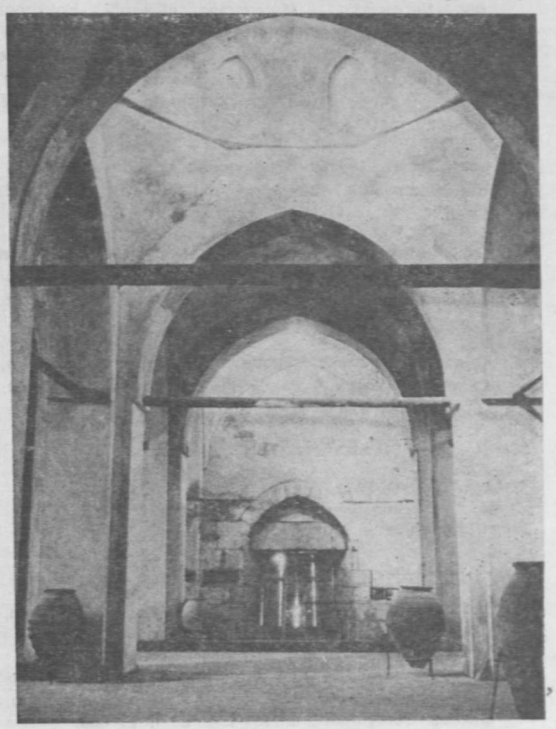

medresenin mevcut olduğu ve H. 591/M. 1195 tarihinde istinsah edilen bir yazmanın hatimesinden Sivas'ta kimliği tanınmayan Miran Şah İbn Kâvurt tarafından bir "Selçuklu Medresesi" kurulduğu öğrenilmektedir[32].

32) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Cl. Cahen, Preottoman Tukey, s. 249-264. XIII. yüzyılın ikinci yarısından önce mevcut olan medreselerin bir kısmını Fahreddin Ali'nin vakfiyesinden öğreniyoruz. Bunlar arasında asrın başında inşa edilmiş

XII. yüzyılın ortasında yapılan Niksar'daki Yağıbasan Medresesi'nden sonra aynı yüzyılın sonlarında Konya'da Altun-Aba Medresesi yapılmıştır[33]. Sırasıyla Amasya'da biraz sonra yapılmış tarihi üzerinde duracağımız Gök Medrese[34], Konya'da Karatay (H. 649/M. 1251) Medresesi[35] ve vezir Fahreddin Sahib Ata'ya ait İnce Minareli (1258) Anadolu Selçuklu medreseleri arasında belli başlı en eski olanlardır[36].

Konumuz olan Amasya'da Turumtay'ın yaptırdığı ve vakfiyesinde adının Gök Medrese olarak geçtiği medresenin yapıldığı yıl ve bitiş tarihi hakkında çeşitli görüşler mevcut olduğundan kesin bir tarih üzerinde birleşilmiş değildir. Medresenin kitabesi mevcut olmadığından bu konudaki bilgimizi ancak muahhar yazarların eserlerinde aramak zorunda kalmaktayız. Selçuklu Tarihi mütehassısı Prof. Cl. Cahen medresenin M. 1240 civarında yapıldığını[37], halbuki Amasya Tarihi yazarı Hüseyin Hüsameddin H. 665/M. 1266 da Amasya valisi Emir Seyfeddin Turumtay bu mahallede medrese ve cami inşa ederek[38] bu yerin Gök Medrese adıyla meşhur olduğunu belirtir. Öte yandan bu sonuncu kaynağa dayandığını sandığımız O. Arslanapa aynı tarihi ileri sürer[39].

Kanaatımızca H. 665/ M. 1266 tarihini taşıyan vakfiyenin tanzim tarihi ile inşaatın bitiş tarihi yakın tutulursa bu sonuncu tarihin daha makul olması gerekir.

Yapılış tarihinden sonra yapılış sebebine temas etmek gerekir. Gök medresenin yapıldığı yıllar Anadolu, özellikle Amasya dinî, siyâsî bir takım akımların kuvvetli olduğu bir zamana rastlamaktadır.

Bu siyasî-dinî akımların başında tarihte Bâbâî isyanı diye bilinen Baba İshak isyanı gelir. Bilindiği gibi Türkler Anadolu'ya gelmeden önce İslâmiyeti kabul ettikleri halde daha önceki şamanî inanç ve geleneklerini İslâm cilası altında sürdürüyorlardı. Şehir hayatından uzak olan türkmenler önderliğe Şeyhlerden ziyade eski şaman (Kam) ların hüviyetine yakın babaları seçiyorlardı[40]. Yarı şamanî bir türk, yarı müslüman bir şeyh görünümüyle ortaya çıkan Baba İshak yaşayışı ve sözleriyle türkmenleri etrafına topladı. Devrin hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in dinî ve ahlâkî kaidelere aykırı bir hayat sürdüğünü söyleyerek türkmenleri ayaklandırdı. Buna elçiler göndererek Selçuklu hizmetini terkeden Harezmlileri de davet etti. İçinde bulundukları sosyal ve ekonomik şartlardan da memnun olmayan türkmenler isyan etti. Önlerine geçen Selçuklu ordularını yenerek Konya'ya doğru ilerlemeye başladılar. Sultan dehşeten Kubadâbâd Sarayı'na çekilmek zorunda kaldı. Amasya'da bulunan Baba İshak'a gitmek için Tokat yönünden gelen türkmenleri, sultanın Amasya sü-başısı olarak tayin ettiği Hacı Armağanşah durdurdu. Şehre hakim olarak Baba İshak'ı öldürdü. Baba İshak'ın efsanevî kişiliğine inanan türkmenler onu her yerde aradılar. "Baba Resulullah" diye naralar atarak onu aramaya başladılar. Bu olaylar sırasında Hacı Armağanşah da öldürüldü[41].

---

olanlar da Keykavus vakfiyesinde kaydedilmiştir. Bu adı geçen 'Selçuklu Medresesi''nden başka, Medrese-i Kemaliye, Medrese-i Bulgari, Terken Hatun, Subaşı, Necmeddin Tûsi, Gıyaseddin Keyhüsrev, Necmeddin Muhammed el-Hatibî, Hokkabaz Emineddin Ali medreseleri vardır. Bunların XVII. yüyılda mevcut olmamalarından dolayı Evliya Çelebi'de haklarında bilgi yoktur. (O. Turan, Selçuklular Zamanında Sivas Şehri, D. T. C. F. Dergisi C. IX, sayı: 4, 1951, s. 452)

33) Vakfiyesi H. 598/M. 1202 yılında yazılmıştır. (O. Turan, Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı, Belleten C. XI, sayı : 42, s. 200)

34) 1266 tarihini taşıyan vakfiyesine nazaran Cl. Cahen tarafından ileri sürülen 1240 civarı tarihinin hanki tarihî kaynağa dayandığı tesbit edilememiştir. Bkz. Preottoman Turkey, s. 263.

35) Kapısının üstündeki kitabeye dayanarak (O. Turan, Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri, Belleten, C. XII, sayı: 45, s. 72)

36) Cl. Cahen Preottoman Turkey, s. 263.

37) Aynı eser, s. 263.

38) H. Hüsameddin, Amasya Tarihi, C. I, s. 163.

39) O. Aslanapa, Türk Sanatı, C. II, s. 139

40) F. Köprülü, İlk Muttasavvıflar, s. 178-79; O. Turan, Selçuklular Devrinde Türk-İslâm Med., s. 259.

41) Houtsma, s. 221-222; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 422-423; Tahir Harimi Balcıoğlu, Mezhep Cereyanları, s. 151-154; E. İ. 2, 869.

Babaî hareketi 1240 da Sultanın emrinde bulunan 1000 frenk atlısı ve başlarında gürcü Fardahla'nın yardımlarıyla ancak bastırılabildi[42].

Bu dinî-siyasî hareketten başka daha az siyasî daha çok sosyal bir hareket daha vardır ki bu da Kalenderîler adıyla bilinen zümreye dahil Batınî karakter taşıyan Cavlakîler'in yaşayış ve hareketidir. Kaynağı meşhur sûfî şeyhi Cemaleddin Sâvi'ye (Ölm. H. 473/M. 1080) bağlanmak istenen Cavlakîliğin sâlikleri, "kütle halinde şehir şehir dolaşan, kendilerini dinî-ahlâkî hertürlü kayıtlardan azâde sayan böylece halkın melâmetini celbetmeyi ve bu sayede sevap kazanmayı hedef tutan, saç sakalları traş olmuş, çıplak gezen, yüksek tasavvufî fikirleri kendi anlayış ve seviyelerine göre bayağılaştıran bekar Kalenderîler olduğu anlaşılmaktadır[43].

Böylece, bir yanda bütün dinî kayıtlardan kendilerini azâde sayan, buna rağmen kendilerini müslüman sayan Cavlakîler ile öte yanda dinî-siyasî bir hareket olarak Türkmen Babalarının, Türkmenlerin geleneksel din anlayışıyla hemahenk olan Babaîlik hareketi bahis konusu yaptığımız devrin bir kültür ve yaşayış atmosferi durumunda bulunmaktadır.

Öyle görünüyor ki Selçuklu sultanları hizmetinde bir vali bulunan Turumtay henüz anılarda yaşayan bu türkmen hareketinin küllenerek bir daha alevlenmemesi, dinî ve fikrî serbestiyeti disiplin altına almada ve bir noktada ortodoksiyi hâkim kılarak Anadolu'da o zaman görülen inanç ve düşünce mozaiğini silmek gayesini güdüyordu.

2 — Teşkilât ve görevliler

Vakfiyeye nazaran görevliler ve bu görevlilerin aldıkları ücret (buğday cinsinden) şu şekilde sıralanabilir.

Önce bütünü vakfedilen Alan Köyü'nün gelirinden aşçıya yılda4, ekmekçiye 4, onarımcıya (meremmetci) 4 ve nazıra yine 4 mud buğday verilmektedir. İsimleri sayılan köyler ve sınırları çizilen yerlerden sonra, buralardan elde edilecek gelirden tedris ciheti için 40, yardımcı için 10, hatiblik görevi için 10, imamet[44] için 6, müezzinlik için 3, on hafız için 30, nakiblik için 2, naathan için 4, Salâhanlık yapan müezzin için 3, kandilciye 4, ferraşa 4, kapıcıya (bevvab) 4, cuma günü tesbih ve dua okuyan dört kişiye 12, gelir tahsildarlığı (cibayet) için 4 ve kitabet ciheti için 4 mud buğday tayin edilmiştir. Mezkûr Alan Köyü de dahil olmak üzere bu çeşitli görevlilere verilen buğdayın miktarı 152 muddu bulmaktadır. Osman Turan'ın bu devir için bir muddun 100-120 kg. olduğu hesabına uyarsak[45] toplam 15200-18240 kg. yapar. Bu sayı sayılan köy ve yerlere nisbetle az bir miktar sayılır. Yalnız, gelirin bütününün dağıtılmadığından, vakfiyeye nazaran, arta kalanın hepsinin mütevelli olan kişiye verileceğinden bu miktarın daha çok olduğu ortaya çıkar.

Vakfiyede öğrencilerin yiyecek giyecek masrafları, vakfın onarımı ve aydınlanma ihtiyaç maddelerinin alınması ayrı ayrı sayılmadığından öyle anlaşılıyor ki mütevelli gelirin bu arta kalanından günün gereklerine göre sarfetmektedir.

Vakfiyede tedris ciheti için 40, yardımcılar için 10 mud buğday tahsis edilmiştir. Bu rakam o zaman medresede sayı yönünden az öğrenci bulunduğuna bir işaret olduğu gibi, vakıf şartlarına uyulursa ilerde bu sayının artış gösteremeyeceğini ifade

Not: Gabriel, Munuments Turcs d'Anatolie (s. 20) de "aynı zamanda medrese ve cami olarak" kullanılıyordu ifadesinin bulunması; Gökmedrese Camii, Gökmedrese, Turuntay Camii adlarının aynı binaya verilmesi bu eserin planının bir cami veya medrese olduğu (a.g.e., s. 22) hususunda kesin bir yargıya varmamıza imkân vermedi.

42) G. Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, süryaniceden ingilizceye çev.: E. A. Wallis Budge, türkçeye çeviren; Ö. R. Doğrul, C. II, s. 540; Houtsma, s. 230; Gencosman çev. 209, E. İ. 2 Bâbâî s. 869; F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s. 157-158.

43) O. Turan, Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak, Köprülü Armağanı, s. 538.

44) Bu rakam kesin değil, metindeki eksiklikten dolayı üç ilâ on mud arasında bir miktar olarak bulunması gerekir. Burada müezzinin adığı üç mudde karşılık altı mud uygun görülmüştür.

45) O. Turan, Selçuk Devri Vakfiyeleri, Celaleddin Karatay, Vakıfları, Belleten, sayı: 45, s. 61.

eder. Ayrıca müderris ve muid olarak kaç kişinin çalıştığı da belirtilmemiştir. Buna karşılık dikkati çeken bir husus memur ve hizmetliler yanında dinî hizmetler için imam, hatip, müezzin, hâfız, naathan, salâhan gibi birçok görevlinin vakfiyede yer almasıdır.

Vâkıf Turumtay nezaret işini evlâdı ve torunlarına şart kıldığı gibi tevliyet vazifesinin de kendisi hayatta kaldıkça bizzat, kendisi öldüğü zaman torunu Mehmed Beğin[46] ve onun kadınlar hariç soyunun yükümlülüğüne bıraktı. Bu yönüyle vakfiyenin bir zürrî vakıf örneği taşıdığı görülmektedir.

3 — Vakfiyenin özellikleri

Turumtay vakfiyesinin şartları arasında dikkati çeken bir husus tedris hizmetinin aile fertlerine öncelikle tahsis edilmiş olmasıdır (T. 90-95). Bu şart şu şekilde belirlenmiştir. "Kendi evlâd ve ahfadından salih ve layık kimseler bulundukça bir yabancının onlar üzerine takdim ve tercih edilmemesi, eğer evlâdından hiç biri yararlı ilimlerin şerefiyle müşerref değilse hariçten bir kimse tayin edilip hizmetin ehil, fâzıl, âlim, kâmil, tahsil günlerinde tedrise kadir bir kimseye tevcih olunmasıdır". Böyle bir kayda Turumtay'dan önce gerek Altun-Aba Medresesi vakfiyesinde (H. 598/M. 1202) ve gerekse sonra Karatay Medresesi vakfiyesinde (H. 651/M. 1253) raslamamaktayız. Her ne kadar aile fertlerini ilme teşvik edici bir maksatla böyle bir şarta yer verildiği düşünülürse de daha sonra tekelci bir hal almasından sakınmak zor olacaktır. Vakıa, Osmanlı İmparatorluğu devrinde şeyhin ve müderrisin vâkıf ve evlâdı tarafından tayin edilişi ve hatta okunacak kitapların isimlerinin vakfiyelerde belirtilmesi ilmin bir noktada kalıplaşmasına ve ilerlemesine engel olduğu hakikatını ortaya koymaktadır[47]. Turumtay vakfiyesinde uyulması gereken şartlardan biri de muid'in, mütevelli'nin hüsnü kabul, tevcih ve tayini ile atanmasıdır (T. 100-105).

Vakfiyede dikkatimizi çeken diğer bir husus ta şudur: Bu devrin vakfiyelerinde görüldüğü üzere, medresede görevli olanlara vakfın gelirlerinden aynî ve nakdî olarak yardım yapılmaktadır. Gök Medrese vakfiyesinde ise bu kişilere yalnız buğday cinsinden ücret (vazife) verildiği ve para verilmediğidir. Bunun 1243 Kösedağ yenilgisinden sonra Selçukluların para darlığı çektiği şeklinde varit olabilecek bir sorunun doğru olmadığını belirtmek gerekir. Zira bu tarihten sonra da medrese ve kervansarayların yapıldığını görmekteyiz. Ancak Selçuklular'ın Moğollar'a ödedikleri ağır vergiler karşısında Anadolu'nun önceki parlak durumunun devam ettiğini söylemeye imkân vermez[48]. Böylece Moğol hakimiyeti altında bile bir maddi sıkıntının bahis konusu olmadığı ve bu durumun 1277 yılına kadar devam ettiği görülmektedir[49]. Vakfiyede görevlilere ücret olarak yalnız buğday verilmesini, vakfın gelirlerinin yalnız köy ve arazilere bağlı kalmasıyla izah etmek kanaatımızca en doğru izah tarzı olur.

Vakfiyede geçen yer adlarına gelince, köy ve arazî adlarının çoğunun türkçe olduğu hemen göze çarpmaktadır. Ancak Arğoma Reze (Rize?), Yordanik, Menderan, Kengelan, Ringök (Renkök?) (T. 40-50) gibi türkçe olmayan adlar da vardır. Bugün bunlardan Yordanik Köyü dışında hiç birinin adının mevcut olmadığı görülmektedir[50]. Anadolu'ya ilk gelip yerleşen Türk boylarından sonra Moğollar'la birlikte Anadolu'ya gelen Türkler de bu bölgenin, yer isimlerine varıncaya kadar, erken türkleşmesine âmil olmuşlardır. H. 645/M. 1247 de tanzim edilen Konya'da Karatay Kervansarayı ve H. 678/M. 1279 da tanzim edilen Sahib Ata'-

46) Mehmed Beğ'in tarihî bir kişiliği olmadığından hakkında bilgi bulunamadı. Babası Sinaneddin Musa hakkında bkz. dipnot : 77

47) B. Yediyıdız. Institution du vaaf au XVII é siecle en Turquie, Paris 1975, s. 237, 273 (Basılmamış doktora tezi).

48) Z. V. Togan, Moğollar Devrinde Anadolunun İktisadi vaziyeti, T.H.I.T.M., s. 21-27; Akdağ, Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. I, s. 204.

49) O. Turan Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 556-557; Pervane Muinüddin, s. 8-9.

50) Bu yerlerin Köylerimiz ve Meskun Yerler Kılavuzu'nda isimlerine rastlanmadığı gibi, mahallinde yaptığımız soruşturmada da bunları duyan ve bilen olmadı.

nın Sivas'ta Gök Medrese vakfiyelerinde rastlanan köylerin etnik durumu daha mütenevvi bir görünüm sunar[51]. Bu, Anadolunun her yanında türkleşme sürecinin eşit ölçülerde olmadığına dair bir işarettir.

Son olarak vakfiyede isimleri şahit olarak geçen kişilerden söz etmek gerekirse bunların bir hayli kalabalık olduğu göze çarpmaktadır. İsmen anılan 23 kişinin dışında "hazır bulunanlardan diğerleri" diye bir de kayıt vardır. Bu şahısların yalnız isim ve baba adları verildiğinden künyeleri hakkında tam bilgiden mahrum olduğumuz için tarihî veya önemli bir kişiliğe sahip olup olmadıklarını bilmiyoruz. Bu devrin ana kaynağı olan İbn Bibî'de isimlerine rastlanmadığı gibi doğup büyüdükleri yerin dışında tanınmamalarından dolayı yine bu devirle ilgili tabakat türündeki eserlerde de isimleri mevcut değildir.

Turumtay Vakfiyesinin sonunda bulunan bir kayıt (ferman-ı âli) aşağıya aynen alınmıştır:

"Merhum Turumtay vakfının ber vechi iştirak (?) mütevelli cihetleri Hafız Mehmed ve Ahmed an evlâd-ı vâkıf arz-ı hâl sunub merhumun murtezika ve huddamı Anadolu (?) muhasebesinde mukayyed olup vakfiyesi henüz muhasebe-i merkumeye kayd olunmamağla sıyaneten li'l-vakf vakfiye-i mâmul-bihası müceddeden Anadolu muhasebesine kayd ve yedlerine suret verilmek bâbında istida-ı inayet itmeğin sadr-ı rûm izzetlü faziletlü efendi hazretleri yedinde olan vakfiyeye nazar ve mazmunı muvafık-ı şer'î ise kayd ve ihticaca salahiyetini ilâm eyleyesiz deyu sâdır olan ferman-ı âlilerine imtisalen Amasya kazasında Turumtay nâm sahibu'l-hayrın evkafını haviye 665 senesi tarihile muverreh ve tarih-i mezburda Amasya kadısı eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed b. Ali'nin imza ve hatmını haviye ve badehu Amasya müftüsü Ömer Efendi'nin vakfiye-i mezkureyi takrizini müştemil imzası ile mazmununun dahi cemmu gafir cem'u kesir şehadetleriyle subutunu mübeyyin halen Amasya kadısı Osman Efendi'nin imza ve hatimlerini muhteviye olup uslub ve suhuh-ı vakfiyeye mutabık mazmunı şer'i şerife muvafık olmağla kayd ve ihticâca sâlih olduğunu sadr-ı rûm faziletlü Efendi Hazretlerinin şeriyatçısı (?) Ahmed Efendi ilâm etmekle mucibince mahalline kayd ve suret verilmek babında fi sene 3 Şevval 1170 tarihinde sadır olan ferman-ı âli mucibince mahalline kayd olunmuştur."

51) Anadolunun tarihi topoğrafyas, hakkında daha geniş bilgi için bkz. O. Turan, Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı, Belleten, sayı: 42, s. 220; Aynı yazar, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri, Belletten, sayı: 45, s. 67-71; Cl. Cahen, Preottoman Turkey, s. 327-28; P. Wittek, Bizanslılardan Türklere geçen yer adları, çev.: Mihin Eren, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C. I, 1969, s. 195-240.

III — TURUMTAY VAKFİYESİ
(Tercüme)

Hamd bütün güzelliklerin yaratıcısı ve yarattıklarında geniş lütuflar gösteren, her aydın, itaatkâr kuluna nimetlerinin şükrünü tevzi eden, huşu sahiplerinin kalbine hikmetinin nurlarını tevdi eden Allah'a mahsustur. Ona sonsuz ihsanı ve yaygın lütfundan dolayı hamdederim. Onun tek ve ortağı olmayan bir Tanrı olduğuna şehadet ederim. Bu şehadet felâketlerin gelişine karşı bir hazırlık ve kıyamet günü için bir zahiredir. Keskin bir hak parlak bir ışık özsözlü olarak gönderdiği (Hz) Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şahadet ederim. Allah ona ve parlak yıldızlar gibi hidayet rehberi olan âl ve ashabına, yeryüzünü sulayan ve kandıran bulutlar gibi üzerlerine cömertçe bereketli olan bir salat ve selâm buyursun. Maksada gelince, bu vakfiye, sahih ve şerî sadakatı yüksek ve delilleri doğru olan, lüzumu ve devamlılığı arzulanan, uyulması gerekli açık bir hitap, kesinliği ve devamlılığı istenen bir yazıdır. İçeriği onu bildirir ve mahiyetini açıklar. (Şöyle ki:) Büyük emirlerin övüncü ve ulu'ların iftiharı cömert ve yücelerin önderi, mekrumet erbabının umdesi, güzel hasletlerin birleştiği yer, kâdir, fâzıl ve iyilik sahibi melikü'l-azizi'l-allâm olan Tanrı bol lütufları ve iyiliklerine erişen beğlerbeği Turumtay....[52]. İbn Abdusselâm - ikbal ve iclâli devam etsin, Allah onun eserlerini ebedî kılsın, devletine zeval vermesin, iyiliklerle makamın süslesin, yakınlarına yardım etsin, iktidarını ve iyiliklerini artırsın-Dünyanın sürekli olmayacağına ve âhiretin sefâ ve sürûruna tam kanaat getirince vakıtlarını Yaratanının ve Râzıkının taat ve ibadetine hasretti. Himmetini câri sadakalara yöneltti. Müminler arasında kalıcı iyiliklerle tanınmayı arzuladı. Allah'ın şu kelâmına dikkat ve kalp gözüyle baktı "Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette yollarımıza eriştireceğiz. Allah, şüphesiz iyilik edenlerle beraberdir[53]." Allah'ın şu kelâmındaki vadini istedi: "Sizde olanlar tükenir ama Allah katında olanlar sonsuzdur, tükenmez[54]." Ayrıca Kur'anda geçen şu ilâhî söz ile sevap kazanmayı arzu etti: "Kadın, erkek, inanmış olarak kim iyi iş işlerse, ona hoş bir hayat yaşatacağız, ecirlerini yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz[55]." Yine Peygamberin "İnsanoğlu ölünce üç ameli hariç diğerleri kesilir: Kendisine dua eden evlâd, yararlanılan ilim ve sürüp giden sadaka[56]", hadis-i şerifine uymaya çalıştı. Yüce Peygamberin şu hadis-i şerifi üzerinde düşündü : "Ey Âdem oğlu! senin için malından, yiyip tükettiğin, sadaka verip ardından bıraktığın şeyden başka ne var?"[57]. Hayırlı işler kazanmaya çalışınca durmada olduğunu görüp ve vesilelerin en mutluluğun yararsız emellerden uzak yükseğinin menfaatlerin en layik ve yücesinin, günahkârların alınlarından yakalandığı günde itaatsizlik ve yasaklanan şeylerden kurtuluş fidyesinin sadaka olduğunu güzel bir vukuf ve şuur ve sâfi bir kalp ile anlayıp idrak edince, amelinin sevabı kesilmeyenlerin zümresine girmeyi ve dünyasında âhireti için hazırlıkta bulunmayı ve buna göre işler yapmayı arzu etti. İyilikler içinden vakfı seçti. Çünkü vakıf, herkesin dilediklerini yerine getiren Allah katında hayratın en yükseği olup, faydaları gecelerin ve gündüzlerin gelip geçmesiyle yenilenip duran, gelirleri ayların, yılların tekrarı ile kuvvet kazanan ve hayır olarak semeresi kesilmediği gibi ölümle de ürünleri yok olmayan bir sadakadır. Özellikle Kur'anın anlamına vâkıf olmaya bir vesile, her zaman faydalı ilimler kazanmaya götüren bir yoldur. Bunun üzerine, vâkıf yazılmış bir metnin kendisinden sadır olduğu zamana kadar elinde ve tasarrufu altında kendine mahsus hakkı ve mülkü bulunan şeyleri sözle ve hareketiyle, tasarruflarının ve teberrularının sağlam ve geçerli olduğu bir zamanda, hâlis bir niyyet ve riyadan uzak bir zihniyet ile vakf, habs, tahlîd ve tesbil etti. Onlar da şunlardır :

52) Bir kelime okunamadı.

53) XIX, Ankebût, 69.

54) XVI, Nahl, 96.

55) XVI, Nahl, 97.

56) Müslim, Vasiyye, 14; Tirmizi, Ahkâm, 36; Ahmed İbn Hanbel, III, 372

57) Müslim, Zühd, 3; Tirmizi, Zühd, 31; Nesaî, Vasaya, 1.

Amasya'ya bağlı Erğoma[58] ارغوها nahiyesinde kâin ve şöhretine bincen sınırlarının belirtilmesi gerekli olmayan Alan[59] الان karyesinin tamamı. Vâkıf bu karyeyi imaretine tayin ve bu imarette bir ölçeği çorba ve iki ölçeği hayr için olmak üzere günde üç ölçek buğday pişirilip fakirlere verilmesini şart kıldı. Adı geçen karyenin gelirinden aşçıya yılda 4 mud[60] buğday, onarımcıya yılda 4 mud buğday ve imaretin nazırına yine yılda 4 mud buğday tayin etti. Vakfın nezaret işini evlâdı ve *torunlarına* şart kıldı. Ilıca[61] ايلجه isimli karyenin tamamı, Ilgazı[62] الغازى isimli karyenin tamamı, Köyceğiz[63] كوى اجوكز isimli karyenin tamamı, Ahurcuk[64] اخورجق isimli karyenin tamamı, Reze,[65] رزه isimli karyenin tamamı. Bu karyelerin hepsi Amasya'ya bağlı Geldiklen[66] گلدكلات nahiyesinde kâindir. Hudutları Karlu[67] قرلو karyesi sınırındaki Bıldırcınlık بلدرجنلق ve Yorkanik[68] يورنانك yolundaki Çayıryeri جايير يرى denilen yere ve Kepez[69] كبز namile tanınan mevziye bitişik olup, oradan Dereçatı دره جاتى ve kumartaş قوماراطاش adlı yere, Kepezkaşı كبز قاشى adı ile bilinen Sakızlıkağacı شجر صاقزلق bulunan yere, oradan Dolular[70] دولولر karyesine, oradan Delikkaya'da belirli mekâna, oradan Kurubağı'nın altındaki Dereçatı adı ile meşhur yere, oradan Rinkök رنكوك adı ile bilinen alana, oradan Tekke yoluna bitişik Kürtler[71] Meşhedi ismiyle maruf İslâm kabristanına, yani Tekye yoluyla bilinen yere karışan yolun bitişiğine, oradan İnardıcı ان اردوجى namile bilinen yerin tepesinde kâin Inceyol adlı yere ki bu İnardıcı adlı yer Çavuş[72] namile bilinen yerin üstünde kâin Süleyman karyesine iner. İnceyol isimli yerden dereye varan yoldaki Çalıtayburnu جالیتای بورنی diye isimlendirilen yere, oradan Menderan مندران *mamile mamile* maruf mahalle, oradan Kengelan[73] Türbesi كلان تورىسى isimli karyede vaki Kostaşı'na, oradan Ahurcuk اخورجق karyesine bitişik ve buraya ulaşan Yoğunark isimli yere, oradan umumi yolda kâin müslüman kabrisyonına ki bunun yanında ahalisi tarafından Küçüktepe تليل صغير diye anılan ve Bağılca[74] بغلوجه hududunda bulunan tepe, bunun

58) Tapu-Kadastro Genel Md. Sivas İcmal Defteri, s. 24 ارغوما

59) Ilısu bucağına bağlı, Köylerimiz, s. 118; Meskun Yerler, s. 41.

60) Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. "Lehçe-i Osmani" de *müdre, keramut, batman nev'i* suretinde izah edilmiştir (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, s. 597). Hububata mahsus ağırlık ölçüsü (H. Kazım Kadri, Türk Lûgatı, C. IV). 1330 tarihinde Ömeli Mısır irdebi ile mukayese edip eşit olduğunu söyler: 69,5 *kg. hububat veya 90 litrelik* bir hacim (W. Hilz., İ. M. G., 45, 46). Bu ölçü birimi yerine ve zamanına göre değişir. En az 2,5 en fazla 20 kiledir. XV. ve XVI. yüzyıllar için Anadolu'da buğday için 1 kile: 4 şinig: 8 kilo hesap edilirse 4 mud 640 kilo eder. (Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 10, 13, 46).

61) Köylerimiz'de Ilısu diye geçer (s. 118) Bugün Taşova'ya bağlı bir köy adı. Amasya Tarihinde adına rastlanır (C. I, s. 349).

62) Ilgazi eski adı Zara yeni adı Doğantepe olan bucağın bir köyüdür (Köylerimiz, s. 118, Meskun Yerler, s. 526).

63) Doğantepe (Zara) ye bağlı, Köylerimiz, s. 119.

64) Ahurcuk ismine rastlanmadı.

65) Reze veya Rize isimli bir köy adına rastlanmadı. *Amasya'daki araştırmamızda* şehre yaklaşık 6 km. mesafede Ziyere زيره ismi yer olması lazım geldiği *üzerinde duruldu.*

66) Amasya'da Geldingen şeklinde de söylenir. Amasya'nın yanında, bukünkü Gököyük *Çiftliği içinde kalan* yer. Amasya Tarihi'nde geçer (C. I, s. 350).

67) Bugün Karlu köy diye bilinen arazi, *Geldiklen* ile Bağluca köyü arasında bulunur (Sözlü bilgi).

68) Köylerimiz, s. 119.

69) Bu yerin bugün Amasya yakınında Merkezci kışlacığı civarında bir arazi olduğu ifade edilir (Sözlü bilgi).

70) Delüler veya Dolular adlı bir köye rastlanmadı.

71) Köylerimiz, s. 119; Meskun Yerler, s. 784.

72) Köylerimiz, s. 119; Meskun Yerler, s. 243.

73) Yukarda adı geçen Gediklen olması muhtemel.

74) Köylerimiz, s. 119; Meskun Yerler, s. 115.

da yukarısında Üyük [75] يوك ا diye bilinen yer vardır. Oradan, açıkladığımız üzere bir yerden diğer bir yere dönen mekanları, menzilleri katederek adı geçen kırlu sınırına ulaşır. İşte burası yukarıda adı geçen karyelerin hududundan uzanıp gelen sınırların sonudur. Allah (Vâkfın) hayratını kabul etsin. Zikrolunan vakıfları bütün hudut ve hukuku ile vakfetti. Gelirleri, evlâdından olan mütevelli eliyle ihtiyaç halinde, önce vakfın delik ve çürük yerlerinin tamirine sarfedilecek. Vâkıf, geri kalan gelirler için takip edilecek bir yol ve baş vurulacak bir yasa koydu. Yani gelirlerin geri kalanını Gök Medrese adıyla meşhur medreseye tahsis etti. Bu medresede tedris ciheti için yılda 40 mud buğday, yardımcılar için yılda 10 mud buğday, hatiblik için yılda 10 mud buğday, imamet için yılda.... [76] mud buğday, müezzinlik için yılda 3 mud buğday, peygamberin, vâkıfın, ana babasının, akrabasının ve diğer müslümanların ruhları için Kur'an okuyup bağışlayan on hafız için yılda 30 mud buğday, nakiblik için yılda 2 mud buğday, naıthan için yılda 4 mud buğday, salâhanlık yapan müezzin için yılda 3 mud buğday, camiin kandilcisi için yılda 4 mud buğday, ferraşlık için yılda 4 mud buğday, kapıcılık (bevvaplık) için yılda 4 mud buğday, cuma namazı sonunda tesbih ve salâvat-ı şerife okuyan dört kişi için yılda 12 mud buğday, cibayet (gelir tahsildarlığı) için yılda 4 mud buğday ve kitabet ciheti için yılda 4 mud buğday tayin etti. Vâkıfın tayin ettiği üzere hak sahiplerine hisseleri tamamen verildikten sonra, arta kalanın hepsi bu vakfa mütevelli olan kişiye sarf olunacak. Vâkıf kendisi hayatta olduğu sürece vakfın tevliyetini ve bütün işlerini üzerine aldı. Öldüğü zaman bu görev oğlunun oğlu ve çocuğunun çocuğu ikbal sahibi, yüce, reşid, müdebbir, said ve mütefekkir, merhum Emir Sinaneddin Musa[77] oğlu Mehmed Bey'e sonra onun kadınlar hariç soyu ve nesli boyunca taakup ve tenasül eden oğullarının en yetkinine, oğulları ve erkek evlâdı tükenince kız evlâdı ve torunlarına, bu kız evlâd ve ahfadından en salahiyetlisine bütün ahval ve maslahatı ile tefvizine, sonra günlerin ve yılların birbirini takip etmesi ile akraba ve soyundan hiç kimse kalmadığı zaman evkafın tevliyet işleri ve istiğlali Amasya beldesinde şer'î işleri deruhte eden kişiye yani adı geçen yerdeki kadı ve valinin emrine verilir. Vâkıfın kararlaştırılan ve yazılan şartları cümlesinden olmak üzere tedris hizmetini kendi evlâd ve ahfadından sâlih ve layık kimseler bulundukça bir yabancının onlar üzerine takdim ve tercih edilmemesini; yüksek ilimler ile meşgul bulunan evlâdından mülazemet mevkiinde ve himaye mahallinde bulunan herhangi birinin liyakatı ve bu işe hak kazandığı ortaya çıkınca bir gün, hatta bir saat gecikmeden tedris hizmetinin kendisine meşru hakkı olması dolayısiyle verilmesi; eğer evlâdından hiç biri yararlı ilimlerin şerefiyle müşerref değilse adı geçen mübarek hizmete hariçten bir kimse tayin edilip, hizmetin ehil, fâzıl, âlim, kâmil, tahsil günlerinde tedrise kadir ve bu hususta fıtrat ve hılkatında zaten mevcut olan firaset sebebiyle âlim ve mümtaz bir kimseye tevcih olunmasıdır. Uyulması gerekli şartlardan biri de müderristen başka bütün mürtezikanın tayin ve azil işlerinin mütevellinin elinde olmasıdır. Onun her zaman reyi geçerli ve fikri muteber olacak; her şey onun marifet ve rızası ile yapılacak, muid bile ancak mütevellinin hüsnü kabul, tevcih ve tayini ile atanacaktır. Evkafta adı geçen belirli vazifelere hak kazananlar da aynı şartlara tabidirler. Vâkıf bunu şer'î yönden sahih, açıkça ve kesin olarak vakfetti. Böylece, hepsi, yazıldığı ve anlatıldığı şekilde uygulanmak ve sürekli

75) Göyük olarak geçer; Köylerimiz, s. 119, Bugünkü Gököyük çiftliğinin yayıldığı arazi (Sözlü bilgi).

76) Üç ilâ on mud arasında olması gerektir.

77) Seyfeddin Turumtay'ın oğlu Sinaneddin Musa 1276 yılında rehin olarak Mısır'a götürüldü. Baybars tarafından hapsedildi. Onun yerine geçen oğlu Berke tarafından 1278 tarihinde yanındakilerle birlikte serbest bırakıldı. (İbn Bibî, Tıpkı basım, s. 664-5; Houtlma, 313; İbn Şeddad, Baybars Tarihi (Yaltkaya çev. s. 156).

bir şekilde geçerli olmak üzere, geri dönülmemek kaydıyla hükme bağlanmıştır. Dolayısıyla ayrı ayrı belirlenen esasları ve tam olarak açıklanan ayrıntıları değiştirilmez. Bilâkis bu vakfın gölgesi sonsuza kadar eksik olmaz. "Bunu işittiken sonra değiştiren olursa, günahı değiştirenlerin üzerinedir. Allah bilen ve duyandır"1. Herhangi bir sultan, vezir, vali, emîr, hâkim, nâib, müfettiş, mutegallip tebdilini kasteder ve başkalaştırılmasını emrederse Tanrı'nın ve meleklerinin, bütün insanların lâneti onun üzerine olsun. Bu hayrı yürütmeye çalışanı Allah cehennem azabından korusun. Cennetle ziyafetlendirip onu huri ve gılmanla mükâfatlandırsın. Yarabbi bize aynı şekilde iyilikler ihsan et. Bizi bağışla. Bu olayın tanıklığı, tahriri, beyanı, takriri hicrî 665 senesi recep ayında vâki oldu.

Şahitler :

Abdullah b. Mehmed
Hüseyin b. Abdullah
Abdülcelil b. Yahya
Abdurrezzak. Osman
İbrahim b. Ali
Gıyâs b. Gıyâs
Salih b. Abdullah
Abdulkerim b. Abdurrahim
Kasım Beğ b. Fazlı Beğ
Mahmut b. Mustafa
Hasan b. Salih
Nasr b. Gıyâs
Halil Beğ b. İbrahim
Mehmed b. Ahmed
Hasan b. Hüseyin
Mehmed b. Ali
Halil b. Mahmud
Ali b. Mehmed
Mehmed b. Mahmud
Ömer b. Abdurrahman
Cün (ey) d (?) b. Hamid
Ali b. Veli
Hamdi Çelebi b. Mahmud

ve diğer hazır bulunanlar.

الحمد لله مبدع اصناف البدائع وموسع الطاف الصنايع الذى اوزع شكر نعمه كل منير طائع واودع نور حكمه قلب اللبيب الخاشع احمده على احسانه المتتابع وافضاله الشايع واشهد ان لا اله الا الله وحده لاشريك له شهادة اتخذها عدة لنزول الفجايع وذخرا لليوم القارع واشهد ان سيدنا محمدا عبده ورسوله ارسله لحق قاطع وسناء ساطع وضياء لامع وكلام جامع صلى الله عليه وعلى آله واصحابه النجم الزواهر الطوالع صلوة تجود عليهم بركاتها بود الغيوث الموانع اما بعد فهذا كتاب صحيح شرعى واعلى الصدق وسداد ادلته وخطاب فصيح مرعى حبب على اللزوم والامتداد والية يعلم مضمونه ويظهر فحواه ويفهم مكنونه ويشعر معناه عن ذكر ما واه فخر الامراء العظام وذخر الكبراء الفخام اسود الاكارم والاماجد عمدة المكارم ومجمع المحامد صاحب القدر والفضل والانعام المختص بمزيد لطائف عوارف الملك العزيز العالم الروم ملاى .... (١) بن عبد السلام بكلر بكى دام اجلاله واقباله واجرى الله تعالى آثار عزته على صفحات الايام ورباط الجناب دولته باوتاد الخلود والدوام وزين صالم الاحسان بمكانه ومنّ على ارائك الانسان بتخليد زمانه واعان انصاره واعاض عزه واقتداره وابقاه الله على تشييد اصول الحسنات وتمهيد مباني المبرات لما علم عدم بقاء الدنيا وفتورها جزما وقطعا وفهم صفاء العقب وسروره عزما وسمعا وحرصا وقاته الى الاعانة بخالقه وعبادات رازقه وبذل نعمته مصروفا بصدقات الجاريات واراد ان يكون معروفا بين المؤمنين بالمبرات الباقيات وامعن النظر ببصيرة الفؤاد وعين اليقين فى قوله تعالى " والذين جاهدوا لنهدينهم سبلنا وان الله مع المحسنين " وطمع بوعد قول الله الملك العزيز الخلاق " ماعندكم ينفد وماعند الله باق وابتغى بالثواب العظيم والاجر الجسيم الذى هو فى الكلام القديم مذكور مكنون وهو قوله تعالى " من عمل صالحا من ذكر او انثى وهو مؤمن فلنحيينه حياة طيبة ولنجزينهم اجرهم بأحسن ماكانوا يعملون " وتبركا بقول سيد الانام ورسول الملة العلام محمد صلى الله عليه وعلى آله وصحبه صلوات دائمة الى يوم الحشر والقيامة " اذا مات ابن آدم انقطع عمله الا عن ثلاث ولد صالح يدعو له وعلم ينتفع به وصدقة جارية فى سبيل الله " وتامل فيما قال سيد المرسلين "ليس لك من مالك / الا ما اكلته فافنيته او لبسته فابليته او تصدقته فابقيته" ولما جاهد فى اكتساب العمل الصالح وشاهد الحسنى فى اجتناب العمل الطالح وعلم باحسن الوقوف والشعور وفهم بصفاء القلوب والحبور ان اقوى الذرايع واعلاها وارفى المنافع واسناها صدقة تكون فدية للمناهى والمعاصى يوم يؤخذ المجرمون بالنواصى والاقدام احب واراد ان يندرج فى زمرة من لاينقطع عمله وتزود من دنياه لعقباه ويعمل فى اراله لاخراه واختار الوقف (١) / من وجوه الخيرات اذ هو ارفع الخيرات عند قاضى الحاجات يتجدد فوائده

على مرور الليالي والايام ويتايد عوائده على كرور الشهور والاعوام لاينقطع بالممات اثره كما لاينقضي في الخير ثمره لاسيما ماكانت وسيلة لالاء معاني القرآن اوداعية لتكميل دراسة العلوم النافعة في كل احيان وازمان ووقف وخلد وابد وحبس وسبل بنية اتبين الخلوص عن الرياء حال 35 نفاذ تصرف المباري بقوله الصحيح وفعله الحايح ماهو له وملكه وحقه / وفي يده وقبضته وتحت تصرفه وعوزته الى حين صدور هذا الوقف المقرر والحبس المحرر وذلك بجميع القرية المدعوة بالان المستغنية عن التحديد والتعريف لشهرتها وعدم سميها بناحية ارغرما (٢) من توابع اماسية عينها احمارة الواقف وشرط ان يطبخ فيها كل يوم ثلاثة اتفزة من الحنطة وتفيز منها للشيوربا (حي) وتفيزان للخير ويصطلى للفقراء وعين لذلك في كل سنة اربعة امداد من البر من القرية 40 المزبورة وللخباز بكل عام اربعة / امداد من الحنطة منها وللمرمم في كل سنة اربعة امداد من البر منها ولنار الصمارة في كل سنة اربعة امداد من الحنطة منها وشرط جهة النظارة للاولاد اولاد اولاده وبجميع القرية المدعوة بايلجة وجميع القرية المدعوة بالنازي وبجميع القرية المدعوة بكوى اجوكز وبجميع القرية المدعوة باصورجق وبجميع القرية المدعوة برزه كلهن بناحية كلدكلان من توابع اماسية حميت عن الافات والبلية حدودهن متصلة بالموضع بلدرجنلق / الواقع في حد قرية قرلر وبالموضع المسمى بجايريرى الواقع في اريق بوردلنك وبالموضع المشهور بكبز ومنه الى محل مسمى بدره جاتي وقومار لاش والى مقام معروف بكبزقاشي الذي هو شجر ما تزلق ومنه الى قرية دلولر ومنه الى مكان معين بدلكلوقبا ومنه الى موضع مشتهر بدره جاتي تحت كرم قوروباغي ومنه الى مشترك معروف برنكوك والى قبور المسلمين التي هي مشهورة بمشهد كورد لر يعني في اتصال الاريق في 50 سبيل المحل المعروف بتكية / ومنه الى موضع المسلوم بانجه يول الذي هو كائن في قلة محل مشهور بان اردوجي الذي و تنزل الى قرية سليمان التي هي كائنة فوق الموضع المعروف بباروش ومنه الى محل مسمى بجاليتاى بورني الذي هو واقع في اريق الذي ينزل الى الوادي ومنه ينتهي الى محل معلوم بمندران ومنه الى قوج اشي الذي هو واقع في قرية بكك كلان توربه سي ومنه الى 55 المكان المعين ببنون ارق الذي هو ينتهي ويتصل الى قرية انوربق ومنه الى قبور / المسلمين الكائنة في اريق الماشة وفي جنبها وقربها تلة يسيرة يذكر عند المها بتليل صغير الذي هو من حدود بنلوجة وفوقها موضع معين ومبين بايوك ومنه يصل قاع المنازل والامكنة الدائرة من موضع الى موضع آخر على ماشرحناه وقررناه الى محل مذكور بقرلو صنوري وهو آخر ممتد من حدود القرى المزبورة تقبل الله خيراته وضاعف بالاجر مثوباته بجملة حدودها وكافة حقوقها اى 60 جميع مارزقه الله تعالى من دخلها وريعها (١) فيصرف اولا بيد المتولي / من اولاده الى

ترميم الرتبات ورتق الشقبات عند ظهور الخلل والاحتياج اليها كما هو موجب شرع القديم ثم يعمل لما بقي من المحصولات اسلوبا يستمد عليه وقانونا يرجع اليه حيث انه قد عين لمصالح المدرسة الشهيرة بكوك مدرسة وعين لجهة التدريس في كل سنة اربعين مدا من الحنطة ولجهة الامامة في كل عام عشرة امداد من الحنطة ولجهة الخطابة في كل سنة عشرة امداد من الحنطة ولجهة الامامة في كل سنة (٢) امداد من الحنطة وللمؤذنين في كل سنة ثلاثة امداد من / الحنطة وعين لعشرة نفر من الحنطة في كل سنة ثلاثين مدا من الحنطة ليقرؤا بالقران العظيم والبقرآن الكريم لروح رسول الله الشكور ولروح واقف المذكور ولارواح والديه واقربائه ولسائر المسلمين المستحقين ولجهة النقابة في كل عام مئتين من البر منها ولجهة المعرق بنعت رسول الله سيد الانبياء والمرسلين في كل سنة اربعة امداد من الحنطة ولجهة المؤذنين المعروف بصلاخوان في كل سنة ثلاثة امداد من البر منها ولجهة السراج الجامع / في كل عام اربعة امداد من الحنطة ولجهة الفراش في كل سنة اربعة امداد من البر منها وللبواب في كل عام اربعة امداد من الحنطة وعين لاربعة نفر اثني عشر مدا في كل سنة من الحنطة ليسبحوا ويصلوا عقيب صلات الجمعة على سيد الانام ورسول الملك العلام محمد صلى الله عليه وعلى آله واصحابه الكرام ولجهة الجباية في كل عام اربعة امداد من الحنطة ولجهة الكتابة في كل سنة اربعة امداد من الحنطة ويصرف جميع ما فضل بعد اعطاء حصص طلبة المستحقين / على ما عينه الواقف المذكور تقبل الله خيراته الشكور جهة معينة ووظيفة مبينة لمن يكون متوليا على اوقافه وجعل التولية والولاية في كافة امور الاوقاف المذكورة وعامة مهماتها وخصوصياتها لذاته الشريفة ولنفسه النفيسة الكريمة مادامت روحه في قالبة ابنيته وكان في العيش والغنيمة والانقضى نحبه وتاربه يفوض امور التولية الى ابن ابنه وولد ولده (1) الخطير الامير والمقبل الرشيد والمدبر والمفكر السعيد محمد بيك بن المرحوم امير / سنان الدين موسى ثم لاصلح اولاده وارشده واملحه واسعده من ابنائه دون بناته بدانا بعد بطن ونسلا اثر نسل على ما تعاقبوا وتناسلوا وتعاقبوا وتكاثروا او انحل انقرض الابناء كلهم ولم يبق من اولاده الذكور واحدا نفس واحدة يمنع ويزاحم (2) ويدفع ويساهم فيباشرة الاناث من اولاده واحفاده وامور التولية تفوض مصلحتها وجميع احوالها الى البنات اى من الاولاد الذريات الاصلح فالاصلح وان انعدمت عامة / الذراري والاصناف ولم يوجد منهم الوضيع والاشراف بمرور الايام وعبور الاعوام وتعيين افتراض الاتارب والتعلقات بشربهم من كاس الممات ولم يبق فرد يتصف بالحيات يفوض امور التولية واسـفلالهـا

1- وولده وولده

2-m. يراهم

لمن تقلد امور الشرع الشريف بمدينة اماسية المحروسة اى يتصرف تولية اوقافه كل من يكون
واليا وقاضيا فى المدينة المزبورة ومن جملة شرائطها المستحسنة المقررة المقبولة بكافتها
وتعيينات المحررة المرضية المقبولة بساحتها ان / يكون المدرس فى كل زمان من اولاده
واحفاده اذا وجد منهم من يصلح ويليق اقامة خدمات التدريس ولم يتقدم عليه اجنبى من الاخرين
جدا او كل من يكون فى مادة الملازمة ومحل الرعاية والحماية من اولاده المشغولين بالعلوم
الجلية لا يؤخر اعطاء التدريس اليه مادام تعينت لياقته الجميلة واستعداتها يوما واحدا
بل ساعة وآنا ويساق اليه بسبب كون جهة الشرعى ولو لم يوجد احد من اولاده الذى هو مشرف
/ ومنتظم بشرف العلوم النافعة البهية يعين للخدامة المسرورة المذكورة غير من الاجانب
ويوجه الى من يكون اهلا وفاضلا وعالما وكاملا تادرا بالدراسة فى الايام الاقتدال المعهود
بين العلماء الكرام وارباب الشهود بسبب الكياسة والفراسة الواقعة فى جبلته وخلقته
لايجاب الضرورة فيهذا الباب ومن جملة شرائط المرعية اللازمة ان يكون مرتل جميع المرتزقة
ونصب قاطبة المستأكلة سوى المدرس فى نظر المتولي بحيث أنه يصير رأيه الثاقب وفكره
الراتب / معتبرا ومقبولا فى كل زمان ويكون بمعرفته ورضاه حتى ان السيد لاينتصب فى
المدرسة المسفورة الا بحسن قبوله وتقليده وتوجيهه وتعيينه وكذا سائر من يستحق الوظيفة
من اوقافه المعينة المرتمة المار ذكرها وقفا صحيحا شرعيا وحبسا صريحا مرعيا ثابتا بتلا
فصار كل ذلك وقفا لازما مقررا ومقبولا ومعتبرا مخلدا ومحكوما بصحته ولزومه على الوجه
المزبور والنمط المسطور لايبدل احواله المعينة المفصلة ولا يغير شروطه / المبينة المكملة
بل يكون غلتها وقفا مؤسسا دائما سرمدا "فمن بدله بعدما سمعه فانما اثمه على الذين
يبدلونه ان الله سميع عليم" فمن قصد فى تبديله وامر فى تغييره من سلطان او وزير او
وال او امير او حاكم او نائب او مفتش او متغلب فعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين
ومن سعى فى تمشيته اعتقه من عذاب النيران وشرف بضيافة الجنان ولقاه بالحور والولدان

110 اللهم ارزقنا بمثل الاحسان واعف عنا / يا رحيم يا رحمان يا معين يا مستعان وعلى هذا وقع الاشهاد والتحرير والبيان والتقرير فى شهر رجب المرجب من شهور سنة خمس وستين وستماية هجرية جلالية مصافوية ·

شـــهود الحال

شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه
عبدالله بن محمد	قاسم بك بن فضلى بك	خليل بن محمود	حسين بن عبدالله	محمود بن مصطفى
شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه
على بن محمد	عبدالجليل بن يحيى	حسن بن صالح	محمد بن محمود	عبدالرازق بن عثمان
شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه
نصر بن غياث	عمر بن عبد الرحمن	ابراهيم بن على	خليل بك بن ابراهيم	خند بن حامد
شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه		
غياث بن غياث	محمد بن احمد	على بن ولى	صالح بن عبدالله	
شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه	شهد بما فيه	وغيرهم من الحاضرين
حسن بن حسين	حمدى جلبى بن محمود	عبد الكريم بن عبدالرحيم	محمد بن على	

Sh. 108'de dipnot 1 : 9. cu satırdan bir kelime okunamadı.

Sh. 108'de dipnot 1 : 27 satırda m. الواقف

Sh. 109'da dipnot 2 : 6 satırda m. ارغوها

Sh. 109'da dipnot 1 : 27 satırda m. ربعها

Sh. 110'da dipnot 2 : 5 satırda bir kelime okunamadı.

EDİRNE'DE SÜLEYMAN PAŞA VAKFINA AİT İKİ BERAT

DOÇ. DR.
ABDÜLKADİR ŞENER

Vakıflar Dergisi'nin XI. sayısında (s. 7-17), Edirne'de Süleyman Paşa Camii Vakfiyesini tanıtmış, bu vakfiyenin metin ve ve tercümesini yayınlamıştık. Vâkıfın torunlarından Belkıs Çağatay Hanım'ın arzusu üzerine bu vakfiyeyi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı'na verdik. Şimdi bu vakfiye, adı geçen Genel Müdürlük Arşivinde (Dolap, No. 2160) saklıdır.

Bu kez, sayın Belkıs Hanım tarafından yakınlarından alınıp bize intikal ettirilen aynı vakıfla ilgili iki berat-ı humayu'nun fotokopileriyle yeni Türk harflerine çevirdiğimiz metinlerini sunuyoruz. Bu beratların asıllarını da, yine Belkıs Hanım'ın arzusu üzerine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv ve Yayın Dairesi Başkanlığı'na veriyoruz. Takdir edileceği gibi, bu tür belgelerin korunması için en güvenilir yer, elbette adı geçen Arşivdir.

Sultan İkinci Abdulhamid'in tuğrasını taşıyan bu beratlardan birisi 20 Cemaziyelevvel 1299 (9 Nisan 1881) tarihli tevliyet yenileme beratıdır. (1) Bu beratta, mülhak vakıflardan Edirne'de vâki Süleyman Paşa Camii Vakfı tevliyetinin günlük beş akçe ücretle vâkıfın torunlarından Refia Hanım kızı Aişe Sıddıka Hanım adına yenilendiği bildirilmektedir.

Bu beratın arkasında ise,, "Kalem-i cihat-ı Evkaf", "Evkaf İdaresine kayd oluna", "Edirne Mahkeme-i Sicilline kayd olundu" ve "İşbu berat aynıyla Evkaf Sicilline kayd olunmuştur. 5 Nisan 98." ibareleriyle dört resmî mühür, iki sahh ve kayıt numaraları vardır.

21 Zilhicce 1303 (20 Eylül 1885) tarihli öteki beratta da Aişe Sıddıka Hanım'ın öldüğü ve adı geçen vakfa ait tevliyetin, yine beş akçe günlük ücretle Aişe Sıddıka Hanım'ın kızı Derviş Fıtnat Hanım'a verildiği belirtilmektedir.

1) Bilindiği gibi, Osmanlı Padişahları tahta çıkınca, genel olarak, vakıflara ait bütün beratları yenilerdi.

2) Bu tarih, 28 Cemaziyelevvel 1299/17 Nisan 1881 yıllarına denk gelmektedir.

Bu beratın arkasında ise, "Kalem-i cihat-ı Evkaf" ibaresinden başka, berat tarihi, kayıt numaraları, iki resmi mühür ve iki sahh bulunmaktadır.

Bu beratta dikkatimizi çeken husus, Edirne'de vâki Süleyman Paşa Vakfına ait vakfiyenin kayıtlı olmadığına ve adı geçen vakfın her nekadar vakfiyesi yok ise de tevliyetinin vâkıfın ilk batından en büyük evladına verilmesinin teamül halinde olduğuna işaret edilmesidir.

Bundan anlaşılıyor ki bir çokları gibi, bu vakfa ait vakfiyenin de, kayıtsız olması dolayısıyla, yok olduğu sanılmaktadır. Oysa vakfiye mevcuttur ve vâkıfın evlatları tarafından saklanmaktadır. Vakıflar Nezaretine intikal etmeyen ve hâlâ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce bilinmeyen pek çok vakfiye ve vakıfla ilgili belgeler, bir kısım yurttaşın elinde ve kaybolmaya mahkumdur. Bunlardan bazıları zaman zaman Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne intikal etmekte ise de, bir genelge ile tarihî, hukuki ve kültürel yönlerden çok değerli olan bu tür belgelerin Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivine intikal ettirilmesi için yurttaşların uyarılması, kanımızca, hem oldukça yararlı olur, hem de millî bir hizmettir. Belki bu sayede bu belgelerin büyük bir kısmı yok olmaktan kurtarılır, gün ışığına çıkmış olur ve bilimsel araştırmalara ışık tutar.

DÜZELTME VE İTİZAR

Bundan önceki yazımızda (Vakıflar Dergisi, sayı XI) yer alan Arapça metinde hattat tarafından yapılan aşağıdaki yanlışların düzeltilmesini, bu vesile ile sayın okuyucularımızdan rica eder ve bağışlanmamızı dileriz :

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
12	1	9	الدنيالدنية	الدنياالدّنيّة
12	1	10	المنبه	المَنيّة
12	1	11	تحلق	تُلِق
12	1	14	اقتضى	اقتفى

20 Cemaziyelevvel 1299 tarihli Berat :

Hüve'l-muîn

(Sultan İkinci Abdulhamid'in Tuğrası)

Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmî mekân-ı Sultan ve Tuğrây-ı garrây-ı cihan sitan-ı hakaanî nüfize bil'avni'r-Rabbânî hükmü oldur ki:

Bin ikiyüz doksan üç senesi Şabân-ı şerîfinin onbirinci günü taht-ı âlî baht-ı Osmanî üzere cülûs-i hümâyûn-i müteyemmen-i makrûne-i mülûkânem vâki olup umûmen tecdîd-i berevat olunmak kaide-i mer'iyye-i saltanat-ı seniyeden bulunmuş olduğuna binaen memâlik-i şâhânemde bulunan bilcümle hademe-i Evkaf ve saireye Cânib-i Hazîne-i Evkaf-ı Hümâyûnumdan i'tâ kılınmış olan berevat-ı şerîfe kuyûduyla tatbîk ve muâmelât-ı aklâmiyye-i sairesi tedkîk olunarak muciblerince ashabı yedlerine tecdîden berevat-ı âlîşânımın i'tâsı lüzûmu sâdır olan ferman-ı âlîşanım iktizasından görünmüş olmağla li-ecli't-tecdîd takdim kılınan berevat-ı şerîfe-i mezkûreden Evkaf-ı Mülhakadan Edirne'de vâki merhum Süleyman Paşa Cami-i Şerif-i vakfının yevmî beş akçe vazîfe ile tevliyet ciheti bin ikiyüz elli iki senesi Rebî'ul-Ahirinin ikinci günü tarihiyle uhdesinde olduğu kayden tebeyyün eden evlâd-ı vâkıfdan işbu râfia-i tevkî-i *refi'u'ş-şân-ı hakaanî Aişe Sıddıka Hanım* bint-i Refâ'a hanım zîdet iffetühâ'ya tecdîden bu berat-ı hümûyûnumu verdim ve buyurdum ki mûmâileyhâ kemâ fi's-sâbık tevliyet cihetine vazîfe-i mersûmesiyle mutasarrifa ola. Tahrîren fi'l-yevmi'l-işrîn min şehr-i Cumâda'l-Ulâ sene tis'a ve tis'în ve mieteyn ve elf.

Mahrûse-i Kostantîniyye

21 Zilhicce 1303 tarihli Berat :

Hüve'l-mu'în

(Sultan İkinci Abdulhamid'in Tuğrası)

Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmî mekân-ı Sultan Tuğrây-ı garrây-ı cihan sitan-ı hakaanî nüfize bi'l-avni-r-Rabbânî ve bi's-savni's-Samadânî bi'l-menni-Mennânî hükmü oldur ki:

Evkaf-ı mülhakadan Edirne'de vâki Süleyman Paşa Cami-i şerîfi vakfının müteveffat Aişe Sıddıka Hanım bint-i Refî'a'dan münhal olan tevliyet cihetinin kızı Derviş Fıtnat Hanıma tevcîhi bâ muharrarât-ı mahalliyye inhâ olunmakdan nâşî tahkîkat-ı lâzime lede'l-icrâ vakf-ı mezkûrun yevmî beş akçe vazife ile ber vech-i meşrûtıyet tevliyeti müteveffat mûmâileyhânın uhdesinde olduğu ve vakfiyesi mukayyed olmaddığı anlaşılmasına ve vakf-ı mezbûrun her ne kadar vakfiyesi yok ise de tevliyet-i mezkûrenin batn-ı evvelde ekber-i evlâd-ı vâkıfa tevcîhi müteâmil idüği ve mûmâileyhâ Derviş Fıtnat Hanım müteveffat mûmâileyhânın sadriye-i kebîre kızı ve evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı vâkıfın aslahı olarak tevliyet-i mezkûrenin hasren meşrûtunlehâsı olduğu ve umûr-i vakfı idareye muktedire bulunduğu siyak-ı iş'ardan münfehim olarak meâlen ma'rûzât-ı berat kaydına muvafık bulunmasına binaen tevliyet-i mezkûrenin müteveffat mûmâileyhâ mahlûlünden evlâd- evlâd-ı evlâd-ı vâkıfdan mûmaileyha işbu râfia-i tevkî-i refî'uş-şân-ı hakaanî Derviş Fıtnat Hanım zîdet iffetühâ'ya vakf-ı mezkûr umûrunu hüsn-i idare ile beher sene muhasebesini rüyet etmek şartıyla bi't-tevcîh yedine berat-ı âlîşanım i'tâ olunmak babında Evkaf-ı Hümâyûnum Teftiş Mahkemesinden ilam olunduğu makam-ı Nezaretten bâ takrîr ifade kılınmağla mûcibince tevcih olunmak fermanım olmağın bin üçyüz üç senesi Zi'l-Ka'deti'ş-şerîfesinin onaltıncı günü tarihiyle bu berat-ı hümâyûnumu verdim ve buyurdum ki mûmâileyhâ sâlifü'z-zikr tevliyet cihetine evlâdiyet ve meşrûtıyet ve şart-ı mezkûr üzere mutasarrifa ola. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâdî ve'l-işrîn min şehr-i Zi'l-Hicceti'ş-şerîfe sene selâse ve sel;semie mie elf.

Mahrûse-i Kostantîniyye

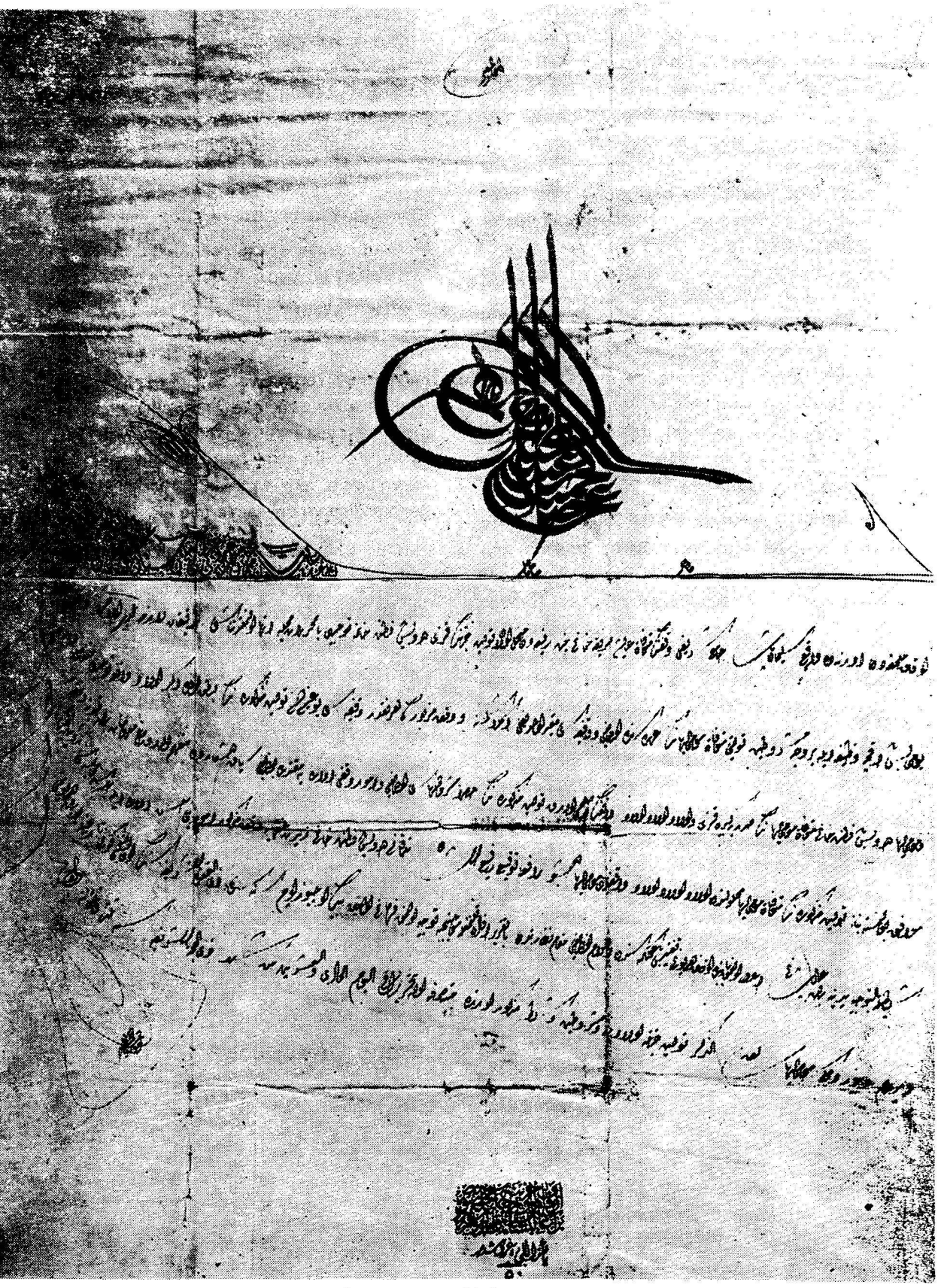

21 Zilhicce 1303 tarihli beratın orjinali

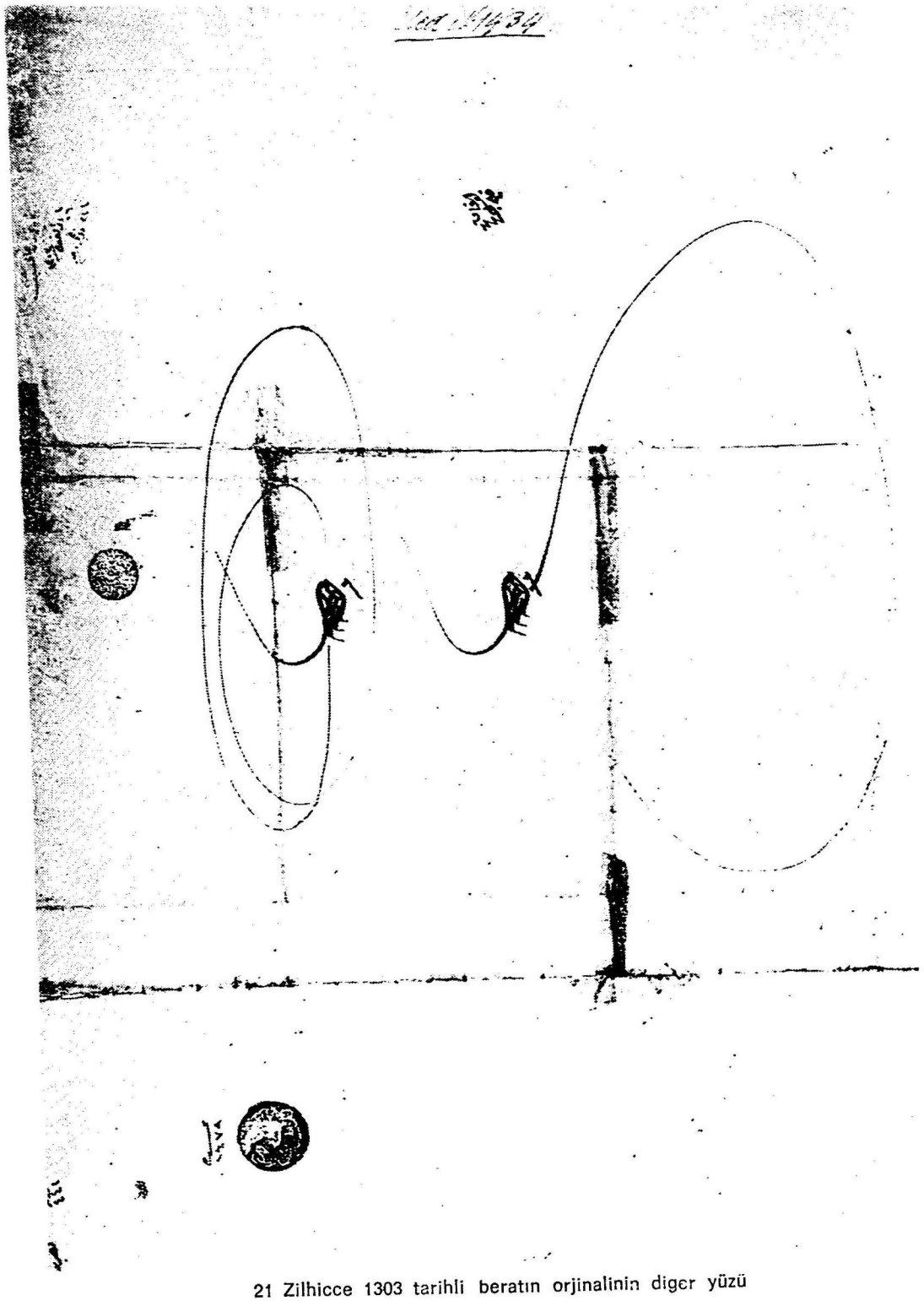

21 Zilhicce 1303 tarihli beratın orjinalinin diger yüzü

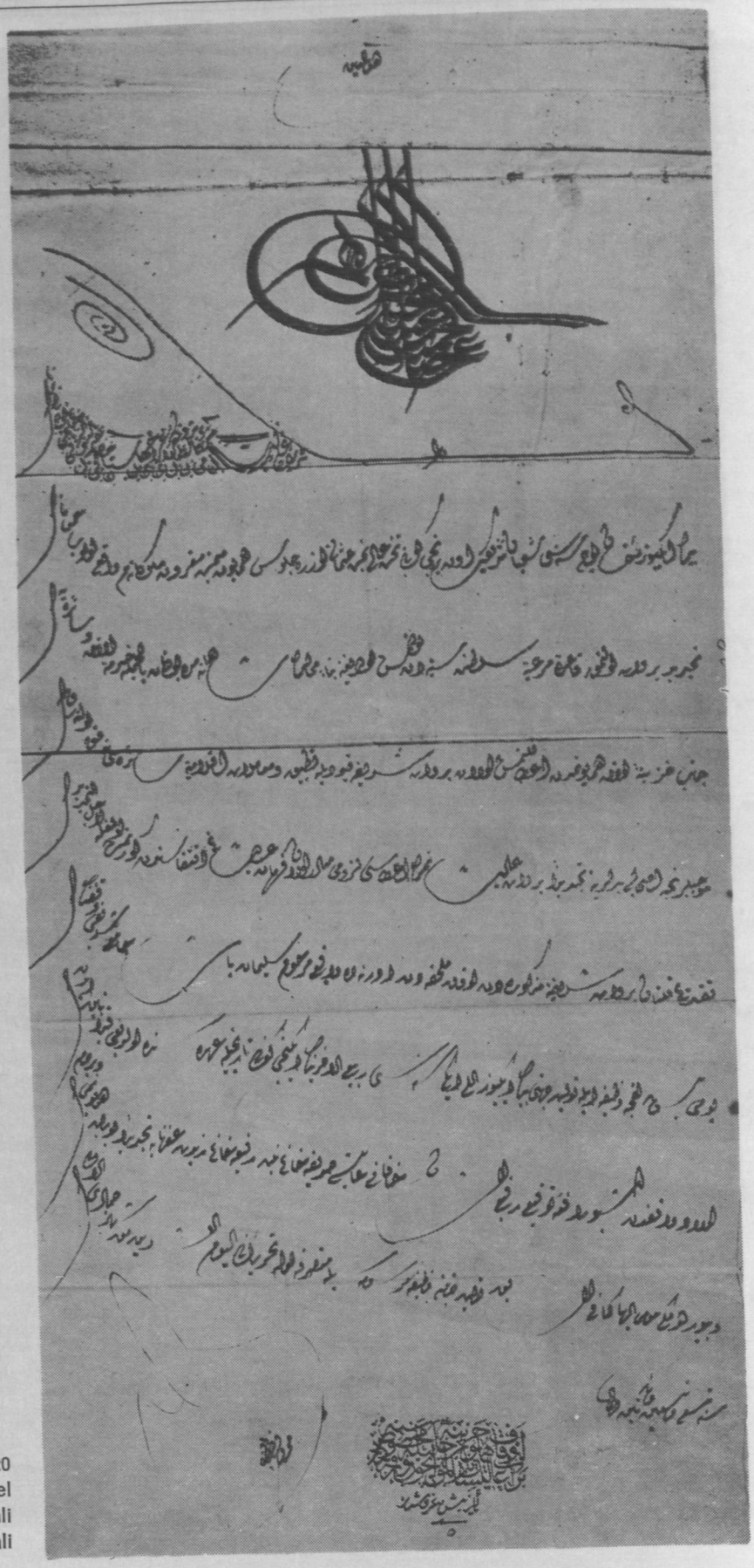

20 Cemaziyelevvel 1299 tarihli beratın orjinali

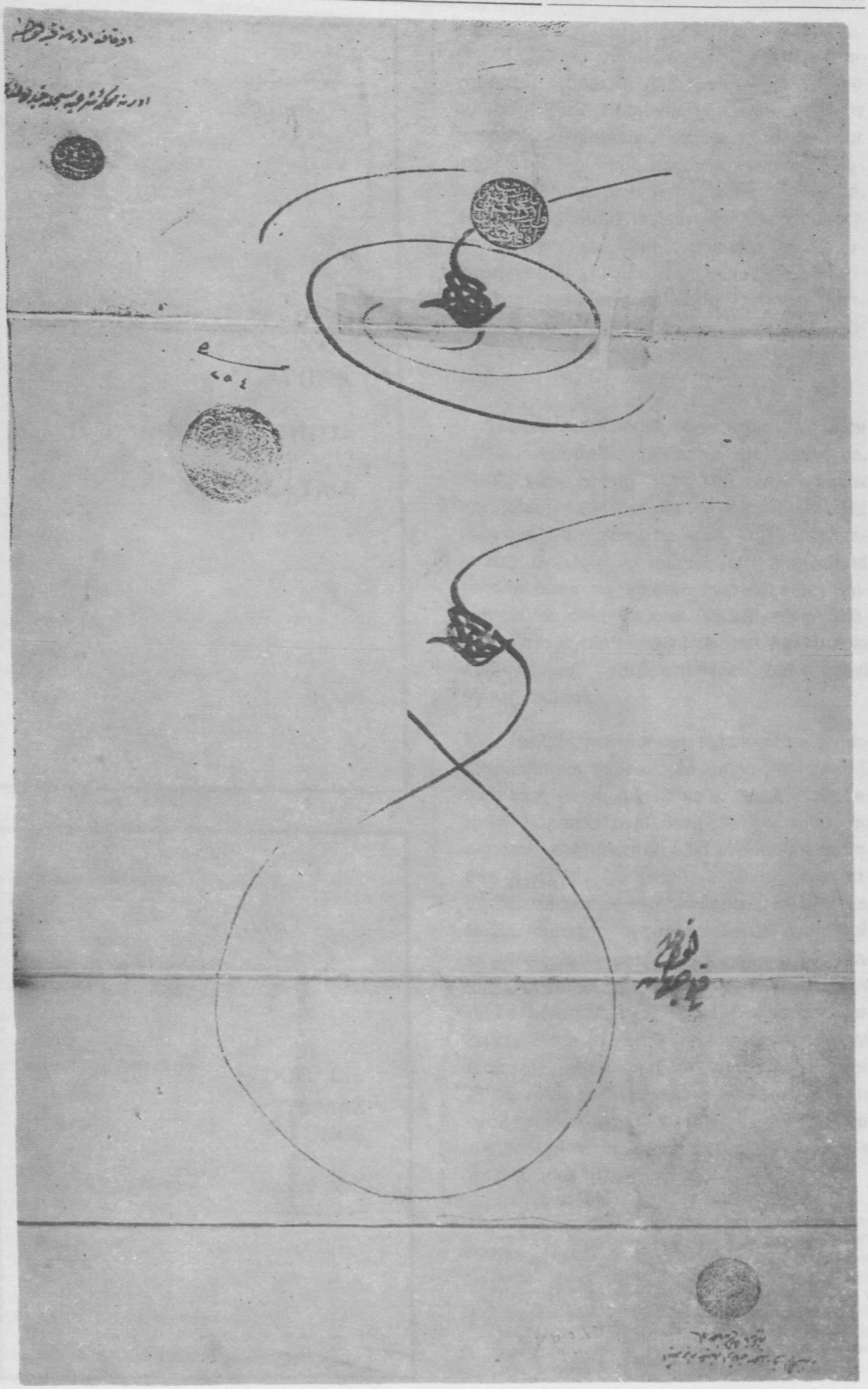

Beratın diğer yüzü

ESKİ TÜRK HAMAMLARINDA AYDINLATMA

DOÇ. DR.
YILMAZ
ÖNGE

Eski gündelik ve sosyal hayatımızda önemli bir yer işgal etmiş bulunan Türk Hamamlarının, dünyaca da tanındığı malûmdur. Ancak, fonksiyonlar icabı özel bir mimarî biçime ve plân kuruluşuna sahib bulunan bu yapıların, ısıtma, su ve aydınlatma tesisatı hakkında pek az şey söylenmiştir. Şimdiye kadar bu konularda verilmiş ilk bilgiler, genellikle yabancı araştırmacılar tarafından yapılmış, mahdut sayıdaki rölöve projelerine ve çoğu hatalı olan şahsî müşahedelerine dayanmaktadır[1].

İhtiva ettiği mekânların tabiî veya sunî ışıkla aydınlatılmalarında, kanaatimizce, hiçbir yapı çeşidi, Türk Hamamları kadar enteresan tatbikata sahne olmamıştır. Bu sebeple, bu yazımızda eski Türk Hamamlarının orijinal iç mimarîsinin oluşumuna yardım eden ve binanın inşa tekniği, malzemesi ve dekorasyonu ile sıkı sıkıya alâkalı olan, aydınlatma sistemleri hakkındaki düşünce ve görüşlerimizden bahsetmeyi uygun bulduk.

Türk Hamamlarının klâsik plân şemaları, bilindiği üzere, soyunma (camekân), soğukluk (veya ılıklık) ve sıcaklık mahalleri ile bunlarla ayni seviyede yer alan, su deposu ve külhan gibi iki tesisat mahallinden ibarettir. Bu şema tertibine göre, ardarda sıralanan mahallerin her biri de, fonksiyonlarına uygun şekillerde aydınlatılmışlardır. İster çarşı veya mahalle hamamları gibi genel; ister köşk, saray, han veya tekke hamamları gibi özel maksatlarla yapılmış olsun, bütün Türk hamamlarında aydınlatma ile ilgili mimarî detaylar, gün ışığı ile tabiî aydınlatma ve zamanın tenvirat araçlarından istifade edilerek, geceleri yapılan sunî aydınlatma detayları olarak iki ana grupta incelenebilir.

1) Bakınız : H. Glück, Die Bäder Konstantinopels, Wien 1921; K. Klinghardt, Turkische Böder. Stutgart 1927. Hatalı rölöve projeleri ile yanlış değerlendirmelere iyi bir örnek olarak da, İstanbul'da bugün mevcud olmayan Çukur Hamam hakkındaki Texier-Pullan'ın neşriyatı gösterilebilir. Bakınız: C. Texier-R. P. Pullan, L'Architecture Byzantine ou Recueil de Monuments des Premier Temps du Christianisme en Orient. Londres 1864. 177-180. s. ve pl. LVII.

Resim 1 — Konya'da Sahib Ata (Sultan) Hamamı'nda soyunma mahallerinin örtüleri ile aydınlık fenerlerinin 1962 yılı onarımından sonraki durumu

Gün ışığı ile tabiî aydınlatma detayları : Hamamlar, fonksiyonları gereği, bilhassa mahremiyet istiyen yapılar olduklarından, bunların tabiî aydınlatmalarında, genellikle, hacımların örtülerinde yer alan ve ışıklık dediğimiz tepe pencerelerinden veya menfezlerinden faydalanıldığı görülmektedir.[2] Türk Hamamlarında en büyük hacım, girişteki soyunma mahallidir. Bu mahal, XV. yüzyıldan önce inşa edilmiş, büyük ölçüdeki genel hamamlarda, plânın şekline göre, aksiyal veya radyal bir tertiple yerleştirilmiş destek sırasının yardımıyla taşınan, üzeri toprak damlı, ahşap bir tavan ile örtülmüştür. Ancak, taş inşaat geleneğinin devam ettiği Kayseri, Mardin gibi merkezlerdeki, nisbeten küçük ölçüde yapılmış bazı genel hamamlarda, soyunma mahallerinin tek bir kubbe veya tonoz gibi kârgir örtü ile kapatıldığı görülmektedir. Soyunma mahalli ahşap tavan ile örtülmüş, büyük genel hamamlarda, tabiî aydınlatma bakımından bilhassa dikkati çeken mimarî detay, damlarının ortasından yükselen aydınlık fenerleridir[3]. Tavanın ahşap örtüsü sebebiyle, ahşaptan yapıldığı anlaşılan bu fenerlerden, günümüze kadar gelebilmiş, çok eski tarihli örnekleri bilmiyoruz. Bunlar, tavanların orijinal mimarîsi ile birlikte, zamanla harap veya tahrip olmuş, yahut ta sonraki tamirler sırasında farklı biçimlerde yenilenerek özelliklerini kaybetmişlerdir. Konya'da XIII. yüzyıla ait Sahib Ata Hamamı'nda olduğu gibi (1. Resim). Sonradan yenilenmiş olsalar bile, eski ahşap fenerlerin evvelce, üstü bir külâh veya tavanla örtülü, kare, altıgen yahut sekizgen priz-

2) Yılmaz Önge, Anadolu Türk Mimarisinde Üstten Tabiî Aydınlatma: Aydınlık Feneri. Önasya, 64. S, Aralık 1970

3) Türk Mimarisinde aydınlık fenerlerinin sadece hamamların soyunma mahallerinde kullanılmadığı malûmdur. Bunlar çok değişik ölçü, biçim ve malzeme ile yapılmış olarak, bazı ulu camilerin birer iç avlu mahiyetindeki şadırvanlı merkezî bölümlerinde (XII. yüzyıla ait Erzurum Ulu ve Kayseri Ulu Camileri, XIII. yüzyıla ait Kayseri Hunad Camii, XV. yüzyıla ait Edirne Eski Cami gibi), zaviyeli veya tabhaneli camilerin iç avlularında (XV. yüzyıla ait Bursa Yeşil Camii, XVI. yüzyıla ait İstanbul Sultan Selim Camii gibi), tekkelerde (XIII. yüzyıla ait Konya Sahib Ata Hanikahı, XIV. yüzyıla ait Antalya Mevlevihanesi

ma biçiminde elemanlar olduğunu; prizmatik gövdenin her yüzünde kayıtlarla küçük parçalara bölünmüş camlı pencerelerinin bulunduğunu, mevcut ahşap örnekler ile eski kârgir örneklere ve tarihî resimli belgelere bakarak tahmin edebiliriz (2. Resim).

Ahşap aydınlık fenerlerinin, tavanın inşa sistemine bağlı olarak, genellikle iki değişik şekilde yapıldığı görülmektedir. Birinci ve en ilkel sisteme göre, ahşap kirişleme tavanı, aksiyal tertipteki destek sıralarının yardımıyla taşınan, dikdörtgen plânlı soyunma mahallerinde, destek sıralarının meydana getirdiği bölümlerden ortadakinin merkezinde, fenerin kaidesini teşkil eden bir açıklık bırakılmaktadır. Toprak seviyesini kurtaracak bir hizadan sonra da fenerin pencereli prizmatik gövdesi dam üstünde yükseltilmektedir[4]. İkinci sisteme göre, kare veya kareye yakın diktörtgen plânlı ve üstü bir kırma çatı ile örtülü soyunma mahallerinde, ortadaki şadırvan merkez olmak üzere, radyal bir tertiple duvarların önünde sıralanan desteklerin taşıdığı ahşap tavan iki türlü biçimlenebilmektedir. Birincisinde, destek sırasının hudutlandırdığı orta bölümün tavanı, destek sırasının hemen hizasından veya biraz daha dışarıdan, genellikle kare yahut sekizgen bir piramidin tabanını oluşturacak tarzda merkeze doğru daralıp yüklerek çatının tepesindeki fener kaidesinde nihayetlenmektedir (3. ve 4. Resim). Ankara'da XV. yüzyıla ait Karacabey Hamam'ında olduğu gibi[5]. İkincisinde ise, orta bölüm tavanının, destek sırasının hizasında düşey olarak, pencereli bir kasnak halinde yükseltilme-

Resim 2 — Diyarbakır (Amid) da XVI. y.y. da bir hamamın ahşap tavanlı ve toprak örtülü soyunma mahalli ile aydınlık feneri (Matrakçı Nasuh'un Mecmua-i Menazil'inden)

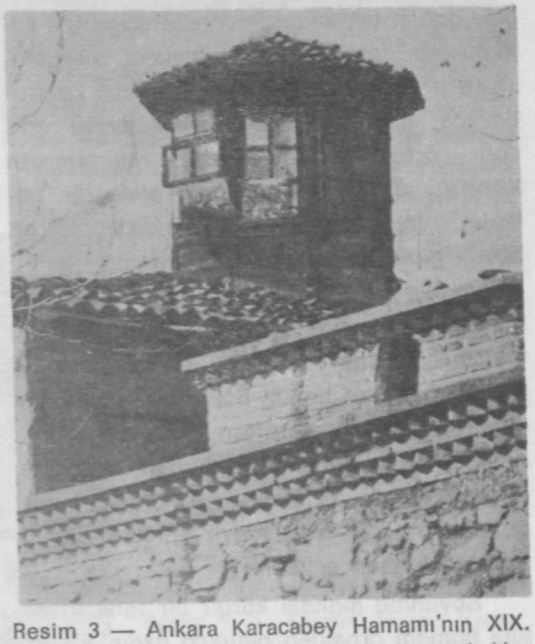

Resim 3 — Ankara Karacabey Hamamı'nın XIX. yüzyılda bugünki görünüşünü alan, erkekler kısmına ait ahşap tavanlı soyunma mahallinin aydınlık feneri

gibi), kapalı avlulu medreselerde (XIII. yüzyıla ait Konya Karatay Medresesi, XIV. yüzyıla ait Erzurum Yakutiye Medresesi gibi), darüşşifalarda (XIII. yüzyıla ait Divriği Darüşşifası, XV. yüzyıla ait Edirne Bayezid Darüşşifası gibi), imaretlerde (XVI. yüzyıla ait İstanbul Haseki İmareti, XVIII. yüzyıla ait İstanbul Lâleli İmareti gibi), kervansaray veya hanlarda (XIII. yüzyıla ait Niğde Ağzıkara Han, XVII. yüzyıla ait Bitlis-Rahva Hüsrev Paşa Hanı gibi), arasta veya bedestenlerde (XVI. yüzyıla ait Erzurum Rüstem Paşa Bedesteni gibi), tophanelerde (XVIII. yüzyıla ait İstanbul Tophanesi gibi), köşk ve kasırlarda İstanbul Topkapı Sarayında (XV. yüzyıla ait Hırka-i Saadet Odası, Arzhane ve Havuzlu Sofa XVII. yüzyıla ait Bağdat Köşkü gibi) da kullanılmıştır.

Diğer taraftan, Evliya Çelebi'nin Edirne'de Sultan II. Bayezit Darüşşifasından bahsederken, altı ince sütûnun taşıdığı kubbecikle örtülü bir aydınlık fenerini ihtiva eden şadırvanlı iç avluyu, bir hamam camekânına benzetmesi de dikkate şayandır. Bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Z. Danışman çevirisi). 6. C., İst. 1970, 20-21. s.

4) Bu sistemde yapılmış aydınlık fenerlerinin örnekleri, hemen hemen hiç kalmamış gibidir. 1975 yılında yapılan hafriyatta meydana çıkarılan destek kaidelerinin durumuna göre, Konya'nın Beyşehir İlçesinde, XIII. yüzyıla ait Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamında erkekler kısmı soyunma mahallinin bu sistemde örtüldüğü ve orta bölümde muhtemelen böyle bir ahşap fenerin bulunduğu söylenebilir. Eskişehir'in Sivrihisar İlçesinde XIV. yüzyıla ait Seydiler Hamamının soyunma mahallindeki ahşap tavan kirişleri ise, muhtelif tamirlerle yenilenmiş ve ahşap aydınlık feneri yıkılmış olmakla beraber, 1963 yılına kadar eski karakterini muhafaza ediyordu.

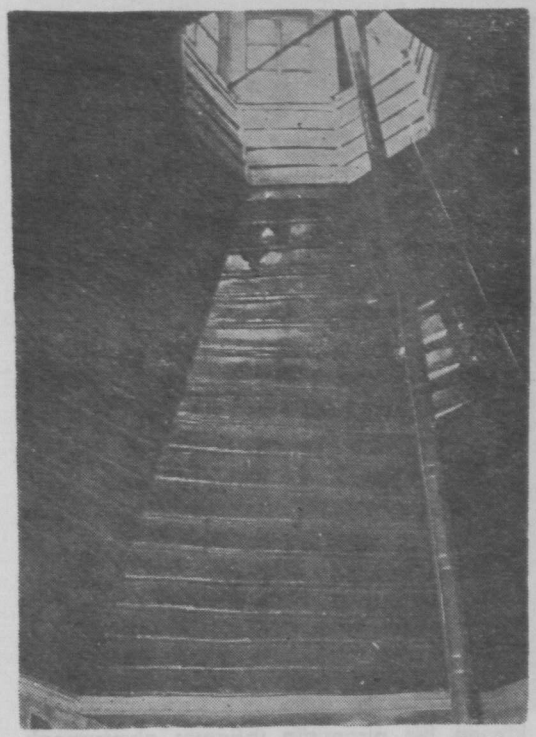

Resim 4 — Karacabey Hamamı'nın erkekler kısmına ait ahşap soyunma mahalli tavanı ile aydınlık fenerinin içten görünüşü

siyle geniş açıklıklı bir fener meydana gelmektedir (5. ve 6. Resim). İstanbul'da XV. yüzyıla ait Samatya Ağa Hamamı ile Ankara'da XV. yüzyıla ait Şengül Hamamlarında olduğu gibi[6]. Destek sırasının hudutlandırdığı orta bölüm tavanının, merkeze doğru bir piramit gibi daralarak yükseltilmesi ve aydınlık fenerinin bunun tepesine inşası, kanaatimizce, soyunma mahallerine kırma çatı dam örtüsünün tatbiki ile, muhtemelen XIV-XV. yüzyıllarda başlamış olmalıdır. Nitekim, Anadolu'da XII-XIII. yüzyıllara ait büyük genel hamamlarda, soyunma mahallerinin ekseriya düz toprak damlı olduğu düşünülürse, böyle ahşap tavan örtüsünün, ancak bindirme tekniği ile yapılabileceği anlaşılır[7]. Fakat henüz böyle bir örneği bilmiyoruz. Diğer taraftan, aslında toprak damlı olan soyunma mahallerinin, sonradan bir çatı ilâvesi yüzünden, eski ahşap fenerlerinin de tadil veya tağyir edilmiş olduğu kolayca tahmin edilebilir.

Soyunma mahalli kârgir bir tonozla örtülü hamam örnekleri oldukca azdır. En eski tarihlileri XII. yüzyıldan kalmış olan bu örneklere, Anadolu'da genellikle, Kayseri, Niğde, Mardin gibi taş inşaat geleneğinin devam ettirildiği merkezler ile çevresinde rastlanılmaktadır. Mardin'de XII. yüzyıla ait Sitti Radviyye Hamamı'nda, Niğde-Aksaray Ağzıkarahan Köyünde XIII. yüzyıla ait hamamda ve Kayseri'de XIII. yüzyıla ait Hunad Hamamı'nın kadınlar kısmında olduğu gibi. Bu tip örneklere bakılarak, soyunma mahalli beşik veya sivri bir tonozla örtülmüş hamamlarda aydınlık fenerinin bulunmadığı, bu mahallin aydınlatılmasının, tonoz sırtındaki birkaç ışık gözü ile yan cephelerdeki fevkanî mazgal pencerelerden yapıldığı söylenebilir (7. Resim).

Soyunma mahalli kârgir bir kubbe ile örtülü hamamlarda ise, kubbe merkezinde genellikle bir aydınlık feneri mevcuttur. Eski örneklerde bu fenerlerin kârgir veya ahşap olarak yapıldığı; fakat sonradan harab oldukları zaman, daha kolay inşa edilmeleri sebebiyle, ekseriya ahşap ile yenilendikleri anlaşılmaktadır. Kârgir aydınlık fenerlerinin en eski örneklerinden biri, Amasya'da XV. yüzyıla ait Hızır Paşa Hamamı'nda bulunmaktadır[8]. (8. Resim) Günümüzde,

5) Bu sistemde, destek sırasının tertibinden meydana gelen şekil ekseriya bir kare olmakla beraber, bu kare ya tavan hizasından itibaren bozulmadan veya tavan hizasında çapraz köşe kirişleri ile sekizgene çevrildikten sonra, bir piramit halinde yükselerek tepedeki aydınlık fenerine bağlanıyordu. Ankara'da XV. yüzyıla ait Karacabey Hamamında, kadınlar kısmı soyunma mahallinin örtüsü birinciye, erkekler kısmı soyunma mahallinin örtüsü de ikinciye örnek olarak gösterilebilir. Ancak her ikisi de XIX. yüzyıl tadilâtıdır.

6) Yazılı belgelere göre XV. yüzyıla tarihlenen Şengül Hamamı, muhtelif devirlerde tamirat ve tadilât görmüştür. Bakınız: Gönül Öney ı Ankara'da Türk Devri Yapıları, Ankara 1971, 150. ve 202. s., 239. res. Erkekler ve kadınlar kısımlarına ait soyunma mahallerinin cepheleri ile ahşap örtü sistemleri XIX. yüzyılda bugünki görünüşlerini almışlardır. Erkekler kısmı soyunma mahallinin dam örtüsüne ait eski bir fotoğraf, K. Klinghardt'ın 'Türkische Bäder'' isimli eserinin 21. sayfasında 13. resim olarak konulmuştur.

Samatya Ağa Hamamı için bakınız: H. Glück, Die Bäder Konstantinopels, 82-83. s., 41. şek.; K. Ahmet Aru, Türk Hamamları Etüdü, 58-59. s., 39. şek.

7) Bindirmeli ahşap tavanlar için bakınız: Yılmaz Önge, Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar. Atatürk Konferansları V, Ankara 1975, 186-187. s.

8) Bu aydınlık fenerinin 1.00 m. çapındaki ışık deliğini çerçeveleyen kaidesi ile prizmatik gövdesinin bir kısmı günümüzde kalabilmiştir. Yakın yıllaarda yapılan restorasyon sırasında, mevcut izlere uygun olarak, bir kubbe ile nihayetlenen sekizgen prizma biçimindeki üst yapısı yeniden inşa edilmiştir.

Resim 5 — Ankara Şengül (İshak Paşa) Hamamı'nın XIX. yüzyılda bugünki görünüşünü alan, erkekler kısmına ait ahşap tavanlı soyunma mahalli ile aydınlık feneri

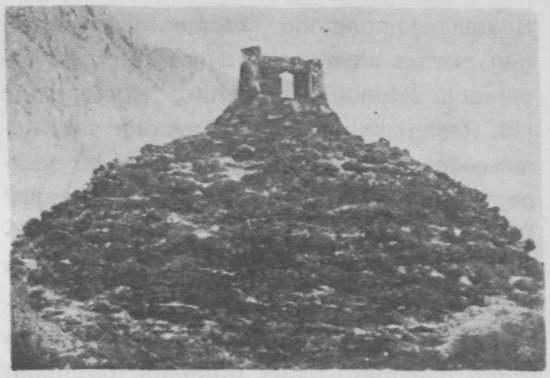

Resim 8 — Amasya Hızır Paşa Hamamı'nın kârğir kubbeli soyunma mahalli ile aydınlık feneri (1963 yılı restorasyonundan önceki durumu V. G. M. Arşivinden)

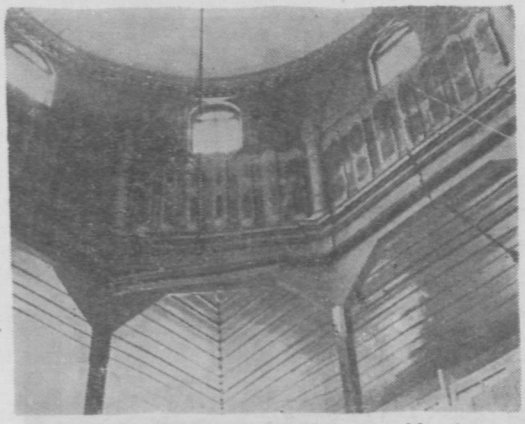

Resim 6 — Şengül Hamamı'nın erkekler kısmına ait ahşap soyunma mahalli tavanı ile aydınlık fenerinin içten görünüşü

Resim 7 — Kayseri Hunad Hamamı'nın kadınlar kısmına ait kârğir tonozlu soyunma mahalli ile ışıklıkları (1970 yılı restorasyonundan sonraki durumu)

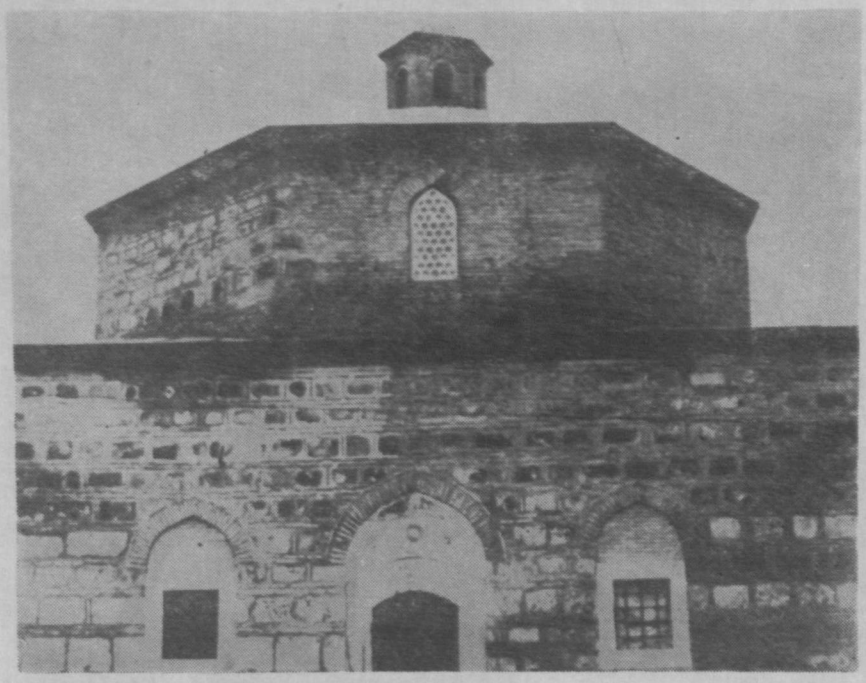

Resim 9 — Manisa Hafza Sultan Hamamı'nda, kadınlar kısmının kârğir kubbeli soyunma mahalli ile aydınlık feneri (1972 yılı restorasyonundan sonraki durumu V. G. M. Arşivinden)

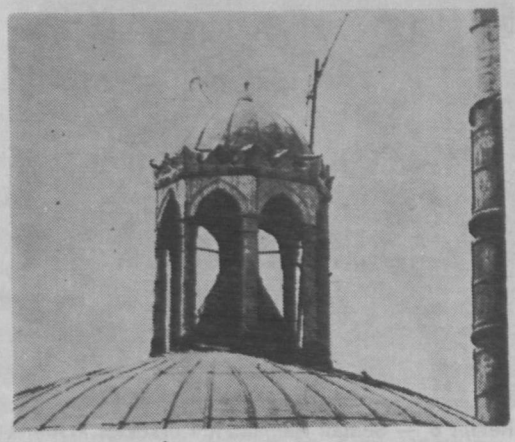

Resim 10 — İstanbul Çemberlitaş (Nur-u Banu Valide Sultan Hamamında, kadınlar kısmının aydınlık feneri

eski hamamların soyunma mahalli kubbelerinde görülebilen ve orijinal oldukları tahmin edilen kârgir aydınlık fenerlerinin ekserisi, XVI. yüzyılın yapısı veya ilâvesidir. Diyarbakır'da Melek Ahmed Paşa, Aydın'da Gümrükönü, Hamamlarında olduğu gibi. Kare, altıgen, sekizgen veya onikigen prizma biçimindeki bu fenerlerin gövdeleri, köşelerde yer alan örme ayaklara veya küçük sütûnlara müstenid kemerlere yahut lentolara oturtulmuş, kubbeciklerle örtülmüşlerdir. Sonradan yenilenmiş olmakla beraber Manisa Hafza Sultan Hamamı'nda tuğladan yapılmış altıgen prizma (9. Resim), Edirne Sokullu Hamamı'nda kesme taştan sekizgen prizma biçimindeki aydınlık fenerlerine mukabil, İstanbul Çemberlitaş Hamamı'nda (10. Resim) sekiz sütûnun taşıdığı sivri kemerciklere oturtulmuş, eteği taçlı bir kubbecikle örtülmüş fenerler görülmektedir.[9] Bu tip sütûnlu fenerlerde, diğer tipteki örneklerde olduğu gibi, prizmatik gövdenin pencerelerine yerleştirilmiş camlı doğramalar yerine, fener kaidesindeki ışık deliğini örten, nisbeten alçak tutulmuş, piramidal veya konik bir cam kapak bulunmaktadır.

Mahremiyet sebebiyle dış duvarları sağır olarak örülmüş büyük genel hamamlarda, XV. yüzyıldan itibaren, soyunma mahallerine daha fazla ışık sağlamak amacıyla, zemin seviyesine yakın alt ve kubbe etek seviyesine yakın üst pencerelerin açılmaya başlanması dikkati çekmektedir. Bursa'da

9) Nur-u Banû Valde Sultan vakfından olan 1584 M. tarihli bu çifte hamamın, her iki kısmına ait soyunma mahalli kubbelerinde, 1920 yıllarına kadar birer aydınlık feneri mevcut iken, bugün bunlardan sadece kadınlar kısmına ait olanınki sağlamca kalabilmiştir. Hamamın eski durumu için bakınız: H. Glück, Die Bäder Konstantinopels, 136. s., 99. res. Çemberlitaş Hamamı, selâtîn hamamlarda aydınlık fenerlerinin kubbelerine de alem konulduğunu göstermesi bakımından ayrıca dikkate şayandır. Alemler için bakınız: Yılmaz Önge, Anadolu'nun Bazı İslâmî Yapılarındaki Alemler Hakkında. I. Milletlerarası Türkoloji Kongresine sunulan tebliğ (basılmakta).

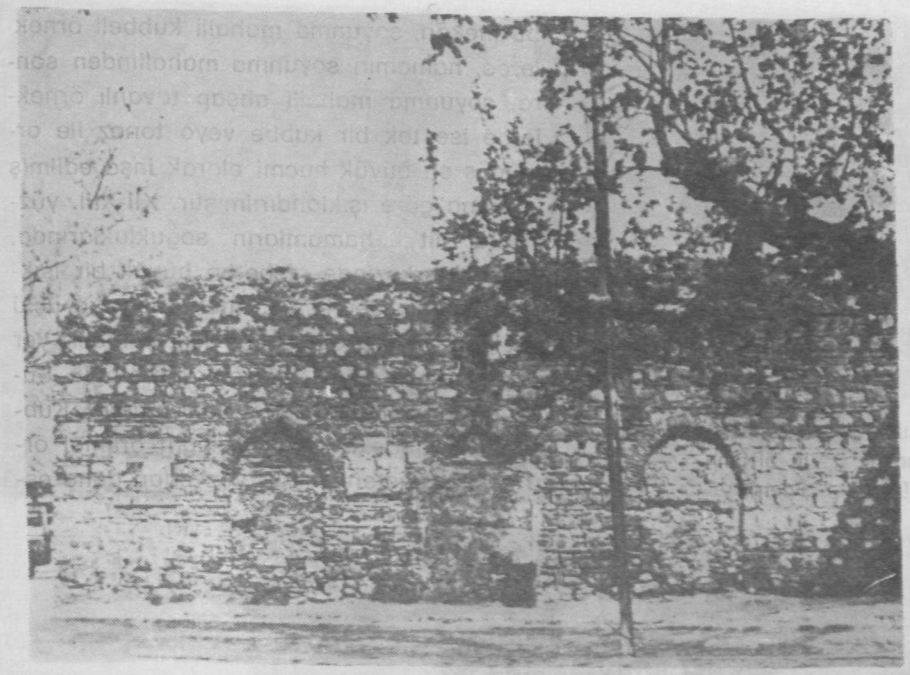

Resim 11 — Bursa Demirtaş Hamamı'nda Soyunma mahallinin alt ve üst pencereleri (E. Yurdakul'dan)

Demirtaş (11. Resim) ve Afyon'da Alaca Hamam'da olduğu gibi[10]. Ancak, bu alt pencerelere dıştan demir parmaklıklar, ahşap kafesler, içeriden de kepenekler veya perdeler konulmak; üst pencerelere ise bazan renkli camlarla müzeyyen alçı içlikler yerleştirilmek suretiyle mahremiyetin muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Gerçi bu alt pencerelerin mevcudiyeti, bazı özel hamamlarda XIII. yüzyıldan beri görülmektedir. Fakat bu hamamlar, ya içinde yer aldıkları avluyu çeviren yüksek duvarlar veya dışarıdan görünmeyi engelleyen başka yapılar yahut ta inşa olundukları arazinin hususiyeti dolayısıyla, zaten yeterli ölçüde gizlenmişlerdir. Alara Kalesi'ndeki XIII. yüzyıla ait kasrın hamamı böyle özel hamamların en eski örneklerindendir[11].

Resim 12 — Konya, Meram'da Hasbeyoğlu Hamamı'na ait erkekler kısmı soyunma mahallinin pencereli kubbe kasnağı ve ahşap aydınlık feneri (Cephede görülen kapı ve üst pencere muhdestir.)

Yine XV. yüzyıldan itibaren, soyunma mahallerini örten kubbelerin kasnaklar üzerinde yükseltildiği ve bu kasnaklara da pencereler açıldığı görülmektedir[12]. Konya-Meram'da Hasbeyoğlu Hamamı'nın erkekler kısmındaki gibi[13]. (12. Resim)

10) Bursa Demirtaş Hamamı için son neşriyat: Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri. İst. 1966, 472-475. s., Afyon Alaca Hamam için bakınız: Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I. Ankara 1972, 137-138. s.

11) Bakınız: Şerare Yetkin, Sultan I. Alaeddin Keykubat'ın Alara Kalesi Kasrının Hamamındaki Freskler Sanat Tarihi Yıllığı III, İst. 1970, 69-88. s.; Alara Kalesindeki Hamamlı Kasır ve 13. Yüzyıl Anadolu Mimarisindeki Yeri. Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, 119-126. s.

12) Genel hamamların soyunma mahalli duvarlarında alt ve üst pencerelerin açılmaya başlamasından sonra, kubbedeki aydınlık fenerinin eski önemini kaybettiği düşünülebilir. Ancak, bu hamamların ekseriya sıkışık iskân veya ticaret merkezlerinde bulunuşu, hattâ yer darlığı sebebiyle etraflarının kısmen de olsa bitişik başka yapılarla çevrilmesi yüzünden, soyunma mahalline yeterli ışığı sağlayacak sayıda alt ve üst pencere açılamadığı (Edirne ve Lüleburgaz Sokullu Hammalarındaki gibi); netice olarak da, kubbedeki fenerin aydınlatma bakımından eski ölçüde olmasa bile, yine de önemini koruduğu anlaşılmaktadır.

13) Bakınız: Yılmaz Önge, Konya'nın Meram Mesiresindeki Mimarî Bir Manzume. Vakıflar Dergisi X, Ankara 1973, 369-375. s. ve 4, 6, 13. res.

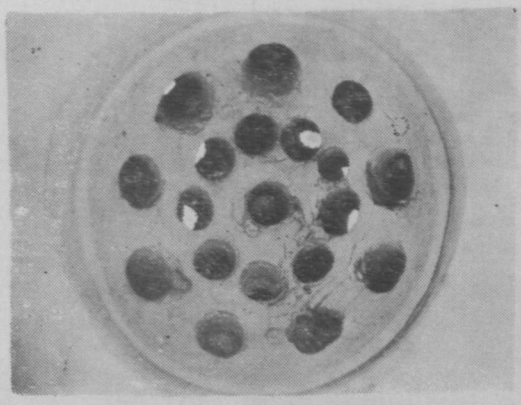

Resim 13 — Diyarbakır Çardaklı Hamamında ışık kubbeciklerinden birinin alttan görünüşü (Ş. Özeniş'den)

bu mekân, soyunma mahalli kubbeli örneklerde, hamamın soyunma mahallinden sonra, soyunma mahalli ahşap tavanlı örneklerde ise tek bir kubbe veyo tonoz ile örtülmüş en büyük hacmi olarak inşa edilmiş ve buna göre ışıklandırılmıştır. XII-XIII. yüzyıllara ait hamamların soğukluklarında, kubbe merkezinde nisbeten büyük bir ışıklık ve bunun çevresinde münferit veya üçlü ışık gözlerinden oluşan bir ışık çemberi yer almaktadır. Konya - Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı'nda olduğu gibi[16]. Kubbe merkezindeki büyük ışıklığın orijinal örtü şeklini gösteren, XIV. yüzyıldan daha es-

Resim 14 — Konya - Seydişehir'de Seydiler (Seyyid Harun Veli) Hamamı'nda, kadınlar kısmının toprak dam örtüsü 1970 yılında kaldırıldıktan sonra (Sıvalı kubbeler aslında tepelerindeki ışık kubbeciklerinin kaide seviyelerine kadar toprakla örtülüdür.)

Eski Türk Hamamlarında, basit bir tonoz veya küçük bir kubbe ile örtülmüş olan helâ, traşlık ve koridor gibi talî hacımların ve su deposu, külhan gibi tonozla örtülü tesisat mahallerinin tabiî ışıkla aydınlatılmaları, tepedeki bir veya birkaç küçük küçük ışık gözü ile yapılmıştır.

XII-XIII. yüzyılın soyunma mahalli ahşap tavanlı hamamlarında, soğukluğun da, yıkanmak için değil, sadece oturup dinlenmek, hattâ kışın soğuk havalarda doğrudan doğruya soyunup giyinmek için bir nevi iç camekân gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır[14]. Soğukluğun bu fonksiyonu, soyunma mahallinin örtü malzemesine ve şekline bağlı kalmaksızın XIV-XV. yüzyıllara ait bazı örneklerde devam edegelmiştir[15]. Bu sebepten ki tarihli örnekler, hemen hemen kalmamış gibidir. Ancak bunların bazı XIV-XV. yüzyıl örneklerinde de görüldüğü üzere, bilhassa hamamların sıcaklık kubbelerinde rastlanılan, ışık kubbecikleri ile örtüldüğünü söyleyebiliriz. Işık kubbeciği adını verdiğimiz bu mimarî elemanlar, ışık deliğinin üstüne in-

14) Soğukluk mahallinde hiçbir kurna veya musluk bulunmayışı, buna mukabil, duvarlara bitişik sekilerin mevcudiyeti, bu mahallin yıkanmak için düşünülmediğini göstermektedir. Bakınız : Kemal Balkan, Ani'de İki Selçuklu Hamamı. Anadolu XII, Ankara 1970, 51. s.

15) Soğukluğu iç camekân gibi kullanılan XIV. yüzyıl hamamlarına örnek olarak Sivrihisar'da Seydiler Hamamı (soyunma mahalli ahşap tavanlı) ile Karaman'da Emir Süleymon Hamamı (soyunma mahalli kârgir kubbeli); XV. yüzyıl hamamlarına örnek olarak da Ankara'da Yıkık veya Eski Hamam (soyunma mahalli ahşap tavanlı) ile Meram'da Hasbeyoğlu Hamamı (soyunma mahalleri kârgir kubbeli) gösterilebilir.

16) Bakınız : Yılmaz Önge, Konya-Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı, Vakıflar Dergisi VII. İst. 1968, 141. s. ve plân.

Resim 15 — Kayseri Kadı Hamamı'nın erkekler kısmında, yekpare taştan oyulmuş ışık kubbeciklerinden biri

Resim 16 — Kayseri, Bünyan Karatay Hanı'nda, soğukluk mahalindeki mukarnaslı örtünün ışıklığı

şa edilmiş ve üzerinde, biri mutlaka merkezde yer almak şartıyla, bir veya bir kaç ışık gözünü ihtiva eden, yarım küresel biçimli kârgir örtülerdir (13. ve 14. Resim). İçerideki sıcak hava ve su buharını kaybetmeksizin, nisbeten büyük çaplı (80-100 cm.) bir delikten tabiî ışık sağlayan bu kubbeciklerin, soyunma mahallindeki aydınlık fenerinin benzeri bir fonksiyon icra etmek maksadıyla yapıldıkları anlaşılmaktadır.

XV. yüzyıldan itibaren, soyunma mahalli bir kubbe ile örtülmüş, bazı büyük hamamlarda, soğukluğun da artık yıkanma yeri olarak kullanılmaya başladığı ve buna paralel olarak da, kubbe veya tonozlarındaki ışıklık adedinin arttırıldığı görülmektedir. Edirne'de Tahtakale ve Gazi Mihâl Bey Hamamlarının erkekler kısmında olduğu gibi[17].

Tabiî aydınlatma bakımından Türk Hamamlarında, soyunma mahallerindeki aydınlık fenerlerinden sonra, en çok dikkati çeken mimarî detaylara sıcaklık mahallerinde rastlıyoruz. Büyük genel hamamlarda sıcaklık mahalleri, kubbeli bir merkezî mekân etrafında aksiyal veya radyal tertiple sıra-

17) Bakınız: Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri II, İst. 1972, 471-477. s. ve 815. res., 469-471. s. ve 809. res.

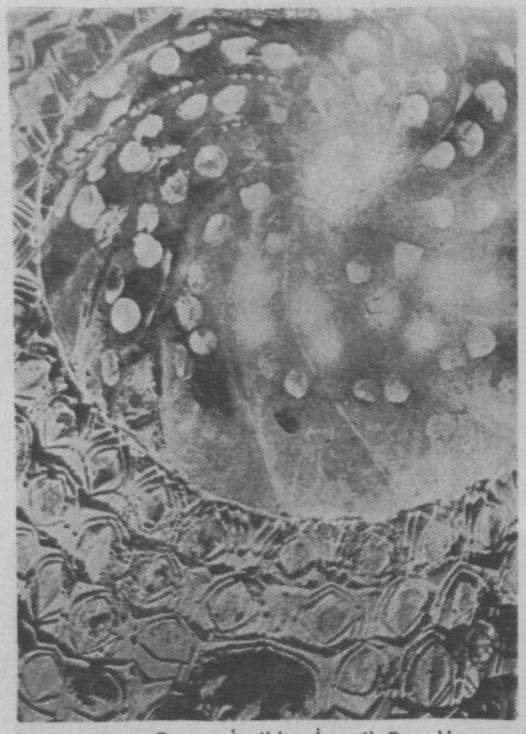

Resim 17 — Bursa, İznik'te İsmaîl Bey Hamamı denilen özel hamamda, sıcaklık mahalinin, ışık kubbecikli ve bol ışık gözlü dekoratif kubbesi

lanmış eyvanlar ile bunların aralarındaki halvet hücrelerinden teşekkül etmiştir. XV. yüzyıla kadar, bazan bir tek ışık gözünü ihtiva eden eyvanlar ile müstakilen aydınlatılmış halvetler hariç tutulursa, merkezî mekânın kubbesi sıcaklığın ve önemli ışıklandırma yeri olmuştur. XII-XIII. yüzyıllara ait en eski örneklerde, merkezî sıcaklık kubbesinin ortasında bir ışık kubbeciğinin bulunduğu, XIII. yüzyıldan itibaren bunun çevresinde münferit veya birleşik ışık gözlerinden ibaret, ışıklık çemberlerinin oluştuğu görülmektedir. Halvetlerin kubbelerinde ise, yine erken devir hamamlarında sadece bir ışık deliği mevcuttur. Genellikle damı toprakla örtülü bulunan bu devir hamamlarında, halvet kubbelerinin tamamen toprak örtü altında kaldığı; ancak kubbe merkezindeki ışık deliğinin bu örtü seviyesini kurtaracak yükseklikte, taş veya tuğladan bir yaka ile çevrilerek, üzerine cam kapaklar konulduğu anlaşılmaktadır. Bunlara örnek olarak Kayseri'de XIII. yüzyıla ait Hunad Hamamı ile Seydişehir'de XIV. yüzyıla ait Seyyid Harun Veli Hamamı'nın kadınlar kısmı gösterilebilir. Kubbe merkezindeki ışık deliğinden başlayarak, dam üstündeki yakanın tepesine doğru konik veya kavisli bir şekilde daralarak yükselen bu ışık gözleri, ışık kubbeciklerinin prototipi sayılabilir. Nitekim, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, büyük hamamların halvet kubbelerinde, müteaddit ışık gözleriyle techiz edilmiş ışık kubbecikleri görülmektedir. Tokat'ta Pervane, Kastamonu'da Frenkşah Hamamlarında olduğu gibi. Genellikle tuğladan örülen bu ışık kubbeciklerinin, geleneksel inşaat malzemesi taş olan merkezlerde, yekpare taştan oyulmuş küresel veya taş levhalardan meydana getirilmiş piramidal, hattâ mukarnaslı tonozların tepesinde de mukarnaslı biçimler aldığı örneklere de rastlanmaktadır. Kayseri'de XVI. yüzyıla ait Kadı Hamamı (15. Resim) ile XIII. yüzyıla ait Tuzhisar Sultan Hanı ve Bünyan Karatay Hanı'nın hamamlarında (16. Resim) olduğu gibi.

Damdaki toprak örtü yüzünden, ancak tepelerindeki ışık gözlerinden veya kubbeciklerinden aydınlatılabilen sıcaklık halvetlerinin, XV. yüzyıldan itibaren dış mimarîde kubbeleriyle kendilerini göstermeye başlaması enteresandır. Buna sebep, eski toprak örtü yerine, sıva, kiremit ve kurşun gibi kaplama malzemelerinin kullanılmasıdır. Bu yeni malzemeler sayesinde, kubbeleriyle daha çok sayıda ve istenildiği takdirde etek seviyelerine kadar ışık gözleriyle techizi imkân dahiline girmiştir. Bunun sonucu olarak, XV. yüzyıldan itibaren, çok sayıda ve değişik şekilli ışıklıklarla düzenlenmiş, dekoratif kubbe ve tonoz örtülerinin, Türk Hamamlarının iç mimarîsine fevkalâde bir zenginlik kazandırdığı görülmektedir. İznik'te XV. yüzyıla ait İsmail Bey Hamamı denilen köşk hamamında (17. Resim) olduğu gibi[18]. Bu örneklerde dikkati çeken bir husus ta, kubbe veya tonozların inşalarından önce tasarlanan şekli ile aydınlatma sistemine ait ışıklıkların yerlerinin ve biçimlerinin birlikte düşünüldüğünün açıkca belli olmasıdır.

13) Bu hamam hakkında en doğru neşriyat için bakınız: Ali Saim Ülgen, İznik'te Türk Eserleri. Vakıflar Dergisi I, Ankara 1938, 67-68. s.

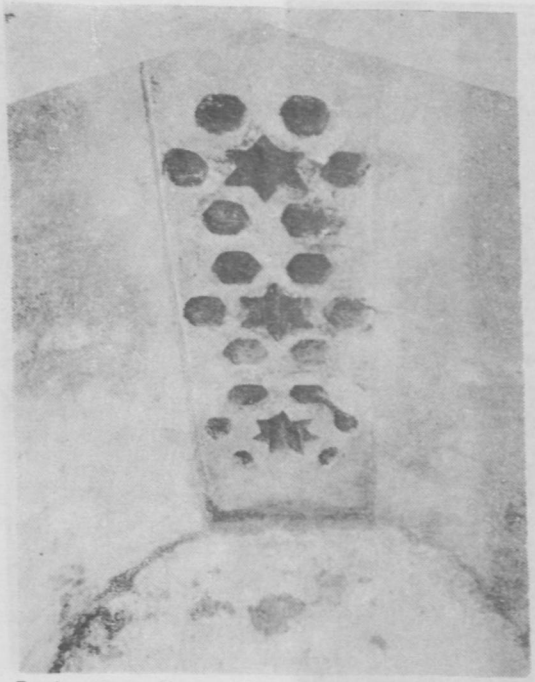

Resim 18 — Konya, Karaman'da Yeni (Nuh Paşa) Hamam'da erkekler kısmı sıcaklığının tonozlu eyvanlarından birinde ışık tavanı

Hamamların dış cephelerine yansıyan örtü sistemine ve malzemesine bağlı olarak, önce Batı Anadolu'da ortaya çıkan bu yeniliklere mukabil, geleneksel toprak örtüyü devam ettiren bazı bölgelerdeki hamamlarda da, yine XV. yüzyıldan itibaren değişik aydınlatma detayları ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri, ışık tavanı diye isimlendirebileceğimiz, kafes görünüşündeki örtüdür. Nisbeten küçük ebadda tonoz veya kubbe aynalarına tatbik edilen bu ışık tavanları, bu tonoz veya kubbelerin tepelerindeki ışık kubbeciklerinin etek seviyelerine yerleştirilmiş, üzerlerine geometrik şekiller oyulmuş taş levhalardan veya sıvadan meydana getirilmişlerdir. Karaman'da XVI. yüzyıla ait Yeni Hamam'da (18. Resim), Erkilet'te XVII. yüzyıla ait Mehmet Paşa Hamamı'nda (19. Resim) olduğu gibi, Diğer bir aydınlatma detayı ise, bilhassa hamamların merkezî sıcaklık kubbelerine tatbik edilmiş bulunan, basık küre kapağı biçimindeki çok gözlü ışık tavanıdır. Bunlar üstünü örttükleri açıklıklar büyüdükce daha çok ışık sağlayan, fakat karşılığında, inşa edildikleri kubbelerde statik problemler çıkaran ışık kubbeciklerinin yerini tutmak

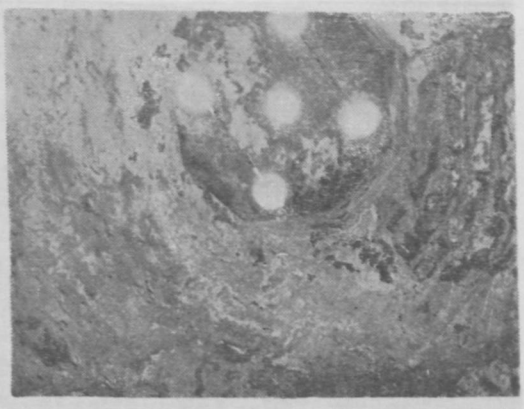

Resim 19 — Kayseri Erkilet Mehmet Paşa Hamamı'nın sıcaklık mahalli kubbesindeki ışık tavanı (Bugün mevcut değidir.)

düşüncesiyle yapılmış olmalıdırlar. Bu tip ışık tavanları, sıcaklığın merkezî kubbesinin inşası sırasında, tepede bırakılan geniş açıklığın, yanyana dizilmiş, araları harçlı toprak künklerden ibaret, küresel bir örtüyle kapatılması sonunda meydana getirilmişlerdir. Küresel ışık tavanları, daha ziyade, Diyarbakır, Mardin gibi Güney-doğu Anadolu şehirlerindeki hamamlarda görülmektedir. Diyarbakır'da XVI. yüzyıla ait Çardaklı Hamam gibi (20. Resim).

Anadolu'daki eski Türk Hamamlarında, tonoz ve kubbelerde yer alan münferit ışık gözlerinde, genellikle dörtgen, dayire, altıgen, yıldız gibi muhtelif şekillerin yanısıra, üçlü yuvarlak gözler halinde birleşik şekillerin de kullanıldığı görülmektedir. XIV. yüzyıldan sonra bunlara ilâve olarak beşgenler, dilimli rozetler, badeler, eşkenar dörtgen veya buna benzer altıgenler ve bunlarla yapılmış birleşik kompozisyonlar, XVIII.

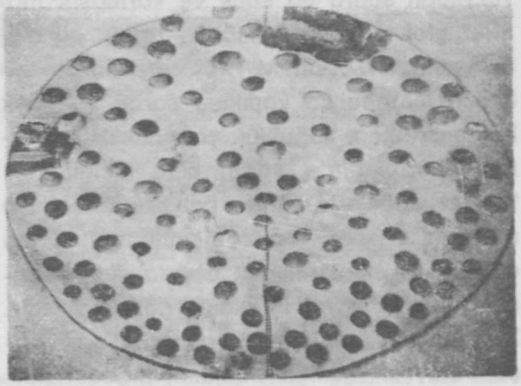

Resim 20 — Diyarbakır Çardaklı Hamamı sıcaklığında merkezî mekân kubbesinin ışık tavanı (Ş. Özenir'den)

Resim 21 — XV. Yüzyıla ait bir Hamse-i Nizamî'de, Halife Me'mûn'u hamamda gösteren minyatür. (Topkapı Sorayı Müzesi Arşivinden)

yüzyıldan sonra da elips ve karmaşık motifler gibi değişik şekillerin tatbik edildiği bilinmektedir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bilhassa İstanbul'da yapılmış saray ve köşk hamamlarında, soğukluk ve sıcaklık mahallerinin örtülerinde, yarım küre biçimindeki klâsik kubbelerin yerine basık kubbe veya muhtelif basık tonoz biçimlerinin tercih edildiği ve bunların çok sayıda ışık gözleriyle adeta şeffaflaştırıldığı görülmektedir. XIX. yüzyılın ortalarında yapılan Dolmabahçe Sarayının hünkâr hamamı, madenî karkas bir sistemin taşıdığı, camekân halindeki tavan örtüsüyle bu dejeneresansın karakteristik bir örneğidir.

Eski Türk Hamamlarında ışık gözlerinin yapımı için, tavan örtüsünün kârgir örgüsü arasına yerleştirilen toprak künklerin veya taşa oyulmuş deliklerin, içleri sıvandıktan sonra, dıştan da harç yardımıyla, bombeli bir cam kapakla kapatıldığı malûm olmakla beraber; bu detayın ne zamandan beri tatbik edildiğini kesinlikle bilemiyoruz. Mamafih, en eskileri XV-XVI. yüzyıllara ait resimli ve yazılı belgeler, bu ışıklık detayının o devirlerin hamamlarında da mevcudiyetini, hattâ cam kapakların sadece tek renkli değil, muhte-

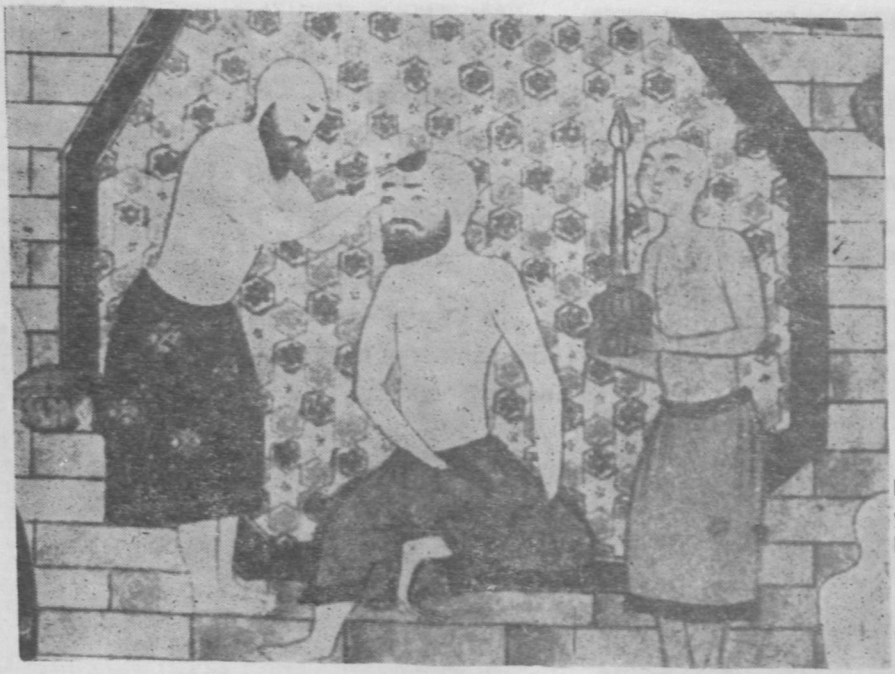

Resim 22 — XVI. yüzyıla ait bir Hamse-i Nizamî'de, Halife Me'mûn'u hamamda gösteren minyatürden detay (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinden)

lif renklerde de yapıldığını ortaya koymaktadır[19]. Keza, genel hamamların soyunma mahalleri ile bazı özel hamamların sıcaklık duvarlarındaki fevkanî pencerelerin de alçı revzenlerle süslendiğini, (21. Resim) yine tarihî belgelerin yardımıyla öğreniyoruz[20].

Muhtelif tenvirat araçlarından istifade edilerek, geceleri yapılan sunî aydınlatma detayları : İsteğe tâbî olarak günün her saatinde kullanılabilen saray ve köşk hamamları gibi özel örnekler hariç, gündüzleri aydınlık fenerleri ve çeşitli ışıklıkların yardımıyla aydınlatılan genel hamamların, geceleri veya sabahın erken saatlerinde ne şekilde aydınlatıldığı hakkında, mevcut neşriyatta hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Keza, XV. yüzyıldan önce inşa edilmiş hamamlarda da, bu konuda ışık tutacak herhangi bir mimarî detaya rastlanılmamaktadır. Bu sebeple, eski tarihli genel hamamların, özel hamamlarda olduğunu tahmin ettiğimiz şekilde, yani, sehpalara yerleştirilmiş veya duvarlara asılmış kandil, şamdan yahut fenerlerle, yer yer aydınlatılarak kullanıldığını düşünüyoruz. Nitekim, XV-XVI. yüzyıllardan kalma bazı minyatürlerde, özel hamamların, hizmetlilerin taşıdığı (22. Resim) veya sehpalara yerleştirilmiş büyük şamdanlarla, duvarlardaki çivilere asılmış kandillerle (23. Resim)

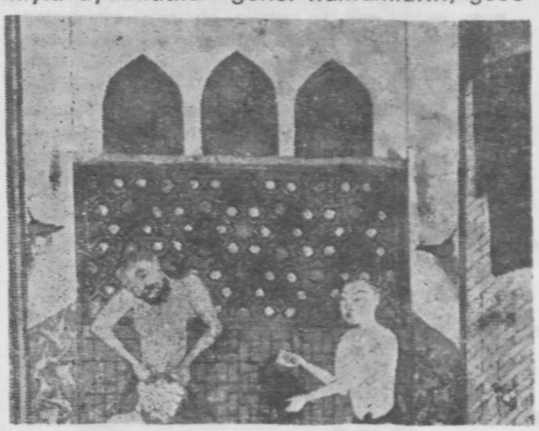

Resim 23 — XV. yüzyıla ait bir Hamse-i Nizamî'de, Halife Me'mûn'u hamamda gösteren minyatürden detay (Nakş u Nigâr, 8. S., Tohran 1341/1962, 26. s. dan)

19) Meselâ, Matrakçı Nasuh'un 1537 tarihli Mecmua-ı Menazil isimli eserindeki bazı panaromik şehir minyatürlerinde; Seyyid Lokman'ın 1588 tarihli Hünername'sinin ikinci cildinde, Kanunî Sultan Süleyman'ı hamamda gösteren minyatürde; Sevâkıb-ı Menâkıb'ın 1599 tarihli türkçe nüshasındaki, Mevlânâ'yı hamamda gösteren minyatürde, hamamların ışıklıklarını örten renkli ve renksiz cam fanusları görmekteyiz. Keza, Ankara'da XV. yüzyıla ait Karacabey Hamamının müsteciri Sayın Hacı Şaban Aydın'dan öğrendiğimize göre, bu hamamın erkekler kısmının bazı halvetlerinde, evvelce pembe, yeşil renkli cam fanuslar bulunuyormuş.

20) Bunlara örnek olarak, Evliya Çelebi'nin çok methettiği Bitlis'teki Abdal Han'ın XVII. yüzyıla ait Hanbağı Sarayının hamamı gösterilebilir. Bakınız : Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Zuhuri Danışman çevirisi) VI, İst. 1970, 193. s.

aydınlatıldığını gösteren, yıkanma sahneleri tasvir edilmiştir [21]. XV. yüzyıldan itibaren, bazı özel ve genel hamamlarda görülmeye başlayan duvar nişlerinin, muhtemelen şamdan, kandil veya fener gibi tenvirat araçlarının konulmasına da yaradığı söylenebilir. Bunlara örnek olarak Tokat ve Çorum'da XVI. yüzyıla ait Ali Paşa Hamamları verilebilir[22]. Büyük genel hamamların sunî aydınlatılmaları ile ilgili en dikkate değer mimarî detaylar, İstanbul'da XVI. yüzyılda, Koca Sinan tarafından inşa edilen Ayasofya Hamamı'nda bulunmaktadır. Bu çifte hamamın erkekler kısmındaki soğukluk ve sıcaklık mahallerinin duvarlarında, kandil veya şamdan koymak için sıvadan yapılmış, üstü yaşmaklı konsollar halindeki çırağmanlar (24. ve 25. Resim), Türk Hamamlarının sunî aydınlatılmasında önemli bir gelişmeyi işaret etmektedirler[23]. Bunların benzeri çırağmanlara Edirne'de XV. yüzyıla ait Tahtakale Hamamının erkekler kısmı sıcaklığında da rastlanmaktadır[24]. Ancak buradaki çırağmanlar, muhtemelen XVIII-XIX. yüzyıllarda ilâve edilmişlerdir. İstanbul'da XVIII. ve XIX. yüzyılların bazı özel hamamlarında değişik çırağman detayları görülmektedir. Bunlardan biri, Anadolu Hisarı'nda XVIII. yüzyıla ait Zarif Mustafa Paşa Yalısının Hamamında, sıcaklık mahallindeki kurnaların ayna taşlarına simetrik olarak oyulmuş şamdanlık nişleridir [25]. (26. Resim) Topkapı Sarayı'nın Hünkâr Hamamı'nda, padişahların yıkanmasına mahsus bölmedeki kurnanın ayna taşında da, daha değişik biçimde kandillik nişleri mevcuttur. XVIII-XIX. yüzyılın özel hamamlarında tesadüf edilen diğer bir çırağman detayı ise, genellikle soğukluk ile sıcaklık mahallerini ayıran duvardaki kapının, bir veya iki yanına yapılmış fenerlik pencereleridir. Bu sabit fenerlikler, her iki yüzünde madenî doğramalı birer camlı kanat ve tavanında bir is deliği bulunan duvar boşlukları halindedir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru yapılmış olan Bebek'teki Köçeoğlu Yalısı'nın (27. Resim), XIX. yüzyıla ait Dolmabahçe ve Beylerbeyi Saraylarının hamamlarındaki fenerlik pencereleri bunlara örnek olarak gösterilebilir[26].

Nihayet XX. yüzyılda eski Tük Hamamları şehirlerin elektrik şebekelerine bağlanıncaya kadar, genel ve özel hamamlarda, yerine göre haşhaş, bezir, zeytin ve gaz yağı gibi yağ lambalarının veya fenerlerin kullanıldığı, yaşlılar tarafından hatırlanmaktadır.

---

21) 1494, 1520, 1571 M. tarihli Nizami'nin hamselerinde Halife Me'mûn'u hamamda gösteren minyatürler gibi.

22) Mahmut Akok, Çorum'da Ali Paşa Hamamı, Arkitekt. No. 280, İst. 1955, 85-91. s.

23) Bakınız: Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi "Ayasofya Hamamı" maddesi, III. C., 31. Fas., 1479. s. Ayrıca "Çırağman" kelimesi için bakınız: Celâl Esad Arseven, Sanat Ansiklopedisi "Çırağma veya Çırağpa" maddesi, I. C., IV. Fas., 394. s.

Böyle çırağmanların sadece XVI. yüzyılın hamamrında değil, yine bu yüzyıla ait bazı medreselerin hücrelerinde de yapılmış olması dikkat çekicidir. Bunlara örnek olarak, İbrahim Paşa tarafından Mimar Koca Sinan'a inşa ettirilmiş bulunan Ese Kapısı Medresesi gösterilebilir. Ancak bu medresenin hücrelerindeki kârgir çırağmanlar, kapıların karşılarına rastlayan köşelerde duvarlara çapraz olarak oturtulmuş, dikdörtgen prizma biçiminde, fevkanî dolaplar hâlindedir.

24) Bakınız: Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 474. s. ve 817. res.

25) Bakınız: Zarif Ongun, Zarif Mustafa Paşa Yalısı. Arkitekt 5-6. S., İst. 1941, 112-113. sayfalardaki resimler.

26) Bakınız: Sedat Hakkı Eldem, Köçeoğlu Yalısı-Bebek. İst. 1977, 14. s., 46. sayfadaki plân, 50. sayfadaki üst kesit ve 108. sayfadaki resimler. Benzer şekilde yapılmış fenerlik pencereleri için bakınız: Sedat Hakkı Eldem, Türk Evi Plân Tipleri. İst. 1955, 134, 172, 194, 210, 214. sayfalardaki plânlar.

Resim 24 — İstanbul Ayasofya (Haseki Hamamı'nın erkekler kısmı soğukluğundaki çırağman (V. G. M. Arşivinden)

Resim 25 — İstanbul Ayasofya (Haseki) Hamamı'nın erkekler kısmında sıcaklık halvetlerinin birindeki çırağman (V. G. M. Arşivinden)

Resim 26 — İstanbul Anadolu Hisarında Zarif Mustafa Paşa Yalısının hamamında, sıcaklık mahalli kurnalarından biri (Zarif Ongun'dan)

Resim 27 — İstanbul, Bebek'te Köçeoğlu Yalısı'nın Hamamında bir fenerlik penceresi (S.Hakkı Eldem'den)

ANADOLU'NUN İLK DÖRT SELÇUKLU KUMANDANI VE YAPTIRDIĞI YAPILARIN ÖZELLİKLERİ

DR.
ORHAN CEZMİ TUNÇER

1071 Malazgirt zaferinden sonra Büyük Selçuklu kumandanlarından Emir Mengücek, aldığı Erzincan, Kemah, Sivas'a bağlı Divriği ve Şarki Karaağaç'a yerleşti. Bu, Anadolu'daki ilk Selçuklu Beyliğidir. Türklerin Anadolu'ya girişlerinden kısa bir süre sonra başlayan Haçlı Seferlerini (1096-1099), 2. (1147-1149) ve 3.' sü (1189-1192) izleyecektir. 1071-1192 arası 120 sene, Küçük Asya'yı Yurt edinme çabasıyla geçer. Bu nedenle yalnız Mengüceklerde değil, diğer beylikler ve Selçuklularda da genellikle 12. y.y. 2. yarısına kadar yapı görülmez. Ancak Artuklular özel bir durum gösterirler.

Mengüceklerin günümüze erişen ilk yapısı Divriği'deki Kale Cami'idir (1180-81). O güne dek mutlaka namazlarını kılacak bir mescid veya camileri vardı. Yıkıldığını kabul etmek gerekir. Kapısındaki kitâbeden, mimarının Azerbaycan'dan geldiğini öğreniyoruz. Mihrab duvarına dik 3 sahından eksendeki, diğerlerinden daha geniş ve tonoz örtülü iken yanlarda 4'er kubbe yer alır. Yanlara akıntılı toprak örtü yapıyı çok az eğimli beşik çatı olarak kaplar. Mihrabın son derece sadeliğine karşın, asıl özen kapıdadır. Lento örtülü kapıyı, sekizgen kesitli sütünceler sararken bunu tuğladan örülen bir teğet kemer üstte kapayacaktır. Çerçeve ters (U) şeklinde ve geometrik bezelidir. Kapı bütünüyle Selçuklu özellikleri taşır. Kuzeybatı köşedeki süslü ek kapı ise bugün yıkıktır. Kalan bölümü buna çok daha fazla özen gösterildiğini belgeliyor. Plâna 3 nefli bazilika gözüyle bakmak batı sanat tarihçisi gözüyle Türk Sanatını görmek gibi olur. Ortadaki takviyeli tonozların, sağ ve soldaki üçer ayağın iki yöne bağlantılı kemerlerinin, aslan göğsü ve kubbelerin görünüm olarak Selçuklu mimarî birimleri olduğu açıktır. Bu yapıda yerli ustaların etkinliği yoktur. Ancak yan sahınların kubbeli oluşu bir yenilik sayılabilir.

Mengüceklerin asıl üstünde çok söz söylenebilecek yapısı Ahmet Şah'ın yine Divriği'ye 1228-29'da yaptırdığı Camidir. Mihrap duvarına dik 3 sahın, birbirinden

4' er kolonla ayrılır. Orta (eksendeki) sahın en genişi, kenarlardaki en dardır. Enli çerçeveli, pahlı mihrab, geleneklerin ötesinde son derece değişik bir görünümdedir. Sadece mihrab girintisindeki süslemeler biraz Selçuklu palmetini andırırlar. 1241 tarihli ve Tiflis'li ustanın eseri olan ahşap mimberi güzel bir Selçuklu örneğidir. Mihrab önü kubbesi, dışa sekizgen yıldız külâh olarak yansır. Yüzeyler aşağı üçgen olarak sarkarken bir çadır görünümü alırlar. Eksende maksure kubbesi ile kuzey kapısı arasında üst eliptik kubbe örtüsü, tepede delik olup harime buradan ışık sağlanır. Yamaçta kurulduğu için doğu ve kuzey yönlere pencere açılmamıştır. Caminin iç üst örtüsü çok süslüdür. Eliptik kubbe, yıldız ve çapraz tonozlar, tekne tonozlar her gözde ayrı ayrı kullanılırlar. Sekizgen ayaklar iki yönde sivri kemerlerle birbirine bağlanır. Bu içteki görüşü ve sahın etkisini keser. Orta eksende açıklığın geniş tutulması durumu kurtarır ve güney-kuzey doğrultusunda bir bakış, perspektif ve süreklilik sağlar, o kadar. Yapının ilginç yönü kapılarıdır. Doğu yönde yamaç nedeniyle düzayak ahşap mahfile açılan kapısı her yönüyle Selçukludur. Kuzey kapısı, kenarlardaki kalın sütûnlarıyla, pahlı ve sivri kemeriyle, yüzeylerdeki madalyonlu taşkın süslemeleriyle Selçuklu geleneğini unutturur. Kapı girintisini örten geometrik küp şekillerinin mukarnasla hiç bir ilgisi yoktur. Son derece abartılan, taşkın ve her yanı süslü kapı bütünüyle mimarimize yenidir. Harimin ekseninde bulunan delikli kubbenin tam batısında süslü bir kapı daha vardır. Ters (U) şeklindeki çerçeveler Selçuklu örneklerindeyken kapı girintisini örten geometrik pahlar, ilkin köşe üçgenleri gibi başlar ve içbükey yarım üçgen dilimlere dönüşür. Bunları dıştan yarım daireli bir kemer örter. Ayrıca taçkapı taşkınlığı, yanlarda pahlanarak (45°) beden duvarına birleşirken, altları güzel Selçuklu mukarnas düzenlemeleriyle ve çift başlı Selçuklu kartal kabartmalarıyla biter. Taçkapının alt kesimi, alışılmışın dışında kalın ve yüksek silmelerle bezelidir.

Sivas-Divriği Ahmet Şah Camii (U'lu) bütünüyle oldukça süslü, özenli bir yapıdır. Selçuklu geleneği burada bir çok yönlerde zorlanmış ve ötesine geçilmiştir. Ayrıntılarda yer-yer Selçuklu süslemelerine yer verilirse de, genel etkide yabancılık vardır. Eğer bunlar, özellikle kapılarda, geometrik ve bilinen çerçevelerle sarılmasa etki çok daha alışılmışın dışına çıkacaktır. Mihrab da bir daha görülmeyecektir. Çok başarılı bir örnek olan ahşap mimberin ustası Tiflis'ten gelmekte ve Büyük Selçuklu geleneğini sürdürmektedir. Öyleyse diğer bölümlerde yabancı ustalar yerli ustalarla birlikte çalışmış ve etkili olmuşlardır. Anadolu'ya yeni yerleşen, varlık yokluk savaşı veren ve ondan sonra yapı yapmaya sıra gelen bir ortamda, nekadar doğudan beslenirse beslensin, yapı ekibinde yerlilerinden de yararlanmanın kaçınılmaz olduğu bir mimari ürün vardır karşımızda. Heyecanlı, sakin, iç yapısını dışa yansıtmaktan kendini alamayan yerli bir usta, ancak öylesine kabartma süslerle, abartılmış geometrik ve bitkisel bezemelerle, çok zengin profilli sütûnce ve silmelerle karşımızdadır. Daha sonraki Anadolu yapılarında bu denli taşkın örnek görülmeyecektir. Şurası gerçek ki bunlar, yerli Ermeni veya diğer Hıristiyan ustaların süsleme örnekleri değildir. Azerbaycan yapılarında da böylesi görülmez. Bu herhalde yine yerli Hıristiyan ustaların, Selçuklu sanatını görüp heyecanlandıkları ve bunu gizleyemedikleri bir noktaya gelmelerinin olgusudur. Daha sonra böylesine yapı yapmamalarını, köklü Selçuklu geleneğine alışarak o formasyona girmeleri şeklinde yorumlayabiliriz. Giderek yapı disiplini onları egemenliğine alacak ve duygularında bu denli serbest bırakmayacaktır.

Gerçekte yapının yapıldığı dönem (13. y.y. 1. çeyreği sonu) Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat'ın Anadolu birliğini kurduğu en parlak günlerdir. Merkez, Konya ve diğer yerlerde oldukça başarılı yapılar yapılmakta ve Anadolu Selçuklu mimarisi her yönüyle belirgin kalıplara oturmaktadır. Anlaşılan henüz buraya etkili olmamıştır. Klâsik gö-

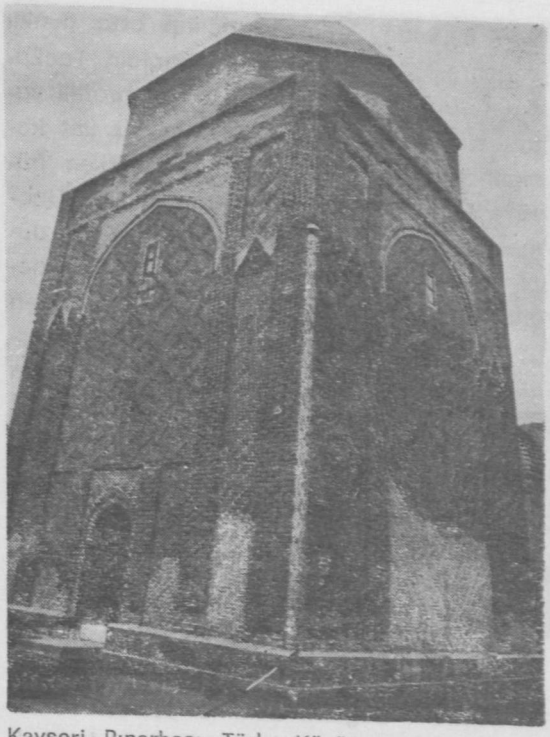

Kayseri - Pınarbaşı, Türbe Köyü
Melik Gazi Kümbeti

Türbe Köyü
Melik Gazi Kümbeti

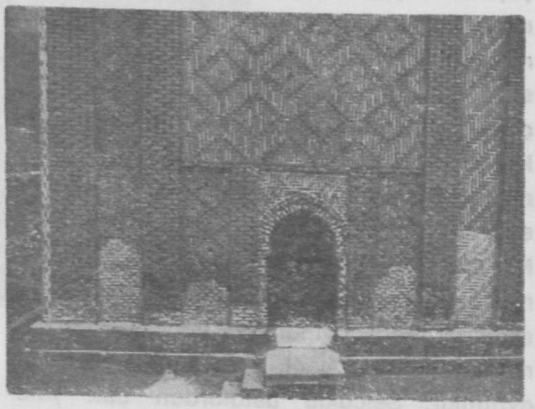

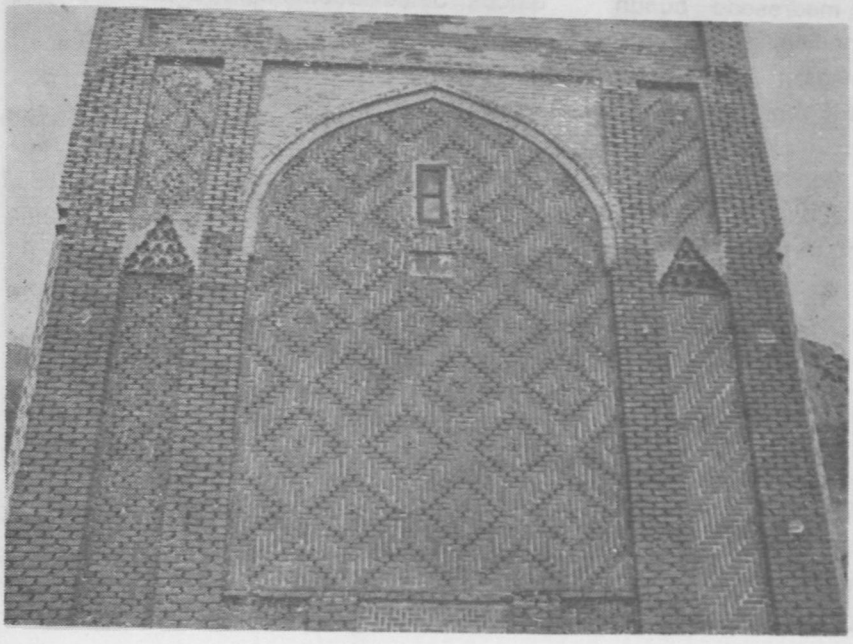

Türbe Köyü
Melik Gazi
Kümbeti

rünümlü doğu kapısının bu etkide ele alınmış olması şansı daha fazla olabilir.

Erzincan - Kemah Mengüceklerinden Behram Şah'ın kızı Melike Turhan, Ahmet Şah'ın eşidir. Babası, kızı için de bir şifahane yapılmasını emretmişti. Ahmet Şah Camii'nin kıble yöndeki bitişiğine ünlü yapı yapıldı. 2 yapı arasında dilatasyon olmaması ve her ikisini de mimar Ahlat'lı Hürrem Şah'ın yaptığına bakılırsa, yapı birlikte ele alınmıştır. Onunla aynı dikdörtgen çerçeve içindedir. Üstten aydınlatılan orta kubbe, sekizgen plânlı 4 ayak üstüne kemerlerle oturur. Girişin karşısına gelen baş eyvan, yanlardakinden oldukça büyüktür. Merkezî plânlı bu yapıyla, Türkistan evlerini anımsarız. Ancak ayakların abartılmış silmeleri, derin oymalı üst başlık, kalın kemerler ve buna bağlı orta kubbe ve diğer ayrıntılar, Selçuklu ustalardan çok yine Hıristiyan ustaların egemen olduklarını gösterir. Selçukluların emrinde çalışmış olmalarına karşın kendi geleneklerinden izler sızar yapının iç havasına. Orta mekânda sağ ön köşeden bir merdivenle iki katlı olan kıble yönündeki kanada geçilir. Bu da, bazilikaların iki katlı yan nefleriyle bir çağrışım içindedir. Orta alana pencerelerle bağlantısı bu etkiyi büsbütün vurgular. Aslında daha 1210'da Kayseri Kölük Camii batı kanadını oluşturan medresede bunun gibi 2 katlı olarak yapılmıştır. Şifahane plânının bazilikayı anımsatan görünüşüne katılmıyoruz. Aksine baş eyvan ölçü ve yüksekliği ile öylesine egemendir ki yapıya, doğu etkisi hemen sezilir. Yapının kuzeydoğu köşesinde içi kubbe, dışı yine külâh olarak dışa yansıyan bölümü türbe hacmi olup, bir pencereyle camiye bağlantılıdır. Mihraba yakın pencerenin sonradan açıldığı kanısındayız.

Şifahanenin, içteki sadeliğinden çok batı yöndeki dış kapısı ilginçtir. Bunda Gotik bir duyguya kapılmamak elde değildir. Zengin profilli sütünceler, taşkın kapı plânı, geometrik bezeli kabarık madalyonlar bu duyguyu vurgular. Giriş kapı boşluğunun üstünde üst kata açılan orta ayaklı pencere Hıristiyan mimarî birimidir. Taçkapının subasmanı kalın ve taşkın profilli yatay silmelerle bezenir, çıkıntıların üst kesimindeki taşkın sütünlar yükselirken büyüyerek bir saksı görünümünü alırlar. Geometrik ve bitkisel süsler dışında, genel düzenlemesiyle kapı Selçuklu etkisinde değildir. Sanki Haçlı Seferleriyle Anadolu'ya gelen ve Divriği'ye uğrayan bir Hıristiyan yapı ekibine, Selçuklu süslemelerini kapsayan geometrik anlayışlı bir taçkapı yapın denmiş gibidir. Kısacası Divriği Ulu Camii ve Şifahanesinde henüz Selçuklu geleneği ağır basmamakta ve yerli ustaların egemenliği hüküm sürmektedir.

Divriği'de bulunan diğer 3 yapı, köklü bir mezar geleneği ürünüdür. Bunların en erkeni 1193 tarihli Sitte Melik (Şehinşah) Kümbetidir. Sağlam zemine oturan sekizgen plânlı yapı üstte piramit, içte kubbeli ve tek katlıdır. Kapı girintisini mukarnaslar örterken, ön yüzde silindirik sütünce ve ters (U) şeklinde çerçeveli geometrik süslemelere yer verilir. Güney yöndeki kapıya bitişik sağ ve sol yönlerde üçgen ve dairesel girintiler olup kenarları yine Selçuklu geometrik süslemeleriyle bezense bile Ermeni kaynaklıdırlar. Külâh altındaki mukarnaslı silme sırası, ilk kez burada yer alacak, Selçuklu etkinliğini arttıracaktır.

1196 tarihli Emir Kamerüddin Kümbeti de sekizgen plânlı, tek katlı, içte kubbe, dışta sekizgen piramitle örtülür. Bütün yüzeyler sağır ve düzdür. Kuzey yöndeki kapı girintisini güney etkili, dilimli, sivri bir kemer örter. Aynasına kitâbe yerleştirilmiştir. Külâh silme eteğindeki düzenli eşit aralıklı dairesel oyuklara çini yerleştirilmiş olmalıdır. Zaten aynı uygulama Kale Camii (1180-81) kapı yüzünde geometrik süsler arasında da vardır.

Divriği'nin günümüze erişen Mengücekli 3. kümbeti, Kemankeş Nureddin Salih'e aittir. 1240-41 tarihli olup iki katlıdır. Üst kesiminin sonradan onarıldığı ve bu ara, gövdesinin basıklaştığı kanısındayız. Bu da sekizgen plânlı ve dışta piramit örtülüdür.

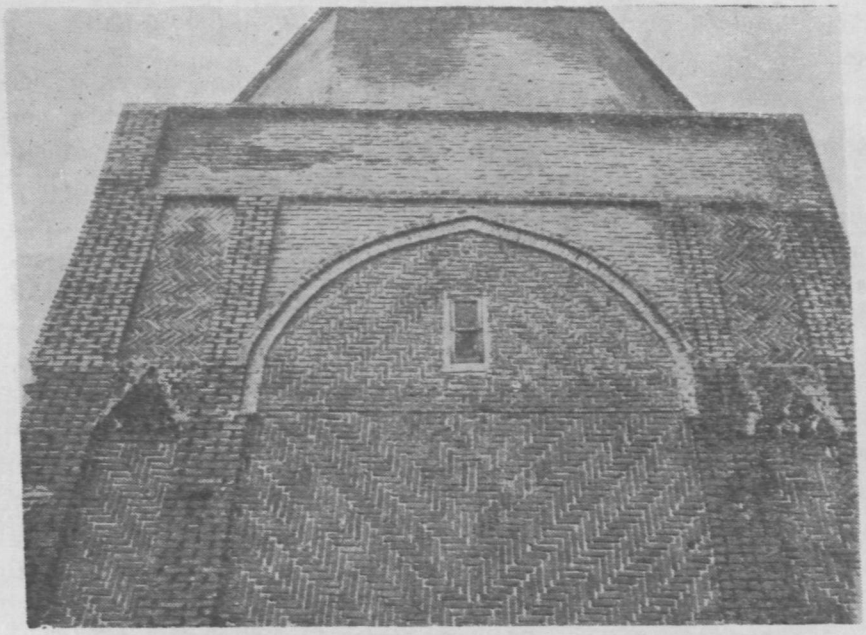

Türbe Köyü
Melik Gazi
Kümbeti

Bekâr Sultan Kümbeti
Güney giriş yüzü

Bekâr Sultan
Kümbeti iç sıvaları ve
kubbeye geçiş bölümü

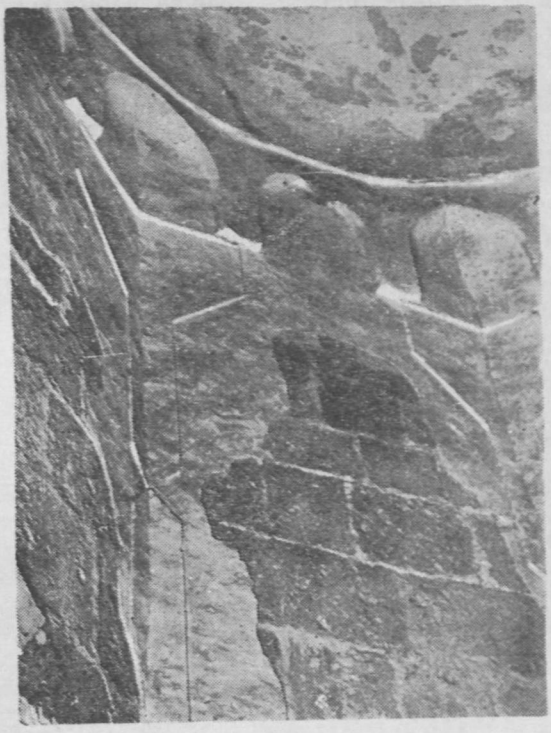

Kapısı kuzey yöndedir. Mengücek günlerinden kısa bir süre sonra ve Selçuklu geleneğinde yapılmıştır.

Mengüceklerin Kemah'ta iki önemli yapısı vardır. (12. y.y. sonları). Behram Şah oğlu Selçuk Şah Kümbeti kare plânlı, kasnaklı ve sekizgen piramit örtülüdür. Yandaki hacmin sonradan tekke olarak eklendiği kanısındayız. Geometrik süslü mozayık yöntemli kapısı Selçuklu geleneğini yansıtır. Asıl kıymetli olanı, Melik Mengücek Gazi Kümbetidir. Tuğladan yapılan, dışı sekizgen, içi daire plânlı yapı iki katlı ve cenazelik katı orta ayaklıdır. Ayağın çevresini bir tonoz dolanır. Anadolu'da böyle örnek ancak iki tanedir. Araştırmalarımızla ortaya çıkan diğer örnek ise Tokat-Niksar Kırkkızlar Kümbetidir.

Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat son Mengücek Emiri 2. Alaeddin Davut Şah ve 3 oğlunu Ilgın'a, Şarkîkaraağaç'taki kardeşi Muzaffereddin Muhammed'i de yine 3 oğluyla birlikte Kırşehir'e yerleştirdi (1227). İleride göreceğimiz Kırşehir Melik Gazi Kümbeti (1250-60) bu yerleşmeden sonraki yapıttır. Mengüceklerin bunlardan başka Divriği içinde batı yakasında iki güzel hamamı daha vardır.

Mengücek yapı özelliklerini sıralamak gerekirse, Kümbet mimarisinde Selçuklu geleneğine bağlı oldukları görülür. Kale Camii de böyledir. Hele kapısı güzel bir örnektir. Plânını, bazilika olarak görmeyi biraz işgüzarlık saydığımızı belirtmiştik. Ancak şifahane ve Ulu Camii'nde yerli usta ve belirttiğimiz gibi Haçlılara uzanabilecek Gotik etki vardır, denebilir. Hemen dikkati çeken yönü artık tümüyle yapıya taşın egemen olmasıdır. Kale Camii kapısındaki çok az tuğla dışında bu gereç kullanılmaz. Tuğlaya alışık olan Selçuklu geleneğinin, burada mahalli malzeme olan taşla karşılaşmaları, yerli Hıristiyan ustaları devreye sokmakta önemli bir etken olmalıdır. Buna karşılık Kemah Melik Mengücek Gazi Kümbeti için Doğudan gelen ayrı bir ekip kullanılmış olmalıdır.

SALTUKLU YAPILARI (1080-1201)

1071 Malazgirt zaferini izleyen günlerde Erzurum'u alan Saltuklular buraya yerleşirken, 1080'de Büyük Sultana dış işlerinde bağlı, iç işlerinde serbest olan beyliklerini kurarlar. Erzurum kalesi içinde burçlardan birinin içinin mihrab şekline sokulduğu Kale Mescidi enlemesine plânlı 2 bölümden oluşur. Maksure kubbesi içte kubbe, dışta koni örtülü iken, harimde yanları, sağlı solu 2 tonoz genişletir. 2 ayakla ayrılan giriş bölümü yine yanlarda tonozlu ancak ortada ayna tonozludur. Dışardan dikdörtgen prizma gövdeyi üstte bir silindirik kasnak ve fitillerle bezeli koni külâh örter. Silindirik kasnağı, düşey olarak çıkan, ikiz ve yarım daire kemerlerle birbirine bağlanan fitiller süsler. Bu bölgesel bir süs olup Ermeni yapılarında görülür. Mescidin beden duvarlarında her hangi bir süs görülmez. Batısında bulunan minare de Saltuklu günlerinde veya kısa bir süre sonra (12. y.y. sonları) yapılmıştı. Küp bölümü taş, gövde tuğla olup petek bölümü yıkılınca şerefesi de yok edilerek 19. y. y. da saat kulesi olarak ekleme yapılmıştır. Tepsi Minare adıyla anılır.

Saltuklu günlerinin önemli yapısı kuşkusuz Ulu Camisidir (12 y.y. 2. yarısı olabilir). Evliya Çelebi 200'ü bulan ahşap direk ve kirişlemelerden söz eder. Aslında kapladığı alana bu kadar direk gitmez. Yapı bir çok onarımlardan sonra günümüze gelmiştir. Mihrab duvarına dik 7 sahından oluşur. Maksure kubbesi büyük olup profilli kemer ve ayaklara oturur. Bununla, kuzey yönde eksendeki kapı arasında, mukarnaslı ve üstten ışık alan bir bölüm vardır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan tonozlardan eksenin yanındakiler, maksure kubbesinin büyüklüğü nedeniyle daralırlar. Üstü yanlara akıntılı ve toprak örtülü idi. Kuzey-batı iç köşede bulunan minare eklentidir.

Saltuklu yapıları içinde kendine en özgü yapı Saltuklu Kümbeti'dir. Anadolu'da bir eşi yapılmayacak kadar Selçuklu gele-

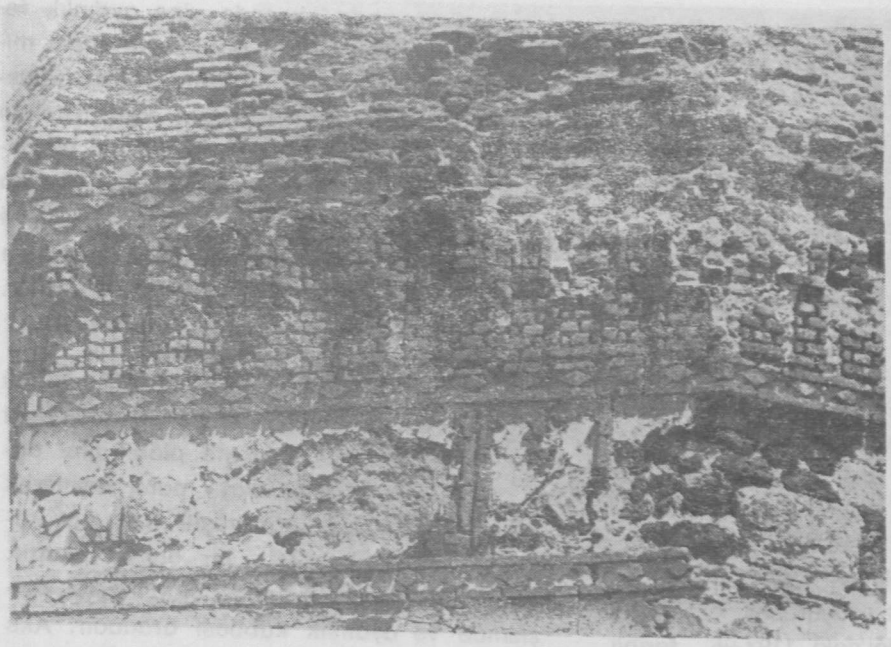

Niğde Aksaray Bekâr Köyü Bekâr Sultan Kümbeti (Yazı kuşağı üstünde mukarnaslı külâh etek silmesi

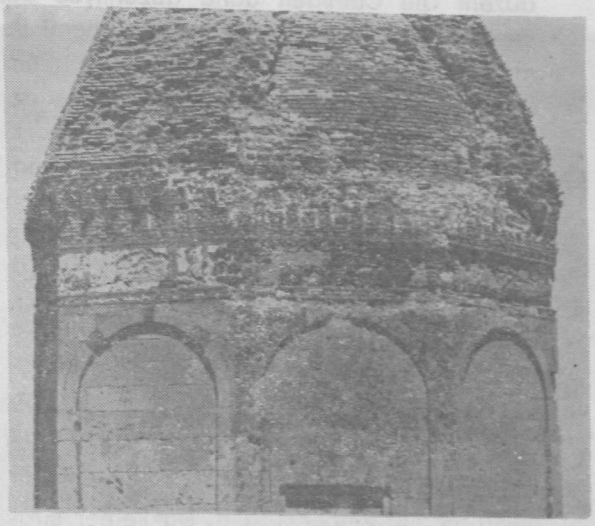

Niğde Aksaray, Bekâr Köyü, Bekâr Sultan Kümbeti Gövde üstü ve külâhtan ayrıntı.

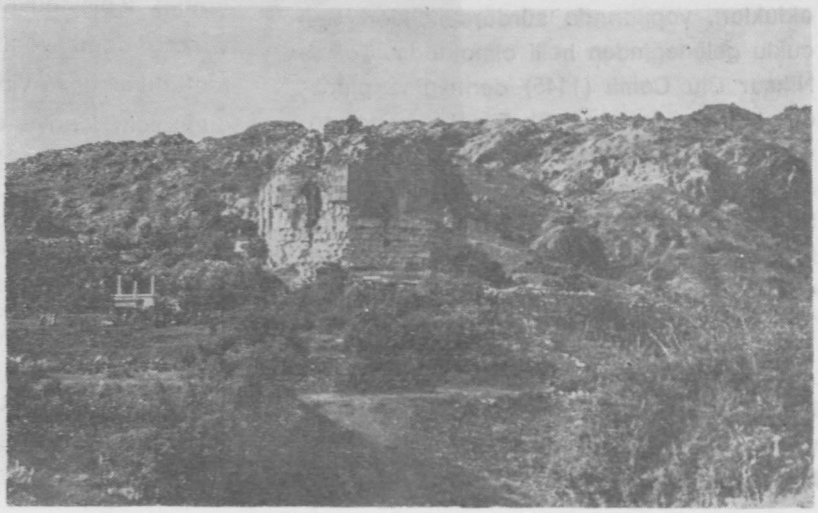

Tokat Kulak Tekke ve Kümbeti

neğine uymaz. Sekizgen gövde üstte kalın silmelerle ve üçgen alınlıkla biterken, içeri çekik silindirik kasnak başlar. Üçgen kesitli 8 girintiyi yatık yarım koni örtü kaparken takvim hayvanlarıyla bezenir. Burma ve yapraklı kalın silmeden külâha geçilir. Sekizgen gövde orta hizalarda yatay bir silmeyle bölünürken her yüzde yükselip orta ayaklı birer sağır kemer oluşturur. Yapının cenazelik katı olup içeriden bağlantılıdır. Yapı, iki katlı oluşu, külâhla örtülüşü gibi genel ilkeleriyle Selçuklu özelliğindeyse de, ayrıntılar öylesine değiştirirki diğer özellikleri unutulur. Özellikle dış yüzlerde 8 kez tekrarlanan üçgen alınlıklar, silme ve sağır pencereler tümüyle Hıristiyan etkilidir. Bu nedenle bölgesel etki, yapıyı genel çizgilerinden çok uzaklaştıracak orandadır diyebileceğiz. Divriği'deki 1193-96 tarihli Selçuklu türündeki iki kümbete karşın, onlardan kısa bir süre önce yapılan (1189 tarihli) bu yapının bu denli yabancı olmasında yerli ustaların payı çoktur.

Saltuklu günlerinden Erzurum'da yapılar vardır. Üst kesimi yok olan Tepsi Minare için bir yargıya varılamaz. Ancak Kale Camii külâhı ve hele Saltuklu kümbetinde yerli etkinin çokluğu, o dönemde yeterli Selçuklu yapı ekibinin kurulamadığını belgeler.

DANİŞMENDLİ YAPILARI (1085-1178)

Sivas, Kayseri ve Malatya'ya yerleşen Danişmendlilerin diğerlerinden daha şanslı oldukları, yapılarında sürdürebildikleri Selçuklu geleneğinden belli olmaktadır. Tokat-Niksar Ulu Camii (1145) derinliğine plânlıdır. Mihrab duvarına dik 5 sahın, 7'şer tonozla örtülür. Maksure kubbesi eskiden herhalde kârgir idi. Mukarnaslı mihrabı, Selçuklu geleneğine uyar. Giderek onarımlarla eksendeki aydınlıklı bölüm yok olmuş olabilir. Çünkü bu da avlusuz bir camidir. Yapıda yerli usta eskisi yoktur.

12. y.y. ortalarında yaptırıldığı sanılan Kayseri Ulu Camii'nin plânı, özellikle kıble yarısında düzensizdir. Büyük maksure kubbesi, sahınları ve yönlerini aksatır. Kapı ile bunun arasında eksende yine aydınlık fenerli bir kubbe vardır. Batı duvarındaki minareden sonra, yapı bu yönde biraz genişleyerek kuzeye doğru devam eder. Yapının kuzey yarısında akslar daha düzenli ve doğu batı doğrultusunda sahınlıdır. Burada da enine değil, derinliğine bir plân dikkati çeker. Giriş kapısı, orta aydınlıklı kubbe ve maksure, yapının düşey eksenini vurgular. Çatı yanlara akıntılı olup toprak örtülüdür.

Kayseri Kölük Camii (1135-42) bölümü kare görünümündeyse de, batı kanadındaki iki katlı medrese ile enine plânlı gibi durur. Kuzeydoğu köşesinin pahlı kesilerek yerleştirilen klâsik görünüşlü Selçuklu kapısı 1210 tarihlidir ve bir onarıma aittir. Maksure kubbesi eksende olup kapısı karşısında ve aydınlık kubbesi aradadır. Aks düzeni Ulu Camiden daha düzenliyse de, özellikle doğu kanadı aksar. Yapı, cami ile medresenin iyi bir birleşimidir. Yapının batı kanadının medreseyle beslenmesi tonozların açılmasını önler. Oysa doğu kanadında herhalde giderek açılma olmuştur ki yönleri değiştirilmiştir. Çini mihrabı oldukça güzeldir. Ne yazık ki alt kesimi kabarıp düşmüş ve yokolmuştur. Her 3 kapısı da Selçuklu düzenlemesindedir. Yerli usta etkisi sezilmez.

1197 tarihli Sivas Ulu Camii çok daha düzenlidir. Mihrab duvarına dik olarak uzanan 11 sahını, 5'er ayaklı 6 sivri kemer oluşturur (10 kemer sırası). Bu kemer sıralarının kıble duvarı dışında birer desteği varken doğu yöndeki ilkine tuğla minare rastlatılmıştır. Avlulu türden bir yapı olduğu için içeriye aydınlık kubbesi konmamıştır. Üst örtü ahşap kirişlemeli ve toprak örtülüdür. Son cemaat yeri kuzey duvarına yaslandığı için yatay kuvvetleri karşılamakta ve desteklere gerek görülmemektedir. Kalın ayaklar ancak sahınlarda görüşü sağlar. 160 m^2 ye yakın alanda mekân birliği yoktur. Kalın gövdeli tuğla minare ve cami günümüze ilk şeklini koruyarak gelmiştir.

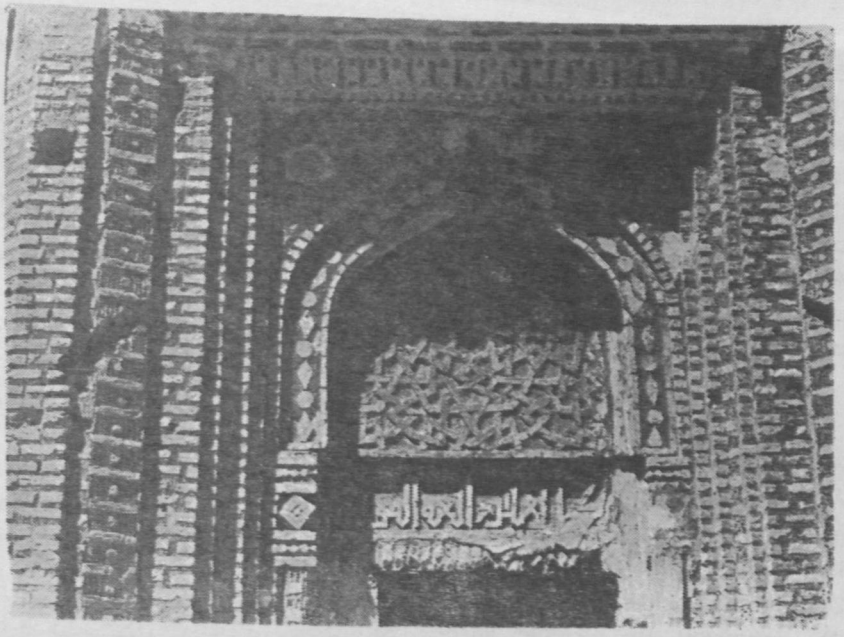

Erzincan - Kemah
Melik Gazi Kümbeti

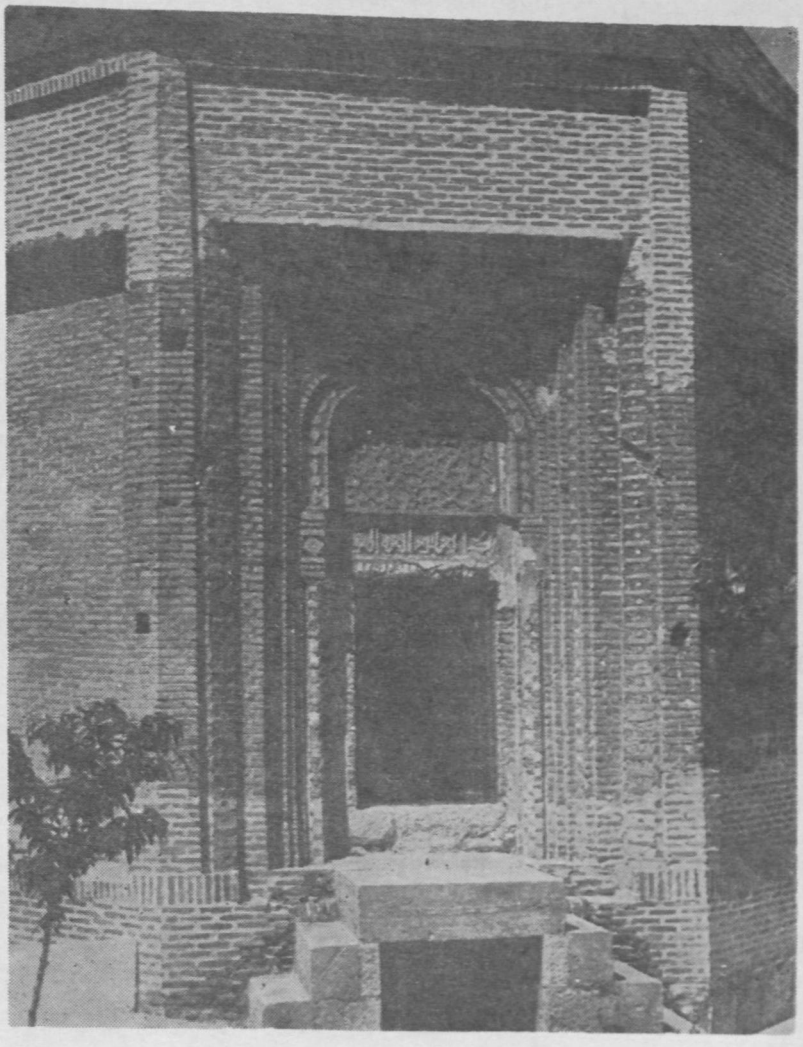

Melik Gazi Kümbeti
Üst ve alt kat
girişleri

Danişmendlilerin günümüze erişen 2 önemli medresesi vardır. Tokat Yağıbasan (Çukur Medrese 1151-52) ve Niksar Melik Nizameddin Yağıbasan (1157-58) Medreseleri kapalı türden orta kubbeli yapılardır. İlk denemeler olduğu için eyvan, eksen ve oda ilişkileri bir düzene bağlanamamıştır. Aslında Türkistan evleri düzenlemesi vardır. Yapıda yerli etki görülmez. Kubbe çapı, Tokat'takinde 14 m. yi bulur.

Tokat-Niksar Kulak Tekke ve Türbesi Danişmendlilerin en değişik yapısıdır. Sekizgen plânlı inceyonu kaplamalı taş gövde, epeyi yüksek tutulur. Pencereler, olması gereken düzeyden yüksektir. İçinin kubbe ile örtüldüğü kalan izlerden anlaşılıyor. Üstü herhalde dışta sekizgen bir piramit ile örtülüydü. Bu nedenle Türbe yerine Kümbet demek gerekecektir. Şimdiye kadarki yapıların tersine yerli usta etkisi çoktur burda. 12. y.y. 3. çeyreğinde yapılmış olabilir. Buna karşılık yine Danişmendli yapısı olduğunu sandığımız Niğde-Aksaray Bekâr Köyü Bekâr Sultan Kümbeti Selçuklu özellikleri taşır. Sekizgen yüksek taş gövde üstte tuğlaya dönüşürken güzel bir yazı kuşağı ve mukarnaslı silmeyle bezenir. Çini, tuğla mozayık örgü arasına yerleştirilmiştir. Külâh oldukça sivridir. Sağır ve yüksek gövdesi, dik külâhıyla erken tarih özellikleri gösterir. Bu nedenle 12. y.y. çeyreğine yerleştirmek uygun olacaktır.

Danişmendlilerin en güzel yapısı sanırız Kayseri-Pınarbaşı-Türbe Köyündeki Melik Danişmend Kümbeti olmalıdır. Subasman taş, kare prizma gövde, sekizgen prizma kasnak ve külâh tuğladır. Yapı iki katlıdır. Dış yüzlerde değişik tuğla örgüler bir kilim görünümü gibidir. Büyük Selçuklu Kümbetlerinden 1147 tarihli Meraga Kümbet-i Surh'a çok benzer. 12. y.y. 4. çeyreğine yerleştirmeyi uygun görüyoruz. Yerli etki hiç yoktur. Alt kat kapısı dışardayken, kapatılıp üst kat döşemesinden açılan bir delikle bağlantı kurulmuştur.

Bugün bunlardan başka, Danişmendli yapısı bilmiyoruz. Genel olarak bu yapılara şu perspektifle bakabiliriz. Camilerde Hıristiyan etkisi yoktur. Çok ayaklı Selçuklu cami plânı geleneği bazılarında düzenli, bazılarında bozuktur. Hepsi toprak damlı ve kargirdir. Yalnız Sivas Ulu Camii ahşap kirişlemelidir. Medreseler kapalı türdedir. Melik Gazi ile Bekâr Sultan Kümbeti Selçuklu geleneğini sürdürür. Yalnız Niksar Kulak Tekke ve Türbesi yerel etkidedir ve oranı fazladır. Tuğla, Sivas Ulu Camii minaresinde ve Melik Gazi Kümbetinde kullanılır. Bekâr Sultanın üst kesimi de böyledir. Bu da bir yerde Büyük Selçuklu geleneğini belgeler. Yapıların hepsi 12. y.y. yarısına aittir. Danişmendliler 1178'de Selçuklulara bağlansa bile adlarına yapılan yapılar, yüzyılın sonuna kadar uzanır.

ARTUKOĞULLARI YAPILARI (1098-1234)

Mardin, Hasankeyf (Hısın-Keyfa), Diyarbakır, Silvan (Mayafarikin) ve daha sonraları Harput'a uzanan Artukların kendilerine özgü mimarileri vardır. Bunun nedeni çok bahadır ve delişmen olan Artuk Bey'in, Anadolu'nun fethinde, plânlanan yer ve tarihin ötesine geçmesiyle, Melik-Şah tarafından geri hizmete alınması ve durumuna küsüp yerleştiği Güneydoğu Anadolu'da hem Büyük Selçuklulara ve hem de güney etkisine açık bir yerde olmasıdır. Artuk Bey'in bir oğlu, Sökmen Hasankeyf'e, diğer oğlu İlgazi Mardin'e yerleşir ve beylikleri kendi adlarıyla anılır. Giderek Sökmenler ikiye ayrılacak ve bir kolu Harput'a yerleşecektir. Mardin Artukluları 1407'ye kadar 309 sene varlıklarını koruyarak en uzun beylik durumuna yükselirler.

Artuklular, Büyük Selçuklularla yakın ilişkideydiler. Anadolu'da 3 sahını kaplayan en büyük cami kubbesi Silvan Ulu Cami'inde (12. y.y. oraları) olup İsfahan Mescidi ile eş anlayıştadır. (Melik Şah'ın kubbe çapı 15, Silvan'dakinin 13.50 m.

Sivas - Divriği Emir Kamerüddin Kümbeti giriş kemeri

Sivas - Divriği Emir Kamerüddin Kümbeti (1196)

dir). Ancak onunla önemli bir ayrıcalığı eyvanlı olmamasıdır. Enine plânlı yapıt doğu-batı doğrultusunda 4 sahınlı olup eksene büyük kubbe yerleştirilir. Abbasilerin avlulu plân anlayışına uyar. Dikdörtgen prizma gövde üstünde kasnaklı ve sekizgen piramitli örtü varlığını belli eder. Kuzey yüzüne bol kapı ve pencere açılması sıcak iklimin gereği olup güney etkilidir. Mihrab duvarında enine mekânın getirdiği diğer mihrablar da görülür. Kuzey yüzü oldukça hareketlidir. Eklentiler Selçuklu mimarisine yabancı kalır. Zaten mihrabı da 1227'de Eyyubilerce yaptırılmıştır. Mardinli Hıristiyan ustaların, ana yol o yönde olduğu için, güney duvarında mihrabın doğrultusuna 1913'te ekledikleri kapı ve üçgen alınlığıyla yapıtın görünümünü bozmuşlardır. Sanırız burada daha önce bir pencere vardı. Yapı, maksure kubbesi açısından Selçuklulara, enine plân anlayışı açısından Abbasilere dayanır. Süsleme ve diğer eklentiler güney etkilidir. İlk şeklinin nasıl olduğunu bilmiyoruz. Kayıtlarına göre kuzey yöndeki avlu çevresinde yardımcı yapılar ve medrese vardı. Giderek yok olmuştur.

Mardin Ulu Camii de anlayış olarak Silvan'dakine benzer. Doğu batı doğrultusunda uzanan 3 sahından ikisini eksende olmayan (batı kanadı uzatıldığı için) mihrab önündeki 8.5 m. çaplı maksure kubbesi keser. Bu nedenle daha ufaktır. Ancak dilimli ve sivri kubbesiyle üst örtüde oldukça belirgindir. Yapıda en erken tarih, minarede 1176'dır. Buna göre en geç 1176'da bitirilmiş olmalıdır.

Mardin-Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii, Mardin'dekinin bir tekrarıdır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan 3 sahının ikisini eksende maksure kubbesi keser. Burada da mihrabın sağ ve solunda birer ufak pencere vardır. Diğer yüzler sade ve sağır iken kuzey (avlu) yüzü süslü ve 7 kapılıdır. Eksendeki diğerlerinden büyüktür. Yapıya 1184'te başlanır ve 1204'te bitirilir. Avluyu yanlarda oda ve kuzey yönde revak çevreler. 9,75 m. çaplı sivri kubbesi dışta Mardin ve Silvan'dakinden daha belirgindir. Caminin kuzey avlu yüzü her iki camiden daha zengin fakat daha düzenlidir. Kapı girintilerini çevreleyen sivri kemerleri düğüm ve kıvrımlardan oluşan arşivolt anlayışta süsler bezer. Dilimli kemerin sardığı eksendeki kapı daha süslüdür. Taş mihrab oldukça zengin bir görünümdedir. Kubbeye geçiş bölümündeki kemerli dolgular karşılıklı olarak birbirinin eşidir. Güney kaynaklı renkli taşların birer atlayarak kullanılması taçkapıda görülür. Çevre bezemeleri açısından mihrab biraz Selçuklu geleneğindeyse de dilimli taş kemer ile mihrab girintisini örten yivli 1/4 küre dilimli örtü ve kademeli sütûnceler de güney etkilidir. Avlunun kuzey yönünde doğu ve batı köşelerinde birer yıkık minare olup kaideleri son kazılarla meydana çıkarılmıştır.

Sökmenlerin, ayrılarak yerleştikleri Harput'ta 1156-57'de yaptırdıkları Ulu Camii yalnız harimiyle diğer 3 camiye benzer. Doğu-batı doğrultusunda uzanan 3 sahından yalnız bir tanesine 8 m. çaplı küçük maksure kubbesi yerleşir. Dikkat edilirse Melikşah'ın Cuma Mescidinden alınan örnek Silvan, Mardin ve Kızıltepe'de giderek küçülmekte ve burada tek sahına sığdırılmaktadır. Demekki Büyük Selçuklu etkisi giderek zayıflamakta, yerini oluşmakta olan gelişime bırakmaktadır. Nitekim bundan böyle Anadolu Selçuklularında da hemen hemen 2 sahına sığan büyüklükte maksure kubbesi görülmeyecektir. Kuzey yöndeki 3. sahın gerçekte harime bağlı olmayıp son cemaat yeri durumundadır. Avlu yapının ortasına alınır ve küçültülür. Doğu ve batısında mihrab duvarına dik, tonoz örtülü ikişer sahından havuzlu avluya açılanlar, revak ve eyvan durumundadırlar. Yapının kuzeyinde de avluya bitişik 2 sahın daha bulunmakta ve tonozları doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Minare, batı yöndeki girişin kuzey bitişiğindedir. Bu plân anlayışı, Büyük Selçuklu günlerinde Zevvare Cuma Mescidinde (1135) uygulanmıştı. Ancak ondan ayrıcalıkları vardır. Orta avlu daha

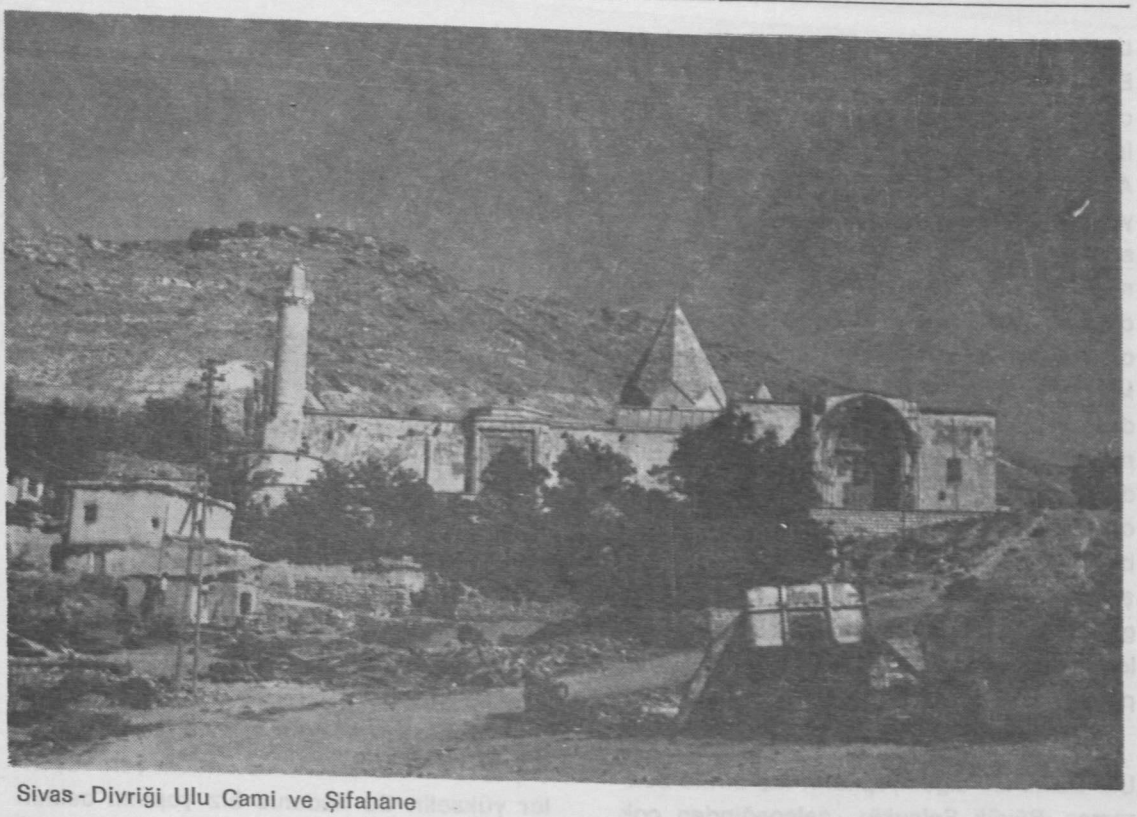

Sivas - Divriği Ulu Cami ve Şifahane

Şifahane iç avlusundan kuzey eyvanı

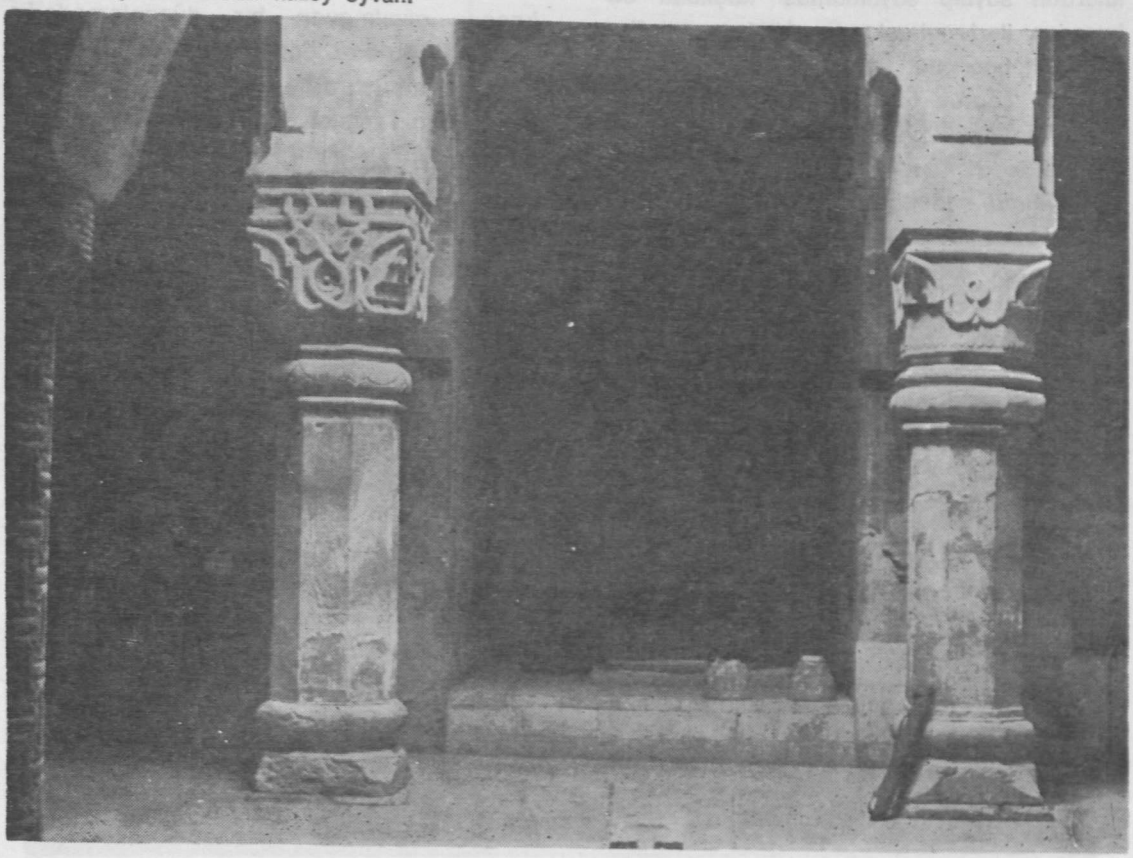

büyük ve 4 eyvanlı plân anlayışındadır. Baş eyvan, arkasındaki maksure kubbesi çapına uyarak büyük tutulmuştur. Sahınların hepsi mihrab duvarına paraleldir. Ayrıca hacimlerin hepsi birbirine ve avluya bağlantılıdır. Harput'ta bu anlayış ve sahın disiplini yoktur. Harim, iklim nedeniyle kapalı olup, avluyla arasına bir son cemaat yeri eklenir. Eyvanlar, küçülür ve avlu ekseninden alınarak değeri aksatılır. Minare yapıda sıkışıp kalmıştır. Zevvare' dekinden 20 sene sonra yapılmış olmasına karşın bu gerilemeyi anlamak mümkün değildir. Yapının çok sade ve süsten uzak oluşu, gayet basit ve ufak tutulan mihrabını, ne etkilemektedir bilinmez. Buna karşılık kalın gövdeli tuğla minareye özen gösterilir. Sırlı tuğlalarla ve değişik örgülerle, düşeyden kaçık ta olsa (eğik) bugün peteği yıkık olarak hâlâ ayaktadır.

Artuklulara dahil edilmekte olan Urfa Ulu Camii ise diğer yapıların hiç birine benzemez. Büyük Selçuklu geleneğinden çok Abbasi, Eyyubî anlayışı vardır. Zaten Artuklulardan sayılıp sayılmaması kuşkusu da buradan ileri gelmektedir. 1191 tarihli Eyyûbî Kitâbesi bu kuşkuyu arttırmaktadır. Örtünün çapraz tonoz olmasından ötürü sahınların enine veya derinliğine oluşması eşdeğerdedir. Ancak plânın enine gelişmesi ilk anda sahınların da doğu batı doğrultusunda olduğu kanısını uyandırmaktadır. 3 sıralı sahını, dışarıda yine çapraz tonozlu bir son cemaat yeri izler. Sade, süsten uzak, basık örtülü, toprak damlı yapı hiç bir mimarî özellik göstermez. Eksenden doğuya kaçık olan mihrabın önündeki maksure kubbesi de aynı gösterişsizlik içindedir.

Urfa'da Ulu Cami'ye bağlı Artuklu Medresesinden çok az bölüm kalmıştır. Güney yüzdeki çeşme kitâbesinin 1113 tarihine bakılırsa Anadolu'nun en eski medresesidir. Yapının avlulu türden olduğu anlaşılıyor. Diyarbakır'daki iki Artuklu medresesi de bu türdedir. Sıcak iklimlerde kapalısını düşünmemek gerekir. Bunlardan Ulu Camii'nin batısında yer alan Zinciriye'de (1193) avluyu revaklar çevirir ve odalar buraya açılır. Kuzey yöndeki ufak eyvandan revak ve avluya erişilir. Baş eyvan karşıdadır. Yanlarda uygulanmazlar. Tek katlıdır. Dantelli ve basık kemerlerle bezenir. Güneydoğu yönde kubbeli odanın Mescid olabileceği düşünülebilir. Diğer bölümlerdeki tonoz örtüden ayrıcalığı bizi bu düşünceye götürür. Batı kanadında derinlemesine büyük bölüm sınıf olmalıdır. Medresenin giriş yüzünde batı uçda kemer içine alınan bir çeşmesi ve arkasındaki hacimde havuzlu odası vardır.

Ulu Camii'nin kuzey kanadında eksenden batıya kaçık olan Mesudiye Medresesi (1193) yine avluludur. Sadece doğu yönde fakat yapıya göre oldukça büyük 7,70 × 6,70 m. ölçülü bir eyvanı vardır. Avluyu, revaklar çevirmekte ve burdan batı kanadına girilebilmektedir. Yapıda merdivenin yerleştirilebileceği uygun bir kovan görememekteyiz. Ayrıca avluda üst silme çepeçevre dolaşırken üstünden yeni ayaklar yükselir. Bu nedenle biz yapının aslının tek katlı olduğunu, üst katın sonradan eklendiğini sanıyoruz. Ayrıca yapının batı kanadı alışılmayan bir düzenlemededir. Ancak doğu-batı doğrultusunda bir eksen anlayışı da vardır. Doğu kanadında dış duvarlardaki dişler, sokağın dokusundan ileri gelmiş olmalıdır.

Artuklulara ait bir diğer medrese de Mardin-Kızıltepe yolunda, Kızıltepeye 8 Km. uzaklıkta yolun batısında Harzem Köyündedir. 1211 tarihli Taceddin Mesud Medresesine, Diyarbakır Zinciriye'deki gibi çıkıntılı bir kapıdan girilir. Sol kanadın hücre pencere ve kapıları oldukça yıpranmış olarak durur. Değişiklik belkide kapı karşısında olabilecek bir baş eyvanı yoketti. Sağ kanattaki mescide bir eyvandan girilir. Doğusuna, dehliz gibi, tonoz örtülü bir türbe bölümü eklenmiştir. Ortada kare kesitli basık iki ayak, enine plânlı bölümü, Urfa Ulu Cami'inde olduğu gibi çapraz tonozla (6 tane) örter. Sade bir yapı olup tonoz örtülü kapısı dışında bir özellik göstermez.

Artukluların Mardin'de Sitti Radviyye (Hatuniye 1176-77), Şehidiye (13. y. y. ilk ya-

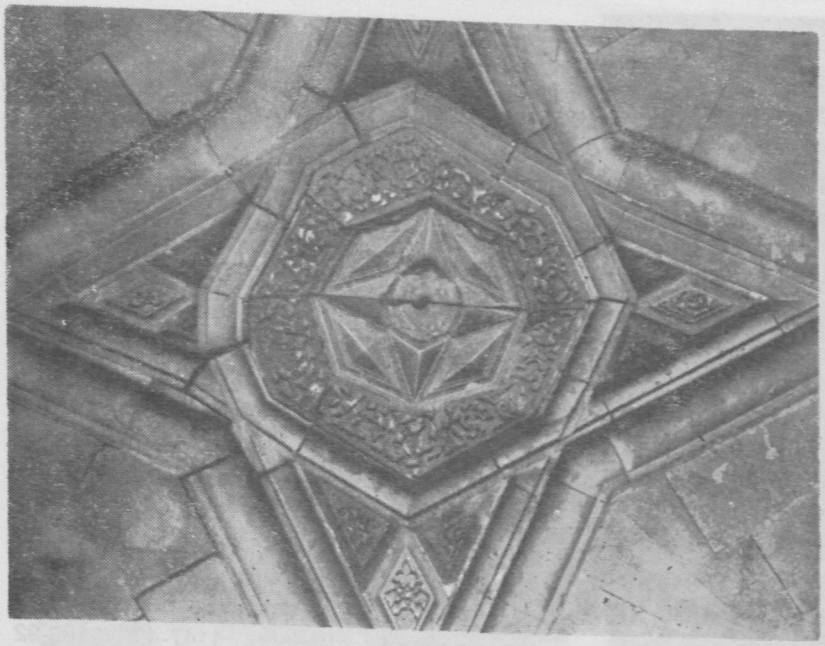

Şifahane giriş holü tavanı

Erzurum - Kale Mescidi

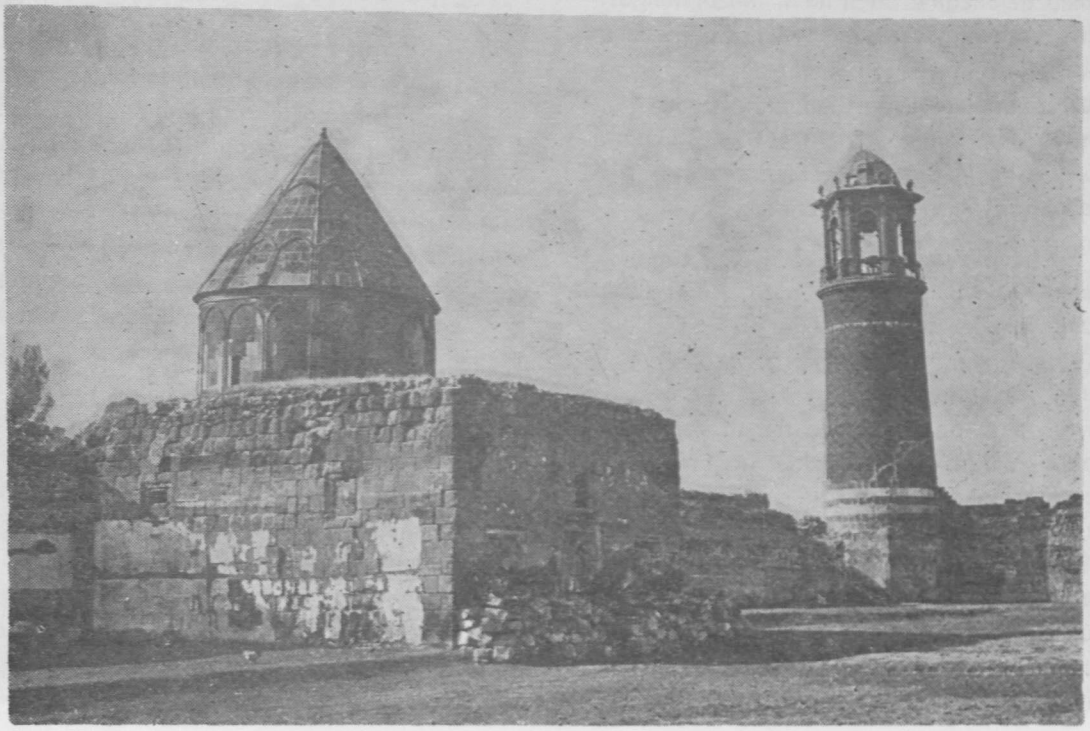

rısı), Marufiye (Hacı Maruf 13. y.y. 1. çeyreği) gibi medreseleri de vardır. Ancak şekli çok değişmiş ve günümüze çok az bölümleri (Urfa'daki gibi) kaldığından plân ve yapıları için bir fikir edinilememektedir. Yine Mardin'de 12. y.y. başlarında yapılan Emineddin ve Necmeddin yapı toplulukları da aynı durumdadır. Ancak bunlardan Emir Necmeddin Hamamı (1108-1123 arası) en eski yapılardan biridir.

Artuklu yapıları özetlenecek olursa, camileri enine plânlı, giderek ufalan maksure kubbeli, bazen üst örtü ve minarede kullanılan tuğla dışında taş yapılardır. Camilerde avlulu ve avlusuz türler denenmiştir. Büyük Selçuklu plân anlayışı yanında süsleme ve kemerlerde Suriye etkisi (Abbasi ve Eyyubi) görülür. Yapı düzenli bir şema gösterir. Harput'taki bu kuralı bozar. Medreseler avlulu ve tek katlıdır. Eksen ve eyvan düzenine bağlı kalınır. Mescidleri içindedir. Çeşme, havuz ve su mihrabı gibi mimarî birimlere özen gösterilir. Yerli Hıristiyan usta çalıştırılmışsa da etkisi yoktur.

Artuklu yapılarında hiç görülmeyen yapı türü türbe ve kümbettir. Büyük Selçuklu geleneğine bağlı iken, mezar mimarisine yer vermemelerini, Arap dünyasının "kaybolan mezar en kıymetlisidir" düşüncesine bağlamalıyız. Ancak Artuklu günlerinin sonlarında yapılan (14. y.y. sonları, 15. y.y. başı), Sultan İsa Medresesinde türbe olarak bir bölüme rastlanır.

Anadolu'ya, 1071'i izleyen günlerde gelen 4 beyliğin ortak yönleri, Büyük Selçuklu mimari geleneğine karşın -yeterli yapı toplulukları bulunmasa gerek- yerli etkileri yansıtmalarıdır. Bu, süslemeden başlayan, plân anlayışına ve hacim yorumuna kadar varan bir doğrultu gösterir. Bazen geometrik ve bitkisel süsler bile bu Hıristiyan ustaların elinde yine değerini yitirir. Yakınlıkları nedeniyle Artuklu yapılarında Ermeni süs birimleri görülür. Mengüceklerde, bazilikal plânı anımsatacak ruh girer yapılara. Kalın ve tok görünüş iç mekânı ağırlaştırır. Buna karşın bir bakarsınız kümbetleriyle Büyük Selçuklulara tam bir bağlılıkları vardır. Danişmendli yapılarında plânların genel çizgisi doğuludur. Ayrıntılarda yerli Hıristiyan etkisi sezilebilir. Buna karşın Sivas Ulu Cami'inde yerli etki hiç yoktur. Kemerlerin dizilişi ve ahşap örtüde Abbasi anlayışı anımsanabilir. Danişmendli medreseleri kapalı türden olup Türkistan ev plânını yansıtırlar. Oysa Artuklular hep avlulusunu kullanarak akılcı bir yolla sıcak iklimin koşullarını yansıttılar. Bunların cami plânları da enine mekânlı olup yine güney etkilidir. Kümbet ve türbe mimarisini bağımsız yapı olarak Artuklularda görmemek bir ölçüde ata kültürümüze ters düşer gibidir.

Anlaşılan 4 beylik dönemi, bir yerleşim içindedir. 1096-99, 1147-49, 1189-92 tarihleri arasında yer alan 1., 2. ve 3. Haçlı Seferleri yapı şansını çok azaltmakta, ancak 12. y.y. 2. yarısından sonra biraz ferahlama hissedilebilmektedir. Yeni yurdu vatan yapmak çabası içinde, yapı toplulukları bayındırlık çabalarına yetmemektedir. Oysa buralarda köklü bir mimari gelenek vardır. Tutucu olmayan Türk düşüncesi, akılcı bir uygulamaya açık olduğundan aklına yatan yönlere yapılarında yer verebilmektedir. Hele bunlar yerli Hıristiyan ustaların katkısı ölçüsünde sağlandığında veya Selçuklu kalıpları, bunların yorumlarına bırakıldığı durumda kuşkusuz yabancı etki artmaktadır. Bu nedenle etkileri, süslemeden, felsefeye kadar gezinebilmektedir. Buna karşın yerli ekibe yer verilmesine gerek duyulmayan veya çalıştırılsalar bile katkılarına meydan verilmeyen yapılarda (Divriği kümbetleri, Kemah Melik Mengücek Gazi Kümbeti, Danişmendli Camii ve medreseleri v.b.). Büyük Selçuklu özelliği bütün gücüyle kendini gösterir. İleride göreceğimiz Selçuklu yapılarında da 12. y.y.'ın bir oluşma, kendini yeni koşullarda arama, biçimlenme dönemi olarak görürüz. 13. y.y. 2. çeyreği, Alaeddin Keykubat'ın Anadolu birliğini kurmayı sağladığı dönem olup mimaride de bütünlüğe gidilir. 12. y.y. 2. yarısı Anadolu koşullarında biçimlenme dönemidir.

Sivas - Divriği Sitte Melik Şehinşah Kümbeti (1193) giriş yüzü

Sivas - Divriği Site Melik Kümbeti giriş (güney) yüzü

Şehinşah Kümbeti girişini süsleyen çevre bezemeleri

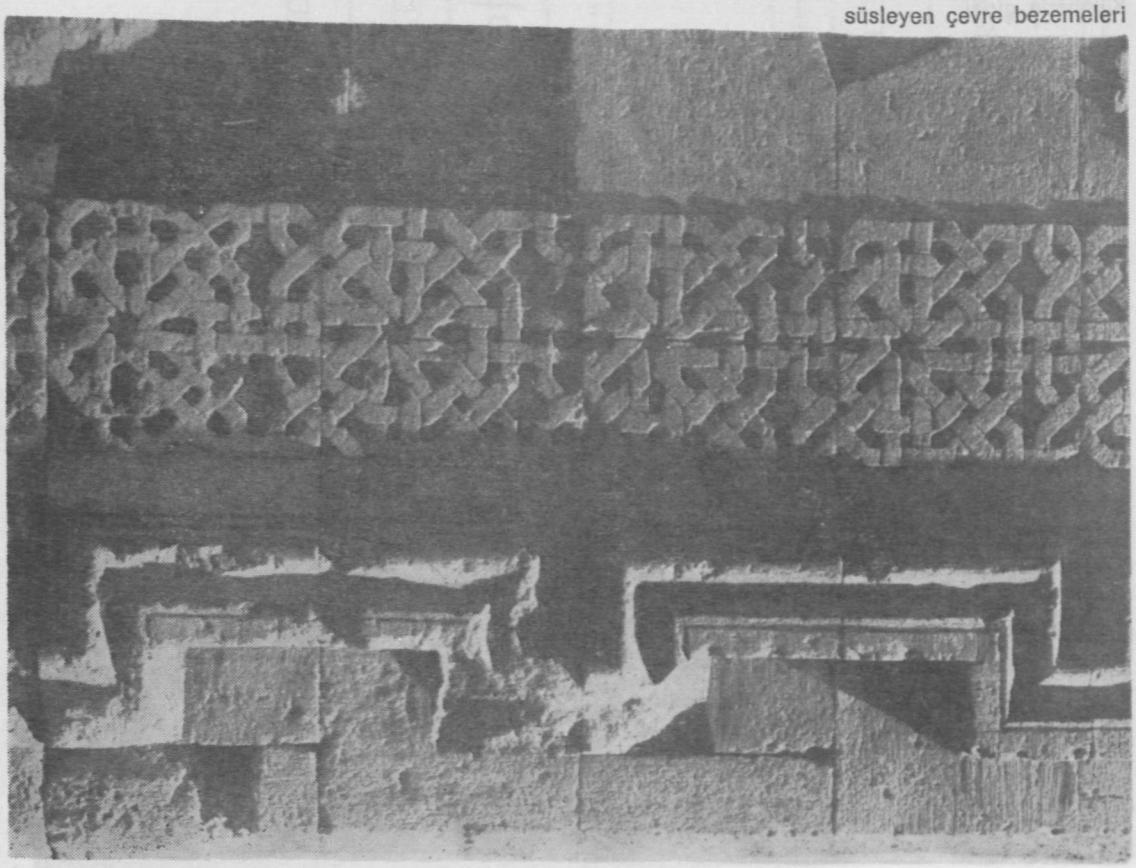

Erzincan - Kemah Behramşah oğlu
Selçuk Şah Kümbeti

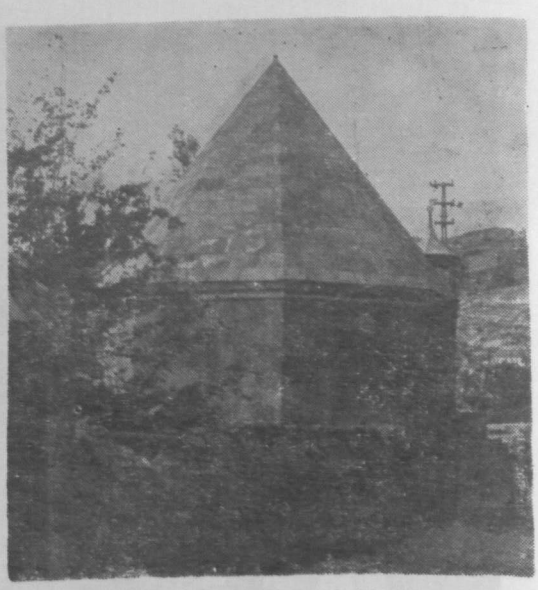

Sivas - Divriği Nurettin Salih (Kemankeş)
Kümbeti (1240 - 41)

Kümbetin girişi

Elâzığ
Harput
Ulu Cami
Kitabesi

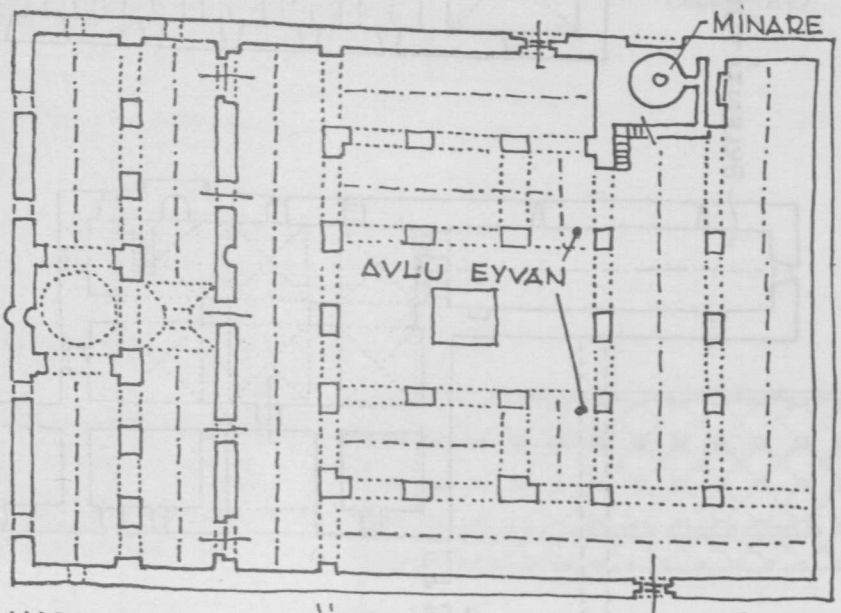

HARPUT ULU CAMİİ (1155) (O. ASLANAPA'DAN)

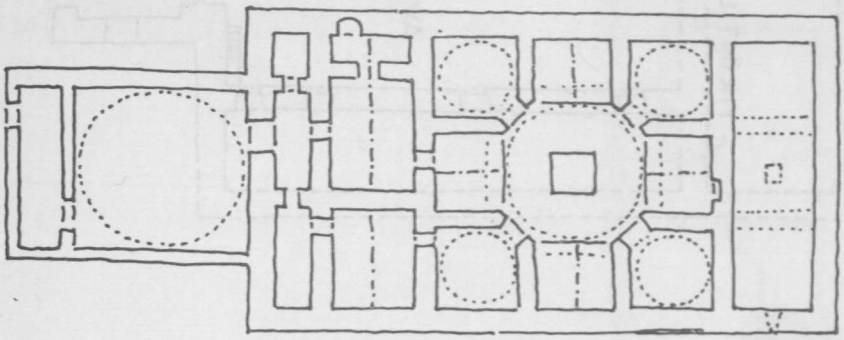

BEKİR ÇAVUŞ HAMAMI (N. SAKAOĞLU'DAN)

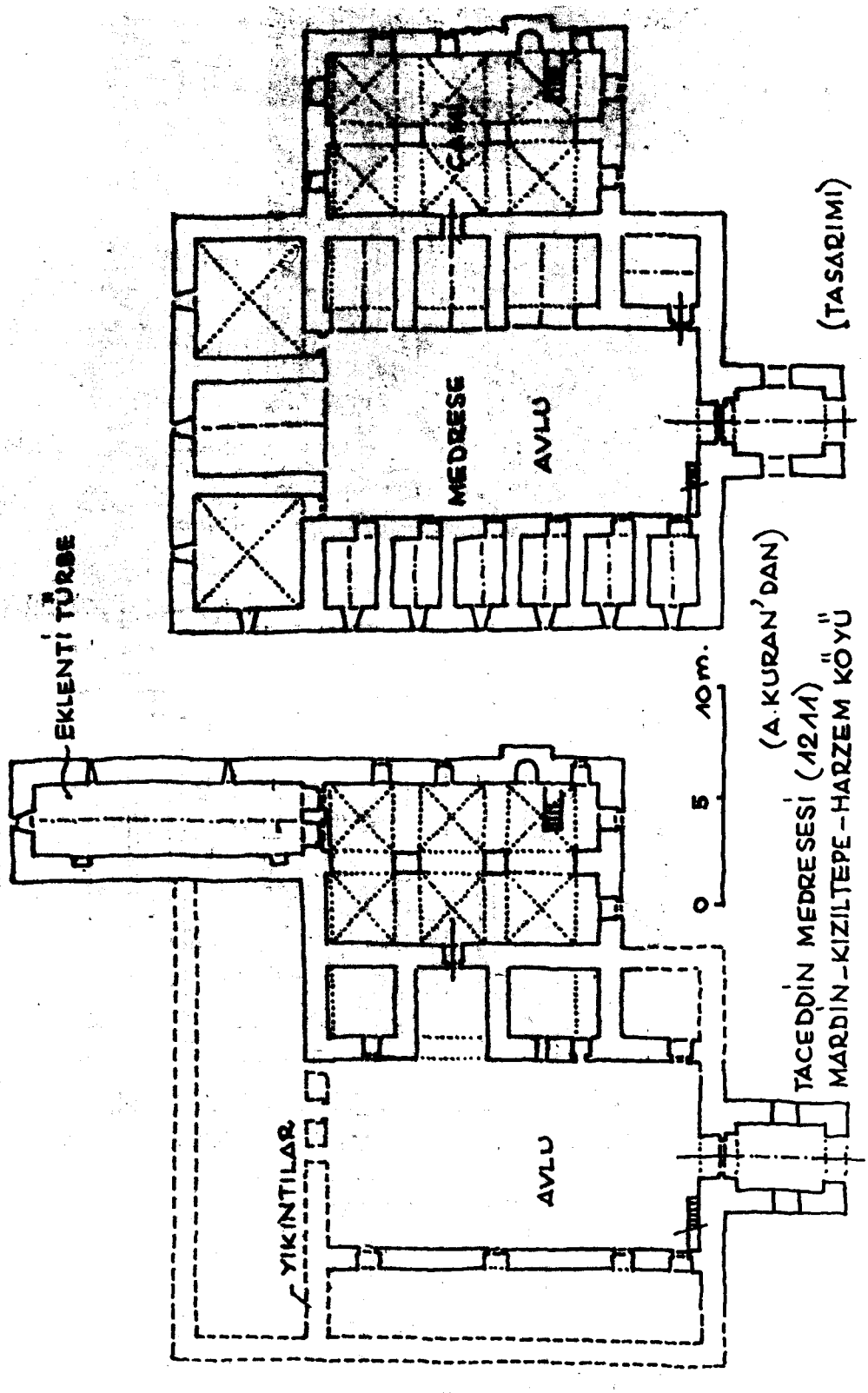
EKLENTİ TÜRBE
MEDRESE
AVLU
CAMİ
(TASARIMI)
(A.KURAN'DAN)
TACEDDİN MEDRESESİ (1211)
MARDİN-KIZILTEPE-HARZEM KÖYÜ
0 5 10m.
YIKINTILAR
AVLU

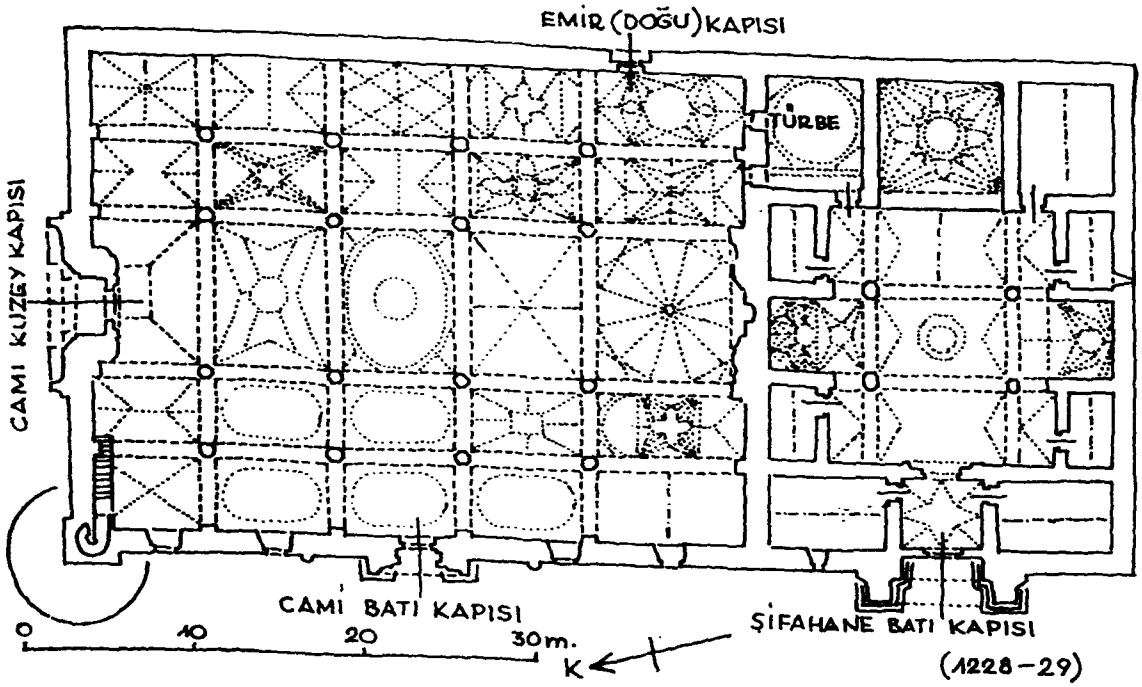

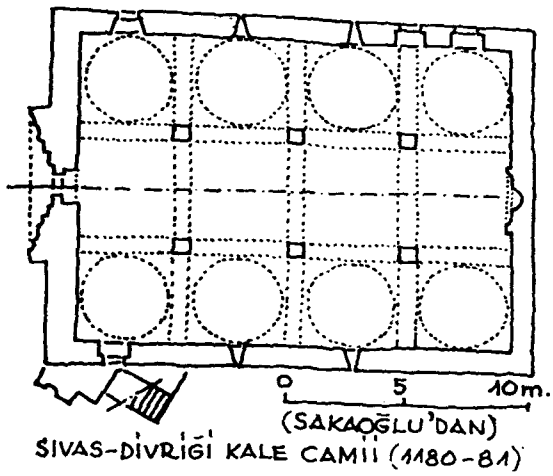

SİVAS-DİVRİĞİ KALE CAMİİ (1180-81)

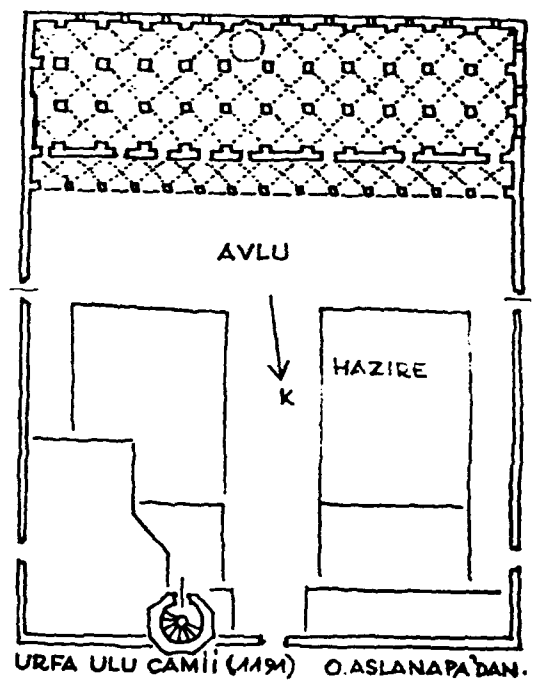

URFA ULU CAMİİ (1191) O.ASLANAPA'DAN.

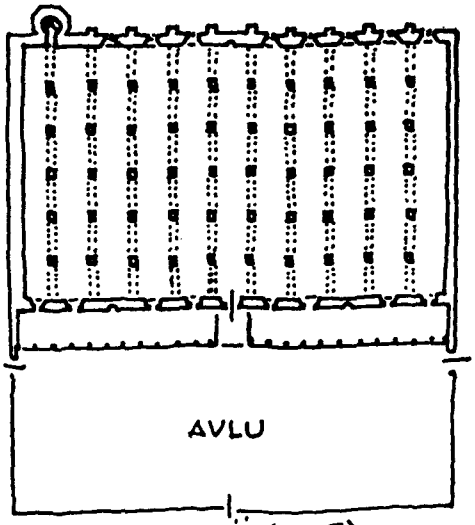

SIVAS ULU CAMİİ (1197)

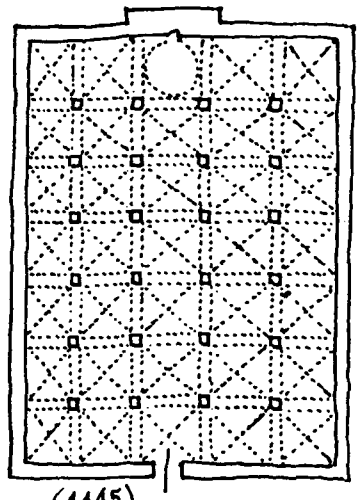

(1145)
NİKSAR ULU CAMİİ
TASARIMI (O.KUBAN'DAN)

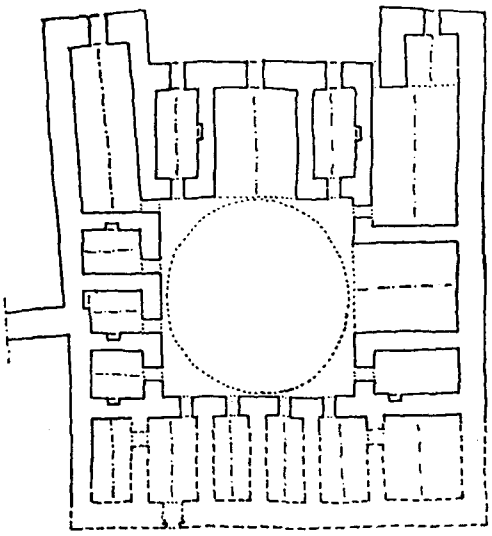

(A.KURAN'DAN)
TOKAT-NİKSAR YAĞIBASAN MEDRESESİ
(MELİK NİZAMETTİN YAĞIBASAN 1157-58)

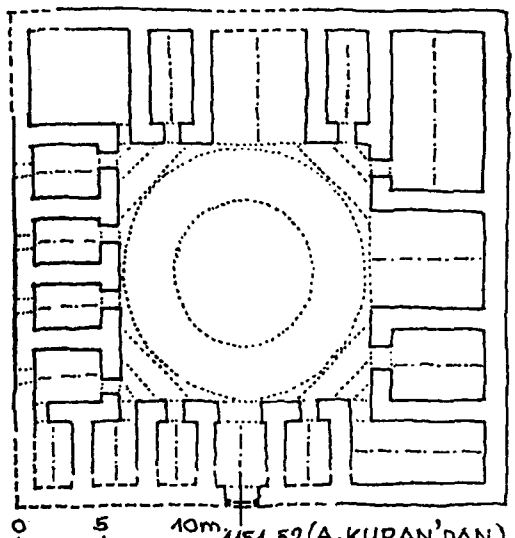

1151-52 (A.KURAN'DAN)
TOKAT YAĞIBASAN MEDRESESİ (ÇUKUR MED.)

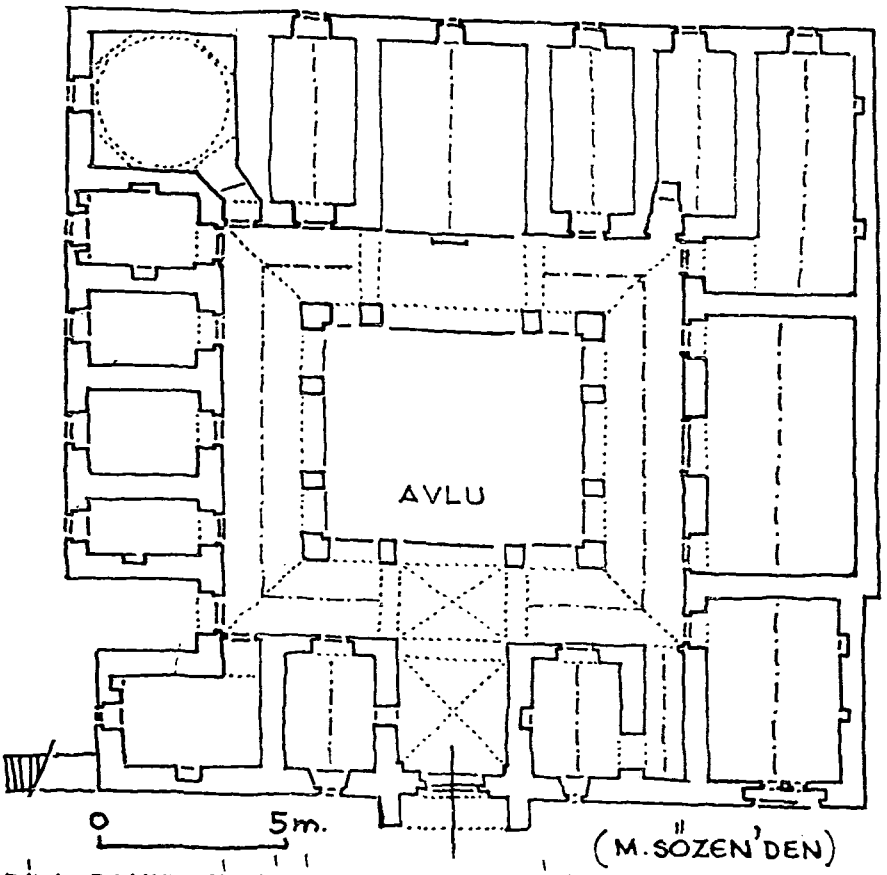

DİYARBAKIR ZİNCİRİYE MEDRESESİ (1193)

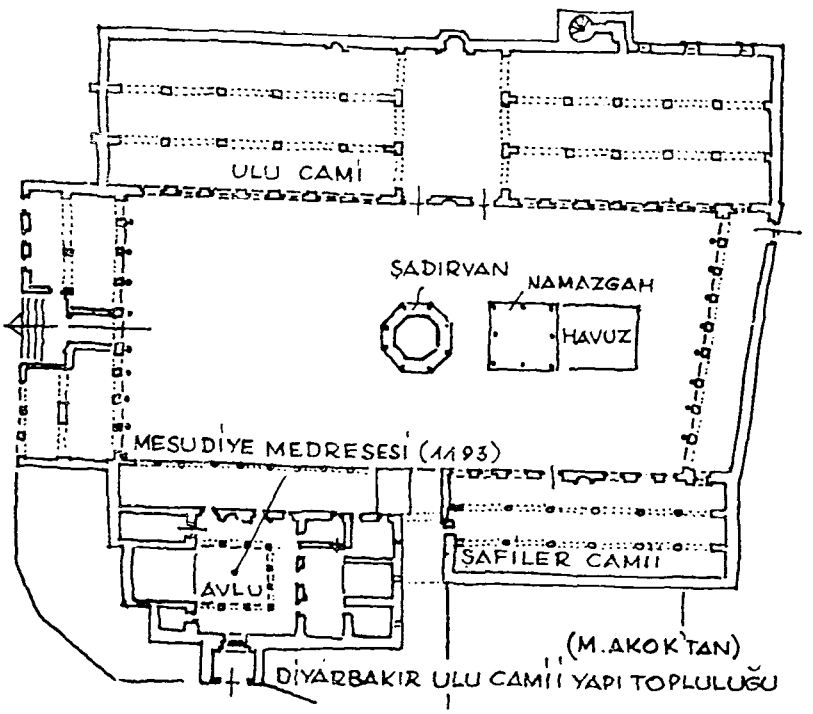

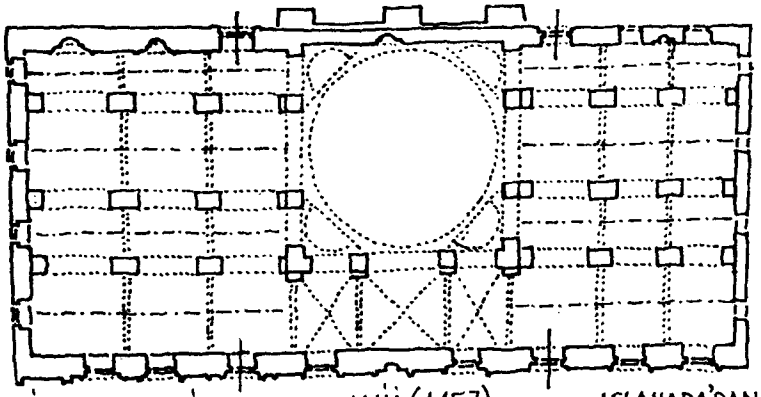

DİYARBAKIR-SİLVAN ULU CAMİİ (1157) ASLANAPA'DAN.

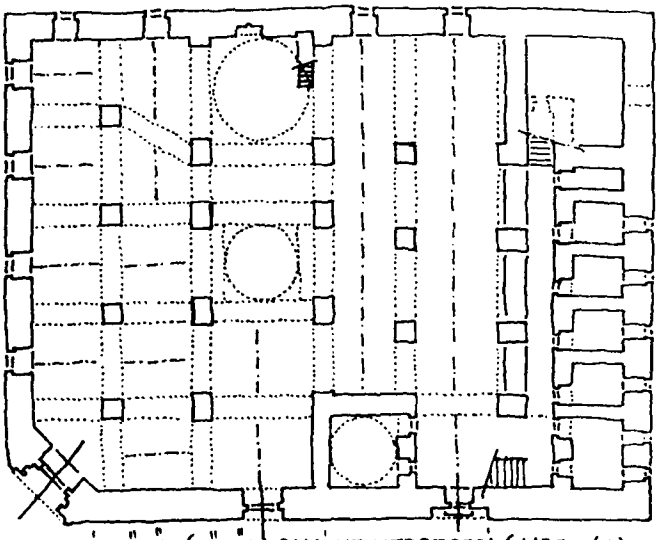

KAYSERİ KÜLÜK (KÖLÜK) CAMİ VE MEDRESESİ (1135-42)
(A. KURAN'DAN)

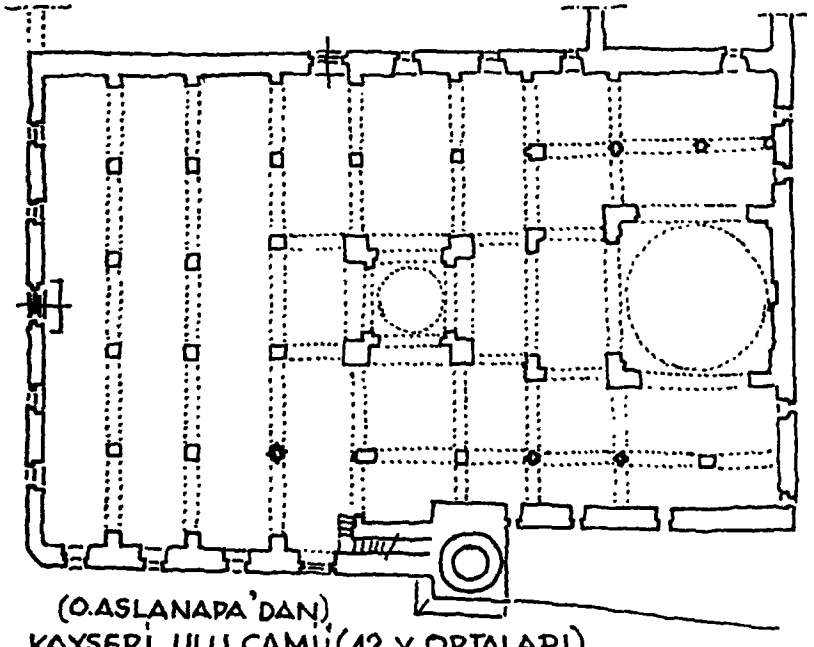

(O. ASLANAPA'DAN)
KAYSERİ ULU CAMİİ (12. Y. ORTALARI)

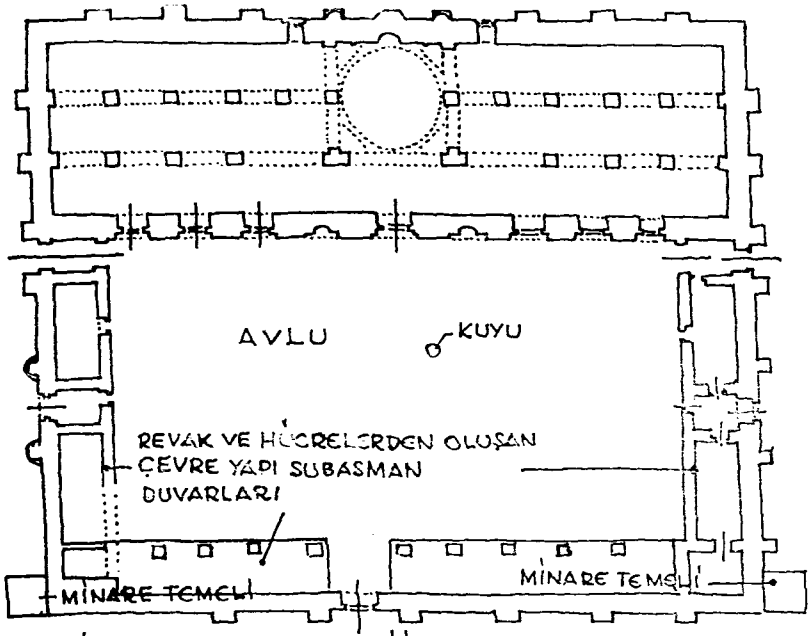

MARDİN-KIZILTEPE ULU CAMİİ (1184-1204) O.TUNÇER.

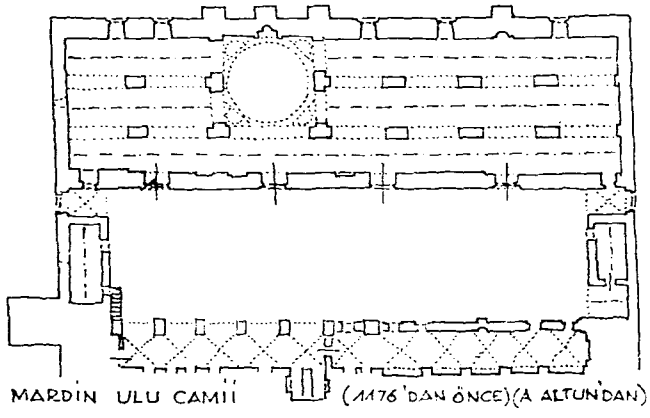

MARDİN ULU CAMİİ (1176'DAN ÖNCE)(A.ALTUN'DAN)

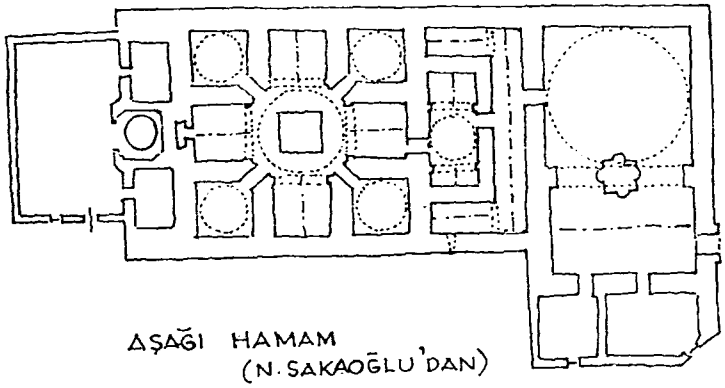

AŞAĞI HAMAM
(N.SAKAOĞLU'DAN)

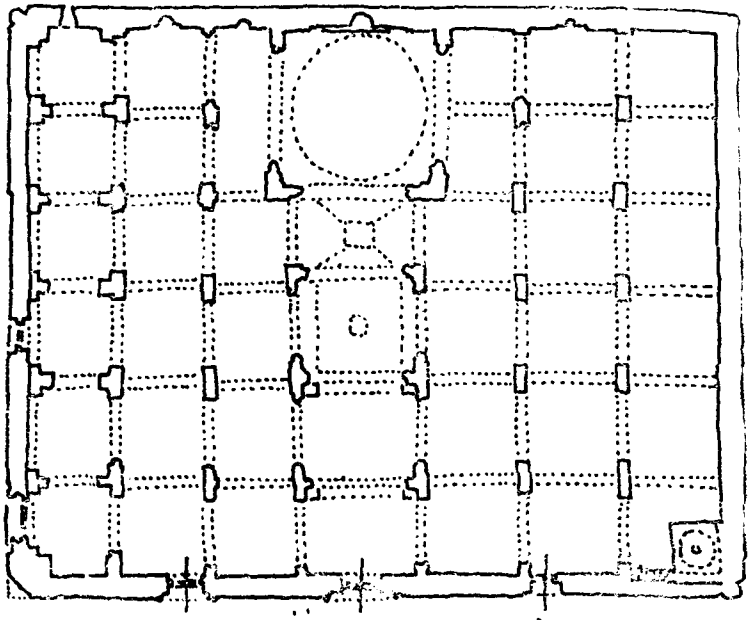

ERZURUM ULU CAMİİ (12.y. 2.YARISI)
(O.ASLANAPA'DAN)

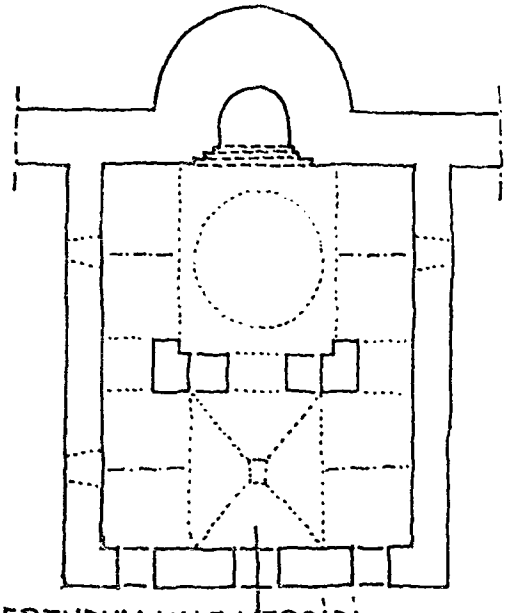

ERZURUM KALE MESCİDİ
(O.ASLANAPA'DAN)

KAYSERİ ERCİYES DAĞI ETEKLERİNDE BULUNAN İKİ TÜRBE

M. EROL YURDAKUL
MEHMET ÇAYIRDAĞ

Kayseri'de Develi İlçesi ile İncesu ilçesini birleştiren devlet yolunun kuzeyinde ve Erciyes dağının güneybatı yamaçlarında yer alan Şeyh Şaban Köyü'ne 16/6/1977 tarihinde gittik. Anayoldan ayrıldıktan sonra 10 km. lik dağyolunu gayet zor şartlar altında iki saate yakın bir zamanda kat ederek Şeyh Şaban Köyü'ne vardık. Köy tahminen 170 hane kadar olup, arazi dağlık ve verimsiz olduğundan halk geçimini hayvancılıkla temin etmektedir. Ulaşım güçlüğü ve arazi yetersizliği sebebiyle köyün 1978 yılında aşağı ovaya, nakledileceği ve iskan için gerekli konut yapımının devam etmekte olduğu görülmüştür.

Köyün içinde bir çevresinde ise üç adet türbe tesbit ettik. Ancak zamanımız az olduğundan bunlardan Bozdağ eteğindeki "Omuzu Gürzlü" ile Şıh Arslan dağındaki Şıh Arslan türbelerine gitmek mümkün olamadı. İncelemek imkânını bulduğumuz diğer iki türbe ise kübik gövdeli ve üstleri tonoz ile örtülü olup biri köy içinde ve köye adını veren Şeyh Şaban Türbesi, diğeri ise köyün kuzey-doğusunda yer alan Evliya Dağı'nın doruğuna inşa edilmiş olan Emir Çoban Türbesidir. Türbelerden her ikisininde iç kısımları sağlam olduğu halde dış cepheleri harap ve tamire muhtaç haldedir.

ŞEYH ŞABAN TÜRBESİ[1]*:*

Köyün kuzey-batısında bulunan köy camisinin kıble tarafında ve camiye ait avlu kapısının sağında yer alan türbe (Foto: 1), içten içe 4,33 × 4,45 m. ölçülerinde olup 1.33 m. kalınlığında beden duvarları vardır (Şekil: 1). Türbenin üzeri yonu taşından inşa edilmiş yarım daire kesitli tonoz ile örtülmüştür. Tonozun kilit noktası; üzengisinden 2,15 m., türbe zemininden ise 3,75 m. yüksekliğindedir. Türbenin içinde 0,60 × 2,00 ve 0,93 ×2,41 m. ölçülerinde betondan yapılmış iki lahid olup üzerlerinde herhangi bir yazı veya dekoratif unsur bulunmamaktadır. Gayet basit bir mihrap nişi ve batı yöne sonradan

açıldığı tahmin edilen bir mazgal penceresi vardır. (Foto: 1).

Beden duvarlarının dış yüzleri ince yonu ve taslak taşlarla sıralı olarak inşa edilmiş ise de sıralar pek muntazam değildir (Foto: 1-2). Batı yönüne açılan türbe kapısı basit dikdörtgen bir delikten meydana gelmiştir. Etrafında profil veya dekoratif unsurlar yoktur. Dam kısmı toprak ile örtülü olup üstünü otlar kaplamıştır (Foto:1-2).

Şeyh Şaban Türbesi'nin kitabesi olmadığından, kim tarafından ve nezaman yaptırıldığı belli değildir. Ayrıca; Şeyh Şaban için yaptığımız tarihi araştırmalarda ayni zatın kişiliği hakkında da bir kayda rastlıyamadık. Ancak, iç kısmın taş işçiliği ile türbenin üzerini örten dairesel kesitli taş tonoz (Beşik tonoz) erken devir özelliği göstermektedir. Bilhassa ayni bölgedeki erken devir eserlerinden olan Kayseri'de Hasbek Dede ismiyle maruf (580 H. - 1184 M.) tarihli Nisan Oğullarından Ali oğlu Mesûd Gülzar'a ait türbe[2] (Foto: 3) ve Kayseri Orduevi arkasındaki İkiz Kümbetlerin cephelerinde yer alan yarım daire sağır kemerler (Foto: 4-5) ile Kayseri-Lala Muslihiddin Camii'nin üstünü örten kemer ve tonozlar (XIII. Y. Y. ortaları)[3] (Foto: 6), Kayseri-Han Camii Türbesinin mumyalık tonozu ve ayni türbenin kuzey duvarına bitişik tek odanın tonozu (XIII. Y. Y.) (Foto: 7) Kayseri-Battal Camii'nin kuzey-doğu köşesinde yer alan türbeye ait mumyalık tonozu (XIII. Y. Y.)[4] gibi dairesel kesitli tonozlar İslamî yapılardan başka erken Hıristiyan ve Roma Devri yapılarında da bol miktarda görülmektedir. Bu meyanda Kayseri-Sahabiye Medresesi kuzeyinde bulunan Roma Mezarı, Kayseri-Talas Sakal Tutan Köyün'deki Roma mezarından tahvil edilen Mithat Dede Türbesi (Foto: 8-9), Pazarören-Han Köyü'ndeki bina kalıntısı (Foto:10), Kayseri-Kale duvarlarından bazılarının iç kısımlarında görülen büyük ve derin nişlerin dairesel kemer tonozları gibi pek çok gayri İslâmi eserde de bu şekildeki yarım daire kemer ve tonozlara tesadüf edilmektedir.

EMİR ÇOBAN TÜRBESİ:

Türbe, Şeyh Şaban Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan Evliya Dağı'nın doruğuna inşa edilmiştir. (Foto: 1) (Şekil: 2-3). İçten içe 4,21 ×9,84 m. ölçülerinde olan türbenin beden duvarları 1,35 m. kalınlığındadır. İç mekanın üzerini örten (1/5 merkezli) yonu taşından inşa edilmiş sivri tonoz, iki yerinden 45 cm. genişlik ve

1) Kastamonu-Musa Fakih Mahallesinde cami, Türbe Şadırvan ve iki evden meydana gelen bir külliye vardır. Osmanlı Mimarisi tarzında inşa edilmiş olan içinde 16 kabir olup bunlardan birincisi (976 H. 1568 M.) yılında ölen Halveti tarikatı Şeyhi Şeyh Şaban-ı Veliye aittir. Şaban-ı Veli (915 H.) yılında Taşköprü'de doğmuş, ilk tahsilini Taşköprü'de, medresede tahsilini de İstanbul'da yapmış, Bolu'da (Hayrettin Tomadi) namındaki zattan Halveti Tarikatı izni almış, Kastamonu'da ayni tarikatı tesis ve icra etmiştir. (Kastamonu asar-ı kadimesi. S. 93, A. Gökoğlu - Paphlagonia Cilt: 1, S. 326-327 Kastamonu - 1952) Köye ismini veren Şeyh Şaban ile bu tarikat şeyhinin isim benzerliğinden başka bir alâkası olmasa gerektir. Çünkü; her kisinin de ayrı ayrı türbesi ve kabirleri vardır. Ayrıca birisinin makam olarak kabul etsek dahi binalar mimari tarzları bakımından ayni devir eserleri değildir. (E.Y.)

2) Bu türbe hakkında geniş malumat için bk. Y. Akyurt, "Selçukiler ve Tavaif-i Mülük Devri" C. 7, S. 60 (yayınlanmamış).

3) Bu cami Vakıflar Gn. Müdürlüğü tarafından 1968 yılında restore edilmeğe başlanmıştır. Camiin iç ve dış kısımları yapılan hafriyatlar sırasında Selçuklu sanatı tarzında biçimlenmiş ve dekore edilmiş eski portal ve mihraba ait parçalar ile cami'in mihrap önündeki birinci sahınına (Nef) ait temel duvarları, tonoz ve kubbe izleri meydana çıkarılmıştır. Bu cami için A. Gabriel "Kayseri Türk Anıtları" Çev.: A. A. Tütenk Ank. 1954 S. 64 de "Türbe ve caminin Hicrî sekizinci asrın ortalarına çıktığı sanılmaktadır" demektedir. İbni Bibi 'Anadolu Selçukî Devleti Tarihi" Çev.: M. N. Gençosman Ank. 1941 S. 249 ve 263 de (Lala Muslih Hoca) dan bahsetmekte olup bu bahis II. İzzeddin Keykavus'un (1246-1261) saltanat devrine rastlamaktadır. Meydana çıkarılan parçalar ve izlerin değerlendirilmesi ile İbni Bibi'de bahsi geçen Lala Muhlis Hoca'nın yaşadığı devir nazarı dikkate alınırsa cami ve türbenin (1250 M.) senesi civarında inşa edilmiş olabileceğini tahmin ediyoruz. Camiin hafriyat ve restorasyon raporu ayrıca yayınlanacaktır. (E.Y.)

4) Bu cami Vakıflar Gn. Müdürlüğü tarafından 1977 yılında restore edilmeğe başlanmıştır. Caminin kuzey cephesinin doğu tarafında yer alan türbenin üst kısmı tamamen yıkılmıştır. Ancak giriş kapısının üst tarafında görülen kemer izi ile cephe duvarının üst kısmında görülen tonoz izi buradaki türbenin bir eyvan türbe olduğunu göstermektedir. "Evliya Çelebi Seyahatnamesi" Çev. Z. Danışman İst. 1970 C. 5, S. 70 de "Kırk Nisa" ziyareti olarak bu türbeden bahsetmektedir.

16 cm. kalınlığındaki yonu taşı kemerler ile takviye edilmiştir[5] (Foto: 12) Tonozun tepe noktası zeminden 3,85 m. yukarıda olup kemerlerin ayakları döşemeden 1,17 m. yükseklik ve 23 cm. kalınlığındaki (S) profilli üzengilere basmaktadır (Foto: 13). Güney duvarında yer alan 31 cm. derinliğinde ve 59 cm. genişliğindeki dairesel kesitli mihrap nişinin üstü yuvarlak kemerli bir kavsara ile nihayetlenmekte olup bu kemerin sağ ve sol üstlerinde 18 cm. çapındaki iki adet yuvarlak rozet yer almaktadır (Foto: 14). Bu Mihrap nişinin etrafı basit profilli dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Türbe içinde 109 × 424, 79 × 221 ve 80 × 229 m. ölçülerinde 3 kabir bulunmakta ise de kabirler üzeride herhangi bir yazı veya dekoratif unsur yoktur.

Tabii ışıklandırma doğu ve batı yönlere açılan taş söveli iki dikdörtgen pencereden sağlanmaktadır. Bunlardan batı yönündekinin açıklığı 56 ×79 cm. (Foto: 15). Doğu yönündekiise 46 ×60 cm. ölçülerinde olup doğu penceresinin söveleri arasına 7 yuvarlak delikli, tek parça taştan yapılmış bir pencere dışlığı konulmuştur (Foto: 16). Bu pencerenin dış cephesi de basit profil ve motiflerle süslenmiştir. Buradaki (45°) pahlı profil üzerinde görülen üçlü geçme bordür ile kavisli yüzeyler üzerinde görülen üç köşeli yıldızlar ve bunların üst tarafında yer alan eğri kesim tekniğiyle işlenmiş palmet motifleri inşa devrinin özelliklerini göstermektedir. Bu tezyinat 1,20 × 1,46 m. ölçüsünde basit bir profil ile çerçevelenmiştir (Foto: 17).

Beden duvarlarının dış cepheleri, kapı ve pencerelerin yonu taştan yapılan söve ve profilleri ile köşeler haricinde iç kısmın tersine, moloz taştan sıralı olarak inşa edilmiştir (Foto: 16-18 19). Binanın damı toprak olup üstünde otlar yetişmiştir.

Türbenin giriş kapısı güney cephe duvarının doğu köşesine yakın olarak yapılmıştır (Foto: 19). Eski orijinal kapısından kalan bazı parçalar göze çarpmaktadır (Foto: 20). Bunlar arasında kapı kemerine ait kilit ve özengi taşları ile kapının sağında orijinal yerinde bulunan yığma söve ve cephe profil sayılabilir. Kapı üzengi taşının kesim tekniği ile işlenmiş "Çarkıfelek" ve bunun etrafındaki yarım palmetler ile yan yüzünde yer alan (S) profilli özengi başlangıcı inşa devrinin özelliklerini göstermektedir (Foto: 21-22). Orijinal kapısının üzerinde bir kitabesi olduğunu da içerde atılmış halde olan kırık kitabeden anlıyoruz.

Kitabe: Selçuklu sülüsü ile üç satır halinde arapça olarak yazılan 40 ×55 cm. ölçüsündeki kitabenin sağ üst köşesi kırık ve arkasında Roma devrine ait tezyinat izleri vardır (Foto: 23).

١ ـ امر بعمارة هذه القبر في ايام
٢ ـ (ال)سلطان الاعظم غياث الدنيا والدين
٣ ـ ابو الفتح كيخسرو بن قلج ارسلان جوبان
في سنة سمانين ستمايه

Tercümesi: "Bu kabir büyük sultan, fethin babası, Kılıç Arslan oğlu Gıyase'd-dünya ve'd-din Keyhusrev'in emriyle onun zamanında Emir Çoban tarafından 680 yılında imar edildi".

Kitabeden anlaşıldığına göre bina "Kabir" olarak yaptırılmıştır. Devrin sultanı olarak ismi geçen III. Gıyûsü'd-Din Keyhüsrev, IV. Rüknü'd-Din Kılıç Arslan'ın oğlu olup babasının (M. 1266) yılında Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman ve Mogollar tarafından öldürülmesi üzerine (İkibuçuk ila 10 yaşlarında)[6] Anadolu Selçuklu Devleti tahtına oturtulmuş, amcazadesi II. Giyûsü'd-Din Mes'ud'un Kırım'dan dönüp (M. 1284) yılında Moğollar tarafından Selçuklu

5) Kayseri-Hacı Kılıç Camii, Hunat Camii, Tuzhisar-Sultan hanı Bunyan-Karatay kervansarayı, Kesikköprü-Cacabey kervansarayı gibi Selçuklu kervansaray ve camilerindeki mütemadi tonozlar da bu şekilde ara kemerler ile takviye edilmiştir.

6) N. Kaymaz, "Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman" Ank. 1970, S. 123 de (Yirmisekiz yaşında öldürülen Kılıç Arslan, arkasında henüz bebeklik çağında bulunan bir çocuk bırakmıştır. Gıyâsü'd-Din Keyhüsrev adını taşıyan bu çocuk İbni Bibiye göre ikibuçuk, Aksarayi'ye göre altı, bazıArap kaynakları ile Süryani Ebü'l-Ferec'e nazaran dört, Yûninî ve Zehebî'ye göre ise on yaşında bulunuyordu.)

Sultanı tayin edilmesi üzerine saltanatı son bulmuş ve yine Moğol (İlhanlı) hükümdarı Argun Han tarafından boğdurulmak suretiyle hayatına son verilmiştir[7]. Saltanat Devri (M. 1243) Kösedağ savaşından beri Anadolu'yu hakimiyetleri altına alan Moğol-İlhanlı'ların ağır tahakkümü, bunlara karşı Hatıroğlu isyanı, Mısır-Memlûk Sultanı Baybars ve İlhanlı Abaka Han'ın Anadolu'yu istilâları ve nihayet Siyavuş'un (Cimri)[8] Karamanoğulları'nın desteği ile Sultan'a karşı isyan ederek Konya'yı zaptetmesi gibi hadiseler ile geçmiştir. Bunlarla beraber bu karışık devirde yine de Sivas, Kayseri, Tokat ve Konya gibi şehirlerde imar ve san'atı seven devlet adamları tarafından cami, medrese, kervansaray, türbe ve hamam gibi yüksek sanat değerini haiz muhteşem abideler inşa ettirilmiştir.

Kitabede türbenin banisi olarak ismi geçen Emir Çoban'a gelince; bu emir kitabe tarihine göre I. İzzüddin Keykavus ve I. Alâüddin Keykubat devri emirlerinden Kastamonu uç beyi ve bilahara Kastamonu'da kurulan Çobanoğulları'nın atası Hüsameddin Çoban Bey olamıyacağı gibi, İlhanlılar'dan Ebu Said Bahadır Han'ın (M. 1316-1355) büyük emiri Çoban Bey olmasıda mümkün değildir. Öyleyse bu Emir Çoban kim olabilir? İbni Bibi'nin Farsça muhtasar Selçuknamesi tercümesinde[9] Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Karamanoğlu Mehmed Bey ve Siyavuş (Cimri) ile yaptığı uzun mücadelelerden sonra, Cimri'nin yakalanması ve sultan'ın emri üzerine, Cimri'yi alarak Sultan III. Giyaseddin Keyhüsrev'in huzuruna çıkaran (Çoban Cemal), Karahisarlı[10] Emir-i Meclis Cemaleddin Ebu Bekir olmalıdır ki, bu hadise (H. 678) yılı Muharrem ayında vukubulmuştur[11]. Bahis konusu türbemizin kitâbesinde türbenin banisi olan (Emir Çoban) ise İbni Bibi'de adı geçen (Çoban Cemal) veya tam ismi ile Karahisarlı Emir-i Meclis Cemaleddin Ebubekir olduğu tahmin olunmaktadır.

Türbedeki yatıra gelince; bu hususta kitâbede herhangi bir isim yoktur. Köylüler, bugün dahi türbenin bulunduğu dağa "Evliya Dağı" türbedeki yatıra da sadece "Evliya" demektedirler[12].

Tanıtmağa çalıştığımız her iki türbede, kübik gövdeli ve üstleri tonoz örtülü diğer türbelerde çok görülen şekilde iki katlı olarak inşa edilmemişlerdir. Bunların Kayseri-Emir Ali (H. 751), Kayseri-Emir Şahap (XIV. Y. Y.), Amasya-Torumtay (H. 677), ve Amasya-Sultan Mesud (XIII sonu, XIV. başı) türbelerinde olduğu gibi bodrum katları (Mezar odası, cenazelik, mumyalık, krypta) olmadığından ölüler doğrudan ziyaret (Mescit) kısmında toprağa gömülmüşlerdir.

Türbelerin iç kısımları sağlam görünmekte ise de, duvarların dış yüzleri ağır geçen kış şartları altında çok harap olmuşlardır. Ancak, duvarların kalın olması sebebiyle bugüne kadar gelebilmiş olan türbelerin acilen restore edilmesi gerekmektedir.

Bu türbelerden başka "Evliya Dağının" eteklerinde bulunan bazı toplu mezarlardan meydana gelen şehitlik, karşı tepelerde ise "Şeyh Arslan" ve "Omuzu Gürzlü" gibi evliya kabirleri olarak söylenen türbe ve mezarlar bu havalide (Birinci Haçlı Seferi) sırasında yapılan gerilla savaşlarının hatıraları olsa gerektir.

---

7) O. Turan, "Selçuklular zamanında Türkiye" İst. 1971, S. 531, 532, 583, 584.

8) N. Kaymaz 'Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman" S. 170, 171 de (Karamanoğlu Mehmet Bey Selçuklu Devletini hakimiyeti altına alabilmek için Sultan ailesinden başka birini tahta geçirmek istemiş, ancak; sonradan tezyif maksadı ile (Cimri) lâkabı takılan bir meczub dervişi Sivaslı Teki namında birinin yalancı şahitliği ile II. İzzü'd-Din Keykavus'un oğlu Gıyasü'd-Din Siyavuş "Mevcut paraına göre Alâü'd-Din Siyavuş, İbn Şeddad'a göre Alâü'd-Din Keyhüsrev ve Anonim Selçukname'ye nazran Melik Mes'ud" haline getirerek Konya'da Selçuklu tahtına çıkarmıştır demektedir.

9) İbni Bibi "Anadolu Selçukî Devleti Tarihi" Terc. M. N. Gencosman Ank. 1941, S. 300.

10) "Karahisar" yazımıza konu türbenin bulunduğu mahallin büyük ilçesi Develü Karahisarı-bugünkü adı Yeşilhisar- olabilir. Böyle ise Emir Çoban memleketindeki bu türbeyi ihya etmiştir. M. Ç.

11) O. Turan 'Selçuklular zamanında Türkiye" İst. 1971. S. 568, 570.

12) Hernekadar son zamanlarda türbedeki yatır için "Semunel Gazi" diye bir isim çıkartılmışsada, köylüler esası olmıyan bu ismi çıkaran şahsı tanımaktadırlar.

Foto 1 — Şeyh Şaban Türbesi, kuzey - batı köşesi ve avlu giriş kapısı

Foto 2 — Şeyh Şaban Türbesi güney - doğu köşesi

Foto 3 — Kayseri, Mesud Gülzar Türbesi

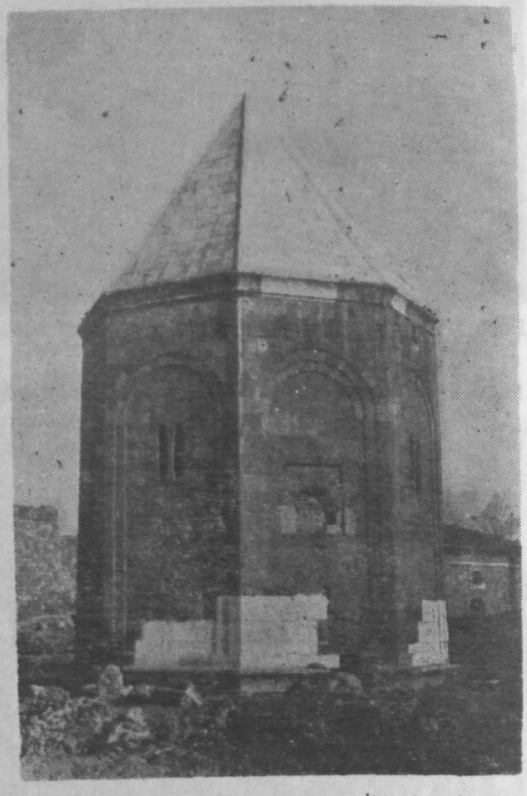

Foto 4 — Kayseri, İkiz kümbetler
(Bahçeler içinde olan)

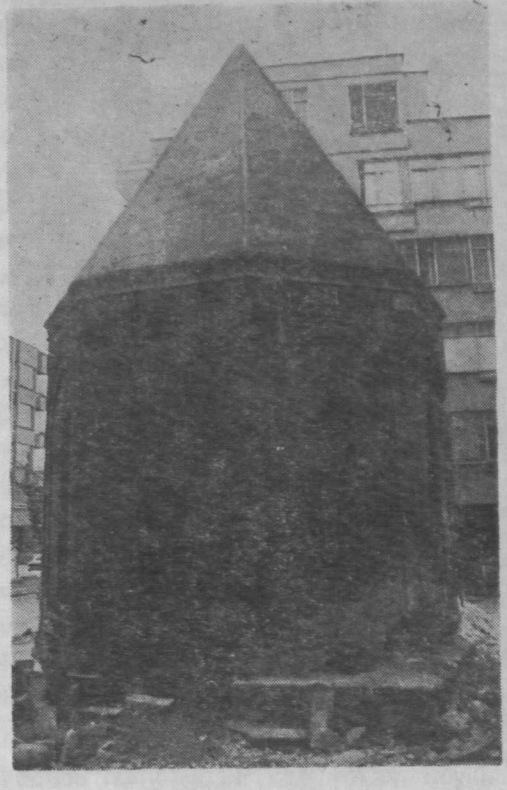

Foto 5 — Kayseri, İkiz kümbetler
(Yol kenarında olan)

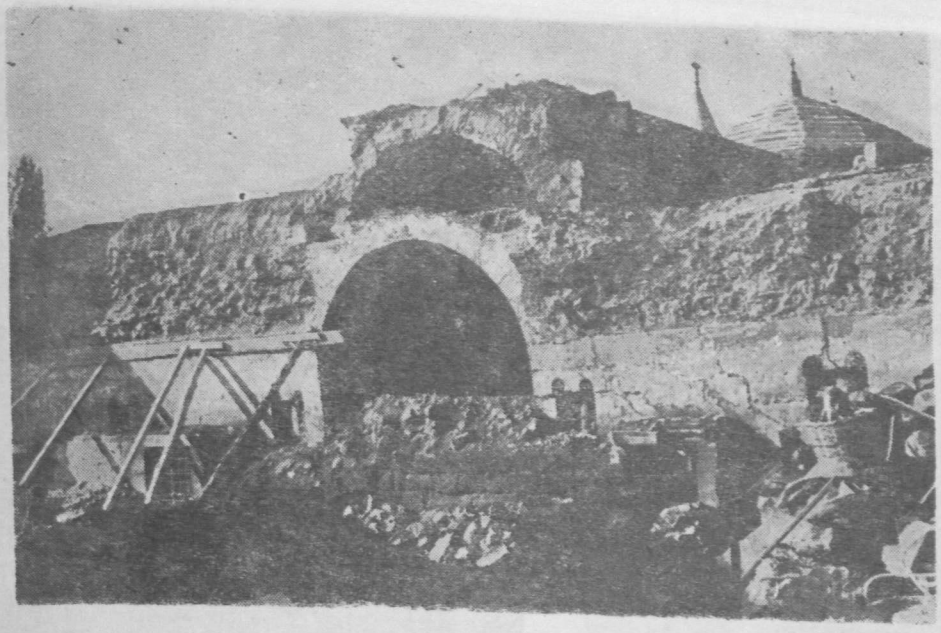

Foto 6 — Kayseri Lala Müslihiddin Camii

Foto 7 — Kayseri Han Camii Türbesinin yanında bulunan tonozlu oda

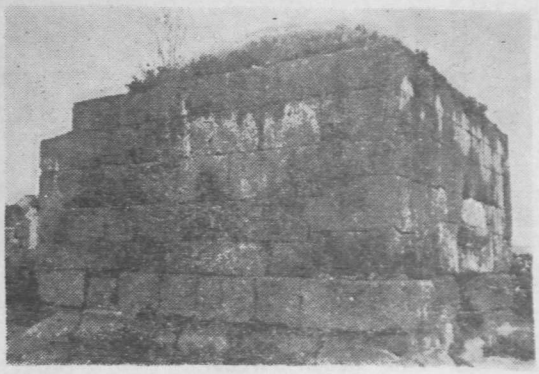

Foto 8 — Kayseri Sakal Tutan Köyü, Mithat Dede Türbesi, Güney-doğu köşesi

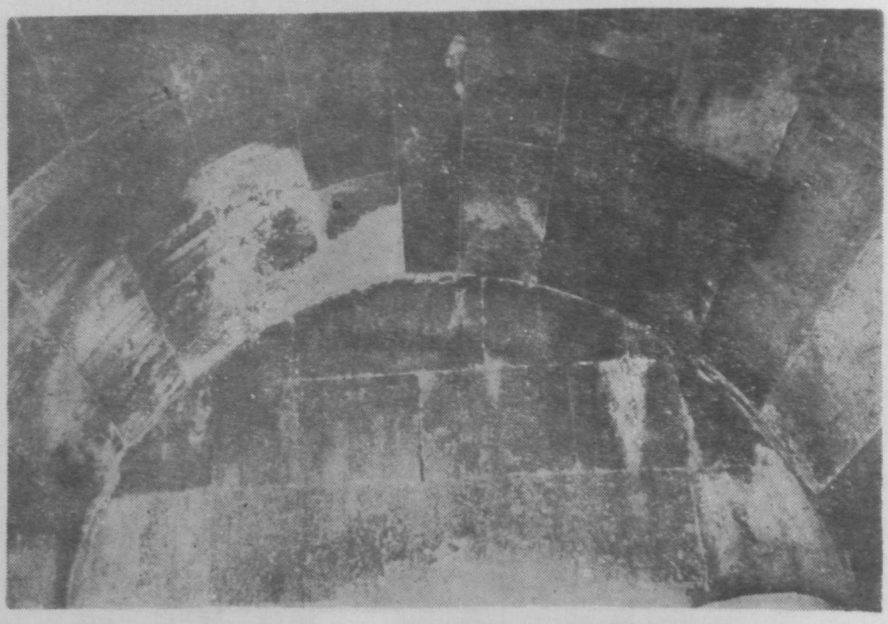

Foto 9 — Sakal Tutan Köyü, Mithat Dede Türbesi, iç kısmın görünüşü (Tonoz)

Foto 10 — Kayseri Pazarözeren Han Köyünde bulunan han (kilise) kalıntısı

Foto 11 — İncesu, Evliya Dağı ve Emir Çoban Türbesi

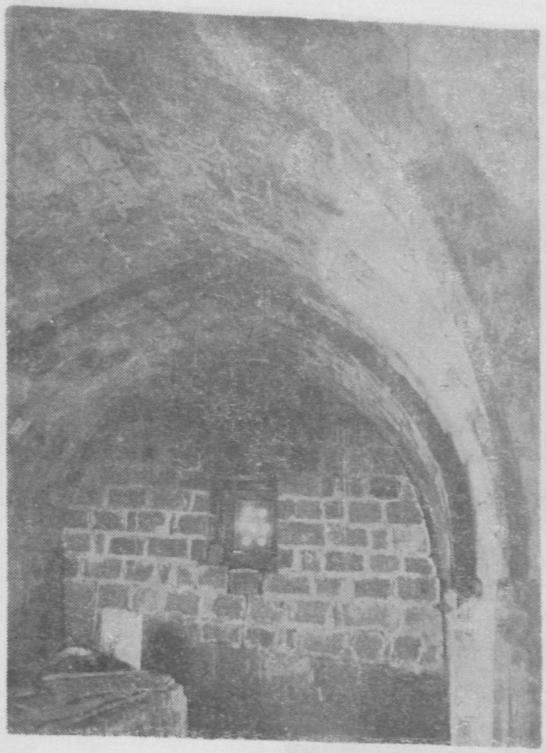

Foto 12 — Emir Çoban Türbesi, iç kısmın görüntüsü

Foto 14 — Mihrap görüntüsü

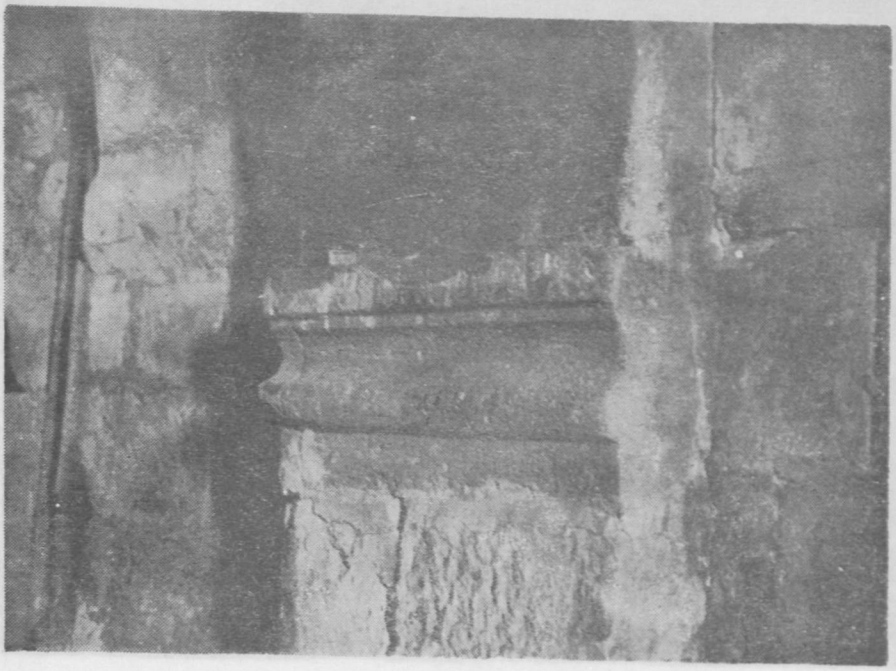

Foto 13 — Türbenin (S) profilli üzengi taşlarından biri (Detay)

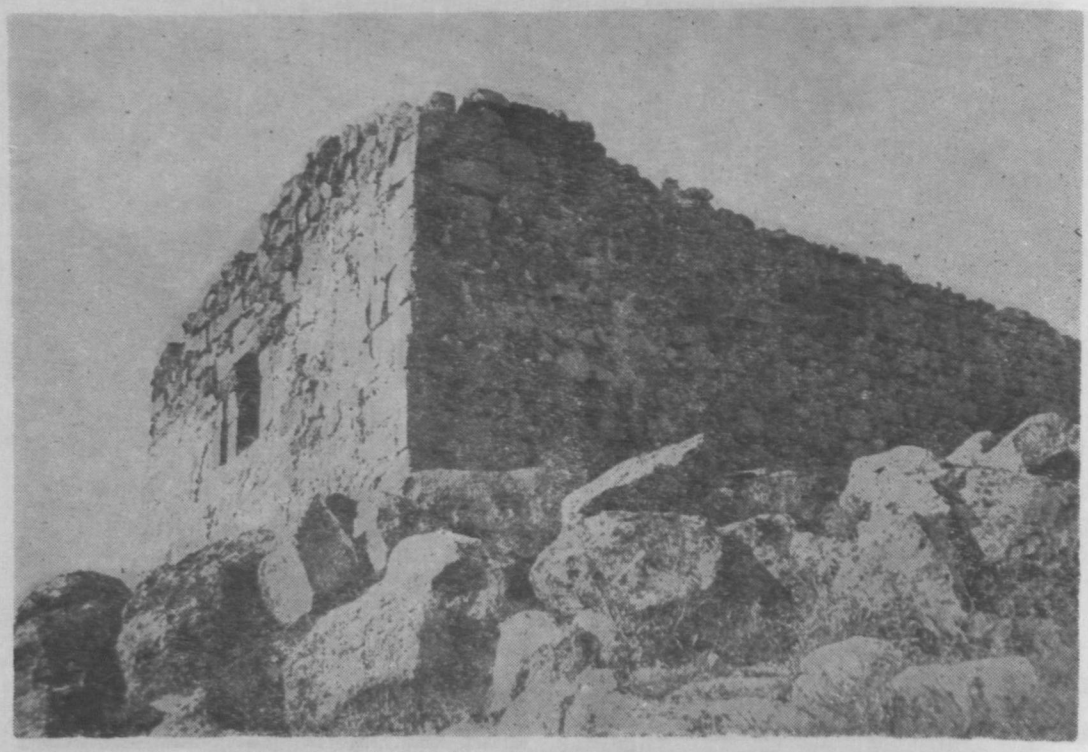

Foto 15 — Türbenin güney-batı köşesinden görünüş

Foto 16 — Doğu cephe

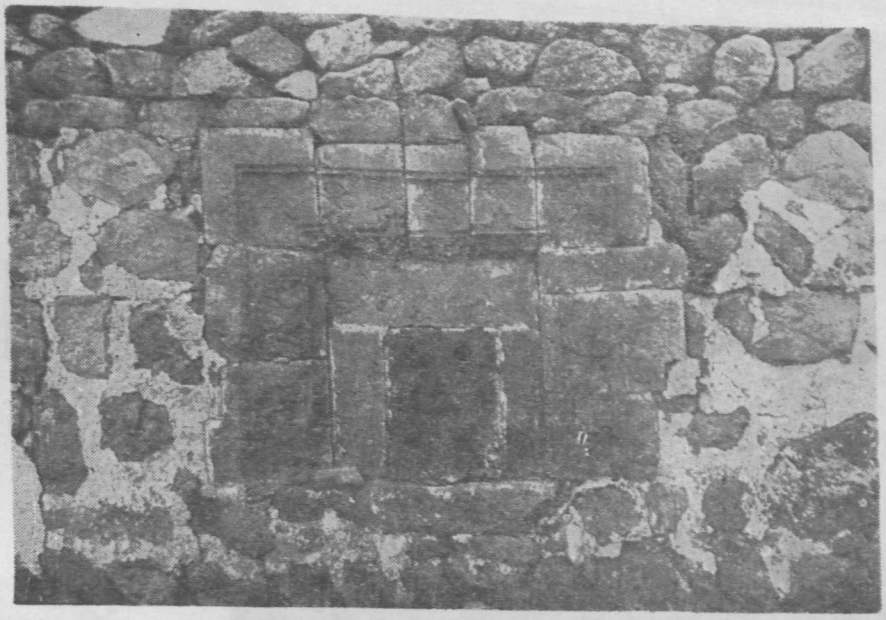

Foto 17 — Doğu cephede yer alan pencere (Detay)

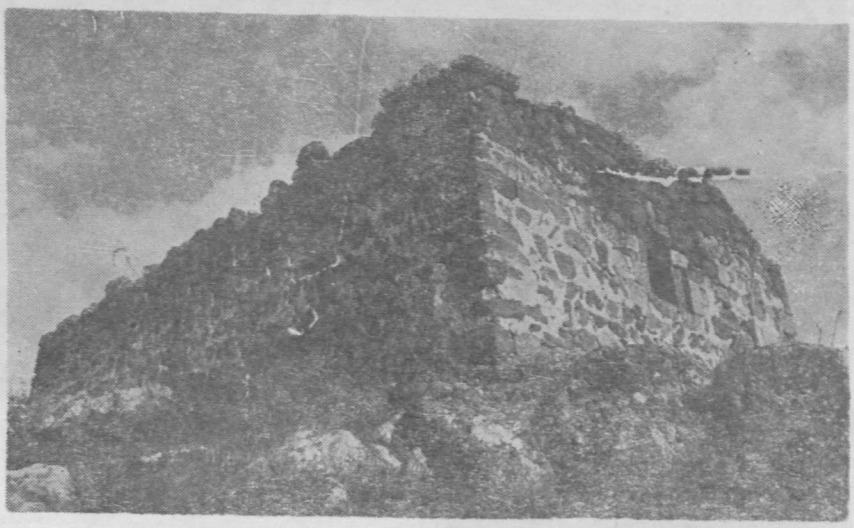

Foto 18 — Türbenin kuzey - batı köşesinden görünüş

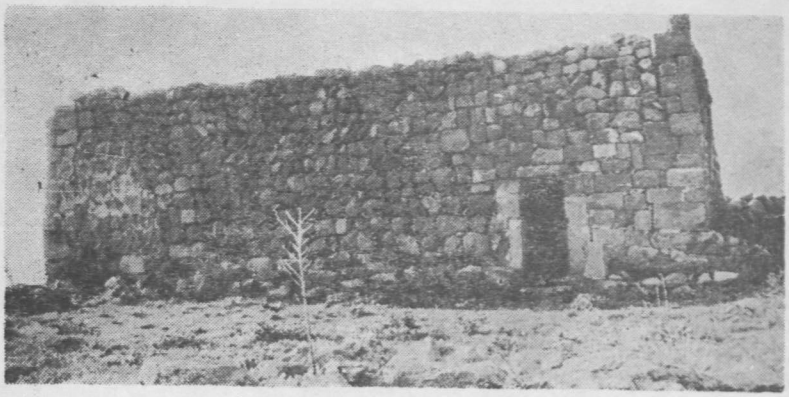

Foto 19 — Güney cephe

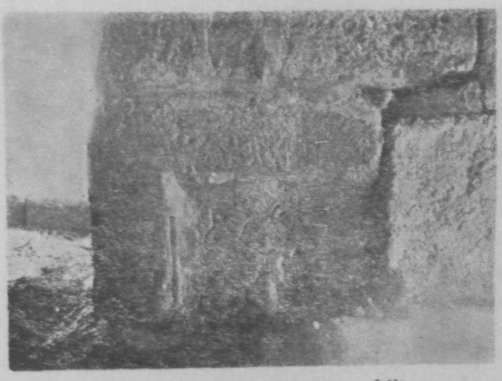

Foto 20 — Pencereye ait profilli ve motifli taş (Detay)

Foto 21 — Giriş kapısının sağ tarafı (Profilli kapı çerçevesi başlangıcı, söve ve kemer taşı)

Foto 23
Kırık taş kitabe

Foto 22 — Kapıya ait kemer üzengi taşı

KAYSERİ-İNCESU-ŞEYH ŞABAN KÖYÜ TÜRBESİ

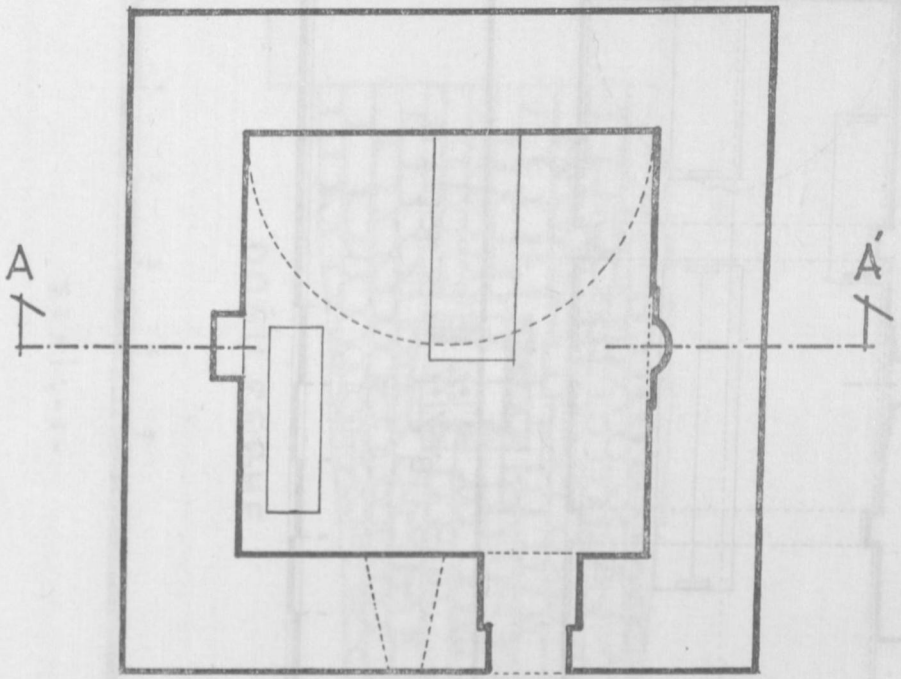

PLÂN

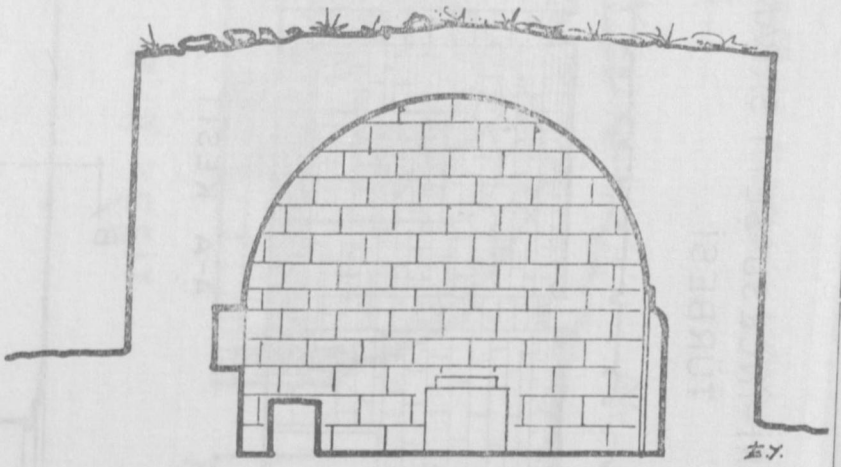

A-Á KESİT

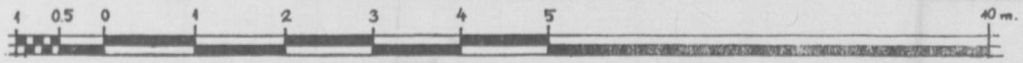

ŞEKİL-1-

KAYSERİ-İNCESU-ŞEYH ŞABAN KÖYÜ-EMİR ÇOBAN TÜRBESİ.

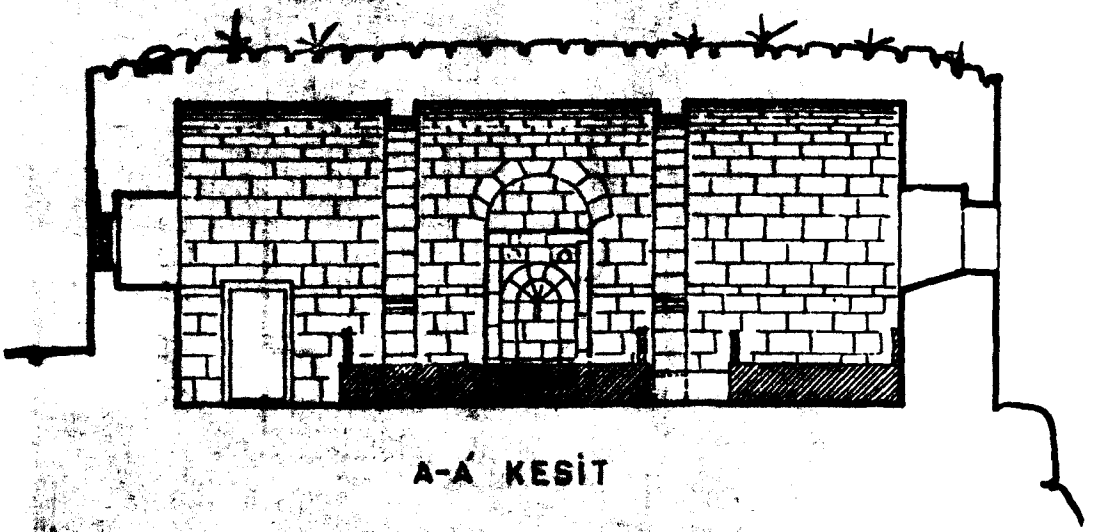

A-Á KESİT

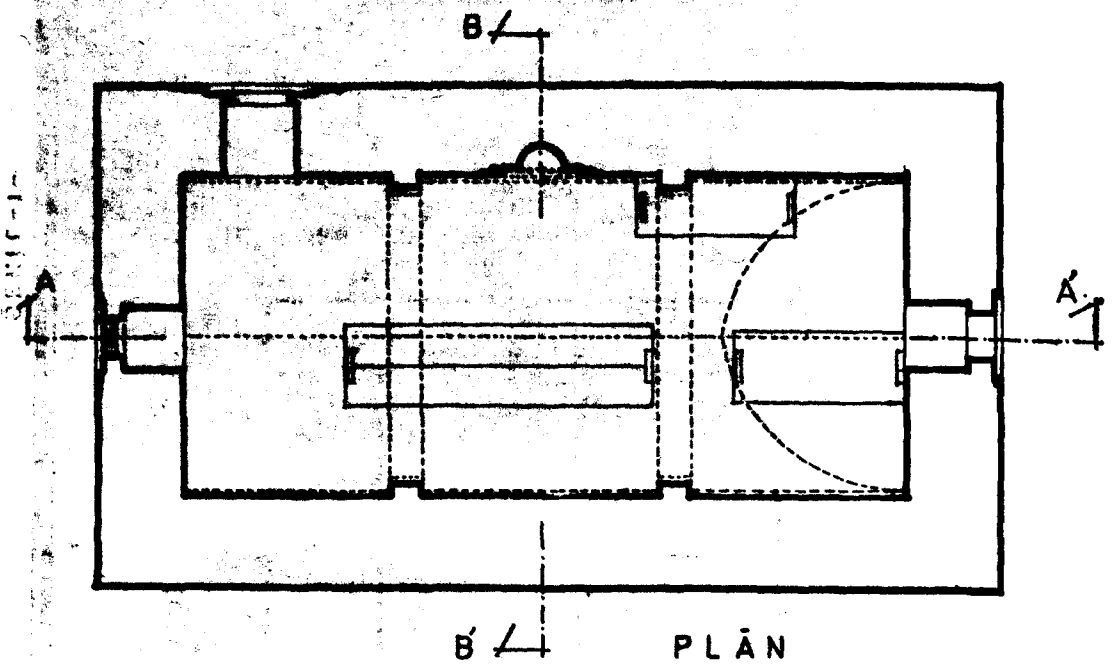

PLÂN

ŞEKİL-2-

KAYSERİ-İNCESU-SEYH ŞABAN KÖYÜ-EMİR ÇOBAN TÜRBESİ.

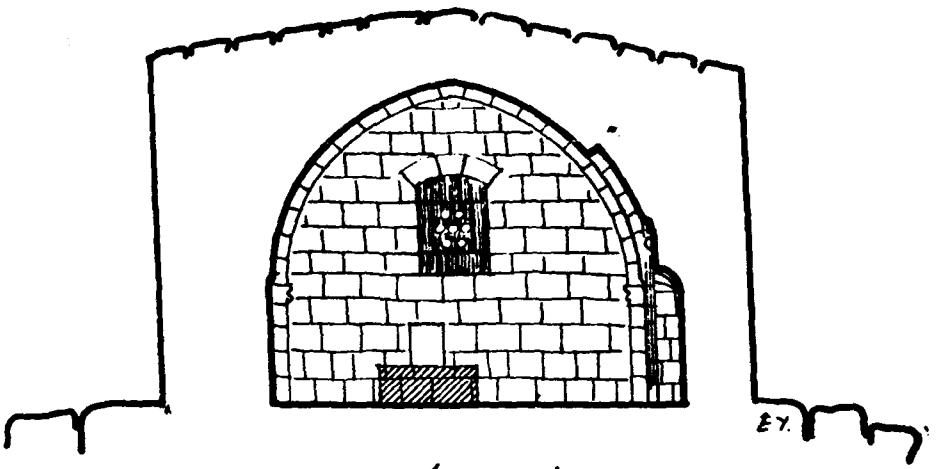

B-B´ KESİT

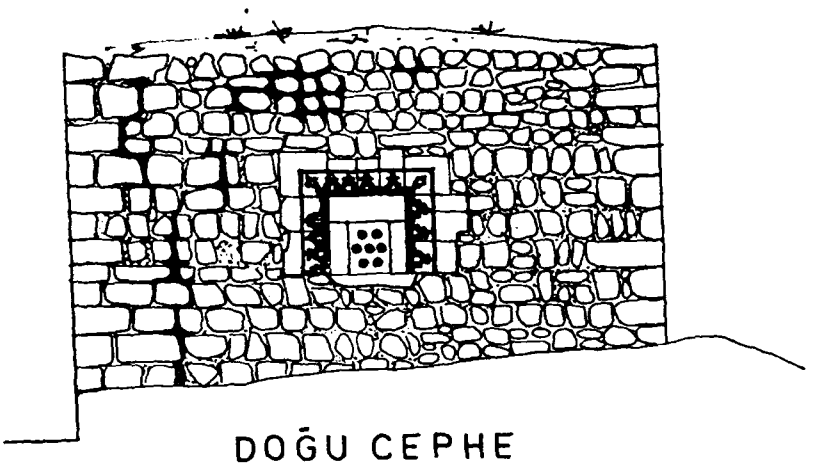

DOĞU CEPHE

ŞEKİL-3-.

SELÇUK, KARAKOLYANI MESCİDİ

FİLİZ OĞUZ

İzmir ilinin Selçuk ilçesinde bulunan Karakolyanı Mescidi (Eski Karakol binası yanında olması nedeniyle bu isimle bilinmektedir). Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1975 yılında restore edilmeğe başlanmıştır.

Tarihî ve mimarî değere sahip bu yapının korunması, devamlılığının sağlanması ve tekrar eski fonksiyonuna kavuşturulması ana gayesi ile yapılan çalışmalar başlıca iki kısımda toplanmıştır.

Birinci kısımda, yapının incelenmesi ve dökümantasyonu ile gözlemsel, tarihî ve mukayeseli analiz çalışmaları sonucunda bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

İkinci kısımda ise mukayeseli analiz, yazılı dökümanların incelenmesi ve bina üzerinde mevcut izler ile hafriyat sonucu çıkan izlerin değerlendirilmesi sonucu binanın restitüsyon projeleri hazırlanmıştır.

Yapının restorasyonuna ise ancak ön çalışmaların tamamlanmasından sonra başlanmıştır.

SELÇUK ŞEHRİNİN KISA TARİHÇESİ: [1]

Peleponnes ve İyon adaları üzerinde yaşayan insanlar M. Ö. 1190 yıllarında Dorlar'ın istilasına uğrayınca yurtlarını terk ederek Anadolu'nun batı kıyılarına göç ederler. Yunanistan'da şehir hayatı yaşayan bu göçmenler, Ege sahillerinde de irili ufaklı şehirler kurarlar. Efes'inde, bu göçmenler tarafından M. Ö. onbirinci asrın başlarında kurulduğu söylenir.

Eski tarihçilerden Athenaeus'un verdiği bilgiye göre Efes, Atina Kralı Kodros'un oğullarından Androklos'un yönetimindeki İyonyalılar tarafından kurulmuştur.

Strabo'nun öncülüğünü yaptığı bazı tarihçilerde Efes'i, M. Ö. ondördüncü asrın başlarında Amazonlar'ın kurduğunu söylerler.

1) Ömer Kılıç. Tarihi Selçuk ve Efes Rehberi. İzmir 1971.

M. Ö. yedinci yüzyılda Lidyalı'ların, 6. yüzyılda da Pers'lerin hakimiyeti altına giren Efes şehri daha sonrada İskender İmparatorluğu, Suriye Krallığı (Seleusid) ve Romalı'ların emrine girmiştir.

Arapların, Abbasiler zamanında Ege sahillerine uğradıklarını ve 798 yıllarında Efes yakınlarından geçtiklerini, dolasıyla da Efes'in onlara esir düştüğünü bazı tarihçiler kaydetmektedir. Fakat Efes Arapların elinde çok kalmaz ve kısa bir zaman sonra tekrar Bizans (Doğu Roma İmparatorluğu)'ın ağına düşer. 1090 yılından itibaren de Efes'de Türk varlığını görmekteyiz.

Tarihçiler, Efes'i Bizanslı'lardan, Menteşe Beyliği'nin kurucusu Emir Menteşe'nin damadı Sasa Beyin aldığı kaydederler (24.10.1304). Daha sonra Aydınoğlu Mehmet Bey (Mübarizüd-din Gazi Mehmet Bey) Sasa Beyi yenerek Türk Beylikleri arasındaki çekişmeye son verir ve Türk ananesine uyarak, beyliğini beş bölgeye ayırıp oğullarına payeder. Efes (Ayassuluk) şehri büyük oğlu Hızır Bey'e düşer.

Şehrin, 1390 yılında Osmanlı'ların, Ankara savaşıyla da (1402) Timur'un eline geçtiğini görüyoruz. Bu tarihten sonra Ayassuluk bazen Yıldırım'ın çocukları, bazen de Timur'un Anadolu'ya tayin ettiği kumandanları tarafından yönetilmiştir. 1426 yılından sonra da kesin olarak Osmanlılar'a geçmiştir.

YAPININ TANITILMASI :

Karakolyanı Mescidi, Selçuk ilçesinin Atatürk Mahallesi'nde, Kuşadası yolu üzerinde olup halen metruk bir durumdadır. Etrafı özel mülkiyete ait boş arazi olan mescidin ön (cadde) tarafına yeni bir inşaat yaptırılmakta iken, Selçuk Müzesi yetkilileri tarafından durdurulmuştur.

Dıştan, Doğu duvarında 8.38 ve Güney duvarında 8.46 metre ebadında olan mescit, kare planlı ve tek kubbe ile örtülü bir cami harimi' (ana mekan) ile, onun kuzeyinde yer alan ve şimdi yıkık vaziyette bulunan bir "Son Cemaat Yeri"nden oluşmaktadır. Minaresinin ise kuzey-batı köşede bulunduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır.

A — DIŞ YAPI :

Mescidin dış yapısı, tuğla ve taş ile karışık (almaşık) olarak inşa edilmiş olan dört cephe ve onların üzerine oturan kubbeyi taşıyan sekizgen tamburdan ibarettir. Esas beden duvarları üstte beş sıralı, tambur duvarları ise üç sıralı bir 'kirpi saçak' korniş ile son bulmaktadır. Kubbenin örtü malzemesi tamamen yok olmuş ve kubbenin tuğla örgüsü görülebilir vaziyettedir. Son Cemaat Yeri ve minare ise tamamen yıkık durumdadır. Mevcudiyetleri, sadece kalan izlerden anlaşılmaktadır.

— DOĞU CEPHESİ :

8.39 m. uzunlukta olup, tuğla ve taş ile inşa edilmiştir. Tuğlalar, yatay iki sıralı hatıllar halinde taş sıralarının aralarında ve aynı zamanda da dikey olarak taşlar arasında da kullanılmıştır. İki sıralı tuğla dizisinden meydana gelen tuğla hatılların ve taş sıralarının (taş ve dikey olarak kullanılmış tuğla) oluşturduğu bu duvar örgü sistemi tambur duvarlarında da devam etmektedir. Beden duvarı üstte beş sıralı bir kirpi saçak kornişle son bulmakadır. Kirpi saçak yer yer bozulmuş vaziyette isede beş sıralı olduğu güney köşesinde sağlam vaziyette kalabilen kısımdan anlaşılmaktadır.

Cephenin kuzey ucunda ise şimdi yıkık vaziyette olan Son Cemaat Yerinin kemer ve üstteki alınlık kalıntısı mevcuttur. Esas cepheden daha yüksek olduğu anlaşılan bu kısım dört sıralı tuğla bordür ile çevrelenmiş ve iç kısmı tuğla motiflerle tezyin edilmiştir. Tuğla kemer üzerinde devam eden dört sıralı tuğla bordür üstte üç sıralı olarak devam etmektedir. Dördüncü sıra ve onun üzerinde bulunması gereken korniş tamamen yok olmuş durumdadır.

Esas beden duvarı ile Son Cemaat Yeri tuğla alınlığının birleştiği noktada taş bir çörten mevcuttur. Cephenin diğer elemanları ise, altta sadece sivri tuğla kemerleri

kalan iki alt pencere ile onların takriben 70 cm. kadar üzerinde yer alan, yine sivri tuğla kemerli, daha ufak ebatta iki penceredir. Kemerler en dışta tuğla bordür ile çevrelenmiştir. Alt pencerelerin alınlık kısımları dahi yıkılmış ve daha fazla tahrib olmasını önlemek için de sonradan taş dolgu ile kapatılmıştır.

Son Cemaat Yeri kemeri tuğla ile inşa edilmiş olup, takriben 50 cm. kalınlıktadır ve duvardan takriben 13 cm. lik bir çıkıntı yapan taş konsol üzerine oturmaktadır. Kemerin iç yüzüne ise sıva ile ondülasyon (kıvrımlar) şeklinde bir süsleme yapılmıştır.

— *GÜNEY CEPHESİ :*

8.46 metre uzunluktaki cephe, doğu duvarı ile aynı teknikle (tuğla, taş karışık olarak) inşe edilmiş olup, daha fazla tahrip olmuş durumdadır. Cephenin orta kısmı tamamen yıkık vaziyettedir ve doğu cephede görülen dört pencerenin (iki alt ve iki üst olmak üzere) burada sadece izleri belli olmaktadır. Beş sıralı 'kirpi saçak' kornişin bu cephede aynen devam ettiği tespit edilebilmiştir.

— *BATI CEPHESİ :*

Mescidin batı cepheside diğer iki cephe ile aynı malzeme ve teknikle inşa edilmiş olup, aynı 'kirpi saçak korniş ile nihayetlenmektedir. Bu cephe elemanlarıda sivri tuğla kemerli iki alt ve daha küçük ebattaki iki üst pencereden ibarettir.

Cephenin kuzey ucu daha fazla tahribe uğramış vaziyettedir. Yapılan inceleme sonucu, merdiven ve çekirdek kalıntılarının mevcudiyeti, burada minare bulunduğunu göstermektedir. Minarenin yıkılması veya yıktırılması nedeniyle bu kısım daha çok tahribe uğramıştır.

Eski fotoğrafından ve mevcut sıva kalıntılarından, bu cepheye muhtes bir yapının birleştirildiği tesbit edilebilmektedir. Bu muhtes bina şimdi mevcut değildir.

— *KUZEY CEPHESİ :*

Mescidin bugünkü kuzey cephesi, son cemaat yerinin yıkık olması nedeniyle esas yapının dış cephesi olmayıp, aslında son cemaat yerinin güney cephesi durumundadır. Bu cephe üzerindeki izlerden son cemaat yerinin mevcudiyetini ve özelliklerini tesbit etmek mümkün olabilmektedir.

Takriben 8.20 m. uzunluktaki cephenin orta kısmında mermer söveli ve lentolu bir giriş kapısı bulunmaktadır. (bak foto 2, 9) Mermer lentonun üzerinde devşirme taş ve bitkisel motifli bir silme bulunmaktadır. Silmenin 10 - 15 cm. üzerinde ise sonradan kapatılan ve tuğla, sepet kulpu şeklinde) kemerli bir boşluk mevcuttur.

Giriş kapısı ve üzerindeki boşluk, tuğla dilimli kemerle örtülü, takriben 5 cm. derinlikteki bir niş içinde yer almaktadır.

Girişin doğu tarafında ise, 104 cm. genişlikte ve beş sıra stelaktitli bir mihrabiye nişi yer almaktadır. Mihrabiyenin 40 cm. yukarısında, daha ortaya doğru 10 cm. genişlik ve 65 cm. yükseklikte bir mazgal pencere mevcuttur.

Girişin batı tarafı ise çok tahrip olmasına rağmen ayni mihrabiye ve mazgal pencerenin varlığını tesbit etmek mümkün olabilmektedir. Minarenin bulunduğu batı köşesi ise bir yıkıntı halindedir. Ancak tuğla basamaklar ve çekirdek ile basamak yüzlerinin taş ile kaplandıkları görülmektedir.

Cephe, 15 cm. yükseklik ve takriben 50 cm. genişlikteki ve duvar yüzeyinden 13 cm. lik çıkıntı yapan üç adet taş konsol ile üç bölüme ayrılmış durumdadır. En batı uç yıkık olduğundan herhangi bir konsol varlığı tespit edilememiştir. Mevcut üç konsol taşından ise sadece en doğudaki üzerinde öne doğru gelen bir kemer (kısmen) mevcuttur. Diğer ikisinde ise ancak tuğla kemer başlangıçları tespit edilebilmektedir.

Cephenin üç bölümünden, en doğuda olanı üzerinde, iki konsol taş arasında, sivri bir kemer mevcuttur. Dış yüzdeki kemer kalıntısı üzerinde görülen ve sıva ile yapılmış olan ondülasyon, bu kemerdede mevcuttur. Her iki kemer arasında (kuzey-doğu köşede) ise kemer profillerine uygun olarak yükselen bir pandantif veya doğrudan doğruya üst yapıya ait iz mevcuttur.

Cephenin orta bölümünde ise, giriş kapısını içine alan nişin üzerini örten dilimli kemerin takriben 15 cm. üzerinde diğer bir kemer daha görülmektedir. Bu kemer doğu bölümdekinden daha düşük bir seviyede ve ondülasyonsuzdur.

Cephenin batı bölümü ise tamamen tahrib olduğundan konsol taşından ileride daha başka bir iz tespit edilememiştir. Bu cephenin duvar örgü sistemi diğer üç cephe gibi muntazam olmayıp, moloz taş ve tuğla ile karışık olarak inşa edilmiştir ve üzerinde sıva kalıntısı mevcuttur.

TAMBUR :

Mescidin ana beden duvarları üzerine oturan ve kubbeyi taşıyan sekizgen tambur *(bir kenar uzunluğu takriben 3.50 metre)*, aynı duvar örgü tekniği ile inşa edilmiştir ve üstte 'kirpi saçak' kornişle nihayetlenmektedir. Korniş bu kısımda daha değişiktir. Üç sıralı kornişin alttaki dişli kısmı (45 lik tuğlalarla diş yapan kısmı) üst üste iki sıra tuğla ile yapılmıştır. En üst sıra ise düz olarak konulmuş tuğlalar ile yapılmıştır.

Sekirgen tamburun her yüzünde, dikdörgen bir niş içerisinde (takriben 2.65 m. genişlik, 1.50 yükseklik ve 4 cm. derinlikte), üzeri sivri tuğla kemerli pencereler bulunmaktadır. Takriben 50 cm. genişlikteki pencerelerin üzerindeki tuğla kemerin kalınlığı ise 17 cm. dir.

Tamburun, 45 lik (diagonal) yüzleri üzerinde, niş içerisinde pencerelerden başka tuğla takviye kemerleri (konstrüktif) de mevcuttur.

B. İÇ YAPI :

Mescidin iç yapısı, takriben 6.15 x 6.15 m. ebadında, kare planlı ve kubbe ile örtülü tek bir hacimden ibarettir.

Güney (mihrab) duvarı tamamen yıkık vaziyette olan yapının doğu, batı ve kuzey duvarlarında, takriben 18-20 cm. derinlikte (takriben 2.10 m. genişlikte ve üzeri dekoratif, dilimli kemerle örtülü) ikişer niş bulunmaktadır. Her iki nişin iç kısmında da birer niş daha bulunmaktadır. Daha içteki (geri plandaki) bu nişlerin üst kısımlarıda dilimli, dekoratif kemerlidir. Doğu ve batı cephelerinin orta kısımlarında, iki niş arasında kalan düz duvar yüzeyinde ise dörtgen planlı ve 50 cm. genişlikte, mihrabiye şeklinde birer ufak niş daha bulunmaktadır ve üzerlerinde stalaktit kalıntıları mevcuttur. Kuzey duvarında ise ortada giriş kapısını içine alan ve üzerinde yine dekoratif dilimli bir kemer bulunan bir niş daha mevcuttur.

Güney duvarı ise yıkık vaziyette olduğundan sadece yan nişlerin başlangıçlarını tespit etmek mümkün olabilmektedir.

Camiinin iç kısmı, şimdi kapatılmış olan ve yukarıda bahsi geçen geniş nişler içerisinde yer alan (her duvarda ikişer adet olmak üzere) alt pencerelerle aydınlatılmaktadır. Kuzey duvarında bu pencereler yerine dekoratif kemerler bulunmaktadır. Güney tarafındakilerin ise ancak yerlerini tespit etmek mümkün olabilmektedir. Alt pencerelerin üst hizalarında daha küçük ebatta, sivri kemerli açıklıklar şeklinde üst pencereler mevcuttur. Bu pencerelerde bahsi geçen nişler içinde yer almaktadır. Kuzey duvarında üst pencereler, dışarıya doğru daralarak son cemaat yerine açılan mazgal pencereler halini almaktadır.

Mescidin dört köşesinde üstteki kubbeye geçişi temin eden ve stalaktitlerle zenginleştirilmiş köşe bingileri (pandantifler) bulunmaktadır. Stalaktit sıraları en üstte sekizgen kasnağa geçişi sağlamaktadır. Kasnak, ortalarında pencereler bulunan ve takriben 1.00 metre yüksekliğinde, sekizgen bir bant şeklindedir ve pencerelerin her iki yanında bulunan üçgenler vasıtasıyla kubbeye geçişi sağlamaktadır.

Kasnak üzerine oturan kubbenin ise yarım-küresel bir forma sahip olup tuğla ile inşa edildiği ve üzerinde herhangi bir süsleme olmadığı tespit edilmektedir.

Yapının kuzey-batı köşesi yıkık vaziyete olduğundan minare girişinin nereden sağlandığı anlaşılamamaktadır.

Kuzey cephesi ortasında bulunan ve dilimli kemer ile örtülü nişin içinde yer alan giriş kapısının üzeri basık tuğla kemerli olup, devşirme mermer söveli kapı açıklığı vasıtasıyla son cemaat yerine geçilmektedir.

Son Cemaat Yeri bugün yıkık vaziyettedir. Ancak duvar üzerindeki konsol kalıntılarından üç bölümlü olduğu ve batı kenarının muhtemelen duvarla kapatılmış olduğu, minarenin de kuzey-batı köşede yer aldığı anlaşılmaktadır. Kemer biçimleri ve ölçüleriyle malzeme çeşitlerinin tespiti ise gerek kuzey duvarı üzerindeki izlerden ve gerekse son cemaat kemeri kalıntısından mümkün olabilmektedir. (Bak foto 4, 6). Tuğla ile inşa edilen ve iç yüzleri sıva ile ondülasyonlu olarak tezyin edilen kemerlerin alınlıklarının da tuğla ile (geometrik desenli) tezyin edildiği anlaşılmaktadır. Yapının kuzey-batı köşesinde yer alan minare de bugün tamamen yıkık vaziyettedir. Mevcudiyetini sadece bir kaç basamak kalıntısına dayanarak tespit edebildiğimiz minarenin girişinin nereden sağlandığını saptamak mümkün olamamıştır.

HAFRİYAT RAPORU :

Restorasyon öncesi yapılan çalışmaların en önemli safhalarından birisi de 1975 yılında başlatılan hafriyat ve hafriyat sonucu çıkan izlerin değerlendirilmesidir. Bu sonuçların başlıcalarını şu şekilde sıralayabiliriz :

1 — Son Cemaat Yerinin ebat, döşeme malzemesi (taş kaplama olarak) ve seviyesinin tespiti ile, son cemaat yerine ait mermer sütunlardan üçünün meydana çıkarılması, ve bunlardan bir tanesinin kırılmamış, sağlam vaziyette ele geçirilmesi ile, daha önce de tahmin edildiği şekilde, son cemaat yerinin batısının duvarla kapatılmamış olduğunu belirlenmesi,

2 — Son Cemaat Yeri orta bölümü döşemesinin yan kısımlardan 40 cm. daha düşük seviyede olduğu ve giriş kapısı eşiğinin meydana çıkarılması

3 — Pencere alt söve hizalarının belirlenmesi,

4 — Minarenin konumunun (yapının kuzey-batı köşesi olarak), biçimi (dairesel planlı) ve malzemesinin (esas yapı gibi, tuğla hatıllı taş konstrüksiyon olarak) tespiti ile girişinin son cemaat yerine açılmadığının belirlenmesi,

5 — Temellerin seviye ve malzemesinin tespiti.

6 — İki parça halinde ele geçen kitabenin muhtemelen mescide ait olduğu, lakin tam olarak okunamaması ve eksik kısımlarının tamamlanamaması nedeniyle araştırmalar sırasında faydalanılamadığı ve, ilerde faydalanılmak üzere Selçuk Müzesi yetkililerine teslim edildiği.

MİMARİ VE STRÜKTÜREL ANALİZ :

1. MİMARİ ELEMANLAR :

a) PLAN ELEMANLARI :

— MESCİD HARİMİ : Kare planlı ve kubbe ile örtülü bir hacim olup, güney (mihrap) duvarı tamamen yıkık, doğu, batı ve kuzey duvarlarında takriben 20 cm. derinlikte ve 2.10 metre genişlikte, üzerleri kemerli ikişer niş bulunmaktadır. Bu ikişer niş arasında kuzey duvarında içinde giriş kapısının yer aldığı üçüncü bir niş, doğu ve batı duvarlarında ise mihrabiyeler, güney duvarında da, bugün yıkık olmasına rağmen mutlaka mihrab yer almaktadır.

SON CEMAAT YERRİ : 3.39 metre genişlikte olup, üç bölümlüdür. Orta bölüm yanlardan daha yüksek tutulmuş ve tezyinat bakımından daha zengin olduğu göze çarpmaktadır. Bu kısmın döşemeside yanlardan daha değişik (düşük) bir seviyededir.

MİNARE : Yapının kuzey-batı köşesinde ve doğrudan doğruya mescid harimine açılmaktadır. Kaide kısmı silindiriktir.

b) AÇIKLIKLAR :

KAPI : Kuzey cephesinin takriben ortasında yer alan mescid giriş kapısı mermer

söveli, mermer eşikli ve üstte de mermer lentolu dikdörtgen bir açıklık şeklindedir. Devşirme olan lento taşı üzerinde kabartma bitkisel motifler bulunmaktadır.

PENCERELER :

1. Alt Pencereler : Kuzey hariç, cephelerde, ikişer adet olmak üzere, mermer söveli, dikdörtgen açıklıklardır ve üzerlerinde sivri, tuğla (sağır) kemerleri mevcuttur. Kemerlerin iç kısımları da tuğla dolguludur. Mevcut izlerden, pencerelerde demir parmaklık bulunduğu da saptanmıştır.

2. Üst Pencereler : Alt pencerelerin hizasında, daha yüksek seviyede ve daha küçük ebatta olup, sivri tuğla kemerli açıklıklardır.

3. Tambur Pencereleri : Sekizgen tamburun her yüzünde olmak üzere, sivri kemerli açıklıklar şeklindedir.

4. Mazgal Pencereleri : Sadece kuzey cephede, girişin her iki yanında mevcuttur ve son cemaat yerine açılmaktadır.

c) NİŞLER :

1. Mescidin iç kısmında, bütün duvarlarında, iç içe ikişer çift olmak üzere, dekoratif kemerlerle örtülü toplam sekiz çift niş mevcuttur. Dıştaki nişlerin genişliği 2.10 metre, ve derinliği 0.20 metredir içteki nişler ise takriben 1.45 m. genişlikte olup onların üzerlerinde dekoratif kemerlidir. Bunlara ilaveten iç kuzey duvarı ortasındaki giriş kapısını ihtiva eden gene dekoratif kemerle örtülü bir niş daha mevcuttur. (Toplam 9 adet)

2. İç Doğu ve Batı duvarları orta kısmında bulunan dörtgen planlı ve 50 cm. genişlikte iki adet nişin üst kısımları stalaklitlidir.

3. Mihrap nişi, güney duvarı üzerinde ve orta kısmında bulunması gereken niş yeri tam olarak bilinmesine rağmen şeklini tesbit etmek mümkün olamamıştır.

4. Dışta Kuzey cephesinde bulunan (son cemaat yerinin kıble duvarı) stalaktitli iki adet mihrabiye nişi

5. Dışta Kuzey cephesinde, giriş kapısı üzerindeki, sepet kulpu kemerli niş, muhtemelen bir kitabe boşluğu şeklindedir.

2. STRÜKTÜREL ELEMANLAR :

a. TEMELLER : Yaptırılan hafriyat sonucu gayrimuntazam moloz taş ile örülü olduğu görülmüştür.

b. DUVARLAR : Dışta taş ve tuğla ile karışık bir örgü sistemine karşılık içte moloz taş örgü kullanıldığı ve sadece içte ve dış kuzey cephede (son cemaat yeri kıble duvarında) sıva kullanıldığı tesbit edilmiştir.

c. KEMERLER :

1. İçte nişlerin üzerini örten dilimli dekoratif kemerler (17 adet)

2. Dışta son cemaat mahalli, dekoratif kemerleri (9 adet)

3. Alt pencere üstlerindeki sivri sağır kemerler (tuğla) (6 adet)

4. Üst ve tambur pencereleri üzerindeki sivri tuğla kemerler (14 adet)

5. Dışta giriş kapısı üzerindeki nişi örten sepet-kulpu kemer.

6. Tamburda, diogonal duvarlarda görülen tuğla takviye kemerleri. (4 adet)

d. ÜST YAPI :

1. Kubbe : Takriben 6.10 m. çapındaki, mescid harim kısmını örten kubbe, tuğla ile inşa edilmiştir.

2. Tonoz : Yıkık son cemaat yerini oluşturan üç bölümün üst yapısı henüz kati olarak saptanamamıştır. tonoz olması ihtimal dahilindedir.

3. Üst yapı kaplamasının cinsi hakkında kesin bir iz mevclut değildir.

e) SİLMELER :

Mescid esas beden duvarları üzerinde beş sıralı, tambur duvarları üzerinde ise üç

sıralı bir "kirpi saçak" korniş mevcudiyeti kati olarak belirlenmiştir. Sadece son cemaat yerinin silme seviyesi kati olarak belirlenmesine rağmen kaç sıralı olduğu tesbit edilememiştir.

f) DÖŞEME KAPLAMALARI :

İç kısımda kaplama malzemesinin cinsini tesbit etmek mümkün olamamışsa da seviyesini eşik kotuna göre belirlemek mümkündür. Son cemaat yerinde ise taş kaplama mevcuttur.

III. DİĞER ELEMANLAR :

a. ÇÖRTEN : Mescidte sadece doğu duvarı üzerinde, esas beden duvarının son cemaat yeri ile birleştiği noktada mevcuttur.

b. SÜSLEME : Başlıca 5 gurup altında toplanabilir.

i. Stalaktitler : İçte kubbeye geçişi temin eden köşe bingileri (pandantifler) üzerinde 6 sıralı olarak ve doğu ve batı duvarları ortasında bulunan nişlerin (mihrabiyelerin) üzerinde 3 sıralı olarak ve çok muhtemelen mihrap nişi üzerinde bulunmaktadır. Dışta ise kuzey duvarı üzerindeki iki mihrabiye üzerinde (4 sıralı olarak görülmektedir.

I. Malakâri: :Sadece içte sekizgen kasnak eteğinde, pandantiflerin son stalaktit sırası hizasında duvarlar boyunca devam eden kabartmalar şeklindedir.

III. Dekoratif kemerler, içte nişler üzerinde ve dışta son cemaat yerinde mevcuttur.

IV. Taş kabartma : Sadece giriş kapısı sövesinde basit bir kaval silme, ve şpolien lentosu üzerinde bitkisel motifli kabartma şeklinde mevcuttur.

V. Tuğla dekorasyon, son cemaat yeri kemerlerinin dışında kalan cephe yüzeyleri üzerinde 3 tuğla sırasının çerçevelediği geometrik bir kompozisyon içinde göze çarpmaktadır.

c. DEVŞİRME TAŞLAR : (Şpolien parçalar)

En göze çarpıcı örnek, bitkisel motif kabartmalarını haiz giriş kapısı üzerindeki lento taşıdır. Bundan başka hafriyat sonucu ortaya çıkarılan son cemaat yeri sütunları ile ele geçmeyen başlıklarınında antik kalıntılardan devşirme olması çok muhtemeldir.

d. KİTABE :

Hafriyat sırasında ele geçen üç kırık parça (bak. foto) birbirinin devamı olmakla beraber, tamamlanamadığından dolayı okunması mümkün olamamıştır. Bu kitabe parçalarının mescidin kitabesi olması ihtimaline karşılık, çevrede bulunan mezarlara ait olmasıda mümkündür.

IV. MALZEME VE DURUMU :

Malzeme ve işçilik bakımından yapıyı iki kısma ayırmak mümkündür.

a. Münavebeli taş ve tuğla sıralarıyla oluşan kısımlar

b. Moloz taş kısımlar.

a. Yapının doğu, batı ve güney cephelerinde ve tamburda görülen münavebeli taş ve tuğla sıralarından oluşan örgü sisteminin bulunduğu kısımlarda iyi bir işçilik göze çarpmaktadır. Fakat geçen zamanın, tabiatın ve insan tahribatının etkisiyle taş ve tuğla sıraları ve derzlerde bozulmalar mevcuttur. Cephelerde yer yer büyük gedikler açılmış, bir kısmı sonradan doldurularak takviyeye çalışılmış isede bilhassa güney duvarı statik bakımdan büyük tehlike arzetmektedir.

b. Mescidin iç kısmında ve dış kuzey cephesinde kullanılan moloz taş örgülü kısımlarda ise işçiliğin kötü olması bu kısımların orijinal halliyle sıvalı olması ile izah edilebilir.

Tamamen tuğla ile inşa edilen kubbede de esas beden ve tambur duvarlarında görülen gedik ve çatlakların tesiri ile yarılma-

lar olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle yapı malzeme ve işçilik onarımı yanında genel olarak bir statik aksaklık göstermekte ve acil tedbir ve takviyeye ihtiyâç duymaktadır.

TARİHİ GELİŞİM :

Mukaseyeli analiz çalışmasına başlamadan evvel, Selçuklulardan itibaren Beylikler ve Erken Osmanlı devirlerinde, tek kubbeli ve son cemaat yeri mevcut mescid tipi gelişimini incelemekte yarar görmekteyiz.

Selçuklular zamanında yapılmış olan camiler bütün İslam memleketlerinde gelenek olan çok sütunlu 'ulu cami" tipidir, ancak Anadolu'da mescid, mimberi olmayan, içinde cuma ve bayram namazı kılınmayan küçük mahalle camilerinin adı olup, Konya'da onbeş-yirmi kadarı ayakta kalmış Selçuklu mescidleri genel olarak kare veya dikdörtgen planlı, tek kubbeli, birkaçı düz çatılı yapılardır. Biz burada, konumuz dolayısıyla kare planlı, tek kubbeli mescidlerden bahsedeceğiz. Bunların çoğunun önünde tonozlu giriş yerleri bulunup, bazen kemerlerle, bazen yalnız kapı ve pencerelerle dışarı açılmaktadır ve XIV. yüzyılda parlak bir gelişme gösteren son cemaat yerlerinin öncüleri olarak kabul edilmektedir[2].

Konya'da bu çeşit, birer girişi bulunan tek kubbeli Selçuklu mescidlerinden 1215 tarihli Taş Mescid (Hacı Ferruh), 1213 tarihli Beşarebey Mescidi, 1220 tarihli Erdemşah Mescidi, 1248 tarihli Küçük Karatay Mesçidinde ön mekanlar tonoz örtüsü şeklinde olup, kapı ve pencerelerle dışarı açılmaktadır. XIII. yüzyılın son yarısından kaldığı anlaşılan Sırçalı Mescid'te ise üç kemerle dışarı açılan gelişmiş bir 'son cemaat yeri' görülmektedir. Yine Konya'da Hoca Hasan Mescidi kare plan üzerine tek kubbe ile Sırçalı Mescide benzer bir plan göstermekte isede eskiden tonoz örtülü olan son cemaat yeri bugün ahşap sundurmadır.

Selçuklu İmparatorluğunun dağılmasından sonra Anadolu'da kurulan Türkmen Beylikleri XIV ve XV. yüzyılda boş durmamışlar, fikir ve sanat hareketlerini tutmasını ve geliştirmesini bilmişlerdir. [3] Osmanlılarında ilk yapılarını içine alan, Selçukluların yapı ve süsleme sanatına bir takım yenilikler getiren bu devir sanatını gözden geçirmeden Osmanlı sanatını anlamağa imkan yoktur.

Bu yeniliklerin başında mekan anlayışının gelişmeğe başlaması, son cemaat yerinin doğması, avlunun cami gövdesine katılması, portallerin sadeleşmesi, doluluk ve boşlukların denkleşmesi, mermer kaplamaların kullanılması, iç ve dışın ahenkleşmesi gibi özellikler gelir. Bunlarıda daha çok Anadolunun batı bölgelerinde hüküm sürmüş olan Saruhan, Aydın, Menteşe ve Osmanoğullarının vücuda getirdikleri cami ve medreselerde gerçekleşmiş görürüz.

Beylikler devrinde, mekanın toplu olarak ele alındığını ilkin Saruhanoğullarının 1366 yılında Manisa'da yaptırdığı Ulu Cami'de görürüz. Bu çok sütunlu yapıda 10 metre çapındaki kubbe, mekanı bir sekizgene çeviren altı ayağa ve kıble duvarına oturarak büyük bir boşluk sağlamaktadır. Böylece Anadolu'da ilk defa çok sütunlu cami bünyesinde toplu ve geniş bir mekana doğru gidilirken, Selçuklular zamanında tek tük yapılmış, fakat çok yayılmamış olan tek kubbeli küçük eserlerde Beylikler devrinde devam etmiştir. Osmanoğullarının İznik'teki Hacı Özbek Mescidi (1334), yine İznik'teki Yeşil Cami (1379), Milas'daki Firuz Bey (1396); Karamanoğullarının Mut'taki Lal Ağa Cami (1356), Konya'daki Hasbey Darülhuffazı (1421); Menteşeoğullarının Balat'taki İlyas Bey Camii (1404), bu küçük kubbeli yapıların en dikkade değerlerinden birkaçıdır. Bu yapılarda toplu bir mekan elde edilmişti. Ancak bunlar küçük yapılardı. Geniş bir mekanı örtecek büyük bir kubbe için mali ve teknik imkanlar henüz sağlanamamıştı. Böy-

2) O. Aslanapa. Türk Sanatı II. Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna kadar. İstanbul 1973. s. 66.

3) S. Kemal Yetkin. "Beylikler Devri Mimarisinin Klasik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı". İlahiyet Fakültesi Dergisi. Cilt IV, Sayı III-IV, 1955. s. 39-45.

le olunca, bu defa başka bir yoldan, iki kubbeyi arka arkaya getirmek suretiyle geniş bir hacim elde edilmek istendi. Bursa'daki Yıldırım Camii ile Yeşil Camii (1424), Selçukta'ki Aydınoğlu İsa Beyin yaptırdığı İsa Bey Camii (1375) bu tarzın en başarılı örnekleridir ancak konumuz harici olduğundan bu kadar bahsetmekle yetineceğiz.

Selçuklu camilerinin pek azında sadece bir ön mekan şeklinde olan "son cemaat yeri", Beylikler devrinde ilk olarak Karamanoğullarının 1302 tarihinde Ermenek'te yaptırdıkları Ulu Camide görülür. Bu yer, üç nefi kıbleye paralel olan caminin kuzey yönünde değil, batısındadır ve neflere dikey düşmektedir. Yine Ermenek'te yapılmış olan Sipas Camii (1306), Akmescid (1300) gibi yapıların son cemaat yerleride aynı durumdadır. Bunları birer ön deneme saymak yerinde olur. Son cemaat yeri, tam bir şekilde, kıble duvarına paralel olarak ilkin Osmanoğullarının 1330 tarihinde Bursa'da yaptırdıkları Alâaddin Camii, 1331 tarihinde İznik'te yaptırdıkları Hacı Özbek Mescidi, Aydınoğullarının 1334 tarihinde Tire'de yaptırdıkları Yeşil İmaret Camilerinde kendini gösterir. Bursadaki 1339 tarihli Orhan Bey Camiininde son cemaat yeri mevcuttur. Kısa fasılalarla biribirini takip eden bu camilerin bünyesinde yer alan son cemaat yeri ondördüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra dahada yaygınlaşır, en mütekâmil şeklini, revaklı avlu ile kaynaşarak bulmuştur. Ayrıca Beylikler Devrine kadar inşa edilen Arap ve gerekse Selçuk cami yapılarında tabiata doğrudan açılan alt kat pencereleri mevcut değildir. Ancak Beylikler devrinde, Örneğin Bursadaki Orhan Bey Camii (1339) hiç üzerinde durulmayan bir unsuru (hemen yerle beraber pencereleri) esaslı ölçüleriyle mimariye mal etmiştir[4].

MUKAYESELİ ANALİZ :

Selçukta bulunan ve bu makale içinde izah etmeye çalıştığımız Karakolyanı Mescidi olarak tanınan mescid takriben 14. yüzyılda Aydınoğulları devrinde inşa edildişinden mukayeseli analiz çalışması da aynı devirde inşa edilmiş olan ve aynı bölgede çoğunlukla Selçuk ilçesinde bulunan diğer mescid binaları arasında yapılmıştır.

Ancak bazı problemli konularda, geç Selçunklu eserleriyle başlayan çalışmanın erken Osmanlı örneklerini de kapsamına alacak şekilde genişletimesinde yarar görülmüştür.

I. MİMARİ ELEMANLAR :

a) PLAN ELEMANLARI :

— Mescid Harimi : Kare planlı ve tek kubbe ile örtülü tip aynı ölçekte olmak üzere Selçukda çok görülen bir örnektir. İshak Bey Mescidi, Hamit Akıncı çiftliği içindeki mescid, Akıncılar mescidi, Kale mescidi, İsabey Camii yolu üzerindeki Kılıç Arslan mescidi ve St. Jean karşısındaki Alpaslan mescidi örnek olarak sayabiliriz. Bu örnekler içinde İsabey Camii yolu üzerindeki mescid plan şeması ve iç duvarlarda dekoratif dilimli kemerle örtülü nişlerin varlığı, bakımından en çok benzerlik gösteren örnektir.

— Son Cemaat Yeri : Selçuk ilçesinde mukayeseli analiz kapsamına aldığımız mescidler (14. yüzyıl yapısı) içinde 'son cemaat yeri' orijinal halini bugüne kadar muhafaza etmiş örnek mevcut değildir. Hepsi yıkık, bir tanesi restore edilmiş (İsabey Mescidi yolu üzerindeki mescid Kılıç Arslan Mescidi), bir taneside (İshak Bey Mescidi) muhtes bir ilave şeklindedir. Bu nedenle, bu konudaki analiz kapsamını daha da genişlerek, bölgedeki geç Selçuk devri ve erken Osmanlı devri mescid yapılarını dahil etmek lüzumu hasıl olmuştur. Selçukluların 'son cemaat yeri'ni havi ilk mescid örnekleri (Ermenekteki Ulu Camii, Sipas Camii ve Akmescid) bir yana bırakılacak olursa; bu konuda ilk gelişmiş örnek olarak Osmanlıların Bursa'da yaptırdıkları Alâeddin Camii (1330), İznikteki Hacı Özbek Mescidi (1333), ve Tiredeki

4) E. H. Ayverdi Bursada Orhan Gazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi. Vakıflar Dergiis VI. 1965. s. 69-80.

Yeşil İmaret Camii yanında pek çok örnek gösterilebilir. Bunlar arasında Bursada'ki Alâaddin Camiinin son cemaat yeri üç bölüm (nef) den oluşmakta ve ortadaki kubbe, yanlardaki bölümler ise aynalı tonoz ile; İznikteki Hacı Özbek Mescidi son cemaat yeri, biri aynalı tonoz diğeri beşik tonoz olmak üzere iki tonoz ile; Tiredeki Yeşil İmaret Camii son cemaat yeri beş bölümlü olup hepsi kubbe ile; İznik'teki Yeşil Camii son cemaat yeri üç bölümünden ortadaki kubbe, yanlardakiler aynalı tonoz ile; Nilüfer Hatun İmaret son cemaat yerinin beş nefinden en ortadaki kubbe, diğerleri aynalı tonoz ile; yine İznikteki Yakup Çelebi İmareti son cemaat yeri beş adet aynalı tonoz ile örtülüdür. Milasdaki Firuz Bey Camiinde ise ortadaki bölümde kubbe, yanlardakilerde ise enine uzanan beşik tonoz örtü mevcuttur. Bu örnekler ve burada bahsetmediğimiz Beylikler ve erken Osmanlılara ait pek çok mescidte de görüldüğü üzere, son cemaat yeri çoğunlukla üç bölümden (nef) oluşmakta, gelişmiş örneklerde ise bu sayı beşe çıkmaktadır. Bu bölümlerde erken örneklerde çoğunlukla aynalı veya beşik tonoz, gelişmiş örneklerde ise kubbe örtünün daha çok kullanıldığı tesbit edilmektedir.

MİNARE : 'Son cemaat yeri'nde olduğu gibi, minare konusunda bir mukayese yapabilmek için Selçukta bulunan mescidler yanında, diğer Beylikler ve erken Osmanlı örneklerini de çalışma kapsamına dahil etmek zorunlu olmuştur.

Selçuk'ta bulunan ve aynı devir özelliği gösteren mescidler içinde sadece Akıncılar ve Kale Mescidlerinde minare mevcuttur. Akıncılar Mescidinde konumu dolayısıyla, ön cephede, kuzey-batı köşede yer almakta ve minare harimine açılmaktadır. Silindirik kaide üzerine sekizgen topuklu minarenin silindirik tuğla gövdesine geçiş üçgenlerle sağlanmaktadır. Şerefe altı iki sıra stalaktitli, üst kısmı ise tamamen yıkıktır.

Selçukta ki diğer minareli mescid, Kale Mescidinde ise minare kuzey-batı köşede yer almakta ve yine cami harimine açılmaktadır. Silindirik kaide üzerinde sekizgen topuklu ve üçgen geçişli minarenin silindirik gövdesi tuğla ile inşa edilmiştir. Külah, petek ve şerefesi ise yıkıktır, şerefe altı stalaktitlerinden bir kısmı mevcuttur.

Selçuk ilçesi dışındaki örneklerden, Bursadaki Alâaddin Camiinde minare, son cemaat yerinin doğu duvarına bitişik olup, oraya açılmaktadır. Kaidesi çokgen planlı ve küp kısmı üçgen geçişlidir. Kaide küp taş, gövde tuğla ile inşa edilmiştir. Şerefe gövdeden çıkıntı teşkil den, sekiz konsol üzerine oturmaktadır. İlk Osmanlı minaresi olarak kabul edilmektedir.

Daha da çoğaltılabilecek bu örneklerden anlaşıldığına göre, Selçukta'ki Karakolyanı Mescidi minaresi gerek konumu ve gerekse yapısı itibariyle Beylikler devri ve bölge özelliklerini taşımaktadır.

b) AÇIKLIKLAR :

— KAPI : Selçuktaki örneklerden, İsa Bey Camii yolu üzerindeki (Kılıç Aslan) Mescidinin kapısı basit profilasyonlu mermer söve ve lentolu St. Jean karşısındaki (Alpaslan) Mescidin tuğla bir kemer içersine alınmış olan girişi düz yekpare söveli ve lentolu, Kale Mescidi girişi basit profilli mermer söveli ve lentoludur. Karakolyanı mescidinin basit profilli mermer söveli ve lentolu kapısınında yukarıda sıralanan örneklerle büyük benzerlik gösterdiği belirlenmiştir.

— PENCERELER :

(1) Alt pencereler: Selçuktaki aynı devir örneklerinden Kılıç Arslan mescidinin, Alpaslan mescidinin, Kale mescidinin taş söveli, demir parmaklıklı dikdörtgen pencere açıklıkları üzerinde sivri tuğla dolgulu alınlık kısımlarında ise ikinci bir sağır kemer mevcudiyeti, Karakolyanı Mescidinde tesbit edilememiştir.

(2) Üst Pencereler: Karakolyanı Mescidindeki sivri tuğla kemerli üst pencereye

(alt pencerelerin üstlerinde) Kılıç Arslan Mescidinde, Kale Mescidinde, ve Beylikler Devri eserlerinin pek çoğunda rastlamak mümkündür.

(3) Tambur Pencereleri: Sivri tuğla kemerli tambur pencereleri yine yukarıda sayılan örneklerin hepsinde mevcuttur.

(4) Mazgal Pencereleri: Son Cemaat mahalline açılan mazgal pencereleri bulunan ve Beylikler Devrine ait başka bir esere rastlamak mümkün olamamıştır.

c) NİŞLER :

— Karakolyanı mescidi iç duvarlarında bulunan ve harimi genişletmek gayesi ile yapılan dekoratif nişlerin benzerlerini Selçuktaki St. Jean karşısındaki (Alpaslan) mescitte, ve Kılıç Arslan mescidinde görmekteyiz.

— Daha ufak ölçekteki mihrabiye anlamında fakat Doğu ve Batı duvarları ortasında bulunan nişlere ise her türlü yapıda ve her devirde rastlamak mümkündür.

— Mihrap Nişi: Selçukta Alpaslan Mescidinde beş kenarlı ve stalaktitli bir niş şeklinde, Kılıç Arslan mescidinde dört kenarlı ve stalaktitli, Kale Mescidinde sekiz kenarlı ve stalaktitli, Akıncılar ve İshak Bey camilerinde de stalaktitlidir.

— Dışta giriş kapısı iki yanındaki mihrabiye nişlerinin benzerleri Selçukta İshak Bey Camii, Kılıç Arslan mescidinde ve Alpaslan mescidinde mevcuttur.

— Giriş kapısı üzerinde, sepet kulpu şeklinde dekoratif kemerli nişin çok benzeri Selçukta Alpaslan mescidinde taş kemerli olarak mevcut olup 1965 yılında yaptırılan restorasyon sırasında pencere olarak değerlendirilmiştir.

II. STRÜKTÜREL ELEMANLAR :

a. Temeller: Hakkında bir çalışma yapmak mümkün olamamıştır.

b. Duvarlar: Tuğla ile karışık (almaşık) taş ile inşa edilen duvar örgü sistemine gerek Selçuk ve gerekse bütün Ege bölgesinde, her yapı türünde ve her devirde rastlamak mümkündür.

c. Kemerler: İç kısımda, duvarlardaki nişlerin üzerini örten dilimli, dekoratif kemerlerin çok benzeri yine Selçuk'ta bulunan ve aynı devir özelliği gösteren bir örnek olan Kılıç Arslan mescidinde mevcuttur.

Son cemaat yerinin ondülasyonlu kemerlerinin benzerlerine her ne kadar Selçukta rastlanamamışsada (zaten Selçuktaki mescitler arasında son cemaat yerini orijinal olarak bugüne kadar muhafaza etmiş örnek mevcut değildir), Bursa ve Tire'de (örneğin Yavukluoğlu Camiinde) erken Osmanlı devri eserleri arasında mevcuttur.

Karakolyanı Mescidinin alt pencereleri üzerini örten sağır tuğla kemerler ile, üst ve tambur pencerelerini örten tuğla kemerler mukayeseli analiz kapsamına dahil edilen diğer bütün mescitlerde de aynen mevcuttur.

Sepet-kulpu biçimindeki kemerin bir benzerine Selçuk'ta Kale Mescidinde, içteki nişlerin üzerinde rastlanmıştır.

Tamburun diagonal (dış) yüzlerindeki konstrüktif, takviye kemerleri de aynen Selçukta, Kılıç Arslan mescidinde mevcuttur.

d. Üst Yapı :

1. Mukayeseli analiz kapsamına dahil ettiğimiz mescitlerin hepsinde mescid harimi, merkezi tek bir kubbe ile örtülüdür.

2. Selçuk'ta orijinal haliyle bugüne kadar kalabilmiş bir son cemaat yeri olan mescit mevcut değildir. Restore edilmiş bir örnek olan İsabey Camii yolu üzerindeki (Kılıç Arslan) mescitte üç küçük kubbe ile örtülü bir son cemaat yeri mevcuttur.

Aynı devir özelliği gösteren Bursa'daki Alaaddin Camiin'de (1330) son cemaat

yerinin üç bölümünden ortadaki kubbe, yanlardakiler ise aynalı tonoz ile; Orhan Camiinde (1360) beş bölümlü son cemaat yerinin en dışındaki bölümleri aynalı tonoz içteki üç bölümü ise kubbe: İznik'teki Yeşil Caminin üç bölümlü son cemaat yerinin ortadaki bölümü kubbe, yanlardaki bölümler aynalı tonoz ile örtülüdür. Bu devre ait mescid yapılarında, yukarıda saydıklarımız dışında daha pek çok örnekte son cemaat yerinde 'tonoz' un üst örtü olarak kullanıldığını tespit etmek mümkündür. (İznikte Nilüfer Hatun İmareti ve Yakup Çelebi İmareti; Milasta Firuz Bey Camii, Tire'de Kazanoğlu Camii gibi). Ayrıca Selçuk Müzesinden temin edilen, 3. Oct. 1897 tarihli, G. Niemann imzalı resim resim ve planda son cemaat yeri, üç bölümünün de tonoz ile örtülü olduğu görülmektedir. Yukarıda sıraladığımız örneklerde bu devirde tonoz örtünün oldukça yaygın olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Bu nedenle son cemaat yerinin tonoz ile örtülü olduğu, mescidin kuzey cephesi (son cemaat yerinin iç güney cephesi) üzerinde, doğu köşesindeki birbirine dik iki kemerin kesiştiği köşede bulunan ve daha önce pandantif kalıntısı olarak değerlendirilen izinde doğrudan doğruya bu hacmi örten manastır tonoz ayağı olduğu anlaşılmaktadır. Yine eski resim ve planından anlaşıldığına göre orta bölüm de yanlar gibi manastır tonoz ile örtülüdür.

3. Mukayeseli analiz kapsamına dahil örneklerde de Selçuk'taki Karakolyanı Mescidinde olduğu gibi orijinal çatı kaplamasına ait kalıntı mevcut değildir.

e. Silmeler :

'Kirpi saçak' korniş, gerek Selçuk'taki ve gerekse aynı devir özelliği taşıyan ve bu bölgede bulunan diğer mescit binaları yanında daha pek çok tür yapıda geniş çapta kullanılmıştır.

f. Döşeme Kaplamaları :

Mukayeseli analiz kapsamına dahil olan örneklerde iç ve son cemaat yeri döşeme kaplamasının taş ve klasik tuğla döşeme olduğu tespit edilmiştir.

III. DİĞER ELEMANLAR :

a. Çörten :

Selçuktaki diğer örneklerde Karakolyanı Mescidinden başka bugüne kadar kalabilen orijinal bir çörten mevcut değildir.

b. Süsleme :

Karakolyanı Mescidinde görülen süsleme çeşitleri (Stalâktitler, malakâri, dekoratif kemerler, taş kabartma ve dış cephelerde görülen geometrik tuğla örgü), mukayeseli analiz kapsamına dahil olan Selçuk'taki diğer mescitler yanında, aynı devre tarihlenen hamam yapılarında da görülmektedir.

c. Devşirme Taşlar :

Selçuk şehrinin antik bir harabe içinde yer alması nedeniyle, antik devre ait yapı elemanlarının bu devir binalarında geniş çapta kullanıldığı, bu gibi devşirme parçalara her çeşit yapıda rastlanmasının en doğru izah tarzı olarak kabul edilebilir.

d. Kitabe :

Selçuk'ta bulunan ve mukayeseli analiz çalışmamıza dahil edilen diğer mescit binalarından sadece Saadet Hatun hamamının kitabesi mevcuttur. Ancak onunda, tarih yazılı olan kısmı kırık vaziyettedir.

RESTİTÜSYON RAPORU :

Çalışmamızın restitüsyon kısmında binanın kendi verileri, tarihi araştırma, aynı tip ve devreye ait binalarla yapılan mukayeseli analiz çalışmalarının birleştirilmesiyle, binanın kurulduğu zamanki biçim ve durumunun tespitine çalışılmıştır.

Plan şeması bakımından tek kubbe ile örtülü kare bir harim ile üç bölümlü bir son cemaat yeri'nden oluşan klasik bir yapıya sahip olan mescid, son cemaat bölümlerinin üç ayrı tonoz ile örtülü olmasıy-

lada bölge ve devir özelliği de taşımaktadır. Yapının kuzey-batı köşesinde olduğu, kalan izlerden tahmin edilen minarenin konumunun bu köşe olarak kesin tespitinin mümkün olduğu hafriyat sonucunda ayrıca, minare girişinin cami harimine açıldığı, kaidesinin dairesel planlı olduğu ve mescid gibi tuğla hatıllı taş örgü sistemi ile inşa edildiği de belirlenmiştir. Çekirdek çapı ve taş kaplamalı tuğla basamakların ebatda kalan izlerden tespit edilebilmiştir.

Yapının en problemli kısmı olan son cemaat bölümünün yıkık olan kısımlarının restitüsyonu da hafriyat sonuçları ve yapının kuzey (dış) duvarı üzerindeki izlerin birleştirilmesiye mümkün olabilmiştir. Mahallin ebadı, döşeme malzemesi ile seviyesi, orta bölüm döşemesinin yanlardan 40 cm. daha aşağıda olduğu belirlenmiş, kemerleri taşıyan mermer sütunların yeri ve bunlardan üçünün ele geçirilmesi ve bir tanesinin de kırılmamış vaziyette olmasından dolayı yüksekliğinin tam olarak belirlenmesi, kuzey duvarı üzerindeki özengi taşları ile arasındaki farkın da sütun başlıklarının yüksekliği olarak tespiti mümkün olmuştur. Kemerlerin yükseklikleride kuzey duvarı üzerindeki izlerden ve mevcut kemer kalıntısından anlaşılmaktadır. Bu kısımda tespiti kesin olarak belirlenemeyen tek nokta, tonozların yükseklik ve biçimleri olmuştur. Selçuklu Müzesinden alınan[5] G. Niemann imzalı eski resimde (bak foto. 13) tuğla ile inşa edildiği ve yandaki yıkık kemerle aynı biçime sahip olduğu anlaşıldığından restitüsyon projesinde, kemer profiline uygun olarak şekillenen manastır-tonoz örtü oralarak gösterilmiştir. Tonoz ayağı kösedeki kalıntı (bak foto 6), tepe yüksekliği ise kuzey cephedeki kemerin tepe noktası olarak kabul edilmiştir. Mahallin dış cepheleri ise yandaki kalıntıya göre belirlenmiştir. Önündeki kemerlerinde ondülasyonlu olduğu eski resminde görülmektedir. Mevcut tuğla sıralarının çevrelediği son cemaat yeri dış cepheleri, cami beden ve tambur duvarlarında olduğu gibi 'kirpi saçak' kornişle nihayetlendirilmiştir.

Minarenin restitüsyonu için ise kalan izler yanında yapının eski resmi ve mukayeseli analiz sonuçlarından da faydalanılmıştır. Minarenin şerefeye kadar mevcut olan kısmını gösterir eski resminde, Selçuk'taki Akıncılar Mescidi minaresi ile bariz benzerliği tespit edildiğinden (gerek ölçek ve gerekse yapı tekniği ve şerefealtı süslemeleri bakımından), bu kısmının restitüsyonu kolaylıkla yapılabilmiştir. Ancak büyük benzerliğini saptadığımız Akıncılar Mescidi minaresinin de üst kısmı (petek ve külah), yıkık olduğundan restitüsyon için kati bir çözüm bulunamamıştır.

Mescidin yıkık vaziyette olan kıble cephesinin restitüsyon için de araştırma yapmak zarureti doğmuştur. Cephenin ortasında bulunması gereken mihrap için mukayeseli analiz kapsamındaki diğer mescitlerden faydalanılmıştır. Mihrabın her iki yanında bulunduğunu duvar kalıntısı üzerindeki izlerden tespit ettiğimiz alt ve üst pencerelerin de diğer cephedekilerle aynı yükseklik ve pozisyonda olmaları nedeniyle, restitüsyonda da diğer pencerelerle aynı oldukları kabul edilmiştir.

DEĞERLENDİRME :

Mukayeseli analiz ve restitüsyon çalışmaları neticesinde Selçuk'ta bulunan ve bugün Karakolyanı Mescidi olarak bilinen yapının Beylikler devri mescit yapıları içindeki yerini saptamak mümkün olabilmiştir.

Çok sütunlu 'ulu cami' tipinin yaygın olduğu Selçuklular devrinde pek nadir rastlanan tek kubbeli, kare planlı, önlerinde tonozlu giriş mekanları bulunan mescidler, daha sonra Beylikler devrinde, XIV. yüzyılda büyük bir gelişme gösteren 'son cemaat yeri' ne sahip tek kubbeli (merkezi mekanlı), mescid yapılarının prototipleri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle,

5) Ephesos I. Forchungen In Ephesos. Österreichischen Archaeologischen Institute. Wien. 1906. s. 123.

Beylikler devrinde inşa edilen Selçuk'taki Karakolyanı Mescidi bahsi geçen gelişimin biçimlendirdiği (gerek toplu bir mekana sahip olması ve gerekse kıble duvarına paralel bir son cemaat yeri'ne sahip olması bakımından), bir örnek olarak kabul edilebilir.

İnşaat tarzı bakımından (tuğla hatıllı taş konstrüksiyon) bölge ve devir özelliği taşımakta olan mescidin yapımında devşirme malzemenin kullanılmış olmasıda yine bir devir ve bölge özelliği olarak dikkati çekmektedir.

Daha eski (Selçuklu devri) örneklerde bulunmayan ve cami yapılarında doğrudan tabiata açılan alt pencerelerin mevcudiyetide yukarıda bahsi geçen gelişmenin bir diğer yönüdür.

Bu hususların tespitinden sonra, özet olarak belirtebilirizki: Selçuk Karakolyanı Mescidi, inşaat ve mimari tarzı bakımından bölge özelliğine sahip olması yanında, Selçuklulardan başlayarak klasik Osmanlı cami mimarisinin oluşum ve evriminin araştırılması yönünde oldukça önemli bir adım teşkil eden Beylikler Devri mimarisine ait tipik bir örnek olarak kabul edilebilir.

"KARAKOLYANI MESCİD"IN SELÇUK

The mosque which is known, as Karakolyanı Mescidi', (is so called because of the old police-station nearby) in the town 'Selçuk', included in the restoration programme of General Directorate of Foundations (Vakıf's) in the year 1975.

The restoration process is mainly aimed at preservation and consolidation of the building which carries the historical and architectural value, as well as recreation of the original function. Some preliminary researches had to be carried on before the restoration process. These can be summarized in two main groups, first of which leaded to evaluation of the building as a result of careful examination and documentation together with historical, observational and comparative analysis studies.

The second phase of the researches ended with the preparation of the restitution projects with help of the comparative analysis and research of the written documents and the data existing on the building itself as well as the evaluation of the results of the excavation.

The building is situated on roadside of Kuşadası highway and out of function at the present. It is composed of a square-planned (one side measuring approximately 8.40 meters at exterior) main prayer-hall which is covered with a dome at the top and an arcaded - gallery (portico)- at the north which is demolished now. The existance of the minaret at northwest corner can be determined from the remains.

The exterior facades of the mosque as well as the walls of the ocagonal drum which carries the dome, are built with alternating stone masonry and brick courses. Bricks are also used vertically in between stone blocks. The main body walls end at the top with 'kirpi saçak' cornice, consisting of five courses of brick, projecting a total of 0.20 meters from the wall-surface. The second and the fourth courses are created by diagonally placed bricks, and the rest by bricks placed in usual way. The facades of the drum also finished at top with 'kirpi saçak' cornice. In this case, it is composed of three brick courses, where only the middle course being created by diagonally placed bricks. The covering material of the superstructure is completely torn-off. The arcaded-gallery at the north and the minaret is completely in ruins.

The east (exterior) facade of the building, measuring 8.39 meters in lenght, built with techinique as mentioned above. The remain of the arch and the stone console

of the arcaded-gallery is visible at the north end of the facade. This northest end of the facade is higher than the rest and is framed with four courses of brick which also turns around the brick arch. The inner portion of this framework is decorated by simple geometrical motives created with bricks. The fourth row of the framework, at the top-end of the facade (running in horizantal direction) and the 'kirpi saçak' cornice which had to be most possibly over the fourth course is completely worn-off. (See. Phote. 4).

A stone gutter is remarkable at the point where the mainbody wall (east wall) and the wall of the arcaded gallery at the north is connected. The other elements of this facade are the two rectanguler window openings with relieving brick arches at their tops. At present, only the poind brick arches of them can be detectable. Rest are destructed and reblocked. Approximately 0.70 meters above these lower windows, two more openings are visible, smaller in dimension and with pointed arch at their tops.

The arch of the arcaded-gallery as noticed from the remain of it, existing on the north end of the facade, is built with brick, approximately 0.50 meters thick, and rests over stone console projecting 13 cm. s from the wall surface. The inner surface of the arch is undulated with plaster for decorative purposes.

The south wall, measuring 8.46 meters in lenght, built with the same tecnique as the east facade and is much more damaged. The middle portion is completely destructed. Only the traces of the four windows are noticable. The wall finished at top with the same 'kirpi saçak' cornice consisting of the brick courses.

The west facade is also constructed with the same material and tecnique as the previous two facades, the East and the South, finished with the same 'kirpi saçak' cornice, and pierced with the same four windows (two bottom and two smaller, upper) windows.

The north end of the west facade, at which the presence of the minaret is proved by the remains of the central newel and some stairs, is the most damaged part. (See Photo. 1)

The north facade of the building at present is originally the inner (south) wall of the arcaded gallery, which is not existing now.

The entrace door with marble jambs and lintel is at the center of this facade. An antique stone piece is placed over the marble lintel. It has floral motives carved as decoration.

Approximately, 0.15 meters above the cornice, a window opening takes place, with horse-shoe shaped arch at its top and is blocked at the present. The door and the blocked window are enclosed within a niche which is 5 cm. s deep and covered with a decorated (hackled, indented) arch at the top.

A smaller niche (mihrabiye) is seen at the east of the entrance door. It is 1.04 meters in width and the upper portion is decorated with stalactites. About 0.40 meters above the niche, a slit window pierces the facade, which is 0.10 meters wide and 0.65 meters high. In spite of the great destruction of the west portion of this facade, the traces of the same niche (mihrabiye) and the slit window are still recognizable. The west corner where the minaret is located, is completely in ruined condition, except a few stairs and remains of the central newel.

The facade is divided into three parts with three cut-stone consoles which is 0.15 meters high and 0.50 meters wide, projecting 0.13 meters from the wall-surface. The fourth console can not be noticed since this portion of the facede is quite destructed. The springings of the arches, over these consolos are still pre-

sent, even the one at the east corner preserves a portion of the brick arch coming forward.

The eastest portion of the north facade, in between the the first two consoles and the pointed-arch resting over them, presents the small niche (mihrabiye) and the slit window which explained above. The pointed arch has similar type of undulation as seen on the remain of the arch coming forward.

At the central part of the facade, a second arch is noticed about 15 cm. s above decorative arch covering the niche which encloses the entrance door and the blocked window at its top. This secondary arch is at a lower level than the one at the east and has no undulation over it.

The westest portion of the north facade (the part at the west of the third console), is in ruined condition, therefore, no trace of arch is observed on that part.

The octagonal drum which rests over the mainbody walls of the prayer-hall and supports the dome, is built with the same technique and the material as the main body walls and ends with 'kirpi saçak' cornice at top. The cornice consists of three courses of brick. The first two courses are contructed with diagonally placed bricks whereas the uppermost course by normally placed bricks.

The pointed-arched window openings, similer to the upper ones, seen at the mainbody walls, are enclosed within rectangular niches, which are 2.65 meters wide, 1.50 meters high and 4 cm. s deep, are observed on every facade of the octagonal drum.

The diagonal facades of the drum also have relieving (brick) arches over the niches mentioned above.

The interior of the building, 'main proyer-hall' is in from of a square-planned, (measuring 6.15 × 6.15 meters) and domed space.

The south wall of the space is completely fallen-off whereas the east, west and the north walls are enriched by two niches, each measuring 2.10 meters in width and 0.20 meters in depth, topped with decorated (curled) arches. Each niche also include secondary niches which are in recessed position and in little smaller dimensions, with curled-arches at their tops too.

In addition to these, the east and the west walls have smaller (as the ones on the north-exterior facede) niches at their mids, in between the two large niches eplained abov. Remains of stalactites are still recognizable over these two niches which are 0.50 meters wide. The north wall of the space, also contains a third niche at the center with a decorated arch at its top, which frames the entrance door.

Since it is in ruined condition, only the beginnigs of the wider niches can be observed on the south wall.

The interior of the building is enlightened by the lower windows, two in number for each wall except the north one), taking place within the wider niches which are explained above. At a higher level, just above the lower ones, smaller windows in form of pointed arched openings are present. These upper windows, on the north-wall are in the from of rectangular openings, getting narrower towards exterior to form the slit windows opening on to the arcaded-gallery.

Transition from square base to octagonal drum which the dome rests upon, is obtained by means of four pendentives, existing at the corners of the space. These pendentives are decorated with stalactites whereas the octagonal drum, which is 1.00 meters high, has pointed-arched window openings at the mids of the each facade and triangular projections at each side of the windows to procure the transition from octagon to hemispherical dome.

No decoration is observed over the dome, which is constructed with brick and originally was plastered.

The entrance door of the main prayer-hall is at the center of the north wall and covered with brick vaulting in segmental-arch profile. It opens onto the arcaded-gallery (portico) by means of a rectangular opening with marble jambs and lintel.

The arcaded-gallery which is not existing at the present, is found out to be composed of three sections, which is proved by means of the presence of stone consoles and the remains of arches, coming forward to divide the space into three parts. It is also detected that the west end of the space most probably was closed with a wall and the minaret is located at that corner, the entrance of which can not be ascertained as well as the superstructure of the space.

The arches of the arcaded-gallery are constructed with brick, and the inner surfaces are decorated with undulation. The exterior facades (wall surfaces left over from the arches) of this space is also decorated with brick in geometrical motives, whole enclosed within a framework of four courses of brick., and most probably topped with 'kirpi saçak' cornice as the main body walls of the building.

BİBLİYOGRAFYA:

Arel, Ayda. Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri, Anadolu Sanatı Araştırmaları 1, İstanbul 1968.

Aslanapa, O. Türk Sanatı 1. Başlangıcından B. Selçukluların Sonuna Kadar. İstanbul 1972.

Aslanapa, O. Türk Sanatı II. Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar. İstanbul 1973.

Ayverdi, E. H. Orhan Gazi Devrinde Mimari, Yıllık Araştırmalar Dergisi 1, Ankara 1956

Ayverdi, E. H. Bursa'da Orhan Gazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi, Vakıflar Dergisi VI, 1965

Ayverdi, E. H. İstanbul Mimarisi Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri. İstanbul 1966.

Çetintaş, S. Türk Mimari Anıtları. Osmanlı Devri, Bursada İlk Eserler İstanbul 1946.

Gabriel, A. Bursa'da Murat 1 Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi, Vakıflar Dergisi II, Ankara 1942.

Kılıç, Ömer. Tarihi Selçuk ve Efes Rehberi. İzmir 1971.

Kızıltan, A. Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler, (XIV. yüzyıl sonuna kadar) İstanbul, 1958.

Konyalı, İ. H. İznik ve Bursa Tarihi. Bursa, 1936.

Kuran, A. İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami, Ankara 1964.

Riefstahl, R. Turkish Architecture in Southwestern Anatolia, Cambridge 1931

Sümer, F. Karakoyunlular, Ankara 1967.

Uzunçarşılı, İ. H. Anadolu Beylikleri. Ankara 1968

Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı Tarihi. Ankara, 1961.

Ülgen, A. S. İznikte Türk Eserleri, Vakıflar Dergisi 1, 1938

Wittek, P. Menteşe Beyliği (O. Ş. Gökyay'ın tercümesi) Ankara 1944.

Wittek. P. The Rise of Ottoman Empire, London, 1958,

Yetkin, S. K. Beylikler Devri Mimarisinin Klasik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı, İlahiyat Fakültesi Dergisi IV/3-4, 1955,

Ephesos 1 — Forschungen in Ephesos - Österreichischen Archaeologischen Institute. Band 1, Wien, 1906.

Foto 1 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi. Kuzey - batı köşeden görünüş

Foto 2 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi Kuzey cephesi

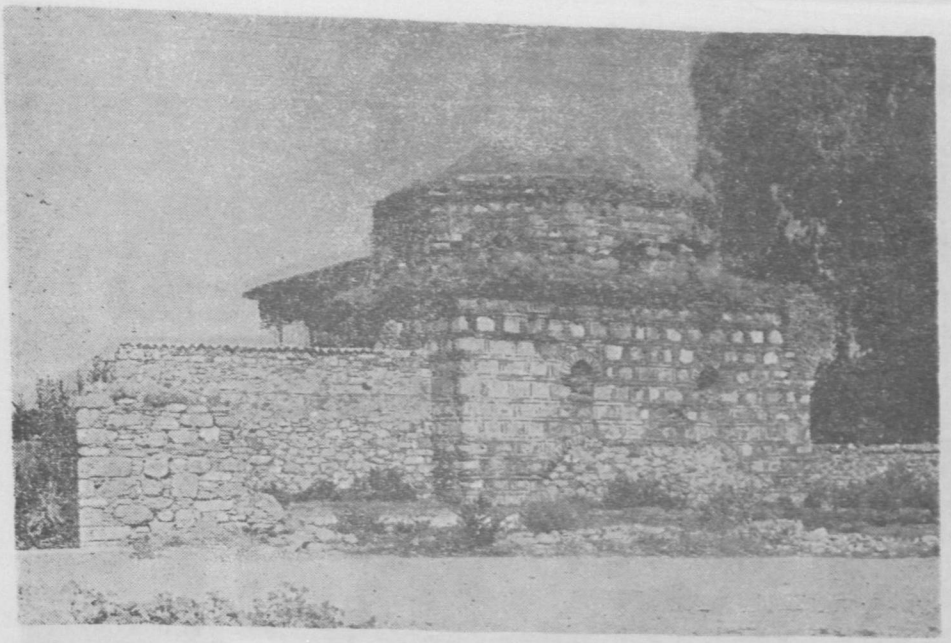

Foto 3 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi, Dogu cephesi

Foto 4 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi Doğu Cephesi (kuzey ucu)

Foto 5 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi Güney Cephesi

Foto 6 — Selçuk Karakolyanı Mescidi Kuzey Cephesi (Son cemaat yeri, üst yapı kalıntısı)

Foto 7 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi batı cephesi

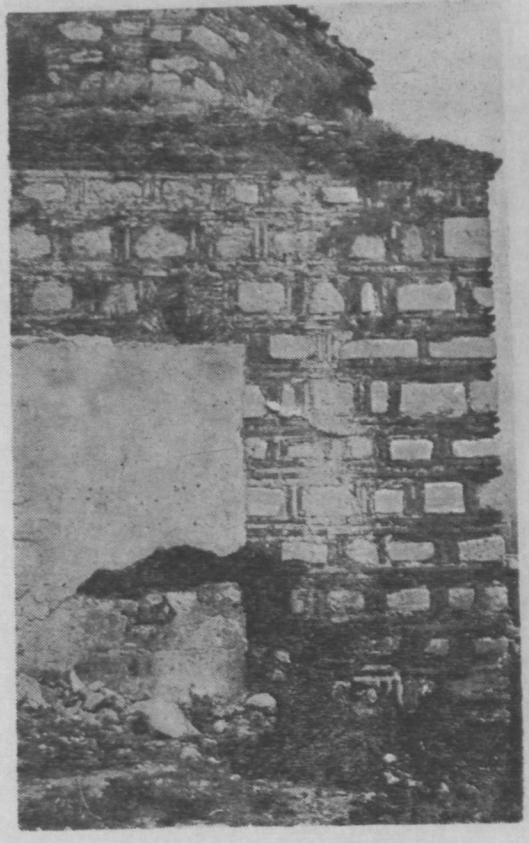

Foto 8 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi (Minare kalıntısı)

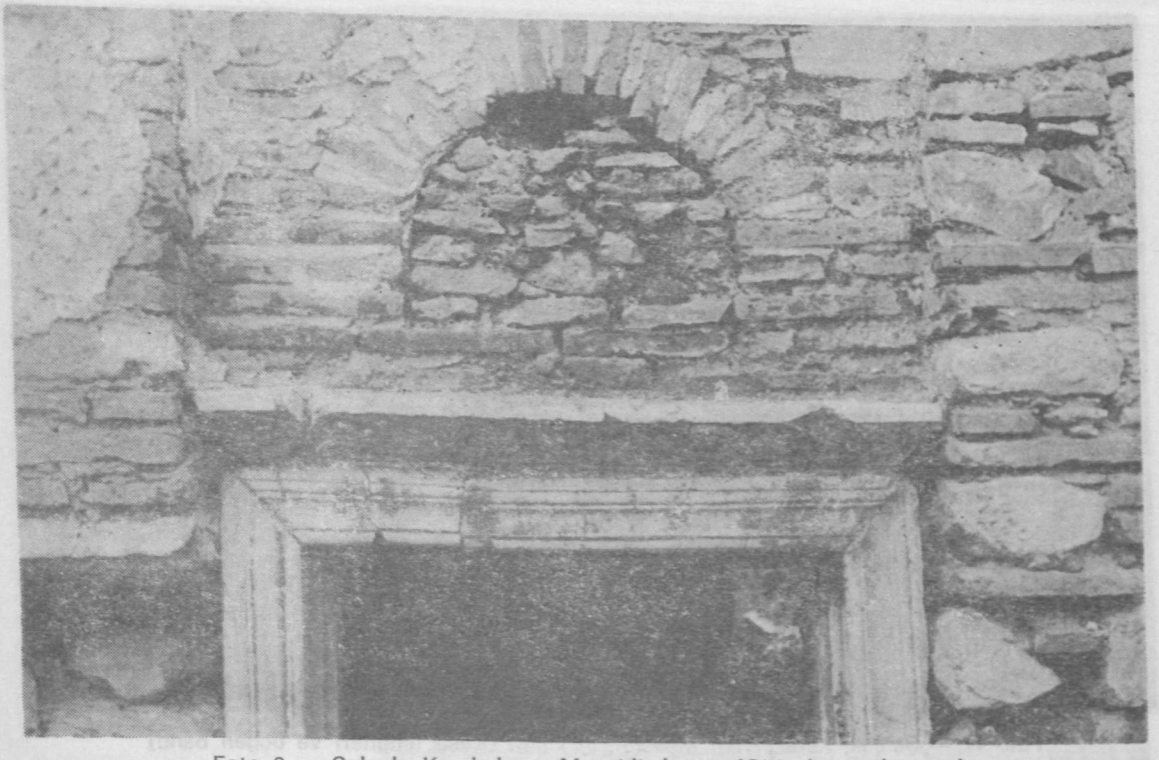

Foto 9 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi, kuzey (Giriş kapısı lentosu)

Foto 10 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi (Harfiyat sonucu çıkarılan kitabe parçaları)

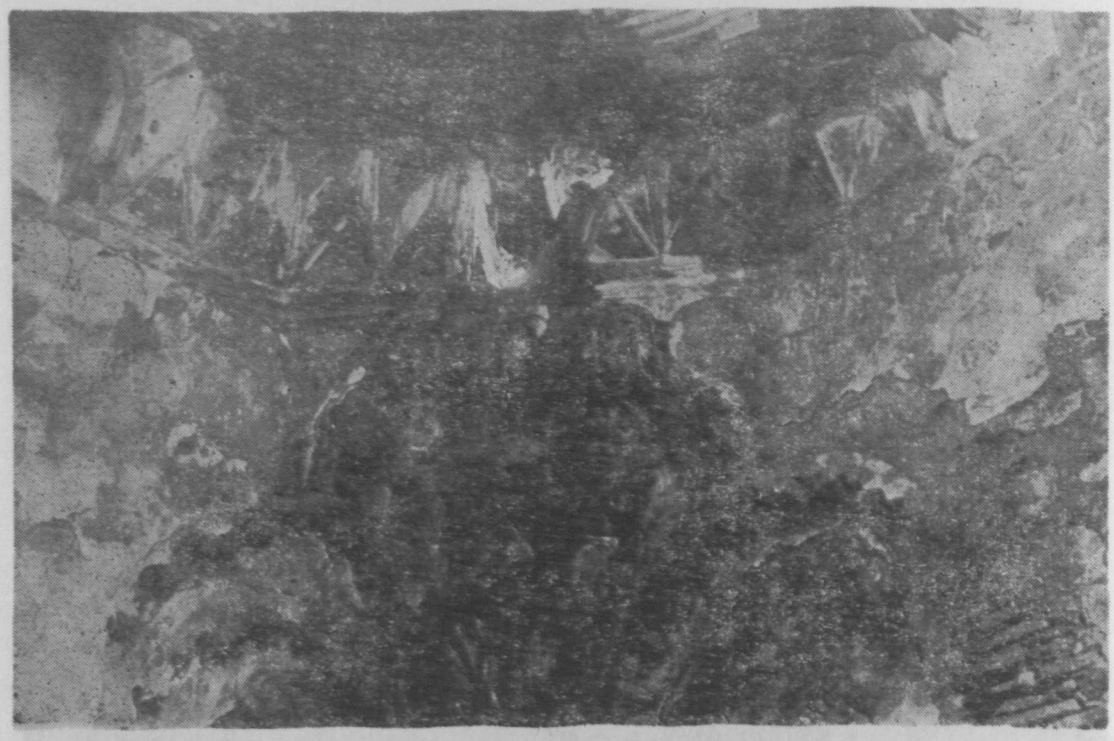

Foto 11 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi, iç kısım (Köşe bingileri ve üçgen band)

Fotof 12 — Seçuk, Karakolyanı Mescidi, iç kısım (duvarındaki nişler)

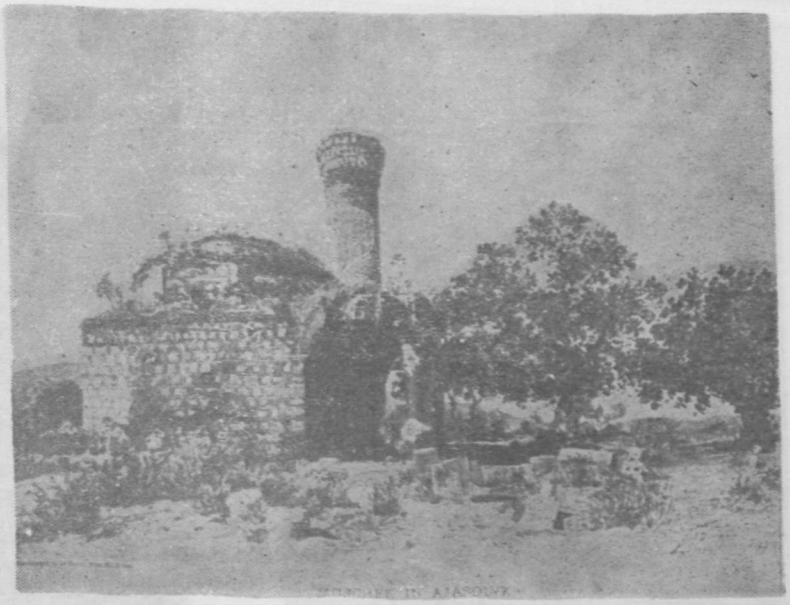

Foto 13 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi (1897 tarihli, G. Niemanın imzalı (gravürü)[5]

— 123 —

Die Moscheen sind durchgehends Kuppelbauten von quadratischem Grundrisse; sie enthalten nur einen Raum, dessen Größe zwischen 3·5m und 6m Seitenlänge schwankt; einige der Moscheen hatten eine offene Vorhalle; das Minaret fehlt heute den meisten; man sieht deren, abgesehen von dem Minaret der großen Moschee, nur noch drei im Dorfe und eines im Castell. Vielleicht bestanden die übrigen aus Holz, vielleicht auch würden Grabungen das Vorhandensein von Fundamenten isoliert stehender Minarets dartun.

Nach byzantinischem Vorbilde trägt der quadratische Unterbau der Moscheen ein Achteck, welches von außen gesehen den unteren Kuppel verdeckt. Im Innern bilden Pendentifs oder Stalaktiten die Vermittlung dem Quadrate und der Kuppelrundung. Das Material dieser Bauwerke bilden Z Bruchstein; vielfach sind Marmorfragmente verwendet, größere Stücke an de kleinere in der Mauerfläche. Auch die Einfassungen d und vieler Fenster sind von Marmor und zeigen t römische Profile oder byzantinisches Ornament. D werk ist in der Weise geschichtet, daß eine Bruch mit zwei Ziegelschichten wechselt; auch die Bruchst Schichte sind durch je einen oder zwei aufrecht gestell voneinander geschieden. Durch eingezwickte Ziegel und Mörtel wird die unregelmäßige Form der Bruchst geglichen und denselben das Ansehen geradlinig b Quadern verliehen. Die Fugen sind fast so breit wie d deren Dicke 0·035m bis 0·04m beträgt. Auch die Fu mit in den Mörtel gedrückten Ziegelstückchen ge Mörtel der Fugen tritt etwas vor die Ansichtsfläche der Ziegel heraus und wurde an geschützten Stellen heute noch sieht, fein geglättet (Fig. 48). Die Gesimse gehends in Ziegeln ausgelegt, und zwar bei allen Bauten in der gleichen Weise.

Die Kuppeln sind in der Art ausgeführt, daß die Wölbung unmittelbar quadratischen Unterbau beginnt und auf diesem sowie auf den Pendentifs, bestehend in Ziegeln ausgelegten Stalaktiten, ruht. Am Fuße der Kuppel sind, bildend, hölzerne Zuganker eingelegt. Der den unteren Teil der Kuppel verdeckende achteckige Aufbau ist äußerlicherweise nicht im Zusammen-

Fig. 48 Construction and Ge

Fig. 49 Grundriß einer Moschee. Eine Ansicht zeigt Tafel IV.

Foto 14 — Dipnot(5) de bahsi geçen kitabın Selçuk, Karakolyanı Mescidi ile ilgili Sayfası

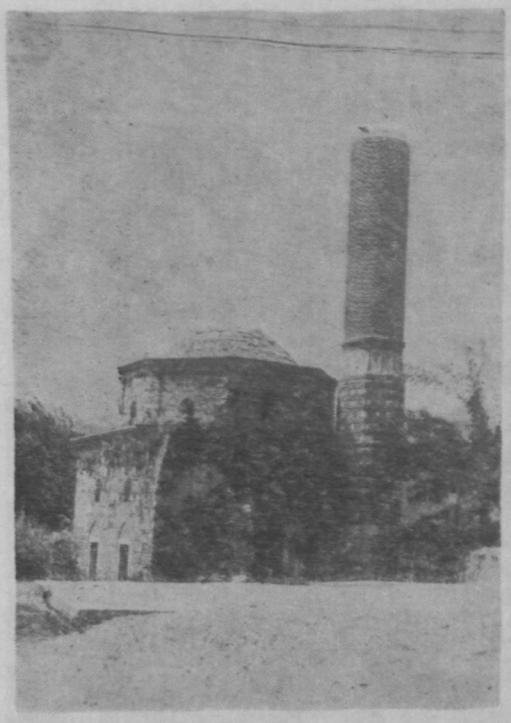

Foto 15 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi, kuzey cephe (onarım sırasında)

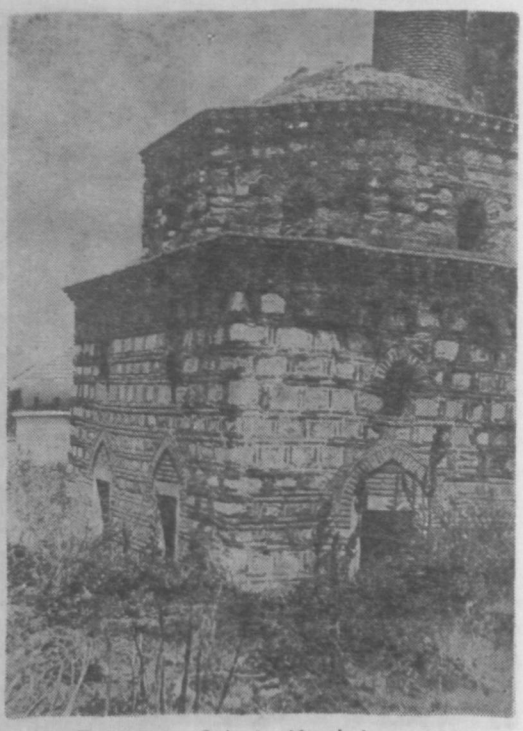

Foto 17 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi, güney-doğu köşe (onarım sırasında)

Foto 16 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi, Doğu cephe (onarım sırasında)

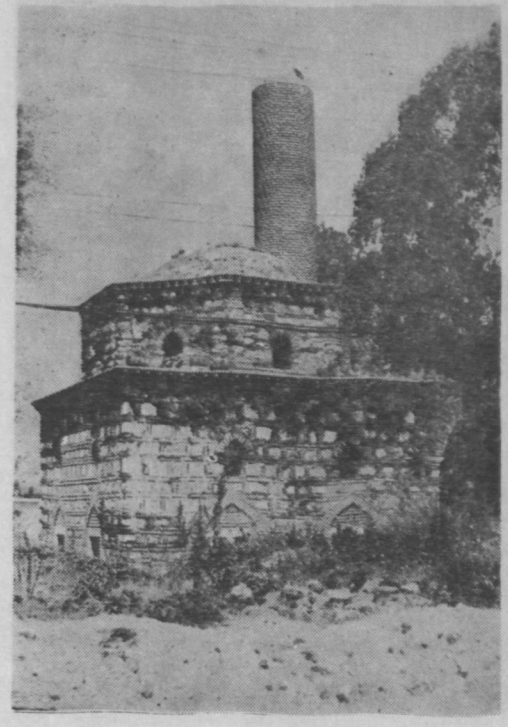

Foto 18 — Selçuk, Karakolyanı Mescidi, doğu cephe (onarım sırasında)

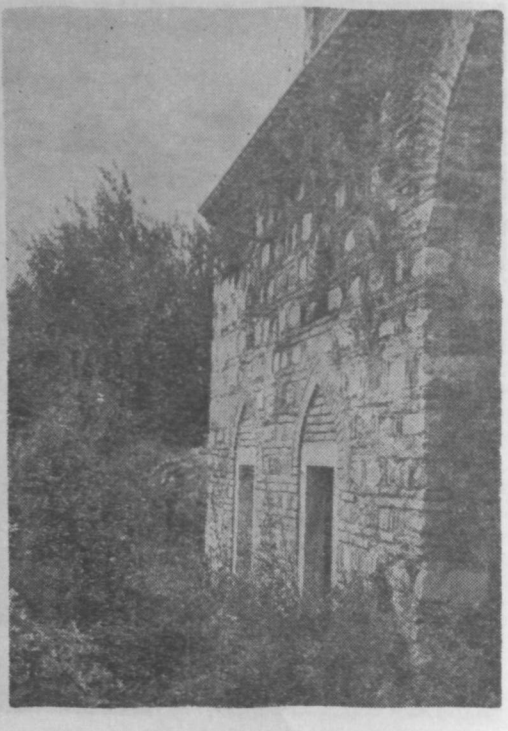

1

İZMİR_SELÇUK KARAKOLYANI MESCİDİ

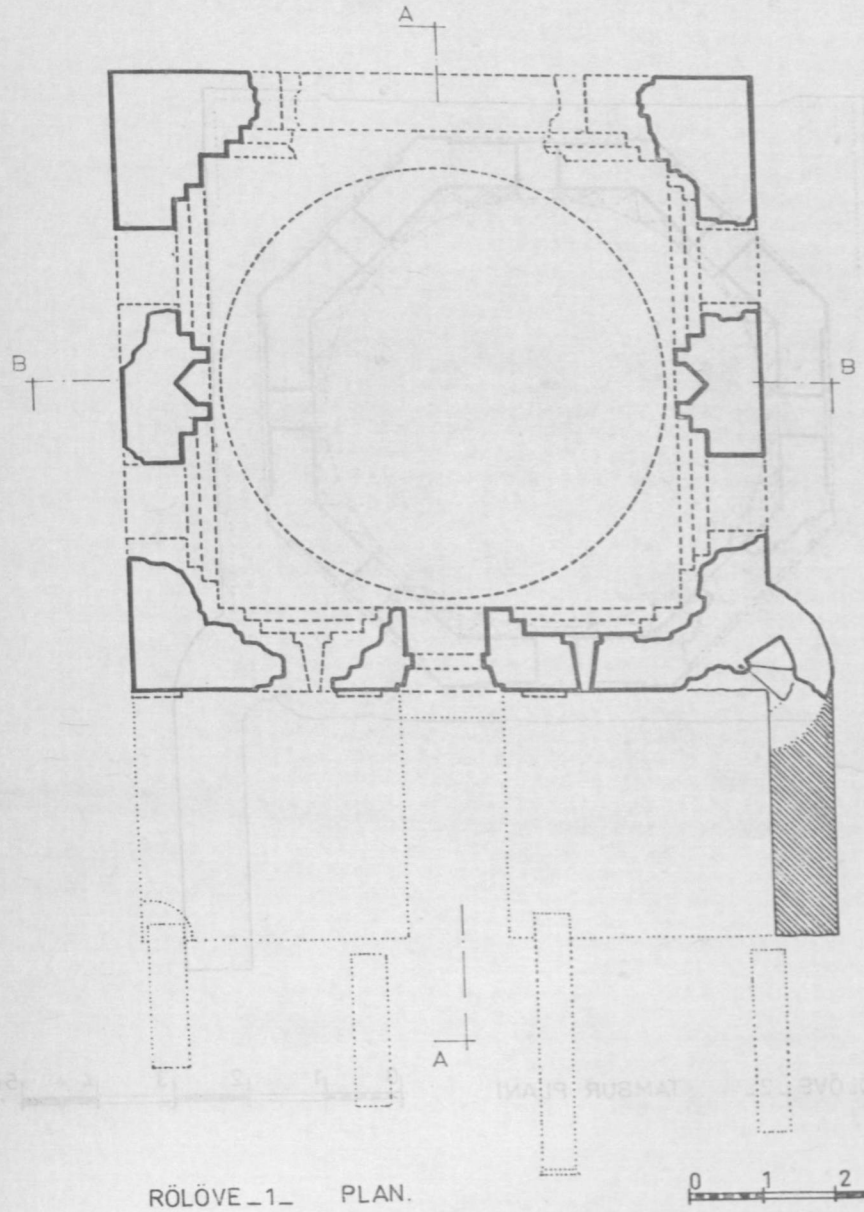

RÖLÖVE_1_ PLAN.

0 1 2 3 4 5m.

2

İZMİR_SELÇUK KARAKOLYANI MESCİDİ

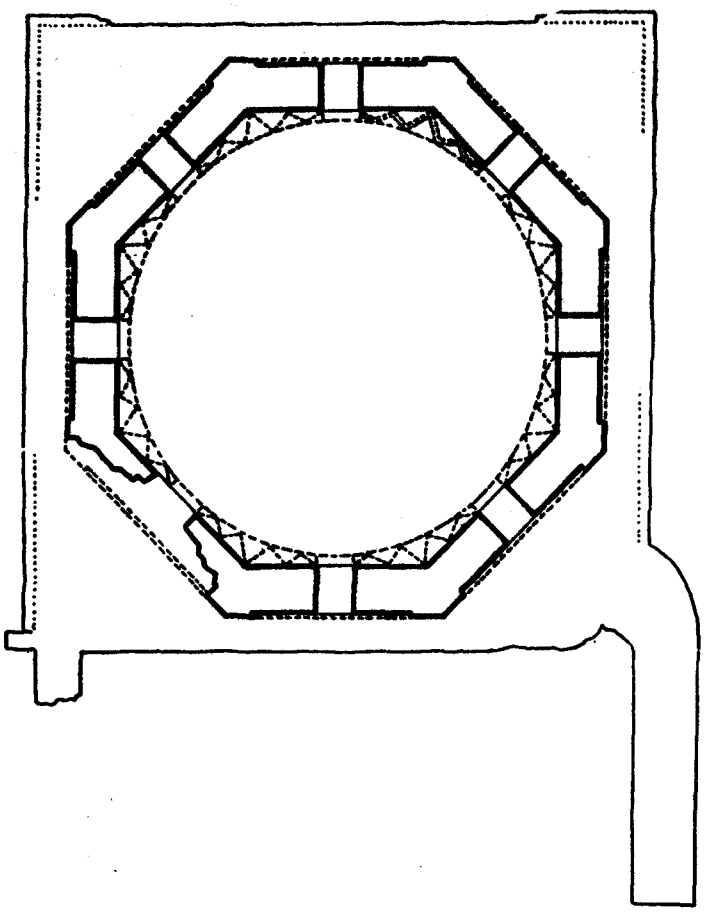

RÖLÖVE_2_ TAMBUR PLANI

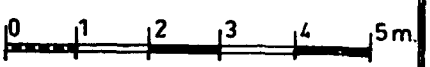

3

İZMİR _ SELÇUK KARAKOLYANI MESCİDİ

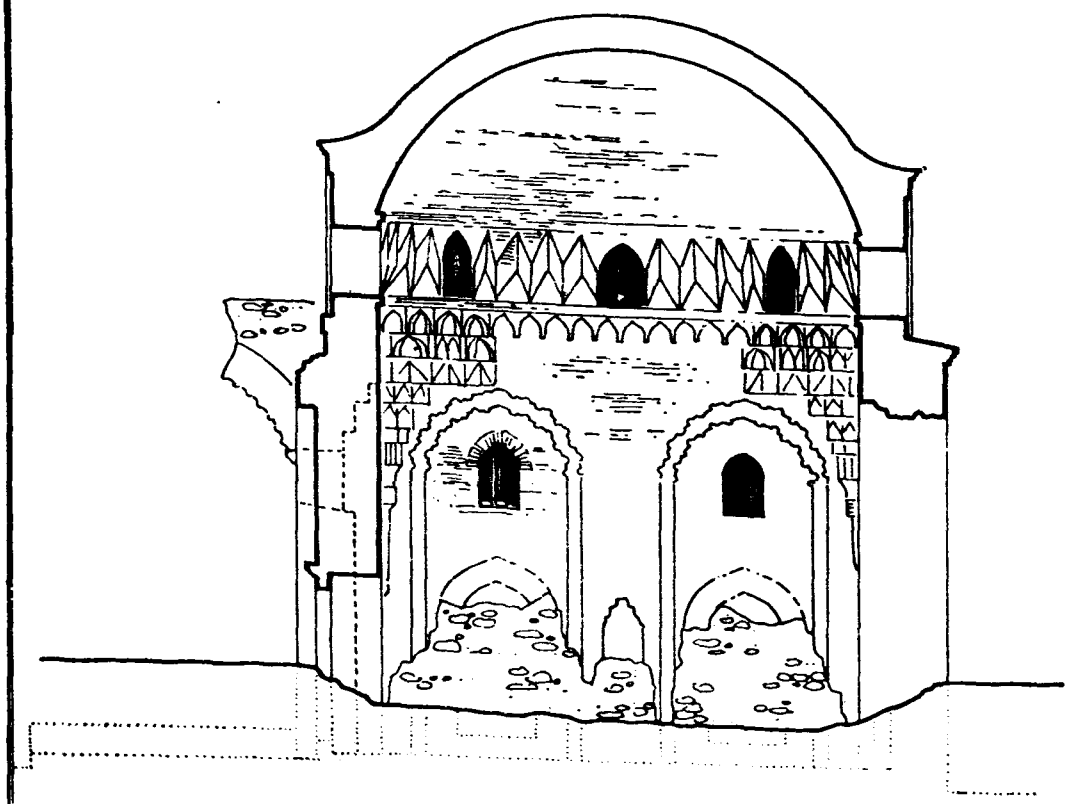

ROLOVE _ 3 _ A _ A KESİTİ.

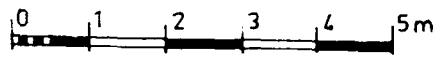

4

IZMİR_SELÇUK KARAKOLYANI MESCİDİ

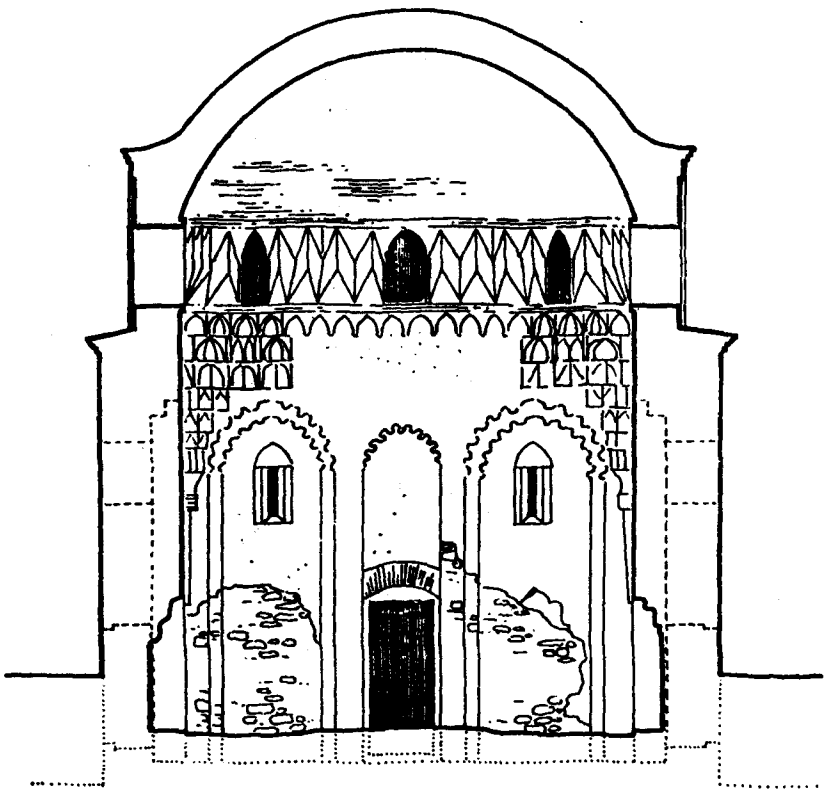

RÖLÖVE_4_ B_B KESİTİ

0 1 2 3 4 5 m.

5

İZMİR_SELÇUK KARAKOLYANI MESCİDİ

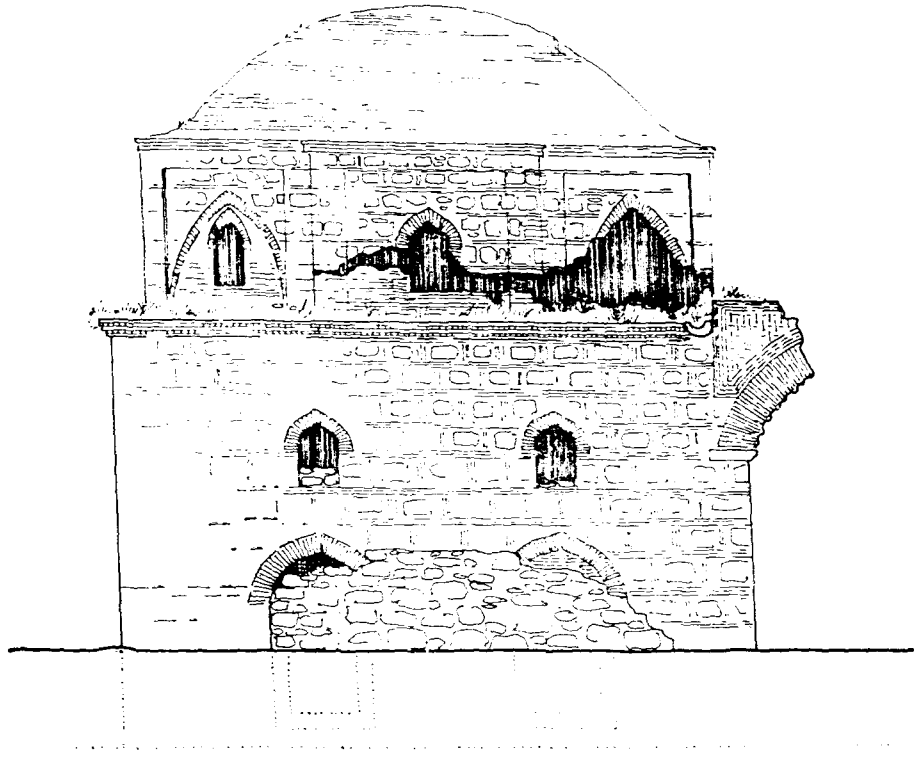

RÖLÖVE_5_ DOĞU CEPHESİ

0 1 2 3 4 5 m.

6

İZMİR_SELÇUK KARAKOLYANI MESCİDİ

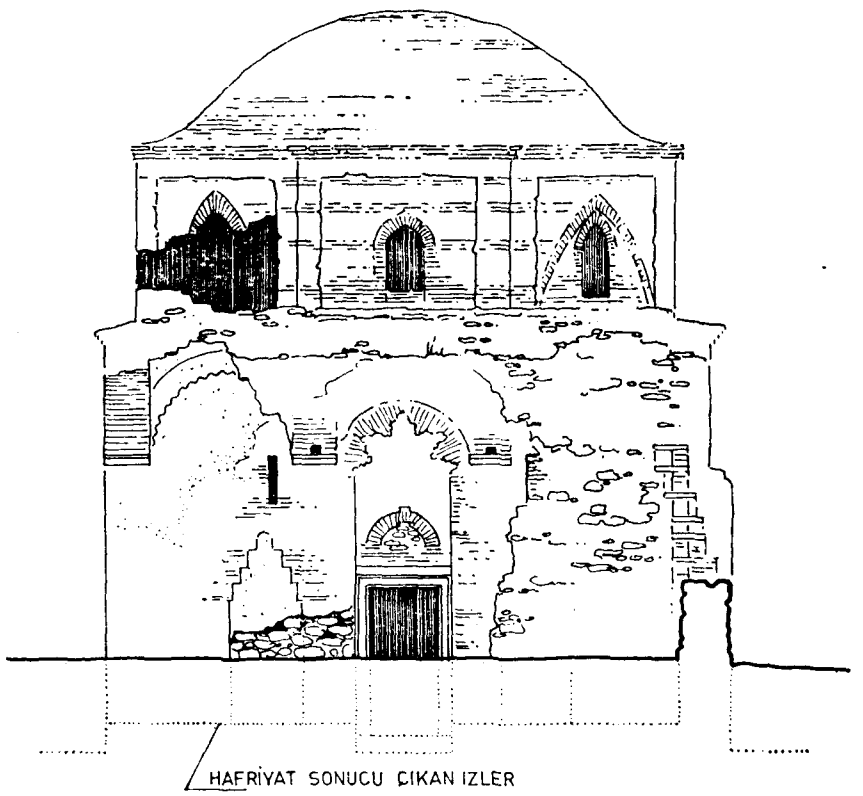

RÖLÖVE_6_ KUZEY CEPHESİ

0 1 2 3 4 5m.

7

İZMİR_SELÇUK_ KARAKOLYANI MESCİDİ

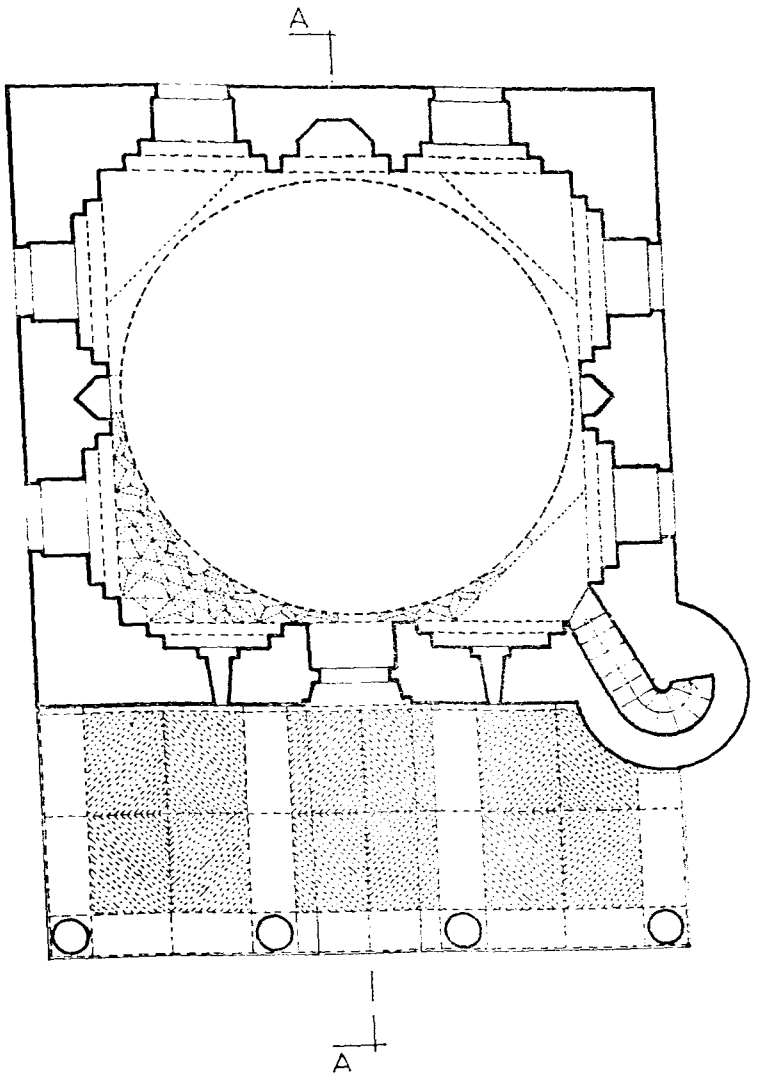

RESTORASYON_1_ PLAN

0 1 2 3 4 5 m

8

İZMİR_SELÇUK_KARAKOLYANI MESCİDİ

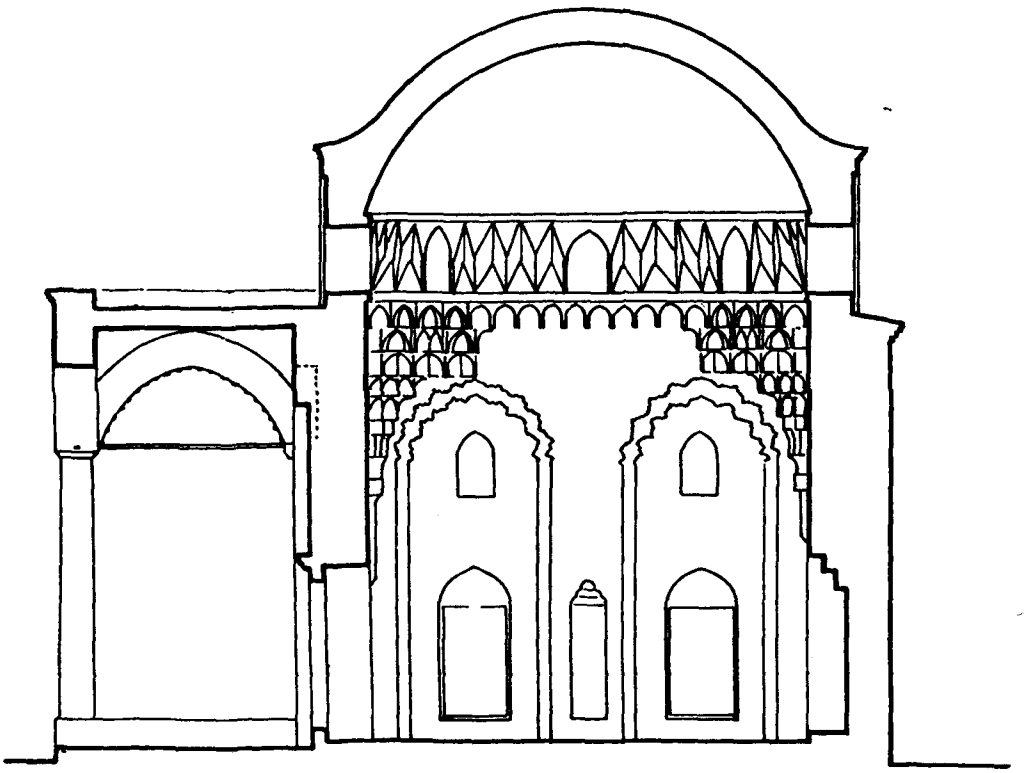

RESTORASYON_2_ A_A KESİTİ

0 1 2 3 4 5m.

9

İZMİR - SELÇUK KARAKOLYANI MESCİDİ

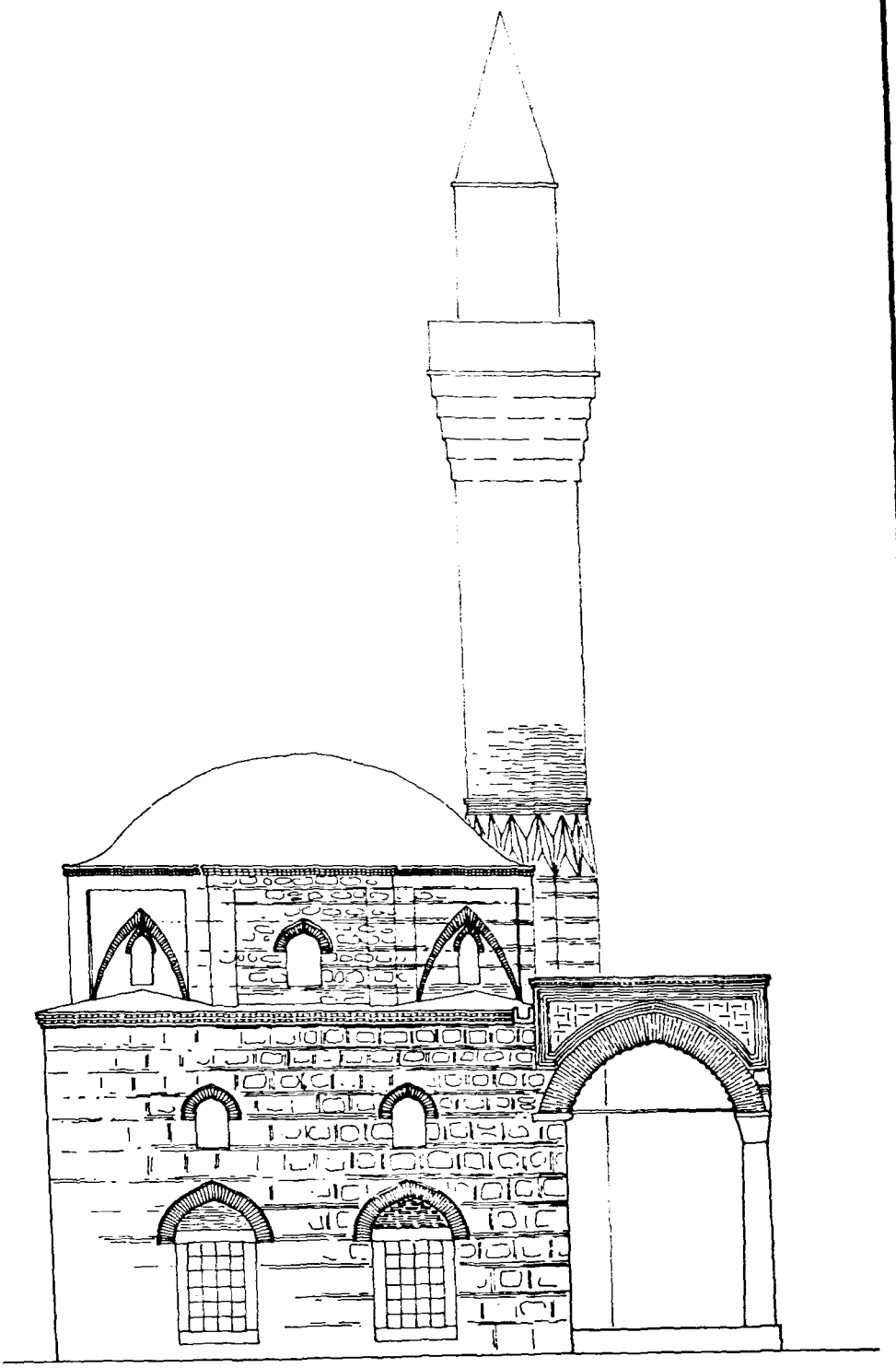

RESTORASYON - 3 DOĞU CEPHESİ

0 1 2 3 4 5m

10

İZMİR_SELÇUK KARAKOLYANI MESCİDİ

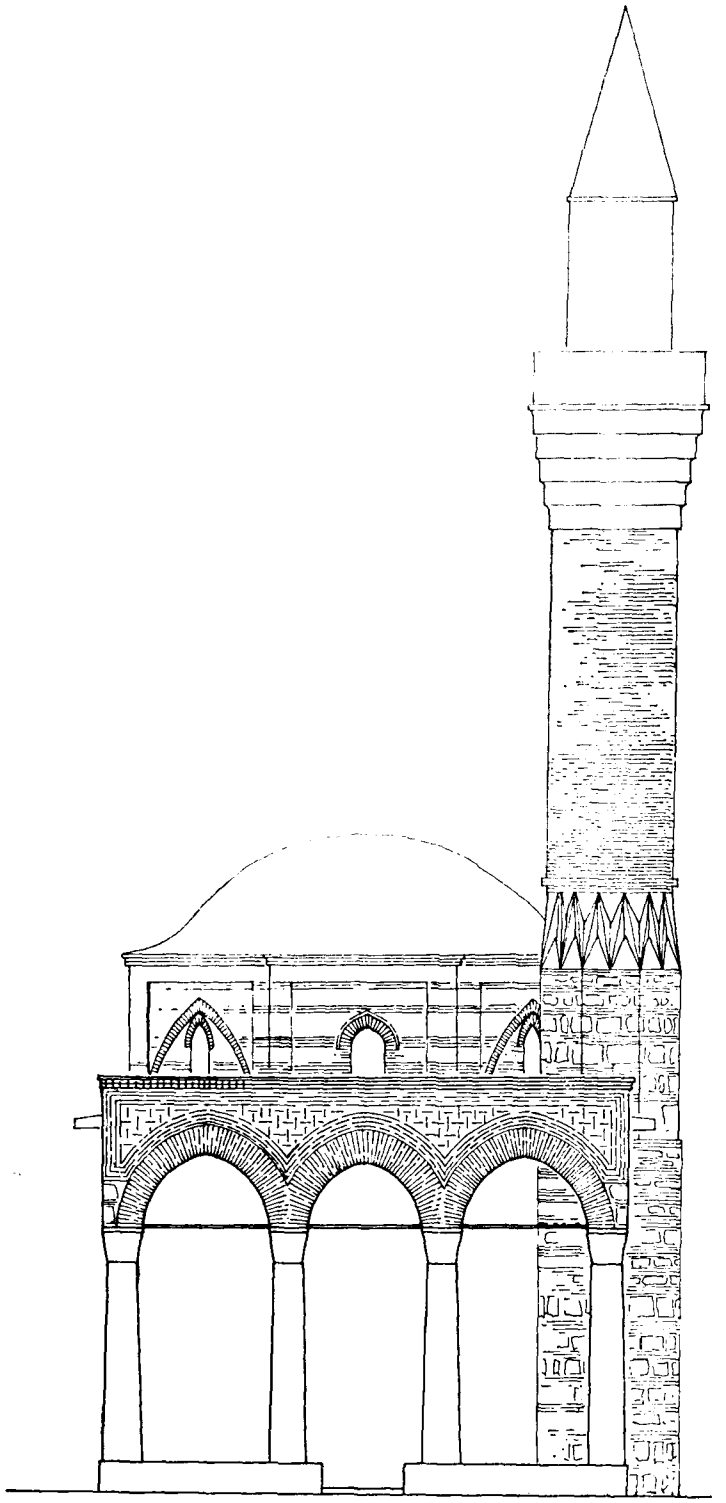

RESTORASYON_4_ KUZEY CEPHESİ

0 1 2 3 4 5 m

İSTANBUL SON DEVİR BİZANS MİMARİSİNDE CEPHE SÜSLEMELERİ

DR.
YILDIZ
ÖTÜKEN

İstanbul'da Palailogoslar devri yapılarından Sinan Paşa Mescidi (13.-14.yy.) [1], Soter Kilise'si (14.yy. başı) [2] ve Konstantin Lips Manastırı'nın güney kilisesi (1282-1310) [3] cephe süslemeleri bazı ortak özellikler gösterirler. Süslemelerde kullanılan malzeme her üç yapıda tuğladır; motif çeşitliliği üç yapıda da dikkatimizi çeker. Basit ve çift meander, ağ, zikzak, balık sırtı, örgü, güneş ve fırıldak gibi yüzeysel nitelikteki motiflerin yanısıra, stalaktit ve yürek nişi plastik nitelikte motifler uygulanmıştır. Sinan Paşa Mescidi ve Soter Kilise'sinde tuğlalar geniş harç tabakaları arasında yerleştirilerek iri motif parçaları oluşturulmuştur, Lips Kilise'sinde ise harç tabakaları daha incedir, motifler daha küçük ve zariftir.

Cephelerdeki süs düzenlemesinde yapılar arasında bazı farklılıklar tesbit edebiliriz. Çeşitli motiflerden oluşan süs şeritleri, rozetler, panolor Soter Kilise'sinde Serbest, Lips ve Sinan Paşa'da ölçülü ve dengeli bir kompozisyonla kaynaştırılmıştır. Lips Kilise'sinin orta apsis cephelerini saran örgü şeridinin içindeki fırıldak rozetlerini, Soter'deki baklava şeridini kesen güneş rozetleriyle karşılaştırdığımız zaman, iki yapının süsleme düzenindeki farklılığını ayrıntıda belirlemiş oluruz. Soter'de asimetrik, Lips'te simetrik bir düzen hâkimdir.

1) Sinan Paşa mescidi dış süslemeleri için bkz. A. M. Schneider, Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, IstForsch., c. 6, Berlin 1936, lev. 8, res. 2 ve 4; S. Eyice, Son devir Bizans mimarisi, İstanbul'da Palaiologoslar devri anıtları, İstanbul 1963, s. 40-41, res. 104 ve 107; T. F. Mathews, The Byzantine Churches of Istanbul, Pennsylvania 1976, s. 260-261, res. 30-1, 2, 3.

2) Soter kilisesi için bkz. C. Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels, c. 1, Berlin 1912, s. 90 vd., res. 187; K. Wulzinger, Byzantinische Baudenkmaler zu Konsantantinopel, Hannover 1925, s. 5 vd., res. 3; yapı bazı araştırmacılara göre Philanhropos manastırına aittir ve 1308 yılından kısa bir süre sonra yenilenmiştir, kşl. Mathews, a.g.e. dipnot 1, s. 200-201, res. 22-1, 2.

3) Lips manastırının tarihi için kşl. T. Macidy-A. H. S. Megaw-C. Mango-E. J. Hawkins, *The Monastery of Lips, DOP 18 (1964), s. 253-315.* Manastırın güney kilisesi cephe süslemeleri için bkz. Mathews, a.g.e., dipnot 1, s. 322-323, res. 35-1, 2, 29, 31, 32; Eyice, a.g.e. dipnot 1, s. 11-16, res. 21-21.

Soter'deki motif kargaşalığına karşılık, Lips'te sakin bir sıralama görülür. Lips'in süs cepheleri ince nakışla bezenmiş bir kumaş, Soter'in cepheleri ise iri motifli bir kilim yüzeyini andırmaktadır. Teknik ve kompozisyondaki farklara karşılık, süslemenin yüzeysel niteliği üç yapıya has ortak bir özelliktir. Stalaktit friz ve yürek nişi gibi üç boyutlu süsleme unsurları yüzeysel görünümü etkileyemezler; stalaktitler kuvvetli plastisizmden yoksundur, yürek biçimindeki nişler ise diğer süslemeler arasında adeta kaybolmaktadır.

Süsleme her üç yapıda mimarî hacimlere egemendir: çeşitli motiflerden oluşan şeritler, panolar, rozetler ve frizler tüm cephe yüzeylerini kaplamakta, duvarın hacimli görünümünü örtmektedir. Süslemenin mimari ögeleri önemsemediği, belki de en güzel bir şekilde Lips Kilise'sinin apsis cephelerinde belirlenebilir: duvar yüzeyleri yatay süs şeritleriyle sanlmış, arada kalan küçük boşluklar tuğladan geçme motiflerle kaplanmış ve apsis çıkıntılarının hacimleri duvarın süs yüzeyine dönüştürülmesiyle kaybolmuştur.

İstanbul'da Palailogoslar devrine tarihlendirilen Tekfur Sarayı zengin cephe süslemeleriyle ün salmış önemli bir yapıdır[4]. Sarayın süslemelerinde tuğla, sırlı tuğla, kesme taş, süs çömlekleri, renkli taş ve cam gibi değişik malzemeler kullanılmıştır.

Tekfur Sarayı'nın kuzey cephesindeki süslemeler düzenlenişlerine göre belirli guruplara ayrılabilir: üst kat pencere ve alt kat revak kemerleri ince süs şeritleriyle çevrelenmiştir. Revak kemerlerini süsleyen şeritlerdeki birbirinden farklı geometrik süs motifleri tuğla ve kesme taşla yapılmıştır. Pencere kemerlerini saran şeritler iki sıra keromoplastik süs çömleklerinden oluşur; bu tür süs çömleklerine İstanbul'da yalnız Tekfur Sarayı'nda rastlamaktayız.[5] Üst kattaki pencerelerden yalnız birisinin alınlığı vardır, bu alınlık içindeki yuvarlak açıklık renkli cam parçacıklarından yapılmış bir şeritle çevrelenmiştir.

Cephedeki mimari ögeleri sınırlayan ince süs şeritlerinin yanısıra tüm cepheyi enlemesine bölen geniş bir ağ bordürü dikkatimizi çeker.

Kesme taş ve tuğladan yapılan bordür, sarayın orta ve üst katını birbirinden ayırmaktadır.

Tekfur Sarayı'nın süslemelerinde inceleyebileceğimiz son gurup, mimarî ögeler tarafından sınırlandırılan motif yüzeyleridir. Yapının orta ve üst katının pencere kemerleri arasında kalan üçgen duvar parçaları taş ve tuğladan yapılmış değişik süslemelerle kaplanmıştır. İçiçe geçmiş altıgen, kare-altıgen, üçgen, ağ ve kilim motifleri gibi süslerin düzenlemesinde ayrı bir özen gösterildiğini tesbit edebiliriz: benzer veya eş motifler yan yana getirilmemiş, bir motifin tekrarlanması halinde taş ve tuğla ters olarak kullanılmıştır.

Tekfur Sarayı'nın dış cepheleri tuğla ve taş dizilerinin alternatif örülmesiyle yapılan almaşık duvar tekniği ve süs motiflerinde kullanılan farklı malzemenin etkisiyle çok renkli (polychrom) bir görünüme sahiptir. İstanbul Palailogos devri yapıları arasında böylesine renk zenginliğine sahip diğer bir örnek tanımıyoruz.

Tekfur Sarayı süsleme malzemesiyle olduğu kadar, süsleme düzeniyle de Soter, Sinan Paşa Mescidi ve Lips kiliselerinden ayrılmaktadır. Cephelerinde hiç bir süs motifi diğerleriyle kesişmez, her bir motif kendi içinde bir bütündür. Süslemeleri birbirinden ayıran, sınırlayan ve böylece değer kazandıran mimarî ögelerdir. Üçgen motif yüzeyleri pencere kemerleriyle sınırlanır; ince süsşeritleri revak kemerlerinin belirlediği çizgi-

4) Tekfur Sarayı'nın duvar tekniği ve cephe süslemeleri başta N. Brunov olmak üzere birçok araştırmacı tarafından Palaiologoslar devri yapılarıyla karşılaştırılmıştır. Bkz. K. Wulzinger, a.g.e. dipnot 2, s. 86 vd., res. 37; N. Brunov, *K. Wulzinger, a.g.e. in eleştirisi, Kritische Beitrage zur Kunstgeschictlichen Literatur, 2. Jg. (1928/29), s. 132-144;* N. Brunov, *Zur Frage nach dem Baustil des Paleologenzeitalters in Konstantinopel, BIBulg. 5 (1928-29), s. 187-225.* Yeni araştırmalar için kşl. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1975 (2. baskı), s. 473-475; C. Mango, *Constantinopolitana, Jdl 80 (1965), s. 305-336,* bil. s. 330.

5) Keramoplastik süs çömlekleri için bkz. S. Eyice, *Bizans mimarisinde dış cephelerde kullanılan bazı keromplastik süs çömlekleri, AMY 3 (1961), s. 25-28, res. 9-11 (Tekfur Sarayı).*

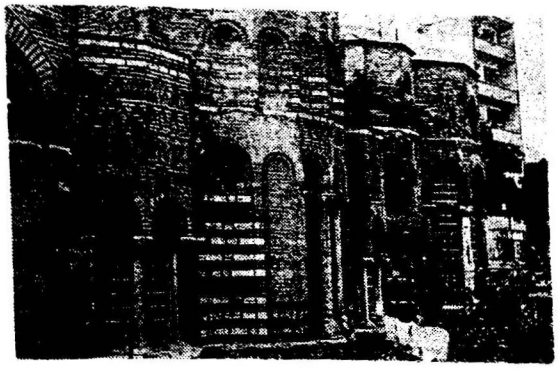

Foto 1 — İstanbul, Lips manastırı, güney kilisesi, doğu cephelerinin genel görünümü

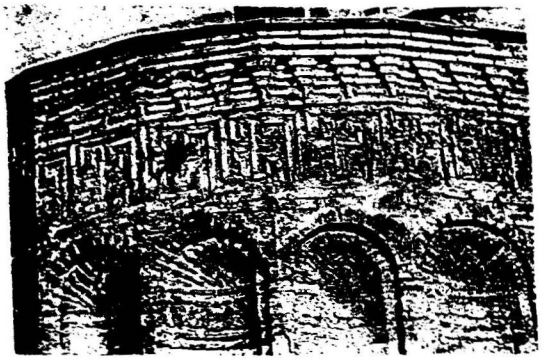

Foto 2 — İstanbul, Lips manastırı, güney kilisesi, orta apsis cephesinin alt bölümü

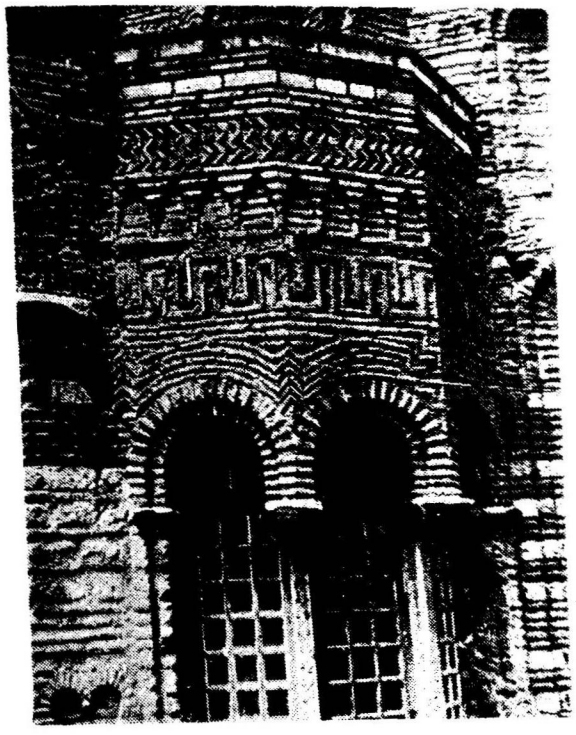

Foto 3 — İstanbul, Lips manastırı, güney kilisesi kuzeydeki yan apsis

Foto 4 — İstanbul, Lips manastırı, güney kilisesi, orta apsis cephesinin üst bölümü

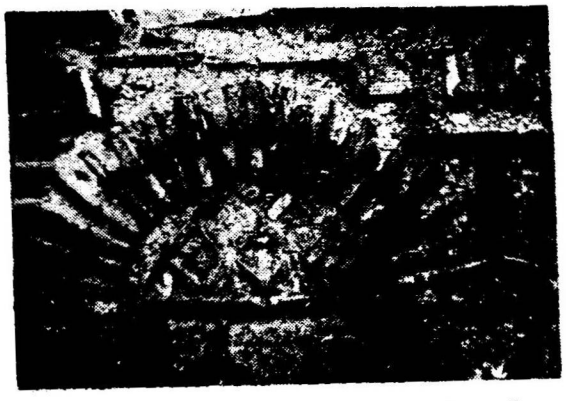

Foto 5 — İstanbul, Lips manastırı, güney kiliesi, zikzak motifi

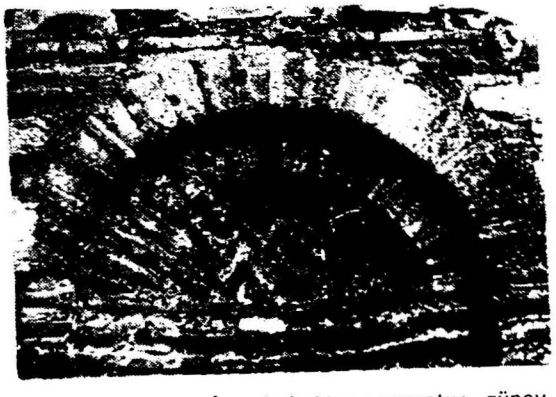

Foto 7 — İstanbul, Lips manastırı, güney kilisesi, balık pulu motifi

leri ağ motifli bordür iki katı ayıran seviyede yer alır.

Cephedeki süslerin mimari ögelerce belirlenmesine karşılık, süsleme de bu ögeleri vurgulayan, hatta açığa kavuşturan bir unsurdur. Pencere ve revak kemerleri süs şeritleriyle renklendirilmiş, üçgen yüzeylerdeki motifler mimaridaki yeknesak sıralamayı canlandırmış, ağ bordür yapıdaki iç bölünmeyi dış cepheye yansıtmıştır. Sonuç olarak Tekfur Sarayı'nda mimarinin ve süslemenin eşdeğerde ve birbirini bütünleyici nitelikte iki unsur olduğunu söyleyebiliriz.

İstanbul'daki Chora Manastırı (Kariye Camii) kuzey ek yapısı ve İsa Kapı Mescidi'nin dış cephe süslemeleri motif, malzeme ve düzen özellikleriyle Tekfur Sarayı'na benzeyen, fakat çok daha sade ve basit örneklerdir.

Chora Manastırı 1303-1320 yılları arasında Theodoros Metochites tarafından bütünüyle yenilenmiş ve ek yapılarla genişletilmiştir[6]. Ana kilisenin kuzeyine inşa edilen iki katlı ek yapının dış cephesi enlemesine uzanan düz bir silmeyle ikiye bölünmüştür[7]. Silmenin alt ve üst bölümlerindeki duvar yüzeyleri kör kemerlerle hareketlendirilmiş, kemerler arasındaki üçgenler, Tekfur Sarayı'nda gördüğümüz gibi, süslemelerle kaplanmıştır. süslemede kullanılan malzeme tuğladır, motifler zikzak, ağ, örgü ve yürek biçimli nişlerdir.

13. yüzyıla tarihlendirilen İsa Kapı Mescidi'nin güney cephesi, Kariye'deki gibi kör kemerlerle bölünmüş, kemerler arasındaki üçgen yüzeyler geometrik motiflerle bezenmiştir[8]. Tuğladan yapılan zikzak motifinin yanısıra, alternatif olarak kare biçiminde kesilmiş taşların arasına dikine yerleştirilen üç tuğla ile damalı örgü motifi oluşturulmuştur. İsa Kapı Mescidi ve Kariye'deki cephe süslemeleri kalite ve teknikleriyle Tekfur Sarayı'ndaki süslemelerle kıyaslanamazlar. Taş ve tuğlalar bu iki yapıda harç içine kabaca yerleştirilmiştir; taşların kesiminde düzensizlikler vardır; seçilen motifler basit geometrik şekillerden oluşur.

Chora Manastırı ana kilisesinin (1303-1320) ve Pammakaristos Manastırı (Fethiye Camii) ana kilisesinin güneyine inşa edilen mezar şapelleri (1315 s.) İstanbul Palailogoslar devri mimarisinin son örnekleridir[10]. Kariye'nin güney şapelinin dış cepheleri taş ve tuğladan oluşan geometrik süslemeden yoksundur. Tuğladan yapılmış küçük süsleme motifleri genel cephe görünümü içinde kaybolmaktadır; apsisteki kör niş ve kemer alınlıklarında zikzak, güney cephenin doğusundaki kırık sivri kör kemer alınlığı ise ağ motifleriyle süslenmiştir. Fakat bu motif yüzeyleri öylesine küçüktür ki, ancak çok dikkatle bakıldığında farkedilir. Pammakaristos Manastırı'nın güney şapeli dış cephelerine Kariye'ye benzer bir süsleme anlayışı hakimdir. Yapının güney ve doğu cepheleri derin kör nişler, kör kemerler, üçüz pencereler, duvar payeleri ve silmelerle hareketlendirilmiştir. Hacimlerin egemenleştiği bu cephelerde yüzeysel nitelikteki geometrik motifler tamamen unutulmuş gibidir. Güney cephedeki yuvarlak çökertme rozetler ve kırık sivri kemerli kör niş, hacimsel süsleme anlayışının karakteristik ögeleridir. Kör kemer ve niş alınlıklarındaki ufak tuğla süsler Kariye'dekiler gibi belli belirsizdir. Yapının apsis cephesinde saçak altında uzanan stalaktit friz kuvvetli bir plastisizmi yansıtır; bu frizi Lipe'in apsi-

6) Chora manastırının 14. yüzyıldaki tarihi için bkz. P. A. Underwood, Kariye Djami, c. 1, New York 1966, bil. s. 14-24.

7) Chora manastırı kuzey ek yapısı için bkz. Underwood, a.g.e. dipnot 6, bil. s. 23. Kuzey ek yapının cephe süslemeleri için bkz. Mathews, a.g.e. dipnot 1, s. 45 res 8-5.

8) İsa kapısı mescidinin cephe süslemeleri için bkz. Schneider, a.g.e. dipnot 1, s. 5-7, res. 2; Eyice, a.g.e. dipnot 1, s. 30-31; Y. Ötüken, İsa kapı mescidi und medresesi in İstanbul, Bonn 1974, bil. s. 88-100, res. 35 ve 59 a, b.

9) Chora manastırı kilisesinin tarihi için bkz. Underwood, a.g.e. dipnot 6, s. 21-22; cephe süslemesi için bkz. Eyice, a.g.e. dipnot 1, s. 37-39, res. 100, 101, 103; Mathews a.g.e. dipnot 1, s. 46-47. res. 8-6, 7, 8.

10) Pammakaristos manastırı güney kilisesi cephe süslemesi için bkz. Eyice, a.g.e. dipnot 1, s. 21-25, res. 50-57 ve 59-66; H. Hallensleben, *Undersuchungen zur Geschichte der ehemaligen Pammakaristos Kirche*, der heutigen Fethiye Camii in İstanbul, IstMitt. 13/14 (1963/64), s. 128-193, lev. 60 ve lev. 71 res. 2; Mathews, a.g.e. dipnot 1, s. 346-347, res. 36-3, 4, 21, 23,24.

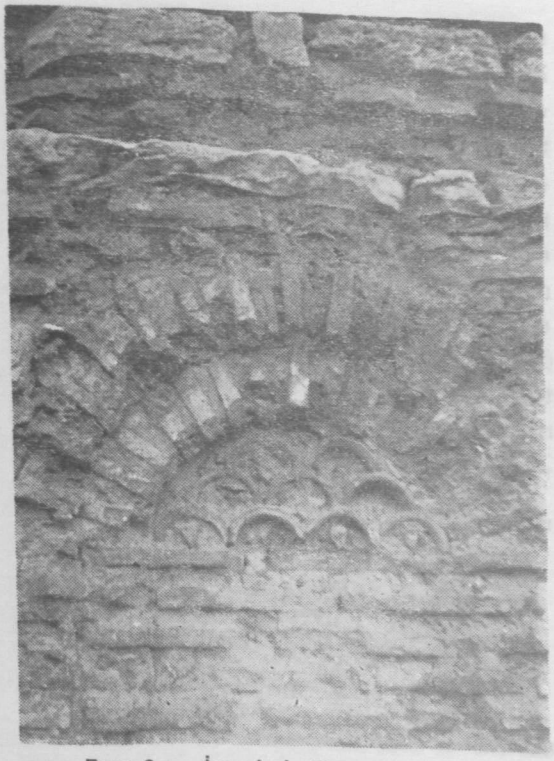

Foto 6 — İstanbul, Lips manastırı, güney kilisesi, ağ motifi

Foto 8 — İstanbul, Lips manastırı, güney kilisesi, yürek nişi

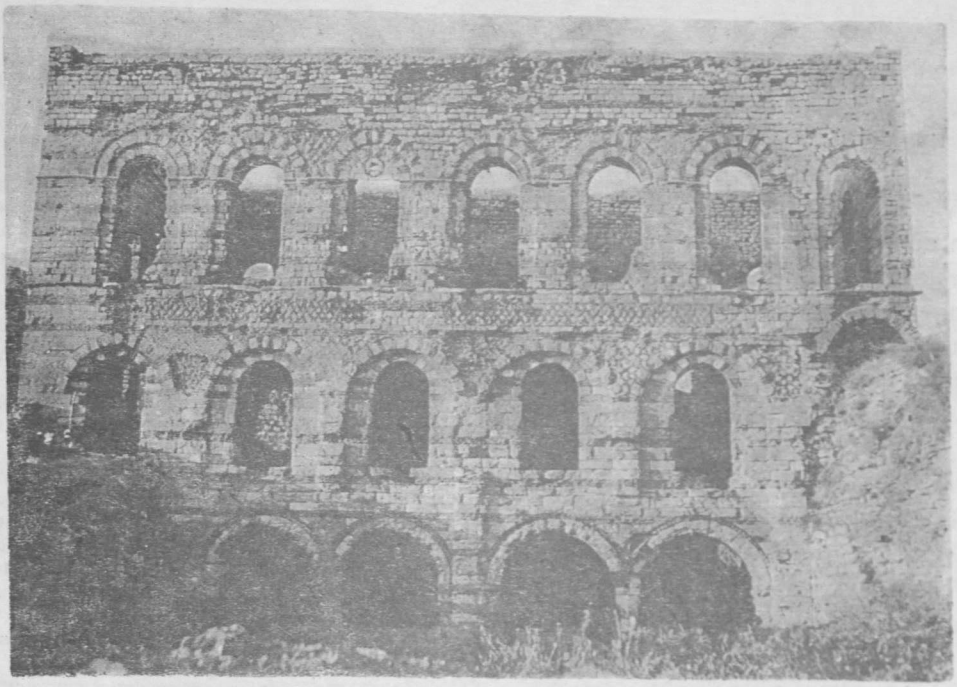

Foto 9 — İstanbul, Tekfur Sarayı, kuzey cephesi, genel görünüm

sindeki stalaktitle karşılaştırarak cephe süslemesindeki büyük değişimi izleyebiliriz.

Panmakaristos Manastırı'nın güney kilisesinin batı cephesi sonradan eklenen dış dehlizle kısmen kapatılmıştır; açıkta kalan üst bölümde eş büyüklükte üç kör kemer yer alır. Bu kemerlerden ikisinin alınlıkları tuğla ve taştan yapılmış geometrik motiflerle (dama ve dama-örgü) kaplanmıştır. Yüzeysel nitelikteki motifler yapının diğer cephe süslemeleriyle bağdaştırılamaz; Palailogoslar devrinin şekil ve renk sevgisini yansıtan son bir deneme göstermelik iki pano gibidirler. Lipe Manastırı'nın 1310 yılından sonra inşa edilen dış dehlizinin cepheleri kör kemer ve nişlerle hareketlendirilmiştir[11]. Kemer ve niş alınlıkları birbirinden farklı geometrik motiflerle bezenmiştir; bütün motiflerde tuğla kullanılmıştır.

13.-14. yüzyıl İstanbul Bizans yapılarının cephe süslemelerini aynı devirlere ait diğer örneklerle karşılaştırırken yalnız süsleme motiflerindeki benzerliklerle yetinemeyiz. Süslemelerde kullanılan malzeme, teknik ve kalite gibi unsurların yanısıra, motiflerin cephedeki düzenlenişi ve genel görünümdeki değeri, benzerliklerin tesbitinde en önemli etkenlerdir[12].

Yunanistan'daki geç devir Bizans yapıları duvar tekniği ve cephe süslemeleriyle genellikle yöresel özellikler taşırlar. Kesme taşların arasına dikine tuğlaların yerleştirilmesiyle oluşturulan çerçeveli duvar tekniği erken dönemlerden itibaren Yunanistan'da benimsenmiş, İstanbul Bizans mimarisine ise tamamen yabancı kalmıştır. Anadolu'da da yaygınlaşmayan bu teknik yalnız Tirilye, Kurşunlu (Marmara bölgesi) ve Bafa gölü çevresindeki Bizans yapılarında uygulanmıştır[13]. Cephe süslemelerinde de İstanbul ve Yunanistan'daki örnekler arasında belirli bir kaç yapının dışında benzerlikler kuramayız. Yunanistan'daki süsleme malzemeleri genellikle yöresel niteliktedir: Epirus bölgesi yapılarında kullanılan şekillendirilmiş tuğla çeşitleri[14], Atina ve çevresindeki kiliselerin cephelerini bezeyen devşirme (spoli) süsler[15] ve birçok yörede karşımıza çıkan keramoplastik süs çömlekleri[16] İstanbul'daki son devir yapılarındaki süslemelerde rastladığımız veya sınırlı örneklerin dışında görülmeyen unsurlardır. Süslemenin dış cephedeki düzeni yönünden de Yunanistan'daki Bizans yapıları bütün sanat dönemlerinde yöresel uslûpların etkisinde kalmıştır. 11.-12. yüzyıllarda Kastoria'da inşa edilen kiliselerde süsleme motifleri duvar örgüsü içine serpiştirilmiş, onunla kaynaştırılmıştır[17]. Geç devir Arta ve Mistra yapılarında üçgen çatı alınlıklarında yer alan pen-

11) Lipe manastırının dış dehlizi için bkz. Eyice, a.g.e., dipnot 1, s. 51-52, res. 25-38.

12) Yeni yayınlanan bir makalede, motiflerle yapılan karşılaştırmalar ön plâna alınmıştır; bkz. H. Buchwald, *Serdis Church E- A Preliminary Report, JbÖB 26 (1977)*, s. 265-288, bil. 283-288. Yazar, bir motifin benzerlerini incelerken, o motifin yapılışındaki teknik kalite, malzeme gibi özelliklerini de gözönüne almaktadır. Ayrıca motifin cephedeki yeri belirlenmektedir. Bu tür bir araştırma hiç şüphesiz olumlu ve doğru sonuçlara ulaştırabilir.

13) Marmara bölgesindeki Bizans yapıları için bkz. C. Mango ve I. Sevcenko, *Some churches and monasteries of the southern shore of the sea of Marmara, DOP 27 (1973)*, s. 235-272; Latmos (Bafa gölü) çevresindeki Bizans yapıları için bkz. T. Wiegand, *Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, c. 3, sayı 1, Der Latmos, Berlin 1913. Bu konu için kşl. Eyice, a.g.e., dipnot 1, s. 72.

14. Şekillendirilmiş tuğlalarla yapılan cephe süsleri için bkz. Arta, H. Basileios, Krautheimer, a.g.e., dipnot 4, res. 365; Amphissa ,H. Soter kilisesi, Krautheimer, a.g.e., res. 357. Bu tür süslemelerin diğer örnekleri: Arta, Blacherna kilisesi, Kato Panagia kilisesi, Mistra, H. Sophia kilisesindedir. İstanbul yapılarında kullanılan şekillendirilmiş tuğlalar daha çok yazı frizlerinde karşımıza çıkmaktadır; bu konu için kşl. Eyice, a.g.e., dipnot 1, s. 70 vd.

15) Sadi (devşirme malzeme) ile cephe süslemelerinin yapıldığı en güzel örnekler Atina'daki P. Gorgoepikoos (Küçük Metropolis) ve H. Eleutherios kiliseleridir. Kşl. C. Mango, Byzantinische Architektur, Stuttgart 1976, res. 272. İstanbul yapılarında devşirme malzeme kendiliğinden mimari plastikte karşımıza çıkmakta, cephe süslemesine yabancı kalmaktadır. Bu konu için kşl. Eyice, a.g.e. dipnot 1, s.

16) Keramoplastik süs çömlekleri için bkz. Eyice, a.g.e,. dipnot 5. Eyice'nin tanıttığı örnekler arasından Bayburt kalesi ve Divriği Emir Kamareddin Türbesindekiler için kşl. Y. Demiriz, *Mimari süslemede renk unsuru olarak kullanılan sırlı seramik çanaklar, STY 5 (1972-73)*, s. 175-192, bil. s. 179. Burada yeni bazı buluntuları belirtmek doğru olacaktır: Öğrencilerimizden Server Dayıoğlu Ankara'nın Güdül kazasında, Mimar Mustafa Akpolat Amasra'da Kilise mescidinde keramoplastik çömlekler bulmuşlardır. Keramoplastik süs çömleklerinin Yunanistan'daki örnekleri arasında Mistra, Peripleptos (1350 c.), Pantanassa (1428), Arta, Parigoritissa (1283-96) kiliselerini hatırlatmakla yetinelim.

17) Kastoria'daki cephe süslemeleri için kşl. Mango, a.g.e., dipnot 15, res. 269 (H. Stephanos), res. 270 (Kubelitissa), res. (H. Anargyroi).

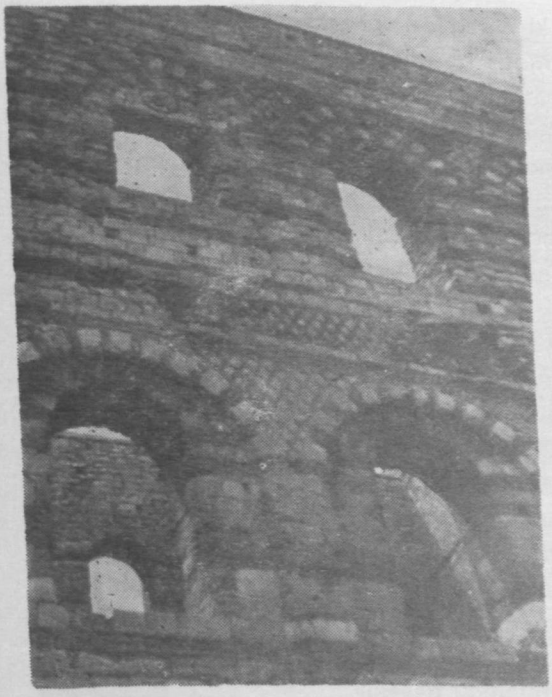

Foto 10 — İstanbul, Tekfur Sarayı, kuzey cephesi, orta ve üst kat

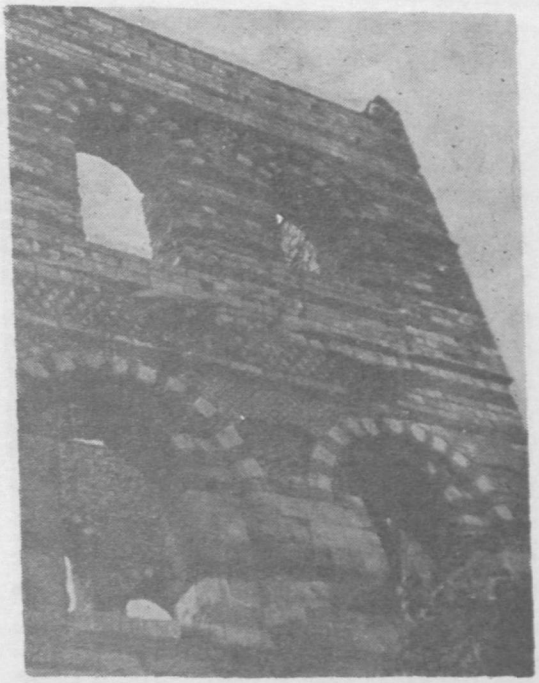

Foto 11 — İstanbul, Tekfur Sarayı, kuzey cephesi, orta ve üst kat

Foto 12 — İstanbul, İsa kapı mescidi, güney cephesi, genel görünüm

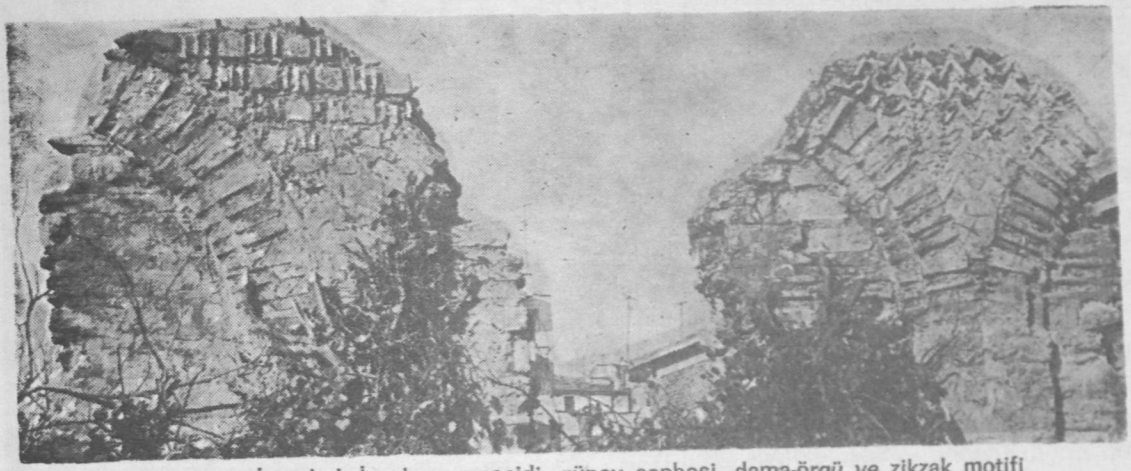

Foto 13 — İstanbul, İsa kapı mescidi, güney cephesi, dama-örgü ve zikzak motifi

cereler zengin geometrik motiflerle bezenmiştir[18]; Yunanistan'daki Bizans mimarisine has süslü pencereler İstanbul yapılarında karşılaşmadığımız değişik unsurlardan birisidir.

İstanbul ve Yunanistan'daki yapılarda sık sık karşımıza çıkan bir süsleme unsuru testere dişi frizlerdir. Bütün örneklerde malzeme, teknik ve kalitede hiç bir fark tesbit edemeyiz; ancak bu süsleme unsurunun cephe düzenindeki değerini incelediğimiz zaman aynlıklar ortaya çıkar. İstanbul'daki yapılarda testere dişi frizin saçak altında yer aldığını ve genel cephe süslemesini etkilemediğini görüyoruz. Yunanistan'da ise bu süs unsuru yapıların dış cephelerinde çeşitli mimari öğelerle birlikte veya onlardan bağımsız tek başına kullanılmıştır; pencere, kapı ve nişlerin kemerleri testere dişi frizlerle çevrelenir, cepheler enlemesine uzanan bu frizlerle bölünür[19]. İstanbul ve Yunanistan'daki geç devir cephe süslemelerini karşılaştırırken Anadolu'da yer alan iki sanat merkezine de kısaca değinmek istiyoruz: bu merkezler Batı Anadolu bölgesindeki Sart Kenti ve Bafa Gölü (Latmos) çevresidir. Bafa'daki İkizada (13. yy. ın 2. yarısı), Kahve Asar Adası ve Eğridere'deki kiliseler duvar teknikleri ve cephe süslemeleriyle benzer özelliklere sahiptir[20]. Oldukça düzensiz çerçeveli duvar tekniğiyle inşa edilen kiliselerin cephe süslemelerinde yalnız tuğla kullanılmıştır. Bütün yapılarda tekrarlanan bir süs unsuru radyal dizilmiş tuğlalardan oluşan güneş motifidir. Kahve Asar Adasındaki büyük kilise örnekler arasında süslemelerinin çeşitliliği ile dikkatimizi çeker; burada basit ve çift meander, testere dişi, güneş ve uslûplaştırılmış bitki gibi motifler uygulanmıştır[21]. Kahve Asar Kilisesi'nde diğer Bafa Gölü yapılarında da görüldüğü gibi ikiz pencere alınlıkları geometrik süsleme motifleri ile kaplanmış, pencere kemerleri testere dişi frizlerle çevrelenmiştir. Motifler büyük tuğla parçalarının geniş harç tabakaları içine yerleştirilmesiyle yapılmış ve teknikte fazla başarılı olunmamıştır. İstanbul'daki geç devir yapılarının cephe süslemeleriyle Bafa'daki örnekleri karşılaştırırsak yalnızca bazı motif benzerlikleri tesbit ederiz. Bafa'daki yapıların cephe süslemeleri kanımızca Yunanistan'daki örneklere daha yaklaşmakta, ayrıca Sart'taki kazılarda ortaya çıkartılan E kilisesine çok benzemektedir[22]. 13. yüzyıl başlarına tarihlendirilen E kilisesinde çift meander, basit meander, balık sırtı, damaörgü motiflerinin yanısıra keramoplastik süs çömleklerinden oluşan süs şeritleri görülmektedir[23]. İstanbul Tekfur Sarayı'nda, Kuzey ve İç Anadolu'da rastladığımız keramoplastik süs çömleklerinin Start'ta tespit edilmesi bu tür süslemenin Anadolu'da geniş bir alana yayıldığını kanıtlamaktadır. E kilisesindeki bazı süsleme motifleri İstanbul Palailogoslar yapılarında tekrarlanmaktadır, fakat genel değerlendirmede yapıyı daha çok yöresel bir uslûp anlayışı içinde yorumlamak gerekir.

İstanbul'daki Palailogoslar devrine ait yapıların cephe süslemelerine benzer ör-

18) Örnekleri için kşl. Mango, a.g.e., dipnot 15, res. 276 (Kato Panagia), res. 279 (Arta, Blacherna), res. 280 (Arta, Hagia Theoroda), res 282 (Arta, Parigotissa), res. 307 (Mistra, H. Theodoroi).

19) Testere dişi frizlerin bütün cepheleri yatay doğrultuda süslediği yapılardan erken örnekler Hosios Lukas ve Daphni'dir, kşl. Mango, a.g.e., dipnot 15, res. 233, 244, 247. Geç dönem örnekleri ise Arta, Parigotissa ve Mistra, H. Theodoroi kiliseleridir, kşl. Mango, a.g.e., res. 284, 307.

20) Latmos Bizans yapıları için bkz. Wiegand, a.g.e., dipnot 13, s. 38, res. 50 (İkizadasındaki büyük kilise), s. 44, res. 62 (Kahve Asar adasındaki büyük kilise), s. 45, res. 63 ve 64 (Kahve Asar adasındaki büyük kilise), s. 60, res. 82 (Eğri Dere kilisesi).

21) Latmos'taki Bizans kiliselerinin cephe süslemelerini ve duvar tekniğini ayrıntılı bir şekilde incelemek ve değerlendirmek gerekmektedir. Sınırlı olan bu çalışmamızda yalnızca bazı özellikleri belirlemekle yetindik. Yapıların cephe süslemeleri, Buchwald, a.g.e., dipnot 12, s. 292 de belirtildiği gibi Sart'taki E kilisesine benzemektedir.

22) Sart'taki E kilisesinin cephe süslemeleri için bkz. Buchwald. a.g.e., dipnot 12, bil. s. 268-269 ve s. 283-295, res. 11-16.

23) Karadeniz Bölgesi (Kefken, Amasra, Çorum-Mecitözü, Tokat), Orta Anadolu (Kayseri-Dumanlı Yayla, Ankara-Güdül) Marmara Bölgesi (İznik) ve İstanbul'daki buluntulardan sonra Sart'taki yeni buluntu, bu tür keramoplastik çömleklerin Anadolu'ya yabancı olmadığını kanıtlamaktadır. Türk yapılarında (Tokat Bibi Hatun) da kullanılan çömlekler titizlikle incelenmelidir. Akşehir Ferruhşah ve Küçük Ayasofya mescidinde kullanılan ve keramik çanak olarak nitelendirilen süslerin, bkz. Demiriz, a.g.e., dipnot 6, s. 176-177, ortalarında birer delik bulunuşu dikkatimizi çekti; Misivri'deki Bizans yapılarında kullanılan keromoplastik çömlekler de benzer özellikler taşımaktadır.

Foto 14 — İstanbul, Chora manastırı, kuzey ek yapısı, kuzey cephedeki örgü motifi

Foto 15 — İstanbul, Chora manastırı, kuzey ek yapısı, kuzey cephedeki zikzak motifi

Foto 16 — İstanbul, Chora manastırı, kuzey ek yapısı, kuzey cephesinin genel görünümü

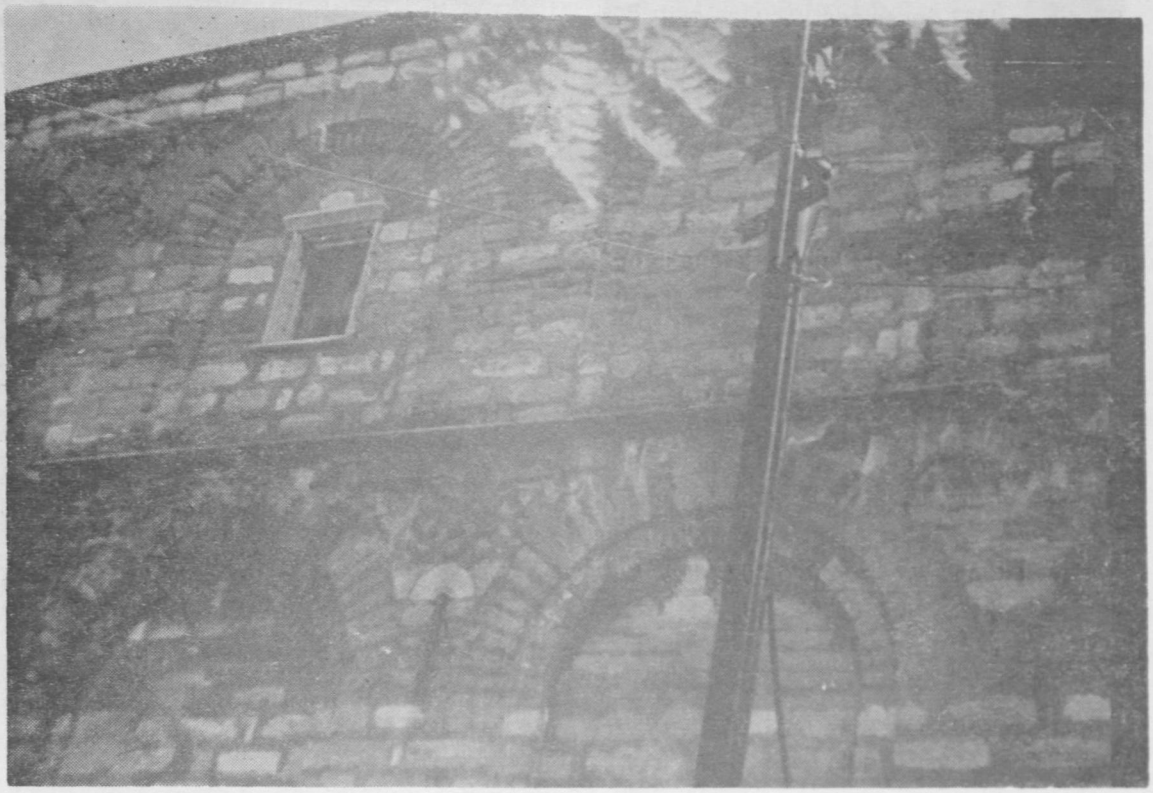

nekler Yunanistan'da çok azdır. Mistra'daki Brontochion Manastırı'nın Aphentikon Kilisesi duvar tekniği ve süslemelerindeki özellikleri ile İstanbul yapılarına paralel bir örnektir[24]. 1308-1310 yılları arasına tarihlendirilen kilisede tuğlayla yapılan geometrik motifler üçgen kemer aralıklarını ve kör kemerlerin alınlıklarını süslemektedir; yapı Yunanistan'da oldukça yaygın çerçeveli duvar tekniğiyle inşa edilmemiştir. Ince taşlar ve düzgün tuğla aralarının alternatif dizilmesiyle olmuştur duvar tekniği uygulanmıştır. Selânik geç devir Bizans yapıları İstanbul'daki Palaiologoslar devri mimarisini etkileyi en güzel yansıtan örnekleridir. 1312-15 yılları arasında yapılan Hagioi Apostoloi Kilisesi'nin cephe süslemeleri İstanbul Lips Manastırı'nın güney kilisesinin tekrarlar; malzeme, teknik ve motif benzerliklerinin yanısıra süs düzenlemesi her iki yapıda ortaktır. H. Apostoloi Kilisesi'ndeki cephe süslemeleri yüzeysel nitelikteki motiflerin usteca kaynaştırılmasıyla oluşturulmuştur[25].

Sakızada'da (Chios) 13.-14. yüzyıllara tarihlendirilen H. Apostoloi, H. Ioannes Prodromos, H. Georgios in Sykusi, Panagia Sikelia ve 1267 öncesinde yapılmış olan Panagia Krina Kiliselerinin cephe süslemeleri yöresel özelliklerinin yanısıra başkent örneklerine paralel unsurlar taşırlar[26]. Sakızada'daki kiliselerin en belirgin süs malzemesi keramoplastik süs çömlekleridir: bu çömleklerden yapılmış şeritler saçakları, kör nişleri, kemerleri, kubbe kasnaklarını çevrelemekte, geometrik motifler veya haç motifleri oluşturmaktadır[27]. Panagia Krina Kilisesi'nde tuğladan yapılmış ağ, örgü, balık sırtı, baklava ve meander gibi değişik motifler cephe süslemesine egemendir. Tüm duvar yüzeylerini kaplayan bu motifler düzen ve teknik açıdan İstanbul'daki Sinan Paşa, Soter ve Lips kiliselerinin motiflerini hatırlar. İstanbul'da gördüğümüz gibi bu yapıda da kör kemer alınlıkları, kemerler arasındaki üçgen yüzeyler ve apsisin tüm cepheleri geometrik süslemelerle kaplanmıştır. İstanbul'da Soter, Lips, Kariye ve Yoros Kalesi'nde uygulanan yürek biçimindeki motif Sakızada'da P. Krina ve Georgios kiliselerinde karşımıza çıkar.

İstanbul'daki Lips Kilisesi'nin apsis cephesindeki stalaktit frize benzeyen yüzeysel nitelikteki bir friz Sakızada H. Apostoloi Kilisesi'nin kubbe kasnağını çevrelemektedir[28]. P. Krina Kilisesi'nin güney ve kuzey cephelerinde yer alan dört yapraklı yonca biçimindeki kör niş Trabzon, Mistvri, Kreta ve Mistra'daki geç devir Bizans yapılarında görülmekte, İstanbul'da ise örneğine rastlanmamaktadır. P. Krina Kilisesi, başkent mimarisine bilhassa 11.-12. yüzyıllarda hakim olan gizli tuğla tekniğiyle inşa edilmiştir.

Bulgaristan'daki geç devir Bizans yapılarının cephe süslemelerinde genellikle keramoplastik süs çömlekleri kullanılmıştır[29]. Bunun yanısıra taş ve tuğladan oluşan

24) Mistra'daki Aphentikon kilisesi için bkz. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, lev. 23 vd., 82 vd.; M. Chatzidakis, Mistra, Atina, 1956 (2. baskı) s. 55 vd.

25) Selânik'teki H. Apostoloi kilisesi için bkz. C. Diehl-M. de Tourneau-H. Saladin, Les Monuments Chrétiens de Salonique, Paris 1918, s. 179-200; Apsis cephelerinin süslemeleri için bkz. Mango, a.g.e., dipnot 15, res. 308.

26) Sakızadaesındaki Bizans kiliseleri için bkz., G. A. Soteriou, *Delt. 2 (1916), s. 30-44;* A. K. Orlandos, Monumenta Byzantina da Chios, c. 2, Atina 1930; D. Pallas, *Chios meddesi, RBK, c. 1, 1966, süt. 951-955.*

27) Kşl. Soteriou, a.g.e., dipnot 26, s. 30-44, res. 12, 13, 20, 22 (P. Krina), s. 34 vd., res. 18 (P. Sikelia), s. 33 vd., res. 15, 16 (H. Apostoloi), s. 33 vd., res. 14 (H. Georgios Sykusi); Pallas, a.g.e., dipnot 26, süt. 954 (adı geçen bütün kiliseler); Orlandos, a.g.e., dipnot 26, res. 43 b-46 (P. Sikelia), res. 38-43 (H. Apostoloi), res. 51-53 (H. Ioannes Prodromos), res. (P. Krina); res. 49-50 (H. Georgios Syusi).

28) İstanbul son devir Bizans yapılarında Stalaktit frizi daima apsis cephesinde karşımıza çıkmaktadır: Lips manastırı güney kilisesi, Pammakaristos manastırı güney kilisesi gibi. Daha erken örneklerde de durum aynıdır: Tekfur Dede mescidi ve Gül Camii. İstanbul'daki örneklerin benzerleri Berroia, Metropolis kilisesinde;Stanimaka, Asen kilisesinde; Selânik, H. Apostoloi ve Eliae kiliselerinde; Misivri, Pantokrator kilisesinde görülür. Stalaktit friz yalnızca Vladimir, Meryem kilisesi ve Sakızada, H. Apostoloi kilisesinde kubbe kasnağında yer alır.

29) Bulgaristan'daki Bizans yapılarından keramoplastik süs Çömleklerine en güzel örnekler Tırnovo'daki Sv. Dimitri (1185 ö.) ve 40 Martirler kilisesinin exonartex'idir (13.-14. yy.). Bulgaristan'daki Bizans yapılarının cephe süslemesi için bkz. N. Mavrodinov, *La decoration extérieure des anciennes églises bulgares, IzBArchDru 8 (1934), s. 262-331;* ayrıca kşl. K. Mijatev, Arxitekturata v srednovekovna Bulgarija, Sofya 1965, s. 143 vd.

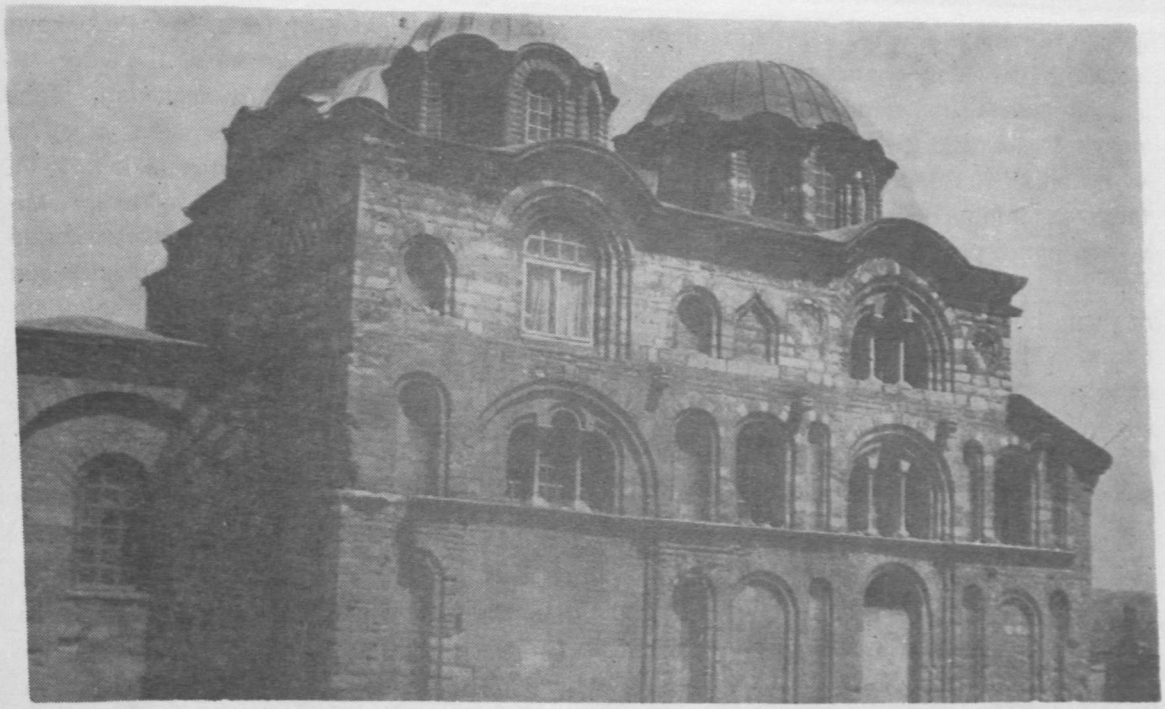

Foto 17 — İstanbul, Pammakaristos manastırı, güney kilisesi, güneybatıdan görünümü

Foto 18 — İstanbul, Pammakaristos manastırı, güney kilisesi batı cephesi

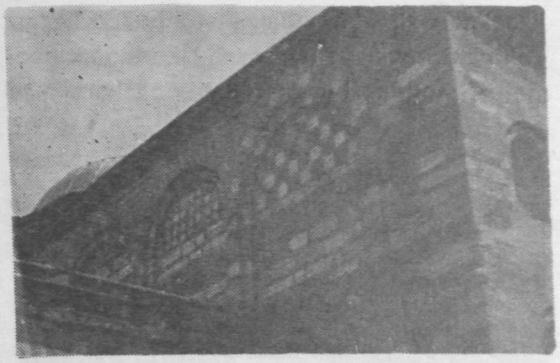

Foto 19 — İstanbul, Pammakaristos manastırı, güney kilisesi, orta ve kuzey yan apsislerin üst bölümü

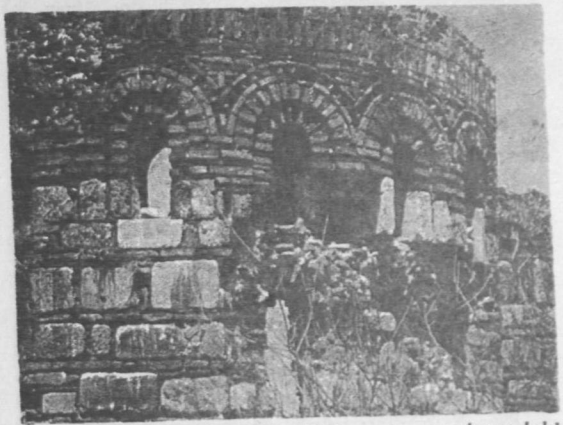

Foto 20 — Bafa gölü, Kahve Asar adasındaki büyük kilise, apsis cephesinin alt bölümü

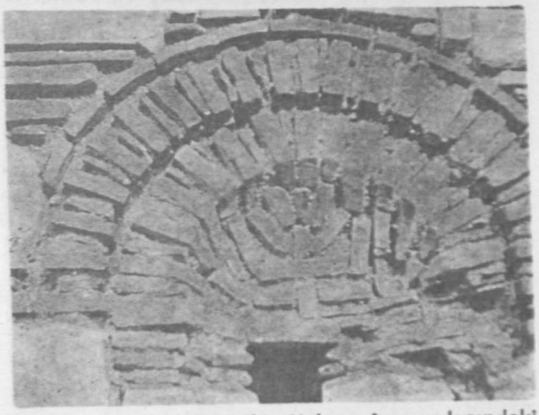

Foto 21 — Bafa gölü, Kahve Asar adasındaki büyük kilise, usluplaştırılmış bitki motifi

geometrik motifler 10. yüzyıldan itibaren yapıların cephelerini süslemektedir; yüzeysel nitelikte süslemelerin görüldüğü ilk örnekler Misivri'deki Sv. Ivan Krastitel (10.-11. yy.), Kolusa ve Saparava Banya'daki kiliselerdir[30]. İstanbul'daki Palailogoslar devri yapılarının cephe süslemelerini Bulgaristan'daki örneklerle karşılaştırırken çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi motif benzenlikleriyle yetinmiyeceğiz. Genel bir değerlendirmede İstanbul yapılarına paralel örneklerin Bulgaristan'daki Stanimaka kentinde ve Karadeniz kıyısında bulunan Misivri (Nesebar) kentinde yer aldığını tespit edebiliriz[31].

Stanimaka'daki Sv. Bogorodica-Petricka (veya Asen) Kilisesi mimari özelliklerinin yardımıyla sanat tarihçileri tarafından genellike 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir; Asen Kalesi'ndeki Bulgar Çarı II. Ivan Asen'e 1218-41) ait bir kitabe ve Kilisenin içinde 14. yüzyıla tarihlendirilen freskolar bu tarihlemeyi desteklemektedir[32]. Asen Kilisesi'nin güney cehesi kör kemerlerle bölünmüş, kemerler arasındaki üçgen yüzeyler balıksırtı ve ağ motiflerinin alternatif dizimiyle süslenmiştir. Apsisin cephelerinde yer alan stalaktitlerden oluşan bir bordür yapının iki katını ayıran seviyeyi dışta belirlemektedir. Apsisin güney cephesinde ağ motifli bir bordür, saçağının altında ise boydan boya uzanan bir meander şeridi yer alır. Asen Kilisesi'nin güney cephesindeki süslemeler İstanbul'daki İsa Kapı Mescidi, Kariye Manastırı kuzey ek yapısı ve Tekfur Sarayı'ndaki süslemeleri hatırlatmaktadır. Bütün bu saydığımız örneklerde görülen süs motifleri mimari ögelerce sınırlandırılmaktadır. Tekfur Sarayı ve Asen Kilisesi'nin iç mimarisi cephede süslemelerin yardımıyle belirlenmiştir. Asen Kilisesi'nde, Kariye'de olduğu gibi süslemelerde yalnız tuğla kullanılmıştır. Süsleme İstanbul ve Stanimaka'daki bütün örneklerde yüzeysel niteliktedir. İstanbul'daki Lips Kilisesi'nin ve Stanimaka'daki Asen Kilisesi'nin apsis cephesindeki stalaktitli frizler kuvvetli bir plastisizmden yoksundurlar.

Misivri'deki Sv. Todor, Sv. Paraskeva, Sv. Archangel, Pantokrator ve Sv. Ivan Aleiturgetos kiliseleri mimari özellikleri, cephe düzenlemeleri, cephe süslemeleri ve duvar tekniklerine dayanarak genellikle 13.-14. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir[33]. Misivri'deki kiliselerin cephe süslemelerine egemen olan malzeme keramoplastik süs çömlekleridir. Geometrik süs motiflerinin yapımında ayrıca sırlı ve sırsız tuğla ve düzgün kesilmiş taş kullanılmıştır.

Tek nefli Sv. Todor'un dış cepheleri kör kemerlerle hareketlendirilmiş, kemer arasındaki üçgenler ve kemer alınlıkları motiflerle bezenmiştir.

Bu yapının süslemeleri İstanbul'daki İsa Kapı Mescidi'ne ve Kariyenin kuzey ek yapısına çok benzer. Pantokrator Kilisesi'nde bütün cepheler süs çömleklerinden oluşan şeritlerle bezenmiştir, yalnız apsis cepheleri tuğladan yapılmış bir meander ve stalaktit şeridiyle sarılmıştır. Sv. Paraskeva ve Sv. Archangeli kiliselerinde görülen motif çeşitlemeleri Sv. Ivan Aleiturgetos Kilisesi'nde zirveye ulaşır. İstanbul'da yalnız Tekfur Sarayı'nda uygulanan karmaşık geometrik motifler bu yapıda tekrar karşımıza

30) Misivri, Sv. Ivan Krastitel kilisesi için bkz. Mijatev, a.g.e., dipnot 29, s. 106 vd., res. 104 vd.; yapı Mijatev tarafından 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Krautheimer, a.g.e., dipnot 4, s. 329 de yapıyı 10. yüzyıl başına tarihler.

31) Misivri ve İstanbul geç devir Bizans mimarisini Krautheimer, a.g.e., dipnot4, s. 464 vd., karşılaştırmaktadır. Yazar bilhassa cephe süslemesi ve duvar tekniğindeki benzerliklere işaret etmekte ve "No doubt the builders of Czar Ivan Alexander (1331-71) in Nessebâr drew their decorative vocabulary from the workshops in the imperial capital" cümlesi ile iki kent arasındaki yakın ilişkiyi vurgulamaktadır. Misivri ve İstanbul arasındaki sanat alışverişi kanımızca tarihi çerçeve içinde incelenmeli ve kentleri arasındaki ticaret bağları aydınlatılmalıdır.

32) Asen kilisesi için bkz. Mijatev, a.g.e., dipnot 29, s. 171 vd.; Kaledeki kitabe için bkz. V. N. L. Zlatarsky, *L'Inscription de Jean Assène II près Stanimaka, IzBArchDru 2 (1911), s. 231-247;* kilisenin içindeki freskolar için bkz. L. Mavrodinova, *Vestges de Peintures Murales de la Forteresse d'Assen, IzBArchDru 10 (1967), s. 63-80.*

33) Misivri'deki kiliseler için bkz. Mijatev, a.g.e., s. 202 (Sv. Todor); s. 202-204 (Sv. Parasceva); s. 173-175 (Sv. Archangel); s. 156-159 (Pantokrator); s. 159-165 (Sv. Ivan Neosveteni: H. Ioannes Aleiturgetos); ayrıca bkz. A. Rasenov, Eglises de Mesemvria, Sofya 1932, s. 99-101 (Sv. Todor); s. 26-35 (Sv. Parasceva); s. 79-88 (Sv. Archangel); 59-60 (Pantokrator); s. 36-58 (Ioannes Aleiturgetos).

Foto 23 — Bafa gölü, Kahve Asar adasındaki büyük kilise, apsis cephesinin üst bölümü

Foto 24 — Bafa gölü, Kahve Asar adasındaki büyük kilise, ikiz pencere süslemeleri

Foto 25 — Bafa gölü, Kahve Asar adasındaki büyük kilise, güneş motifi

çıkmaktadır. Malzemenin işlenmesinde azami titizlik ve özen gösterilmiştir; küçük taş ve tuğla parçalarının dikkatle biraraya getirilmesiyle oluşan güzel motifler adeta birer elsanatı ürünü gibidir. Kakma tekniğininanıtsal boyutlara eriştirildiği Misivri yapılarında dış cepheler çok renkli görünümdedir. İstanbul'daki son devir Bizans yapılarında uygulanan almaşık duvar tekniği bu yapılarda da benimsenmiştir. Mimari ve süslemenin birbirini bütünlediği ve yüceleştirdiği Misivri kiliselerinin ustaları hiç şüphesiz başkent mimarisini yakından tanıyan, belki de orada yetişmiş kişilerdir. Bir başkent özelliği olarak dikkatimizi çeken yürek biçimindeki nişler, Sakızada'dan sonra Misivri'de de karşımıza çıkmaktadır.

İstanbul'daki sade uygulamanın yerine son derece karmaşık bir süsleme geçmiştir: yürek nişi içte bir istiridye kabuğu şeklinde işlenmiş, ortada zarif bir sütuncukla ikiye bölünmüştür[36].

İstanbul'daki Tekfur Sarayı ve Misivri'deki geç devri Bizans kiliselerinin cephe süslemelerine çok benzeyen bir örnek Trakya bölgesinde Silivri kentinde bulunan Alexios Apokaukos Kilisesi'nde görülmektedir. 13.-14, yüzyıllara tarihlendirilen yapı ne yazık ki günümüze kadar gelememiştir ve yalnız arşivlerde bulunan bazı fotoğrafların yardımıyla tanınmaktadır[37]. Düzgün almaşık teknikle inşa edilen kilisenin dış cepheleri kör kemer ve nişlerle hareketlendirilmiş, kemerler arasındaki üçgen yüzeyler dama-örgü, usluplaştırılmış bitki ve sekiz köşeli yıldız gibi geometrik motiflerle bezenmiştir. İtina ile kesilmiş tuğla ve taşlardan oluşan bu motifler yapının kaliteli duvar tekniği ile birlikte başkentten esinlendiğini kanıtlamaktadırlar.

---

34) Yürek nişi süslemeler için kşl. S. Eyice, Bizans devrinde Boğaziçi, İstanbul 1976, bil. s. 86 dipnot 191. İstanbul'daki örneklerin yanısıra çalışmamızda tanıttığımız örneklerin Sakızada ve Misivri'de bulunuşu ilkinçtir.

35) Silivri'deki kilise için bkz. S. Eyice, *Alexis Apocauque et l'église Byzantine de Selymbria (Silivri), Zyzantion, 34 (1964), s. 77-104*, O. Feld. *Noch einmal Alexios Apokaukos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri), Byzantion, 37 (1967), s. 57-65;* S. Eyice, *Trakya'da Bizans devrine ait eserler, Belleten sayı 131 (Haziran 1969), s. 325-358, bil. s. 355-357.*

KISALTMALAR :

AMY : *Ayasofya Müzesi Yıllığı*

BIBulg. : *Izvestija na Balgarsika Arheologiceski Institut*

Delt : *Archaiologikou Deltion*

Epeteris : *Epeteris Hetaireias Byzantinou Spoudon*

IstForsch. : *Istanbuler Fourschungen*

IstMitt. : *Istanbuler Mittelungen*

IzBArchDru. : *Izvestija na Balgarskoto Archeologicesko Druzestvo*

JbÖB : *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*

JdI : *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*

RBK : *Reallexikon der Byzantinischen Kunst*

STY : *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Yıllığı*

Foto 22 — Bafa gölü, Kahve Asar adasındaki büyük kilise, apsis cephesinin üst bölümü

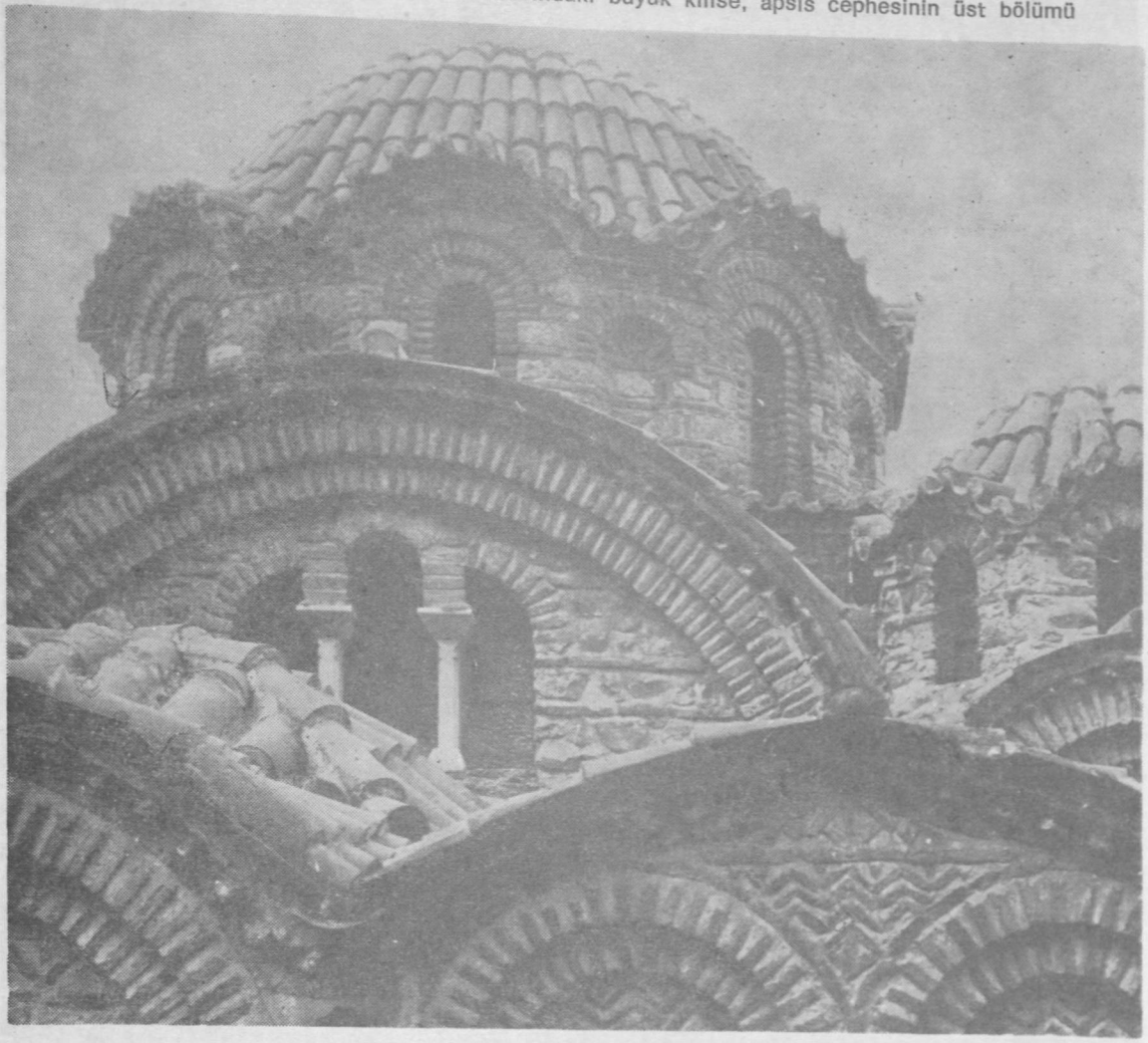

Foto 26 — Mistra (Yunanistan), Brontochion manastırı, Aphentikon kilisesi, güney cephesi

Foto 27 — Sakızada-Chios (Yunanistan), Panagia Sikelia kilisesi, güney cephesi

Foto 28 — Sakızada-Chios (Yunanistan), Panagia Sikelia kilisesi, doğu cephesi

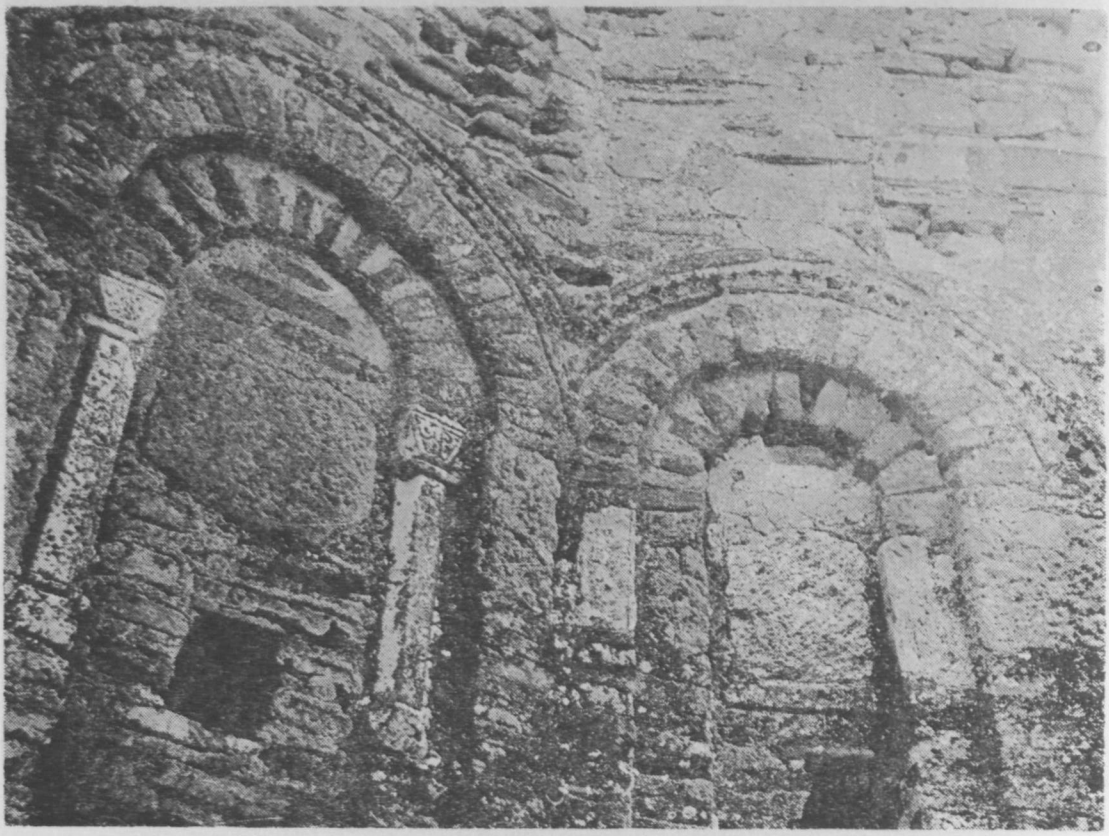

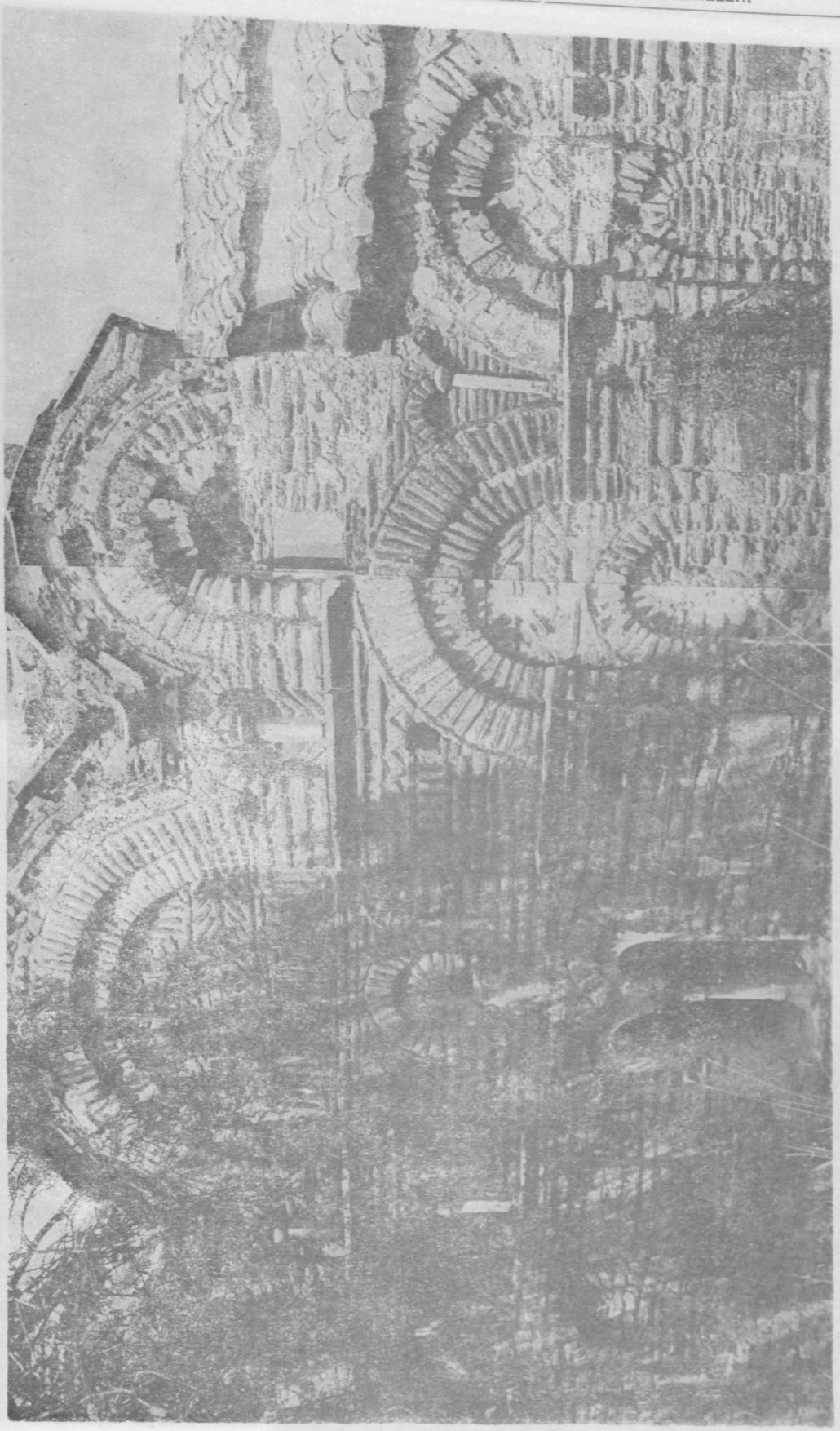

Foto 29 — Sakızada-Chios (Yunanistan), Panagia Krina kilisesi, güney cephesi

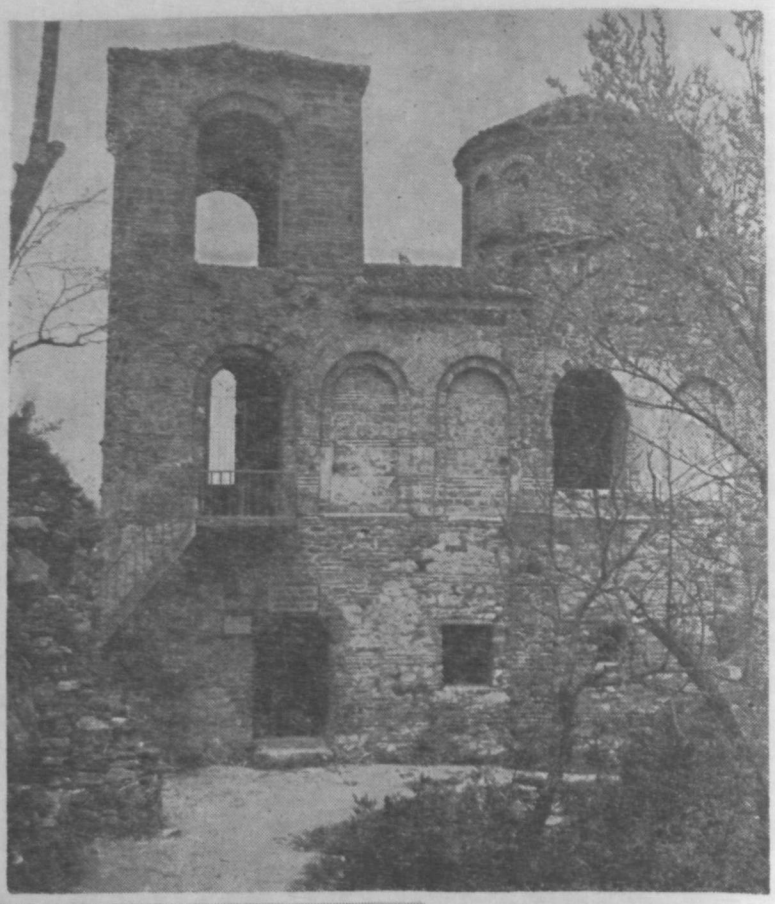

Foto 30 — Stanimaka (Bulgaristan), Sv. Bogorodica Petricka kilisesi güney cephesi

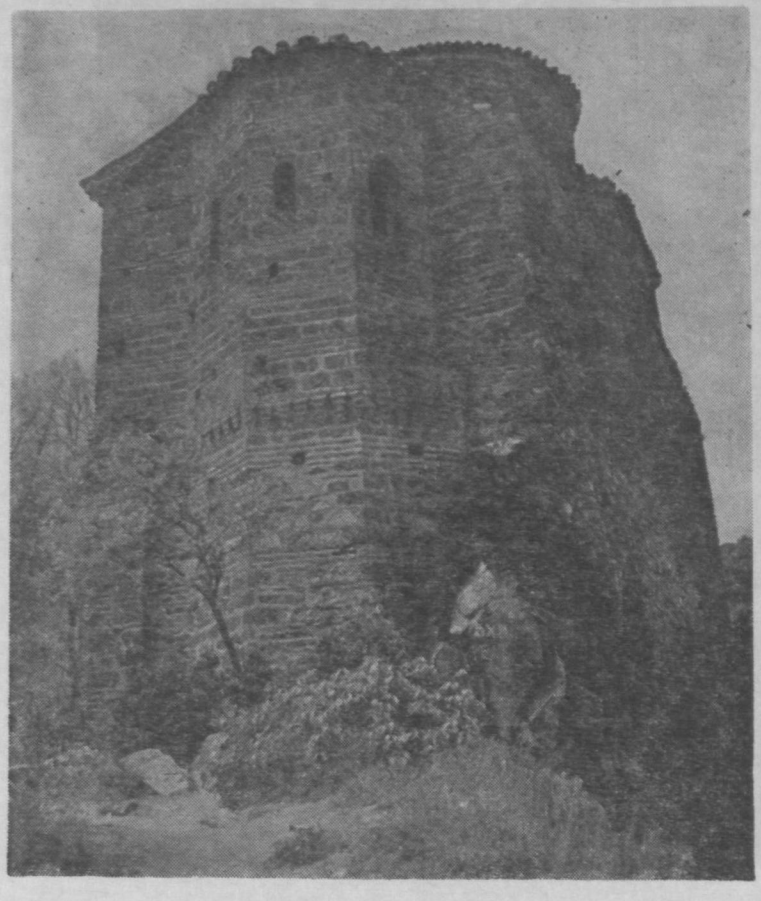

Foto 31 — Stanimaka (Bulgaristan), Sv. Bogoradica Petricka **kilisesi, doğu cephesi**

Foto 32 — Misivri-Nesebar (Bulgaristan), Sv. Archangeli kilisesi, doğu cephesi

Foto 33 — Misivri-Nesebar (Bulgaristan), Pantokrator kilisesi, güneybatı görünüm

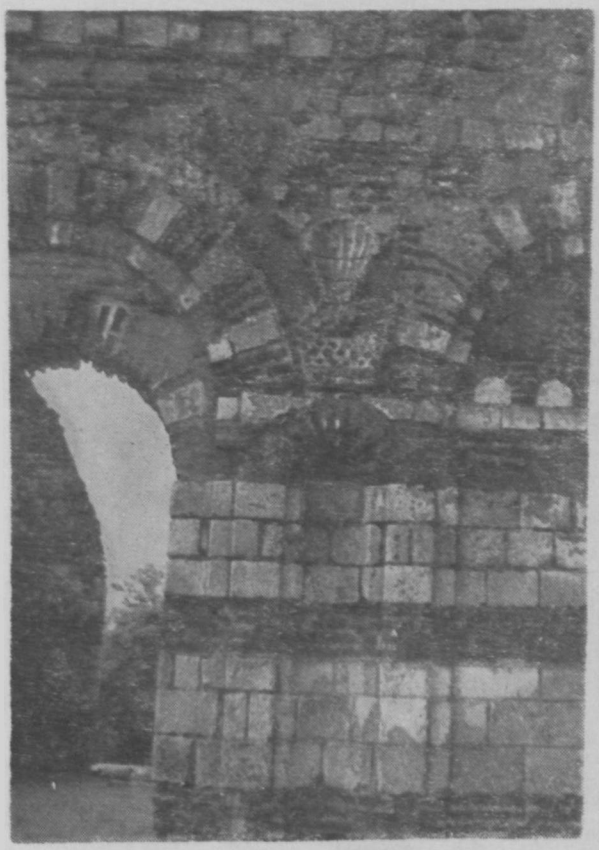

Foto 34 — Misivri-Nesebar (Bulgaristan), Sv. Ivan Aleiturgetos kilisesi, güney cephe

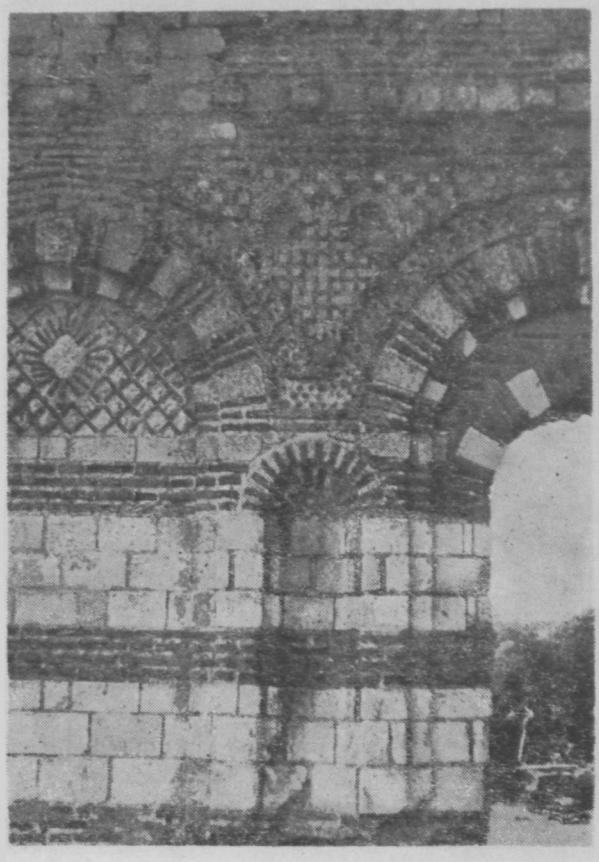

Foto 35 — Misivri-Nesebar (Bulgaristan), Sv. Ivan Aleiturgetos kilisesi, güney cephe

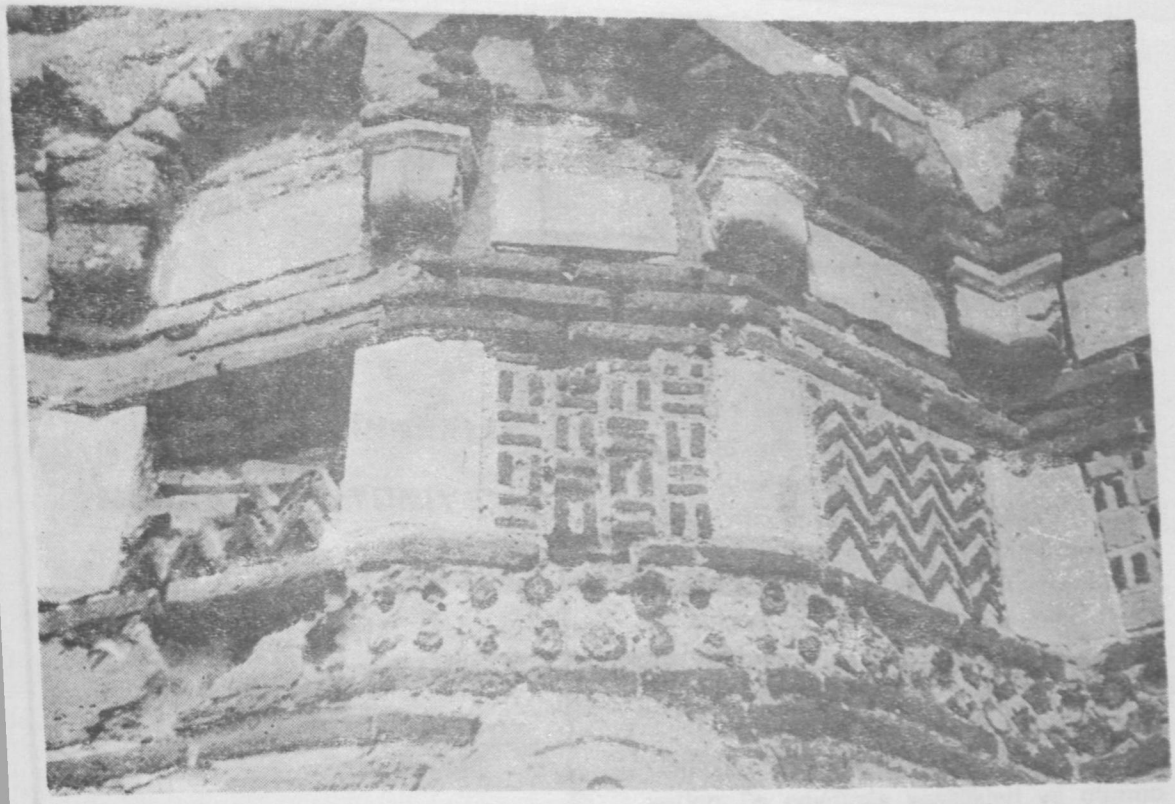

Foto 36 — Misivri-Nesebar(Bulgaristan), Sv. Ivan Aleiturgetos kilisesi, doğu cephesi

Foto 37 — Misivri-Nesebar(Bulgaristan), Sv. Ivan Aleiturgetos kilisesi, doğu cephesi

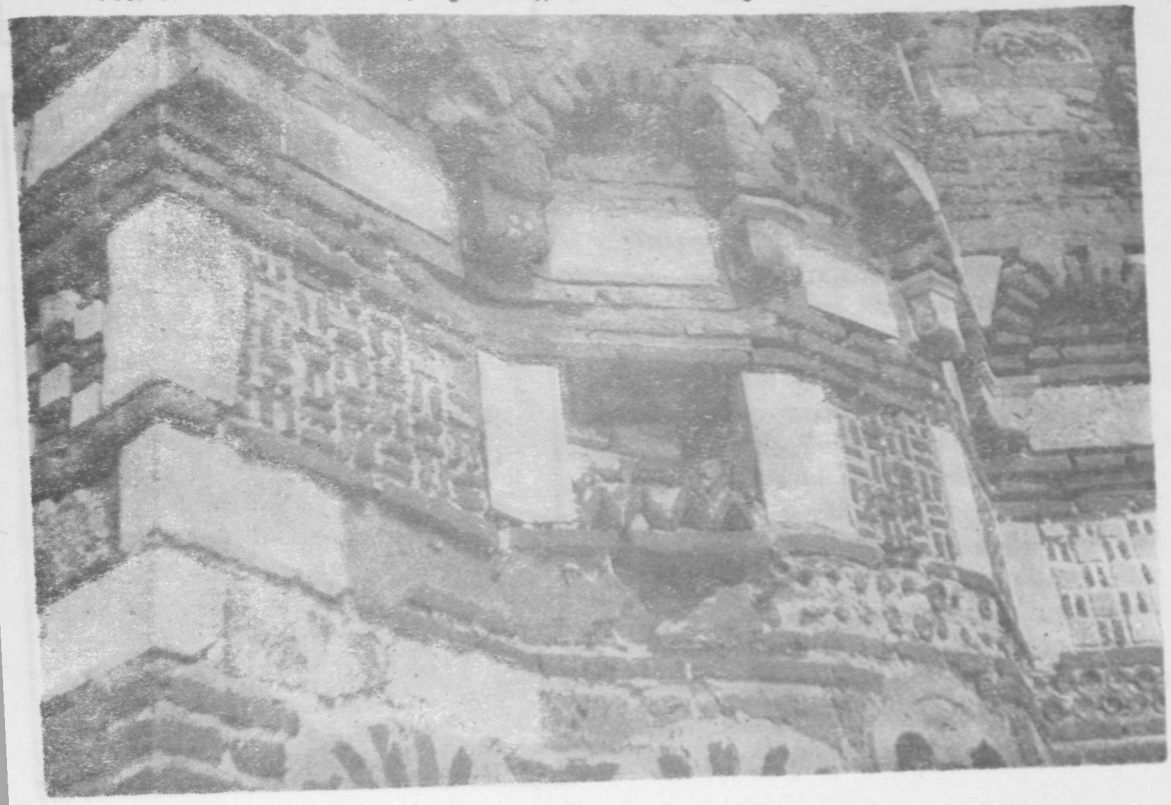

ÇİFTE MİNARELİ MEDRESE (HATUNİYE) HAFRİYATI

ÖMER YÖRÜKOĞLU

13. Yüzyılın ikinci yarısında iki katlı olarak inşa edilmiş olan Çifte Minareli Medrese diğer ismi ile Hatuniye, günümüzde konusu çok edilen nadide bir yapıdır.

Portalden bir avluya geçilir. Bu avlunun üç tarafı revaklarla çevrili, bir tarafı geniş ve uzun tonozla türbeye doğru uzanır. Revaklar arkasında odalar bulunur. Binanın ön cephesi, türbe, sütunlar ve bütün kemerleri zengin süslemelerle bezenmiştir. Minarede çinlilerle süslüdür.

1976 yılı proğramı içinde, İlhan'lılara ait bu dev eserin onarım ve çevre hafriyatı büyük önem taşımakta idi. Bir taraftan eserin restorasyonu için malzeme taşınıp yontulurken, diğer taraftan çok hızlı bir şekilde hafriyat devam ettirildi. Hafriyat öncesi sahayı kısaca tanıtırsak, sonuçta değerlendirme imkânı verebilir.

Medresenin kuzey önü, ana kapısının eşiğinden 150 cm. aşağıda olup bahçe duvarları ile çevrilmiş yeşillikleri ve oturmaya mahsus bankları ile küçük bir park yeri haline getirilmiş düz bir alandır. Buradan medresenin doğusuna geçersek, toprak seviyesinin bir ilâ iki metre yükselmeye başladığını görürüz. Bu yükseklik toprak ve irili ufaklı taşların doldurulması ile teşkil edilmiş tahminen 100 sene içerisinde bu hale gelmiş olduğu hafriyat sonunda anlaşıldı, (Resim : 1).

Doğu kısımdan güneye, medresenin arkasına türbe ve civarına bakarsak ilk göze çarpan şey çok kalın kale duvarı kalıntısıdır. Kireç ve kum karışımı harçla inşa edilmiş 100 ilâ 250 cm. arasında değişen yükseklikte ve 10 m. uzunluğunda olan bu kalıntı medresenin bitiştirildiği doğu duvarının devamı olan eski kale duvarı kalıntısı izlenimini vermektedir. Aynı teknik özellikleri taşıyan diğer bir kalıntıda türbeye 15 m. mesafede güney batı kısımda göze çarpar. Dairemsi görünüş ve kare taşlardan yapılmıştır. Bu görüntülerden başka, önceki onarımlardan atılan taş kırıntıları ile toprak ve çöpler güney kısmın seviyesini kuzey düzlüğüne göre 10 m. kadar yükseltmiştir, (Resim : 2).

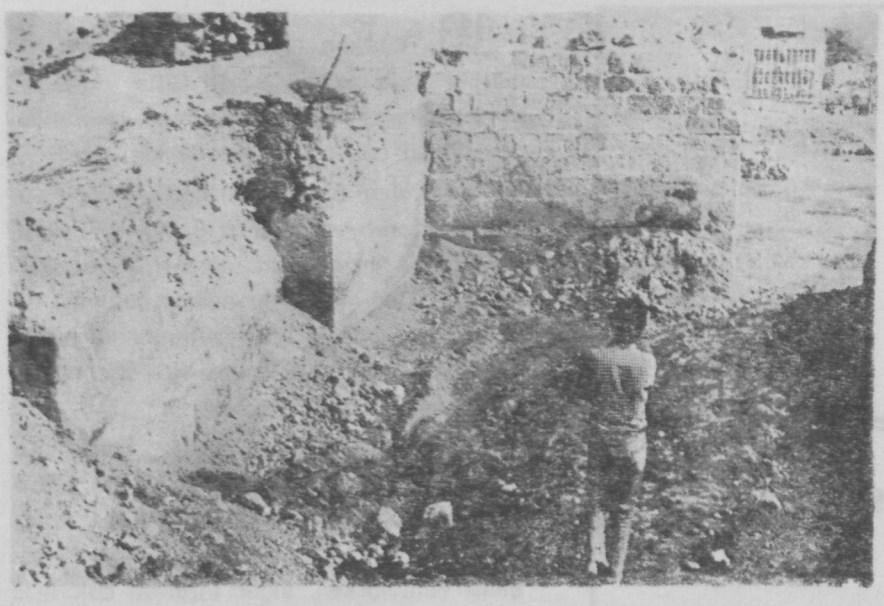

Foto 1 — Doğu duvarları

Medresenin orta avlusu ise yer yer toprak taş yığınları ile dolu idi. Buradaki taşların çoğu duvarların en üstünden revak korkuluklarından kubbeye giden tonozdan ve tonozdan önceki kemerden düşen şekilli, şekilsiz, işlemeli ve işlemesiz dikdörtgen taşlardır. Tonozun başlangıcından türbeye kadar duvar diplerinde boydan boya çok fazla toprak ve taş bulunmakta idi.

Hafriyat öncesi hafriyat sahasının görünüşünü kısaca ele aldıktan sonra şimdi de hafriyat sırasında ve sonunda neler yapılıp neler elde edildiğine değinelim.

On beş günlük ilk çalışmalar sırasında; Medresenin doğusuna düşen kısımdaki taş ve toprak yığını kazma, kürek ve dozer kepçelerinin yardımı ile medresenin önündeki düzlük seviyesine getirildi. Medrese ile kale suru arasında bir düzlük temin edildi. Hafriyat sırasında medresenin yaslı olduğu burç dibinde yüzlerce içi boş yuvarlak gülle ve top mermileri bulundu. Bu gülleler son yüz yıl içerisinde bu bölgede yapılan savaşlar sırasında kullanılan savaş malzemeleridir. Medresenin bir zamanlar orduya tahsis edildiği de düşünülürse burada gülle ve top mermilerinin savaş malzemesi olmaktan öteye bir gaye taşımadığı anlaşılır, (Resim : 3).

Kazının sonunda doğu duvarının medreseden sonra 30 m. kadar daha devam ettiği ve ikinci bir burç daha yaptığı görüldü. Bu duvar temiz yonulmuş kare taşlardandır. Kazıdan önce toprak üzerindeki taş yığını gibi görülen kale duvarı kütlesinin, bulunan duvarın üzerindeki toprağa temelsiz bir şekilde inşa edildiği anlaşıldı, (Resim : 4).

Güneydeki kazılarda ise birbiri ile bağlantısı olmayan üç ayrı yapı izine tesadüf edildi. En altta çok muntazam temiz yonu taşlardan 60-70 cm. yüksekliğindeki duvarlar mahiyeti anlaşılmaz şekilde öne arkaya, sağa sola gitmektedir. Bunun üzerinde ise bazıları temiz yonu taştan bazıları kaba taşlardan kule biçimi yapılar bulunmaktadır, (Reşim : 5).

Erzurum şehrinin içindeki kale suru ve burçları izlerine ve eski resimlerine bakarsak medresemizin olduğu kısımda kale duvarlarının iki sıra halinde olduğu görülür. Bulduğumuz bu burç kalıntısı da bu resim ve ipuçlarını doğrulamaktadır. (Resim : 6 ve 7).

Üçüncü yapı izi ise yazımızın başında değindiğimiz toprak üstünde görülen kalın kütlevî taş yığınlarıdır. Bu kalın ve kaba taşlardan yapılan sur izleri daha önce bahsettiğimiz yapılar grubundan teknik ve şekil olarak çok farklıdır.

Foto 2 — Güneydeki kaba topraklar ve temizlenen kum

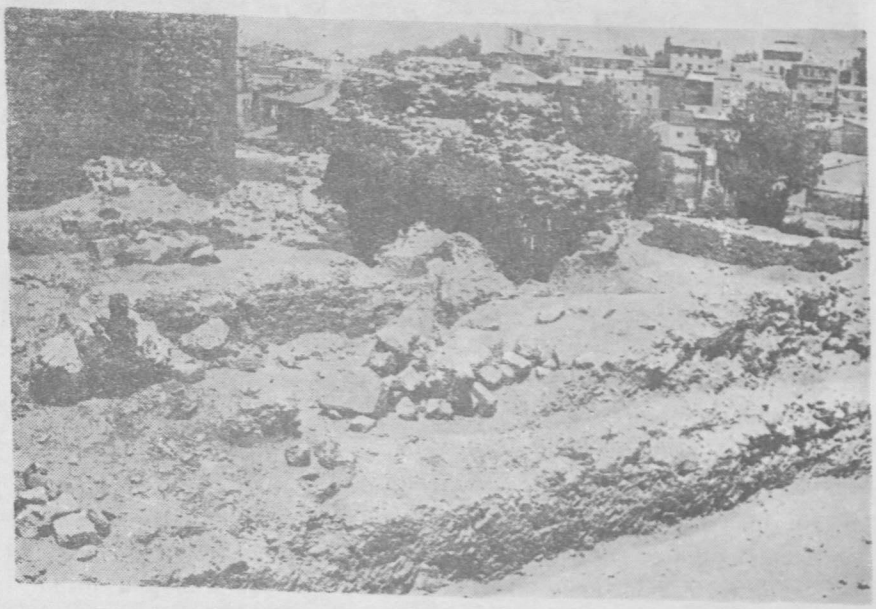

Foto 4 — Güneyde yapılan kaba hafriyattan sonra sahanın görünüşü

Foto 3 — Doğu bahçesinin toprakları arasında bulunan gülleler

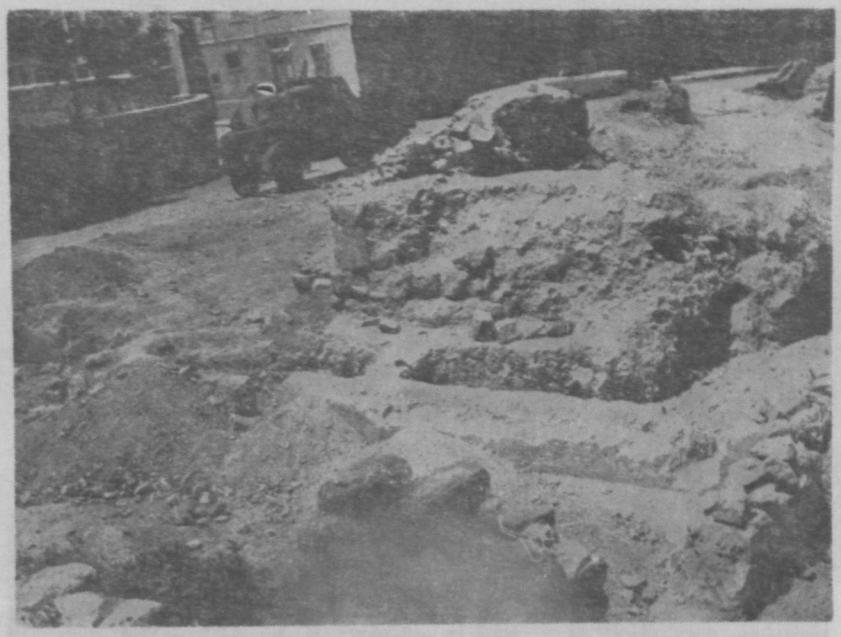

Foto 5 — Güney-batı köşede çıkan temeller

Yine medresenin arkasında güney batı kısmında diğer araştırma alanlarına göre daha fazla ve daha derli toplu duvar gurupları ile karşılaşıldı. Kare ve dikdörtgene benzeyen odalar, iri kapak taşları ve 25 cm. çaplarında yuvarlak taş dikmeler buranın hamam olabileceğini hatırlattı. Bu kısımdaki duvar izlerinden hamam çevresinde çok onarım yapıldığı fazla tahrip edildiği belli olmaktadır. Bulunan hamam, medreseden batıya doğru yola uzadığından daha fazla genişleme imkânı olmadı, (Şekil : 1)

İlk onbeş günde yapılan bu yüzeysel hafriyat sonunda zamanla dökülmüş bulunan toprak, çöp ve taş yığınları temizlenip medresenin doğusu, kuzeydeki düzlük seviyesine, medresenin güneyide batısından geçen yol seviyesine kadar indirilmiş oldu.

Buraya kadar yapılan hafriyat sırasında gülle ve topmermilerinden başka kenarları kırılmış yeşil bir kâse, iki lüle parçası, beş kadarda tek renkli kırık çiniler bulundu.

Hafriyatın İkinci Aşaması :

Kaba Hafriyat adını verdiğimiz çöp, taş ve toprakların atılmasından sonra kazma ve kürekle 15 gün süren ikinci kısım çalışmalarına başlanıldı.

Önce altı ayrı yerde sondajlar yapıldı. İnebileceğimiz derinlikler araştırılıdı, (Şekil : 1).

İlk sondajımız kümbetin kaidesinin güney doğu köşesinde yapıldı. İki metre derinliğe inildi. Toprak çok karışık idi. İrili ufaklı taş, toprak, kemikler, çanak, çömlek parçaları, beş on kırık çini parçası ve yüzlerce irili ufaklı mermer kırıkları çıktı. Zamanla sağdan soldan toplanan çöplerin kümbet çevresine atılarak buranın seviyesinin yükseltildiği anlaşıldı. Mermer kırıklarının burada bulunuşunun sebebi ise kümbetin stalaktidli mermer kapısının sökülmesi sırasında biriken mermer kırıkları buraya atılmasıdır. Aynı mermer kırıkları kümbet çevresinde bolca bulunmuştur.

Bu çöp ve toprak yığını arasında kalan kümbet kaidesi üstten toprak derinliklerine doğru 40-60 cm. yüksekliklerinde üç taş sırası yaptıktan sonra 5 cm. lik kademelerle üç taş sırası daha görülmektedir, (Şekil : 2).

İkinci sondajımız güneyde temiz yonu taş duvar izlerinin olduğu ve bir duvar uzantısının iki metre ilersinde yapıldı. Taş-

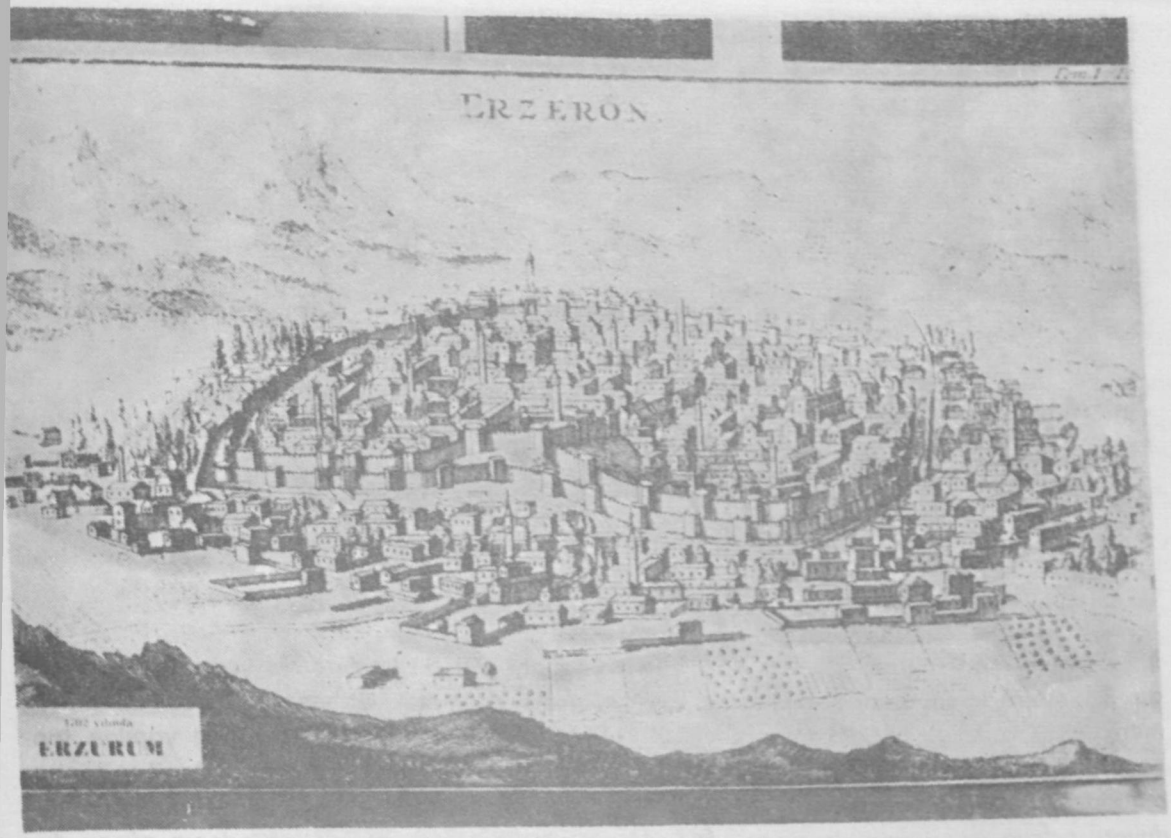

Foto 6 ve 7 — Hatuniye'nin en eski resimlerden görünüşü

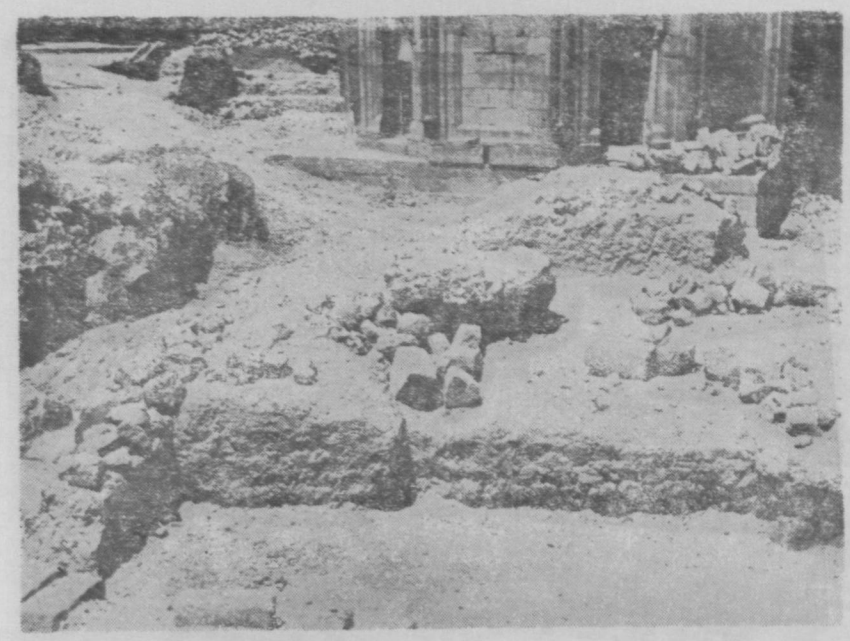

Foto 8 — Türbe civarının hafriyat sırasında görünüşü

lı ve kumlu olan toprak çok zor kazılıyordu. Bir metre kadar derine inilmesine rağmen duvar izine veya başka bir şeye tesadüf edemedik. Bunun üzerine sondajı burada keserek, duvar izlerini takip edip duvarı ortaya çıkarmaya başladık. Duvar çok muntazam olarak doğu batı istikametinde uzuyor. Bazı yerlerde güneye doğru aynı kalınlıkta kısa çıkıntılar yapıyor. Duvar boyunca iki yerde kapı girişi vardır. Birinci giriş duvar tahrip edilerek, açılmış bir eşik teşekkül ettirilip bırakılmış, gayri muntazam bir görünüşü vardır. İkinci giriş ise bir kapının biraz ilerisinde ve çok muntazamdır. Kapı çerçeve çıkıntıları, eşik keskin hatları ile hemen belli olmaktadır. Bu giriş duvarlar örülürken yapılmış orjinal bir giriştir, (Resim : 8).

Üçüncü sondajımızda güney doğuda muntazam kale duvarı temellerinin olduğu yerde yapıldı. Sondajımız ilk 40 cm derinliğine kadar taş ve toprak karışık olarak görüldü. 40 cm. den sonra tek renk toprak başladı. Hiç bir taş ve başka şeylere rastlanmadan devam etti. Bu toprak medresenin içinde 6. sondajımızın yapıldığı yerde ve çevresinde bolca vardır. Ana toprakdır.

Dördüncü Sondaj ise yine güneydoğu da medresenin uzantısı oda olacağı sanılan yerde yapıldı. 75 cm. inildiğinde subasman gibi dizilmiş temiz yonu taş kademesine rastlandı. Subasman sırası iki duvarda görülmektedir. Oda içinde yapılan toprak temizleme işlemi sonunda 7 × 7 ebadında bir oda ortaya çıktı. Odanın üç duvarının temeli derin iken odanın güney duvarının temeli çok yukarıda kaldı. Oda da bolca kemik, taş ve kare döşeme tuğla parçaları bulundu.

Beşinci sondaj medresenin batısındaki uzantılardan başlayarak güneye ve daha batıya uzayan hamam izleri üzerinde yapıldı. Hamam izleri medresenin hemen yanındaki yolun altına doğru ilerlediği için hamamın tamamını ortaya çıkarmak mümkün olmadı Hafriyat sırasında toprağın ve taş, çini, çanak, çömlek parçalarının siyah ve yanık olmasından bu kısmın hamamın külhan ve cehennemliklerle ilgisi olacağını düşündük. Ancak buradaki yanık çöplerin ve toprağın sonradan atılmış olabileceği veya buranın karıştırılmış olmasıda mümkündür. Hamama ait en önemli kalıntı, pis suların gitmesine mahsus döşeme altı ve döşeme taşlarını yukarıda tutan taş dikmeleridir. Burada küçük buluntu olarak bir lüle, bir yağdanlık, bir tane Osmanlı devri sonlarına ait kırılmış yeşil kâse altı ve açık mavi minare çinileri bulundu.

Foto 9 — Bulunan su taksimatı

Foto 11 — Hafriyatın sonu havuzun görünüşü

Foto 12 — Koç kabartmalarının bulunduğu taş

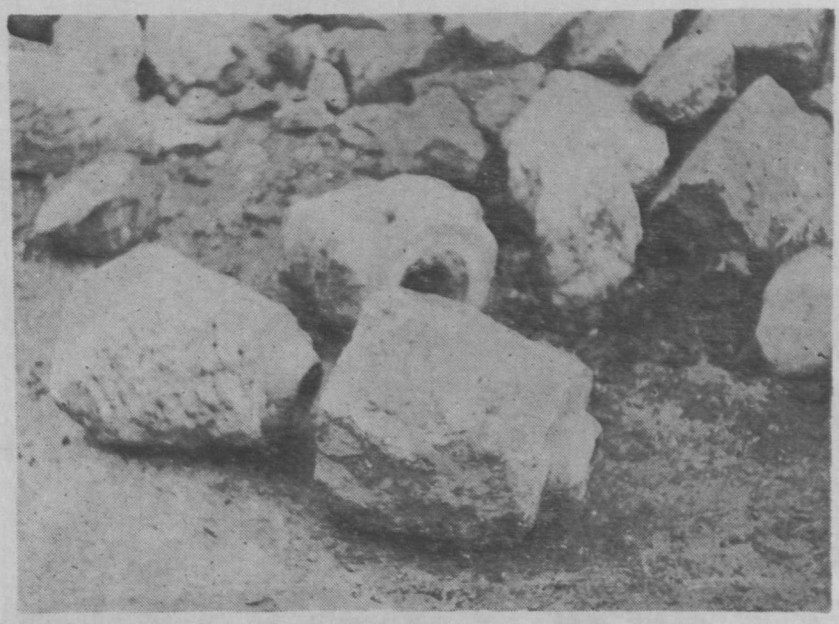

Foto 10 — İç avluda bulunan taş kanallar

Hamam kalıntısının 30 m. güneyinde ve ikinci sondajımızın batı istikâmetinde uzayan duvar kalıntısının sonunda tesadüf edilen dört su kanalı ile yerinden oynatılmış taştan su taksimatı üzerinde durulması gerekli hususlardan birisi olmaktadır. Su kanalları batı ve güney batı yönlerinden kümbete doğru yönlendirilmiştir. (Kümbete 25 m. mesafede kesilip sonra ne tarafa yöneldiği tesbit edilemedi) Medresenin arkasında güney batıdaki ikinci burç kalıntımız çevresinde biter. Kanallarla ilgisi olabilecek taksimat 35 × 62 cm. ebadında olup, üzerinde dört su yolu vardır. Taş su taksimatı üzerinde yarım daire şeklinde olan su yolları üzerinde kireç harç ve kiremit kırıklıkları bulunmaktadır. Bu taksimat taşına kanalların biri ile gelen su diğer üç yoldan yapılara veya çeşmelere dağıtılmaktadır, (Resim : 9).

Bu kısımda işlenmemiş vaziyette çok iri bir sütun başlığı ile, birde üzerinde karşılıklı iki koç'un bulunduğu taş kabarma ele geçti, (Resim : 12).

Altıncı sondaj medresenin iç avlusunda yapıldı. Tonozla tonoz yakınındaki kemer altında bol bol çini ve mermer kırıklarının bulunduğu yerde 10 gün kadar moloz ve toprak temizleme işlemi ile birlikte birde sondaj yaptık. Toprak ve molozları temizlenirken bolca beyaz mermer kırıkları alçı parçaları ve alçı üzerinde şekillendirilmiş çiniler ve iki küçük gülle ile üç tane top mermisi ele geçti. Birikinti olan bu molozlar temizlendikten sonra koyu kahverengi ve 3. sondajımızın toprağının aynısı başladı. Daha fazla derine inilmeye lüzum görmeyip, güneye doğru bir metrelik genişleme yaptık. Tonozla kemer arasında kalan boşlukta iri taş kanallara tesadüf ettik, (Resim : 10).

Taş kanalların su nakli için mi yoksa helâ kanalımı olduğunu araştırmamız mümkün olmadı. Yüzeysel bir tahmin cihetine gitmedik. Medresenin doğu ve batı revakları arasındaki avlu boyunca devam eden kanalların hamam tarafındaki (Batı) seviyesi daha yukarıda idi. Yani batıdan doğuya doğru akış olacak şekilde döşeli idi.

Kemerden kümbete kadarki moloz temizleme işlemi başkaca küçük buluntu vermedi. Kemere ait beş işlemeli taş ve köşe taşları ile avlunun tam ortasında küçük bir havuz kalıntısına tesadüf edildi. Havuzun ortasında parçalanmış balık heykeli parçaları bulunmakta idi, (Resim: 11).

SONUÇ :

Araştırma hafriyatımızın sonunda çözümü kolay restorasyon meseleleri ile çö-

zümü çok zor arkeolojik ve mimarî problemler ortaya çıkmıştır (Plâna bakınız).

Medresenin güney doğu, güney ve güney batısında ortaya çıkan yarım yapıların ne gaye için yapıldığının anlaşılması uzun zaman alacağa benzemektedir. Bu yarım yapıların, üzerine inşa edilen yuvarlak plânlı kule'erle ilgisi yoktur. Çünkü malzeme ve teknik olarak farlılık göstermektedir. Daha geç bir devirde yapıldığı anlaşılan kulelerin bu yarım yapılar üzerine oturtulması kulelere sağlam bir temel olarak düşünülmesinden ileri gelmektedir. Tarihin her devrinde böyle eski ve sağlam yapı temellerinden faydalanıldığını, özellikle temel olarak kullanıldığını gösterir pek çok arkeolojik örnekler bulunmaktadır. Hatta hafriyatını yaptığımız Hatuniye Medresesinin doğu duvarı bile, kale ve sur duvarı olarak kullanılırken sonradan inşa edilen medrese bu duvara bitiştirilerek iş, zaman, malzeme istifadesine gidilmiştir.

Bu yarım yapılarla ilgili şöyle bir fikir daha akla gelebilir. Medrese inşaatı bitipde süsleme işine başlandığında güneydeki boş alanada bazı binalar yapılması düşünülmüş ve bu düşüncenin uygulamasına geçildikten sonra patlak veren olaylar yüzünden inşa yarım kalmış bitirilememiş olabilir. Bilindiği gibi giriş portalinin solundak bitki ve kartal kabartmaları ile içerdeki bazı sütunlardak işlemeler tamamlanamadan bırakılmıştır.

Bu yarım yapılarla medresenin temelleri arasında iki metreye yaklaşan kod farkı bulunmaktadır. Hatta medresenin güney bitişiğinde 4. sondajımızın yapıldığı yerde bile temeller ile medrese temelleri arasında kod farkı bulunmaktadır. Buradaki subasmanda yukarda olup duvarların ikisini dolaşmakta ve subasmanlardan sonra temel bitmektedir. Bu durumda kalenin sağlam durumdaki duvarına yaslandığı düşünülerek fazla derin temele gerek görülmemiş veya sonradan ilâve yapılıp, seviye yukarda tutulmuş 50-60 cm. temelle yetinilmiştir.

Medresenin ve türbenin 2. katlarında ise alt kat tonozları belli olmakta idi. Medresedeki tonoz taş çıkıntılarını kaybetmek, yok etmek kolay olmakta ama türbedeki bu belirtileri yok etmek bazı meseleler ortaya çıkarmaktadır. Türbenin tam ortasındaki yüksekliğe göre her yerini aynı seviyeye getirirsek türbenin içini çepeçevre dolaşan mermer kaplamalar dolgunun içinde kalmaktadır. Tonoz taşlarının bazı çıkıntılarını tasfiye etmek ise orjinalinden uzaklaşmak olmaktadır.

Hafriyat sırasında ortaya çıkan en önemli problem, bulunan çiniler oldu. Türbe yanındaki sondajda çok küçük çini kırıkları ile hamam kalıntılarının arasından çıkarılan yanık dolgu topraklar içinde bulunan çiniler buraya sonradan atılmış işe yaramayan kırıklardır. Ancak medresenin iç avlusunda tonoz başlangıcında bulunan alçı üzerine dekore edilerek yapıştırılmış çiniler buraya hangi gaye için getirilmiştir? Medresenin bazı yerlerinde çini süslemeler mi vardı?

Müze olarak kullanıldığı yıllarda ihmal sonucumu oraya-buraya düşmüş, sonradan burada unutulmuş zamanla toprak ve molozlar altında kalmış olabilir.

Medresede eyvanlar, kemer ve tonozda yaptığım araştırmalarda çinileri yerleştirmeye mahsus yuvalar, oyuklar, alçı izleri veya çini izleri göremedim. Kanımca bu alçı üzerine yapıştırılmış çinilerin medrese ile bir ilgisi yoktur veya başlangıçta çinilerin parça parça minareler için getirtildiği ve minarelerin çinilenmesi bittikten sonra bunların arttığı düşünülebilir. Ustalardan biride bunları dinlenme sırasında gayesiz olarak bir araya getirmiş olabilir.

Ayrıca şu fikirde akla gelebilir. Medrese için örnek olarak getirilmiş fakat kullanmak için fırsat bulunamamış olabilir.

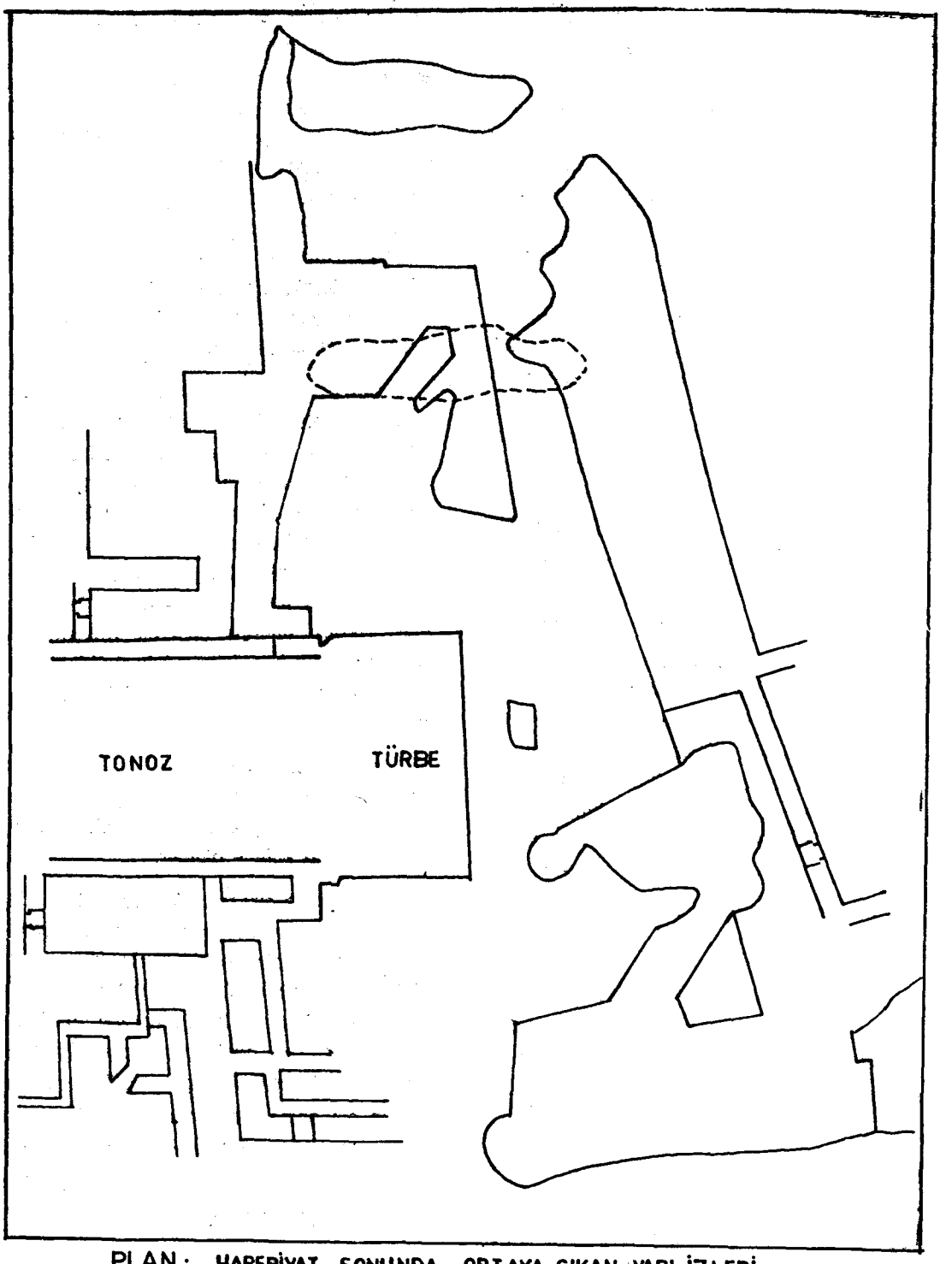

PLAN: HARFRİYAT SONUNDA ORTAYA ÇIKAN YAPI İZLERİ

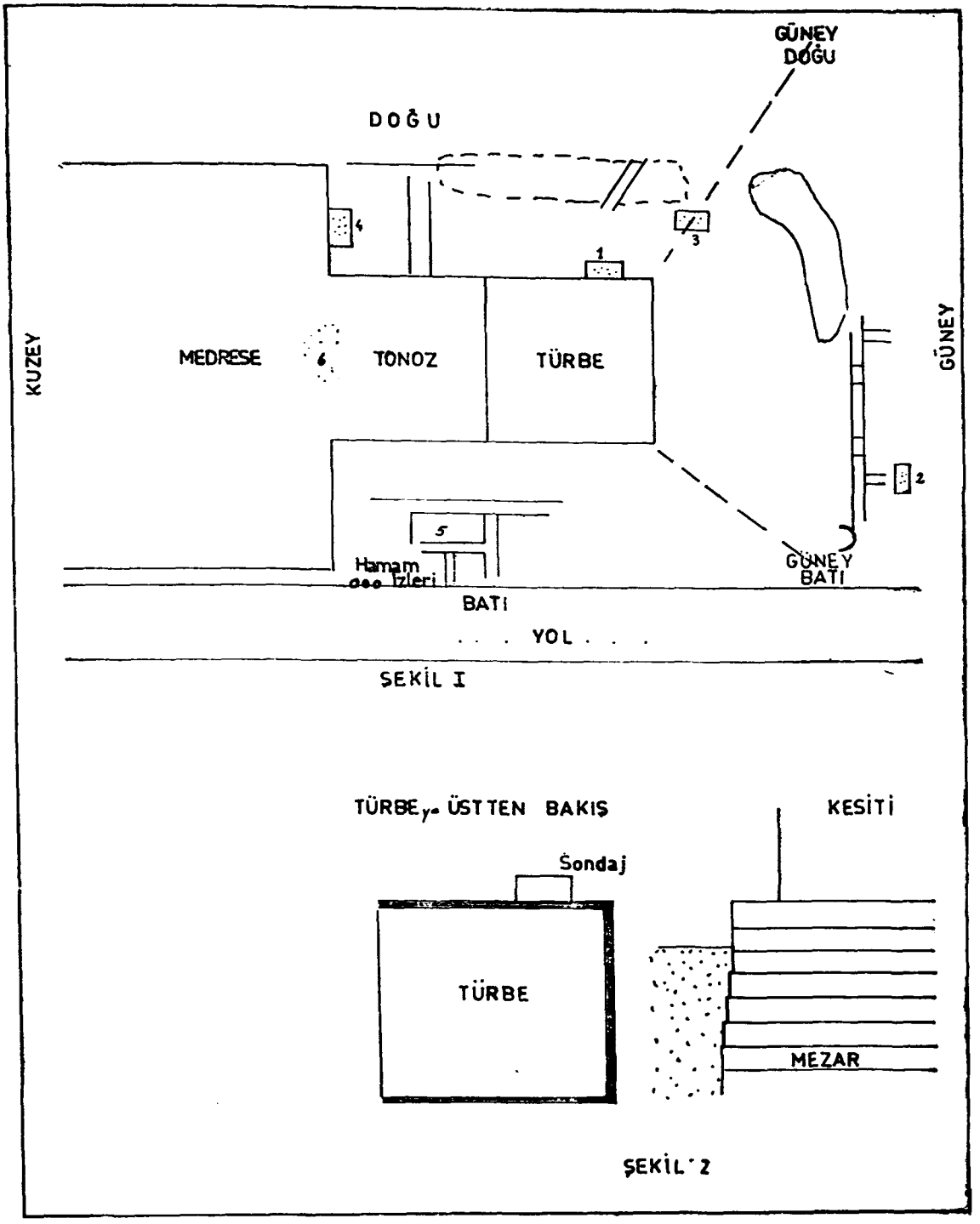

ŞEKİL I

ŞEKİL 2

ZÂVİYELER

(Dinî, Sosyal ve Kültürel tarih açısından bir deneme)

AHMET YAŞAR OCAK

GİRİŞ

İslâm âleminde zâviyelerin doğuşu konusu, tasavvuf akımının başlangıcı konusu ile paralellik arzeder. Hicrî II. yüzyılın (M. VIII.) sonlarıyla H. III. yüzyılın (M. IX.) başlarından itibaren İslâm âleminde gelişmeye başlayan tasavvuf akımıyla birlikte, o zamana kadar yalnız Budizm, Yahûdîlik ve Hıristiyanlık gibi mistik bir düşünüş ve yaşayış biçimi ortaya koyan dinlerin yayıldığı alanlarda görülen bir müessesenin, müslümanlığın yayıldığı alanlarda da ortaya çıktığı müşâhede olunur. İçinde belli bir tasavvuf görüşünü paylaşan ve "şeyh" adı verilen dînî bir otoritenin başkanlığında bunun uygulamasını yapan kimselerin bir arada yaşadıkları bu müesseselerin ilk defa nerde ve ne zaman görüldüğüne dair bugün için kesin bir şey bilinmemektedir. Ancak hicrî II. (M. VIII.) yüzyılın sonlarında vefat etmiş olup ilk olarak "sûfî" ünvanını aldığı bildirilen Kûfe'li Ebû Hâşim Osman b. Şerik'in Şam yakınlarında Remle denilen yerde ilk zâviyeyi kurduğu gelenek halinde kabul edilir[1]. Kaynaklarda, o devre gelinceye kadar tasavvuf ehlinin belli ve özel bir yerde bir arada yaşadıklarına ait hemen hiç bir kayda rastlanmıyor. Sadece zaman zaman evlerinde toplanıp sohbetlerde ve müşterek ibâdetlerde bulundukları biliniyor. Aslında Ebû Hâşim tarafından Remle'de ilk zâviyinin kurulduğunu nakleden rivayetin gerçeği ne derece yansıttığını tesbit etmek mümkün olmamakla beraber, söz konusu zâviyenin Şam dolayları gibi eski devirlerden beri Hıristiyan ve Yahudi mistiklerinin ve manastırlarının yaygın bulunduğu bir bölgede kurulmuş olması bir bakıma dikkat çekicidir[2]. Bu itibarla o zamana kadar mevcut olmayan veya olmadığı rivayet edilen bu müessesenin tamamiyle olmasa bile bazı yönlerde bu manastırlardan etkilendiği akla gelebilir. Nitekim *Nefehât'ül-Üns*'deki hikâye bu noktayı düşündürecek niteliktedir[3].

1. Msl. bk. Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehât'ül-Üns*, İstanbul 1270, s. 83.
2. Suriye ve özellikle Şam dolayları çok eskiden beri ve İslâmî devirde, Saint Aninas, Saint Dacius, Saint Jean ve Saint Julien gibi hıristiyan mistikleri ve bunların müridlerinin yaşadığı manastırlarla dolu idi.

Ne olursa olsun, ilk olarak Remle'de ortaya çıktığı bildirilen zaviyelerini tasavvuf akımlarının yayılışıyla paralel olarak çabucak gelişip yaygınlaştıkları görülmektedir. IX. yüzyıldan itibaren Bâyezıd-i Bistâmî (874) Sehl-i Tüsterî (896), Cüneyd-i Bağdâdî (910) v.s. gibi ilk büyük temsilcileriyle artık mektepleşmeye başlayan İslâm tasavvufu, İmam Gazzâlî (1111) den sonra tam bir tefekkür sistemi haline gelerek bir taraftan Mısır üzerinden Mağrip (Fas, Cezayir, Tunus) ülkelerine doğru ilerlerken, diğer bir koldan da İran üzerinden Hârzem ve Mâverâünnehr'e intikal etti. Aslında bu müesseselerin süratle yayılmasında tabiatiyle siyasî ve rûhî bir takım sebeplerin bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Abbasî halifelerinin maddî ve mânevi nüfuzlarının sarsıldığı XI-XIII. yüzyıllarda, çeşitli bölgelerde bağımsızlık kazanmak maksadıyla bir kısım mahallî emirlerin harekete geçtikleri bilinmektedir. Bunlar çoğu defa kendilerine dînî bir dayanak aramak zorunda bulunduklarından, halk üzerinde büyük bir nüfûza sahip olan şeyhlere zâviyeler, hânikahlar açıyorlardı. Haçlı Seferleri sırasında devamlı maddî ve mânevî felâketlere uğrayan ahali de muhtaç olduğu sükûnu ve huzûru bu müesseselerde arıyor ve buluyordu[4]. Bundan başka büyük servetler kazanan zenginler hükümdarların hışmından korunmak için bir takım zâviyeler açarak buralara zengin vakıflar tahsis ediyorlar ve bunların idaresini evlâtlarına bırakmak suretiyle servetlerinin âileleri içinde kalmasını temin ediyorlardı[5]. Bütün bunlara ilâve olarak dînî duyguların oynadığı rolü de belirtmek gerekir. İşte sayılan bu ve benzeri çeşitli âmillerin etkisiyle IX-XIII. yüzyıllarda bütün İslâm ülkeleri zâviye ve hanikahlarla dolup taşmaya başlamıştı.

I — ZÂVİYE TERİMİ VE KAYNAKLAR:

Esas konumuz olan Anadolu ile öteki İslâm ülkelerindeki zâviyelere geçmeden önce *"zâviye"* زاويه teriminin tarih kaynaklarında nasıl ve ne gibi anlamlar ifade ettiğini mümkün olduğu kadar gözden geçirmekte fayda vardır

Tarihî metinler incelendiği zaman genellikle XIV-XV. yüzyıla kadar olanlarda, şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri belli bir müesseseyi ifade için zaman ve mekâna göre değişik terimlerin kullanıldığı müşahede olunur. Bunlardan en en çok geçeni olan *"zâviye"*nin yanında, *"ribat"* رباط *"hângâh"* veya *"hânikah"* خانقاه ـ خانكاه[6], *"buk'a"* بقعه *"savmaa"* صومعه, *"düveyre"* دويره, *"medrese"* مدرسه terimlerine de rastlanır. XIV-XV. yüzyıldan itibaren ise, yine *"zâviye"* kelimesiyle birlikte bu defa seyrek olarak *"hânigâh"* ve en çok da *"imâret"* عمارت, *'tekke-tekye'* تكيه[7], *"dergâh"* درگاه ve *"âsitâne"* آستانه terimlerine rastlanır. Bütün bu sayılardan *"düveyre"* ve *"savmaa"* terimleri en çok Arap ülkelerinde kullanılmış olup aynı zamanda hıristiyan manastırları (couvent-monastère-ermitage) için de söyleniyordu. *"Ribat"* ilk devirlerde sınır boylarında, cihad ve gazâ için gönüllü savaşan gâzilerin yaşadıkları müstahkem mevkilere denmekte iken zamanla bunlar tasavvufî bir niteliğe bürünüp zâviye haline gelmiş, çok daha sonraları ise sadece kervansaray oluvermiştir[8].

---

3. Bk. s. 86. *Nefehât'ül-Üns*'teki bu rivayete göre bölgenin hıristiyan hükümdarı bir gün ormanda dolaşırken Ebû Hâşim'e rastlar ve ona kendinin ve arkadaşlarının toplanabilecekleri bir yerleri olup olmadığını sorar. Menfi cevap alan hükümdar, böyle bir yere ihtiyaçları olduğunu söyliyerek onlara bir bina yaptıracağını bildirir. Ebû Hâşim'in zâviyesi bu şekilde kurulmuş olur.

4. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966, 2. bs., s. 167 v.d.

5. C. Zeydan, *Medenyet-i İslâmiye Tarihi*. trc. Z. Meğamız, İstanbul 1329, III/397 v.d. Aynı âmillerin Osmanlıların ilk dönemlerinde de belireceği ilerde görülecektir.

6. Aslı farsça "Hângâh" خانكاه olan bu kelime arapçaya "Hânikah" خانقاه (çoğulu Havânık خوانق şeklinde geçmiştir.

7. Arapça olan bu kelimenin aslı "Tekiyye" تكيه olup dayanılacak, oturulacak yer anlamına gelmekle berâber Türkiye türkçesinde "Tekke" تكه olmuştur.

XII. yüzyıl sonlarıyla XIII. yüzyıl başlarında Mısır ve Sûriye'yi dolaşan seyyah İbn Cübeyr, buralarda rastladığı zâviyelerin *"medrese"* diye de adlandırıldığını[9], bir çeşit büyük zâviye olan *"Hânikah"*ın Sûriye'de *"ribat"* ismiyle anıldığını söylüyerek bu binaların garip yolcuları ve dervişleri barındırdığını haber veriyor[10]. Ondan aşağı yukarı bir yüzyıl sonra aynı yerleri dolaşan Endülüslü seyyah İbn Batûta ise Irak-ı Acem'de *"medrese"* kelimesinin zâziye demek olduğunu kaydeder[11]. Ayrıca İranlı tarihçi Hindûşah-ı Nahcivânî, hemen hemen aynı devirde İran'da *"hânigâh"* diye anılan zâviyelere Bağdat ve dolaylarında *"ribat"* denildiğini ifade ediyor[12]. Salâhaddin Eyyûbi (1175-1193) nin, Mısır'da mevcut dervişlerin reisi için yaptırdığı büyük zâviyeye ise "Düveyret'üs-sûfiye دويرة الصوفيه ismi verildiği biliniyor[13].

Tarih kaynaklarındaki bu örnekleri çoğaltmak mümkündür; fakat kısaca söylemek gerekirse, Mağrip ülkeleri dahil XI-XIV. yüzyıllarda Mısır, Sûriye, Irak ve İran gibi İslâm ülkelerinde bir tasavvuf müessesesi olan zâviyelere böyle değişik adlar verilmesine rağmen en fazla *"zâviye"* teriminin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Söz konusu kaynaklarda yer alan kayıtlar, bunca değişik terime karşılık, ufak tefek önemsiz şekil ayrılıklarıyla bir tek müesseseyi anlatmakta, hatta kullanılan cümleler bu terimlerin aynı şeyi ifade ettikleri intıbaını açıkça ortaya koymaktadır.

Anadolu'ya gelince, daha Selçuklular'dan başlıyarak pek seyrek *"ribat"*, daha çok *"zâviye"* ve *"hânikah"* terimlerinin kullanıldığı anlaşılıyor[14]. Osmanlı çağında ise *"ribat"* kelimesi hemen hemen kaybolarak bu ilk sayılanlarla birlikte tarihî metinlerde ve kitabelerde *"imâret"* ve aşağı yukarı XIV. ve XV. yüzyıllardan itibaren *"tekke"*, *"dergâh"* ve *"âsitâne"* kelimelerinin yer aldığı görülüyor.

Osmanlı çağında özellikle sosyal müesseselerin en olgun çağını yaşadığı XVI. yüzyıldan başlıyarak *"hânigâh"*, *"tekke"*, *"dergâh"* ve *"âsitâne"* terimleri arasında yavaş yavaş -çoğu defa şekille, teşkilatla, büyüklük ve küçüklük ile ilgili olarak- bir takım nüansların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır[15]. Söz konusu devirden itibaren meselâ hânigâh, tarikatların merkez zaviyesi olup içinde tarikatın kurucusunun türbesi de bulunan büyük bir binayı ifade eder[16]. Oysa Orta Çağ'da bu kelime nerede ve ne büyüklükte olursa olsun genel anlamda bir zâviyeyi belirtmekteydi. XVI. yüzyıldaki bu anlamıyla meselâ Bektaşî'ler'in *"pîr evi"* dedikleri Hacı Bektaş'taki Hacı Bektaş-ı Velî zâviyesi bir hânigâhtır. *"Tekke"* (çoğulu *"tekâyâ"* تكايا) ise daha çok şehir ve kasabalarda hânigâhtan biraz küçük zâviyelere deniliyordu[17]. *"Dergâh"* ve *"âsitâne"*ye gelince, yine aynı anlama gelmekle beraber özellikle Mevlevîler'in zâviyeleri hakkında kullanılıyordu. Yalnız *"âsitâne"*, içinde Mevlevî dervişlerinin tâlim ve terbiye gördükleri *"çile"* çekerek *"dedelik"* pâyesine eriştikleri merkezî durumda olan büyük dergâh anlamına gelmekteydi[18].

---

8. F. Köprülü, "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 275. Burada ribat müessesesinin doğuşuna ve çeşitli müslüman ülkelerdeki gelişimine ait kıymetli bilgiler vardır. Ayrıca bk. Gabriel Marçais, "Ribat", *Encyclopédie de l'Islam*, I. bs.

9. Bk. *Rihle*, nşr. De Goeje, Leiden 1907, 2. bs., s. 272.

10. A. g. e., s. 245.

11. Bk. *Tuhfet'ün-Nuzzâr fi Ğarâib'il-Emsâr*, Kahire 1933, 1/148.

12. Bk. *Tecârib'us-Selef*, nşr. A. İkbal, Tahran 1313 şemsî, ss. 320-21.

13. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/239.

14. Msl. bk. İbn Bibî, *El, Evâmir'ul- Alâiye fi'l-Umûr'il-Alâiye*, nşr. faksimile A. S. Erzi, Ankara 1955, ss. 499-500.

15. *Kamûs-i Türkî* ve benzeri lûgat kitaplarında yer alan bu terimlerle ilgili açıklamalar genellikle bunların son devirlerde kazanmış oldukları anlamları yansıtmaktadır. Bu itibarla bu ifadeler bu terimleri tam anlamıyla ifade etmekten uzaktır.

16. Msl. bk. O. Nuri Ergin, *Türk şehirlerinde İmaret sistemi*, İstanbul 1939, ss. 26-27; M. Zeki Pakalın *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul 1946, I. c. "Hânikah" maddesi.

17. Msl. bk. C. Esat Arseven, *San'at Ansiklopedisi*, İstanbul 1951, "Tekke" maddesi; Pakalın, a.g.e., "Tekke" maddesi.

18. A. g. eserler, "Âsitâne" ve "Dergâh" maddeleri. Geniş bilgi için adı geçen maddelere bak,labilir.

"Zâviye" (çoğulu *"zevâyâ* زوايا) kelimesine gelince, bunun Osmanlı İmparatorluğu'nda şu üç müesseseyi kapsadığı görülmektedir:

1 — Herhangi bir tarikata ait olup içinde dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği binalar. Bu anlamıyla *"zâviye"*nin Orta Çağ İslâm ülkelerindekinden hiç bir farkı yoktur. İster şehir, kasaba ve köyde, ister dışarda yollar üzerinde olsun hepsi zâviyedir. Ancak XV. yüzyıldan itibaren şehirlerdeki âbidevî çaptaki zâviyelere *"imâret"* de denmeye başlandığı görülmektedir. Bunları yaptıranlar genellikle devlet adamlarıdır. Meselâ, Bolayır'daki Süleyman Paşa İmâreti, Edirne'deki Gâzi Mihal İmâreti böyle âbidevî çaptaki zâviyelerdir[19]. *"İmâret"*in büyük zâviyeler hakkında kullanılmasına karşılık *"zâviye"* terimi de muhtemelen XV.-XVI. yüzyıllardan başlıyarak gittikçe, köylerde ve şehirlerdeki küçük tekkeleri belirtmek için kullanılır olmuştur.

2 — Şehirlerde mescit, medrese, hamam v.s. gibi mîmârî üniteleri bir araya toplayan külliyeler için de yine *"zâviye"* terimi kullanılmaktaydı ki bunlara aynı zamanda *"imâret"* denildiği oluyor ve içlerinde misafir yolcular ağırlanıyordu[20].

3 — Geçitlerde, derbendlerde ve yol üzerlerinde yolculara bir sığınak niteliğinde olup yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlıyan ufak misafirhânelere de yine *"zâviye"* adı verilmekteydi. bunların başlangıçta tasavvufî hüviyete sahip oldukları halde zamanla bunu kaybederek sadece birer misafirhâne durumuna geçen zâviyeler olduğu düşünülebilir.

İşte burada söz konusu edilecek olan zâviyeler daha çok dînî bir hüviyet taşıyan müesseselerdir.

II — ÇEŞİTLİ İSLAM ÜLKELERİNDE ZÂVİYELER :

A) Mağrip ülkelerinde :

İmam Gazzâlî mektebine mensup Ahmet b. el-Arîf (1141) ve Ebû Medyen Şuayb (1194) gibi büyük şeyhlerin, İbn Kasiyy (1151) gibi Mağrip tasavvufuna damgasını vurmuş şahsiyetlerin ve bunların haleflerinin Kuzey Afrika'da birçok zâviyeleri vardı[21]. Çeşitli mıntıkalarda, hatta kıyıda köşede kalmış köylerde bile daha XI. yüzyıldan itibaren açılan bu zâviyeler büyük bir bağlılıkla Sünnîlik çerçevesinde din ve tasavvuf alanındaki eğitimlerini sürdürüyor, geniş halk kitlelerinin güvenini kazanarak onları kendilerine çekiyorlardı. Kuzey Afrika'da müslümanlığın en ücrâ köylere, çöl mıntıkalarının ta içlerine kadar yayılmasında birinci rolü bu müesseseler oynamışlardı[22]. Bu zâviyeler, içinde sadece tasavvufî bir hayat sürdürülen bir yer olmaktan uzak olup aynı zamanda dînî tedrisat yapılan kolej veya medrese niteliğini göstermekteydi[23]. Bu zâviyelerden bir kısmı XI. yüzyıla kadar İspanyollar'a ve Portekizliler'e karşı yapılan savaşlarda, askerî bir hüviyete sahip ribatlar olup bu yüzyıldan itibaren *"râbıta"* adı altında *"zâviye"* durumuna gelmişler, içinde inzivâya çekilen bir şeyhin ve müridlerinin yaşadığı ve yolcuların misafir edildiği binalar olmuşlardı[24]. Böylece Tasavvufun iyice hâkim duruma yükseldiği bu XI.-XII. yüzyıllardan itibaren ribatın artık zâviyeden başka bir şey olmadığı anlaşılıyor.

Mağrip ülkelerindeki ilk zâviyelerin aslında bir inzivâ yeri olmakla birlikte, halkı cezbedecek dînî-tasavvufî bir faaliyet merkezi durumunu kazanmak maksadını güt-

19. Bu zâviye-imâretler için bk. *Türk şehirlerinde imâret sistemi*, ss. 3-26; Semavi Eyice, "Zâviyeler ve zâviyeli camiler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1963), ss. 3-31.

20. E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mimarîsinin ilk devri*, İstanbul 1966, ss. 87-88, 535.

21. Alfred Bel, *La Religion Musulmane en Berbérie*, Paris 1938, s. 348.

22. A.g.e., ss. 355-356, 335-366. Burada yazar, Kuzey Afrika'da zâviyelerin müslümanlığın yayılışında oynadıkları rolü açıklamakta ve ilgi çeken bilgiler vermektedir. Eserde ayrıca geniş bir bibliyoğrafya da vardır.

23. E. Lévi-Provençal, "Zawiya", EII,

24. A. g. m., a. y.; G. Marçais, "Ribat" F. Köprülü "Ribat", ss. 263, 270. Köprülü ribatlar,n zâviye hüviyetini alışını Mağrip'te cihad ruhunun zayıflamasıyla açıklamaktadır.

tükleri söylenebilir[25]. XIII ve XIV. yüzyıllarda ise buraların gezgin dervişler ve diğer yolcular için bedava konaklama yeri halini aldıkları, Tlemsen'li bir edip olan İbn Merzuk'un "Bizce müsellemdir ki Mağtip'te zâviyeler gelip geçenleri barındırmağa ve seyyahları yedirip içirmeğe mahsus yerlerdir" biçimindeki ifadelerinden anlaşılıyor[26]. Daha sonraki yüzyıllarda, önceleri sırf tarikat erbabı için yapılan zâviyelerin, merkezî iktidarın etki ve nüfuzundan uzak yerlerdeki ahali üzerinde doğrudan doğruya siyasî bir nüfûz kazandıkları müşahede edilmiş bulunmaktadır[27].

B) Orta-Doğu İslâm ülkelerinde :

Mısır'da Sûriye emîrliklerinde ve Irak Abbâsî halifeliğinde zâviyelerin Mağrip'te olduğu gibi bir iskân faaliyeti ile ilgili olmaktan çok, tasavvuf akımının gelişmesi ve teşkilâtlanması ile alakalı olduğu söylenebilir. Söz konusu ülkelerdeki zâviyeler hakkında XII.-XIV. ve hatta XV. yüzyıllara ait kroniklerde ve İbn Cübeyr, İbn Batûta gibi Arap seyyahlarının eserlerinde oldukça geniş ve aydınlatıcı bilgiler bulmak mümkün olmaktadır. Özellikle adı geçen iki seyyah yolculukları boyunca devamlı zâviyelerde konakladıkları için bazan çok canlı tasvirler bırakmışlardır.

Mısır'da Salâhaddin Eyyûbî devrinde (1175-1193) çeşitli mıntıkalarda faaliyet göstermekte olan zâviyelerin, Kahire'de *"Düveyret'üs-sûfiyye"* denilen merkezî bir hânikah (büyük zâviye) a bağlandığı söylenmişti. Buranın başkanlığına tayin olunan zat *"Şeyh'uş-şüyûh"* unvanını taşımakta ve diğer zâviye şeyhlerinin en üst makamını teşkil etmekte idi[28]. Mısır'daki zâviyelerin her birine büyük ve zengin vakıflar tahsis edilmiş olup bu zâviyelerin önemli bir kısmı büyük ve teşkilatlı binalardan meydana gelmekteydi. Makrîzî 706/1306-7 da Baybars Hânikahı adını taşıyan zâviyede 400, Siryâkus Hânikahı'nda ise 100 kadar dervişin barınmakta olduğunu haber veriyor ve bunların bütün masraflarının zengin vakıflardan karşılandığını ekliyor[29]. XIV. yüzyılın ortalarında Mısırı ziyaret eden İbn Batûta, çeşitli zâviyeleri dolaşmış, bu arada adı geçen Siryakus Zâviyesi'ni de görmüştür. El-Melik'ün-Nâsır Kalavun (öl. 1290) tarafından Kahire'nin dışına yaptırılan bu zâviyenin büyüklüğünden, mîmarîsindeki ihtişam ve süslemelerinin güzelliğinden hayranlıkla bahseden seyyah, Doğu İslam ülkelerinde bu zâviyenin bir eşinin daha bulunmadığını yazar[30].

İskenderiye'de Şeyh Ebû Abdullah el-Mürşidî'nin zâviyesinde ünlü Memlûk emîrlerinden Seyfüddîn Beğmelik ile karşılaşan İbn Batûta, onun şeyhe çok hürmet gösterdiğini bildirir ve kendisiyle birlikte yemek yediğini hikâye eder[31]. Seyyah Dimyat'ta, şehirden biraz dışarda, Kalenderîler'e ait bir zâviyede kalmış, buranın şeyhi Fethullah Tanrıverdi'nin kerametlerini dinlemiştir ki, Kalenderîler'in saç ve sakallarını, bıyıklarını tıraş ettiklerini hayretle anlatır[32].

Ayrıca Ahmim'de Şeyh Ebu'l-Abbas'ın zâviyesini de ziyaret eden seyyah burada onun babasına ait bir türbenin bulunduğunu, dervişlerin her Cuma günü namazdan sonra zâviyede toplanıp ikindi vaktine kadar zikir yaptıklarını ve bu zikir meclislerine şehrin ileri gelenlerinin katıldığını ha-

25. Lévi-Provençal, a.g.m.

26. *El-Müsned'üs-Sahih'e* dayanarak Lévi-Provençal, a. ye.

27. A. g. m., a. ye. Bu zâviyelerin her biri batılı sanat tarihçileri ve din tarihçileri tarafından çeşitli araştırmalara konu edilmiştir. Bunlar arasında şunlar sayılabilir: G. Salomon. "Confréries et zaouyas de Tanger", *Arch. Mar.*, XXI (1905), ss. 100-114; P. Marty, "Les zaouyas marocaines et le Makhzen", REI, III (1929), ss. 575-600; G. Drague, "Esquisse d'histoire religieuse du Maroc: Confréries et zaouias". *Cah. Rfr. Asie.* II (1950). ss. 1-332. Özellikle bu sonuncusu Fas zâviyelerinin dinî yönlerine dair oldukça geniş bilgiler vermektedir.

28. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, I/239.

29. Makrizi, *al-Hitat*, nşr. Gaston Wiet, Paris 1927, IV/108.

30. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/32.

31. A. g.e., s. 20.

32. A. g.e., a. ye.

ber verir[33]. Daha sonra Lübnan'a geçen İbn Batûta, Cebele'de ünlü mutasavvıf İbrahim b. Edhem (783-?) in türbesinin bulunduğu zâviyeyi görmüştür. Onun anlatışına göre, buraya uğrayan yolculara bedava yemek verilmektedir. O sırada başında şeyh olarak İbrahim b. El-Cumhî adında birinin bulunduğu bu zâviye, Şaban ayının ortalarından itibaren bütün civar halkın ziyaretine sahne olmakta ve gelenler üç gün kalmaktadırlar[34].

Sûriye zâviyelerine gelince, XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın başlarında burasını dolaşan İbn Cübeyr ilgi çekici bilgiler veriyor. Sûriye'de zâviyelere *"Hânikah"* dendiğini bildirdikten sonra, her birinin süslü saraylara benzediğini, adeta yeryüzü cennetini andıracak kadar konfor ve rahatlığı sağlanmış binalar olduğunu anlatıyor. Ona göre buralarda yaşayan "sûfî tâifesi" sanki o diyarların emîrleri gibidir; çünkü zengin vakıflar sayesinde dünya endişelerinden uzak, sırf Allah'ı anmak için yaşamaktadırlar[35]. Yine İbn Cübeyr'e göre Harran ve Nusaybin mıntıkaları, içinde "kendilerini Allah'a adamış" salih, zühd ve takva sahibi şeyh ve dervişlerin yaşadığı zâviyelerle doluydu[36].

İbn Cübeyr, Şam ve dolaylarındaki zâviyelere sultanlar tarafından vakıflar verildiği gibi, zengin hayır sahibi, aristokrat tabakaya mensup kadınların da zâviyeler, mescit ve medreseler yaptırdıklarını ve bunların rahatça işleyebilmesi için zengin vakıflarla beslendiklerini kaydediyor[37]. Emirlerin yaptırdıkları vakıflara bir örnek olmak üzere, Nureddin Zengî (1193-1211) nin Şam'da Mağripli dervişlerin zâviyesine tahsis ettiği vakıfları zikretmek mümkündür. Atabeğ Nureddin Zengî bu zâviyeye bir çok maldan başka iki değirmen, yedi bahçe, bir arsa, bir hamam ve iki dükkânın gelirlerini tayin etmiş olup hepsi yılda 500 dinara erişiyordu[38].

XIII. yüzyıl tarihçilerinden İbn Şeddad eserinde Şam havalisinde bulunan zâviyelerin oldukça uzun bir listesini verir ki bunlar arasında Hânikah-ı Sümeysatîye ve Hânikah-ı Hâmîye gibi büyük ve zengin vakıflı zâviyeler sayılabilir[39].

Aynı yüzyılın ilk yarısında Irak'da da durum Sûriye'den pek farklı değildir. Abbasi halifesi Nâsır li-Dînillâh (1180-1225) fütüvvet teşkilatını yeniden organize edip kendine bağlarken, bir taraftan da o zaman *"ribat"* tabir edilen bir sürü zâviye yaptırıp bunlara bol miktarda emlâk vakfetmişti. Bunlar arasında en ünlüsü, halifenin bir Selçuklu prensesi olan hanımı Halatiye Hatun adına inşa ettirdiği Bağdat'ın batısında bulunan Halatiye Ribatı (zâviyesi) dir[40].

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, yani Moğollar'ın Bağdad'ı tahribinden sonra İlhanlı veziri ve tarihçisi Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî, Abaka Han (1265-1282) ın valisi olarak şehre tayin edilmişti. Giriştiği îmar faaliyetlerinden olarak dervişler ve ülemâ için ribat (zâviye) ler yaptırmıştı[41].

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Basra havalisinden geçen İbn Batûta, burada her konak başında bir zâviye bulunup yolculara bedava et, ekmek ve helva verildiğini, her zâviyede şeyhten başka imam, müezzin, dervişlere hizmet eden bir takım hizmetkârlar ve yolcuların yiyeceği ile

33. A. g. e., s. 40.

34. A. g. e., a. ye.

35. *Rihle*, s. 284:

و هذه الطائفة الصوفية هم ملوك بهذ البلاد
لانهم قد كفاهم الله مؤنة الدنيا و فضولها ..
و اسكنهم في قصور تذكرهم قصور الجنان

36. A. g. e., s. 245.

37. A. g. e., s. 275.

38. A. g. e., s. 288.

39. *El-A'lâk'ul-Hatîra*, nşr. Sâmi ed-Dehhân, Dımaşk 1956, s. 196. Bu eserin 6. babı iki bölüm halinde bu hânikah ve ribatların listesine ayrılmış olup yaptıranların isimleri de anılmış bulunmaktadır.

40. Bk. *Tecârib'us-Selef*, ss. 320-21. Yazar, zâviyede bizzat halifenin verdiği bir ziyafeti hayranlıkla anlatır.

41. *Tarih-i Cihangüşay Tercümesi*, S. M. Tevfik Ok batan, Ankara 1938, mukaddime kısmı, I/12.

meşgul olan aşçılar bulunduğunu haber veriyor[42]. Onun bu ifadesi söz konusu devirde Irak'ta yolculuk hizmetlerinin çok iyi ayarlandığı intibaını uyandırıyor. Seyyah aynı şekilde Irak-ı Acem'de de bir çok zâviyeler bulunduğunu, hatta kendi zamanında Tüster ve dolaylarına sahip olan Atabeğ Afrasiyab'ın 460 kadar zâviye yaptırmış olup topladığı haracın üçte birini bunların masraflarına ayırdığını bildirmektedir[43]. İbn Batûta'nın sözünü ettiği bu zâviyeler herhalde şehirlerdeki tam teşkilâtlı büyük zâviyeler gibi olmaktan çok, küçük çaptaki binalar olsa gerektir. O, Tüsterde misafir kaldığı Şeyh Şerefüddîn Musa'nın zâviyesinden bahsederken bunun teşkilatı hakkında da kısa bilgiler verir. Buna göre adı geçen zâviyede belli başlı dört görevli vardır. Birincisi vakıfların yönetimi ile meşgul olmakta, ikincisi hergünkü yiyecek ve içeçek maddelerinin tesbiti ve alımıyla uğraşmakta, üçüncüsü yolcuların ve dervişlerin yatak ve yiyecek işlerini ayarlamakta ve dördüncüsü zâviyenin mutfak ve temizlik işlerini yürütmektedir[44].

Buraya kadar kısaca nakledilen bilgilerden anlaşıldığı gibi XII.-XIV. yüzyıllarda Orta-Doğu İslâm ülkelerinde gerek devlet otoriteleri gerekse mahalli zenginler tarafından kurulan bol miktardaki vakıflar sayesinde bir yandan tarikatların gelişmesi, diğer yandan ticaret ve yolculukların rahat ve güvenli bir biçimde yapılması sağlanmış bulunmaktadır. Mağrip ülkelerindeki daha küçük, mütevazi, basit yapılı binalar yerine, burada gösterişli ve özenli bir mîmarî uslûp ile yapılmış binalara daha çok rastlanmaktadır. Tarih metinlerinde *"ribat"* olarak geçen bu bölgeler zâviyelerini sadece bir konak yeri-misafirhane- veya kervansaray olarak anlamamalıdır[45].

Bir tasavvuf müessesesi olarak zâviyelerin İran, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde de yaygın bulunduğu müşâhade ediliyor. Daha X. yüzyılda Fergana, Merverrûz, Semerkant, Buhara ve Curcan dolaylarında sûfiler için irili ufaklı sayısız hânikah (zâviye) ler vardı[46]. Buraları daha önce Budizm ve Maniheizmin yaygın bulunduğu alanlar olduğu için adı geçen dinlere ait manastırlarla doluydu. İslâm dininin buralarda yayılması tasavvuf aracılığıyla olduğundan, zâviyeler bu bölgelerde bir dinî propaganda aracı olmuşlardı. Çoğu kere eski Budist manastır (Vihara) ları zâviye haline getiriliyor veya yanlarına yeni zâviye binaları yapılıyordu[47]. Karahanlılar ve Gaznelîler dönemine rastlayan bu bölgeler zâviyelerinin teşkilat ve faaliyetlerine dair ne yazıkki elde pek bilgi bulunmamaktadır.

Büyük Selçuklular'a gelince, onlar da imparatorluğun her yanını cami, medrese ve kervansaraylarla doldurmuşlar, bu arada tabii olarak hânikahlar da yapmışlardır. Tuğrul Beğ (1040-1068) in mutasavvıflara ne kadar önem verdiği ve onları koruduğu kaynaklarda yazılıdır[48]. Selçuk sultanları ve devlet adamları tarafından yaptırılan bütün bu cami, medrese, kervansaray ve zâviyelerin çok zengin vakıfları bulunuyordu. Nizamülmülk (1092) fakihlere, ülemâya imparatorluğun muhtelif yerlerinde, medreseler (Nizâmiye Medreseleri) yaptırırken bir yandan da zâviyeler inşa ettirmekte, bu maksatla yılda 600 000 dinar harcamaktaydı[49]. İran'da ve ileri bir medeniyet merkezi olup o devirde Türk nüfûsunun az bulunduğu Sûriye'de yığınla hânikah ve ribat yaptırmıştı. Sadece Şam'da 9, Halep'te 7 hânikah ve ribatı vardı[50].

42. *Tuhfet'ün-Nüzzâr*, I/73.

43. A. k. e., I/147.

44. A. g. e., I/146.

45. Bu konuda ayrıca bk. İbn'ul-Fuveti, *El, Hâvadis' el Câmia*, Bağdad 1932, ss. 417, 459-460; Abbas el-Azzâvi, *Tarih'ul-Irak*, Bağdad 1932, I/264, 266, 276 v.s.

46. Pedersen, "Masdjid", EI.

47. Emel Esin, "Burkan ve Mani dinlerin çevresinde Türk sanatı", *Türk Kültürü el kitabı*, İstanbul 1972, II, 332 v.d.

48. Mst. bk., Er-Râvendi, *Râhat'us-Sudûr va Âyet'us-Sürûr*, trc. Ahmet Ateş, Ankara 1957, I/97-98.

49. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, III/397-98.

50. Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*, Ankara 1965, I. bs., ss. 237-39.

İlhanlılar da İslâmiyet'i kabul ettikten sonra aynı şekilde geleneği sürdürdüler. Gazan Han (1295-1304) ve Olcaytu Hudâbende (1304-1316) nin özellikle heterodoks derviş zümreleri ile yakın teması ve bunlarla işbirliği bilinmektedir. Hatta Aybek Baba adlı bir şeyhin Abaka Han zamanında oynadığı siyasî roller kaynaklarca belirtilmektedir[51]. Ayrıca Sarı Saltuk'un halifesi Barak Baba adındaki Kalenderî şeyhinin Olcaytu'nun adamı olduğu ve onun çeşitli hizmetlerini gördüğü yine kaynaklar tarafından kaydedilmektedir. Nitekim bu şeyhin 1307 yılında Gîlan'da öldürülmesi üzerine cesedinin Sultaniye'ye getirilerek adına inşa edilen büyük zâviyedeki türbeye gömüldüğü haber verilmektedir[52]. Olcaytu'nun yaptırdığı bu zâviyede yaşayan dervişlerin günlük masrafları için 50 dinar tahsis edilmişti ki yılda 18 000 dinar gibi oldukça yüksek bir meblağa erişmekteydi[53]. İlhanlı döneminin hemen ertesinde İran'ı dolaşan İbn Batûta, bu ülkede gördüğü zâviyelerin zenginlik ve ihtişamını hayranlıkla anlatır[54].

III — ANADOLU ZÂVİYELERİ :

1 — Selçuklular devri :

Anadolu topraklarında zâviyeler konusu Anadolu'nun iskânı, türkleşmesi ve müslümanlaşması konusu ile paraleldir. Bu ülkede zâviyeler, ilk devirlerde bir iskân unsuru olmuşlar ve islâmiyetin yayılmasında en önemli rolü oynamışlardır. Anadolu'da ilk zâviyenin veya zâviyelerin nerede ve ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemekle beraber, bunların askerî fetihlerle birlikte batıya doğru bir yayılış çizgisi takip ettikleri kolayca tahmin olunabilir[55].

Anadolu'ya özellikle XIII. yüzyıl başlarından itibaren vuku bulan göçlerde değişik tasavvuf mekteplerine bağlı sünnî veya bâtınî derviş gurupları gelmişlerdi[56]. Bunlar fethedilen topraklarda yerleşiyor ve müridleriyle beraber zâviyeler açıyorlardı. Mâverâünehr, Hârzem, Horasan, Âzerbaycan ve Sûriye'den göç eden bu derviş ve şeyhler çoğunlukla Türk olmakla beraber, İran veya Arap asıllı olanlar da vardı[57]. Şüphesiz bunların her biri geldiği yerin fikir cereyanlarının etkisi altında olduğundan XIII. yüzyılda Anadolu değişik tasavvuf akımlarının kaynaştığı ve yeni sistemlerin ortaya çıktığı renkli bir ülke olmuştu[58]. Kübrevîlik, Sühreverdîlik ve Melâmîlik gibi yüksek zümre tarikatlarına mensup olan şeyhler Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük kültür merkezlerine yerleşerek zâviyelerinde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. İzzeddîn Keykâvus I (1211-1220) ve Alâeddîn Keykubad I (1220-1237) gibi hükümdarlar, Selçuklu vezir ve devlet adamları ve zenginlerin yaptırdıkları zengin vakıflı zâviyeler şehirleri dolduruyordu. Çoğu defa bizzat hükûmet eliyle tayin edilen şeyhlerin görevleri zikir ve fikre devamla, gelen yolcu ve dervişlere ihtimam

51. Msl. bk., *Anonim Tevarih-i Âl-i Selçuk*, nşr. F. N. Uzluk, Ankara 1952, metin s. 58. Ünlü Selçuklu veziri Muînüddîn Pervane bu şeyhin çevirdiği entrika sonunda Abaka Han tarafından idam olunmuştur.

52. ElAyni, *ikd'ul-Cumân*, Bayezıt (Veliyyüddîn Ef.) kütüphanesi, nr. 2392, XX/370 a.

53. Z. Velidi Togan, *Umûmi Türk tarihine giriş*, İstanbul 1970, 2. bs., s. 271; Abdulbakî Gölpınarlı, *Yûnus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1961, s. 20.

54. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, 1/153 v.d.

55. Belki arşivlerdeki tapu tahrir defterleri, vakıf kayıtları ve şer'iye sicillerinde mevcut zâviye kayıtlarıyla menâkıbnâmelerin karşılaştırmalı incelenmesi sonunda bir takım sonuçlar elde edilebilir.

56. Bu göçler hakkında toplu bir bakış için msl. bk. M. Halil Yinaç, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944, s. 168 v.d.

57. Söz konusu derviş göçleri hakkında F. Köprülü'nün *İlk Mutasavvıflar'ı* ile *Anadolu'da İslâmiyet* (Ed. Fak. Mec. yıl 2-3, sayı 3,6) inde yeterli bilgi verilmiştir.

58. Bu derviş ve şeyhlerin Anadolu'yu tercih etmelerinin sebepleri arasında, bu ülkenin cihad ve gazâya elverişli olması kadar Anadolu Selçuklu hükümdarlarının müsait davranmalarının da rolü vardır. Meselâ Oruç Beğ bu konuda şu ibareyi kaydeder: "Ol zamanda çok ulular ve şeyhler varidi. Zira Sultan Alâuddin (Keykubad I) şeyhlere muhib olduğiçün kamû anun memleketine gelmişlerdi" (*Tevarih-i Âl-i Osman*, nşr. F. Babinger Hannover 1925, s. 11) Neşri de Anadolu'nun Moğol istilasından kaçanlar için emin bir sığınak olduğunu kaydettikten sonra Alâuddin Keykubat I için şunları söyler: "Bunun âsâr-ı adli ve hayratı âfâk içinde meşhurdur. On dokuz pâre şehr yapub nice câmiler ve medreseler ve hânkahlar ve kârbansaraylar bina etmiştir" (*Kitab-ı Cihannümâ*, nşr. F. Taeschner, Leipzig 1951, 1/13).

etmek, bir de devletin bakası için duâda bulunmaktı[59]. Bunlara ayrıca devlet tarafından belli miktarlarda maaş veriliyordu[60].

Konya'da Sadreddîn-i Konevî (1274) nin büyük ve ihtişamlı bir zâviyesi olduğunu Eflâkî kaydeder [61]. Yine aynı yazar vezir Muînüddîn Pervane'nin Fahruddîn-i Irakî (1289) için büyük bir hânikah yaptırdığını söyler[62]. Alâeddîn Keykubad I in valisi olan ve onun tarafından 1234 te öldürülen Nusratuddîn Hasan'ın Elbistan'da 1215 te yaptırdığı büyük ribatı muhteşem bir bina olup çeşitli tarikatların zâviyelerini ihtiva ediyordu[63].

Anadolu Selçuklu sultanlarının Büyük Selçuklular gibi sünnîliği tercih etmeleri, ülkenin büyük şehirlerinin ve bu arada Konya'nın sünnî tasavvufu yayan zâviyelerle dolmasına sebep oldu. Bu zâviyelerde bazı eserler kaleme alındı ki bunlar İslâm tasavvufunun en kıymetli örneklerinden olmakta hâlâ devam ederler[64].

Şehir ve kasabalardaki aristokrat tabakaya mensup şeyhlerin kurdukları hanikah ve zâviyelerden başka yol üzerinde, köylerde ve göçebe muhitlerinde yaşayan heterodoks şeyhlerin kurdukları zâviyeler vardı. Samimi birer müslüman olmalarına rağmen eski Türk inanç ve geleneklerinin etkisini hâlâ taşıyan *"baba"*, *"dede"* ve *"abdal"* lakaplı okumamış bu derviş ve şeyhler daha çok köyleri ve göçebe muhitlerini seçiyorlardı[65]. Bunda ince dînî ve tasavvufî konularla uğraşacak bilgi seviyesine sahip olmamaları kadar, şehirlerdeki sünnî çevreler ve şeyhlerle de pek anlaşamamalarının rolü vardı. Fakat bazan bu durumun istisnaları olduğu ve şehirlerdeki zâviyelerde de bu heterodoks şeyhlere rastlandığı görülüyor[66]. Anadolu'yu özellikle XIII. yüzyıldan itibaren dolduran bu derviş ve şeyhler arasında şüphesiz aslında bir geçim sağlamak için gelen serseri ve mâcerâcı kimselerin bulunduğunu da hatırdan çıkarmamak gerekir[67].

Söz konusu heterodoks dervişlerin daha çok Kalenderîlik, Vefâîlik, Yesevîlik ve Haydarîlik gibi o devir Anadolu'sunda yayılmış tarikatlara bağlı oldukları müşahede edilmektedir. XIII. yüzyılda bütün Sûriye ve hatta Mısır'da yığınla zâviyeye sahip olan Kalenderîlerin Anadolu'da da birçok zâviyeleri vardı[68]. Haydarî şeyhlerinden meşhur Hacı Mübarek-i Haydarî'nin Konya'da Mevlânâ zamanında büyük bir zâviyesi olduğunu Eflâkî bildiriyor[69]. Ayrıca bu zatın bazı halifelerinin öteki şehirlerde zâviyeleri vardı[70]. Muhtemelen Vefâiye tarikatından olup 1240 larda önemli bir ayaklanma çıkartan ve kendisini peygamber ilân eden Baba İlyas-ı Horasanî'nin Çat (Amasya'ya bağlı şimdiki İlyas köyü) daki zâviyesini burada anmak gerekir. Bu zâviyeden yönetilen ayaklanma, Anadolu Selçuklu Devleti'ni son derece sarsarak nihayet arkasından Moğol işgalini kolaylaştırmıştır[71]. Baba İlyas'ın çok sayıdaki halifelerinin ise Tokat, Kırşehir, Çorum gibi Kuzey-doğu Orta Anadolu şehirlerinde çeşitli

59. Bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 66, vesika 47.

60. A. g. e., s. 79, vesika 54.

61. Bk. *Menâkıb'ul-Ârifin*, nşr. T. Yazıcı Ankara 1959, 1/96.

62. A. g. e., 1/400.

63. M. H. Yinanç, "Elbistan", İslam Ansiklopedisi.

64. Bunlar arasında Muhyiddîn-i Arabî, Sadrüddîn-i Konevî ve Mevlânâ'nınki gibi ünlü olanlar hariç olmak üzere, Necmüddîn Dâye'nin *Mirsâd'ül-İbâd*'ını, Evhaduddîn'i Kirmânî'nin *Mısbâh'ul-Ervâh*'ını, ve Fahruddîn-i Irakî'nin *Lemeât*'ını sayabiliriz.

65. F. Köprülü çeşitli yazılarında bu heterodoks Türk dervişlerini tasvir etmiş bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için oralara başvurulabilir.

66. Bk. *Menâkıb'ul-Ârifin*, 1/146-47; Ayrıca bk., Paul Wittek, "Osmanlı İmparatorluğunda Türk aşiretlerinin rolü", *Tarih Dergisi*, XVII-XVIII (1963), s. 267.

67. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, Ankara 1972, 2. bs., s. 138 v.d.

68. O. Turan, "Selçuklu Türkiyesi din tarihine ait bir kaynak", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 542 v.d.

69. *Menâkıb'ul-Ârifin*, 1/215.

70. A. g. e., II/773.

71. Bk. A. Yaşar Ocak, *La Révolte de Baba Resul*, basılmamış doktora tezi (Strasbourg 1978), s. 76. Burada olay hakkında oldukça bilgi verilmeye çalışılmıştır.

zâviyeleri bulunuyordu[72]. Yine Baba İlyas halifelerinden olup adına XV. yüzyılda, ilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük tarikatlerinden biri olacak Bektâşîliğin kurulduğu Hacı Bektaş-ı Velî (1271) nin Sulucakaraöyük (şimdiki Hacı Bektaş) teki zâviyesi bunlardan en önemlisi haline gelmiştir[73]. Özellikle şu son iki zâviyenin durumu göz önüne alınırsa, heterodoks şeyhlerin kurdukları zâviyelerin devirlerinde ne gibi büyük roller oynadıkları anlaşılır. Bu zâviyelerden her birinin Anadolu toprakları üzerinde teşekkül etmiş olan dînî-tasavvufî cereyanlarda kendine göre önemli bir payı bulunduğunu unutmamak icap eder[74].

2 — Osmanlılar devri :

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine bağımsızlıklarını elde etmek için harekete geçen mahallî beylikler, otoritelerini sağlamak amacıyla kendi topraklarında yaşayan şeyhlerin maddî ve mânevî nüfûzlarından faydalanmak yoluna gidiyorlar, zengin vakıflara dayalı yeni zâviyeler ve tekkeler açıyorlardı. Ancak şeyhlere gösterilen bu ilgide sadece siyasî motiflerin göz önünde bulundurulup din gayretinin payı olmadığını söylemek haksızlık olur.

İşte söz konusu bu beyliklerden biri olan Osmanlı Beyliğinde de şeyhler ve dervişler yakın ilgi görüyorlardı. Baba Resul ayaklanmasının meydana getirdiği Babaîlik hareketine bağlı Rum Abdalları (Abdâlân-ı Rûm) zümresine mensup *"abdal"* veya *"baba"* unvanlı bir sürü derviş çeşitli Türk beyliklerinde yerleşirken bir kısmı da Osmanlı Beyliği topraklarına yerleşmişti. Bilhassa Bizans sınırlarında bulunan Aydınoğulları, Karasioğulları ve Menteşe Beyliği gibi Osmanlı Beyliği de bu savaşçı dervişler için cihada uygun bir bölgeydi. Üstelik iç bölgelere oranla buralarda, savaşçı Türkmenler arasında bâtınî fikirlerini daha serbestçe yayabiliyorlardı.

Rum Abdalları denilen bu savaşçı şeyh ve dervişlere karşı ilk Osmanlı hükümdarları çok müsamahakâr davranıyorlardı. Özellikle Osman (1300-1326) ve Orhan (1326-1360) Beyler, İslâm ilâhiyatının ince meselelerini kavrayacak ilmî seviyede olmayan sade ve basit yaşayışlı Türkmen reisleri olduklarından bu müsamahayı *biraz da tabii görmek lâzımdır*[75]. Bunun yanında, yeni kurulan bir devletin muhtaç olduğu sağlam bir halk kitlesinin teşekkülünde bu dervişlerin oynadığı rolün önemini dikkate almak şarttır. Kısacası bu dervişlerle ilk sultanlar arasında bir çeşit karşılıklı dayanışma söz konusuydu. Dervişlerin hizmetlerine karşılık onlar da kendilerine zâviyeler açıp köyler bağışlıyorlardı. İlk Osmanlı *vakayinâmeleri* Osman, Orhan ve Murat (1360-1389) Beğlerin açtıkları zâviyelere ait kayıtlarla doludur.

Osman Beğ'in Şeyh Edebali ile olan münasebetleri mâlumdur. Zengin bir şeyh olduğu halde, kaynakların ifadesine göre mütevazi ve sade bir hayat süren bu zatın, hayatını Söğüt'teki zâviyesine vakfettiği ve bütün servetini civardaki fakir halka ve gelip giden dervişlere harcadığını yine kaynaklardan öğreniyoruz[76]. Osman Beğ gördüğü bir rüyayı tabir eden bu şeyhe, hükümdar olduktan sonra bazı köyleri temlik ve vakfetmiştir. Osman Beğ'in hükümdar olmadan önce sık sık Şeyh Edebali'nin zâviyesine gittiği ve bazı günler orada misafir olduğu bilinen konulardandır[77]. O,

72. A. g. e. ss. 121 - 127.

73. *Vilâyetnâme*, nşr. Gölpınarlı, İstanbul 1958, ss. 36-38

74. Bugün Anadolu'nun hemen her tarafında, fakat özellikle Orta Anadolu'da saymakla bitmeyecek olan bu zâviyelerden bir kısmının izine rastlamak, az veya çok değişikliğe uğramış binalarını görmek mümkündür. Menkabeleri hala dilden dile dolaşan kurucu dervişlerinin türbelerini barındıran bu zâviyeler yüzyıllardır ziyaret yeri olmakta devam edegelmektedir. Bunların çoğu Selçuklu dönemine aittir.

75. Şurasını unutmamak gerekir ki, ancak Osmanlı merkezî idaresinin kuvvetlenemsinden, yani aşağı yukarı Yıldırım Bayezit devri ortalarından itibarendir ki Türkmen babalarının otoritesi yerini ülemâya bırakmıştır. Bu da tabiatiyle medreselerin kökleşmesi sayesinde olmuştur.

76. Âşıkpaşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, nşr. Âlî Beğ, İstanbul 1332, s. 6; Oruç Beğ. a. g e., s. 8; Kitab-ı *Cihannümâ*, 1/25; İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman* nşr. Ş. Turan, Ankara 1970, 1/92-95.

77. A. g. eserler, a. yerlerde.

Şeyh Edebali'nin ileri gelen müridlerinden Derviş Torud için de bir zâviye yaptırıp bazı vakıflar vermiş[78]. Yine kendisine hükümdarlık müjdesini veren Kumral Baba'ya Bilecik yakınında Ermeni Derbendi (bu günkü Pazarcık) mevkiinde bir zâviye inşa ettirmiştir[79].

Orhan Beğ de babasının yolunda giderek 1324 te Mekece'de ve daha sonra İznik'te yaptırdığı zâviyelerden başka, kaynaklara göre Bursa fethine katılan Abdal Musa, Geyikli Baba ve Abdal Murat adındaki dervişlere Uludağ yamaçlarında birer zâviye yaptırarak vakıflarla beslemiştir[80], ki bunların hepsi de XVII. yüzyılda bile faaliyette olan zâviyerdi[81].

Kendisi de bir ahî şeyhi olan Murat I ise en fazla Ahîliğe önem vermiş görünmektedir[82]. Yaptırdığı bir zâviyenin kitabesinde Ahî Murad adını kullanarak bu zümreyi ne kadar benimsediğini göstermek isteyen bu hükümdar, ahî şeyhlerine bir çok zâviyeler inşa ettirip vakıflar bağlamıştır Meselâ Rumeli'nde ilk fethedilen yerlerden olan Malkara'da Ahî Yegân Reis'in zâviyesine bir kısım emlâk vakfetmiştir[83]. Gelibolu'da 767/1365-66 daAhî Musa'ya bir zâviye yaptırmış ve evlatlık vakıflarla beslemiş[84], Dimetoka'da bir miktar zengin evkafı da Abdal Cüneyd'e vermiştir[85]. Murat I in bu arada Rum Abdalları'na da zâviyeler yaptırdığı, meselâ Yenişehir'deki Postînpûş Baba ile Bursa'daki Şeyh Mehmet Küşterî zâviyelerinin adı geçen zatlara tahsis edildiği zikredilmektedir[86].

Murat I in ağabeyi Süleyman Paşa, Ezine'yi evlâtlık vakıf şeklinde Ahî Yûnus'a vermiş, kendisi de 1362 de Bolayır'da büyük bir zâviye (imâret) yaptırıp çok zengin vakıflarla takviye etmiştir[87].

Burada şunu ilâve etmek gerekeir ki, hükümdarların şeyhlere ve dervişlere bunca imtiyaz tanımalarına rağmen, gerektiğinde onların faaliyetleri takip ve kontrol edilmekten geri durulmuyordu. Buna örnek olarak Orhan Beğ'in Bursa ve havalisindeki dervişleri zaman zaman denetlemesi verilebilir. İlgi çekici bir kayda göre, "nâmâkul fiil" lerde bulunan dervişlere ihtarda bulunmaktan veya onları memleketin dışına çıkarmaktan çekinilmemiştir[88]. Bu kayıtlar söz konusu kimselerin büsbütün başı boş bırakılmadıklarını ortaya koyar.

Buraya kadar kısaca temas edilen örnekleri çoğaltmak gereksiz olacaktır. Ancak bütün bu söylenmeye çalışılanlardan çıkan sonuç şudur ki, ilk Osmanlı hükümdarlarının takip ettikleri bu siyaset, gerçekten dervişler ve şeyhler aracılığıyla halkın birliğini sağladığı gibi, diğer beyliklerden kazanılan topraklardaki müslüman ahalinin yeni otoriteye alışmalarını kolaylaştırmış ve nihayet bunların yanında yeni fethedilen arazide iskân meselesinin çözümüne büyük çapta yardımcı olmuştur[89]. Zâviyelerle ilgili bu siyaseti şu iki temel noktada toplamak mümkündür:

78. J. von Hammer, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, trc. M. Atâ Beğ, İstanbul 1329, 1/97.

79. İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*, İst. Ün. Küt., fy. nr. 225, 1/31a-33b; İbn Kemal, a. g. e., ss. 88-92; Müneccimbaşı, *Sahâif'ul- Ahbâr*, İstanbul 1283, III/267.

80. Âşıkpaşa-zâde, a.g.e., ss. 46-47; *Kitab-ı Cihannümâ*, 1/47; Edirneli Mecdi, *Terceme-i Şakayık*, İstanbul 1269, ss. 31-33.

81. Bk. Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, İstanbul 1314, II/46. Adları geçen dervişler hakkında bk. F. Köprülü, *Türk halk edebiyatı ansiklopedisi*, İstanbul 1935, ilgili maddeler.

82. M. Tayyip Gökbilgin, *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952, s. 173 v.d.

83. Ö. L. Barkan, *Kolonizatör Türk dervişleri*, s. 293; Gökbilgin, a. g. e., s. 171.

84. Barkan, a.ye.

85. Barkan, a.g.m., s. 338; Gökbilgin, a.g.e., s 174.

86. *Kitab-ı Cihannümâ*, II/131; *Terceme-i Şakayık*, s. 45; Baldır-zâde Mehmet Selîsi, *Ravza-i Evliyâ*, Süleymaniye (Hacı Mahmut Ef.) küt., nr. 4560, v. 17 a.

87. Barkan, a. g. m., s. 332; Gökbilgin, a.g.e., s 167. Bu devirde zâviyeler için artık "imâret" teriminin de sık sık kullanılmaya başladığı görülmektedir.

88. Msl. bk., Anonim *Tevarih-i Âl-i Osman*, İst. Ün. Küt., ty. nr. 2433, v. 42 b.

89. Burada zâviyelerin iskân bakımından Osmanlı İmparatorluğunda ne gibi roller oynadığı konusuna dokunulmıyacaktır. Bu konu Ö. L. Barkan'ın yukarda adı geçen makalesinde etraflıca işlenmiştir. Ayrıca M. T. Gökbilgin'in "Les institutions sociales et culturelles de la colonisation" *(XI'e congres international de sociologie* İstanbul 1952, ss. 2-6) adlı yazısına da bakılabilir.

1) Yeni fethedilen topraklarda yerleşen şeyhlere vakıflar tahsis edip zâviyeler açmak veya vakfı olanların vakfını genişletmek,

2) Selçuklulardan ve beyliklerden geçen zâviyelerin vakıf ve imtiyazlarını olduğu gibi bırakmak[90], gerekirse yeni vakıflarla takviye etmek.

Fakat XV. yüzyıldan itibaren, yani devlet otoritesinin tam anlamıyla merkezileştiği ve kuvvetlendiği yükselme devrinde, zâviyelere tanınan ilk devirlerdeki imtiyazların (vergi muafiyeti v.s.) yavaş yavaş kısıtlanmaya başladığı müşahade olunuyor. XV. yüzyılın ikinci yarısında, Fatih devrinde, bazı zâviyelerin evkafına el konulmuştur. Örnek olarak Dimetoka'daki ünlu bir Bektaşî zâviyesi olan Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) zâviyesi verilebilir. Burasının vakıfları timara çevrilmişti[91]. Aynı şekilde Kütahya'ya tâbi Okçu köyündki Şeyh Saltık Zâviyesi'nin evkafı da iptal olunup timara verilmiştir[92]. Her ne kadar zâviye şeyhlerine yeni bir kısım imtiyazlar verilmekte ise de, şeyhlerin azil ve tayinlerinde devlet son sözü söyler duruma gelmiştir. Hatta daha Konunî devrinden önce bazı zâviye şeyhlerinin angaryaya tabi tutulduğu da bilinmektedir[93].

Bu arada *"zâviye"* teriminin bu gelişmelerle birlikte özel bir anlam daha kazandığı görülmektedir. Bilhassa XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde *"zâyiye"* terimi şehir, kasaba ve köydeki küçük tekkeler hakkında kullanılmakla beraber, ticaret ve seyahat yolları üzerindeki misafirhaneleri de ifade eder olmuştur. Geçitler ve derbentlerde kurulmuş bulunan bu müesseselerin dînî bir hüviyet taşımadıkları noktası daha ağır basmaktadır.

Arşiv belgelerine bakılırsa XVI. yüzyılda bu tip zâviyelerin gerekli olan yerlerde hızla kurulup sayılarının arttırılması konusunda kesin kararlar alındığı anlaşılıyor. Şüphesiz ticaret hayatının büyük ölçüde kervan nakliyatına dayandığı bu devirlerde zâviyelerin önemi açıktır. Yavuz Sultan Selim zamanında (1512-1520) Anadolu'da Kızılbaşlarla yapılan mücadeleler esnasında (Kızılbaş Fetreti), bir çok zâviyenin harap olup ortadan kalktığı veya terkedildiği biliniyor (94). Kanunî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) bu tip zâviyelerin yeniden eski hallerine getirilmeleri için büyük çabalar harcanmış olduğu görülüyor. Bu ihya faaliyetine ek olarak yeni zâviyelerin de yapımına hız verilmiştir[95].

XVI. ve özellikle XII. yüzyıllar, dînî hüviyeti olan zâviyelerde bir takım bozuklukların ortaya çıktığı devreler olarak dikkati çekmektedir. Belgeler incelendiği zaman bu bozuklukların değişik biçimler aldığı müşahede olunuyor: Meselâ bazı şeyhler zâviye evkafını kötüye kullanmakta olduklarından bir süre sonra zâviyenin istenilen biçimde çalışamamasına sebebiyet vermektedirler. Bu yüzden sık sık azil ve tâyinler yapılmakta, yeni şeyh ile eskisi arasında çıkan anlaşmazlık ve rekabetler zâviyenin harap olup gitmesine yol açmaktadır[96]. Bir kısım şeyhlerin de vakit vakit vakfâ ait mallardan yolsuz gelir elde etmeye kalkıştıkları, vakıf arazi üzerinde

90. Meselâ Memlûklüler'den geçen Derviş Güzel Abdal ve Dulkadıroğulları'ından intikal eden Derviş Mehmet zâviyelerine Kanûnî'nin emriyle eski imtiyazları yeniden bağışlanmıştır. (bk. Barkan, a.g.m. s. 337 deki *967/1559-60 tarihli Bozok defterinden alınan metinler*).

91. *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 183 v.d. II. Bayezit (1481-1512) devrinde bu evkafın yeniden iade olunduğu biliniyor (*a. g. e., a. ye.*).

92. Barkan, a. g. e., s. 309.

93. A. g. y., *Osmanlı İmparatorluğunda zirâî ekonominin hukûkî esasları: Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 45.

94. A. g. e., ss. 73-74: "Bazı mahûf derbend ve memerr-i nâsda vâki olan kurâda kadîmden zaviyeyeler vaz olunub ahalisi Kızılbaş Fetreti'nde perâkende olub gitmek ile kurâ ve zevâyâ halî ve harb olub..." (947/1540 tarihli Erzinran evkaf kanunnâmesi).

95. Barkan, *Kolonizatör Türkdervişleri*, s. 314; A. g. y., *Kanunlar*, s. 73-74: "Bâzı evvelden harab u yebab olub girü ihyâsı lâzım gelen kurâya ve bazı mahûf derbendlere ber karâr-ı sâbık... zâviyeler vaz'-idüb... ve bâzı ihdas zâviyeler vaz'olunub..." "(aynı kanunnâme).

96. Msl. bk., Başbakanlık Arşivi, *Mâliye defteri* nr. 6065, s. 20; *Kolonizatör Türk dervişleri*, ss. 54-55 deki belge metinleri; İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. asırlarda Saruhan zâviye ve yatırları*, İstanbul 1946, ss. 76-77 deki *1019/1610 tarihli Manisa şer'iye sicilinden* alınan belge.

yaşayan köylüleri hayatlarından bezdirerek yerlerini terkedecek duruma soktukları görülüyor[97]. Bu örneklerin yüzlercesini bulmak ve söz konusu dönemde zâviyelerin nasıl yavaş yavaş bozulmaya yüz tututuklarını belgelerden adım adım takip etmek mümkündür. Devlet artık ardı arası kesilmez bu yolsuzlukların önüne geçemeyecek duruma gelmiş olup zâviye şeyhliklerine rast gele kimselerin tâyin edildiği göze çarpmaktadır. Meselâ 1049/1639 da, İzmir'e tabi Nif (Kemalpaşa) yakınlarındaki Ahî Süle Zâviyesi'ne bir müderris tâyin olunmuş[98], yine o civarda bulunan Seyyid Mükrimüddîn Zâviyesi'nin şeyhliğine aynı tarihte bir kadı getirilmiş[99], 1060/1650 yılında ise Yenişehir'deki Baba Sultan Zâviyesi, Mahmut adında bir sipahiye verilmiştir[100].

Görülüyor ki artık zâviyeler eski parlaklıklarını kaybetmiye başlamışlar ve çoğu defa bir geçim aracı durumuna düşmüşlerdir.

3 — Çeşitli tarikatlar ve zâviyeler :

Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemleri gibi yüzyılları kapsayan uzun bir devrede zâviyelerin tarikatlara dağılımını incelemek, aslında bu yazının sınırlarını taşan ve özellikle Selçuklu dönemi ile ilk Osmanlı dönemine ait malzemenin yetersizliği yüzünden hiç olmazsa şimdilik zor görünen bir konudur[101]. Ancak kısa çizgilerle de olsa bir taslak yapmak faydalı olacaktır.

Daha XIII. yüzyılda başlıyarak Kalenderî, Vefâî, Yesevî ve Haydarî tarikatlarına bağlı zâviyelerin şehir, kasaba ve köylerde, göçebe muhitlerinde mevcut olduğu ve adı geçen tarikatları temsil eden Babaî hareketine ait zâviyelerin ise Orta Anadolu'da yayılmış bulunduğuna yukarda temas edilmişti. Bu arada, Konya, Kayseri, Sivas, Tokat gibi yine Orta Anadolu'nun büyük şehirlerinde az da olsa Kübrevîye ve Sühreverdîye tarikatlarına mensup şeyhlerin zâviyeleri bulunduğu söylenmişti. Bunlara ilâve olarak asıl Ahî zâviyelerinden söz etmek gerekir.

Ahîliğin XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da görülmeye başladığı bilinmekte, daha önce tarih kaynaklarında ahî adlarına rastgelinmemektedir[102]. Ahîliğin Anadolu'ya girişinin, Abbasi halifesi Nâsır li-Dînillah'ın Keykâvus I'i 1216 da fütüvvet teşkilâtına almasından sonra olduğu bu vesileyle anlaşılmış olmaktadır[103]. Ahmet Eflâkî, Mevlânâ zamanında Konyada yaşayan ve burada zâviyeleri olan bazı Ahîlerin isimlerini anar ki bunlar, Ahî Ahmet Şah, Ahî Kayser, Ahî Çoban ve Ahî Mahmut gibi kimseler olup özellikle birincisinin binlerce müridi olduğu söylenmektedir[104]. Ayrıca yazar, Bayburtta Ahî Ahmet Bayburtî adında çok zengin ve kudretli bir ahî şeyhinin yaşadığını ve ünlü biri olduğunu haber vermektedir[105]. Bu kayıtlar ahî zâviyelerinin XIII. yüzyılda ne kadar yaygın olduklarını az çok gösterecek niteliktedirler.

XIV. yüzyıldan itibaren ise ahî zâviyelerinin Anadolu'nun hemen her yerinde mevcut olduğu İbn Batûta'nın nakillerinden bir kere daha anlaşılmaktadır. Üstelik seyyah bu zâviyelerin, şimdiye kadar gördüğü en misafir sever insanlarla dolu bu-

97. Gökçen, a. g.e., a. ye: "Karye ahalisinin... nice esbabların ğâret itmeleriyle zulm ü hayf itdükleri...".

98. Başbakanlık Arşivi, *Mühimme defteri*, K. Kepeci tasn. nr. 269, s. 64.

99. Aynı *müh. def.* s. 65.

100. *Mâliye defteri* nr. 6065, s. 20.

101. Böyle bir dağılımı devirlere göre harita üzerinde tesbit edebilmek herhalde çok faydalı bir çalışma olurdu. Bunu yapabilmek için her şeyden önce mühimme, tapu, zevâyâ ve evkaf defterleri gibi arşiv belgeleriyle diğer kaynakların ve bu arada şehir tarihlerinin taranıp sınıflandırılması gerekir.

Bu da şüphesiz çok zaman ve emek isteyen bir çalışmadır. Fakat böyle bir haritanın Türkiye din tarihi açısından çok faydalı oacağı açıktır.

102. Bk. Claude Cahen, "Sur les traces des premiers Akhis", *Fuad Köprülü Armağanı*, ss. 81-91.

103. A. g. m., s. 83. Ayrıca bu konuda F. Taeschner'in bazı makaleleriyle A. Gölpınarlı'nın "İslâm ve Türk illerinde Fütüvvet teşkiltı ve kaynakları" (*İktisat Fakültesi Mecmuası*, I-4 (1954), ss. 3-50) adlı makalesinde yeterince bilgi bulunmaktadır.

104. *Menâkıb'ul-Ârifin*, I/225, 276; II/611, 755, 823.

105. A. g. e., I/390; II/888.

lunduğunu hayranlıkla anlatıyor[106]. Ahîler büyük şehirlerde mesleklerine göre çeşitli zümreler meydana getirmekte, her zümrenin kendine ait özel zâviyeleri bulunmaktaydı[107]. Daha sonraki yüzyıllarda ise bütün Osmanlı topraklarının ahîlere ait zâviyeleri barındırdığı mâlumdur.

Ahîlerden sonra, yine XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlıyarak Rifâî zâviyelerinden söz eden kayıtların kaynaklarda yer aldığı görülür. 1258 de Bağdat'ın Hülâgû tarafından tahribi üzerine merkezi burada bulunan ve o sıralarda Irak'ın her tarafına yayılmış bulunan bu tarikatın Anadolu'ya da sıçrayacağı tabiidir. Moğollarla temastan sonra Orta Asya Türk-Moğol şamanizminin bazı etkilerini alarak aşağı halk tabakalarında değişik bir biçim alan bu tarikat mensuplarının şehir ve kasabalarda daha çok fakir ahaliden meydana geldiği düşünülürse [108], Rifâî zâviyelerinin de başta Konya olmak üzere diğer şehirlerde yer aldıkları tahmin edilebilir. Ahmet Eflâkî, Mevlânâ devrinde Seyyid Tâcüddîn b. Seyyid Ahmet er-Rifâî'nin bir çok müridiyle beraber Konya'ya geldiğini, bunların ateşte, yürümek, kızgın demiri yalamak, yılan v.s. gibi zararlı hayvanları çiğ çiğ yemek gibi garip hareketler yaptıklarını ve kadınların bunları seyre gittiklerini yazar[109]. Amasya'da oturan Seyyid Ahmet Kûçek-i Haldâr-ı Rifâî adlı başka bir rifâî şeyhinin zaman zaman Ulu Ârif Çelebi'yi ziyarete gidip semâa katıldığını ve müridlerine "Cemmâat-ı Ahmediyân" denildiğini nakleder[110].

XIV. yüzyılın ortalarında Anadolu'yu adım adım dolaşan İbn Bâtûta, Amasya'da adı geçen Seyyid Ahmet Kûçek'in zâviyesinde kalmış, İzmir'de Şeyh Yakup isimli diğer bir rifâî şeyhinin zâviyesine inmiş ve nihayet Bergama'da adını anmadığı yine bir rifâî zâviyesinde misafir olmuştur[111]. İbn Batûta da Eflâkî gibi Rifâîler'i "Ahmedî" adıyla anmaktadır. Anlaşılan söz konusu yüzyıldan başlıyarak Rifâî zâviyeleri Anadolu'yu doldurmakta bulunuyorlardı. XV.-XVII. yüzyıllarda ise hemen her şehirde bir Rifâî zâviyesine rastlamak mümkün hale gelmişti[112].

Kâzerûniye tarikatına gelince, daha XI. yüzyılda İran'da yüzlerce zâviyeye sahip Şeyh Ebû İshak İbrahim b. Şehriyar-ı Kâzerûnî (1034)[113] nin tarikatine mensup Kâzerûnî (veya İshâkî) dervişlerinin de XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'ya girdikleri, bu yüzyılın sonlarına doğru Erzurum, Konya Bursa ve Edirne gibi büyük merkezlerde yerleşerek zâviyeler açtıkları görülüyor[114]. Bursa'da bizzat Yıldırım Bayezıt tarafından sırf İshâkî dervişlerine mahsus bir *"Ebûishakhâne"* nin açıldığı ve bunların devletin himâyesine mazhar olduğu anlaşılmaktadır[115]. Evliya Çelebi, Edirne'de yine bu İshâkî dervişlerine ait büyük bir tekkenin varlığını bildirmekle XVII. yüzyılda bile bunların faaliyetlerini sürdüklerini göstermektedir[116].

Nihayet, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1273) den sonra bir tarikat haline gelen ve sür'atle yayılan Mevlevî zâviyelerini de anmak gerekir. Özellikle Moğol boyunduruğundan bıkmış ve ümidini kaybetmiş Anadolu şehir halkı için Mevlevîlik bir teselli kaynağı halini almıştı. Mevlevî şeyhleri hemen her büyük şehirde zâviyeler açıyor, bir çok müridler yetiştiriyorlardı. Merkezi Konya'daki Dergâh-ı Mevlânâ olmak üzere gerek Karamanoğulları gerek-

106. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/225:

و هم بجميع بلاد التركمانية الرومية فى كل بلدة ومدينة وقرية ولا يوجد فى الدنيامثلهم اشد احتفالا بالغرباء من الناس واسرع الى اطعام الطعام وقضاء الحوائج

107. *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, s. 155.

108. Bk. a. g. e., s. 163.

109. *Menâkıb'ul-Ârifin*, II/716.

110. A. g. e., II/915.

111. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, 1/238, 245, 247.

112. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi bunlardan bir çoğunun adını eserinin çeşitli yerlerinde sırası geldikçe zikreder.

113. F. Köprülü, "Ribat", s. 273.

114. A. g. y., "Abû İshak Kâzerûnî ve Anadolu'da İshâkî dervişleri", *Belleten*, XXXIII (1969), s. 231.

115. A. g. m., s. 229.

116. *Seyâhatnâme*, III/454. Köprülü XVI. yüzyıldan itibaren İshâkilerin Zeyniye ve Nakşibendilik içinde erimeye başladıklarını söylemektedir (a. g. m., s. 231).

se Osmanlılar zamanında Mevlevîliğin kazandığı önem, tarikatın zâviye ve tekkelerinin sayısını gittikçe arttırıyordu. Bu tarikatın aristokrat bir karakter taşıması başından beri onun büyük şehirlerin dışına taşmasına engel olmuştur. Üstelik İmparatorluktaki bütün Mevlevî zâviye ve tekkelerinin Konya'ya bağlı bulunması da belki bir dereceye kadar bunda etkili olmuş ve zâviyelerin fazla dağılmasını önlemiştir. Bununla beraber bu merkezî sistemin, tarikatı bir bütün halinde tutarak parçalanmasına engel olduğu meydandadır[117]. Burada şunu eklemek lazımdır ki, mevlevî tarikatının padişahlara kılıç kuşatacak kadar imparatorlukta nüfûz kazanması, hatta bizzat padişahlar tarafından resmen destek ve himaye görmesi, onun son devirlere kadar gücünü koruyabilmesini sağlamıştır. Bütün Mevlevî zâviye ve tekkeleri zengin vakıflarla beslene gelmiş ve pek az istisnâlar hariç devletle araları hiç bir zaman açılmamıştır.

En azından Mevlevîlik kadar, fakat daha çok halk seviyesinde kudret ve nüfûz kazanan Bektâşîliğe bakıldığı zaman, XV. yüzyılın başlarında Hacı Bektaş-ı Velî (1271) adına kurulan bu tarikatın zâviyelerinin Anadolu'da hızla yayıldığı görülüyor. Bektâşî zâviyeleri Mevlevîliğin aksine daha çok küçük kasaba ve köylerde kurulmaktaydı. Bunun sebebi Hasluck'un dediği gibi, heterodoks Bektâşî şeyhlerinin propaganda ve tesirlerini en çok köylü ahali üzerinde yapabilmeleri ve biraz da sünnî çevrelerin tenkitlerinden kaçmaları olsa gerektir[118]. Şimdiye kadar yapılan araştırmalardan çıkan sonuca göre Bektâşî zâviyeleri en çok Orta Anadolu'da eskiden Babaî hareketinin merkezi olan Amasya, Tokat, Çorum, Sivas, ve Kırşehir ile Konya, Ankara, Harput ve Erzurum dolaylarında ve güneyde Antalya civarlarında bulunduğu anlaşılmaktadır[119]. Bu arada daha eskiden yaşamış bir çok heterodoks şeyhlerin zâviyelerinin XV. yüzyıldan itibaren Bektâşîler eline geçtiği unutulmamalıdır[120]. Bektâşîliğin en önemli zâviyeleri arasında başta Hacıbektaş'taki "Pîr Evi" olmak üzere Dimetoka'da Kızıl Deli Sultan Zâviyesi ile Elmalı'daki Abdal Musa Sultan Zâviyesi sayılabilir.

Yukardan beri genel çizgilerle belirtilmeye çalışılan zâviyelerin tarikatlara göre dağılımı konusunda son söz olarak, XV. yüzyıldan başlıyarak Anadolu'yu dolduran Kadirî, Halvetî, Nakşibendî ve Bayrâmî v.s. zâviyelerini de anmak gerekir. Bunlardan özellikle Halvetîliğin tıpkı Mevlevîlik gibi bir aristokrat tarikat olması sebebiyle daha çok Konya, Kayseri, Kütahya ve Aydın gibi büyük şehirlerde zâviyeleri bulunduğu bilinmektedir[121].

IV — ZÂVİYELERİN KURULUŞLARI VE TEŞKİLATLARI :

A) Kuruluş :

Bir zâviyenin nasıl meydana geldiği konusunda buraya kadar söylenmeye çalışılanlardan bir fikir elde edilebilir. Zâviyeler, normal olarak öteki bütün sosyal müesseseler gibi bulundukları zaman ve mekânın gerektirdiği içtimâî, iktisadî ve dinî şartlara bağlı olarak dinî-tasavvufî fikirlerin yayılması ve yaşanması amacıyla kurulan müesseselerdir. Bu itibarla asıl gö-

117. Osmanlı devrinde Mevlevî zâviye ve tekkelerinin isimlerini bile saymak sayfalar tutar. Bu konu apayrı bir araştırma teşkil edecek kadar geniştir.

118. F. W. Hasluck, *Bektaşilik Tetkikleri*, trc. R. Hulûsî, İstanbul 1928, s. 2.

119. Bektaşî zâviye ve tekkelerinin Rumeli de dahil Osmanlı İmparatorluğu içindeki dağılımı için yukardaki esere bakılarak bir fikir elde edilebilir.

Bundan başka Besim Atalay'ın *Bektâşîlik ve Edebiyatı* (İstanbul 1340) adındaki eserinde az çok bilgi vardır. Mevlevîler'inki gibi Bektâşî Zâviyeleri de çok geniş bir araştırma konusudur.

120. Mesl. bk. F. Köprülü, Abdal", *Türk halk ed.* ans. Evliya Çelebi de eserinin bir çok yerinde, XIII. yüzyıldaki bazı heterodoks dervişlerle XIV. yüzyıldaki Anadolu Abdalları'na ait bir çok zâviyenin Bektâşî zâviyesi olduğunu söyler *(Seyâhatnâme*, II/12,39, 46; IX 273, 274.). Eserde mevcut zâviye ve ziyaretgâhların bir envanterini yapmak her halde ilgi çekici olurdu.

121. Mesl. bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin içtimâî ve iktisadî tarihi*, Ankara 1959 I. bs., I/39. Evliya Çelebi bu konuda da dikkate değer bilgiler verir. Ziyaret ettiği yerlerdeki kaç zâviye ve tekkenin hangi tarikata ait olduğunu belirtmiş ve haklarında açıklamalar yapmıştır.

revleri, Kuzey Afrika ve hatta Anadolu gibi, ilk devirlerde yeni alınan toprakların iskânını sağlamış olmakla beraber, müslümanlığı ve onun tasavvufunu yaymaktır. Bu yüzdendir ki, şehirlerde olduğu kadar, belki de daha çok yollar üzerinde ve gayr-i meskûn yerlerde kurulmuşlardır.

İster Selçuklu ister Osmanlı döneminde olsun Anadolu'da zâviyelerin kuruluşları incelendiği zaman şu manzara göze çarpmaktadır:

Her hangi bir tarikata bağlı bir şeyh yanında belli sayıdaki müridiyle ya bir şehir, kasaba ve köyde veya yol üzerinde uygun bir mevkide zâviyesini açmaktadır. Bunun için gerekli yerler şeyh tarafından ya bizzat temin edilmekte yahutta o yerin hükümdarı, devlet adamı, zenginleri tarafından bağışlanmaktadır. Ayrıca kurulan zâviyeye -eğer şehirde ise- masraflarını karşılamak üzere belli bir miktarda arsa ve emlâkin geliri vakfedilmekte veya devlet hazinesinden tahsisat ayrılmaktadır[122]. Köylerde ve yol üzerinde olan zâviyelerde ise durum daha başkadır. Buralarda kurulan zâviyeler tıpkı orta çağ manastırlarında ki gibi masraflarını kendi üretim güçleriyle karşılıyorlardı. Bu zâviyelerin etrafında tarlalar, bahçeler, bağlar ve değirmenler meydana geliyor, hayvan sürüleri besleniyordu. Dervişler hem kendi ihtiyaçlarını, hem de gelip geçen yolcuların masraflarını bizzat kendi emekleriyle karşılıyorlardı.

Şeyhler tarafından açılan bu zâviyelerin şu iki tarzda kurulduğu görülüyor:

a) Önceleri gayri müslim ahali ile meskûn olduğu halde boşalan köy ve kasabalarda kurulan zâviyeler. Bunlar orada eskiden mevcut, terkedilmiş kilise ve manastırları zâviyeye çeviriyorlardı. Böylece, terkedilmiş bu yerlerde yeniden imar ve iskân ediliyordu.

b) Issız fakat yol yakınında ve yerleşmeye uygun yerlerde kurulan zâviyeler. Bunlar buralara ilk yerleşme tohumlarını atmış oluyorlardı. Zamanla bu zâviyelerin etrafında yeni yerleşme merkezleri oluşuyordu ki bugün bile yüz yıllar önce ilk kurucusu olan şeyhin adını taşıyan bir çok kasaba ve köy vardır[123].

Görülüyor ki bir zâviye nasıl ve kim tarafından kurulmuş olursa olsun belli bir miktarda vakıf emlâkinin gelirine dayanan ve bununla işleyebilen bir vakıf müessesesidir.

B) Şeyhlik ve müessesesi :

Anadolu'da zâviye şeyhliği müessesesinin devirlere göre bir takım özellikler gösterdiği söylenebilir. Selçuklular dönemi ile Osmanlılar'ın ilk zamanlarında zâviye şeyhleri, muhtelif tarikatlara mensup keramet sahibi velîler hüviyetindedirler. Ertaflarında yığınla menkabeler teşekkül etmiştir. Meselâ bunlar arasında Hacı Bektaş, Ahî Evran, Seyyid Mahmut Hayrânî gibi birçokları sayılabilir. Bunlar, zâviyelerinde hükümdarlardan, devlet adamlarından ve halktan saygı görerek yaşıyorlard. Öldükleri zaman yerlerine halifelerinden biri seçilmekte ve şeyhlik görevini o yürütmekteydi. Nitekim Mevlânâ öldüğü zaman yerine oğlu Sultan Veled değil, halifesi Hüsâmüddîn Çelebi geçmişti.

Fakat boş arazilere veya yeni fethedilen topraklardaki köylere yerleşen gâzi dervişler ve şeyhler için durumun biraz başka olduğu görülüyor. Buralardaki zâviyelerin kurucusu olan şeyhler, yerleştikleri yerlerde bir hânedan kuran ve yaşadıkları toplumun yöneticisi bulunan şahsiyetlerdir. Bu şeyhler bütün akraba ve aşiretleriyle birlikte yaşıyorlardı[124]. Zâviyelerine tahsis edilen vakıf gelirlerinin tasarruf hakkı kendilerinden sonra evlatlarına geçi-

122. Bk. Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, basılmamış doktora tezi (paris 1975), s. 230.

123. Msl. bk. *Köylerimizin adları*, Ankara 1928, birçok sayfalarda.

124. *Kolonizatör Türk dervişleri*, ss. 284-85, 295-96.

yordu[125]. Bu durum, zâviye şeyhliğinin de babadan oğula geçmek sûretiyle âile içinde kalmasına yol açmıştır. Bir şeyh öldüğü zaman yerine o zâviyede yaşayan en lâyık halife veya mürid geçeceği yerde şeyhin en büyük oğlu, eğer erkek evlâdı yoksa âileden en yaşlı erkek üye şeyh oluyordu.

Böylece hem zâviyenin mânevî yönetiminin, hem de vakıfların tasarrufuna dayalı maddî yönetimin tek elden aynı âile içinde yürütülmesi, zamanla bir takım büyük şeyh âilelerinin teşekkülüne sebep oluyordu. Zâviye evkafının iktisâdî gücüyle paralel olarak bunların maddî gücü de *gittikçe büyümeye başladı. Ünlü bir* velînin soyundan gelmek gibi halk arasında dînî bir üstünlük sağlayan mânevî kudret ve nüfûz da buna eklenince şeyh âileleri bulundukları bölgelerde iki taraflı güce sahip birer mahallî kuvvet haline gelmekteydiler. Bu gücün, ataları olan velînin ünü ile sahip oldukları evkafın büyüklüğü ve küçüklüğüne göre azalıp çoğalacağı kolayca tahmin olunabilir.

Osmanlılar Anadolu'nun hâkimiyetini yavaş yavaş devralırken ellerine geçirdikleri bölgelerde kökü çok eskiye dayanan bir çok şeyh âilesiyle karşılaştılar. Bunların bir kısmı kendilerinden de eskiydi. Onlar bu âilelerin nüfûzlarını devletin menfaatlerine uygun bir tarzda kullanmasını bildiler[126]. Bu âilelerin büyük çoğunluğu, dedelerinin bizzat kurduğu veya sonradan yerleşerek geliştirdiği köylerde oturuyordu. Aristokrat tarikatlara bağlı bir kısmı da şehir ve kasabalarda yaşıyorlardı. Bunların bazılarının büyük zâviyeleri ve çok zengin vakıfları vardı. Sadrüddîn-i Konevî ve Mevlânâ Celâlüddîn-i Rûmî gibi ünlü şeyhlerin soyundan gelen âilelerin tasarrufunda bulunan vakıflar zaten zengin olduğu gibi, zaman zaman da devlet tarafından yapılan ilâvelerle gelişme imkânını buluyordu. Köylerdeki şeyh âilelerinin elinde de bazan Hacı Bektaş vakıfları gibi zengin vakıfları olanlar vardı. XVI. yüzyıla kadar Hacı Bektaş'ın mânevî evlâtlarının sayunun elinde, bu yüzyıldan sonra da Balım Sultan âilesinin elinde bulunan vakıflar devlet tarafından vakit vakit büyütülüyordu[127].

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bir çok âyân ve derebeyi âilelerinden daha sağlam hakimiyet kuran şeyh âilelerine rastlanıyordu[128]. Bununla beraber bazı şeyh âilelerinin ortadan kalktığı ve zâviyelerine devletin el koyduğu görülüyor. Arşiv belgeleri böyle örneklerle doludur. Bu sonuca mâruz kalanların genellikle ufak vakıflara sahip olanlar olduğu anlaşılıyor. Bunun en belli başlı nedeninin her halde, zamanla âilenin büyüyerek fertlerinin çoğalması olduğu düşünülebilir. Şöyle ki: Evlâtlık vakıflarda, bilindiği gibi, vakıf gelirleri âiledeki hissedarlar arasında paylaşılmaktadır. Başlangıçta âile küçük, dolayısıyla hissedar sayısı az olduğundan elde edilen gelir kâfi gelmektedir. Oysa aradan yıllar geçtikçe hissedar sayısı artmakta, buna karşılık hissedar başına düşen gelir miktarı gittikçe azalmaktadır. Dolayısıyla arada geçimsizlik ve huzursuzluk baş göstermektedir[129]. Bu anlaşmazlıklar çoğu defa zâviye evkafının kötüye kullanılmasına ve zâviyenin harap olmasına yol açtığından devlet işe müdahale etmektedir. Sonunda ya zâviyenin şeyhliğini bir memuriyet haline sokmakta veya hisse usulünü kaldırmaktadır[130]. Böyle olunca zâviye evkafına

125. Bizzat kurucu şeyh tarafından tesis edilen evlatlık vakıfların iyi bir örneğini Yozgat yakınlarındaki Emirci Sultan Zâviyesi (Osman Paşa Tekkesi) teşkil eder. XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan bu şeyh, tesis ettiği evkafın tasarrufunun evlâdına geçmesini vakfiyesinde açıkça belirtmiş bulunmaktadır (A. Yaşar Ocak, "XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu (Bozok) da bir Babaî şeyhi: Emirci Sultan", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (1978) baskıda).

126. Suraiya Faroqhi, "16. ve 17. yüzyıllarda Orta Anadolu'da şeyh âileleri", *Türkiye İktisat tarihi semineri*, Ankara 1975, s. 223. Yazar burada, merkezi idareyi temsil eden mahallî idare elemanlarının azlığı yüzünden hükûmetin şeyh âilelerinin desteğini kazanmayı ve bunu kendi hesabına kullanmayı câzip bulduğunu söylemektedir.

127. Yukarda adı geçen makalede Mevlânâ, Ahi Evran ve Hacı Bektaş âileleri çok güzel bir şekilde ele alınmıştır. Fazla bilgi için buraya bakılabilir.

128. A. g. m., s. 217.

129. A. Y. Ocak, a. g. m.

130. Mısl. bk. *Kolonizator Türk dervişleri*, s. 309 (740 nr. lı Kütahya defterinden alınan belge); *Saruhan zâviye ve yatırları*, s. 58 (1005/1597-98 tarihli Manisa şer'iye sicilinden alınan belge).

tasarruf hakkı âile içinden çıktığından, bu evkafa dayalı bir âilenin teşekkülü de söz konusu olmayacağı tabiidir.

Şeyh âilelerinin çoğu 1839 da Tanzimat'ın ilânına kadar vakıflarını ellerinde tutabilmişler, bu tarihte Evkaf-ı Hümâyun Nezareti'nin kurulmasıyla bütün haklarını devlete teslim etmek zorunda kalmışlardır[131]. Bunların pek az bir kısmı Cumhuriyet dönemine kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

C) Teşkilât ve yaşantı :

Zâviyelerin, içinde bir tarikata bağlı dervişlerin bir arada yaşadıkları, dînî ibadet ve âyin yaptıkları ve nihayet yolcuların misafir edildikleri bir dînî ve içtimâî kuruluş oldukları göz önüne alınırsa, hemen her devir ve ülkede -ufak tefek farklarla- aynı görevleri yaptıkları ve bu görevlere uygun bir teşkilat ve bünyeye sahip oldukları anlaşılır. Bu itibarla zâviyelerin, Mağrip ülkelerinden başlıyarak -mahallî mimarî tarzı ve bina geleneği dışında- bütün İslâm ülkelerinde aynı olduğu görülebilir. Mağrip ülkelerinde XI.-XIV. yüzyıllarda bir zâviye başlıca şu kısımları ihtiva etmektedir:

1) Kurucu şeyhin türbesi, 2) mescit, 3) içinde âyin yapılan ve bazan ders okunan geniş bir oda, 4) dervişlerin odaları, 5) misafir odaları, 6) hamam, 7) mutbak ve erzak ambarları, 8) ahır[132].

Aynı dönemde Anadolu dahil, Orta-Doğu İslâm ülkelerinde de zâviyelerin belirtilen bu kısımları ihtiva ettikleri müşahede olunuyor. Hatta daha sonraki yüzyıllarda bile, mîmarî uslûp hariç, Anadolu'da zâviye ve tekkelerin aynı mîmarî üniteleri barındırdıkları söylenebilir.

Hiç şüphesiz diğer yapılarda olduğu gibi Türk yapı geleneğinin özelliklerini taşıyan âbidevî çapta zâviyeler daha Selçuklular devrinden beri Anadolu'da inşa ediliyordu[133]. Beylikler ve Osmanlılar döneminde de Türk mîmarisinin gelişmesine paralel olarak zâviyelerin yapımında gelişmeler kaydedildi[134]. Fakat bütün zâviyelerin Anadolu'da aynı tipte inşa edilmedikleri mâlumdur. Herhalde şehirlerde, hatta bazı köylerdeki büyük yapıların yanında çoğu defa hiç bir özellik taşımayan, kerpiçten veya ahşap zâviye binaları da yer alıyordu ki bugün çoğunun izi bile kalmamıştır.

Özellikle köylerdeki zâviyelerin büyük bir kısmı bir çiftlik manzarası göstermekteydi. Zâviye etrafındaki arazide bizzat dervişler tarafından tahıl, sebze ve meyve yetiştiriliyor, hatta civardaki meralarda davar ve sığır besleniyordu. Bir çok zâviyenin kendine mahsus değirmeni bile vardı. Böylece günlük masraflarını ve yiyeceklerini kendi kendilerine sağlayabilmekteydiler. Böyle imkânı olmayan bir kısım zâviyeler ise ihtiyaçlarını satın alarak gideriyordu. Osmanlı dönemine ait, meselâ XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren bu zâviyelerin günlük, haftalık, aylık ve yıllık gelir ve giderlerini ihtiva eden belgeler bulunmaktadır[135].

Bu belgelerden ve vakfiyelerden anlaşıldığına göre, elde edilen gelirin bir kısmı zâviyenin bakım ve tamirine, bir kısmı dervişlerin ve misafirlerin yiyip içmelerine ve bir kısmı da hizmetlilerin ücretlerine ödendikten sonra geri kalanının vakıf hissedarları arasında paylaşılması gerekiyordu. Bütün bu işlerin çeşitli görevliler tarafından yürütüldüğü görülüyor. Bir defa zâviye de bir vakıf kuruluşu olduğundan vakıfları yöneten bir mütevellîsi, gelir ve gi-

131. Bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic'ul-Vukûât*, İstanbul 1328, IV/100.

132. Msl. bk. Pedersen, "Masdjid", EI¹; Lévi-Provençal, "Zawiya", EI².

133. Selçuklu devri zâviyelerine örnek olarak msl. bk., S. Eyice, "Boyalıköy Hânikahı", *Türkiyat Mecmuası*, XVI (1971), ss. 39-56; Beylikler devri için de yine aynı yazarın "Çorum-Mecidözü'nde Âşık paşa oğlu Elvan Çelebizâviyesi" (aynı mecmua, XV (1969), ss. 211, 246) adlı makalesine konu olan Elvan Çelebi Zâviyesi ile Kayseri'deki Köşk Medrese (bk. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1973, II/200.) iyi birer örnektirler.

134. Osmanlı devri zâviyelerinin mimari özellikleri hakkında yine S. Eyice'nin *"Zâviyeler ve zâviyeli camiler"* adlı makalesinde bir çok örnek vardır.

135. Msl. bk. *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 193.

derleri kontrol eden bir vakıf nâzırı, bir muhasebecisi ve bir de kâtibi vardır.

XV. yüzyılda bir Osmanlı zâviyesine örnek olmak üzere, Süleyman Paşanın Bolayır'daki zâviyesinde bulunan görevliler ücretleriyle birlikte şöylece sıralanabilir[136]:

Görevlinin adı	Görevi	Günlük ücret
Şeyh Şemseddin	Şeyh	15 akçe
Hızır Bâlî	Kâtip	8 "
?	İmam ve hatip	4 "
?	Müezzin	1 "
Muhyiddin	Vekilharç	6 "
Hamza	Kilerci ve ambarcı	4 "
İlyas	Nakip	3 "
Baba Ali	Türbedar	2 "
Hasan	Bevvab (kapıcı) ve Karbansarâyî	3 "
?	Aşçılar	3 " (Her biri)
?	Habbaz (Ekmekçi)	3 "
?	Kayyımlar	2 " (Her biri)
?	Kâseşûy (Bulaşıkçı)	2 "
?	Âsyâbî (Değirmenci)	2 "
?	Âhûrî	1/2 "
?	Cüzhanlar (Cüz okuyanlar)	1 " (Her biri)

Bu sayılan görevlilerin o devrin ve daha sonraki devirlerin zâviyelerinde aşağı yukarı aynen mevcut olduğu, ancak zâviyenin büyüklük ve küçüklüğüne göre sayılarının artıp eksileceği tahmin olunabilir. Nitekim bazı küçük zâviyelerde birkaç göreve bir kişi bakabiliyordu. Birtakım büyük zâviyelerde ise tâmir işlerine bakan özel bir mimar bile bulunuyordu.

XVIII. yüzyılda zâviye ve tekkelerin genellikle şu personeli barındırdıkları görülüyor[137]:

Dini görevliler	Hizmetliler
1. Şeyh	1. Tabbah (Aşçı)
2. Dervişler	2. Helvacı
3. Virdhân (Vird okuyan)	3. Vekilharç
4. Zâkir (Zikir yaptıran)	4. Bevvab
5. Kelime-i Tevhid-han	5. Kayyim (Bakıcı)
6. Hatim-hân	6. Ferraş (Hizmetçi)
7. Aşir-hân	7. Çerâğî (Aydınlatıcı)
8. İmam	
9. Müezzinler	

Zâviye vekilharcı, hergün sarfolunacak yiyecek ve içecek maddelerini ve sâir ihtiyaçları tesbit ederek bunları satın alıp ambarda ve kilerde muhafaza ederdi. Meselâ 925/1519 tarihli bir belgeye göre Gelibolu'daki Ahî Devle zâviyesinin günlük yiyecek ihtiyacı şunlardı[138]:

Cinsi	Fiatı		
Et	3,5	akçe	
Ekmek	3	akçe	
Buğday	1,6	akçe	
Tuz	0,4	akçe	Toplam : 8,5 akçe
Ayrıca :			
Saka ücreti	0,4	akçe	
Odun	0,5	akçe	Toplam : 0,9 - 8,5- 9,4 akçe

Her tarikatın kendine ait zâviyesi vardı. Buralarda ortaklaşa bir yaşantı sürdüren dervişlerin günlük hayatı, bağlı oldukları tarikatın gereklerine göre az çok farklı idiyse de genel çizelgeleriyle hemen hemen aynıydı. Yalnız köylerde ve yol üstündeki zâviyelerde yaşayan dervişler gündüz zâviye evkafına ait tarlalarda, bağ ve bahçelerde çalışıyor, akşamları bir araya geliyorlardı. Buna karşılık şehirlerdeki dervişler için dışarda çalışmak pek söz konusu değildi. Zengin vakıflar onların çalışmasına gerek bırakmıyordu. Sadece ahîler mesleklerini yürütmek zorundaydılar. Onların herbiri gündüz çeşitli işlerde çalışıp akşam kazandıklarını bir araya getirerek ihtiyaçlarını bununla sağlıyorlardı. İbn Batûta'nın anlatışına göre ahîler kazandıklarını şeyhlerine teslim etmek zorundaydılar[139].

Çeşitli tarikatlara mensup dervişler uğradıkları yerlerde genellikle kendi tarikatlarına ait zâviyelerde kalıyorlardı. Aslında bir gezgin dervişin mutlaka kendi tarikatının zâviyesinde misafir olması gibi bir kaide olmadığı halde kendi zâviyesini tercih ediyordu[140]. Bu yüzden meselâ bir Kadirî zâviyesinde bu tarikata bağlı Türk, Arap ve İranlı hatta Hintli v.s. gibi değişik millet ve kültürlerden dervişlere rastlamak olağandı. Bunun sonunda karşılıklı bir kültür alış verişi, haberleşme ve kaynaşma doğacağı tabiiydi. İbn Batûta'ya bakılırsa, bir gezgin derviş veya bir

136. A. g. e., s. 167 deki 891/1486 tarihli belge.

137. *Institution du vaqf au XVIIIe siècle en Turquie*, s. 314.

138. *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 193.

139. *Tuhfet'un-Nuzzâr*, I/225.

140. O. Nuri Ergin, *Türkiye maarif tarihi*, İstanbul 1939, I/201.

yolcu misafir olduğu zâviyede üç günden fazla kalmamak şartıyla dilediği gibi yer içer hatta hayvanının ihtiyacını temin ederdi. Bazan zâviyenin şeyhi kendi mâlî durumuna göre fakir bir yolcuya elbise ve para yardımında bulunurdu[141].

İbn Batûta eserinde XIV. yüzyıldaki Anadolu zâviyelerinde, özellikle ahî zâviyelerinde günlük yaşantıya dair canlı ve ilgi çekici bilgiler sunar. Ona göre en ücra köylere kadar bile yayılmış bulunan bu zâviyelerin bakımlı tesisler olduğu anlaşılıyor. Nitekim 689/1290 da yazılmış bir fütüvvetnâmede (Nâsirî Fütüvvetnâmesi) ahî zâviyelerinin nasıl olması gerektiği konusundaki bir tâlimatnâme onun ifadelerini doğrulamaktadır. Buna göre zâviyenin itina ile yapılmış ve çok temiz olması, duvarlarının aydınlık olsun diye beyaz badana ile boyanması şarttır. Avlusunun ortasında bir havuz bulunması iyi olur. Odalarına eğer mümkünse Kıbrıs halısı, bulunmadığı takdirde kilim veya keçe döşenmelidir[142].

İbn Batûta Alanya'da kaldığı bir zâviyeyi şöyle anlatır: "İkindi namazını kıldıktan sonra zâviyenin şeyhi geldi ve bizi zâviyesine götürdü. Burası çok güzel bir bina idi. İçerisi güzel Rum (Anadolu) yastıkları ile döşeliydi. Irak camlarından yapılmış kandiller vardı. Büyük odada beş adet "beysûs" denilen ve bakırdan yapılmış büyük fitilli lambalardan yerleştirilmişti. Bunlarda erimiş iç yağı yakılıyordu. Her biriyle, Türkçe "çerağcı" denilen görevliler uğraşıyordu"[143]. Seyyaha göre zâviyelerde misafir şöyle ağırlanıyordu: Zâviyeye bir yolcu geldiği zaman kapıcı tarafından karşılanıp kim olduğu, nerden gelip nereye gitti hakkında bilgi alınıp içeri buyur ediliyordu. Eşya ve hayvanları yerleştirildikten sonra hamama sokuluyor ve güzelce yıkanıyordu. Oradan çıkınca bir odaya alınıp yiyecek ve içecek ikram ediliyordu. Akşam namazından sonra zâviyede Kur'an okunuyor, daha sonra semâ ve raks yapılıyordu. Bazan gece yarısı zikir ve diğer nâfile ibadetlere kalkılıyor ve bu hergün böyle sürüp gidiyordu[144]. Şüphesiz bu ağırlama işi yolcunun durumuna ve içtimâî mevkiine göre değişmekteydi.

Zâviyelerde ikram edilen yiyecek ve içecekler konusuna gelince, bunların devrin alışılmış yiyecek ve içecek maddeleri olduğu tabiidir. Bu konuda kaynaklarda fazla bilgiye pek rastlanmaz. Anadolu'da özellikle XIV. yüzyıl zâviyeleri hakkında en geniş bilgi ve tasvirleri kendi öz müşahadesine dayanarak veren İbn Batûta bu konuda pek bir şey söylemez. Yalnız genel olarak et, ekmek, meyve ve tatlı verildiğini nakleder[145]. Bununla beraber, Vâhidi'nin *Menâkıb-ı Hâce-i cihan ve Netîce-i can* adındaki eserinde XV. ve XVI. yüzyıllarda zâviyelerde ne gibi yemekler, içecekler ve tatlılar ikram edildiğine dair oldukça ilgi çekici bir pasaj mevcuttur. Burada Kurban Baba adlı bir dervişin ağzından söylenen bir manzûmede şunların adı geçer[146]:

Bize bir hânikahdır şu âlem
İrişür dürlü dürlü levni her dem
Herisa ve *Muhallebi* ve *Totamaç*
Ades aşı ve *Zerde*, *Kalya omaç*
Yoğurtlu dâne karlı dağımızdır
Sıpanak aşı hod otlağımızdır
Hemîşe *Akça salma* nakdimizdir
Erişte hod gönülde akdimizdir
Börek aşı da hod sertâcımızdır
Şeker pâlûze hod mîracımızdır.
Güllâcî ve *Sükkerîn* ve *Me'muniye*
Biliç çorbasına ekşi limoniyle
Gelir gâh gâh *Tüffahiye aşı*
Yeriz demeden anı bunu nâşı(?)
Gelir ki *Tuncîye* gâhı *Nohudâb*
Gelir ki *Gendom aşı* ki düşebab
Zemistanda gelir *Tarhana* şirin
Pirinç aşı gelir ki gâh şirin
Kebab-ı Birre ve *Kebk Kebûter*
Sükkerîn, Baklağı, Börek, Seminiter(?)

141. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/238, 248.

142. *İslam ve Türk illerinde Fütüvvet teşkilatı*, s. 339.

143. *Tuhfet'ün-Nuzzâr*, I/227.

144. A. g. e., I/226, 231, 252.

145. A. yerlerde.

146. Bibliothèque Nationale de Paris, suppl. turc, nr. 1558, v. 24a-b.

Gelir her yılda *aş-ı Âşûre*
Yeriz hem yediriz mâru mûra
Gıda-yı ruhumuz âhirde *Helva*
Nitekim cennet içre "Menn ve's-selvâ"
Onlardan sonra Hoşâb safâ bahş
Ki teşne dillere eyler safâ bahş

Görüldüğü gibi bunların çoğu bugün bile bilinen yiyeceklerdir. Bu kadar çeşitli yemeği hazırlayabilmek için ne kadar kap kacağa ihtiyaç olduğu meydandadır. Meselâ Trakya-Paşaeli'nde ünlü Bektaşi şeyhi Otman Baba Zâviyesi'nde Kanunî devrinin ortalarına doğru kaç cins ve ne kadar kap kacak bulunduğu bir fikir verebilir[147]:

Cinsi	*Adet*
Kazan	16
Sahan	43
Tepsi	73
Bakraç	32
Tava	7
Kepçe	10
Büyük tas	6

D) Dinî ve içtimaî hizmetleri :

Zâviyelerin her şeyden önce bir din ve tasavvuf talim, tatbik ve yayma merkezi olduğuna yukarda temas edilmişti. O halde buralarda belli bir tarikatın gereklerine göre bir yaşantı takip olunacağı açıktır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde medreselerin nüfûz edemediği köylerin ve göçebe muhitinin dinî ve içtimâî hayatını ayarlama görevini zâviye ve tekkeler yüklenmişlerdi. Medreselerde uygulanan ancak sınırlı bir aydın zümresine hitap eden skolastik din eğitimi, öğretimi ve anlayışının genellikle halk tabakalarına inemediği ve tam anlamıyla intıbak edemediği bilinen bir gerçektir. Gerek kullanılan metot gerekse köylük yerde yaşayan halkın şehirlerde olduğu gibi Ülemâ ile temas imkânının çoğu defa bulunmaması, bulunsa da ülemânın o seviyeye inememesi yüzünden dinî ve içtimâî hayatta doldurulması gerekli bir boşluk meydana geliyordu. İşte bu boşluğun zâviyeler tarafından devrine ve yerine göre müsbet veya menfi bir şekilde doldurulduğu görülüyor. Zâviyelerde yüksek bir takım fıkıh ve kelâm meseleleri yerine halka mistik bir heyecan verecek ve fikrî seviyesine uygun düşecek konularla uğraşılıyordu. Bu da haliyle zâviyeleri daha cazip duruma getiriyor, halk "fakı" adını verdiği fakih (hoca) ların yerine şeyhleri dinlemeyi ve onlara bağlanmayı tercih ediyordu.

Zâviyelerde yapılan ibadetler, heyecanı doyurucu ve gereğinde mûsikî eşliğinde yapılan özel âyinler halk için zevk verici bir ruhî tatmin kaynağı idi. Üstelik medresenin ağır ilmî havası yerine evliyâ türbelerine, menkabelerine ve kerametlerine bağlanmak halk için daha çekici ve daha kolaydı. Şeyh ve dervişlerin yazdığı keramet hikâyeleriyle dolu ahlak ve din alanındaki manzum eserler, ülemânın külfetli ve ağır bir üslûpla kaleme aldığı çoğu arapça şerh ve tâliklerden elbette daha çok okuyucu ve dinleyici buluyordu[148]. Bu da şeyhlerin halk yanında ülemâdan daha çok nüfûz ve kudret kazanmasına sebep oluyordu. Bunun yanında şeyhlerin sürdüğü bu mütevazi günlük yaşantının uyandırdığı takdir ve hürmet duygusu da bir motif olarak düşünülmelidir.

Zâviyelerin en az bu birincisi kadar önemli diğer bir hizmeti Anadolu ve Rumeli'nin islâmlaştırılması sırasında olmuştur. Yeni fethedilen topraklarda müsamahacı ve telifci olmaları sebebiyle çevrelerine bir çok gayri müslimi cezbeden şeyhler müslümanlığı kolayca kabul ettiriyorlardı. Gayri müslimler ya ateşli ve coşkun, esrarlı dinî âyinlerin veya din farkı gözetilmeden hastalara ve yoksullara yapılan yardım etkisiyle müslümanlığı kabul ediyordu[149]. İlk devirlerde özellikle hudut böl-

147. *Kolonizatör Türkdervişleri*, s. 341 de 732 nr. li Paşaeli defterinden alınan belge.

148. *Müzekki'n-Nüfûs, Ahmediye, Muhammediye* ve benzeri tekke ve zâviye ürünü eserlerin yüzyıllardan beri olduğu gibi, bugün dahi köylerde aranıp okunduğu görülüyor. Bu eserlerin Türk halkının ruh hayatı ve düşünce tarzının oluşmasında oldukça hatırı sayılır roller oynadıkları anlaşılmaktadır. Bu rollerin ne dereceye kadar müsbet veya menfi olduğu ise araştırmaya değer bir konudur.

149. bk. O. Turan, *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969, II/166-7.

gelerinde Bizans'ın ağır vergilerinden bıkmış ve ezilmiş ahaliye İslâmiyet'in bu zâviyelerde sunulan popüler şekli çok ilgi çekici geliyordu[150]. Bazan bir hıristiyan köyünde, bir manastırın, kilisenin yerine veya yanına kurulan zâviyeler, zamanla oradaki hıristiyan azizine ait menkıbelerin zâviyeyi kuran şeyhinkine karışmasına, böylece her iki din mensupları arasında bir yaklaşmanın ortaya çıkmasına imkân veriyorlardı. Bunun en güzel örneğini Hacı Bektaş ile Baba İlyas-ı Horasanî teşkil ederler. Hacı Bektaş müslüman ahali tarafından kutsal bir *velî kabul edilirken* bölgedeki hıristiyanlarca da Saint Charalambus olarak takdis olunmaktaydı[151]. Çorum yakınlarındaki Elvan Çelebi Zâviyesi civarında ise Baba İlyas-ı Horasanî ile Saint Georges halk tarafından aynı kimse olarak kabul ediliyordu[152].

Zâviyelerin ayrıca içtimâî alanda da büyük hizmetleri oluyordu. Bir defa, yolcuların bedava yiyip içme ve yatıp kalkmalarını sağladıkları için hem seyahatlerin hem de ticaret hayatının düzenli bir biçimde akıp gitmesine yardımcı oluyorlardı. Bundan başka çevrede yaşayan yoksullara bedava yiyecek veriyorlardı. Bu itibarla fakir tabaka buralarda kendine bir sığınak bulma imkânını elde ediyordu. Özellikle büyük kasaba ve şehirlerde bu durumun daha da iyi teşkilâtlandığı ve büyük çaptaki zâviye (imâret) lerin, kimsesiz ve yoksulların iâşe ve ibâtelerini yüklendikleri anlaşılıyor[153].

SONUÇ :

Yahûdilik, Hıristiyanlık ve Budizm gibi kendilerine mahsus bazı müesseseler içinde mistik bir hayat düzeni getiştiren dinlerde olduğu gibi, Müslümanlık da "zâviye, Hânikah, Tekke..." adı ile anılan bir müessese aracılığıyla kendi tasavvuf sistemini ortaya koymuş ve geliştirmiştir.

Hicrî III. (Milâdî IX.) yüzyılın başlarında ilk büyük mutasavvıflarla beliren bu müessese, Müslümanlığın yayılışına paralel olarak batıda Kuzey Afrika ülkelerine, doğuda İran üzerinden Orta Asya içlerine kadar sokulmuştur. Çeşitli ülke ve devirlerde değişik isimlerle anılan bu müessese her iki blokta da İslam dini ve tasavvufunun sanki ileri karakol görevini yapmış ve başarı ile yayılmasına ön ayak olmuştur.

Zâviyeler bulundukları yerlerde gerek mimarî yönden gerekse teşkilât ve işleyiş bakımından mahallî özelliklere göre teferruatta azçok farklar göstermişlerse de temelde yine aynı yapıyı, teşkilatı ve yaşantıyı yansıtan kurumlar olmuşlardır.

Yüzyıllar boyunca Türk halkının dinî, içtimâî ve fikrî hayatını yoğuran zâviyeler, gayri müslim halkın da memlekette müslüman ahali ile uzlaşmış bir şekilde yaşamasını kolaylaştırmıştır.

---

150. Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, trc. O. Şâik Gökyay, Ankara 1944, ss. 114-15.

151. Speros Vryonis, *The decline of Medival Hellenism in Asia Minor*, Los Angeles 1971, s. 372.

152. *Türk Mektupları*, trc. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1939, ss. 77-78.

153. *Türkiye maarif tarihi*, I/202. Şüphesiz zâviyelerin çeşitli hizmetleri gereği gibi ortaya koyabilmek için etraflı araştırmalara ihtiyaç vardır.

İBN BATUTA'NIN ANADOLU'DA ZİYARET ETTİĞİ ZAVİYELERİN ZİYARET SIRASINA GÖRE ADLARI VE YERLERİ

Zâviyenin adı	*Bulunduğu yere*
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Antalya
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Gölhisar (Burdur)
Ahî Sinan ve Ahî Toman zâviyesi	Denizli
Bir zâviye (adı yok)	Tavas (Denizli)
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Milas (Muğla)
Bir zâviye (adı yok)	Muğla
Ahî Ali Zâviyesi	Bercin Köyü (Milas)
Ahî Kalemşah Zâviyesi	Konya
Mevlânâ Zâviyesi (MEVLEVİ ZAVİYESİ)	Konya
Ahî Şerif Hüseyin Zâviyesi	Aksaray (Niğde)
Ahî Caruk Zâviyesi	Niğde
Ahî Emir Ali Zâviyesi	Kayseri
Ahî Bıçakcı Ahmet Zâviyesi	Sivas
Ahmet Kûçek b. Tâcüddîn (RİFAİ ZÂVİYESİ)	Amasya
Mecdüddîn Zaviyesi	Gümüş (Gümüşâne)
Ahî Nizamüddîn Zâviyesi	Erzincan
Ahî Toman Zâviyesi	Erzurum
Ahî Bahâ Zâviyesi	Birgi (Izmir)
Mecdüddîn Zâviyesi	Tire (İzmir)
Şeyh Yakup Zâviyesi (RİFAİ ZAVİYESİ)	İzmir
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Manisa
Bir zâviye (RİFAİ ZAVİYESİ)	Bergama (İzmir)
Ahî Sinan Zâviyesi	Balıkesir
Ahî Şemsüddin Zâviyesi	Bursa
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	İznik
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Yenice (Bolu)
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Mudurnu (Bolu)
Bir ahî zâviyesi (adı yok)	Bolu
Bir zâviye (adı yok)	Gerede (Bolu)
Bir zâviye (adı yok)	Kastamonu
Dede Emir Ali Zâviyesi	Kastamonu
İzzeddin Ahî Çelebi Zâviyesi	Sinop

TÜRKLER'DE RESİM VE MİNYATÜR SANATI

İSMET BİNARK

BİR DEVRİ EN İYİ ANLATAN, O DEVRİN SANAT ESERLERİDİR. SANAT, İÇTİMAÎ MÜESSESELER GİBİ BİR YAŞAYIŞ OLUP, İNSANIN VE DOLAYISİYLE CEMİYETİN, EŞYA VE MADDE ÜZERİNDEKİ SALTANATINI TEMİN EDER. ŞUURLU, MÜŞTEREK HAYAT VE KIYMET ÖLÇÜLERİNE SAHİP CEMİYETLERDE DUYGU BİRLİĞİNİ MÜMKÜN KILAR.

CEMİYETTE NİZÂM VE DUYGU BİRLİĞİ SAĞLAYAN SANAT, KÜL HALİNDE, BİR CEMİYETİN İÇİNDE YAŞADIĞI DEVRİN AYNASIDIR.

TÜRK SANATININ ESTETİK ANLAYIŞI, SANATKÂRLARININ ELİNDE, İÇİNDEN GELDİĞİ CEMİYETİN DİNÎ, AHLÂKİ KISACA MANEVÎ HAYATININ TERCÜMANI OLMAK VAZİFESİNİ YÜKLENMİŞ VE FITRÎ BİR KABİLİYETLE ESTETİK ANLAYIŞA SAHİP OLAN TÜRKLER, BU İKİSİNİ ORİJİNAL BİR SENTEZDE BİRLEŞTİREREK VE YENİ BİR RUH VERME KABİLİYETİ İLE, ORTAYA HER DEVİRDE MİLLÎ SEVİYESİNİ MUHAFAZA EDEN TÜRK SANATINI KOYMUŞLARDIR.

Türklerde resim ve minyatür sanatı ve tarihî gelişimi konusuna girmeden önce, minyatür ve tekniği hakkında bazı açıklamalarda bulunalım.

Minyatür Nedir? :

Minyatür, el yazması kitapları süslemek için sulu boya ile yapılan resimler hakkında kullanılan bir tâbirdir. İtalyanca minyatura kelimesinden alınmadır. Ortaçağ Avrupası'nda el yazması kitapların bölüm başlarındaki ilk harfler *minium* denilen maden kırmızısı (sülüğen) ile boyanıp süslenirdi. Bilâhare kitapları süslemek için yapılan resimlere de bu isim verilmiştir.

Minyatür kelimesinin Türkçe'de, Arapça'da ve Farsça'da bir karşılığı yoktur. Türk dünyasında eskiden beri minyatüre *nakış*, nakış yapana da *nakkaş* denilmiştir. Bizde nakış, boya ile resim yapmak anlamında kullanılmış bir tâbirdir. Boya ile

resim yapanlara *nakkaş*, tablo ve insan resmi yapanlara *musavvir* veya *şebih*, *manzara* ve tezyînat yapanlara da *tarrah* adı verilmiştir. *Ressam* tâbiri Tanzimat'dan sonra kullanılmaya başlanmıştır.

Minyatür Tekniği :

Minyatürün kendine has özellikleri vardır. Figürleri birbirini kapatmayacak şekilde dizmek, geriye kalan figürleri kâğıdın üst tarafına çizmek, şahısların iriliğini önemlerine göre tesbit etmek, manzarada uzaklığı renk ve boy nisbeti yönünden belirtmemek, en ince teferruatı dahi işlemek, renkleri ışık-gölge tesiri aramadan sürmek, bu özelliklerin başlıcalarıdır.

Minyatürde kullanılan boyalar, toprak boyadır. Bunlar kullanılmadan önce su ile eritilir. Toprak boyaların sabit olması için XVIII'inci yüzyıla kadar, içlerine yumurta sarısı ilâve edilmiştir. Yumurta sarısı karıştırılmış boyalar sabit ve parlak olduğu gibi, resimlerde kabarıklık da meydana getirir ki, minyatürde bu her zaman makbul addedilir. Ancak yumurta sarısı ile hazırlanan boyalarda, her kullanışta taze yumurta sarısı ilâve edilmiş boya hazırlamak mecburiyeti vardır. Zira, içine yumurta sarısı karıştırılmış boya kuruduktan sonra tekrar karıştırılamıyacağı için, ikinci defa kullanılamaz. Bu mahzurundan dolayı, XVIII'inci yüzyıldan sonra toprak boyaların içine yumurta sarısı ilâve edilmesinden vazgeçilmiş, onun yerine tutkal kullanılmıştır.

Bu usulde, önce tutkal suda eritilir ve içine bir damla saf pekmez veya iki damla üzüm suyu karıştırılır. Bu şekilde hazırlanan boyalar, kuruduktan sonra istenildiği zaman tekrar su ile eritilir ve kullanılabilir. Tutkal suyuna saf pekmez veya üzüm suyu karıştırıldığında, boyalarda bir parlaklık meydana gelir. Tutkal yerine zamk-ı Arabî de kullanılabilir. Ancak bu tarzda boyalar parlak olmadığı gibi, zamanla da kararırlar.

Minyatürde akar sular gümüş suyu ile yapılır. Bunun için gümüş, jelâtin suyu içinde eritilir, kâğıt üzerine sürülür. Kuruyup da mührelendiği zaman aynen su gibi parlar. Yalnız gümüş havanın oksijeni ile temas neticesi oksitlendiğinden, zamanla minyatürdeki bu satıhlar kararır. El yazması kitapların sayfalarının etrafındaki cetvellerde bir takım kesiklikler görülür. Bu kesikler bakırdan elde edilen, parlak yeşil renkte ve *jengâr* adı verilen boyanın bakır oksitinin eseridir.

Minyatür için pamuktan yapılmış ve *Hint kağıdı* denilen kağıt ile, *parşömen* denilen ipekli kâğıttan başka *âharlı kâğıt* da kullanılmıştır.

Âhar çeşitli maddelerden yapılırdı. Nişasta, yumurta akı, nişadır, kitre, zamk-ı Arabî, üstübeç bunların başlıcalarıdır. Bunlar teker teker veya karışık olarak kullanılır, bazen de birkaç cins tabaka teşkil edecek şekilde kâğıt üzerine sürülürdü. Kâğıdın âharlanması iki şekilde olurdu. Âhar yapımında kullanılan maddeler sıcak suda eritilir, kıvamınca karıştırılır ve kâğıt bunun içine daldırılırdı. Bir diğer usul de, pamukla bunları kâğıdın üstüne sürüp kurutmaktı. Bir kat âhar sürülmüş kâğıtlara *tek âharlı*, iki veya daha çok âhar sürülmüş kâğıtlara *çift âharlı* denirdi[1]. Kuruyan kâğıt kuru cevizden bir tahta üstünde mühre[2] ile mührelenir, yani parlatılırdı.

Minyatürde boyaları sürmek için kullanılan fırçalar, üç aylık beyaz kedinin ense tüyünden yapılırdı. Bu kıllar ince bir ibrişimle bağlanır, bağlanan yer tutkallanır ve güvercin kanadından çıkarılmış ve hazırlanmış kalemin içine yerleştirilirdi. Samur kılından yapılmış fırçalar da kullanılmıştır.

1 Kâğıt âharcılığı konusunda geniş bilgi için bk.: İsmet Binark: *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*. Ankara, 1975, s. 50-52.

2 Mühre billûrdan yapıldığı gibi, deniz böceği kabuğundan da yapılırdı. Taş mühre dahi kullanılmıştır. Altın yaldızı parlatmak için, sert akikten yapılmış mühreler kullanılırdı ki, buna *zer mühre* denirdi.

Minyatürde işlenecek konu önce eskiz (esquisse) olarak bir kâğıt üzerine çizilirdi. Desen önce ince bir fırça ile ve *uhra* denilen kiremit rengi bir boya ile çizilirdi. Desen çiziminde siyah ve kahverengi boya kullanılmazdı. Zira bu boyalar, altın yaldız ve diğer boyalara tesir edip, onları bozarlardı. Ayrıca desenin gayet ince çizilmesi de şarttı. Bazen kâğıdın üstü zemin olarak, zamklı üstübeç veya boyaların daha parlak görünmesini temin için altın tabaka ile örtülürdü. Altının boya sürülmeden önce kullanılması icabederdi. Altının sürülmesinden önce boya kullanılırsa, boyalar parlamazdı. Çizgiler arasındaki boşluklar boya ile kapatıldıktan sonra, çin mürekkebiyle[3] saç, sakal, yüz, elbise kıvrımları, elbise üzerindeki tezyînat, altın işlemeler, ağaç ve çiçek gibi ince teferruat tamamlanırdı.

Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı ve Tarihî Gelişimi :

Türklerde resim ve minyatür sanatlarının tarihi, onların Orta Asya'da tarih sahnesine çıktıkları devirlere kadar uzanır. Resim ve minyatürün bir Orta Asya Türk sanatı olduğu, XIX'uncu yüzyılın ikinci yarısından bu yana, arkeolog ve sanat tarihçileri tarafından, Türklerin ana yurdu olan Orta Asya toprakları üzerinde yapılan kazı ve araştırmalar[4] neticesi kesinlikle ortaya konmuştur.

Orta Asya'da Türklerin en eski resimleri hakkında Çin tarihlerinde birçok bilgiye rastlanmış olup, adı geçen tarihlerde Göktürklerden bahsolunurken, Türklerin büyüklerine ait mezarlar üstüne birer bina inşa ettikleri ve bu binaların duvarlarını ölünün hayatındaki çeşitli hâdiselerin resimleri ile süsledikleri ifade edilmektedir.

Amerikalı arkeolog Raphael Pumpelly'nin 1908'de Orta Asya'da, Hubert Schmidt'in 1904'te Ön Asya'da Aşkabad civarındaki Anav şehrinde yaptığı arkeolojik kazılar, Orta Asya medeniyetinin, Pumpelly'e göre M.Ö. 9000, Schmidt'e göre ise M.Ö. 4500 yıllarına kadar uzandığını ortaya koymuştur. Çanak, çömlek gibi ele geçen eşyalarda raslanan şekil ve motif

3 Siyah renkte olan çin mürekkebi, susam yağından elde edilmiş is ile yapılırdı. Öküz derisinden elde edilen bir tutkalla karıştırılarak macun haline getirilir, kuruduktan sonra tekrar su ile karıştırılarak mürekkep olarak kullanılırdı.

4 Orta Asya Türk toprakları üzerinde çeşitli milletlere mensup ilim heyetlerince yapılan kazı ve araştırmalar şu kronolojik sırayı takip eder :

— 1898 yılında Finli Baron C. Munch ve Dr. Otto Donner'in araştırmaları; bk.: Otto Donner: *Reise in Central Asien, 1898.* Helsingfors, 1901.

— Aynı yıl Rus arkeologu Klements'in, Şarki Türkistan'da Turfan'daki araştırmaları; bk.: D. Klements: *Nachrichten über die von der Kaiserl. Akad, d. Wiss. zu St.- Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan, H. I.* (Rusçadan terc.: O. V. Haller), Petersburg, 1889.

— 1900-1901 ve 1913-1914 yıllarında İngiliz Aurel Stein'in Hotan civarındaki araştırma gezileri ve kazıları; bk.: Aurel Stein: *Ancient Khotan.* Detailed report of archeolog explorat in Chines Turkestan, I-II. Oxford, 1907; *Serendia.* Detailed report of expl. in Central Asia and Westermust China, I-V Oxford, 1921; *Innermost Asia,* Kansu and Eastern Iran, I-VI. Oxford, 1921.

— Alman heyetlerinin kazı ve araştırmaları; İlk Alman heyeti 1902-1903 yıllarında Grünwedel idaresinde, Turfan havalisinde Uygurların devlet merkezi olan İdi-kut civarında araştırmalarda bulunmuştur. bk.: A. Grünwedel: *Bericht über archäologisce Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903,* SBAW, XXIV, Abt. I. München, 1906; İkinci Alman heyeti, 1904 ve 1907 yılları arasında A. von Le CoQ'un başkanlığında araştırmalarda bulunmuştur. bk.: A. von Le CoQ : *A short account of the origin,* journey and results of the first royal Prussian *(second, German) expedition to Turfan in Chinese Turkistan.* JRAS, April 1909; *Reise und Ergebnisse der zweiten Deutschen Turfan - Expedition.* Mitt. d. Georg. Ges in München, V. H, I. 1910; *Bericht über Reisen und Arbeiten in Chinesisch - Turkistan.* Zeitschr. f. Ethnologie, H. 4-5, 1907; Üçüncü Alman heyeti 1908-1912 yılları arasında, kısmen Grünwedel'in idaresinde araştırmalar yapmış ve özellikle duvar resimlerinin nakli ile meşgul olmuştur. Dördüncü Alman heyeti, 1913-1914 yılları arasında A. von Le CoQ başkanlığında çalışmalarına devam etmiştir. bk.: A. von Le CoQ : *Die vierte Deutsche Turfan-Expedition.* Turan, 1918, 1-2.

— 1902 yılında Japon Kontu Otani, Kuça civarında araştırmalarda bulunmuş ve sonraları Şarki Türkistan'ın diğer kısımlarını da gezerek, Tung - Huan'daki kütüphanenin mühim bir kısmını ülkesine götürmüştür.

— 1906 - 1909 yıllarında, Fransız sinologlarından P. Pelliot, Çin'e yaptığı seyahat esnasında Şarki Türkistan'ı da ziyaret etmiş ve Tung-Huan'daki kütüphane malzemesinin bir kısmını Paris'e götürmüştür. bk.: P. Pelliot : *Report sur mission au Turkestan Chinois (1906-1909).* Comptes rendus des Seances de l'Acad. des in script. et Bell- Lettres. Paris, 1910.

Orta Asya'da yapılan bu kazı ve araştırmalar ve bunların neticesi olan ilmi neşriyat, ilim dünyasına Türklerin eski kültür ve medeniyetlerini kesin olarak anlatmakta ve tasvir etmektedir.

örnekleri, Türklerde plâstik sanat başlangıcının bu tarihler arasında olduğunu göstermektedir.

Anav'da, Kazan'da ve Sibirya'da Minusink'de yapılan arkeolojik araştırmalar neticesi bulunan *Kurgan*'larda[5] ele geçen taş, demir, tunç âletler ve tezyînî motiflerle, resimler bu medeniyetin Mezopotamya medeniyetinden daha eski olduğu fikrini vermektedir.

Eski Türk sanatının mümessilleri Uygur Türkleridir. M.Ö. I'inci yüzyıldan. M.S. XIII'üncü yüzyıla kadar Orta Asya'da ayrı ayrı devletler kurarak yaşayan ve köklü kültürü ile tarihte derin bir iz bırakmış olan Uygur Türkleri, *güzel sanatlar, özellikle resim* ve minyatür sanatı sahasında önemli bir yer işgal etmişlerdir.

Türkler resim sanatı sahasında, üç din çerçevesi içerisinde faaliyet göstermişlerdir. Bunlar Maniheizm, Budizm ve İslâm devirleridir.

M.S. VII ve IX'uncu yüzyıllar arası Mani, daha sonraları Budi'liği benimseyen Uygurlarda, resim sanatı, bu iki din görüş *ve anlayışının neticesi, bir çeşit dinî* mahiyette ve İslâmiyet devri resimlerinden farklı bir anlayış ve şekilde, *bezeklik* tâbir olunan duvar ve tavan resimleri tarzında, özellikle mâbet ve manastırlarda kendini göstermiştir.

Mani ve Budizm dinlerinin sâlikleri Uygurlar, Mani'nin kitabını birçok nüsha olarak istinsah edip çoğaltmışlar, resimlemişlerdir. Budi'likle ilgili kitapları da aynı şekilde resimleyen Uygur Türkleri, Buda mâbet ve manastırlarının duvarlarını Buda'nın hayatına ait dinî resimlerle süslemişlerdir.

Uygur Türklerinde resmin dinî bir mahiyet göstermesi hususuna Prof. Osman Turan şöyle temas etmektedir: "Putperest Uygurların tapınakları (burkanevi) putlarla (burhan-sanem) dolu idi. Ecdâdı tâzim ölülerin heykel ve resimlerine de tâzimi gerektirmiş ve bu suretle de heykel ve resim tapınaklara girerek bir nevi dinî mahiyet almıştı."[6]

Orta Asya'da yapılan kazı ve araştırmalar, Uygur-Türk şehirlerinde bulunmuş fresk (duvar resmi), resimli ve minyatürlü kitaplar, M.S. VII-IX'uncu yüzyıllarda bu sanatların Uygurlarda ne derece ilerlemiş olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Hoçu harâbelerinde bulunan bu yüzyıllara ait Maniheist duvar ve tavan resimleri, minyatürleri, Türk resim ve minyatürünün günümüze kadar bilinen en eski örneklerindendir. Bunlarda Uygur rahipleri, vakıf yapan erkek ve kadınlar, müzisyenler, Uygur prensleri ve çeşitli konular tasvir edilmiştir. Budizm ve Maniheizm dinlerine ait olan bu resimlerde kompozisyon sıralama şeklinde ve simetrik ölçüye göredir.

Maniheist ve Budist Uygur ressamları, M.S. VIII'inci yüzyıldan itibaren, Orta Asya'dan Ön Asya'ya ve daha aşağılara inmeğe başlamışlar, kendi tarz resimlerini gittikleri yerlerde yaymışlardır. Resim, minyatür ve heykelin İslâm dünyasında yayılmasında Uygurların büyük rolü olmuştur.

"Türk dinî resim geleneği Uygur Budist sanatıyla başlar. İlhanlı devrinde Yakın Doğuda çalışan Ahmet Musa'nın Topkapı, H. 2154 sayılı murakka'da parçaları bulunan - Mi'râc-nâme - sinde Uygur sanatının tesirleri tesbit edilebilir... İlhanlı devrinde, bilhassa Budist olan Argun zamanında, Yakın Doğuya resimli Budist mâbetleri yapıldığı malûmdur. İlhanlıların İslâm devrinde ise, köle olduklarına göre muhtemelen gayr-i müslim olan Türk sanatkârları Yakın Doğuya getirildi. Bu zamanda Yakın Doğu İslâm sanatına Uygur sanatının ve Tun-huang Budist sanatının tesirleri Selçuk devrinden bile fazla girdi."[7]

5 Türk büyüklerinin, cesedlerinin yakılarak küllerinin konduğu ve yanına, hayatında kullandığı eşyaların, atının ve at koşumları ile silâhlarının gömüldüğü mezar.

6 Osman Turan : *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti.* Ankara, 1965, s. 293.

7 Emel Esin : *İsra Gecesi - Uygur Mi'râc-nâmesi'nde Cennet Tasvirleri.* Türk Kültürü, Yıl: IV, 47. Sayı, 9. 1966, s. 117.

"'Resim ve heykelin İslâm dünyasında yayılmasında Türk sanatının büyük rolü olup, biri Selçuklularla, diğeri de Moğol istilâsı ile gelen Uygurlularla olmak üzere bu tesirler iki devirde kendini gösterir... Moğol devrinde pek çok Uygur kâtip (bitikçi, bahşı) ve sanatkâr İslâm dünyasına gelmiş ve resmin canlanmasına tesir etmişti."[8]

VIII'inci yüzyılda Doğu Türkistan'da Mani dinini kabul etmiş Uygurların ileri bir kitap resimleme sanatına sahip olduğu, birçok Batılı sanat tarihçisinin üzerinde durmadığı bir husus olmuştur. Bu konudaki araştırmaların neticesi olan neşriyatın büyük bir kısmında da Türk resim ve minyatürü ihmal edilmiş ve sathî bir görüşle geçiştirilmiştir. Bu sathî görüşle de, Türk varlığının eserleri yabancı unsurlara bağlanmıştır.

Uygurların kitap resimleme sanatı, duvar resimleme sanatının aynıdır. Gayet tabiî kitap resimleri, duvar resimlerine nispetle küçük ölçüde yapılmışlardır.

Orta Asya'da Uygur-Türk şehirlerinde yapılan kazı ve araştırmalarda, özellikle Grünwedel ve A. von Le Coq'un Turfan kazılarında ele geçen Uygur minyatürleri, VIII-IX'uncu yüzyıllar Bağdad mektebine yaratıcı mahiyette tesirler yapan Orta Asya Türk minyatür sanatı hakkında yeterli fikir vermektedir.

Fransız şarkiyatçısı Clément Huart, Türk, Acem ve Arap medeniyetlerinin müşterek eseri olan minyatürün, Orta Asya'daki eski Türk resim sanatının İranlılara geçmesiyle meydana geldiğini söyler. Huart'a göre, İran'da ilk minyatürü yapanlar Orta Asya'dan gelmiş olan sanatkârlardır. Orta Asya'nın üstün sanatı Selçuklular ve Osmanlı Türklerinde devam etmiştir. Orta Asya, güzel sanatlardan resmin daima işlene işlene inkişaf ettiği bir sahadır. Bu hususta Türklerin hizmeti büyük olmuştur. Ayrıca resmin İran sahasında inkişafı Orta Asya resim tarihinden sonradır[9].

İran'da minyatür sanatı, XIII ve XIV'üncü yüzyıllarda İlhanlılar zamanında, onların saraylarında çalışan Uygurlu Türk nakkaşların getirdikleri Orta Asya Türk resminin tesiriyle başlamıştır. XIII'üncü yüzyıldan itibaren İran, Orta Asya'dan bu ülkeye yerleşen ve Önasya resminin çehresini tamamiyle kendi millî üslûplarına göre değiştirip yenileyen Orta Asyalı Uygurlu sanatkârların tesiri altında kalmış, Orta Asya Türk tesiri bu yolla Maverâünnehr'e ve oradan bütün İran'a girip hâkim olmuştur.

Cengiz ve Timur istilâlarından sonraki İran eserleri ve nakışlar, hep Orta Asya'dan gelen sanatkârlar tarafından yapılmıştır. XIV'üncü yüzyılda İran'ı istilâ eden Moğollar, beraberlerinde Uygurlu kâtipleri (bahşı) ve nakkaşları da getirmişlerdir. Uygurlu kâtiplerin Moğollar hizmetinde yazmış oldukları eserler, yine Uygurlu nakkaşlar tarafından resimlendirilmiştir. Timur devrinde Herat, bu yüzden dünyanın en ileri sanat ve minyatür merkezi olarak gelişmiştir.

Moğolların İran'ı istilâsından sonra İslâm minyatür sanatında büyük bir değişme görülür ve Uygurlu nakkaşların üslûbu İslâm minyatürüne hâkim olur. XIV'üncü yüzyılın ilk yarısında İran'a hâkim olan İlhanlılar devrinden, günümüze kalan Reşidü'd-din'in[10], *Câmi-u't-Tevârih*[11] *adlı* eserindeki minyatürler, bu ekol ve üslûbun en güzel örneklerindendir.

Moğolların İran minyatür sanatına getirdikleri yeniliklerden biri de, dinî konulu kitapların resimlendirilmesi olmuştur. XIV'üncü yüzyılın ikinci yarısında Tebriz ve

8 Osman Turan : a. g. e., s. 289, 293.

9 Clément Huart : *Les Calligraphes et les miniaturistes de l'Orient Musulman*. Paris, 1908, s. 13-14 .

10 Reşidü'd-din Fazlu'llah Muhammed, İlhanlılardan Olcaytu Mehmed Hudabende'nin veziri (ölümü H. 718- M. 1318).

11 *Câmi-u't-Tevârih*, 2 cilt; I. C., Türk ve Moğol tarihi, II. C., İslâm, Çin, Hint, İsrail ve Frenk tarihleri. Berezin yayını: 1858, 1861, 1870; Blochet Gibb Memorial serisi, XVII, 1912; Quatrmère, *Histoir des Mongols de la Perse*, Paris, 1836; Ahmet Ateş yayını: II. C., 4. cüz, *Sultan Mahmud ve devri (metin ve önsöz)*. Ankara, TTK, 1957.

Bağdad çevresinde hüküm süren ve bir Türk devleti olan Celâyirîler zamanından kalan *Şehnâme*'deki minyatürlerde de Uygur Türk tesiri açık olarak görülür. İran minyatürlerinde görülen tipler Orta Asya tipleridir. Elbiselerde, oturuşlarda, diz çökmelerde bu husus ilk bakışta dikkati çeker. Mani dinine mensup Uygurların VII-IX'uncu yüzyıllarda *Burkan-Sanem* denilen mâbetlerinin duvarlarına yaptıkları ve *Bezeklik* tâbir olunan duvar resimleri ile, İslâm dünyasında yapılmış olan minyatürler arasındaki açık ve kesin benzerlik, İslâm minyatür sanatına tesir etmiş olan hakikî kaynağı gösterir.

Moğol, İran ve Arap minyatür üslûplarının başlangıcı, Uygur nakkaşlarının minyatürlü yazmaları ve daha sonra da Doğu Türkistan'dan İran'a getirilen sanatkârlar vasıtasiyle başlamış ve gelişmiştir. Uygurların IX'uncu yüzyılda Abbasî İmparatorluğu hudutları içerisinde yayılmış bulunmaları, ayrıca Selçuk ve Moğol saraylarında kâtip ve nakkaş olarak Uygur Türklerinin bulundukları, yukarıda ifade ettiğimiz hususu teyid etmektedir.

Uygurlu kâtip ve nakkaşlar IX'uncu yüzyılda Bağdat, Meraga ve Tebriz'e gelmiş ve İslâm minyatüründe parlak devreyi açmışlardır. Orta Asya'dan İslâm ülkelerine gelen Türk sanatkârlarının, özellikle Türk hükümdarları ve ileri gelenlerince himaye altına alındığı görülür. Bu suretle bu sanatkârlar en müsait şartlar içerisinde çalışma imkânı bulmuşlardır. Uygurlu nakkaşlar, İslam ülkelerinde eserlerini daima Arapça takma adla imzaladıklarından, hem hayatları hakkında bir bilgi edinilememiş, hem de bunlar yazımızın başında ifade ettiğimiz gibi İranlı veya Arap sanılarak, onlara maledilmişlerdir.

İslâmiyetten önce Orta Asya'da Uygurların üstün bir seviyeye çıkardıkları resim ve minyatür sanatı, İslâmiyetden sonra da çeşitli yollarla Anadolu'ya intikal etmiştir.

Bilindiği üzere İran, Mezopotamya ve Anadolu, XI'inci yüzyılın ikinci yarısından 1258 Moğol istilâsına kadar Selçuklu İmparatorluğunun, daha sonra da çeşitli Selçuklu atabeyliklerinin idaresi altında tamamiyle Selçuk Türklerinin hâkimiyetine tâbiydi. Yani, sözü edilen tarihler arasında İslâm dünyasının hakikî hâkimi Selçuklu Türkleriydi. Nitekim, Bağdad'ta ilk İslâm minyatür mektebini açanlar Selçuklu Türkleri olmuştur. Bu yüzden Selçuklu çığırı şeklinde tarif edebileceğimiz bu mektebin minyatürleri, Selçuklu sultan ve emirlerinin kâtip ve nakkaşları olan Uygurlu Türkler tarafından geliştirilmiştir.

Büyük Selçuklular devrinde tekâmül eden minyatür sanatı, Anadolu Selçukluları zamanında da devam etmiş, fakat bu eserler günümüze kadar gelememiştir. XIII'üncü yüzyılın başından günümüze kalan *Varka ve Gülşah*'ın[12] minyatürleri, Selçuklu mektebinin en eski ve tek örnekleridir. Selçuklu mektebi, klâsik Osmanlı minyatürlerinin üslûbuna hazırlık mahiyetindedir.

Osmanlılar devrinden, ancak Fâtih Sultan Mehmed zamanından itibaren olan eserler günümüze intikal edebilmiştir. Osmanlı devri Türk minyatür sanatı, bugün Batı sanat çevrelerince pek teferruatlı olarak bilinmemektedir. İslâm minyatür sanatının Bağdad, Herat, Tebriz üslûp ve ekolleri hakkında etraflı bilgi toplayan Batılı sanat tarihçileri ve araştırıcıları, bu devir Türk minyatüründen ya habersiz görünmüşler veya görebildikleri belli sayıdaki malzemeye inhisar ederek ondan birkaç satırla söz etmişler, çoğunlukla da onu yabancı unsurlara bağlamaktan çekinmemişlerdir.

12 İslâmiyetin ilk devirlerindeki bir aşk hikâyesini konu alan bu mesnevî, İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı 841 No:'da kayıtlıdır. 70 sayfa olup, 71 minyatürü ihtiva eder. Azerbaycanlı Abdülmümin bin Muhammed el-Nakkaş imzalı bir ustanın elinden çıkmıştır. XI'inci yüzyılda yaşamış olan Ayyukî adlı bir şâire atfedilen eser, Gazneli Sultan Mahmud'a ithaf edilmiştir. Geniş bilgi için bk.: Ahmet Ateş : *Farsça eski bir Varka ve Gülşah Mesnevisi.* İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, V. C., 1954, s. 33-50.: M. Kemal Özergin : *Selçuklu sanatçısı Abdülmü'min el-Hoyî hakkında.* Belleten, XXXIV, 1970, s. 229.

İstanbul'un fethinden sonra, bütün güzel sanat kollarında olduğu gibi, minyatür sanatı da, Fâtih'in kolu kanadı altında himaye ve gelişme imkânı bulmuştur.

Fâtih yeni sarayında bir nakışhane kurmuş ve başına da, Özbek asıllı Baba Nakkaş'ı[13] getirmiştir. Bu nakışhanede Fâtih'in özel kütüphanesi için nâdide pek çok kitap istinsah edilmiş, bunlar müzehhibler[14] tarafından çok ince bir dikkatle tezyîn edilmiş, nakkaşlar tarafından resimlendirilmiş ve *mücellidler tarafından* ciltlenerek nakışlı kaplar içinde padişaha takdim edilmişlerdir. Fâtih'in sarayında kurduğu sanat havası o derece kuvvetlidir ki, bu çapta bir sanat akademisi kurmak, dünyanın hiç bir hükümdarına nasip olmamıştır.

Fâtih'in Sinan Bey adında bir nakkaşbaşısı da vardı. Bu şahsın Venedikte resim tahsil ettiği rivayet olunmaktadır. Topkapı Sarayı'nda Fâtih'in Sinan Bey tarafından yapılmış bir portresi bulunmuştur. Fâtih'in İtalyan ressamı Bellini'yi İstanbul'a dâvet ederek, kendi resmini yaptırdığı da herkesce bilinir. Nakkaş Sinan Beyin talebelerinden Bursa'lı ressam Şelbizâde Ahmed'de, şebih (yani portre) yapmakta çok mahirdi.

Topkapı Sarayı Hazine Dairesi'nde *Fâtih Albümü* diye tanınan ve Siyah Kalem (Akkoyunlu Yakub Bey) imzasiyle birçok resimleri ve diğer ressamların eserlerini ihtiva eden minyatür kolleksiyonunda, XV'inci yüzyıl Türk resmi ile, Uygur resmi arasındaki benzerlik ve bağlar açıkca kendini gösterir. Fâtih Albümü'ndeki minyatürlerde etnolojik unsurlar, şahıs elbiseleri, çehreler ve tipler tamamen Türk'tür. Bu minyatürlerde, Uygur şehirlerindeki mâbetlerin duvarlarını süsleyen ve Bezeklik tâbir olunan Uygur resimleriyle açık bir şekilde üslûp benzerliği vardır. Nakkaşların Uygur minyatür sanatının geleneğini bu kadar yüzyıl sonra İstanbul'da devam ettirdikleri aşikârdır. Bu Osmanlı minyatürünün Fâtih'ten sonraki devirlerinde de devam etmiştir.

Osmanlı devri Türk minyatüründe Fâtih'le birlikte başlayan bu gelişme, Kanunî zamanında tam bir olgunluğa varmıştır.

Kanunî devrinde daha da gelişen minyatür sanatında, Kıncı Mahmut, İbrahim Çelebi, Nigârî (Haydar Reis), Nakkaş Osman[15], Mehmet Bey ve Kefeli Hasan Çelebi gibi büyük üstadlar yetişmişlerdir.

XVII'inci yüzyılda Nakşî (Ahmed Mustafa)[16], XVIII'inci yüzyılda da adı renk vuran anlamına gelen Levnî (Edirneli Abdülcelil Çelebi) bu sanat kolunun en büyük isimleridir. Bunlardan III'üncü Ahmed'in saray nakkaşbaşısı olan Levnî'nin eserleri bilhassa dikkate şayandır. Sultan III'üncü Ahmed'in nakkaşbaşısı olan Levnî, özellikle III'üncü Ahmed'in oğlu Şehzade Süleyman'ın sünnet düğünü için Şâir Vehbi'nin yazdığı Sûrnâme'yi süsleyen 137 adet minyatürü ile tanınmıştır. Levnî, Türk minyatüründe kendine mahsus bir mektep tesis eden büyük bir ustadır.

Türk minyatür sanatının en güzel örnekleri bugün İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesinde, Üniversite ve Fâtih Millet (İl Halk) kütüphanelerinde, Paris'te Bibliothèque Nationale ve Londra'da British Museum'dadır.[17]

13 Süheyl Ünver : *Fatih Devri Saray Nakışhanesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları*. İstanbul, 1958, s. 4.

14 Eskiden yazma kitapların ve hüsn-i hat murakkâlarının kenarlarını boya ve yaldızlı süslemelerle tezyin etme işine *tezhib* denirdi. Bu işleri yapanlara da *müzehhib* tâbir olunurdu.

15 Sultan Süleyman devri saray nakkaşlarından Osman, devrinin en velûd sanatkârlarından biriydi. Sarayda 600 parçadan fazla resmi bulunmuştur. Şehnâmeci Seyyid Lokman'ın H. 987-M. 1579'da yazdığı *Hünernâme*'yi resimlemiştir. Seyyid Lokman hakkında bk.: Necip Âsım: *Şeh-nâmeciler*. TOEM, 2. C., 7. Sayı, 1327, s. 425-435; Franz Babinger: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen and ihre Werke*. Leipzig, 1927, s. 164; III'üncü Mehmed'in *Sûrnâme*'sindeki resimleri de yapan yine nakkaş Osmandır. Hünernâme'de 210 Sûrnâme'de 427 minyatür vardır.

16 Sultan Süleyman'ın, Barbaros'un ve II'inci Selim'in bilinen portreleri Nakşi tarafından yapılmıştır. Nakşî, Kanuni devrine kadar yaşamış âlimlerle, Osmanlı padişahlarından bahseden 'Şekâyık-ı Numâniye' adlı eserin de minyatürlerini yapmıştır.

17 British Museum koleksiyonundaki minyatürlü Türk yazmaları için bk.: G. M. Meredith - Owens: *Some outstanding Illustrated Turkish manuscripts in the British Museum Collection. Turkish Miniatures the British Museum*. London, 1969, s. 25-29.

Topkapı Sarayı Müzesinde çeşitli kitaplar ve albümler içerisinde 13.533 adet minyatür olup, bunlar XII-XVIII' inci yüzyıllar arası çeşitli devirlere ait örneklerdir. Bu minyatürler 451 cilt kitap ve albüm içerisinde toplanmıştır[18].

Osmanlı-Türk minyatüründe portre resmi, tarihî konular, saray hayatı, muharebe ve muhasaralara ait sahneler ele alınmıştır. Osmanlı minyatürünün en belli başlı özelliği, tarihî konulu kitapların resimlendirilmesi olmuştur. *Sûrnâme, Hünernâme* ve XVII'inci yüzyıl sonuna kadar resimlendirilmiş eserler bunun en güzel örneklerini teşkil ederler. XVIII'inci yüzyılda Osmanlı minyatürünün o zamana kadar devam etmiş olan klâsik üslûbunda değişiklik yapan Levnî yetişmiştir.

Türk minyatür sanatının çizgide, renkte ve kompozisyonda kendine has özellikleri vardır. Türk minyatüründe üslûba âzami derecede ehemmiyet verilmiş, bir dünya ve sanat görüşünün neticesi olarak, satıhta birliğin sağlanabilmesi için kompozisyon tertibinde üç buutlu cisimler serpiştirilmesi yerine figürleri üstüste sıralama tercih edilmiştir. Bu suretle geri plânda yer alacak figürlerin küçülerek renk ve desen zenginliğini kaybetmeleri önlenmiştir. Minyatüre konu olan hâdiseler ve tabiat, romantik bir taşkınlık yerine, sade ve rahat çizgiler, saf bir renk ferahlığı ile çizilmiştir. Orta Asya duvar resimlerinde kullanılan toprak kırmızısı, lâl, mavi, yeşil, mor, portakal sarısı, pembe ve kahverengi gibi renkler Osmanlı devri Türk minyatüründe de kullanılmıştır.

Minyatür, hikâye, şiir ve tarihin adetâ canlı bir tercümesidir. Bir minyatüre bakıldığında, o eseri ortaya koymuş olan sanatkârın içinden yetiştiği cemiyetin hayat felsefesini, ahlâk nizâmını, örf ve âdetlerini, o devir insanının giyiniş tarzını, tarihî hâdiseleri günümüze kadar getirdiği görülür.

18 Filiz Öğütmen: *12-19. Yüzyıl arasında minyatür sanatından örnekler. Topkapı Sarayı Minyatür Bölümü Rehberi.* Ankara, 1966, s. 1.

KISA BİBLİYOGRAFYA:

Ağaoğlu, M.: *Preliminary notes on some Persian illuminated Mss. in the Topkapı Sarayı Müzesi.* I. Ars Islamica, I (1934).

Akalay, Zeren: *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 753 No.lu Nizamî Hamsesi'nin Minyatürleri.* Sanat Tarihi Yıllığı, 5. C., 1972/1973.

Aksel, Malik: *Bizde Resmin Geçtiği Yollar.* Tedrisat Mecmuası, 4. C., 35. Sayı, 4. 1955.

.....: *Anadolu Halk Resimleri.* İstanbul, 1960.

.....: *Türklerde Dinî Resimler.* Yazı, *Resim.* İstanbul, 1967.

Anafarta, Nigâr: *Hünernâme minyatürleri ve sanatçıları. İstanbul,* 1965.

Arık, Rüçhan: *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir San'atı.* Ankara, 1976. "Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları No. 168".

Arseven, Celâl Esad: *Orta ve Ön Asya'da İslâmiyet Devrinde Resim.* Türk Sanatı Tarihi. İstanbul, (t.s.).

Aslanapa, Oktay: *İslâm Minyatür Sanatının Doğmasında ve Gelişmesinde Türklerin Rolü.* Türk Kültürü, Yıl: II, 17. Sayı, 3. 1964.

Bang-Kaup, Willy: *Manichäische Miniaturen.* Muséon, V. 37 (1924).

Binark, İsmet: *Orta Asya Türk Resim Sanatı.* Türk Kültürü, Yıl: IV, 47. Sayı 9. 1966.

.....: *Osmanlı-Türk Ordusuna Ait Savaş Tasvirleri. Önasya Mecmuası,* 3. C., 35. Sayı, 1968.

Binark, İsmet: *Eski kitapçılık sanatlarımız.* Ankara 1975.

Bussagli, Mario: *Treasures of Asia Painting of Central Asia.* Translated by Lothian Small. Geneva, 1963.

Costello, Cathleen: Les miniatures anciennes de la Turquie. Türkiye Turing ve

Otomobil Kurumu Belleteni, 236. Sayı, 9. 1961.

Çağman, Filiz : *Şehname-i Selim Han ve minyatürleri.* Sanat Tarihi Yıllığı, 5. C., 1972/1973.

Çağman, Filiz : *Topkapı Sarayı Müzesi Hazine 762 No. lu Nizamî Hamsesi'nin minyatürleri.* Sanat Tarihi Yıllığı, 5. C., 1972/1973.

Çağman (Öğütmen), Filiz : *Sultan Mehmed II dönemine ait bir münyatürlü yazma : Külliyat-ı kâtibi.* Sanat Tarihi Yıllığı, 6. C., 1974/1975.

Eldem, Halil Edhem : *Elvah-ı Nakşiye Kolleksiyonu (Türk Resim Sanatı Tarihi).* Bugünkü dile aktaran : Gültekin Elibal. İstanbul, 1970.

Esin, Emel : *Turkish Miniature Painting.* Tokyo, 1960.

..... : *An angel figure in the miscellany album H. 2152 of Topkapı.* (Sonderdruck Beitrage zur Kunstgeschichte Asiens. In Memoriam Ernest Diez). İstanbul, 1963.

..... : *İsra Gecesi-Uygur Mi'râc-namesi'nde Cennet Tasvirleri.* Türk Kültürü, Yıl: IV, 47. Sayı, 9. 1966.

..... : *Resimli Bir Uygur Varakı.* Reşit Rahmeti Arat İçin. Ankara, 1966.

Feng Chia, Shêng-Tenishev, E.: *Tri novuikh uygurskikh dokumenta iz Turfana. (Three ancient Ouigour documents from Turfan).* Problemui vostokovedeniya, 3 (1960).

Géza, Fehér : *Seyyit Lokman; Hünernâme.* Türkiyemiz, III. C., 9. Sayı, 1973.

Grube, Ernst J.: *A school of Turkish miniature paintings.* International Congress of Turkish Art (1. 1959), 1961.

İnal, Güner : *Topkapı Sarayı koleksiyonundaki sultanî bir Özbek şehnamesi ve Özbek resim sanatı içindeki yeri.* Sanat Tarihi Yıllığı, 6. C., 1974/1975.

İpşiroğlu, Mazhar Şevket - Sabahaddin Eyüpoğlu : *Fâtih Albümüne Bir Bakış.* İstanbul, 1955.

Karahan, Abdülkadir - Tahsin Yazıcı - Ali Milânj : *Topkapı Sarayı Müzesinde Şehnâme yazmalarından seçme minyatürler.* İstanbul, 1971.

Keskioğlu, Osman : *İslâmda Tasvir ve Minyatürler.* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 9. Sayı, 1961.

Kühnel, Ernst : *Doğu İslâm Memleketlerinden Minyatür. Çev. :* Suut Kemal Yetkin-Melâhat Özgü. Ankara, 1952.

..... : *Die Kunst des Islam.* Stuttgart, 1962.

Martin, E. R. : *The Miniature Painting and Painters Persia, India and Turkey.* London, 1912.

Meredith - Owens, G. M. : *Turkish Miniatures.* London, 1963.

..... : *Islamic illustrated chronicles.* Journal Asian History, 5 (1971).

Oriental miniatures. Persian, Indian, Turkish. Editor : J.: G. Mahler, with introductions and notes by William Lillys, Robert Reiff, Emel Esin. London, 1965.

Ögel, Bahaeddin : *Topkapı Müzesinde bulunan iki minyatür albümü hakkında notlar.* Tarih Vesikaları, I. C., 1. Sayı, 1955,

Öz, Tahsin : *Hünernâme minyatürleri.* Güzel Sanatlar Dergisi, I. C., 1939.

Öz, Tahsin : *Türk Minyatür Kaynaklarına Bir Bakış.* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1. Sayı, 1952.

Özergin, M. Kemal : *Selçuklu sanatçısı nakkaş Abdülmü'min el-Hoyî hakkında,* Belleten, XXXIV (1970).

Renda, Günsel : *Topkapı Sarayı Müzesindeki H. 1321 No. lu Silsilenâme'nin minyatürleri.* Sanat Tarihi Yıllığı, 5. C., 1972/1973.

Renda, Günsel : *Batılılaşma Döneminde Türk Resim San'atı* 1700-1850. Ankara, 1977.

Süslü, Özden : *Topkapı Sarayı ve Türk-İslâm Eserleri Müzesinde bulunan XVI. yüzyıla ait Osmanlı minyatürlerindeki kumaş desenlerinin incelenmesi.* Sanat Tarihi Yıllığı, 6. C., 1974/1975.

Tahir-zâde, Hüseyin Behzad : *Minyatür Tekniği.* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1. Sayı, 1953.

Uzluk, Şahabeddin : *Türk Anadolu Resim Mektebi.* Konya Mecmuası, 39. Sayı, 1. 1942.

Ünver, A. Süheyl : *Türklerde Resim, Tezhip ve Minyatür Tarihi. (Orta Asya Kısmı).* İstanbul, 1934.

..... : *Selçuklularda ve Osmanlılarda Resim, Tezhip ve Minyatür.* İstanbul, 1934.

Yetkin, Suut Kemal : *İslâm Minyatürünün Estetiği.* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1. Sayı, 1953.

..... : *Türk Resim Sanatının Menşei Hakkında.* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 11. Sayı, 1963.

Yetkin, Şerare : *The wall-painting of the bath-kioshk of Sultan Alâeddin Keykubat at the Alara Fortress.* Sanat Tarihi Yıllığı, III. Sayı, 1969-1970.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi : *Başlangıçtan XII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Müslüman Minyatürü.* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi, 2. Sayı, 1957.

..... : *İslâm Resminin Menşeleri ve Başlangıçları.* A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 3-4. Sayı, 1954.

Resim 1 — Bezeklikteki duvar resimlerinden Uygur bahşıları (kâtipleri), IX'uncu yüzyıl

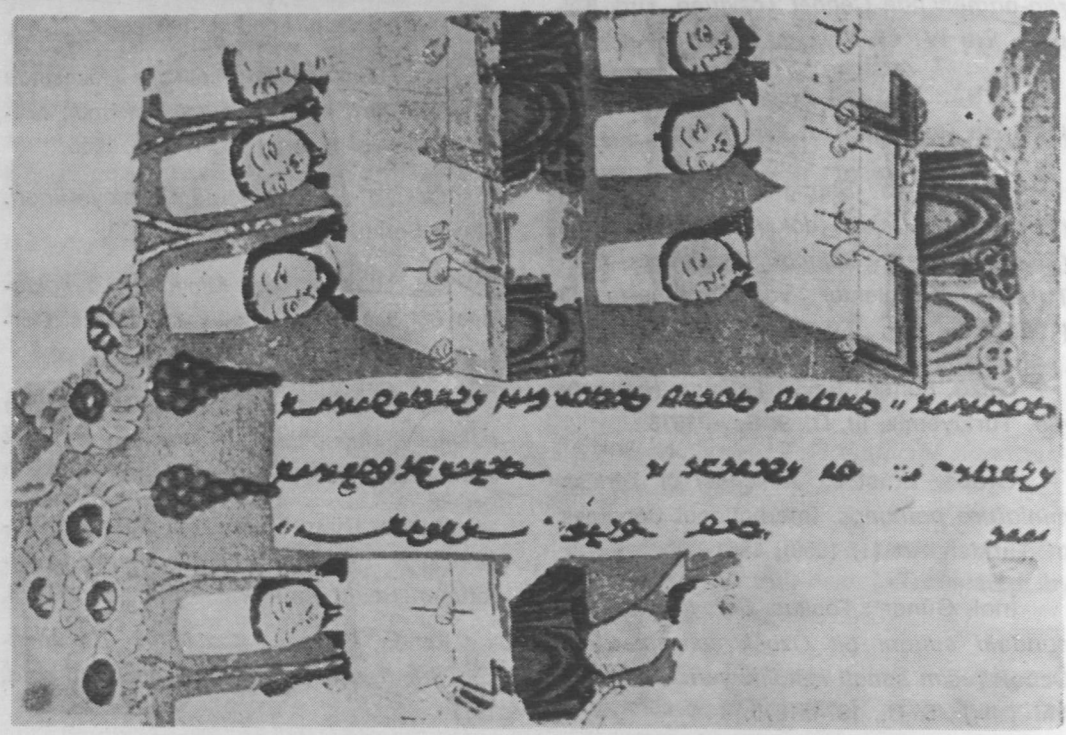

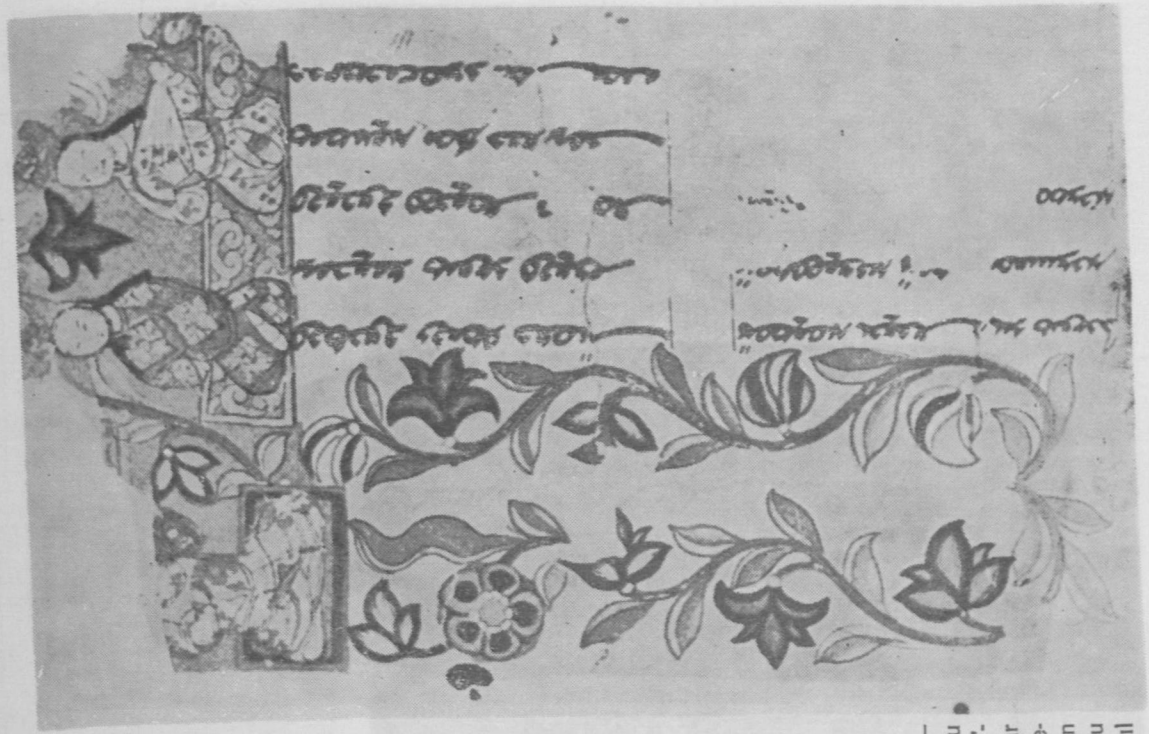

Resim 2 — Doğu Türkistan'daki duvar resimlerinden IX'uncu yüzyıl

Resim 3 — Vakıf yapan bir Uygur Hanı. Adı: Tengriken il tutmuş Alp Arslan Uğe Tarkan, M.S. VIII - XI'inci yüzyıla ait

Resim 4 —
Şarkî Türkistan'da
duvar resmi (Bezeklik),
Turfan'da bulunan eserlerden:
Vakıf yapan Buda dininde
bir Uygur Prensesi, M.S.
IX - XI'inci yüzyıla ait

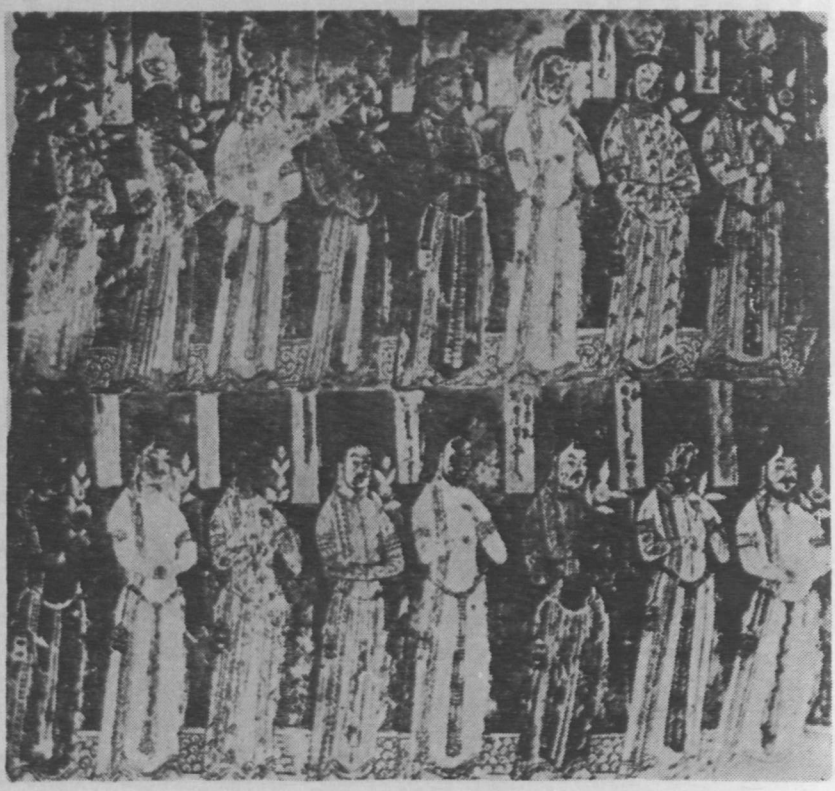

Resim 5 —
Vakıf
yapan Buda
dinindeki Uygur
Beyleri. Bazılarının
adları: Toğrul,
Tokul, Öğrünç,
Tokul, Barçuk
Tarhan, Arslan
Bilge. Turfan
civarında Bezeklikte
bulunan duvar
resimlerinden.
M. S.
IX - XII'inci
yüzyıla ait

Resim 6 — Varka ve Gülşah, XIII'üncü yüzyıl Selçuk minyatürü

Resim 7 — Karda av (detay), Fatih Albümü, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı, No: 2153

Resim 8 — Fatih'in portresi, Nakkaş Sinan'dan; Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No: 2153

Resim 9 — Müzisyenler ve dans eden çift; Fatih Albümü, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No: 2160

Resim 10 — Rasathane, Seyyid Lokman'ın Şehinşahnâmesi'nden (cilt: 1), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: F - 1404

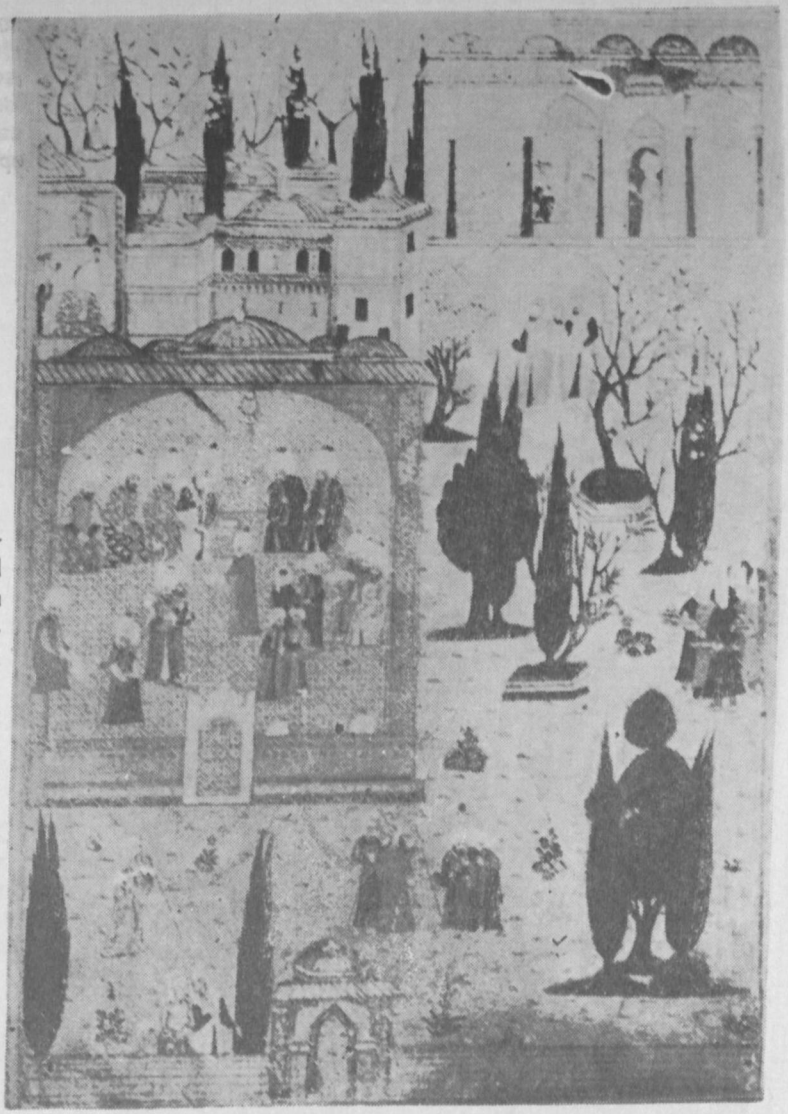

Resim 13 — Seyyid Lokman'ın Hünernâmesi'nden (cilt: 2), Kanunî Sultan Süleyman Kubbealtın'da Kayseri Kadısını dinlerken, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No: 1524

Resim 14 — Nusretnâ-me'den, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No; 1365

Resim 11 — Ekmekçi esnafının geçişi, Surnâme'den, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No: 1344

Resim 12 — Seyyid Lokman'ın Hünernâmesi'nden (Cilt: 2), Mohaç Seferi, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No: 1524

Resim 17 — Canbazlar ve rakkaseler; Levnî'den, Surnâme-î Vehbi, Topkapı Sarayı Müzesi III'ncü Ahmed Kütüphanesi No: 3593

Resim 18 — Rakkase, Levnî'den, Albüm, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No: 2164

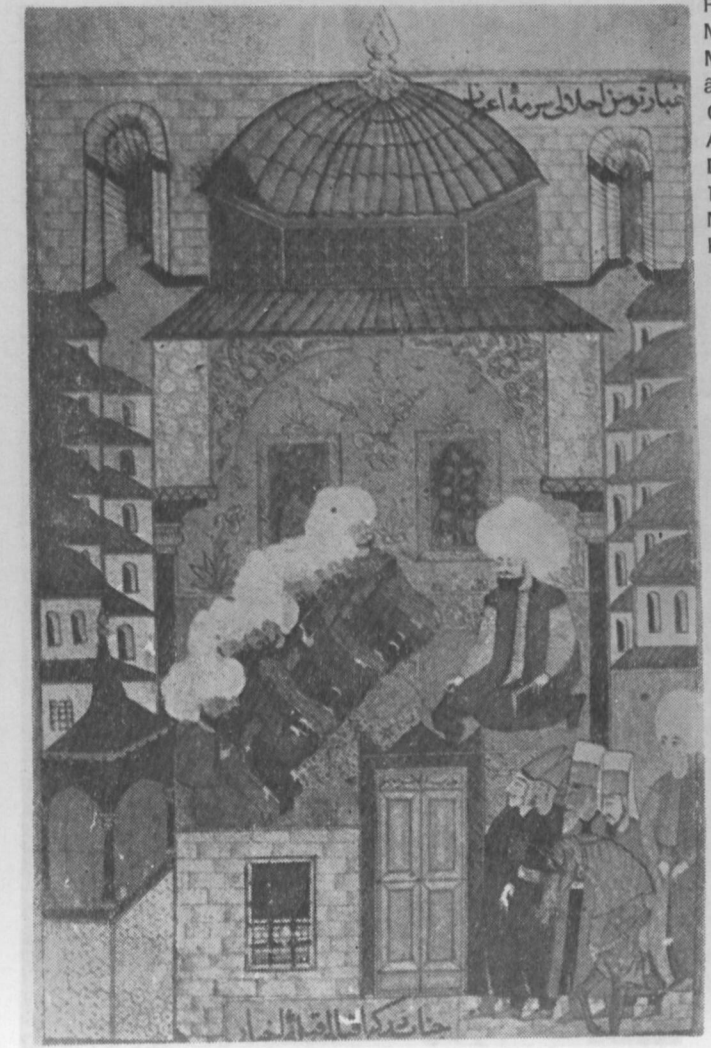

Resim 16 — III'cü Murad ve III'ncü Mehmet devri âlimlerinden Gazanfer Ağa, Ahmed Nakşî'den, Divan-ı Nadirî, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No: 889

Resim 15 — Harem'de Eğlence I'inci Ahmed Albümü, Topkapı Sarayı Müzesi Bağdat Kitaplığı No: 408

Resim 19 — Feraceli Kadın, Levnî'den

ANKARA ETNOGRAFYA MÜZESİNDE BULUNAN XIV. YÜZYILDA MERAGA'DA YAPILMIŞ VAKIF KUR'AN CÜZLERİ

SABİHA AKER

Türkler Orta Asya'dan Akdeniz kıyılarına kadar her geçtikleri ülkeye yaratıcı güçlerinin damgasını vurmuşlardır. Özellikle süsleme sanatında görülen eşsiz örneklerin önemli bir bölümünü tezhib sanatı oluşturur. Türk tezhib sanatı henüz köklü bir biçimde incelenmemiştir.

Tezhib sanatıyla ilgili yazılı kaynaklarda, Ankara Etnografya Müzesi'nde bulunan yazma kitapların tezhiblerinin ele alınmadığı görülmektedir. Bu durum, Başkent'in önemli Müzesi'ndeki eserlerinin tanıtılmasında ne kadar gecikildiğini, yalnız tezhib sanatı yönünden değil, Türk kültürüne ve sanat eğitimine getireceği hizmet yönünden de açıkça ortaya koymaktadır.

Bu küçük araştırmanın başlangıç olması ve bu önemli boşluğu dolduracak başka araştırmalar yapılması dileğimizdir [1].

K A T A L O G

Ankara Etnoğrafya Müzesi, Envanter No : 10115-10137.

Envanter Fişi Bilgisi :

Ankara Etnografya Müzesi'nde 23 cüzü bulunan bu Kur'an'ın her Cüz'ü ayrı bir kitap halindedir ve ayrı envanter numarası ile kayıtlara geçmiştir. Bütün cüzlerin envanter fişlerinde; hemen hemen aynı bilgiler bulunmaktadır. Tekrarları önlemek amacıyla birinci cüzün envanter fişindeki bilgi örnek olarak verilmekte, diğer cüzlerin envanter fişlerinden, yalnız birinci cüzden farklı görülen bilgiler alınmaktadır.

10115

KUR'AN'DAN YAZMA BİRİNCİ CÜZ.

1. 2. 3. sayfalar tezhibli, Aşır işaretleri süslü, dördüncü sayfa başındaki sure başı tezhibli. Her sayfada yedi satır. Sonunda Abdullah bin Ahmed bin Fazlullâh

1) Çalışmalarımda değerli fikirleriyle yol gösteren sayın Prof. Dr. Gönül Öney'e ve Ankara Etnografya Müzesi'ndeki eserlerin incelenmesine fırsat veren sayın müze müdürü Osman Aksoy ve ilgili personeline teşekkürü bir borç bilirim.

bin Abdülhamid Elkazvinî 77 yaşında iken 788 zilhiccesinde yazdığı gösterilmektedir. Cildi adî meşin, üzeri arabesk süslü. Eşyanın ölçüsü: 31,5 × 22,5 cm.

10116
KUR'AN'DAN YAZMA İKİNCİ CÜZ.

... tarafından 77 yaşında iken 738 Zilhiccesinde yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 33 × 24 cm.

10117
KUR'AN'DAN YAZMA ÜÇÜNCÜ CÜZ.

... tarafından 788 zilka'desinde Meraga'da yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32 × 23,5 cm.

10118
KUR'AN'DAN YAZMA DÖRDÜNCÜ CÜZ.

... tarafından 738 zilka'desinin ortasında 77 yaşında iken yazdığı kayıtlı... Ölçü: 31,5 × 23 cm.

10119
KUR'AN'DAN YAZMA BEŞİNCİ CÜZ.

... Abdullah bin Ahmed bin Fazlullah bin Abdülhamid elkadı bi medineği merağa tarafından 738 şevvalinin evahirinde yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32 × 23 cm.

10120
KUR'AN'DAN YAZMA ALTINCI CÜZ.

... 10115 numaradan başlayan seriye dahil olduğu halde ketebenin yazılmış olması lâzım gelen son yaprak yoktur. Ölçü: 32 ×23,5 cm.

10121
KUR'AN'DAN YAZMA SEKİZİNCİ CÜZ.

... 738'de Merağa kadısı Abdullah... Ölçü: 32,5 × 23,5 cm.

10122
KUR'AN'DAN YAZMA DOKUZUNCU CÜZ.

... Asıl cildi yoktur. Adî ve nisbeten yeni ve cüzden küçük bir cildin içine konmuş. Ölçü: 32,5 × 23,5 cm.

10123
KUR'AN'DAN YAZMA 12. CÜZ.

... sonunda 77 yaşında iken 739 muharreminin evalinde Abdullah bin Ahmed bin Fazulullah bin Abdülhamidi kazvini tarafından yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 31,5 × 23 cm.

10124
KUR'AN'DAN YAZMA 14. CÜZ.

... sonunda 738 rebîulevveli gurresinde... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 31 × 23,5 cm.

10125
KUR'AN'DAN YAZMA 15. CÜZ.

... 739 rebîulevveli evasılında... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32 × 23,5 cm.

10126
KUR'AN'DAN YAZMA 16. CÜZ.

... 739 da... kayıtlı... Ölçü: 32,5 × 24 cm.

10127
KUR'AN'DAN YAZMA 17. CÜZ.

... 739 rebîulevvelinde... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32,5 × 23,5 cm.

10128
KUR'AN'DAN YAZMA 18. CÜZ.

... 739 şa'banının sonlarında... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32,5 × 24 cm.

10129
KUR'AN'DAN YAZMA 19. CÜZ.

... 739 cemaziyelevveli sonlarında... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32 × 23,5 cm.

10130
KUR'AN'DAN YAZMA 20. CÜZ.

... 739 remezanı ibtidasında... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32 × 24 cm.

10131
KUR'AN'DAN YAZMA 21. CÜZ.

... 739 remezanı ibtidalarında... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 33 × 24,5 cm.

10132

KUR'AN'DAN YAZMA 22. CÜZ.

... 739 remezanı başlarında... kayıtlı... Ölçü: 32,5 × 23cm.

10133

KUR'AN'DAN YAZMA 23. CÜZ.

... 739 Remezanı ortasında... Ölçü: 32 × 23 cm.

10134

KUR'AN'DAN YAZMA 25. CÜZ.

1. 2. 3. sayfalarla,5, 24, 30 uncu sayfalardaki sure başları tezhibli. Aşır işaretleri süslü. Sayfalar 7 satır. Sonunda 739 Remezanında 78 yaşında ve Merağa kadısı iken Abdullah bin Ahmed bin Fazullullah bin Abdülhamid tarafından yazıldığı kayıtlı. Cildi adi meşin üzerine arabesk nakışlı. Ölçü: 32,5 × 23 cm.

10135

KUR'AN'DAN YAZMA 26. CÜZ.

... 4, 15, 24, 34, 39, 46, sayfalardaki sure başları tezhibli... 739 Şevvali iptidasında... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32 × 23 cm.

10136

KUR'AN'DAN YAZMA 27. CÜZ.

... 6, 12, 18, 24, 31, 38 inci sayfalardaki sure başları tezhibli... 78 yaşında iken 739 Şevvali ibtidasında... yazıldığı kayıtlı... Ölçü: 32,5 × 24 cm.

10137

KUR'AN'DAN YAZMA 30. CÜZ.

... 6, 10, 13, 15, 17, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, inci sayfalardaki sure başları tezhibli. Sonunda 8 sayfa fena bir şekilde tamirli. Sonu eksik. Cildi meşin arabesk nakışlı. Ölçü: 31 × 22 cm.

MOTİF-KOMPOZİSYON :

Kur'an-ı Kerim'e genel bir bakış açısı kazandırmak amacıyla, kompozisyonları açısından değişik düzenler göstermesi göz önüne alınarak, tezhibler bulundukları yerlere göre grublandırılarak ele alınmaktadır.

Temellük Kitâbeleri: Kuran'ın tezhibli bölümleri içinde en ilginç kompozisyonlar, cüzlerin ilk sayfalarındaki madalyonlarda görülmektedir. Ortalarındaki yazılar tam okunamamış olmasına rağmen, bunlara yazma kitapların genel özellikleri dikkate alınarak, temellük kitâbesi demek uygun bulunmaktadır.

Birinci cüzün madalyonunda dairenin ortasında geniş bir alanda yer alan kûfi yazıların zemininde, helezonlar yaparak iç içe daireler oluşturan hareketli bir hataî kompazisyonu görülmektedir. Motiflerin araları çok ince kıvrımlar ve küçük noktalarla doldurulmuştur. Bu bölüm, sekiz yuvarlak dilimden oluşan ince bir bordürle sınırlanmaktadır. Dışta dilimlerin en yüksek noktalarına, yarım palmetlerden oluşan, sekiz küçük motif yerleştirilmiştir. Bunların araları, dilimlerin birleşme noktalarında küçük bir kalp motifi yaparak iki tarafa simetrik dağılan, son derece ince rumî motifleriyle doldurulmuştur. Böylece elde edilen geniş bordür, motiflerin dilimlerine paralel olarak zarif bir tığla sınırlandırılıp, madalyon tamamlanmıştır (Fotoğraf 1).

İkinci cüzün mdalyonunda, ince bordürlerle sınırlı ortadaki dairenin yazılarının zemininde, çizgiyle yapılmış hataî motifleri görülmektedir. Etrafında, uçları hafif birbirinin içine geçen dört büyük yarım daire ve onların ortasında daha küçük yarım daireler bulunmaktadır. Yarım daireler arasındaki boşluk rumîlerle yapılmış bir su ile doldurulmuş, ortalarına birer palmet yaprak konulmuştur. Küçük yarım dairelerin ortalarına iri birer hataî çiçeği konmuştur. Büyük yarım dairelerin kesişmelerinden ortaya çıkan küçük üçgenlerde tek bir palmet yaprak bulunmaktadır. Yarım dairelerin dış köşelerindeki boşluklarda, yarım palmetlerden oluşan motifler yer almakta; madalyon, bunların tümünü sınırlayan sade bir tığla bitirilmektedir (Fotoğraf 2).

Fotograf : 1

Üçüncü cüzün madolyonun ortasında, yazının bulunduğu alan küçülmekte, zemindeki hataîler çizgilerle yapılmakta ve altı yuvarlak dilimden oluşan ince bir bordürle sınırlanmaktadır. Yuvarlak dilimlerin tepelerinden çıkan ve bir atlayarak üçlü, iki grup halinde çift çizgiyle çizilen büyük yarım dairelerin, çizgileri arasındaki boşluklara, bir grubunda rumîlerle, diğer grubunda, eğik çizgilerle yapılmış sular yerleştirilmektedir. Bu bordürlerin aralarında kalan üçgenimsi biçimler rumî motifleriyle doldurulmuştur (Fotoğraf 3).

Dördüncü cüzün madalyonunda, dış tarafta iki ana bordürle, ortada iç içe geçen iki üçgenin oluşturduğu altı kollu bir yıldız kompozisyonun ana çizgilerini ortaya koymaktadır. Bu yıldıza "Mührü Süleyman" denilmektedir. Bordürlerden içteki, aralarında kare boşluklar olan üçlü bir geçme ile, dıştaki eğik çizgilerle oluşan küçük motiflerle yapılmıştır. Yıldızın dış köşelerinde rumî motifleri, iç köşelerinde iri birer yonca motifi, ortasındaki altıgen bölümün yazılarının zemininde ise, çizgi ile yapılmış hataî motifleri görülmektedir (Fotoğraf 4).

Beşinci cüzün madalyonunun daire biçimli yazı alanı zemini yine hataîlerle doldurulmuştur. Daireye bitişik altı küçük yuvarlak dilimin dışında, aralıklı olarak, ikinci bir sıra, büyük, yuvarlak dilimler görülmektedir. İkisinin arasındaki boşluklara köşelerde küçük kalp motiflerinden çıkan rumî kompozisyonları yerleştirilmektedir. Küçük dilimlere teğet olarak zıt yönde çizilen, aynı büyüklükteki yarım dairelerin uçları dışa doğru uzatılıp, büyük dilimlerin çizgileriyle keşişerek, yeni biçimler yaratmakta, içlerine birer hataî çiçeği konmaktadır. Kompozisyonun dış kenarı palmet, yarım palmetlere benzeyen eğri çizgilerle yapılmış ilginç bir bordür oluşturmaktadır.

Altıncı cüzde, hataî motifli yazı alanını sınırlayan altı yuvarlak dilimin dış köşelerine konan yarım dairelerin içleri ince rumî motifleriyle doldurulmuştur. Bunlara paralel çizilen daha büyük yarım dairelerin uçları içteki dairelerle birleşerek, birbirleriyle keşişme noktalarında üçgenler yaratmaktadır. Paralel çizgilerin arasında gü-

Fotograf : 2

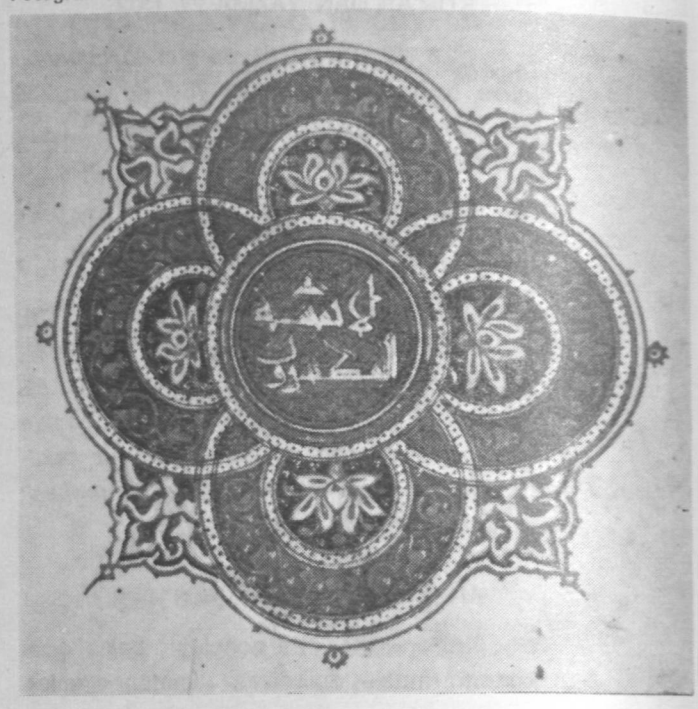

zel bir hataî bordürü, üçgenlerin içlerinde palmetler görülmektedir. Kompozisyon dışta, palmet ve yarım palmetli ikinci bir bordürle tamamlanıyor (Fotoğraf 5).

Sekizinci cüzde iç içe dairelerden oluşan kompozisyonun ortasındaki en küçük dairenin içinde bu kez hataî motifleri yazısız olarak görülmekte; yazılar, bunun dışındaki büyük dairenin eğik çizgilerle dikey olarak ayrılan bölümlerine yerleştirilmektedir. Yazıların zemininde yine hataî motifleri vardır. İnce bordürlü son daire, dışta, sivri dilimli yarım palmetlerden yapılan bir bordürle çevrilerek hareketlendirilmiştir (Fotoğraf 6).

Dokuzuncu cüzün madalyonunun, kompozisyonun esasını oluşturan dairenin içinde, merkezi dışta olan sekiz dairenin kenarlarının keşişmesiyle ortaya çıkan, sekiz kollu bir yıldız görülmektedir. Yıldızın köşelerinde ve yıldızla daire arasındaki boşluklarda, aralarında, palmetlerin de görüldüğü rumî motifleri bulunmaktadır. Ortadaki bitkisel motifli altıgende yazılar yer almaktadır. Yazıların üst kısmında ayrıca küçük, kalpli

Fotoğraf : 3

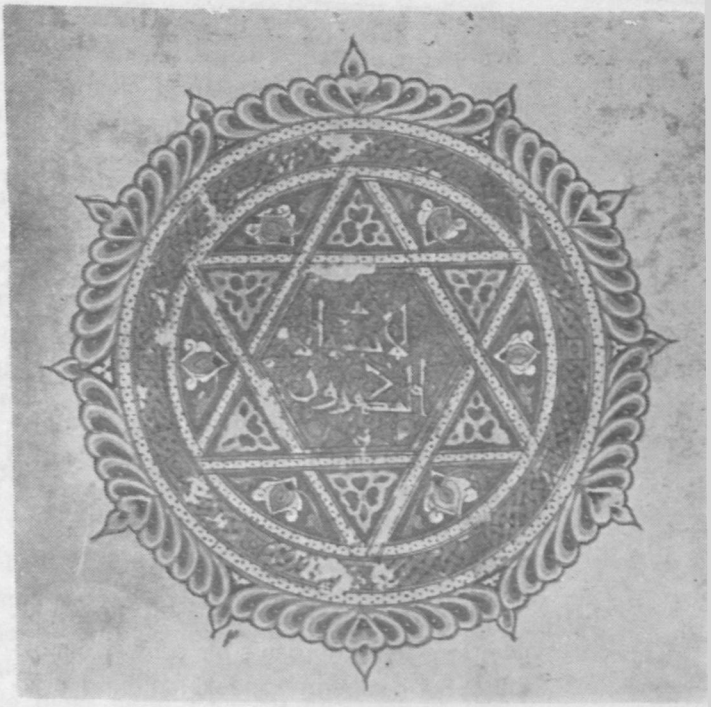

Fotograf : 4

bir motif dikkati çekmektedir. Dairenin dışında, yıldızın köşeleri doğrultusunda yerleştirilen palmetlerin araları yarım palmete benzer küçük yapraklarla birleştirilerek güzel bir bordür yapılmıştır (Fotoğraf 7).

12. cüzde, kompozisyonda daire açıkça ortaya konmamış, eşit büyüklükte iki üçgenden oluşan altı kollu yıldız hâkim duruma geçmiştir. Bu yıldız, dördüncü cüzde görülen Mührü Süleyman'ın başka bir biçimidir. Üçgenlerin kenarları ortalarında, içe dönük yarım daireler yaparak değişik bir biçim oluşturmaktadır. Yıldızın köşelerinde rumî motifler, köşeler arasındaki dış boşluklarda palmet motifleri yer almaktadır. Orta alanında yazıların zemini hataîlerle doldurulmuştur (Fotoğraf 8).

14. cüzdeki madalyonda, ortada, yazı alanını sınırlayan sekiz yuvarlak dilimin tepelerinden çıkan çizgiler, birbirinin altından geçerek daireler yaptıktan sonra, üstte bu dairelere teğet düz çizgiler haline gelip, kompozisyonu çevreleyen bir sekizgen ortaya koymaktadır. Dairelerin içleri orta alanındaki gibi çizgi ile yapılmış hataî çiçekleri, aralarında ki boşluklar ise rumî mo-

tifleri ile doldurulmuştur. Sekizgenin kenarında, yarım palmete benzer küçük yaprakların arka arkaya sıralanarak oluşturduğu bir bordür yer almaktadır (Fotoğraf 9).

15. cüzde, bu kez aynı büyüklükte iki karenin kenar çizgileri adeta bir bilmece gibi, son derece ilginç bir biçimde parçalanıp, birbirinin içine geçerek sekiz köşeli değişik bir kompozisyon ortaya koymaktadır. Elde edilen bölümlerin iç sıradakileri rumî motifleri, dış sıradakileri hataî motifleri ile doldurulmuştur. Dışta, köşelerin araları yuvarlak dilimlerle birleştirilip, içilerine kalp motifinden çıkan rumîler konmuştur. Madalyon sade bir tığla tamamlanmıştır (Fotoğraf 10).

16. cüzün madalyonunda ilk göze çarpan, ince bordürlü geniş bir çember olmaktadır. Bu çemberin içindeki dairenin ortasında altı kollu bir yıldız bulunmaktadır. Yıldızın dış köşelerinde bulunan küçük altıgenlerin içlerinde rumî ve palmetli motifler, diğer bölümlerde hataîler kullanılmıştır. Çemberin dışındaki 12 yuvarlak dilimde ise

Fotograf : 5

Fotograf : 6

sıra ile yine rumî ve hataî motifleri vardır. Dilimlerin etrafı düz bir tığla çevrilmiştir (Fotoğraf 11).

17. cüzün madalyonu çok daha zarif görünüşlüdür. Sekiz yuvarlak dilimle sınırlı geniş bir daire, merkezleri dışında olan sekiz yarım dairenin kenarlarının kesişmesiyle ortaya çıkan yeni biçimlerle daraltılmaktadır. Tam ortada, sekizgen yazı bölümünün zeminindeki hataîlerle, dilimlerin ortalarında kalan üçgenlerde üç top (çintemani) görünüşündeki çiçekler çizgi ile yapılmıştır. Dilimlerin iç köşelerindeki küçük bölümlerde kalp motifleri, bunların dilimlerin dışına doğru uzanan ikinci sıralarında rumî motifleri görülmektedir. Dilimlerin, tepelerinden, düz saplı, gonca görünüşünde, üçlü yapraklar çıkmaktadır (Fotoğraf 12).

18. cüzün madalyonunda daire, sadece yazı alanını sınırlamakta kullanılmıştır. Dairenin dışına, eşit aralıkla, üç dilimli palmet görünüşünde dört iri parça yerleştirilmiştir. Bunların içlerinde son derece ince ve güzel rumî kompozisyonları bulunmaktadır. Aralarındaki boşluklarda ise yine içlerinde rumîler olan daha küçük başka biçimler bu-

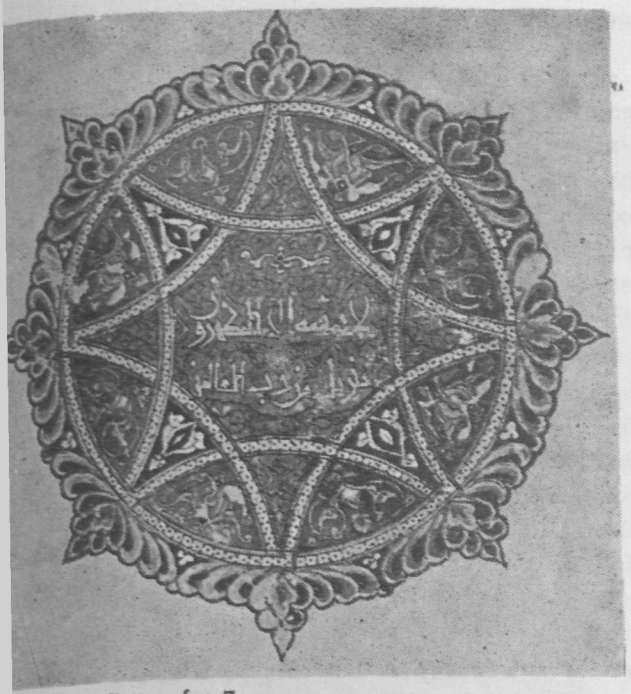

Fotograf : 7

lunmakta, kenardaki sade tığ, parçaları sınırlayarak bütünleştirmektedir (Fotoğraf 13).

19. cüzde, madalyonun ortasındaki yazı alanı birkaç sıra düz, ince bordürlerle sınırlanmakta; içinde yazılar ve hataî motifler bulunmaktadır. Dairenin dışında, birbirlerinin ortasından başlayacak biçimde sıralanan aynı büyüklükteki yarım dairelerin kesişmesiyle, üçgenler ortaya çıkmaktadır. Bu üçgenlerin daha küçük olan iç sıradakilerinin ortalarında kalp motifli rumîler bulunmaktadır. Dış sıradakilerinde ise rumî ve hataî motifleri sırayla kullanılmış, kompozisyon en dışta düz bir tığla bitirilmiştir.

20. cüzün madalyonunda, kompozisyonun esasını, kenarları eğik çizgilerden oluşan, iki sıra, sekiz kollu yıldızlar ortaya koymaktadır. Yazıların bulunduğu içteki yıldızın uçları dıştakinin köşelerine rastlıyacak biçimde yerleştirilmiştir. İç köşelerine, sırayla, rumî motifler ve hataî çiçekleri konan ikinci yıldızın uçları birer palmetle taçlandırılmakta, dış köşelerine yarım palmetlerle yapılmış küçük motifler yerleştirilmektedir (Fotoğraf 14).

21. cüzde, yazı alanını oluşturan daire genişliyerek kompozisyona hâkim duruma geçmiş, yazıların zemininde hataî motifleri kullanılmıştır. Dairenin dışındaki 12 küçük yarım dairelerin içleri rumî motifleriyle doldurulmuştur.

22. cüzün madalyonunun kompozisyonunda, ilk bakışta dairenin dışında iri palmet motifleriyle yapılmış bordür dikkati çekmektedir. Daha sonra dıştan içe doğru sırayla, biri, küçük yuvarlakların arka arkaya sıralanmasından oluşan, iki ince bordür, bir üçlü geometrik geçme bordür, rumî motifli düz bir alan ve bunun ortasında altı yuvarlak dilimle sınırlı yazı alanı bulunmaktadır (Fotoğraf 15).

23. cüzün madalyonunda, 20. cüzde görülen iç içe iki yıldız, kompozisyonun ortasında yer almakta, yıldızın uçları dışta bir daire ile sınırlanmakta, içteki yıldız yazı alanını oluşturmaktadır. Yazıların zemininde diğer cüzlerdekinden farklı olarak herhangibir süsleme yapılmamış, sadece küçük üç noktalar konmuştur. Dıştaki yıldızın iç köşelerine birer palmet yaprak, dış köşelerindeki boşluklara kâlp motifli rumîler yerleştirilmektedir. Dairenin dışında sıralanan sekiz yarım dairelerde rumî motifler görü-

Fotograf : 8

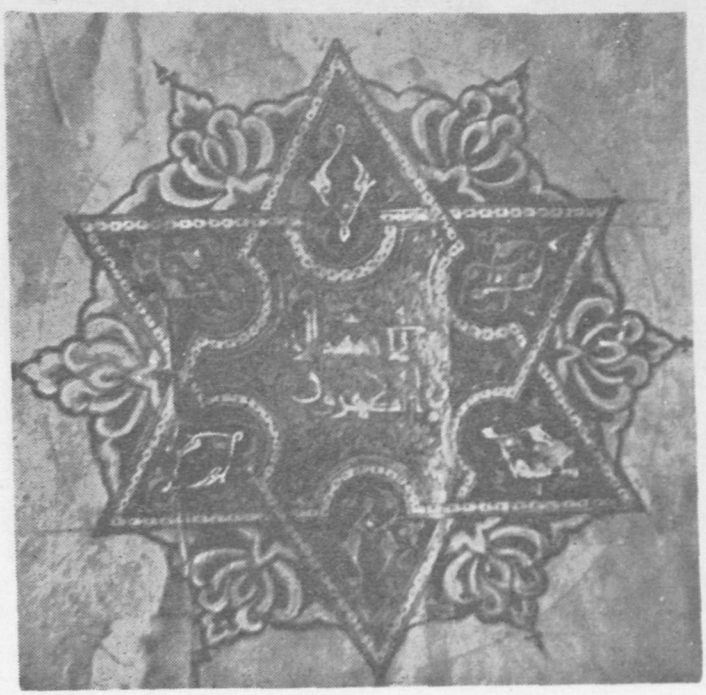

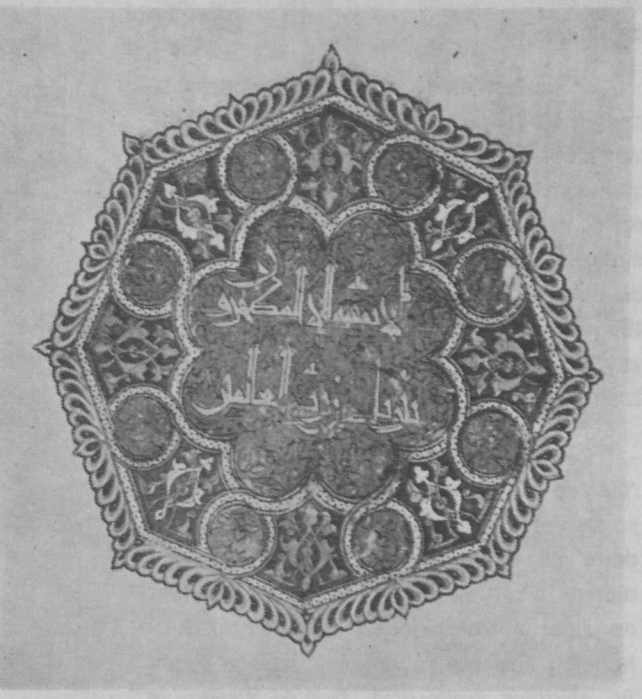

Fotograf : 9

Fotograf : 10

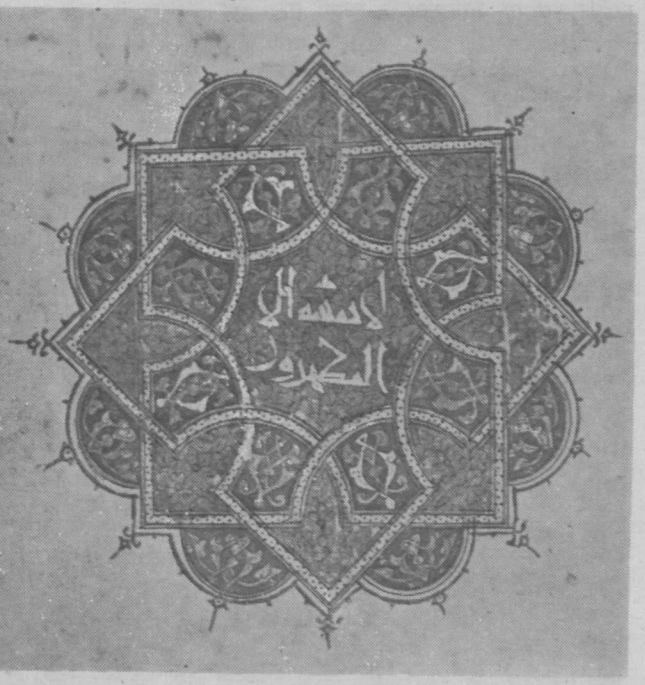

Fotograf : 11

Fotograf : 12

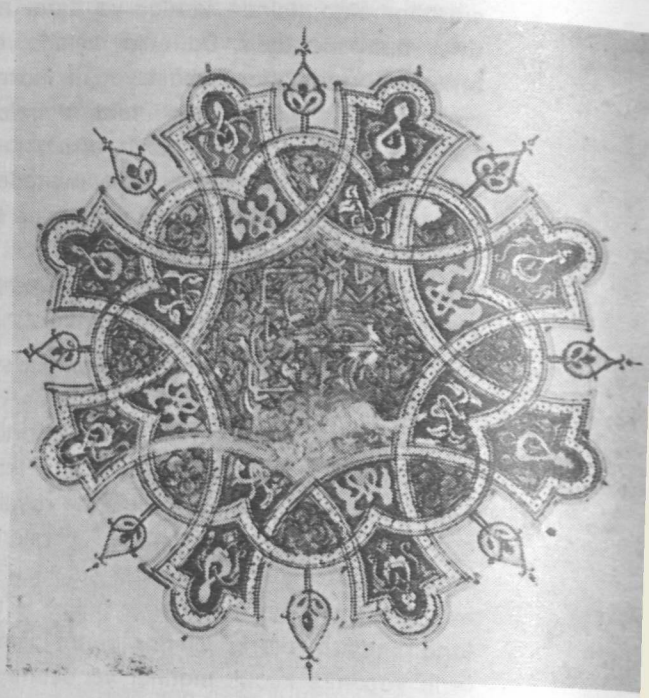

lüyor ve kompozisyon düz bir tığla tamamlanıyor (Fotoğraf 16).

25. cüzün madalyonu en çok yıpranmış örneklerden biridir. Düz beyaz bir kâğıtla madalyonun bir bölümü kapatılarak son derece kaba bir şekilde onarılmıştır. Kompozisyona, kenar çizgileri yuvarlak dilimli kareler hâkimdir. İçteki karenin kenar çizgileri, dışa doğru uzatılarak, dıştaki karenin ortalarında sivri uçlar oluşturmaktadır. Böylece dış çizgileriyle yine sekiz kollu bir yıldıza benzemektedir. Yıldızın ortasındaki karenin uzantısı olan köşelerinde hataî çiçekleri, diğer köşelerinde uçları küçük birer palmetle biten rumî motifleri bulunmaktadır. Yazılar karelerin kenarlarının ortalarında kalan bölümlere yerleştirilmekte, zeminlerinde köşelerdeki rumî motiflerin devamları görülmektedir. Ortadaki karede rumî bir kompozisyon bulunmaktadır.

Fotograf : 13

26. cüzde, madalyonların en değişik düzenlemelerinden biri görülmektedir. Dairenin kenar çizgileri içe doğru dönerek eşit aralıklı dört küçük daire boşluk yaparken, bunların aralarında kenarlar, dışa doğru dönerek küçük yuvarlak çıkıntılar yapmakta, değişik bir form ortaya koymaktadır. Ortasında dört yarım dairenin sınırladığı yazı alanı bulunan bu bölümü, içerden yarım palmetlerle yapılmış bir bordür sınırlamaktadır. Bordürlerin ortasına palmetli ve rumîli kompozisyonlar yerleştirilmiştir. Dıştaki boşluklara yerleştirilen küçük dairelerin ortalarına rumî motifler konulmuş, daireler üstlerinde, dışa doğru uzatılan palmetlerle birleştirilmiştir (Fotoğraf 17).

Fotograf : 14

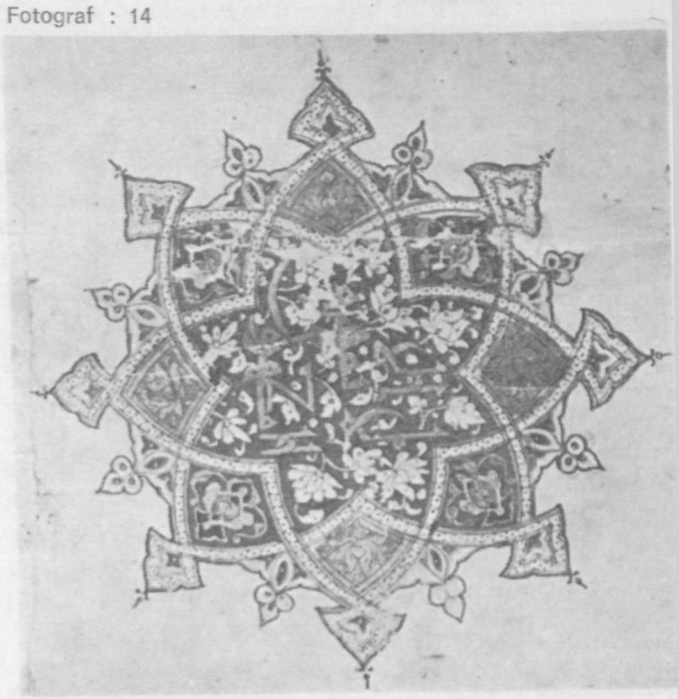

27. cüzün madalyonu sekizgen biçimindedir. Kompozisyon dış görünüşüyle 14. cüze benzemekle birlikte iç bölünüşler tamamen farklıdır. Sekizgenin dış kenarında ve ortadaki yazı olanını sınırlayan dört büyük yuvarlak dilimde, yarım palmete benzer yaprakların arka arkaya sıralanmasıyla oluşan bordürler vardır. İnce bordürlerle sınırlı bu iki bordürün arasında kalan alana rumî motifleri yerleştirilmektedir. Rumî kompozisyonların başlangıç noktalarında kalp motifleri görülmektedir. Dilimli bordürün iç

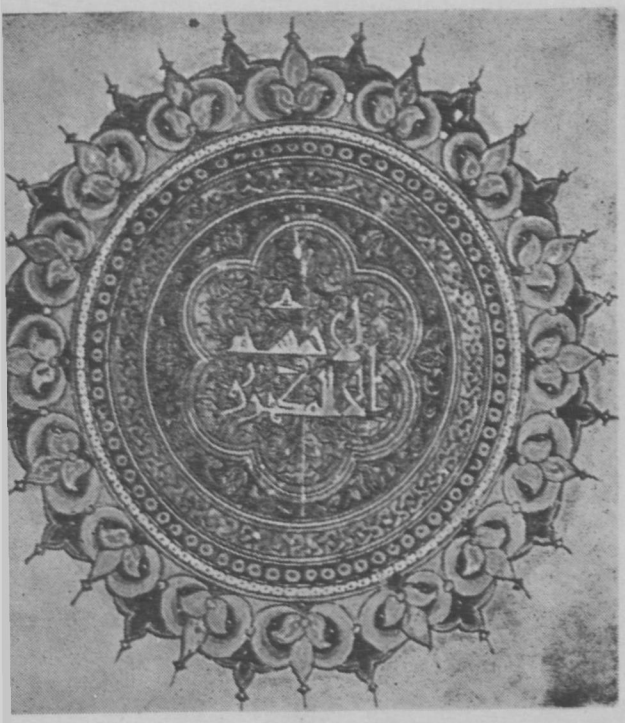

Fotograf : 15

kenar çizgileri, dilimler arasında küçük üçgenler yaparak yazı alanı sınırını hareketlendirmektedir. Yazıların zemini çizgi ile yapılmış hatai motifleri ile doldurulmuştur. Diğer cüzlerden farklı olarak yazının ortalarından yazı sırasına dikey olarak, dilimlerin uçlarına doğru altta ve üstte iki rumî yaprak uzatılmıştır (Fotoğraf 18).

Fotograf : 17

Fotograf : 16

Madalyonların en gösterişlilerinden biri 30. cüzde yer almaktadır. Dış kenarda birbirine hafif geçerek sıralanan sekiz yarım daire bulunmaktadır. Dairelerin içteki bölünüşleri ve işlenişleri son derece ilginçtir. Dışa dönük kenarlarında yarım palmete benzer yaprakların arka arkaya dizilmesiyle bir bordür oluşturulmakta, bunu ince bordürler izlemektedir. Dairelerin ortalarında ve birbirleriyle keşişmelerinden ortaya çıkan bölümlerde rumî motifleri bulunmaktadır. Dairelerin içedönük kenarları ise, beş, altı sıra çok ince bordürlerle zenginleştirilerek hatai motifli yazı alanına geçilmektedir (Fotoğraf 19).

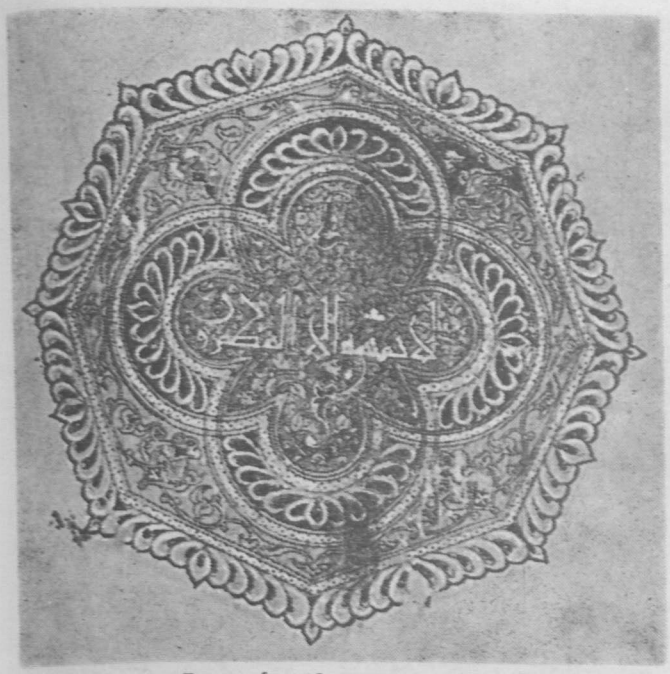

Fotograf : 18

Fotograf : 19

Cüz Başları: Cüz başları karşılıklı olarak iki sayfada tezhiblidir. Bu başlık sayfalarının ana kompozisyonu cüzlerin 23'ünde de aynı düzendedir. Sayfanın üstündeki tezhibli yatay dikdörtgenlerin içinde, zemininde helezonlar yaparak kıvrılan dallar üzerinde rumî kompozisyonları bulunan başlık yazıları yer almaktadır. Sayfanın altında aynen tekrarlayan dikdörtgenlerde ise. Kur'an'dan âyetler bulunmaktadır.

Yazı alanının iç kenarı, düz çizgiler ve çok ince bir bordürle sınırlanırken, dış üç kenarı güzel bir bordürle çevrilidir. Dış taraftaki dikey kenarın ortası ayrıca küçük bir madalyon, yarım madalyon, ya da bir rozetle belirtilmiştir. Yazı alanında, yazı sıraları çizgilerle zeminden ayrılmış, kalan boşluklar değişik biçimlerde süslenmiştir.

Başlık sayfalarından sonra diğer sayfalar cetvelsizdir. Bu sayfalardaki noktaların temel biçimi aynı olmakla birlikte iç süslemeleri kaldırılmıştır. Tezhibli bölümlerin tümünde kompozisyonun esasını ortaya koyan çizgiler aynı ince bordürle yapılmıştır. Başlık sayfalarının bu ortak genel özellikleri anlatıldıktan sonra, ayrıntılara inilirken, birbirinden ayrılan yönleri ele alınmış, benzer özellikleri olanlarda, tekrar aynı bilgilere yer verilmemiştir (Fotoğraf 20, 21, 22, 23).

Birinci cüzde, diğer cüzlerden farklı olarak, başlık yazılarının bulunduğu dikdörtgeni sınırlayan hatâili bordür, yazı alanını dört taraftan çevrelemektedir. Bu bordür, iki tarafından ince bordürlerle sınırlıdır. Sayfanın üç kenarı doğrultusunda yer alan ve tüm cüzlerde görülen ana bordür ise, bundan sonra yer almaktadır. Ana bordür, belirli aralıklarla dizilen, iri palmete benzer motiflerin aralarına son derece ince ve güzel rumî kompozisyonları yerleştirilerek oluşturulmuş, diğer cüzlerde görülenlerden daha güzel bir tığla tamamlanmıştır. Noktalar, dairenin dilimlenerek ortalarına, köşelerine ve dilimlerin ortalarındaki çizgilerin uçlarına noktalar konarak süslenmiştir.

Birinci cüzde olduğu gibi cüzlerin pek çoğunda, bordürlerde, bazen tek, çoğu za-

Fotograf : 20

Fotograf : 21

Fotograf : 22

Fotograf : 23

man da aralarına başka motifler karışmış olarak rumîler kullanılmaktadır (Cüz 2, 3, 4, 5, 8, 9, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 25). Sayfanın dış yan kenarı ortasında, tığların üzerine oturtulmuş yarım madalyonda rumî motifleri yer almaktadır. Başlık yazısı ve zemindeki rumî kompozisyonu diktörgeni doldurmakta, köşelerde çok küçük, dilimli üçgenler içinde yine rumîler bulunmaktadır. Aynı üçgen biraz büyük olarak 22. cüzde, uçları yan kenarlarda birleşecek biçimde iyice büyütülerek dördüncü cüzde, dilimlerin uçları aksi yöne döndürülerek de 14. cüzde görülmektedir. Yazı alanının zemini, belirli aralıklarla yerleştirilen yaprakların boşluklarına, içleri ince, paralel çizgilerle doldurulup, uçlarına noktalar konan, yuvarlak dilimlerin arka arkaya sıralanmasıyla süslenmektedir. Aynı süsleme, cüzlerin pek çoğunda yapraksız olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 24).

İkinci cüzde, bordür tamamen rumîlerle yapılmakta, tığ sadeleşmektedir. Sayfa kenarındaki yuvarlak madalyonun ortasında rumîler, kenarlarında yarım palmete benzer yapraklarla yapılan bir su bulunmaktadır. Başlık yazısının köşeleri, üç yarım dairenin yonca yaprağı görünüşünde dizilmesi ve açık uçlarının dilimli, yarım yaprak biçimi verilerek dikdörtgenin uzun kenarıyla birleştirilmesiyle değişik bir görünüş almaktadır. Köşelerdeki bu bölünüş biraz farklı olarak 15. cüzde de görülmektedir. Başlık yazısının bulunduğu alan elips görünüşü almakta, üçlü yarım daire grubu bunun ucuna yerleştirilmektedir. Yazı sıralarının araları çapraz olarak taranmış zemin üzerine çizgi ile yapılmış hataîlerden oluşan sular ve üç noktalarla süslenmektedir. Yazı aralarında hataîli süsleme başka cüzlerde de görülmektedir (Fotoğraf 26).

Üçüncü cüzün bordüründe bir sıra rumî, bir sıra palmetlerle yapılmış iki su iç içe geçmektedir. Başlık yazılarının köşeleri, kısa kenara bitişik, içinde rumîler olan üç yuvarlak dilimli bir yarım daire ve bunun ortasından çıkarak iki tarafa dağılan eğik çizgilerin oluşturduğu, hataî motifli ikinci bir bölümle değişik bir görünüş kazanmaktadır (Fotoğraf 27).

Dördüncü cüzde başlık yazısının zeminindeki rumîlerin arasında palmetler yer almaktadır. Beşinci cüzde bu bölümde yaprak ve palmet motifleri daha çok görülmektedir.

Beşinci cüzün başlık yazısının köşelerinde, kenarlara bitişik yuvarlak üç rozet, ortalarında açık uçlu başka bir daire ile birbirlerine bağlanmakta, açık uçlar iki dilimli çizgilerle uzun kenara birleştirilmektedir. Rozetlerden kısa kenar ortasında, daha büyük olanının içinde, palmetlerle yapılmış bir motif bulunmaktadır. Karşılıklı olarak uzun kenarlara yerleştirilen diğer rozetlerin içinde ise ortası yıldız biçiminde geçme motifler görülmektedir. Rozetler arasında kalan boşluklar, hataîlerle süslenmiştir. Köşelerde tek olarak, geometrik geçmeli rozet, cüz 12 ve 19 da, rumî motifli rozet cüz 26'da da görülmektedir. Sayfa kenarındaki madalyon palmet şeklindedir ve içinde hataî motifleri vardır. Sayfanın ortasında, yazı aralarını süsleyen hataîlerin zemininde üç noktalar bulunmaktadır (Fotoğraf 28).

Cüz altıda, bordürler yarım palmete benzer motiflerle yapılmıştır. Aynı karakterde motiflerle yapılmış bordürler cüz 12, 14, 15, 17, 21, 26'da da bulunmaktadır. Kenarda palmet biçimli madalyonda yine aynı motifler görümektedir. Başlık yazılarının zemininde rumîler arasında palmetler yer almaktadır. Köşelerde, yuvarlak, üç dilimli iki yarım dairenin, birbirinin içine geçerek kesişmesiyle değişk bölümler ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ortadakinde yarım palmetli, karışıklıklı uzun kenarlara bitişik olanlarında hataîli, kısa kenara bitişik, en genişinden ise, rumîli motifler bulunmaktadır (Fotoğraf 29).

Cüz sekizde başlıktaki düzen çok değişiktir. Başlık yazısının alanı, uzun kenarlara karşılıklı yerleştirilen hataîli sularla daraltılmaktadır. Sular, köşelere gelmeden yazı ile aynı hizada bitmekte, uçları yarım daire şekline dönüşmektedir.

Fotograf : 24

Fotograf : 25

Fotograf : 26

Fotograf : 27

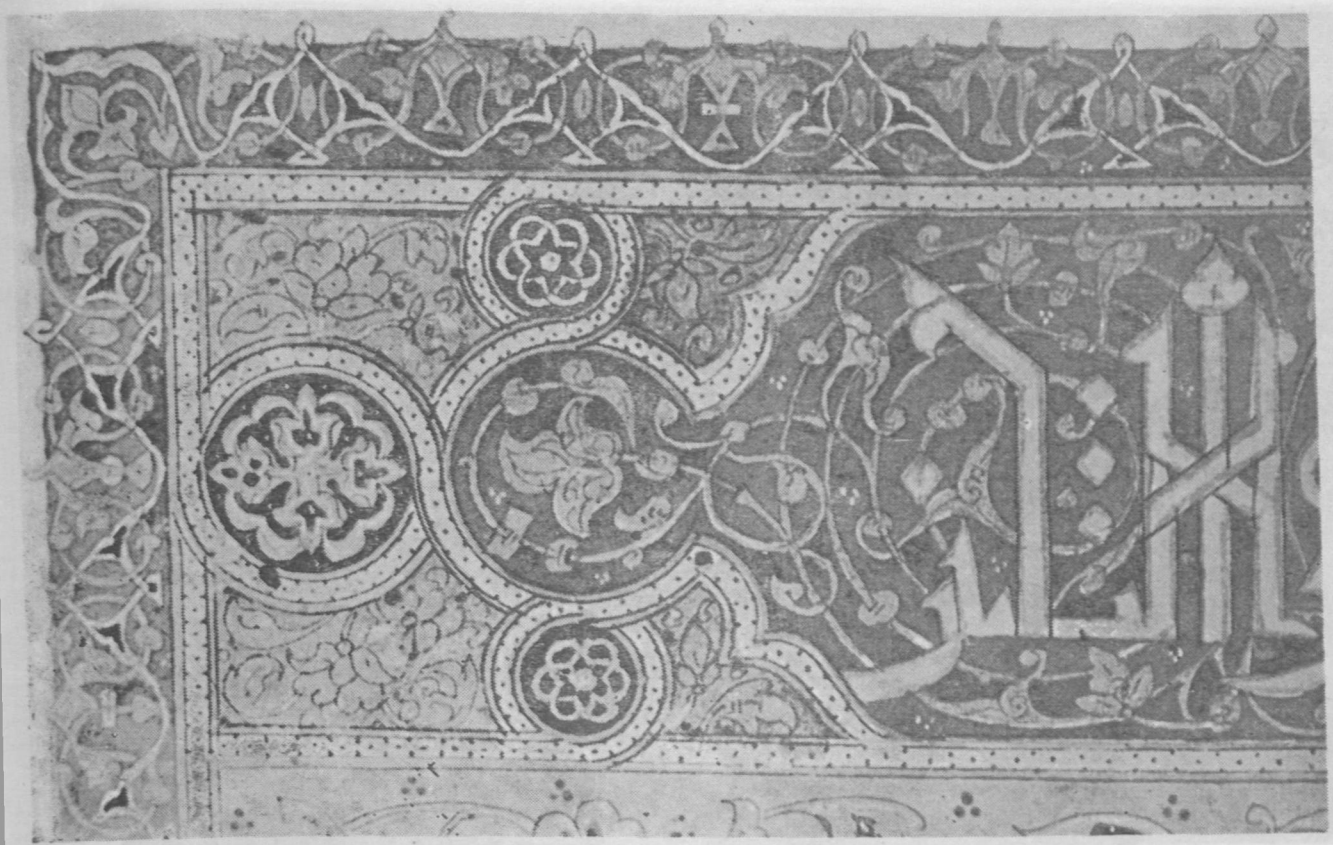

Fotograf : 28

Fotograf : 29

Fotograf : 30

Bu dairelerin, kısa kenar ortasındaki dairelerin açık uçlarının uzantılarıyla keşişmesinden ortaya çıkan küçük bölümlerde kâlp motifleri yer almaktadır. Köşelerdeki boşluklarda rumî motifler vardır. Sayfa kenarında, üçgen görünüşündeki yarım madalyonun içinde, yarım palmet motifli üç yaprak bulunmaktadır. Sayfanın yazı alanında palmet ve rumî motifleriyle yapılan süslemeler başka cüzlerde de görülmektedir.

Cüz dokuzun kenar bordüründe rumîler küçük taçların ve kâlp motiflerinin içlerinden çıkmaktadır. Başlık yazılarının köşeleri 1/4 daireler şeklinde ve hataî motiflidir. En karakteristik yanı başlık yazısının iki ucunda, zemindeki helezonlar biçiminde kıvrılan rumî dallarıyla hiç ilişkisi bulunmayan, yarım palmetlerden oluşan iri bir motifin yer alışıdır.

12. cüzde bordürün tığı vardır, kenardaki palmet biçimli madalyon bordürden hafif aralıklı yerleştirilmiştir.

14. cüzün bordürü, palmetli bordürlerin değişik bir örneğidir (Fotoğraf 25).

15. cüzün başlık sayfasının özellikleri, daha önce anlatılan cüzlerde verilmiştir (Bak: İkinci cüz - Fotoğraf 26, Altıncı cüz - Fotoğraf 29).

16. cüzün bordüründe aralıklı olarak, rumîlerin uçlarında küçük palmetler yer almaktadır. Sayfa kenarındaki, iri hataî çiçekli yarım madalyon, bordüre tamamen bitişik olarak yerleştirilmiştir. Başlık yazılarının uzantısı olan palmet şeklindeki boşlukların ortasında, rumîlerin oluşturduğu yine palmet biçimli küçük bir taç bulunmakta, köşelerde kalan boşluklar yarım palmetler, dilimli üçgenler yapmakta, içlerine rumî kompozisyonları yerleştirilmektedir (Fotoğraf 30, 32). Köşelerde palmet ve yarım palmete benzer boşluklar cüz 18, 21,

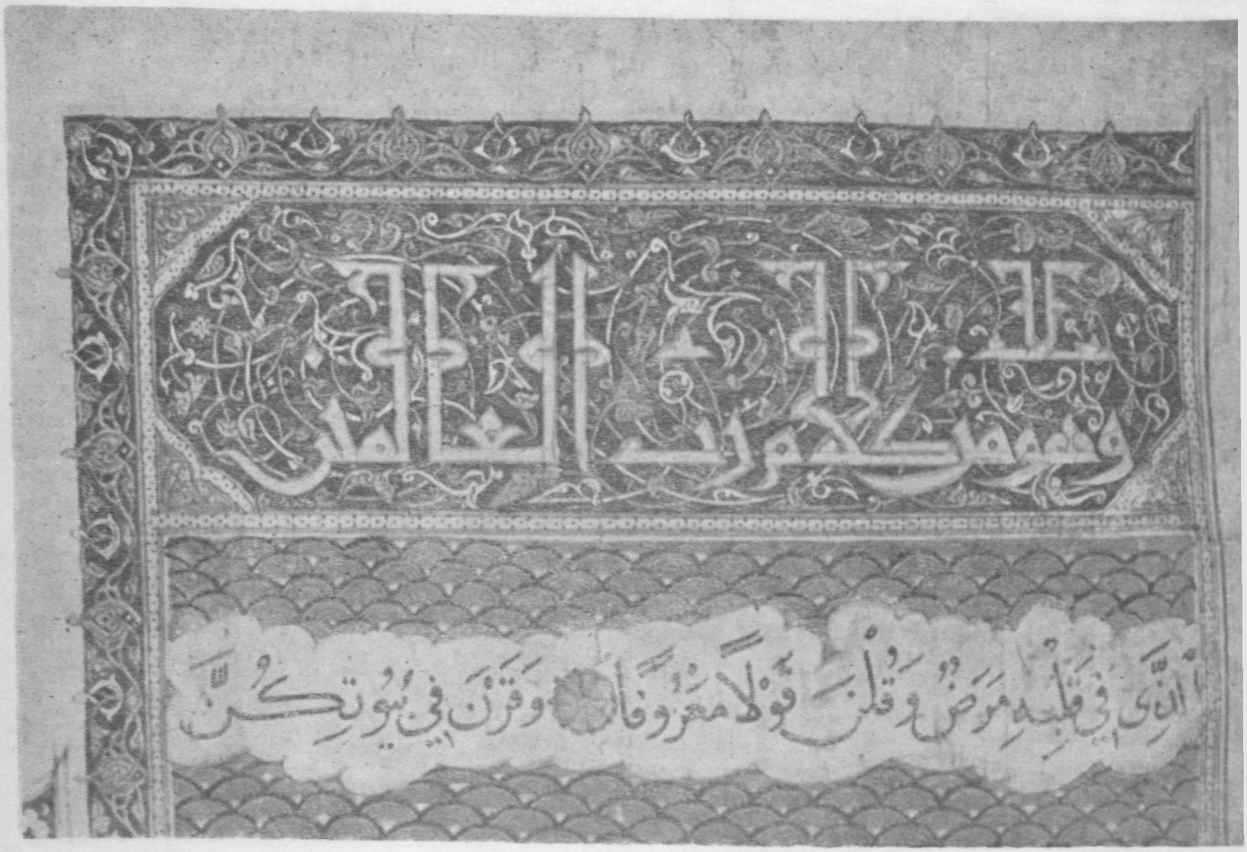

Fotograf : 31

ve 23'de de görülmekle beraber ortaya konuş ve yerleştiriliş biçimleri farklıdır.

17. cüzün başlık yazısının köşelerindeki daire rozetlerin çerçevesi, dış tarafında yarım daire, iç tarafında yarım yaprak biçiminde çıkıntılar yapmaktadır. Rozetin ortasındaki açık uçlu dairenin uçları, yazı alanının devamı etkisini bırakacak şekilde dilimli çizgilerle kenarlara birleştirilerek iki değişik bölüm ortaya koymaktadır. Bunlardan dıştakinin içinde yarım palmete benzer küçük yapraklarla bordür etkisi bırakan, içtekinde rumîlerle yapılmış motifler, rozetin dışında kalan köşe boşluklarında hataîler yer almaktadır. Başlık yazılarının köşelerinde aynı karakterde bir düzenleme, ayrıntılarında değişiklikler yapılmış olarak 30. cüzde de görülmektedir. Sayfa kenarında, rumî motifli yarım dairenin etrafında palmet biçimli beş yaprak sıralanak kurulan yarım madalyon, düz olarak tığların üzerine oturtulmuştur (Fotoğraf 22, 33, 34).

18. cüzün bordüründe çift sıra palmetli motifler birinci plana geçmiş, rumîler çok az kullanılmıştır. Sayfa kenarındaki palmet madalyon, bordürün bir devamı olarak görülmektedir. Başlık yazısı köşelerinde rumî motifleri vardır. Sayfanın yazı alanındaki boşluklar, çizgiyle yapılmış rumîlerin dilimler oluşturacak biçimde, arka arkaya dizilmesiyle doldurulmuştur (Fotoğraf 23, 35).

19. cüzde başlık yazısının bulunduğu alan, köşelerde yuvarlaklaştırılarak oval bir görünüş almakta ve geçme yuvarlak bir rozetle kısa kenara bağlanmakta, rozetin dışında kalan boşluklarda hataîler kullanılmaktadır. Aynı rozet, sayfa kenarında bordürün ortasındaki boşlukta yer alarak, sayfanın kenarını palmet biçimli madalyona bağlamakta kullanılmıştır. Bor-

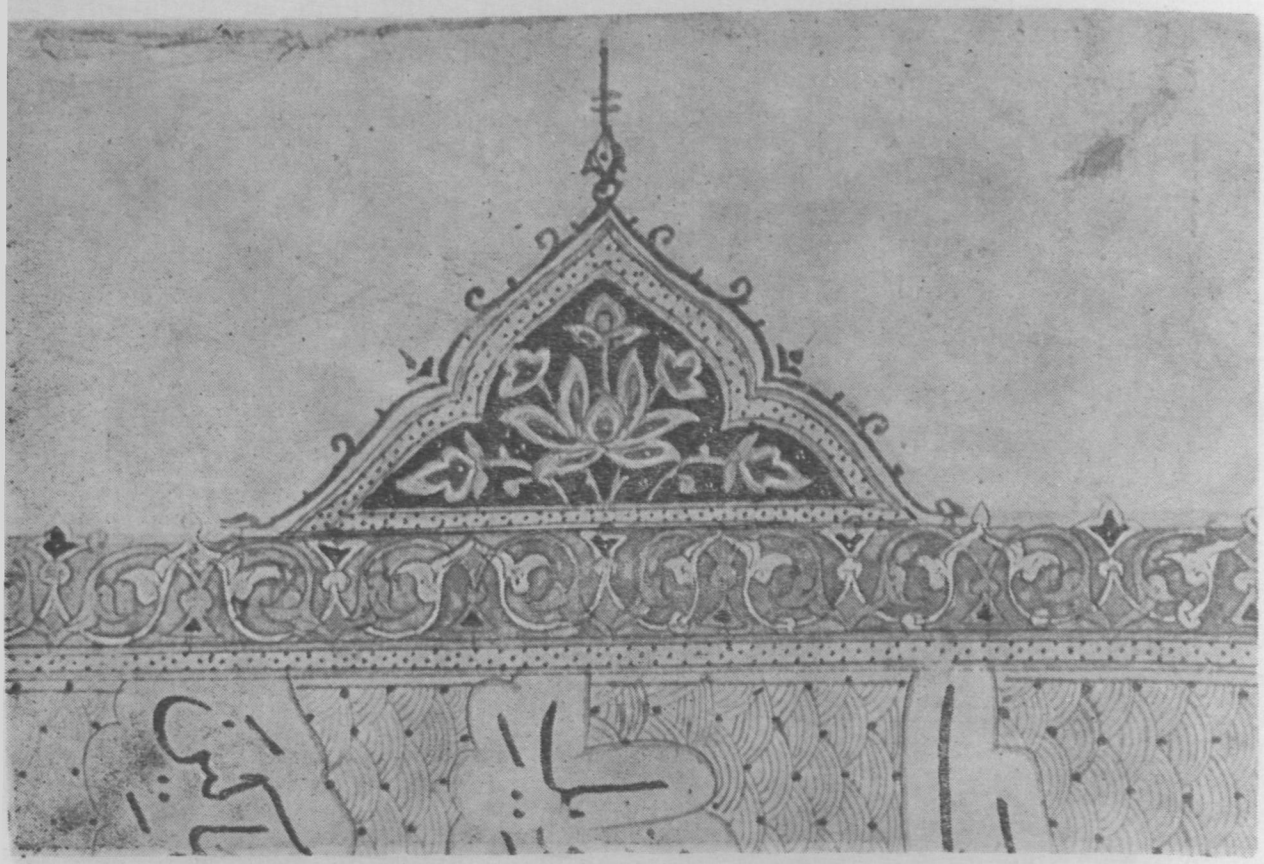

Fotograf : 32

dürde kâlp motifleri, palmet ve rumîler bir arada görülmektedir.

20. cüzde rumîlerin kâlp motifleri ve taçlar oluşturduğu ana bordürden sonra başlık yazısının bulunduğu dikdörtgen, iki tarafı ince bordürlü kıvrımlı çizgilerle yapılmış bir su ile sınırlanmaktadır. Köşeleri yuvarlaştırılarak elips görünüş alan başlık yazısı alanı ile dikdörtgenin kısa kenarları arasındaki boşluk hataîlerle süslenmiştir.

21. cüzde başlık yazısının bulunduğu dikdörtgenin kısa kenarından içeriye doğru uzanan palmet biçimli boşlukta rumî kompozisyonu yer almaktadır. Yazıların zemininde rumî motifleri köşelere değin devam ettirilerek palmetin dışındaki yarım palmet biçimli boşlukları doldurmaktadır.

22. Cüzde rumîli bordürün uçlarına oturtulmuş ve 16. cüzde görülenle aynı karakterde, hataîli bir yarım madalyon görülmektedir. Başlık yazısı köşelerinde de küçük, rumîli üçgenler yer almaktadır (Fotoğraf 31).

23. cüzün bordürü dış kenar ortasında eğik bir çizgi ile kesilerek, madalyon elde edilen bu boşluğa kaydırılmakta ve çift kâlp motifiyle sayfanın yazı alanı kenarına bağlanmaktadır. Madalyonun ana çizgileri, dairenin, dörtlü iki sıra yarım dairelerin iç içe geçerek bölünmesiyle ortaya çıkmakta, içine rumî motifleri, bu geometrik düzene uygun olarak yerleştirilmektedir. Başlık yazısının köşelerinde, yazı alanının içe kıvrılan uzun kenar çizgileri, kısa kenara teğet yarım çember biçimine dönüşmekte, köşelerden zıt yönde çıkan aynı tip bir çizgi, yarım çemberin karşısında, yarım yaprak biçimini almaktadır. Kesişen çizgilerin ortasında palmet, ya da lâleye benzer rumî motifli bir bölümle altında ve üstünde küçük üçgen bölümler ortaya çıkmaktadır. Palmetin dışındaki boşluklar, hataî motif-

leriyle doldurulmuştur. Sayfanın yazı alanı süslemesi 18. cüzdeki gibidir (Fotoğraf 36, 37).

25. cüzün bordürü rumîli ve palmetli bir suyun üzerine, ince uzun, iri yapraklarla yapılan ikinci bir su yerleştirilmekle elde edilmiştir. Başlık yazısının zemininde rumîler arasında iri palmet yapraklar görülmektedir. Başlık yazısının köşeleri, diğer cüzlerden çok farklı olarak köşeli, düz çizgilerle bölünerek, bir yıldızın parçaları etkisi bırakan biçimler ortaya koymaktadır. Bunlardan kısa kenara bitişik olanında rumî, karşılıklı uzun kenarlara bitişik olanlarında da hatâî motifleri görülmektedir (Fotoğraf 38).

26. cüzde sayfa kenarındaki madalyon yarım palmetlere benzer kıvrımlı yaprakların devamı olan bir taç şekline dönüşmüştür (Fotoğraf 39).

27. cüzde bu taç, palmetlerle yapılmış bordürün devamı olarak görülmektedir.

30. cüzde başlık yazısının köşelerinde 17. cüzde anlatılan rozetin, dış tarafındaki yarım daire kalkmış, içteki rumî motifleri yerine hatâîler yerleştirilmiş olarak değişik bir örneği görülmektedir. Bordür palmetlerle yapılmıştır.

Sure Başları: Cüz başlarındaki geometrik düzen, sure başlarında, başlık yazısını içeren dikdörtgen kompozisyonun ana karakterini oluşturmaktadır. Bununla beraber, 23. cüzün hiçbirinde, birbirinin tamamen aynı olan sure başlığı görülmemiştir. Son derece güzel örneklerin her biri yeni bir yorumla zenginleştirilmiştir. Başlık yazılarının zemini rumî ve hatâî kompozisyonları ile doldurulmuştur (Fotoğraf 40-43). Köşe bölmelerindeki motifler, bazen zemindeki motiflerle aynı olmakta, bazen de rumî ve hatâîler alternatif olarak kullanılmaktadır. Bu bölümlerde görülen rozetlerin içinde, bazıları geçme olan geometrik karakterli motifler bulunmaktadır (Fo-

Fotograf : 33

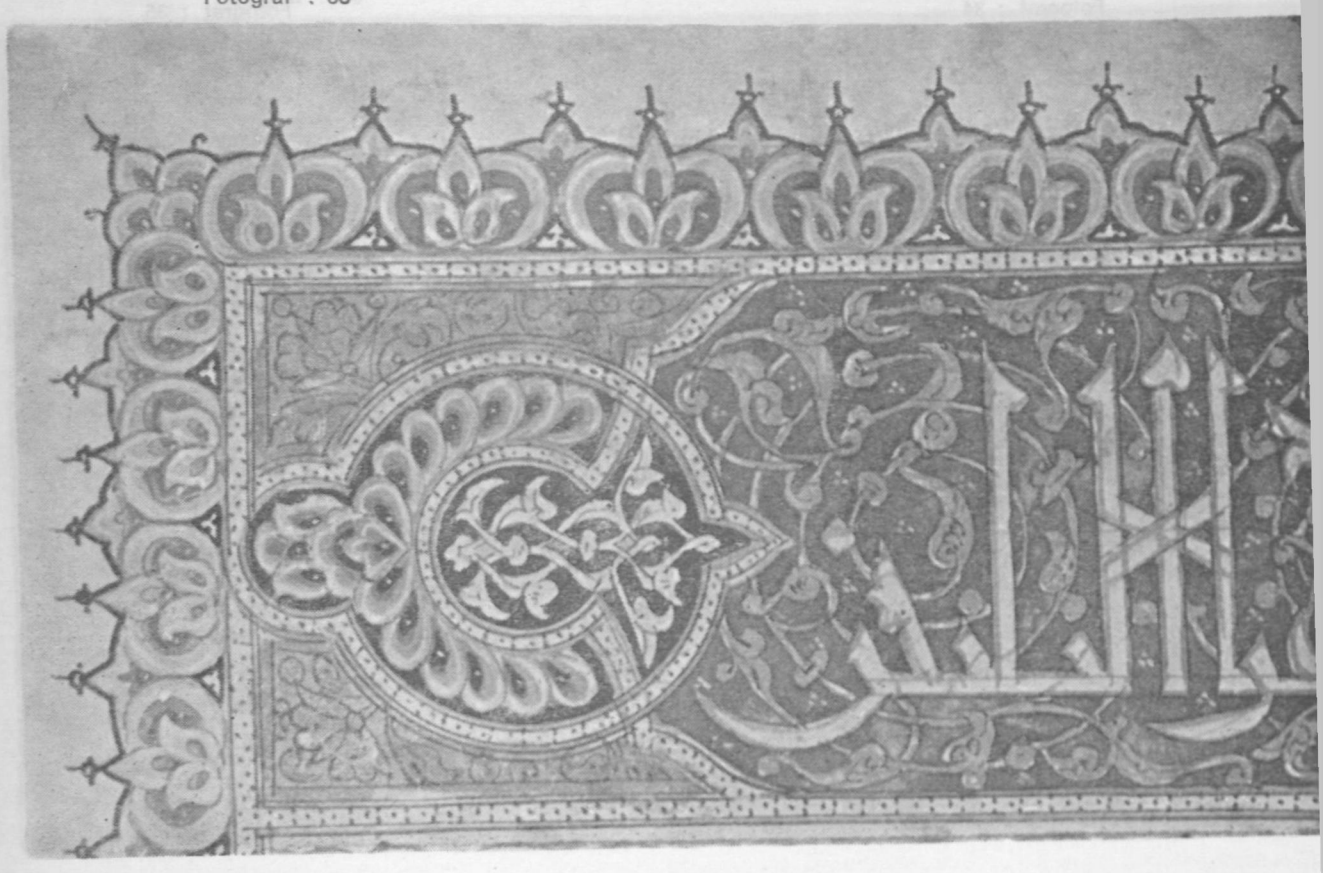

Fotograf : 34

Fotograf : 35

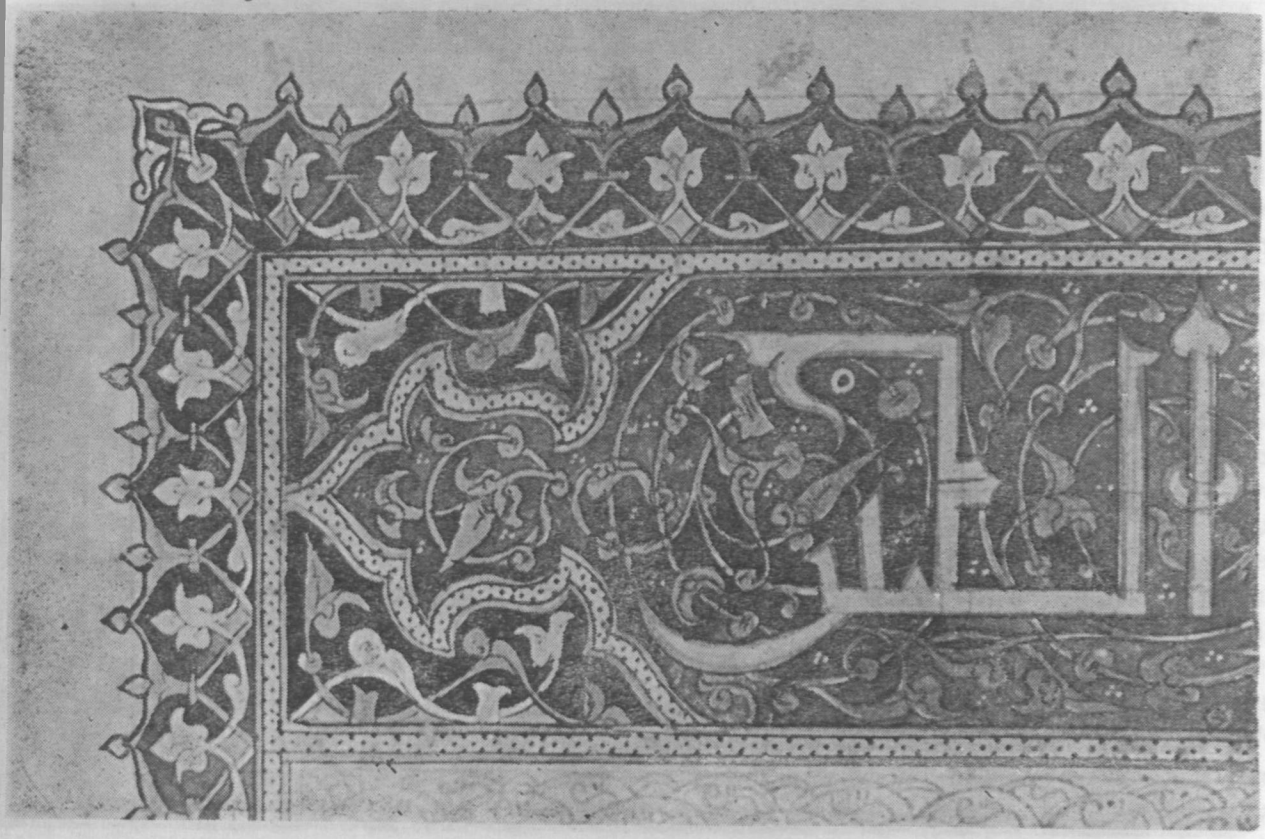

Fotograf : 36

Fotograf : 37

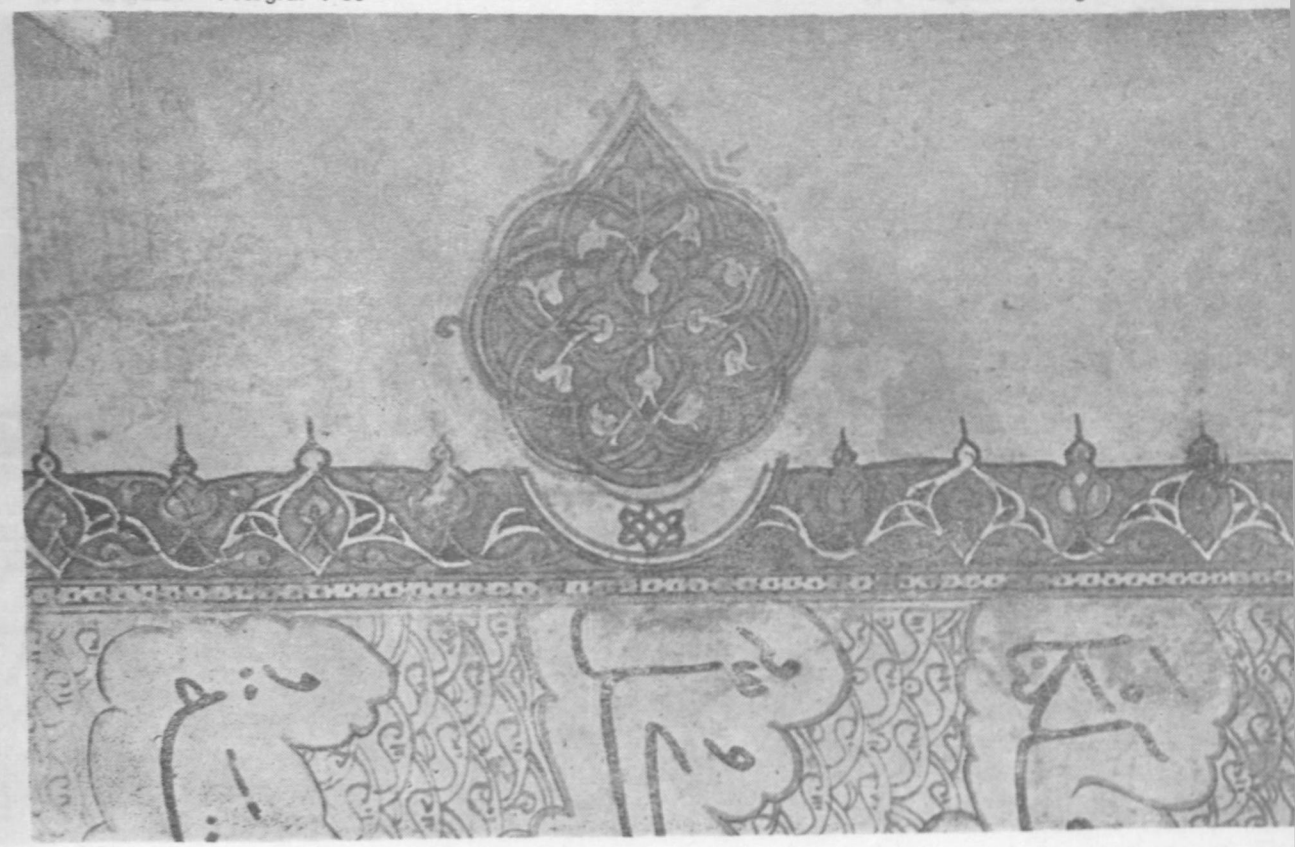

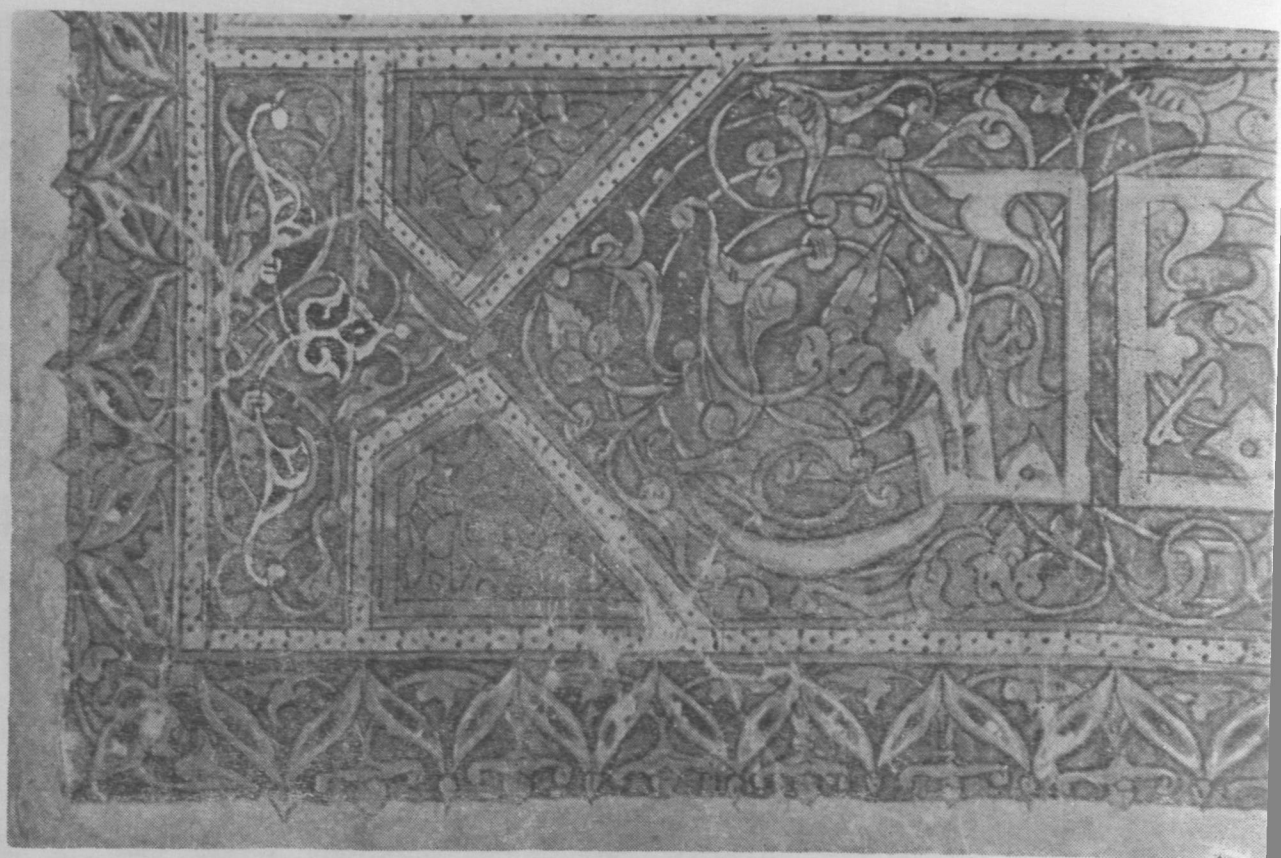

Fotograf : 38

Fotograf : 39

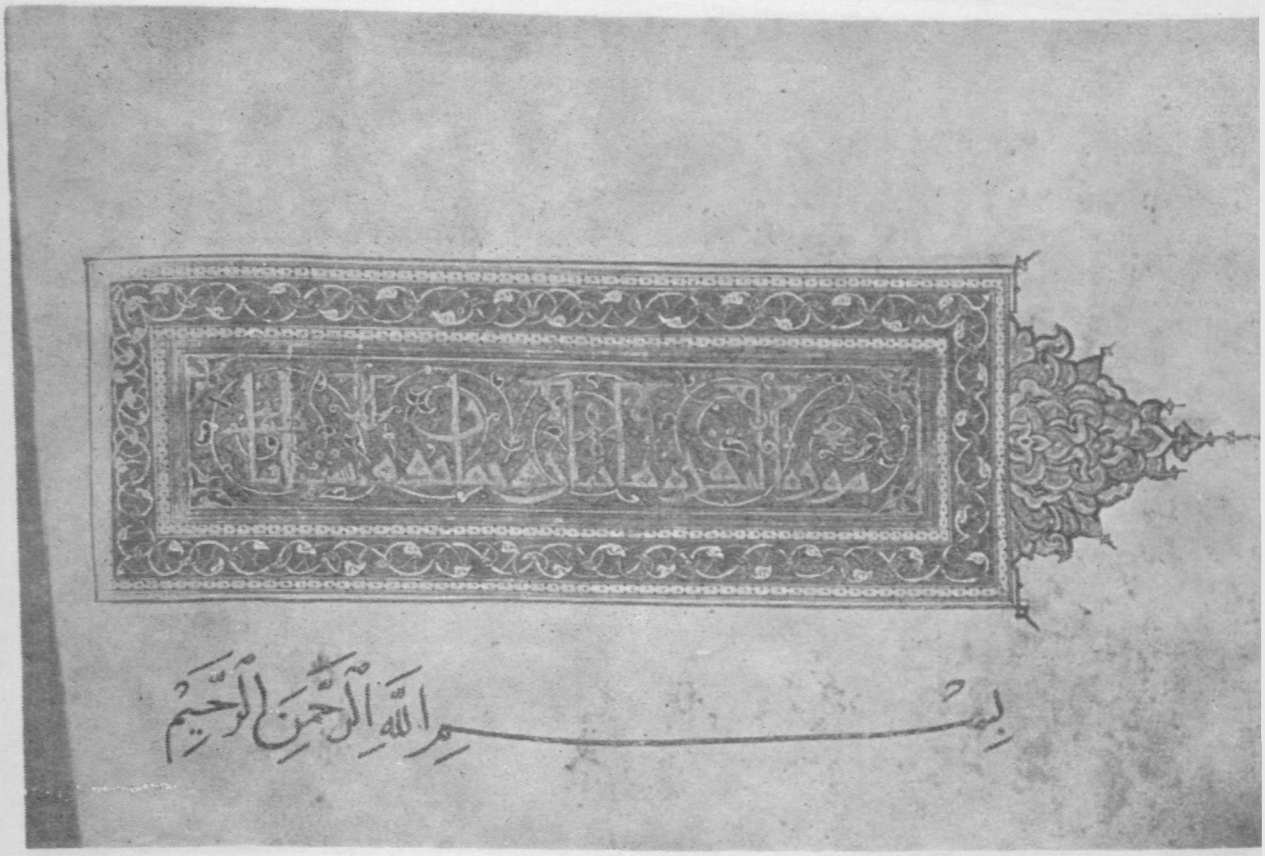

Fotograf : 40

toğraf 41, 42). Ana dikdörtgenin etrafı rumîler, palmet ve yarım palmete benzer yapraklar, geçmeler, ya da geometrik düzende başka bordürlerle sınırlanmıştır. Bu bordürler, bazı örneklerde tekrar düz, ince bordürlerle sınırlanmış, bazen de dikdörtgenin içine kaydırılmıştır. Dikdörtgene, sayfanın dış kenarı doğrultusunda daire ya da palmet biçimli küçük madalyonlar eklenmiştir. Örneklerin büyük bir çoğunluğunda madalyonlar dikdörtgene küçük bir geçme çift kâlp motifi ile bağlanmış, bazılarında ise yarım madalyonlar dikdörtgene bitişik olarak verilmiştir. Madalyonların içi geometrik geçmeler, yarım palmetler, ya da rumîler kullanılarak yapılan konpozisyonlarla doldurulmuştur.

Güller: Kur'an'da bulunan güller de insanın yaratıcı gücünün üstün örneklerini vermektedir. Çok değişik düzenlemeler gösteren örnekler, daire, damla, damlanın alt ucu sivrileştirilerek simetrik olmayan bir elips, palmet, bazen de tamamen ayrı biçimler ortaya koymaktadır. Kompozisyonlarda rumî, hatâî, palmet, yarım palmet motifleri kullanılmıştır. İçleri yazılı, ya da yazısız olanları vardır. Fotoğraf 44'de görülen, içi rumîlerle süslü hilâl, ortasındaki yazılı daire madalyonla ilginç bir kompozisyon oluşturmaktadır.

Daire olanların bazılarında, süslemenin ağırlığı dairenin içine kaydırılmakta, iç içe ince bordürler, yıldız, ya da başka biçimlerde bölünüşler görülebilmekte, yazıların zemininde çoğulukla ince rumî kompozisyonları yer almaktadır (Fotoğraf 45). Süslemelerin ağırlığı bazı örneklerde, dairelerin dışındaki hareketli bordürlerdedir (Fotoğraf 46).

Damla ve elips biçiminde olanlarda yazılar ortada, yine daireler içinde görülmektedir (Fotoğraf 47).

Fotograf : 41

Yazısız olanlarında elips ya da palmet biçimli, yarım palmete benzer yapraklar ve kıvrımlı motiflerle yapılmış olanları çoktur. Bunların içleri rumîler ve hataîlerle süslenmiş örnekleri daha az görülmektedir (Fotoğraf 48, 49).

Ketebeler: Cüzlerin son sayfalarındaki ketebeler, tezhibli bölümler içinde verilmiştir. Dikdörtgen, ya da değişik biçimler içine alınan ketebe yazılarının sıraları hareketli çizgilerle zeminden ayrılmış, aralarda kalan boşluklar cüz başlarında görülenlerden daha zengin bir biçimde rumî, hataî, palmet, yarım palmet motifleri, çeşitli çizgiler yardımıyla süslenmiştir. Bazı örneklerde üst kenara bitişik, tam, ya da yarım rozetler, madalyonlar bulunmakta, bazen de yazı alanının dışındaki süslemeler dört kenara yapılmaktadır (Fotoğraf 50, 51).

RENKLER :

Bu kadar zengin motif ve kompozisyonları içeren cüzlerin tezhiblerindeki renkler de aynı oranda zengin bir kullanılış biçimi ortaya koymaktadır. Tezhiblerin cüzlere, ya da bulundukları yerlere göre, renklerinde fazla bir değişiklik olmamakta, fakat bu renklerin motiflere dağılımı her kompozisyonda yeni bir düzen kazanmaktadır. Tüm motiflerin siyahla tahrillenmesi ortak özelliğidir. Mavi ve altın temel renklerdir. Tığlar her yerde koyu mavi ile yapılmıştır.

Birinci cüzün renklerinin düzeni diğerlerinden biraz farklıdır. İlk sayfadaki madalyonda, çoğu kez tamamen altın olan yazı zemini, burada renklendirilmiştir. Koyu mavi zemin üzerinde, küçük kıvrımlar ve noktalar beyazdır. Hataî çiçek ve yapraklarında mavi, turkuaz ve pembenin iki tonu, koyular içte, açıklar dışta olacak biçimde kullanılmış; kenarlarda, kuzu deni-

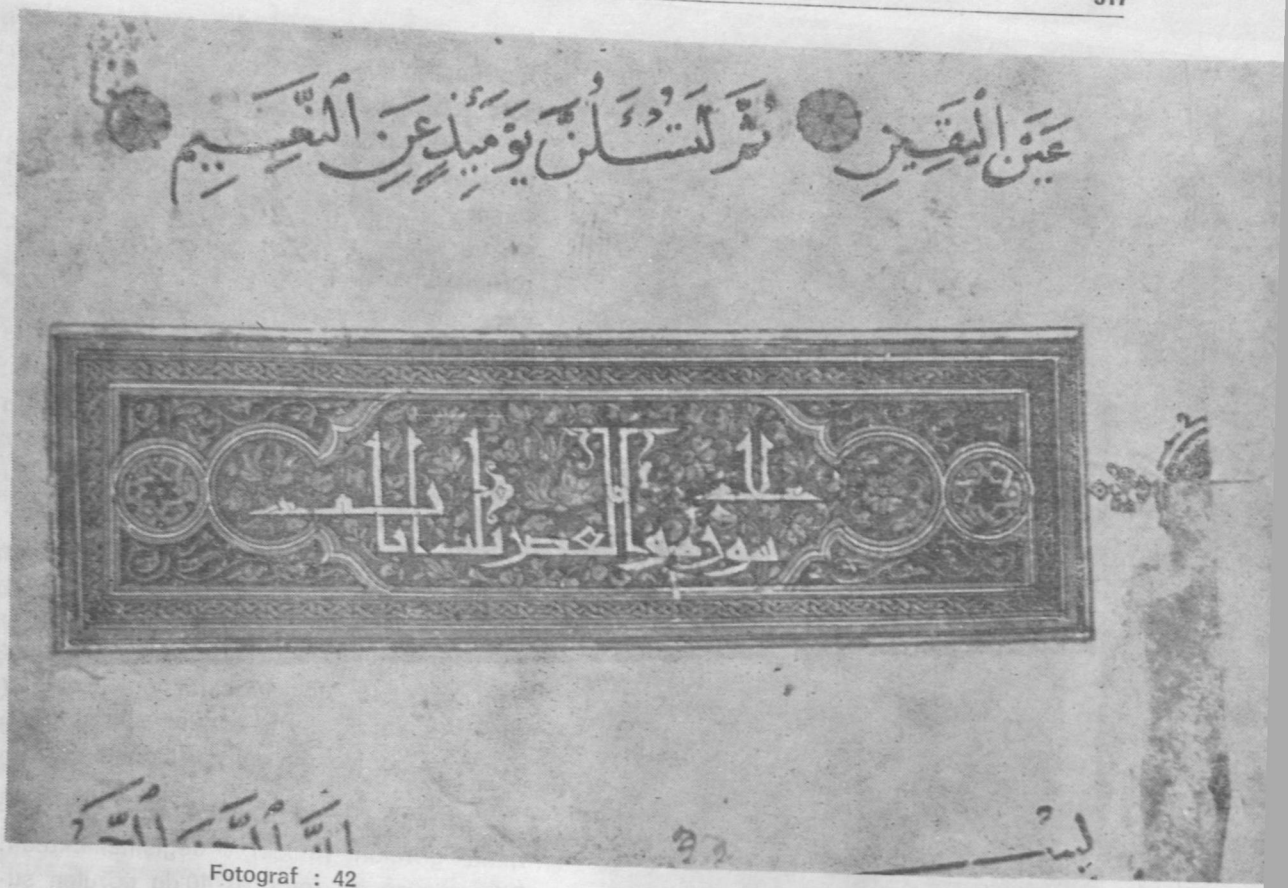

Fotograf : 42

Fotograf : 43

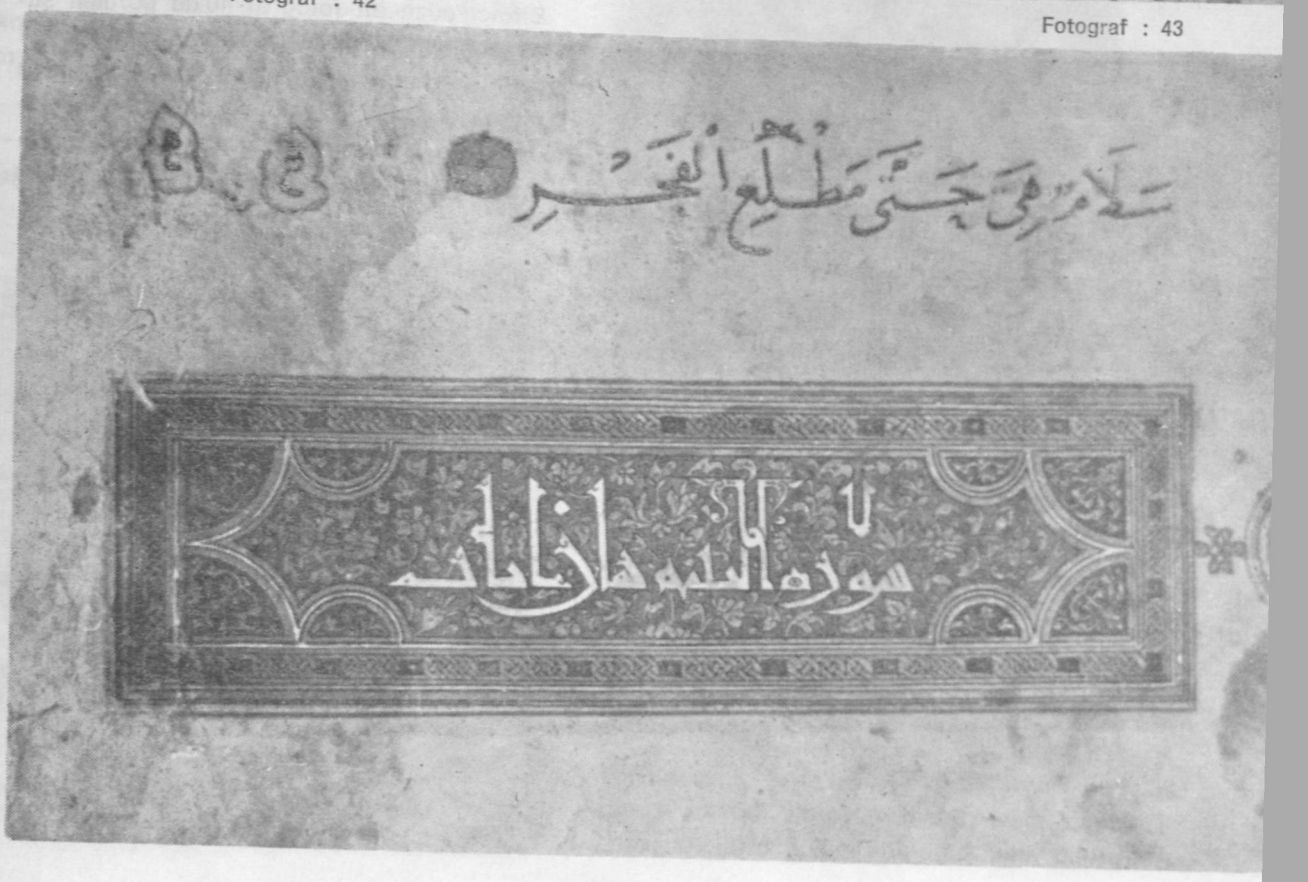

Fotograf : 44

len beyaz boşluklar bırakılmıştır. Saplar tamamen altındır. Yazılar, beyazla yazılmış, altınla sınırlandıktan sonra tekrar siyahla tahrillenmiştir. Yazı alanını sınırlayan ince bordür, beyaz üzerine siyah noktalar konarak yapılmıştır. Bu bordür, cüzlerin tümünde, çeşitli yerlerdeki kompozisyonların ana bölümlerini ayıran çizgilerde kullanılmıştır. Kenar bordüründe, yarım palmetli motiflerin, ortaları mavi tonları, kenarları pembe tonları ve tepedeki sivri yaprak turkuaz tonlarındadır. Bunların aralarında, koyu mavi zemin üzerindeki rumîlerin kâlp motifli grubu turkuaz, diğerleri altınla yapılmakta, ortada, çok küçük bir parçada pembeye yer verilmektedir. Tığlar koyu mavidir.

Başlık sayfasının kenar bordüründe, koyu mavi zemin üzerinde rumîlerin bir grubu altın, diğer grubunun ortaları siyah, kenarları beyaz renktedir. Yarım palmetli matiflerde, koyu maviler ortada, turkuazlar yanlarda, pembeler uçlarda kullanılmaktadır. İç bordür, siyah zemin üzerine, çiçeklerin ortaları turkuaz tonları, uçları pembe tonları, yapraklar mavi tonları, saplar altın ve küçük noktalar beyaz olarak oluşturulmaktadır. Beyazla yazılıp, kenarları önce altın, sonra siyahla tahrillenen başlık yazısının zemininde, koyu mavi üzerine yapılan rumî dallarında turkuaz hâkimdir; altın çok az kullanılmaktadır. Bu cüzün başlık yazısı ve zemininde görülen renkler tüm cüzlerde aynıdır. Yalnız zemindeki motiflerin renkleri değişmektedir. Köşelerdeki küçük üçgenler tamamen altınla doldurulmakta, üzerine siyahla motifler çizilmektedir. Sayfanın yazı alanındaki yapraklar yine mavi tonları, noktalar ve çizgiler altın, çizgilerin uçlarındaki küçük noktalar siyah renktedir. Aynı renkler sayfa kenarındaki madalyonda da görülmektedir.

Cüzün iç sayfalarında, sure başlıklarında görülen renkler değişmemektedir. Birinci cüze ait fotoğraf 40'da görülen sure başlığında, kenar bordürü, koyu mavi üzerine altın ve beyazla yapılmıştır. İnce bordürlerin düz olanları altın, desenli olanı beyaz üzerine siyah noktalıdır. Tamamen yapıştırma altın zemin üzerine başlık

Fotograf : 45

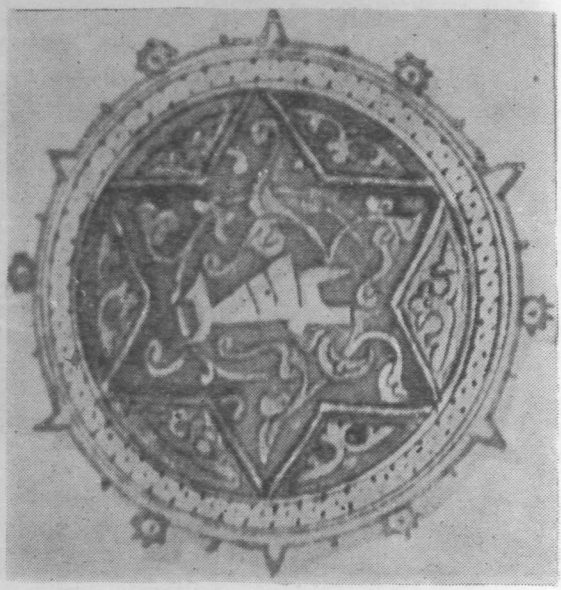

Fotograf : 46

yazısı turkuazla yazılmış, zemindeki rumî dalları beyazla yapılmış, rumîlerin içlerine siyahlar konmuştur. Köşelerde, koyu mavi zemin üzerindeki turkuaz rumîler, yine turkuaz çizgilerle birbirine bağlanarak yazı alanını sınırlamaktadır. Dikdörtgenin ucundaki yarım madalyonda ise pembe ve turkuaz tonları çok, mavi az olarak görülmektedir. Motifler birbirinden altın ve siyah tahrillerle ayrılmakta, koyu mavi bir tığ kompozisyonu dıştan düz olarak sınırlamaktadır.

Cüzün, sayfa kenarlarındaki güllerinin renklendirilmesinde, yine aynı renkler kullanılmaktadır. Güllerin ortasında altın yazıların bulunduğu daireler, sarıya bakan açık kızıl kahverengi zeminlidir. Kızıl kahve burada, altının koyu bir tonu etkisini bırakmaktadır.

İkinci cüzde, renkler daha sadeleşmektedir. Madalyonun ortasında, yazı alanı zemini tamamen altındır. Yazılar beyazla yazılmakta, siyahla tahrillenmekte, motifler altin üzerine siyah çizgilerle yapılmaktadır. Madalyonların ortalarındaki yazılı bölümlerin, bu renk düzeni, cüz üç, dört, beş, dokuz, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22. 27 ve 30'da aynen görülmekte, cüz dört, 12, 15 ve 26'da ise yazıların zemininde, motiflerin aralarındaki boşluklar kızıl kahverengiyle gölgelenerek farklılaşmaktadır. Yazı alanını çereleyen düz altın bordürlerin ortasında, ince beyaz bordür yer almaktadır. Kenar bordüründe, yarım dairelerin koyu mavi zeminleri üzerindeki hatâî çiçekleri mavi tonları, küçük yapraklar altın, üç noktalar beyazdır. Yarım dairelerin aralarındaki üçgenlerde, altın zemin üzerine motifler siyah çizgilerle yapılmaktadır. Küçük yarım dairelerle, bunların dışındakiler arasında kalan boşluklarda, beyaz, üç noktalı koyu mavi zemin üzerinde sular altındadır. Dairelerin dış köşelerinde, yarım palmetli motiflerin renkleri ve boyanışları, içteki hatâîlerde görüldüğü gibidir.

Başlık sayfasının bordüründe, koyu mavi zemin üzerinde rumî sularının bir grubu içleri siyah, dışları beyaz olarak, diğer grubu altınla yapılmakta, koyu mavi tığla sınırlanmaktadır. Başlık yazılarının

Fotograf : 47

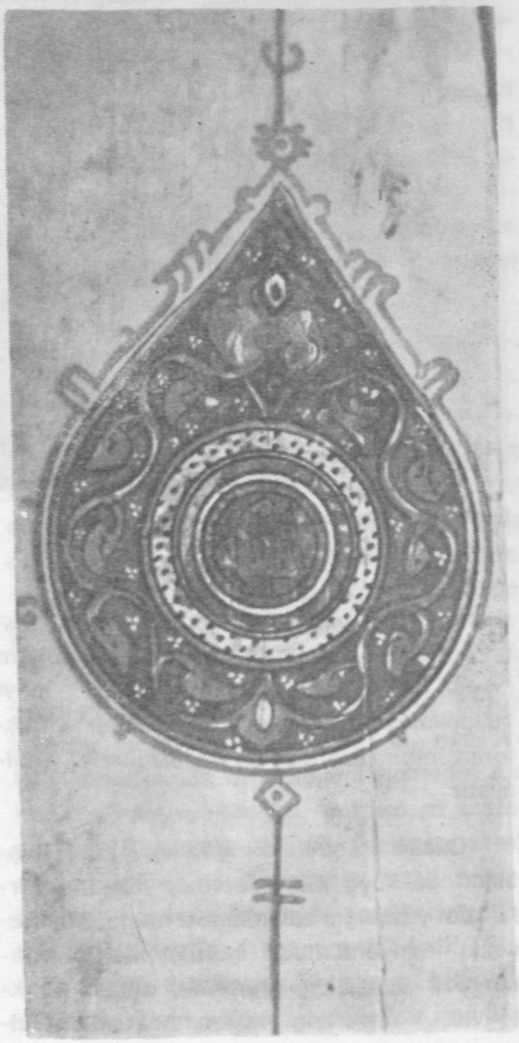

Fotograf : 48

zemini koyu mavi üzerine beyaz üç noktalı, rumîler tamamen altındır. Rumîlerin geniş yapraklarının içlerinde koyu mavi kullanılmaktadır. Köşelerde motifler yapıştırma altın üzerine siyah çizgilerle yapılmıştır

Cüzün iç sayfalarında, bazı sûre başlıklarında koyu mavi üzerine, yazıların turkuazla yazıldığı, zeminindeki motiflerin beyazla renklendirildiği görülmektedir. Altının çok kullanıldığı yerlerde, altınla birlikte kızıl kahverengi kullanılmaktadır. Güllerde kullanılan renkler de bunların benzeridir.

Üçüncü cüzün renk düzeni, ikinci cüze çok yaklaşmaktadır. Mesela; madalyonun ortasındaki yazı alanı ve büyük dilimlerin aralarındaki küçük üçgenler tamamen yapıştırma altın, üzerlerindeki motifler siyah çizgilerledir. Yazı alanını sınırlayan dilimlerin dış köşelerindeki üçgenlerin zeminleri koyu mavi, üzerinde motifleri

Fotograf : 49

oluşturan rumîlerin bir grubu beyaz, ortaları siyah, diğer grubu altındır. Yuvarlak dilimlerin tepelerinden çıkan bordürlerin rumîli olanları koyu mavi zemin üzerine altınla, yarım palmete benzer eğik çizgilerle yapılmış olanları da mavi tonları ve beyazla yapılmaktadır. Bu renk düzeni iç sayfalarda da devam etmektedir.

Dördüncü cüzde kullanılan renkler koyu mavi ve tonları, altın, siyah, beyaz olarak görülmektedir. Cüzün madalyonunun ortasındaki yıldızın iç ve dış köşelerindeki üçgenlerde, koyu mavi zemin üzerinde, hataî çiçeklerinin ortaları mavi tonları, kenarları beyaz, yaprakların içi altındır. Rumîlerde tamamen beyaz, altın ve az olarak siyah kullanılmıştır. Dıştaki bordürde ise koyu, açık mavi, beyaz, motiflerde, içten dışa doğru yer almaktadır. Motif grupları aralarında kalan çok küçük üçgen bölümler siyah üstüne beyazla desenlenmektedir. İç sayfalardaki renk düzeni madalyonda görülene benzemektedir. Altınla beraber kullanılan kızıl kahverengi bu cüzde de görülmektedir.

Beşinci cüzün renklerinde, diğer cüzlerden ayrılan en önemli nokta altın oranının koyu maviden daha fazlalaşmış olmasıdır. Özellikle başlık sayfasının yazı sıraları arasındaki boşluklar sulu altınla boyanarak, üzerine çiçek ve yapraklar, ortalarına çok az koyu mavi konularak, beyazla yapılmıştır. Siyah çizgilerle sınırlanan desenler arasındaki boşluklarda görülen küçük üç noktalar yine siyahla yapılmıştır.

Altıncı cüzün madalyonunda ortadaki yazı alanı ve bunun dışına sıralanan altı yarım dairenin zeminleri mavidir. Yazıların aralarındaki hataî-çiçekler, morumsu bir bordo ve pembe tonları, beyaz, altınla yapılmaktadır. Aynı renkler büyük yarım dairelerin içlerindeki, siyah zeminli suların hataî çiçeklerinde de kullanılmakta, suyun yapraklarında mavi tonları görülmektedir. Yazı alanına bitişik, küçük yarım dairelerin içlerinde rumîler beyaz ve altınla yapılmakta, ortalarında çok az siyah kullanılmaktadır. Dıştaki bordür tamamen mavi tonlarındadır.

Başlık sayfasının bordürü de aynı mavi tonlarıyla yapılmıştır. Başlık yazısının aralarındaki motifler altın, yazılar ile köşelerdeki boşluklar arasındaki elips biçimli bölümde yer alan yarım palmetli motif pembe tonlarındadır. Her cüzde görülmeyen bu renk, sayfanın yazı alanındaki çiçeklerde de görülmektedir. Elipsin iki ucundaki boşluklar tamamen altın üzerine siyah çizgi motiflidir. Sayfanın, tamamen altın olan yazı sıralarının aralarındaki motifler hafif renklendirilmiştir. İç sayfalarda kullanılan renkler bu bölümlerdekilerle aynıdır.

Sekizinci cüzün madalyonunun ortası tamamen yapıştırma altın üzerine siyah çizgi motiflidir. Bunun dışındaki büyük dairenin koyu mavi zeminli bölümlerinde yazılar beyaz, motifler altındır. Daireyi sınırlayan ince bordürlerle, en dıştaki yarım palmetli motifler mavi tonları ve beyazla oluşturulmuştur. Yazı sıralarının araları, altınla doldurulan başlık sayfalarında ve cüzün iç sayfalarında, daha önceki cüzlerde görülen pembe, turkuaz tonları ve kızıl kahverengi görülmektedir.

Dokuzuncu cüzün madalyonunda, ortadaki yıldızın iç köşelerinde siyah üzerine beyaz ve altın üzerine siyah çizgi motifler sırayla yer almaktadır. Yıldızın dış köşelerinde mavi zemin üzerinde motifler altındır. Dairenin etrafında mavi tonlarıyla renklendirilen palmetli motiflerin ortalarında pembeler, suların birleştiği yerlerde üçgen siyah lekeler görülmektedir.

Başlık sayfasının koyu mavi zeminli bordüründe taçlar, sırayla mavi ve beyaz, ortaları siyah olarak yapılmakta, rumî ve kâlp motiflerinde altın kullanılmaktadır. Kenardaki madalyonda bu renklere az olarak pembe eklenmiştir. Başlık yazısının zemininde rumîler altın, palmetli motif pembe tonları, köşelerdeki daire kesitleri yapıştırma altın ve kızıl kahverengindedir. Sayfadaki yazı sıralarının araları sulandırılmış altınlarla doldurulmuş, üzerindeki motifle-

Fotograf : 50

rin içleri boş bırakılarak, sadece altınla sınırlanmıştır. Sûre başlıklarında ve güllerde bu renkler değişmemektedir.

12. cüzde görülen renk düzeninde önemli bir değişiklik yoktur.

14. cüzün madalyonunda yazılı bölümün etrafına dizilen daireler bir altın, bir turkuaz zeminli ve altın motifli olarak görülmektedir. Dairelerin aralarında koyu mavi zemin üzerinde rumîler sırayla bir bölümde beyaz ve altın; diğer bölümde turkuaz, aralarında çok küçük pembe parçalar ve altın olarak renklendirilmektedir. Kenar bordürü mavi tonlarıyla yapılmıştır.

Başlık sayfasında tamamen mavi tonları hâkim duruma geçmektedir. Yazı köşelerinde altın, motiflerin arasında kızıl kahverengi dikkati çekmektedir. İç sayfalarda, başlıklarda ve güllerde, ketebede, pembe, kızıl kahverengi tonları değişik biçimlerde yeniden kullanılmaktadır.

15. cüzün madalyonunda turkuaz ve pembe görülmemekte, zeminde altın ve koyu mavi eşit etki bırakacak oranda kullanılmaktadır.

Başlık sayfasında renkler değişmemekte, yazı sıralarının araları sulu altınla boyanmakta, üzerindeki motifler hafif renklendirilmektedir.

16. cüzde görülen renklerde önemli bir değişiklik dikkati çekmemektedir.

17. cüzün madalyonun zemininde altın hâkim duruma geçmekte, koyu maviler azalmaktadır. Motiflerde mavi tonları, siyah, beyaz, altının yanında da kızıl kahverengi görülmektedir.

Başlıklarda ve iç sayfalarda aynı renkler sürdürülmektedir.

18. cüzün renkleri de 17. cüzün benzeridir. Yazı alanı dışındaki bölümlerin tümü koyu mavi zeminlidir.

19. cüzün madalyonunda, ortadaki altın dairenin etrafında, iç içe geçen yarım dairelerin dört tanesinde zemin koyu mavidir. Bu bölümlerin iç sıralarında motifler, birinde siyah-beyaz, diğerinde turkuaz ve altın olarak, dış sıralarında beyaz - siyah, altın, karışık olarak yer almakta; dilimler arasında kalan ikinci sıra yarım dairelerin

Fotograf : 51

boşluklarında, kızıl kahverengi ve altın kullanılmaktadır.

Başlık sayfasında bordür, madalyon ve başlık yazısının koyu mavi zemini üzerinde motifler yine siyah, beyaz, altın, mavi tonları ve turkuaz ile yapılmakta, başlık yazısının köşelerindeki boşluklarda altın, kızıl kahverengi ile birlikte kullanılmaktadır.

İç sayfalardaki tezhiblerde bu renklere pembenin tonları da katılmaktadır.

20. cüzün madalyonunda yıldız biçimli yazı alanı zemini koyu mavi, yazılar altın, aralarındaki motifler beyazdır. Dıştaki yıldızın iç köşelerinde, sırayla, bir bölümde koyu mavi üzerinde altın, siyah, beyazla yapılmış, diğer bölümde kızıl kahve üzerinde altınla yapılmış motifler bulunmaktadır, Köşelerindeki yarım palmetli motifler mavinin tonlarıyla renklendirilmiştir. Başlık sayfasında ve iç sayfalarda aynı renk düzeni sürdürülmüştür.

21. cüzde altın hâkim durumdadır. Madalyonun geniş daire yazı alanı tamamen altın, etrafındaki küçük yarım daireler koyu mavi zeminlidir. Dilimlerin içlerinde motifler sırayla beyaz, altın, turkuaz olarak görülmektedir.

22. cüzün madalyonunda yuvarlak dilimli yazı alanının dışında kalan bölüm mavi zemin üzerine altın motiflidir. Geçme bordür tamamen altın, daha sonra yer alan ince bordür mavi üzerine beyaz yuvarlak çizgilidir. Dıştaki palmetli bordürde ise mavi, turkuaz, pembenin tonları, siyah, beyaz ve altınla birlikte görülmekte; aynı renkler daha sonraki sayfaların tezhiblerinde de kullanılmaktadır.

23. cüzün madalyonunun koyu mavi yazı alanının üzerinde, beyaz üç noktalar bulunmaktadır. Yazılar altındır. İkinci sıra yıldızın uçlarında altın zemin üzerine motifler pembe tonlarıyla renklendirilmektedir. Yıldızla, dış daire arasında kalan üçgenlerde, siyah üzerinde kâlp motifleri sırayla, altın ve beyazdır.

Başlık sayfasında bordür, madalyon ve başlık yazısı zemini koyu mavi; motifler, mavi tonları, beyaz, turkuaz, siyah ve altındır. Başlık yazısı köşesindeki boş-

luklarda altın ve kızıl kahverengi, ortadaki lâle biçimli bölümün zemininde siyah, motiflerinde mavi tonları, altın ve beyaz görülmektedir.

Cüz 25'in renklerinde altın ve mavi tonları hâkim durumdadır.

26. cüzün madalyonunun ortası ve küçük yuvarlak rozetleri altın, bunlar arasında kalan bölümler koyu mavi zeminlidir. İç bordürler mavinin tonları, rumî motifleri ise beyaz ve altınla yapılmıştır. İç sayfalarını tezhiblerinde aynı renkler sürdürülmektedir.

27. cüzün madalyonunda tamamen altın zemin üzerine motifler siyah çizgilerle yapılmış, çok az renk kullanılmıştır. Yarım palmetli bordürlerde mavinin tonları yer almaktadır.

30. cüzün madalyonu altının çok kullanıldığı ve diğer cüzlerde görülen renklerin tümünü kapsayan çok zengin bir düzenleme ortaya koymaktadır. Daha sonraki sayfaların tezhibinde bu özenli renk düzeni devam etmektedir.

YORUM :

Ankara Etnografya Müzesi'nde 10115-10137 numaraları arasında yer alan ve her biri ayrı bir kitap olarak ciltlenmiş ve ayrı envanter numaraları verilmiş cüzlerin ketebelerinden, H. 788-789 (M. 1368-1369) yıllarında Abdullah bin Ahmed bin Fazlullâh bin Abdülhamid el Kazvinî tarafından 77-78 yaşlarında, Meraga Kadısı iken yazıldığı öğrenilmektedir.

Cüzlerin tümünün aynı Kur'anın parçaları olmaları nedeni ile tezhiblerinin üslub özelliklerinde aynı ana karakter görülmektedir. Tezhibli bölümler içinde, en büyük kompozisyonlar ilk sayfalardaki madalyonlarda bulunmaktadır. Daire esasına göre kurulan kompozisyonlar, bu dairelerin değişik sistemlere göre parçalanmasıyla elde edilen bölümlerine, çeşitli motifler yerleştirilerek tamamlanmaktadır.

Örneklerin büyük bir kısmında. içte ve dışta daireler açıkça görülmektedir. Bazen bunlar değişik büyüklükte yarım daireler kullanılarak yuvarlak dilimler görünüşü almaktadır (Fotoğraf 1, 2, 3, 5, 6, 11, 16, 17, 30). Bazı madalyonlarda, dairelerin içlerinde, zaman zaman da serbest olarak, üçgen, kare ya da altıgenlerin iç içe geçmesiyle elde edilen yıldız biçimleri yer almaktadır (Fotoğraf 4, 7, 8, 10, 11, 14, 16). Bunların iki üçgenin iç içe geçmesiyle oluşanlarına "Mühr-ü Süleyman" denilmektedir (Fotoğraf 4, 8). Dış sınırların sekizgen olarak tamamlandığı (Fotoğraf 9, 18), ya da çeşitli oyunlarla elde edilen parçalarla iyice hareketlendirildiği örnekler de vardır (Fotoğraf 12, 13, 17). Madalyonların çoğunda ortadaki kûfi yazıların zeminlerinde hatâî motifleri yer almaktadır. Bunların büyük bir kısmı çizgilerle yapılmıştır. Daha az olarak da renklendirilmiş olanları görülür. 23. cüzde yazıların zeminindeki motifler azalmakta, birkaç rumî yaprağı ve üç noktalar görülmektedir (Fotoğraf 16). Yazılar, sekizinci cüzde hatâîli, 25. cüzde palmetli orta bölümlerinden kaldırılarak, ikinci sıradaki bölümlerin içlerine yerleştirilmektedir, ortalardaki motifler buralardada görülmektedir.

Yazıların dışındaki bölümlerin içleri, en çok, son derece ince ve güzel rumî motifleriyle doldurulmaktadır. Rumîlerin aralarında sık sık kâlp motifleri görülmektedir. Türkler tarafından damga içeriğinde, çok eski zamanlardan bu yana kullanılan bu motif, "saadet sembolü" olarak bilinmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda, bilhassa Fatih döneminde de çok görülür. Rumî kompozisyonları, zaman zaman, çok küçük palmet motifleriyle taçlandırılarak bitirilmektedir. Madalyonların dış bölümlerinde hatâî kompozisyonları daha az kullanılmıştır. Rumîlerden sonra, ikinci sırayı yarım palmetlere benzer çeşitli küçük yapraklar ve kıvrımlı biçimlerden oluşan motifler almaktadır. Çoğunluk, madalyonların dışında birbirinden güzel bordürler ortaya koyan bu motifler, bazı kompozisyonların dış köşelerinde, ender olarak da içlerinde

görülmektedir (Fotoğraf 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 15, 17, 18, 19). Burada üzerinde durulması gereken önemli bir noktayı açıklamak yararlı olabilir. Araştırmada sürekli yarım palmet, palmet, palmete benzer, küçük yapraklar, kıvrımlı biçimler diye söz edilen motifler, rumî ve hatâîlerden sonra önemli üçüncü grubu oluşturmaktadır. Bunlar iyi incelendiğinde bazen palmet, bazen de rumîlerin ayrıntıları etkisini bırakmaktadır. Fakat gerçek şudur ki bunlara ne rumî, ne de palmet demek olanaksızdır. Türk süslemesinde rumîler ve palmetler birbirlerine benzeyen pek çok noktalarına rağmen ayrı ayrı gruplandırılmıştır. O halde araştırmada palmet, yarım palmet ve benzeri denilen, bu motif grubuna da, kompozisyonlarında, hatta boyanışlarındaki ayrılıklar nedeni ile yeni bir isim vermek gerekmektedir. Motiflerin değişik biçimlerde yanyana getirilerek, simetrik tekrarlarıyla oluşturulan kompozisyonlarda, kesinlikle dallara yer verilmemiş olması en önemli özellikleridir. Her parça ayrı ayrı ortadan kenara ve koyudan açığa doğru üç tonla renklendirilmekte, kenarlarda beyaz çizgiler kalmaktadır. Ord. Prof. Dr. A. S. Ünver, bu motif grubunu "münhaniler" olarak adlandırmakta, rumî motiflerinin ayrıntılarından oluştuklarını belirtmektedir. Ancak akademisyenler bu terimi kabul etmemektedirler. Bu isim tartışılabilir, önemli olan Türklere has bu motif grubunun varlığını görebilmek ve literatürde ayrı olarak yerini verebilmektir.

Selçuklular'da XII-XIII. yüzyıllarda tezhibli kitaplarda da görülen bu motifler, incelenen cüzlerde en güzel, gelişmiş örneklerini ortaya koymaktadır.

Kompozisyonlar çoğu kez düz çizgilerle sınırlanmakta, bu çizgilerin süslü tığlar biçimine dönüşmeleri daha az görülmektedir.

Cüz başlarının sayfa kompozisyonları, cüzlerin tümünde aynı düzendedir. Cüz başlarının tezhiblerinde madalyondaki motif grupları görülmekte, fakat yeni düzenlemeler ortaya koymaktadır. Karşılıklı olarak iki sayfa tezhiblidir. Sayfaların üstündeki tezhibli yatay dikdörtgenlerin içinde, zemininde helezonlar yaparak kıvrılan dallar üzerinde rumî kompozisyonları bulunan, başlık yazıları yer almaktadır. Alt bölümde aynen tekrarlayan dikdörtgenlerde ise, Kur'an'dan ayetler bulunmaktadır. Bu dikdörtgenlerin içinde, yazıların iki ucundaki köşeler, daireler, yarım daireler, yuvarlak dilimler, eğik ve kırık çizgiler, ya da bunların kesişmesi yoluyla elde edilen çeşitli biçimlerle bölünmektedir.

Yazı alanının iç kenarı sadece düz çizgilerle ve çok ince bordürlerle sınırlanırken, dış üç kenarı güzel bir bordürle çevrilidir. Dış taraftaki dikey kenarın ortası ayrıca küçük bir madalyon, yarım madalyon, ya da bir rozetle belirtilmiştir. Bunlar, bazı örneklerde bordürün devamı olarak dışa taşmakta bazen ortası düz bir çizgi ile kesilmiş olarak bordüre bitişik bulunmakta, bazen de çok küçük bir bağlantı ile tamamen bordürden kopmuş olarak görülmektedir.

Yazı alanında, yazı sıraları çizgilerle zeminden ayrılmakta, kalan boşluklar arka arkaya sıralanan yuvarlak dilimlerin içleri çok ince paralel çizgilerle doldurularak, ya da bunların aralarına yaprak, çiçek motifleri konularak, bazen de tamamen hatâî, ya da rumî motifleriyle süslenmektedir.

Cümle sonlarında, daire esaslı süslü noktalar bulunmaktadır.

Bu temel esasa karşın hiçbir cüzde aynen tekrarlar görülmemektedir. Her cüzde yeni bir başlık düzeni, değişik motif, bordür ve madalyonlarla karşılaşılmaktadır. Eser, her bölümünde insanı şaşırtacak çoklukta, birbirinden güzel kompozisyonlarla yaratıcı gücün üstün bir örneğini vermektedir (Fotoğraf 20, 39).

Cüz başlarındaki geometrik düzen, sure başlıklarında, başlık yazısına havi dikdörtgen kompozisyonunda ana karakterini oluşturmaktadır. Kullanılan motif türleri de değişmemektedir. Bununla beraber, 23. cüzün hiçbirinde, birbirinin tamamen aynı

sûre başlığı görülmemiştir. Son derece güzel örneklerin her biri yeni bir espiri ile zenginleştirilmiştir. Dikdörtgene, sayfanın dış kenarı doğrultusunda daire, ya da palmet biçimli küçük madalyonlar eklenmiştir.

Kur'an'da bulunan güller de başlıbaşına bir araştırma konusu olabilecek zenginliktedir. Çok değişik düzenlemeler gösteren örnekler, daire, damla, damlanın alt ucu sivrileştirilerek simetrik olmayan bir elips, palmet, bazen de tamamen ayrı biçimler ortaya koymaktadır (Fotoğraf 44, 49).

Cüzlerin son sayfalarındaki ketebeler, *tezhibli bölümler içinde verilmiştir.* Dikdörtgen, ya da değişik biçimler içine alınan ketebeler, zengin bir biçimde süslenmiştir (Fotoğraf 10, 51).

Cüzlerin iç sayfalarının kenarları cetvelsizdir.

Kur'an'ı Kerim'in süslemelerine hâkim olan ana motif grupları kompozisyonların ayrı ayrı bölümlerinde yer almakta, aynı bölümde iç içe kullanılmamaktadır. Bu motif gruplarından en ince çalışılmış olanları rumîlerdir. Motifler, çeşitli bölümlere dağıtılırken sanatkâr, yaratıcı gücünü dilediği gibi kullanmış, estetik yönden dengeli bir dağılımın dışında hiçbir kurala bağlı kalmamıştır.

30 cüzünün sözü edilen Kur'an'ın Etnoğrafya Müzesinde bulunan 23 cüzünün tümünde, birbirinden güzel kompozisyonların hiçbiri, diğerinin aynı değildir. Son derece zarif ve güzel motifler üstün bir sanat anlayışının ürünleridir ve millî karakterin dışına çıkmaz.

Cüzlerin tezhibinde görülen renkler çok zengin bir kullanılış biçimi ortaya koymaktadır. Tezhiblerin cüzlere, ya da bulundukları yerlere göre renklerinde fazla bir değişiklik olmamakta, fakat bu renklerin motiflere dağılımı her kompozisyonda yeni bir düzen göstermektedir.

Kompozisyonlarda hâkim renk mavidir. Zeminde koyu bir tonu kullanılan mavinin özellikle yarım palmete benzer motiflerde ve hataîlerde, koyudan açığa doğru üç tonu sıralanmakta ve beyazla bitirilmektedir.

Mavilerden sonra ençok altınlar dikkati çekmektedir. Altın, zeminlerde, yazılarda ve bunların kontürlerinde bol bol kullanılmıştır. Bazı madalyonlarda, başlık sayfalarında ve sure başlıklarında altın, birinci plana geçebilmektedir. Altın zemin üzerindeki motifler çoğunlukla, siyah çizgilerle yapılmıştır.

Kompozisyonlarda altınla mavi rengin nefis bir düzeni verilmiştir. Çeşitli tonlardaki mavilere alternatif olarak çok kullanıldığı yerlerde altın, bazen zemin, bazen motiflerde, kirli koyu bir sarı renkle çeşitlendirilmektedir. Bu renk zaman zaman yerini kızıl kahverengine bırakmaktadır.

Beyaz, madalyonların cüz başlarının ve çoğu sûre başlıklarının yazılarında, ince bordürlerde, çeşitli motifler, üç noktalar ve benzeri ayrıntılarda vazgeçilemeyen bir renktir. Siyah, tüm motiflerin kontürlerinde, bazı motiflerde, çok az olarak da zeminlerde kullanılmıştır.

Cüzlerin tümünde bu renkler bulunmakta, fakat altının önemini yitirdiği bazı cüzlerde kızıl kahverengi ya da kirli sarı bulunmamaktadır.

Bu temel renklere bazı cüzlerde turkuaz ve çok tatlı bir pembe serisi eklenmektedir. Aynı atelyede, aynı sanatkârın denetiminde yapıldığı, ortaya koyduğu ortak üslup özelliklerinden açıkça anlaşılan cüzlerdeki, bu renk değişikliği ilgi çekicidir.

Renklerin tümü, kompozisyonların çeşitli parçalarında, her türlü motifte rahatlıkla kullanılmıştır. Şu motif veya şu bölüm sürekli aynı renkle boyanacak diye katı bir sınırlılık yoktur.

Genel olarak Selçuklu dönemine ait başka örneklerle karşılaştırıldığında, XII.

ve XIII. yüzyıla oranla altının daha az kullanıldığı, mavi rengin hâkim duruma geçtiği ve kullanılan renklerin daha çoğaldığı geometrik motiflerin önemini yitirdiği görülmektedir.

SONUÇ :

Ankara Etnografya Müzesi'nde bulunan XIV. yüzyılda Meraga'da yazılmış Kur'an'ın 23. cüzünün motif ve kompozisyonları, başlı başına bir araştırma konusu olabilecek niteliktedir. Aynı Kur'an'a ait her biri ayrı bir kitap olarak ciltlidir.

Tezhiblerinde aynı ana karakter görülür. Tezhibli bölümler içinde en büyük kompozisyonlar ilk sayfalardaki madalyonlarda bulunur. Başlık sayfaları, sure başlıkları, güller ve ketebeler zengin bir biçimde süslenmiştir. Geometrik düzenli kompozisyonların çeşitli bölümleri, çok ince rumîler, hataîler, palmet ve yarım palmete benzer motiflerle süslüdür. Rumîlerin aralarında geçme kâlp motifleri ve palmetler görülür. Zaman zaman rozetlerde ve bordürlerde geometrik geçmeler, yer alır. Kûfi yazıların zemininde rumî ya da hataî kompozisyonları bulunur. Süslemelere hâkim olan ana motif grupları, aynı kompozisyonun ayrı ayrı bölümlerinde yer alır. Aynı bölümde iç içe kullanılmaz. 23 cüzün tümünde görülen birbirinden güzel kompozisyonların hiçbiri diğerinin aynı değildir. Son derece zarif ve güzel motifler, millî karakterin dışına çıkmaz.

Cüzlerin tezhibinde görülen renkler, çok zengin bir kullanılış biçimi ortaya koyar. Kompozisyonlarda mavi hâkimdir. Mavilerden sonra en çok altınlar dikkati çeker. Kirli koyu sarı, kızıl kahvedengi, beyaz, siyah, turkuaz ve pembe tonları, motiflerde çok uyumlu bir biçimde kullanılmıştır. Yazılar genellikle beyazdır. Önceki yüzyıllara oranla renkler çoğalmış, altın azalmıştır.

Cüzler, motif, kompozisyon ve renklerindeki üstün olgunluğuyla Türk tezhib sanatının çok değerli örneklerini ortaya koymaktadır.

HATTAT VE TEZHİBCİ NİŞABURLU ŞAH MAHMUD*

Yazan :
DR. İSA SELMAN

Tercüme :
AHMET HAMDİ KARABACAK

İnsanoğlunun yazıyı öğrenmesi, (keşfetmesi), medeniyet tarihinde en büyük dönüm noktasını teşkil eder. Bu medeniyet sembolü, beşeriyetin uzun tarihinde iki devrin bir alâmeti farikası olarak kabul edilmiştir. Şöyleki, yazının icadından önceki asırlar, tarih öncesi olarak kabul edilmiştir. Bu önemli edatın icat olunduğu asırlar ise, Tarih Çağları olarak adlandırılmıştır. Bu sihirli vesile bize kadar intikal etmiş ve hiç eseri kalmamış milletlerin, en eski tarihlerinden geniş bilgileri iletmektedir.

Öyle ise; yazı en eski insanın dörtbin seneden beri bildiği en büyük medeniyet aracıdır. Bu itibarla insanoğlu, bunun geliştirilmesi ve kullanılışının kolaylaştırılması hususunda büyük gayretler sarfetmiştir. Tarih yazımında, özellikle devletler arasında varılan andlaşmalarda, onsuz edilememiştir. Yazı, kanunların vaz' edilmesinde alım-satım akitlerinde, evlenme ve boşanmalarda ve medenî toplumun muhtaç olduğu çeşitli işlerin yürütülmesinde büyük araç olmuştur. Önceleri şekil olan yazı bir çok merhaleler geçirdikten sonra nihayet öğrenimde kolay bir döneme girmiştir. Okuyup yazmayı arzu eden kişi, belirli hece harflerini ezberlemeye muhtaçtır ki bu da okuyup yazmanın anahtarıdır.

İki ırmak arasındaki ülke (Mezopotamya) milletlerinin bu sihirli aletin icâdında ve o tarihte Dünya'nın geniş bir kesimine yayılmasında büyük rolü olmuştur. Nitekim bu hususu anıtlar ve genel olarak yazılar teyid etmektedir. Hece harflerinin, Milâdın ilk asrında icadından kuzey Arap Yarımadası halkının yeri oldukça önemlidir. Bu tarihte toplumda hattatların yeri pek önemli idi. Eski Mısır Medeniyetinde hattatlara ait rastlanan anıtlar, bu hususun isbatıdır.

Zulme ve fesada karşı savaş ilân eden, birlik, insaniyet ve Hak Dîni olan İslâmiyet'in gelmesiyle ilim ve öğrenimin önemini pekiştirmiş ve Çin'de de olsa Müslümanlar'ın ilim talep etmesini emretmiştir. Bu cümleden olarak Hz. Muhammed ilk müslümanlar'a

*) Sumer. A. Journal of Archaeology and History in Arab World, Vol. XXXIII, No. 1, 1977. s. 104-111.

okuma yazmayı öğretmiş, bu sanatın öğrenilmesinde esirlerden bile istifâde yoluna gidilmesini emretmiştir.

İslâmiyet'in geniş bölgelere süratli bir şekilde yayılmasıyla, Kur'an-ı Kerim'in güzel bir şekilde yazılmasına ve muhafazasına ihtiyaç artmıştır. Kısa bir süre içerisinde şehirler büyümüş ve camiler hadis ve Kur'an-ı Kerim okunup yazılması ve ezberlenmesi için birer mercî olmuştur. Böylelikle de yazının önemi artmış ve bazı hat türleri şöhret bulduğu ülkenin ismiyle anılır olmuştur. Misâl olarak, Hz. Ömer 17 Hicrî, 638 Milâdi yılında inşa edilmesini emrettiği Küfe şehrine nisbetle, Küfî Hattı diye bir hat çeşidi zuhur etmiştir.

İslâmiyetten önce Araplar Nabti hattının gelişmiş şekli olan Hire ve Ambar hattını kullanırlardı. Küfî Hattı, camîi, medrese, ribat (Kervansaray) para ve madenî eşyalarda bir kaç asır kullanılmıştır. Küfî hattından daha kolay olduğu sanılan, bunun yanı sıra diğer hatlar da icad edilmiştir.

Hattatlar; halifeler, sultanlar ve müslüman emirleri nezdinde büyük iltifatlara mazhar olmuşlardır. Çünkü hattatlar, Kur'an âyetlerinin Peygamber Efendimizin hadislerinin en güzel şekilde yazılması için gayret göstermişlerdir. Bunlardan bazıları önemli devlet işlerine getirilmişlerdir. Bu alanda şöhret yapmış Mukle oğlu Vezir Ebu Ali'yi zikredebiliriz. Anlaşıldığına göre adı geçenin devrinde hat çeşitleri artarak altı türün ismi konmuştur. Bunlar : Sülüs, Nesih, Tâlik, Reyhânî, Muhakkak ve Rik'a dır. Meşhur hattat olan bu vezir, her harfin eb'adını tâyin eden hat kurallarını da vaz' eylemiştir. İbni Bevvab diye bilinen ve 423 Hicrî, 1031 Milâdi yılında ölen hatat Ali bin Hilâl'de İbni Mukle'nin icat etmiş olduğu hat kurallarını tamamlamıştır.

Bağdad, İslâm Arab âleminin başkenti ve hilâfetin odak noktası fikir ve san'atın ilk merkezi idi. Kağıdın kullanılmasından sonra hattatların mevkiide yüceldi.

Kitabın zuhuru ile san'at dalları da arttı. Her sanat için mütehassıslar yetişti. Bunu minyatürcüler takip etti. Minyatürcülük san'atı tıb, edebiyat, ilim ve tarih dallarına inhisar edip, dînî eserlerde uygun görülmüyordu. Bunda mezheplerin rolü büyüktü.

Hat san'atı gelişti ve çeşitli dallara ayrıldı, bazı hattatlar bu sanatı muayyen nev'ileri ile şöhret buldular. Bu meyandan, 656 Hicrî, ve 1258 Milâdi yılında öldürülen Abbasi halifelerinden El Mustâsim Billah'a nisbetle Yakut-ül El Müstesami hattatlar arasında şöhret buldu. 7. asrın ilk yarısında meşhur hattat ve minyatürcü Mahmud ül Vasit'in oğlu Yahya, Bağdad'da 634 Hicrî ve 1237 Milâdi yılında Makamat-i Hariri'yi istitinsah etmekle ayrı bir yer kazandı. Bu eser halen Paris National Bibliotheq'de 5847 numara ile muhafaza edilmektedir. O devirde kütüphaneleriyle ve yazma eserlerle meşhur olan yalnız Bağdad değildi. Kahire, Fas, Şam, Halep, ve Musul'da da meşhur yazma eserler, minyatür ve tezhipleri ihtiva eden kütüphaneler mevcuttu.

Moğol hücumu İslâm-Arab medeniyetini yok edememiştir. Bu medeniyet, musamahakâr bu milleti esir ederek İslâm'ı kabule ve İslâm-Arab medeniyeti kültürünü benimsemiye mecbur kılmıştır. Hat sanatı da yok edilmemiş, bilâkis çeşitleri artmış ve geliştirilmiştir. Hattatlar İslâm alemi hükümdarları nezdinde görülmemiş bir iltifata mazhar olmuşlardır. Sultanlar bu sanatla meşhur olanları yanlarında bulundurmakla iftihar etmişlerdir.

Buna en iyi örnek Timurlenk'in[1] bu hususa önem vermesidir. Hicrî 795 de Bağdad'ı Sultan Ahmed Celâiri'nin[2] elinden alarak, işgal ettiğinde sanatkârlar ve güzel sanatlar erbabını ülkesinin başkenti olan Semerkant'a[3] gönderilmesini emretmiştir ki bu hat sanatının ve güzel sanatların Semerkand'da yayılmasında önemli rol oynamış-

1) Timurlenk diye bilinen Turgalı oğlu Türk hükümdarı Timurdur. 807 Hicri tarihinde vefat etmiş olup Semerkand'da metfundur. Hâla muhteşem türbesi furumir diye bilinmektedir.

2) Celairiyye Devleti Sultanlarının sonuncusu olup Gıyaseddin Ahmet Bin Üveyz Bin Hadanil Celâiri adında Moğol Hükümdarı.

3) Abdullah Bin Fethül Gıyas : Tarihil Giyasi, sayfa 188, tarikil hamidani Bağdad, 1975.

tır. Timurlenk'in torunlarından olan özellikle Bay Sungur'un[4] devrinde Semerkand İslâm aleminin bu yönde kıblesi mesabesine gelmiştir. Bay Sungur hattatları özel bir şekilde himaye etmiştir. Hat sanatı gelişmiş ve böylelikle Semerkand Medresesi hat sanatında ayrı bir yer işgal etmiştir. Bir hattat bir kaç hat çeşitiyle şöhret bulmuştur. Aslında bu Bağdad'dan Timurlenk'in Semerkand'a nakletmiş olduğu hat sanatının bir devamı ve gelişmesidir. Bu hat türü Bağdad Tâlik'inin geliştirilmiş şekli olan nesh tâliktir. Bu çeşit hat da, Şah Mahmud Nişaburî ün kazanmıştır. Adı geçenin hat sanatını dayısı Abdi en Nişaburi'den ve 926 Hicrî, 1519 Milâdi yılında vefat eden ve Hattatların Sultanı diye bilinen Alil Meşhedî'den öğrendiği bilinmektedir[5].

Şah Mahmud Nişaburî, nesh tâlik hattın da ün kazandığı gibi tezhibde de şöhret bulmuştur. Öyleki Şah İsmail Safevi'nin nazarı dikkatini çekmiştir. Şah İsmail adı geçeni bu alanda diğerleri üzerine tercih ederek kendisine özel bir yer vermiştir. İsmail Safevî ile Sultan Selim arasında hicrî 920, Milâdi 1514 yılında vuku bulan savaşta, savaş sonucunun lehinde neticelenmiyeceğini anladıktan sonra Şah İsmail, saraydaki sanatkârlardan ikisinin âkibeti ile ilgilenmiştir. Bunlardan biri hat tezhib ve minyatürcülükte zirveye ulaşan Behzat ile hattat ve tezhibci Şah Mahmud Nişaburî'dir. Bu iki sanatkârın Osmanlılar'ın eline geçmesinden korkan Şah İsmail, bir bodrumda gizlenmelerini emretmiştir. Osmanlılar Tebriz'i zabdedip, bilâhere bıraktıktan sonra Şah İsmail döner dönmez ilk araştırdığı Behzât'la Şah Nişaburî olmuştur[6] Şah Mahmud Nişaburî daha sonra Tahmaz bin İsmail Safavî'nin kâtipliğini yapmış, bundan sonrada Meşhedirriza'ya (Tuz Şehri) intikal etmiş 972 hicrî ve 1564 Milâdi yılında vefat edinceye kadar 20 sene burada kalmıştır. Hattat Alil Meşhedî kabrinin yanına defnedilmiştir[7].

Bu âhî hattat, bizlere birçok kıymetli eser bırakmıştır. Eserleri İstanbul ve Tahran kütüphaneleri gibi meşhur birçok dünya kütüphanelerine dağılmıştır. Bu yazma eserler arasında İran'lı Şair Nizamî'nin[8] beş manzume diye bilinen eseri vardır. Bu manzumeler, Londra'da British Museum'da bulunmaktadır. Hattat bunu Şah Tahmaz için 946-949 Hicrî ve 1539-1543 Milâdi yılları arasında Tebriz'de yazmıştır. Bu nüsha, en nefis ve en güzel manzumeler arasında yer almaktadır (Resim - 1).

İstanbul kütüphanelerinin birinde Meşhur hattat Şah Mahmud Nişaburî'nin eserlerinden Kur'an-ı Kerim'i nestâlik hattıyle yazılmış nefis bir eseri bulunmaktadır (Resim - 2). Adı geçen bu eseri 945 Hicrî 1538 Milâdi yılında tamamlamıştır. Şah Mahmud, bu Kur'ân-ı Kerim'i İmam-ı Ali Zeynel Abidi bin El Hüseyin adına babası Şah Tahmaz kütüphanesine konmak üzere Şah Muhammed Bahadır Han'ın isteği üzerine kaleme almıştı. Şah Muhammed Bahadır Han bilâhere bu nadide eseri Osmanlı Padişahlarından III. Murad'a takdim etmiştir. Kur'an-ı Kerim'in sonunda şu ibareye rastlamaktayız. İş bu Kur'an-ı Kerim Allah'ın Rahmetine muhtaç zayıf kul Şah Mahmud El Nişaburî tarafından[9] Çarşamba günü Muharrem'in ondördü Hicrî 945 yılında yazılmıştır (Resim - 3).

İstanbul'da Bağdad Köşkü Kütüphanesinde 407 ve 409, keza Köprülü Kütüphanesi'nde 375 numaralara altında Şah Mahmud Nişaburî'ye ait birçok yazmalar bulunmaktadır.

İran'ın bazı şehirlerinde adı geçen hattatın imzasını taşıyan bir çok eser bulun-

4) Bay Sungur; Timurlenk'in torunu Gıyaseddin olup 837 Hicrî ve 1433 Milâdi yılında vefat etmiştir.

5) Doktor Mehdi Beyani, fihrist. Nümayişfah hutu hoş nesh tâlik sayfa 4, 5, Tahran, 1328.

6) Dimand, İslâm sanatları arabca tercümesi, sayfa 57, 1953 Mısır basımı ve Dr. Zeki Muhammed Hasen. İslâm asrında İran sanatları adlı eser, sayfa 31, 1940. Mısır tab'ı.

7) Dr. Mehdi Beyani aynı eser, sayfa, 3, 4.

8) Nizami, Nizameddin ilyaz Bin Yusuf Bin Müeyyid El Kümi'dir. Hicri 596 Milâdi 1199 Kitab, beş kısımdan meydana gelmiş olup her bölümde şiir olarak meşhur bir hikayeyi anlatır. Bunlar: İkbâlnâme, İskendernâme, Leylâ ile Mecnun, Heft Peyker ve Mahzerül Esrar'dır.

9) Zerrin Kalem, Vasfı 760 Hicrî ve 1358 Milâdi yılında han Mercan kapısına yazmış olduğu metin dolayısıyle nakkaş Ahmet hakkında va'rit olmuştur

maktadır. Doktor Mehdi Beyanî'nin [10] zikrettiği tezhibden hâli olan ve hattatın imzasını taşıyan 4 numaralı resim'de bu cümledendir.

Hattat, Fârisî Şiileri ihtiva eden süslü ve tezhibli diğer bir eseride şu şekilde imzalamıştır. Günahkâr ve zayıf kul Şah Mahmud Kâtib - Allah onun günahını af ve ayıplarını kapatsın - bu eseri Saltanat diyarı olan Tebriz'de 951 de yazmıştır, (Resim - 5) [11].

Bağdad'da, Eski Eserler Genel Müdürlüğü, Şah Mahmud Nişaburî'nin kalemiyle yazılmış 989 Hicrî ve 1492 Milâdi yılında vefat eden Nureddin Abdurrahman Camii tarafından şiir ve nesir olarak Farsça'ya tercüme edilen 40 Hadisi Şerif'i ihtiva eden nâdide bir eser ele geçirmiştir. Bu yazma eser 16 sayfa kadar olup 4,20 × 3,12 ** cm. ebadındadır. Birinci ve ikinci sayfalarında Farsça alarak mütercimin önsözü bulunmaktadır. Nesh Tâlik hattıyle yazılmış, süsten hâlidir.

Birinci sayfa geometrik ve nebâtî süslerle süslenmiş bir zemin üzerine muhtelif şekilde altın renginde bir mürekkeple 3,6 × 3,2 ** cm. ebadında yazılmıştır (Resim - 6, 7).

Hâdîs-i Şerifler ise, biri yek diğerine benzemiyecek şekilde kalın yazılarla ortalara konmuştur. Bununla, Hadis-i Şerifler'in kutsiyetini ifade etmek istediği sanılmaktadır.

Eserin en sonunda şu ibareye rastlamaktayız. (886 senesi... Allah'a hamdü senalar ve Hz. Muhammed'e ve hayırlı arkadaşlarına salâtu selâm olsun ki eserî tamam olmuştur. İşbu eseri günahkâr kul Şah Mahmud Nişaburî - Allah onun günahını af etsin ve aybını örtsün - yazmıştır (Resim - 7). Zikrolunan 886 Hicrî yılı Abdurrahman Camii tarafından Hadisi Şerifler'in farsçaya tercüme ediliş tarihidir.

10) Dr. Mehdi Beyani, aynı kaynak sayfa, 193.

11) Bu eseri, Dr. Mehdi Beyani İran Şeyhin Şahı Numune-i Hoş Kitaphane adlı eserinin 193. sayfasında neşretmiştir.

12) Irak Müzesi Kütüphanesindeki numarası 22879'dur.

**) Ebatlarda bir hata olması kuvvetle muhtemeldir. (A. H. Karabacak).

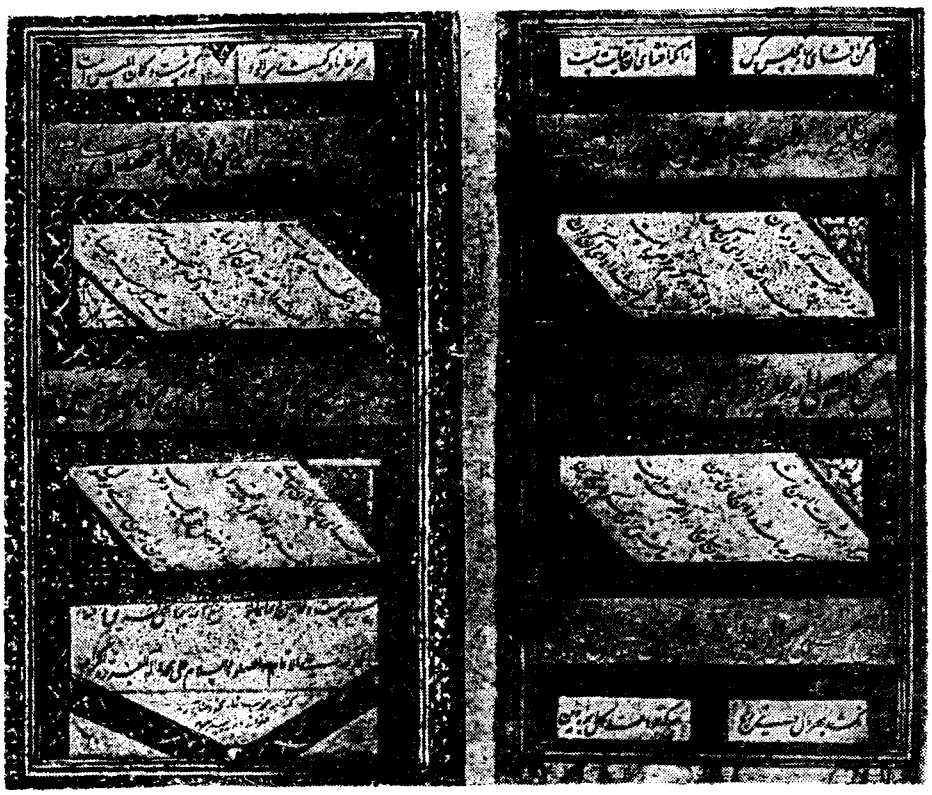

Resim : 7

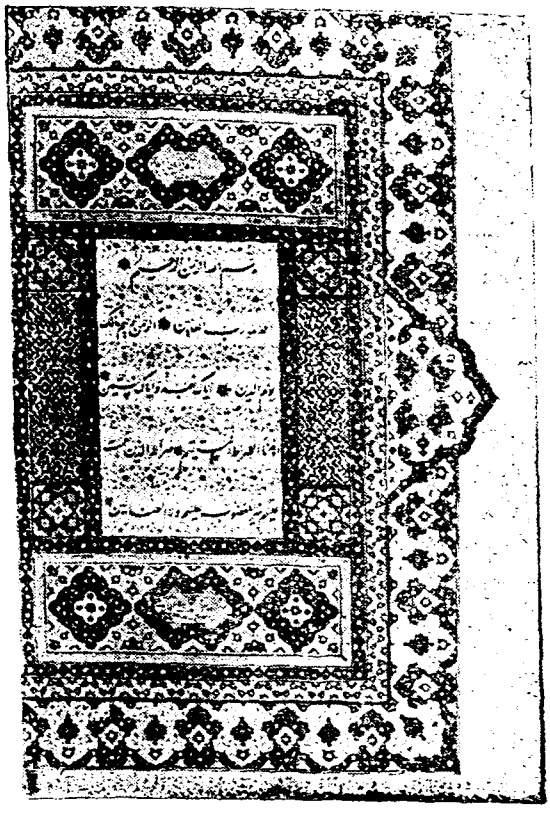

Resim : 2

Resim : 1

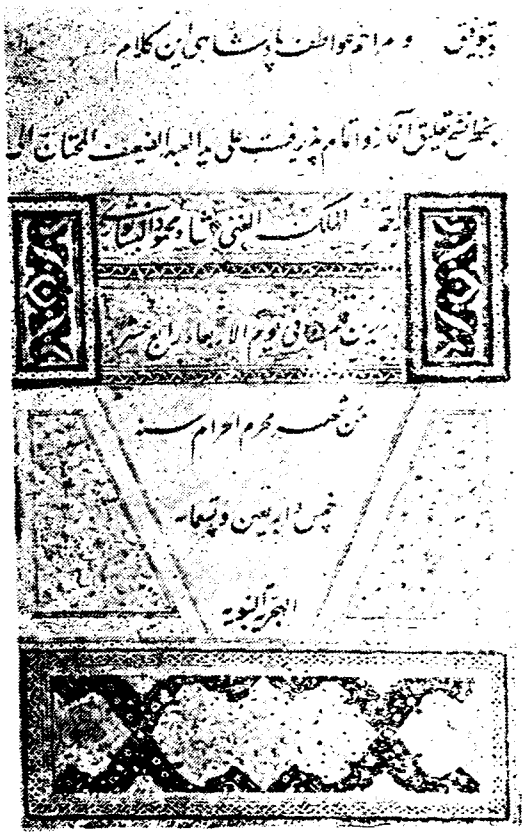

Resim : 3

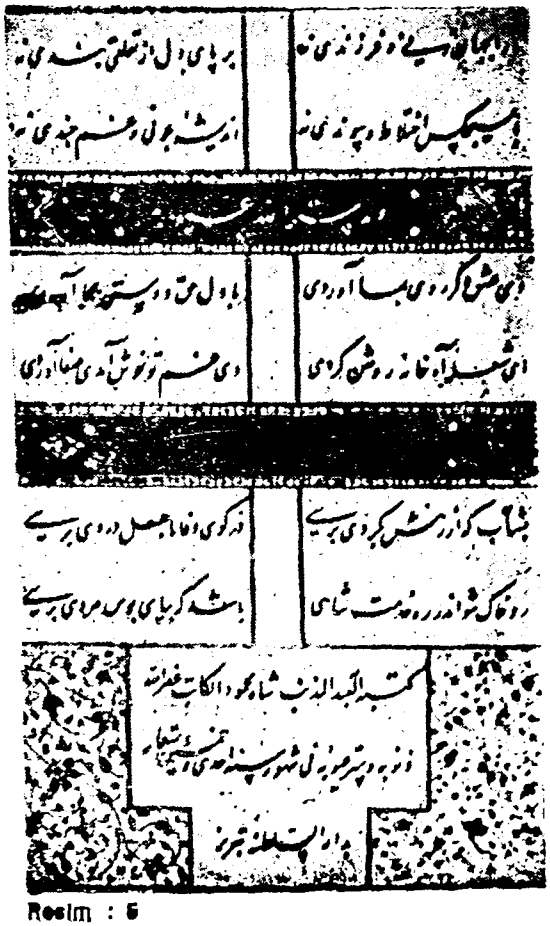

Resim : 5

Resim : 6

Resim : 4

MATBAANIN TARİHÇESİ VE İLK KUR'ANI KERİM BASMALARI

MAHMUT GÜNDÜZ

A — *GİRİŞ (Matbaanın Tarihçesi)*

1. Tarihin ilk çağlarında kâğıdın, orta çağlarında matbaanın bulunuşu, insanlık kültürünün gelişmesinde en büyük etkenler olmuştur.

Denilebilir ki, günümüze dek, kâğıt ve matbaa, milletlerin medeniyet ölçülerinin başında gelen faktörlerden sayılmaktadır.

Kâğıdın bulunuşu ve ülkelere yayılışı, yazma kitapların geniş ölçüde artmasına, okuyucuların büyük kolaylık ve imkânlara kavuşmalarına yaramıştır. Kâğıt, kitap ve kültür tarihinde en önemli rolü oynamıştır. Kitabın, bugünkü yüksek seviyeye erişmesini, ilkin kâğıdın, sonra da matbaanın bulunuşuna borçluyuz.*

Unutmamak gerekir ki, Orta Çağ'da İslâm kültürünün gelişip, yayılmasında - hatta doruğa erişmesinde - başlıca sebep, kâğıdın bol miktarda elde edilebilmesi imkânları olmuştur.

2. Matbaaya gelince; bunun da tarihi oldukça eskidir. İnsanlar, çok eski zamanlardan beri, yazdıkları yazıları çoğaltma ve bunu kısa bir zamanda yapma ihtiyacını duymuşlar, bu maksatla birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Her ne kadar, gerçek ve geniş anlamıyla matbaacılığın, müteharrik harflerin mucidi sayılan Mainz'li Johannes (John, Johann) Gütenberg (1399?-1468) tarafından 1446-50 yıllarında Almanya'da kurulduğu iddia edilirse de, aslında, ne müteharrik harflerin mucidi, ne de matbaanın ilk kurucusu Johannes Gütenberg değildir. Bu konuda, daha eski tarihlere, çok gerilere gitmemiz gerekir.

Matbaanın, önceleri Çin'de, Kore'de, ve Orta Asya'da Uygur Türklerinde tatbik edildiği anlaşılmaktadır.

Ancak, kâğıt üzerine ilk baskıyı yapanın hangi millet olduğu tartışması günümüze kadar süregelmiştir. Bu konuda,

*) Kâğıdın tarihçesi hakkında bilgi edinmek isteyenlerin, "Vakıflar Dergisi, Sayı XI, Sayfa 165-193, İslâmda Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler" adlı yazımıza bakmaları.

çeşitli ve ayrıntılı görüşler ileri sürülmektedir :

a — Matbaanın tarihi üzerinde araştırmalar yapan İngiliz bilgini Carter (Thomas Francis, 1882-1925) yazdığı "The Invention of Printing in China and Its Spread Westward, New York, 1955- Çin'de Matbaanın İcadı ve Batı'ya Yayılması" adlı eserinde, yeryüzünde en eski matbaa harflerinin Uygur türkçesinde olup, matbaanın daha önce Çinliler tarafından bilindiği iddiasının bir efsane olduğunu belirterek "Blok baskısının Batıya doğru götürülmesinde ve Türk dilinde müteharrik harflerin ilk yayılmasında, Türk ırkına mensup halkın pek büyük hissesi vardır." görüşünü savunmaktadır.

Çinde, dil olarak siylabik (Hece) karakterine sahip çok sayıda ve çeşitli şekildeki (yaklaşık 6000 kadar) harflerden oluştuğundan, böyle bir alfabeyi basım sanatında kullanmaları ve matbaayı bulmuş olmaları oldukça şüphelidir. Buna karşın, 14 harf ten oluşan Uygur-Türk alfabesinin matbaacılıkta kullanılması kolay ve mümkündür. Çin'de, İmparator Ch'ing-Li (1041-1049) devrinde Pi-Sheng (11. yy.) adında bir demirci, müteharrik harfli matbaayı bulmuştur. Bunun meydana getirilmesinde, mahdut sayıda harflerden oluşan Uygur alfabesinden faydalanmak fikrinin hakim olduğu düşünülebilir.

Nitekim, daha sonraki tarihlerde, Yuan Sülalesi devrinde tarım uzmanı ve mucit Wang Chen (Chêng) (14. yy.) 1314 tarihinde Nung-Shu adlı tarıma ait kitabını 60 bin kadar müteharrik harf kullanmak suretiyle basmıştır. Wang Chen daha önce Pi-Sheng'in bulmuş olduğu müteharrik harfli matbaayı geliştirmiş, blok sistemini ve mürekkebi dağıtmayan maden kullanmayı bulmuştur. Anlaşıldığına göre Wang Chên'in bulduğu ağaçtan mamul harfler, sert balçık (kıl, tebeşir) veya tenekeden, kalaydan yapılan harflerden daha uzun süre kullanılmıstır.

Bu konuda, Batı'da, son 60-70 yıl içinde yazılan ciddi ve önemli eserler, yapılan bütün araştırma ve incelemelerin sonuçları, Uygur Türklerinin matbaacılığa olan hizmet ve katkılarını yansıtacak şekildedir.

1. Fransız gezgin ve oriyantalisti Paul Pelliot (1878-1945) Orta Asya'da 1906-08 tarihinde yaptığı araştırmalarda Tun-Huang mağaralarından birinde, Çin, Tibet, Sanskrit ve Uygur yazıtlarına ait belgeler bulmuş, bunları, döndüğünde getirmiştir. Bu belgelerin çoğu 11. ve daha önceki yüzyıllara aittir. Bu arada, Paul Pelliot, 1300 ve daha sonraki yıllara ait çoğu mükemmel durumda olan ağaç harflerle basılmış, yüzlerce belge ele geçirmiştir. Yapılan incelemede bunların Uygur yazısıyla olduğu anlaşılmıştır.

2. Büyük İngiliz arkeoloğu Stein (Sir Mark Aurel, 1862-1943) in, 1907 de Çin Türkistanı, Kan-Su eyaletinde Tun-Huang (Bin Budalar) da yaptığı araştırmalarda, üstü duvarla örtülü bir mağarada 4,80 m. boyunda tomar şeklinde bir kitap bulmuştur. Milâttan sonra 11 Mayıs 868 tarihini taşıyan bu kitap, halen İngiltere'de British Museum'da Stein Kolleksiyonunda muhafaza edilmektedir. Kitabın Hint dilindeki asıl adı (Prajnaparamita veya Diamond Sutra-Sutra Elması)'dır. Buda dininde kutsal bir eser olan kitabın Çinceye çevrilmişidir. Kitabın ikinci ve diğer baskıları 1016, 1157 ve 1189 da yapılmıştır. Bu kitapla birlikte, Uygurca elyazmaları ve ağaçtan yapılmış birçok Uygur matbaa harfleri de bulunmuştur.

Pi-Sheng'in, Uygurların bu harflerini örnek alarak, yanmış kil ve madenden harfler dökmüş olması akla daha yakındır.

3. Zamanımızın tanınmış Alman oriyantalisti ve Türkoloğu Profesör Anne-Marie Von Gabain 1967 de Berlin'de yayınladığı (Die Drucke der Turfan Sammlung-Turfan Basmaları Kolleksiyonu) adlı eserinde, Çin ve Uygur kitapçılığı hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Çin ve Uygur elyazmaları ve basma kitapları, bunların sayfalandırılmaları bu bilgiler arasındadır.

Kitaptan edindiğimiz bilgilere göre; Çin'de, tomar halindeki el yazması kitaplarda sayfa numarası yoktur. Basma kitaplarda ise, sayfanın sol alt köşesinde bu kayda rastlanır. Bin Buda mağarasında bulunan kitaplarda, sayfa kaydı, sayfanın sağ üst köşesinde ve çift yapraklar üzerindedir. Bu ise, yalnız Uygur Türklerine mahsus bir özelliktir.

Von Gabain, harf döken Uygur sanatkârlarının Çin matbaacılığında önemli etki ve katkılarının olduğunu belirtmektedir. Von Gabain'in ileri sürdüğüne göre, Çinliler, müteharrik harfleri tek tek değil, kelimeler ve gramatik ekler halinde dökmüşledir. Çincenin yapısı, böyle müteharrik harfler meydana getirmeye ve dolayısıyle matbaaya tatbiki uygun görülmemektedir. Bütün bu bilgiler, matbaanın Uygur Türkleri tarafından icat edildiği kanısını ve görüşünü kuvvetlendirmektedir.

4. Matbaanın, Uygur Türkleri tarafından icat ve kullanıldığına dair, son zamanlarda, Amerika'da yayınlanan eserlerde de, geniş bilgiler verilmiştir.

Tanınmış büyük ilim adamı, Belçika asıllı, Amerika Birleşik Devletleri Harward Üniversitesi profesörlerinden SARTON'un (George Alfred Leon, 1884-1956) beş ciltlik büyük (Introduction to the History of Science-İlmiler Tarihine Giriş) adlı eserinin, III. Cilt, Birinci Kitabının 378-79 ile 729-34 ve 830-32. sayfalarında, gene, Amerikalı tarihçi ve yazar Will Durant'ın (William James Durant, 1885—) 11 ciltlik (The Story of Civilisation-Medeniyet Tarihi) adlı eserinin VI. cilt, 156-60. sayfalarında, matbaacılığın tarihi, gelişmesi ve Uygur Türklerinin bundaki rolleri ile bu konudaki kaynaklar hakkında geniş bilgilere yer verilmektedir.

5. Uzun yıllar, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Hungaroloji Kürsüsü profesörlüğünü yapmış olan büyük Macar tarihçisi ve Türkoloğu László Rasony (1899—) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarından (Tarihte Türklük, Ankara, 1971) adlı kitabının 112. sayfasında:

"Matbaanın mucidi Gutenberg veya Coster olmayıp, onlar ancak geliştiricidirler. Matbaa, yüzyıllar önce Çin'de Kore'de ve bizim için önemlisi Uygurlar'da bilinmekte idi. Blok baskısının batıya yayılmasında, Uygurlar'ın büyük rolü vardır. En eski müteharrik tipte harfler Türkçe için kullanılmıştır" demektedir.

6. İstanbul Üniversitesinin eski arkeoloji profesörlerinden Helmuth Theodor Bossert (1889-1961) İkinci Türk Tarih Kongresi'ne 1937 de sunduğu (Tabı Sanatının Keşfi) adlı bildirisinde, matbaanın Uygur Türkleri tarafından bulunduğunu ileri sürmüştür.

Bossert'in ileri sürdüğü fikirler şöyledir:

a — Evvelâ, harflerinin adedi çok az olan bir alfabe veya hece yazısının mevcudiyeti şarttır. İdeografik bir yazı sistemini kullanan bir millet tarafından - Çinliler gibi - tabı sanatının kurulması biraz muhaldir. Çünkü, binlerce şekillerin tabında çok zaman kaybedilir. Ve binaenaleyh bir tabı sahifesi, ayrı ayrı harflerin seçilerek dizilmesinden çok daha çabuk el ile yazılabilir.

b — Tabı sanatı ancak bir metinden birkaç nüshaya ihtiyaç hissedildiği ve okuma iştiyakının bulunduğu bir devirde kâr temin edilerek inkişaf edebilir.

c — Tabı sanatı, üzerine basılacak elverişli bir maddenin mevcudiyetine vabestedir. Meselâ, bu gün elimizde kâğıt olmasa, matbaanın alacağı vaziyeti bir düşününüz.!

7. 1678 den 1914 yılına kadar, Alman, İngiliz, Fransız, Rus etnolog ve arkeologları tarafından birçok kereler Turfan, Beşbalık, Bezeklik, Kara Hoço ve Koço, İdikut, Yarkent, Hoten gibi Uygur şehirlerinde yapılan kazı ve araştırmalarda Türk-Uygur medeniyetinin kesin varlığını ispatlayıcı sayısız belgeler bulunmuştur. Turfan'da kazılar ve araştırmalar yapan (1904-1907 ve 1913-1914 yıllarında) tanınmış Alman bilgini Von Le

Coq (Albert August Von Le Coq, 1860-1930) şunları yazmaktadır:

"Bu yağmursuz ve kumlu kıtada, yüzyıllarca örtülü kalmış büyük binalar, heykeller, duvar resimleri, canfes ve kâğıt üzerine yapılmış resimler, kitaplar, zengin bir edebiyatın eski belgeleridir. Bunlar, yüksek bir medeniyetin kesin şahitleridir. İngiltere, Fransa ve Almanya'da böyle şeyler yokken, güzel ve büyük bir medeniyet sahibi olan Türkler, atalarıyla hakkıyla iftihar edebilirler. Harfleri güzel, yazılışları mükemmel olan bu kitapların, yazılışlarında türlü renkler kullanmışlardır. Kitaplar, kâğıt ve deri üzerine yazılıdır. Bunlar, Türkler'in güzel sanat duygularına birer şahittir. Kültür gelişme ve yayılışının en önemli araçlarından biri olan kitap basma sanatında, matbaanın mucidi Mayens'li Johann Gutenberg veya Hollandalı (Laurens Janszoon) Cos'ter olmayıp, onlar bunu, ancak geliştirmişlerdir. Matbaa, yüzyıllar önce, Çin'de, Kore'de, ve Uygurlar'da biliniyordu."

B — *TÜRKİYE'DE MATBAA:*

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi, günümüz anlamında ve modern teknikte müteharrik harflerle kitap basma işi Almanya'da Johannes Gutenberg tarafından 1446-1455 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'de ise, matbaa bu tarihten yaklaşık 280 yıl sonra faaliyet gösterebilmiştir.

Oysa, bundan önceki tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Musevi ve Hıristiyan gibi müslüman olmayan uyrukların kurdukları matbaalarda, uzun yıllar, kendi dillerinde kitaplar basıyorlardı.

1 — Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden, özellikle İspanya'dan Engizisyon zulmunden kitle halinde kaçan ve 1492 yılında Türkiye'ye sığınan Yahudiler, beraberlerinde getirdikleri malzeme ile 900 H/1494 de, İstanbul'da ilk matbaayı kurmuşlardı. İlk basılan eserin, Tevrat ve Tefsiri olduğu anlaşılıyor. Kim tarafından bastırıldığı bilinmemektedir. Matbaada, Türkçe, Arapça basmak yasaktı. Dil olarak, Yunanca, Latince, İspanyolca ve İbranice kullanılacaktı. İlk matbaacıların David (Abduraham bin Joseph ? -1513) ve Samuel ibn Nachmias olduğu biliniyor. Yahudiler, daha sonraları 1510'da Selanik'te, 1519'da Halep'te, 1554'-de Edirne'de, 1605'de Şam'da, 1646'da İzmir'de birer matbaa kurdular.

2 — Türkiye'de ilk Ermeni matbaası 975 H/1567 de İstanbul'da Tokatlı Amirbekoğlu (?) Apkar (Abgar Tibir-? - 1569 ?) tarafından kurulmuştur. Venedik'te matbaacılık öğrenen Apkar, beraberinde matbaacılığa ait malzeme ile döndüğünde, tutuklanmış, hakkında soruşturma yapıldıktan sonra, bir suç unsuru görülmediğinden serbest bırakılmıştır. Matbaa, günümüze intikal etmemiştir., Edirne Kapı civarında Sürp Nikogos kilisesinin bir bölümünde kurulmuş, ilkin dile ait bir kitap basılmıştır. Çıkan yangında kiliseyle birlikte yanmıştır.

3 — Rumlar da, Londra'dan satın aldıkları matbaayı, 1037 H/1627 de İstanbul'-da kurmuşlardır. Matbaanın kurucusu ve sahibi Nikodemos Metaksas (Nicomedus Metaxas ?) adlı bir papazdır. Matbaanın Türkiye'ye girmesi ve kurulması bir takım olaylara sebep olmuştur. İlk basılan kitap, Nikodemos Metaksas'ın "Museviler Aleyhine bir Risale" adını taşır.

4 — Osmanlı ülkesinde, Müslümanların kitap, özellikle dini eser basmaları uzun süre hoş görülmemiştir. Bu alanda gecikmenin türlü sosyal ve psikolojik sebepleri vardır:

a. İslâm dini, hiçbir şekilde ilmi, kitabı, medeniyeti değersiz görmemiştir. Aslında, İslâm okumayı, öğrenmeyi, ilim sahibi olmayı, her şeyden önce, insanlara (özellikle müslümanlara) farz kılan tek semâvi dindir. Kur'an-ı Kerim'in inen ilk ayetleri ile, Peygamberin bu konudaki hadisleri İslâm'da ilmin farz olduğunu ispatlayıcı en mükemmel delilleridir. Kur'an-ı Kerim'in Hazreti Muhammed S.A.S. aracılığıyla Müslümanlığa inen ilk ayetleri (Alâk Suresi Ayet 1-5)'te Ulu Tanrı:

"İnsanı pıhtılaşmış kandan yaratan Rabbi'nin adıyla oku! Oku! Kalemle öğre-

ten, insana bilmediğini bildiren Rabb'in en büyük kerem sahibidir." buyurmaktadır.

Yine Kur'an-ı Kerim'in (Zümer Suresi, Ayet 9)'da :

"Ey Muhammed! De ki: Bilenlerle, bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu, ancak akıl sahipleri öğüt kabul eder, ibret alırlar." denilmektedir.

Hz. Muhammed'de :

"Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz. Kadın, erkek her müslümana ilim öğrenmek farzdır."

"İlim Çin'de olsa bile gidip alınız."

"İlim ibadetten efdaldır, dinın nâzımıdır." gibi birçok hadisleriyle ilim hususundaki gerçek inanışını ortaya koymuştur.

İslâm, bilgisizliği, taassubu, geriliği şiddetle reddeder, müspet, her yeniliği, gelişmeyi benimser, teşvik eder. Doğrusu, matbaanın Türkiye'ye girmesine İslâm dini engel olmamıştır. Yeteneksiz, bilgisiz ve mutaassıp bir takım din adamları, İslâm dinini yozlaştırarak halkın, koyu bir taassuba saplanmasına, Türk toplumunun, diğer alanlarda olduğu gibi, bu alanda da gelişmesini önlemiştir.

b — Osmanlı İmparatorluğu, Gerileme Devrinin (1699-1792) başlamasına kadar, bütün alanlarda. siyasî, fikrî, askeri ve ekonomik bakımdan Batı'ya üstünlüğünü kabul ettirmişti.

Yüzyıllar boyu üstün olduğu Batı'dan faydalanmak, etkisine kapılmak, boyun eğmek Müslüman Türkler için çok ağır gelmiştir. Bu sebepten, yalnız matbaa değil, diğer bütün müspet medeniyet hareketleri, teknik ve keşiflere karşı direnişler başgöstermiştir. Bu tutum ise, askeri ve diğer alanlara büyük yenilgilere ve kayıplara sebep olmuş, İmparatorluğun çökmesi sonucunu vermiştir.

c. Matbaanın Türkiye'ye girmesini önliyen sebeplerden biri de, eski esnaf teşekküllerinin karşı koymalarıdır.

Osmanlı Devletindeki esnaf teşekkülleri, kaynağı millî gelenek ve dinî inanışlara dayanan, toplum yaşama düzeninde önemli yer tutan, her çeşit esnafa ve sanata ait loncalardı. Loncalar, hususi örf ve adetlere (gelenek, görenek) sahip olup, devirlerinde kalifiye işçiler, ustalar yetiştirmiş, iş ve sanat ahlâkını, işçiyi himaye etmiştir. Bu loncalara bağlı olan hattatlar, matbaanın Türkiye'ye sokulması girişimi karşısında haklı olarak meslek ve geçimlerini kaybetmek ve loncalarının dağılacağı korkusuyla direnmişlerdir.

Matbaa kurulmadan önceki devirlerde kitap alımı-satımı yapan, kitapçılıkla geçinen esnafa sahhaf denirdi. Osmanlı ülkesinde sahhaflar, başta İstanbul olmak üzere, her şehirde, bir çarşı içinde, aynı sokakta toplanırlardı.

Pek tabii olarak, sahhafların yanı sıra, kitapçılıkla ilgili mürekkepçiler, kalemciler, kâğıtçılar, divitçiler, mücellitler, müzehhipler, hattatlar gibi biribirlerini tamamlayan meslek erbabı da sahhafların çevresinde sanatlarını sürdürürlerdi.

Nitekim, sonradan matbaanın kurulup, gelişmesi, hat sanatına ve hattatlara olan ihtiyacı azaltmış, hat sanatının ve ona bağlı diğer eski kitapçılık sanatlarının ortadan kalkmasına, bu şekilde esnaf teşekküllerinin, örf ve adetlerinin kuruyup, silinmesine yol açmıştır.

Matbaanın kurulmasına karş. koyan hattatların bu direnişlerinin bir diğer sebebi de, matbaacılığı kendileri için büyük bir ticarî kazanç kaynağı olarak gören Rum ve Yahudilerin, memleket sınırları içinde, özellikle İstanbul'da etrafı rahatsız edecek şekilde davranmalarıdır. Osmanlı Devleti zamanında, gençliğinde Avusturya Ordusu hizmetinde bulunduğu sırada, savaşta Türkler'e esir düşerek uzun yıllar Türkiye'de yaşamış olan, hürriyetlerine kavuştuktan sonra, İtalya'da Bologna İlim ve Sanat Enstitüsü ile Oceanognrophie biliminin kurucusu, Paris, Montpelier Akademileriyle, Londra Tarih Cemiyeti üyesi, İtalyan naturalist, coğrafyacı, General Comte de Marsigli

(Comte Luigi Ferdinando Marsigli, 1658-1730)ölümünden sonra, 1732 de, İtalyanca ve Fransızca olarak (La Haye ve Amsterdam'da) yayınlanan (Stato Militare dell'Imperio Ottomanno, Incremento E Decremento-L'Etat Militaire de L'Empire Ottoman, ses Progrès et sa Décadence) adlı eserinin 40. sayfasında şunları yazmaktadır:

"Hakikaten Türkler kendi kitaplarını bastırmazlar. Bu da, zannedildiği gibi tab'ın onlar için memnu bir iş olduğundan ileri geldiği de katiyen doğru değildir. Ancak, bu keyfiyet, Türklerin mübeyyiz ve müstensihlerin ekmeğine mani olmayı asla istemediklerinden ileri geldiğine şüphe yoktur. Benim İstanbul'da bulunduğum zaman bu mübeyyiz ve yazıcıların adedinin 90 bin kadar olduğunu anladım. Memlekete, yalnız kendi kazançları için matbaacılığı geniş mikyasta olarak sokmayı arzu eden Rum ve Yahudilere, Türkler daima bunu ihtar edip durmakta idiler."

Bu eserin Türkçe tercümesi : (Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti, Çeviren, M. Kaymakam Nazmi, Ankara, 1934, sayfa 49)

Bundan da anlaşılacağı üzere, matbaanın Türkiye'de kurulmasının gecikmesini din taassubu ile izah etmek doğru olamaz. Revaçta olan, özellikle dinî eserlerin istinsahının, hattatlar elinden alınması, ekonomik bir buhrana sebep olacak, bir çok insan işsiz, güçsuz ve perişan duruma düşecekti.

d. Yazma kitap, basma olanlardan sanat, zevk, incelik bakımından daha değerli tutulmuştur. Yazma kitaplar, Türk'ün yaratıcılık kudretini, muhayyile ve zevk inceliğini ispat eder mahiyettedir. Aslında, Türklerde, yazma kitaplara (güzel sanatlara) karşı alâka çok eskilere dayanır. Türkler, basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etmekle beraber, işlek olmıyan bir yazıyla yazılmış olsa bile, yazma kitabı, en güzel basmalara uzun süre tercih etmişlerdir.

e. Matbaanın Türkiye'ye geç girmesinin sebeplerinden olarak, Müslümanların kitap basmalarını günah ve Tanrı buyruğuna aykırı saymaları ile müteassıp çevrelerin kişisel çıkarlarının da rol oynadığını da kabul edebiliriz.

f. Devrin gerektirdiği her türlü yeniliğe, değişmelere karşı kapalı kalmakta ısrar eden Osmanlı Devleti, zamanla ekonomi ve ticaret alanında bu kayıtsızlığının cezasını çekmiş, bu tutum gayri müslimlerin gelişmesine hizmet etmiştir.

Unutmamalı ki, Batı memleketlerinde de, yenilik hareketlerine karşı çeşitli alanlarda direnmeler olmuştur. İlmî zihniyetin ve yeni keşiflerin son derece geliştiği yıllarda bile, Avrupa medeniyetinin büyük güçlüklerle karşılaştığı ve taassubun ilerlemeleri ne derece şiddetle engellediğine dair birçok olaylar ve örnekler saymamız mümkündür.

Avrupa'da matbaayı kilise de başlangıçta iyi karşılamamıştır. Basma kitapların ucuz olması, kolaylıkla sağlanabilmesi, kitap kopya etmekle boş vakitlerini doldurarak para kazananların -özellikle din adamlarının- işine gelmemiştir.

Matbaanın kilise tarafından hoş karşılanmamasının sebeplerinden biri de, çoğalan kitapların kilise kürsülerinin önemini azaltmış olmasıdır. O zamana kadar, papazlardan alınan bilgiler, artık kitplardan alınabilecekti. Bu sırada gazeteler yayınlanmağa başladı. Venedik'te ilk gazete 1563 te çıktı. Fransa'da, İngiltere'de yayınlanan gazeteler meclislerde, toplantılarda söylenenleri, siyasi düşünceleri, görüşleri aksettirmeğe başladılar.

Bu derece önemli bir yayın aracı olan matbaaya karşı kilise tedbirler almak zorunluluğunu duydu. Papa Alexandre VI (Rodrigo Lanzoloy Borja, 1431 Papalığı 1492-1503), 1501 yılında, ruhsatsız basılan kitaplara karşı yayınladığı emirname ile basında sansür usulünü çıkardı. Fransa'da Kral Henry II (1519-1554-1559) resmi ruhsatsız kitap yayınlayanları idamla tehdit

etti. Buna benzer olaylar İngiltere ve Almanya'da da görüldü. Gayesi, insanların menfaatı mutluluğu olan yeni bir din, mezhep düzen veya sistem ortaya kondu mu, çeşitli zihniyetler, akideler, kıymetler, ölçüler, esaslar, menfaat ve taassuplar hemen karşı çıkarlar, tepkiler gösterirler. Bunu insanların toplumların tabii bir huyu olarak kabullenmek gerekir.

C — *İLK TÜRK MATBAASININ KURULUŞU :*

1 — İlk Türk Matbaası Padişah Ahmet III (1673-1736 Padişahlığı 1703-1730) zamanında Lâle Devri'nin uyanık ve ileri görüşlü Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (1660-1730) alâka, teşvik ve gayretiyle kurulmuştur.

21 Temmuz 1718 de Avusturya ile imzalanan Pasarofça anlaşmasından sonra, yıllardır süregelen savaşlardan yıpranan Osmanlı Devletinin uzun bir barış ve sükûn dönemine ihtiyacı vardı. 1718 de Sadrazam olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, bu dönemi sağlamak için elinden geleni yapıyor, devlete çeki düzen vermeğe, bir takım yenilikler getirmeğe çalışıyordu. 1720 de Padişah III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa tarafından Fransa'nın Başkenti Paris'e elçi olarak Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'yi (? öl. 1732) gönderilmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendinin oğlu Sadaret Mektubi Kalemi halifesinden Sait Mehmet Çelebi de (? öl. 1761) görevli olarak babasıyla Paris'e gitmişti. Sait Mehmet Çelebi sonradan sadrazam olmuştur.

Sait Mehmet Çelebi Paris'te bulunduğu bir yıl içinde, babasıyle birlikte gördükleri yeniliklerle ilgilenirken, matbaayı da yakından incelemişlerdi. Matbaanın büyük yararlarını takdir eden Sait Mehmet Efendi, Türkiye'ye döndüğünde, bu fikrini Devletin ileri gelenlerine açtı ve matbaa kurmaya çalıştı.

2 — Türkiye'de matbaanın kurulmasına çalışanlardan biri de, İbrahim Müteferrika'dır.

Macaristan'ın Kolojvar kasabasında doğan İbrahim Müteferrika (1674-1745) çocukken papaz olmak üzere protestan mekteplerine verilmiş, 18 yaşına kadar iyi bir eğitim görmüştü. Osmanlı-Avusturya savaşlarında 1693 te esir düşerek İstanbul'a getirilmiştir. Burada, dinini değiştirip, Müslümanlığı kabul eden, genç Macar İbrahim adını almıştır. Zekî ve becerikli bir adam olan İbrahim kısa sürede Türkçeyi, İslâmın adap ve erkânını öğrenmiş, 1711-1714 yılları arasında yazdığı "Risale-i İslâmiye" adlı eseriyle, İslâm dinini benimsemekte samimiyetini ispatlamıştır. Bununla, devlet ileri gelenlerinin, özellikle, Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın dikkatini çektiğinden himaye edilerek müteferrikalığa yükselmiştir.

Sait Mehmet Efendi ile İbrahim Müteferrika birlikte çalışarak matbaayı kurmuşlardır.

Birincisi fikir, teşebbüs, mevkî ve parasıyle, ikincisi çalışarak eseri meydana getirmişlerdir. Müessese, devletten de maddî ve manevî yardım görmüştür.

Matbaanın kurulması için Sait Mehmet Çelebi ile, İbrahim Müteferrika birlikte hazırladıkları "Vesilet-ün Tıbaa" adlı bir risaleyi 1726 da Sadrazam Damat İbrahim Paşaya takdim etmişlerdir. Risalede, matbaanın önemi, gerekliliği akla uygun, mantıklı ve gayet inandırıcı kanıtlarla ispat edilmektedir. Bunları özetlemek faydalı olur :

a. "Museviler ve Hıristiyanlar, dini kitaplarını vaktiyle yayınlamakta ihmal etmişlerdir. Oysa, İslâmlar, daha başlangıçta gerek Kur'an-ı Kerim'i gerekse Hazreti Peygamberin hadislerini tesbit etmede büyük dikkat ve itina göstermişlerdir. Sonradan, Cengiz, Hulâgû istilalarında, Endülüs'ün Avrupalıların eline geçtiği sıralarda, birçok kitapların nasıl imha edildiklerini, o zamanlarda, bu büyük eserleri istinsah edecek himmetli, gayretli hattat kalmadığını, bulunanların da yazdıklarının hatalarla dolu olduklarını" belirterek, basın sanatının tarifini yapıyor ve faydalarını şöylece özetliyordu :

1 — Birçok önemli kitapların teksiri Avam ve Havas için faydalıdır.

2 — Müelliflerin eserlerinin basılması, bu eserlerin ihyasına ve İslâmlar arasında intişarına sebep olur.

3 — Kitapların yazıları okunaklı, güzel ve doğru olacağı için *muallim ve* müteallimlere (öğretmen ve öğrencilere) kolaylığı mucip olur. Basılan eserlerin mürekkebi sabittir. Yazma eserler gibi sudan müteessir olmaz.

4 — Basma kârlı bir sanattır. Bir cilt kitap, yazmak zahmetiyle, binlerce kitap elde edilebilir. Bu suretle, kitaplar ucuzlar, herkes istifade eder.

5 — Kitapların başına mücmel (özet), sonuna mufassal (ayrıntılı) fihristler konularak aranılan şeyin kolayca bulunmasına imkân olur.

6 — Kitapların ucuzluğu taşradaki şehirlerle, kasabalar halkının da kitaptan istifade etmelerine sebep olur.

7 — Şehirlerde büyük kütüphaneler tesisine imkan bulunur, ilim tahsil edenler çoğalır.

8 — Osmanlı Devleti cihat ile bütün İslâmların şerefini arttırdığı gibi, kitap neşri suretiyle de İslâmlara hizmet etmesi münasip olur.

9 — Avrupalılar, Arabî, Farisî ve Türkçe kitapların kıymetini bilip bastırıyorlar. Yalnız, bastıkları kitaplar, hem yanlışlarla doludur, hem de yazıları "Mağribi Hattı ve taklitleri de ona müşabih olmakla hüsnü ziynetten ari ve galat ve hata üzere cari" dir. Şu kadar ki, yarın bir ehlini bulup, şark eserlerini doğru ve güzel bir surette bastırarak İslâm memleketlerine göndermeleri ve bu vesile ile İslâmlardan para çekmeleri muhtemeldir.

Her hususta, İslâmlar kâfirleri geçtiği gibi, bu hususta da onlara takaddüm etmek lazımdır.

10 — Evvelce, bu sanatın memleketimizde tatbiki vükelâ arasında müzakere edilmiş ise de, bu iş güç ve gaileli birşey olduğundan erbabı bulunamamıştı. Şimdi meydana gelmesine imkan bulundu. Bütün İslâm âleminin muhtaç olduğu kitapların basılması Devletin şan ve şerefini arttıracaktır.

b — Risalede, devrin taassup havası okşanmış, bu suretle, yapılması muhtemel itirazların önlenmesine çalışılmıştır. Matbaanın İslâmlığa faydası ve dolayısıyle, İslâm Kültürüne yapacağı hizmetler üzerinde, özellikle durulmuştur. Bunların yanı sıra, dinî eserlerin basılmıyacağı kaydı da unutulmamıştır.

c — Sadrazam Damat İbrahim Paşa, bu risale ile kendisine yapılan müracaatı, bir komisyonda tetkik ettirerek, uygun bulmuş ve teşebbüs sahiplerini teşvik etmiştir.

Fakat buna rağmen, matbaacılığı kabul ettirebilmek için devrin Şeyhülislâmının fetvasını ve din âlimlerinin tasvibini almak icabetmiştir. Çünkü, basma kitaplardan istifade etmek, din ile alâkalı olan medrese aleminde büyük değişiklik doğurabilirdi. Zira, bir kısım ûlema, Kur'an'ın ve Şeriat-ı Muhammediye'den bahseden kitapların basılmasına müsaade etmenin dine ve islâmın şerefine uymadığı düşüncesini besliyordu.

Matbaa tesisine ilk itirazlar yapan bir kısım ûlema "lüzumundan fazla kitapların mevkii tedavüle vaz ile asayişi umumî ve muamelât-ı diniyeye ihtira-ı mezkûrun tehlikeli olacağını" söylemekteydiler. Oysa, Avrupa'da matbanın ilk kuruluşundan istifade edenler din adamları olduğu gibi, ilk basılan eserler de dini kitaplar olmuştur.

Bütün karşı koymaların önüne geçmek isteyen İbrahim Müteferrika, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya bir dilekçe takdim eder. Dilekçede, yapılacak bütün işler hakkında bilgi vererek, hangi çeşit eserler basmak istediğini, lûgat, hikmet, heyet, tıp, hesap, teşrih, hendese, şehirler, coğrafya ilimlerine ait kitapların basılacağını belirtir. Bu arada, basılacak kitapların hatadan ari olmaları için birkaç bilirkişinin tashih heyeti olarak ayrılmasını da teklif eder. İbrahim Müteferrika, matbaa için fetva ve

fermanı almak maksadıyla verdiği dilekçesinde basmak istediği eserlerin çeşitlerini şöyle ifade etmiştir :

"Min badin kütübü lûgat ve hikmet ve heyet ve tıp ve hesap ve teşrih ve kütübü hendese ve mesalik-i memâlik ve bilâd ve coğrafya basmağa izni şeriflerini ve rizay-ı hümayûnlarını mutazammın hattı hümayûn verilmesi." İbrahim Müteferrika, ilkin basmak istediği Van-Kulu lûgatından tertip edilmiş ve düzeltilmiş birkaç sayfayı da örnek olmak üzere dilekçesine ekler. Basılacak kitaba, makul ve mutedil bir kıymet takdir edilmesini bile teklif eder.

Şeyhülislâm tarafından fetva, Padişah tarafından da ferman verilmesini dileyen bu dilekçe üzerine, konu Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından Şeyhülislâm Yeni şehirli Abdullah Efendi'ye (? öl. 1743) havale olunmuştur. Şeyhülislâm da, muhtemel itirazları önliyebilecek şekilde bir fetva vermiştir. 1140H/1727 yılı Temmuzunda verilen fetva şudur:

"Basma san'atında mahâret iddia eden Zeyd, lûgat ve mantık ve hikmet ve heyet ve bunların emsâli ulûm-i âliyede te'lif olunan kitapların huruf ve kelimâtının suretlerini birer kalıba nakşedip evrak üzerine basma ile ol kitapların misillerini tahsil ederim dese, Zeyd'in bu veçhile amel-i kitabete mübaşeretine şer'an ruhsat var mıdır, beyan buyrula?"

El-Cevap: Allah-û âlem!

Basma san'atında mahareti olan kimesne bir musahhah kitabın huruf ve kelimatını bir kalıba sahihan nakşedip evraka basmakla zaman-ı kalilde bilâ meşakka nusah-ı kesire hasıla olup kesret-i kütüp rahis baha ile temellüke bais olur. Bu veçhiyle faide-i azimey-i müstemil olmakla ol kimesneye müsaade olunup birkaç alim kimesneler sureti nakşedecek kitabı tashih için tayin buyrulursa gayet müstahsene olan umûrdan olur."

Şeyhülislâmın bu fevtvasından sonra, Padişah III. Ahmet tarafından, Mehmet Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika'ya hitap eden 1140H/1727 tarihli fermana uyularak, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam kitapları tabetmemek şartıyle matbaa tesisi için verilen ruhsata göre, matbaa kurulup faaliyete geçiyor. Şeyhülislâmın fetvası ile, Padişahın fermanı verilmeden, matbaanın gerçekleşmesiyle, kitapların çoğalmasını istemiyen bir takım softalar ve cahil müstensihler telaşa kapıldılar. Hattatlar, kâğıt ve kalemleri, âlât ve edevat-ı kitâbeti bir tabuta koyarak bir cenaze alayı tertip etmek teşebbüsleriyle biraz patırtı ve birçok dedikoduya sebebiyet verdikleri halde, sonraları sukûnet buldular.

O zaman, en çok lazım olan ve en çok okunan kitapların esasında tabedilmeleri takarrür ettiğinden onlar, yine yazmakta devam edebileceklerini anladılar.

Bu arada, şu husus açıklamayı faydalı bulurum :

Memleketimizde, birtakım yazarların yayınladıkları kitaplarda, matbaanın kurulmasına dair fetvanın, ellibirinci Şeyhülislam Ebezade Abdullah Efendi tarafından verildiği belirtilirse de, bu kesinlikle yanlıştır. Ebezade Abdullah Efendi'nin doğum tarihi belli değildir. Ancak, kendisi 25.1.1708 tarihinde, Şeyhülislâmlık makamına getirilmiş, 10.7.1710 tarihinde azledilmiş, 13.2.1712 tarihinde ikinci kez şeyhülislâmlığa atanmış, 14.3.1713 tarihinde tekrar azledilmiştir. Padişah III. Ahmet tarafından Trabzon'a sürgün edildiğinden, gemi ile giderken çıkan fırtınada gemi battığından (1714) Abdullah Efendi boğularak ölmüştür.

Aslında fetvayı veren Elliyedinci Şeyhülislâm Yenişehirli (Yunanistan'ın Yenişehri -Teselyada- şimdiki adı Larissa) Abdullah Efendi'dir. 6.5.1717 tarihinde Şeyhülislâmlık makamına getirilmiş, 30.9.1730 tarihinde Patrona Halil isyanı üzerine azledilmiştir. Ölüm tarihi 1743 tür. Verdiği fetva ile yenilik taraftarı olduğunu göstermiştir.

d — Fetva üzerine İbrahim Müteferrika, Sultan Selim civarındaki evinde kurduğu matbaada iki yıllık bir çalışma sonucu 31 Ocak 1729 tarihinde, ilk kitap olarak bin adet "Vankulu" lugatını basmıştır. Bu lûgatın birinci cildi 666, ikinci cildi ise 756 say-

fadır. Kitap Türk aslından tanınmış İmam Ebu Nasr İsmail bin Hammad'al-Cavharî El-Farabi'nin (? öl. 1002?) (Tac-al'luğa vâ Sihah al-arabiya/Es-Sihah fî'l Lugâ, Sihah-ı Cavhari) lugâtının tercümesidir. Tercümeyi yapan, Rodos, Manisa, Selanik, Kütahya ve Medine kadıklarında bulunmuş, Vani Mehmet Efendi (? öl. 1592) dir. Aynı zamanda Müderris olan Vani Mehmet Efendi'nin tercüme ettiği Vankulu lugatı, büyük değeri haiz, geniş hacımlı, kopya edilmesi güç ve uzun olduğundan ilk olarak seçilip basılmış ve çok tutunmuştur.

İbrahim Müteferrika ilk eser verdiği 1729 yılından, ölüm tarihi 1745 yılına kadar, matbaasında on eser basabilmiştir. Bu basım faaliyeti çeşitli sebepler ve değişmelerle, ağır bir gidişle yeni harflerin (Latin harfleri) kabul tarihi olan 1928 yılına kadar sürmüştür.

D — İLK KUR'AN-I KERİM BASIM HAREKETLERİ

1 — Matbaanın doğudaki İslâm memleketlerinde, özellikle Türkiye'de kuruluşundan çok önce, Avrupa'da, Arap harfleriyle bir takım kitaplar basılmış, İslâm ülkelerine gönderilmiştir.

Batı'da, Arap harfleriyle Arapça, Farsça Türkçe eserlerin basımına 1514 yılında başlandığı bilinmektedir. Netekim, Padişah III. Murad (1546-1595) bu durum karşısında 996 H/1587 tarihinde yayınladığı bir fermanla, yabancı memleketlerde basılmış Arapça kitapların (Arap harfleriyle kitapların) Osmanlı ülkesinde satılmasını serbest bırakmıştır.

Anlaşıldığına göre, Avrupa'da Arap harfleriyle ilk kitap 12 Eylül 1514 tarihinde İtalya'nın Fano kasabasında basılmıştır.

2 — Diğer yönden, XVII. yüzyılın başlarında Hiristiyan misyoner ve papazlar tarafından -çok kez elçilerinin yardım ve aracılığı ile- Suriye, Lübnan gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun birer parçası olan memleketlerde, özellikle, Müslüman olmayan halkı uyandırmak için matbaalar açtırıldığı bilinmektedir. Başlangıçta, hoşgörü ile karşılanan bu faaliyetler sonradan, Osmanlı Devletinin aleyhine gelişmiş, başına gaileler açmıştır.

3 — Türkiye'de, matbaanın kuruluşunda yasaklandığı için Arapça Kur'anı-ı Kerim'in ilk bastırılması çok sonradan mümkün olabilmiştir. Avrupa'da ise, Kur'anı-ı Kerim basımları uzun zamandır yapılıyordu.

Bilindiği gibi, Büyük Peygamberimiz Hazreti Muhammed'in (S. A. S. 570-632) sağlığında vahiy kâtiplerine yazdırılan Kur'an-ı Kerim sayfaları, Hazreti Ebubekir Sıddık'ın (572-634) Halifeliği sırasında toplattırılıp bir cilt (kitap) haline getirilmiştir.

Bu dağınık sayfaların bir araya getirilip birleştirilmiş cildine "MUSHAF" adı verilmiştir. Bu Mushaf, sonradan Halife Hazreti Osman (575-656) zamanında yeniden gözden geçirilerek, hiçbir şüphe ve tereddüde yer vermiyecek şekilde tertiplenmiş, kopyaları çıkarılarak, belli başlı İslâm merkezlerine gönderilmiştir.**

4 — Kur'an-ı Kerim kitap olarak 114 sure ve 6666 âyettir. İnsanların ve toplumun maddî, manevî, dünya ve ahiret hayatı, mutluluğu hususunda, zamanın icaplarına göre, her türlü sosyal hayat ve ahlâk kurallarını ihtiva eden, Kur'an-ı Kerim âyetlerinin temel konularını, büyük Türk-İslâm bilgini Şeyhülislâm İbni Kemal'in (Kemal Paşazade Ahmed Şemsüd'din Efendi 1468-1533) aşağıdaki şiiri ayetlerin adedini şöyle açıklar :

"Bilmek istersen eğer, âdât-ı âyâtı,
Cümlesi altı bin altı yüz altmış altı
Bindir vaad beyanında, anın bini vait,
Bindir emr-i ibadat, bini nehy-û tehdit.
Bini emsal-u iberdir. Bini ahbar-u kısas
Beşyüz âyatı, helâl ile harama muhtas.
Buldu yûz âyâtı, teşbih-û duada çi-rüsuh
Altmış altısı dahi, âyat-ı nasih-u mensuh."

**) Bu konuda fazla bilgi için, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni XVII Cilt, 1968, sayı 2, sayfa 91, 194 te -Kur'an-ı Kerim'in Kitap Haline Getirilmesi ve Yayılması- adlı yazımıza bakınız.

Şiirden anlaşılacağı üzere, Kur'an-ı Kerim'in ayetleri temel konulara göre şöyle bölünmüştür :

1000 ayet vaad,
1000 ayet vait,
1000 ayet ibadete ait emirler,
1000 ayet nehiy ve tehdit,
1000 ayet misaller ve ibretler,
1000 ayet haberler ve kıssalar,
500 ayet helâl ve haram,
100 ayet tesbih ve dua
66 ayet nasih ve mensuh
6666 ayet toplamı.

İslâm âleminde, kitap haline getirildikten kısa bir süre sonra, değişik büyüklükte Kur'an-ı Kerimler yazmak, onları süslemek, ciltlemek, büyük değeri olan bir sanat kolu haline gelmiştir. Zamanla, bu yazma işinde, hattatlık, tezhipcilik, ciltcilik o kadar gelişmiş ve tutunmuştur ki, bu işlerle uğraşanlar büyük mevkî ve servet sahibi olmuşlardır. Bu alanda, padişahlar, sadrazamlar, büyük bilginler çok görülmüştür.

İslâm memleketlerinde, özellikle, İstanbul'da elle yazılan, ciltli, tezhipli Kur'an-ı Kerim'ler pek makbul tutulmuşlardır. Elle yazılan Kur'an-ı Kerim'ler, uzun zaman aldığı gibi çok pahalı idiler. Mahdut miktarda yazıldıklarından, gittikçe artan ihtiyacı karşılamıyor, her isteyenin satın alma gücü bulunamıyordu.

5 — Avrupa'da Hıristiyanların en büyük dinî kitapları olan İncil'in matbaada ilk basımı 1455 te tamamlanmıştır. 1450 tarihinde madenden müteharrik harfler dökmeye ve bununla basım sanatını gerçekleştirmeye muvaffak olan Gutenber'in matbaasında basılan ilk eser, 1454 tarihini taşıyan İncil'in 42 satırlık ilk fasikülüdür. Bu İncil'in bir nüshası ölümünden sonra Kardinal Mazarin'in (Guilio Mazarini, 1602-1661) meşhur kütüphanesinde bulunduğu için "Mazarin Kitabi Mukaddesi" denir.

Osmanlı Devletinde ise, ilk dinî kitap 1218H/1803 te yayınlanabilmiştir. Bu eserin Birgivi'nin (Birgili Mehmet Efendi 1522-1573) "Risale-i Birgivi" adlı akaid kitabıdır. Bu konuda ferman ve fetva çıkıp, çıkmadığı anlaşılamamıştır. Dinî eserlerin basılması bundan sonra devam etmiştir. Ancak, 1291H/1874 te her türlü dinî kitap basma yasağının kaldırıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devletinde, matbaacılık ve kitap basımında gelişme ve hızlanma Tanzimat'tan (1839) sonra görülmüştür.

Diğer İslam memleketlerinde Arapça Kur'an-ı Kerim basmaları zaman itibariyle Türkiye'den önce başlamıştır.

Avrupa'da basım işine çok eskiden beri devam edilmekteydi.

Bu basım faaliyetleri hakkında özet bilbiler verelim :

a. Hindistan'da Kur'an-ı Kerim Basımı

Doğu memleketlerinde Kur'an-ı Kerim'in ilk matbaa basımları Hindistan'da yapılmıştır.

1 — 1850 (H. 1267) de Lucknow'da

2 — 1852 (H. 1269) da Bombay'da

3 — 1856 (H. 1273) de Kalküta'da Zemahşeri'nin (1074-1143) Keşşaf tefsiriyle bir arada

4 — 1857 (H. 1274) de Kalküta'da

5 — 1863 (H. 1280) de Delhi'de bastırılmıştır.

b. Mısır'da Kur'an-ı Kerim Basımı :

1 — Mısır'da ilk matbaa Napoleon Bonaparte'ın (1769-1821) Mısır'ı istilası sırasında 1798 de kurulmuştur.

Fransızlar, Mısır Seferini hazırlarken, Paris'te birçok Kur'an-ı Kerim ve Arapça kitaplar bastırmışlardır. Beraberlerinde götürdükleri matbaayı 1798 de Mısır'da kurarak, Türkler aleyhinde çalışmak için Kur'an-ı Kerim ve kitaplar basarak Mısır halkına bedava dağıtmışlardır.

2 — Daha sonra Mısır'a vali olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1769-1849) 1821 de Kahire'de Bulak matbaasını kurdurarak Türkçe değerli eserler bastırmıştır. Bulak matbaası, özellikle 1822-1840 yıllarında büyük canlılık göstermiştir. Osmanlı Devletinin bir eyaleti olan Mısır'da Turkçeye önem verildiğinden, ilk resmi gazete olan (Vekayi-i

Mısriye) Türkçe olarak 1828 te yayınlanmaya başlanmıştır. Osmanlı Devletinin Resmî Gazetesi olan (Takvim-i Vekayi) ise, bu tarihten sonra 1831 de yayınlanmıştır.

3 — Mısır'da Arap harfleriyle Kur'an-ı Kerim Türkçe tercüme ve tefsiriyle bir arada olmak üzere (Tibyan Tefsiri) ilk olarak 1841 de (H. 1257) Bulak matbaasında bastırılmıştır.

4 — Arap harfleriyle ilk Kur'an-ı Kerim basımı 1864 (H. 1281) de Bulak matbaasında yapılmıştır. Bu basımda, Halife Hazreti Osman'ın Mushafı esas tutulmuştur.

5 — Daha sonraki yıllarda, Mısır'da sayfa kenarlarında Tefsirler bulunan Kur'an-ı Kerim basmaları yapılmıştır. Bunların arasında çeşitli boyutlarda örneğin posta pulu büyüklüğünde olanları da vardı.

c. İstanbul'da Kur'an-ı Kerim Basımı

Geç kalınmasına rağmen, İslâm ülkelerinde en çok Kur'an-ı Kerim basımlarının İstanbul'da yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Önce de belirtildiği üzere, el yazması Kur'an-ıKerim'ler, uzun zaman aldıklarından çok pahalı ve gittikçe artan ihtiyacı karşılayamaz olduğundan, matbaada basılmaları zarureti doğmuş ve buna izin verilmiştir.

1 — İlk basım 1871 (H. 1288) de İstanbul'da Hafız Osman hattı ile,

2 — 1874 (H. 1291) Ahmet Cevdet Paşa'nın gözetiminde,

3 — Sonraki yıllarda okulların, özellikle, din eğitimi yapılan okulların gittikçe artan ihtiyaçlarını karşılamak için, matbaalar tarafından hemen her yıl çeşitli taş ve harf basımları yapılmıştır.

Bu arada, sayfa kenarlarında tefsirleri de bulunan güzel ve nefis Kur'an-ı Kerim basımlarının yapıldıkları da görülmüştür.

d. Avrupa'da Kur'an-ı Kerim Basımı

Avrupa'da Arap harfleriyle Kur'an-ı Kerim basımları İslâm memleketlerinden çok önce başlamıştır.

Bunlardan bazıları, kilise baskısı ve korkusundan gizlice yapıldığından, basım tarihlerini kesinlikle tesbit etmek mümkün değildir.

Avrupa memleketlerinde, Kur'an-ı Kerim'in Arapça basımları, her şeyden önce ekonomik, siyasî çıkarlar ve özellikle gözlerine kestirdikleri İslâm ülkelerinde sömürgecilik, menfaat çabalarını başarıya ulaştırabilmek maksadıyle yapılmaktadır. Bunları basım tarihleri sırasına göre açıklayalım :

1 — Avrupa'da, Arap harfleriyle ilk Kur'an-ı Kerim'in, 1530 yılında Venedik'te Paganini (Paganinus de Brescia ? öl. 1530) adında bir İtalyan matbaacı tarafından bastırıldığı bilinmektedir. Ancak, bu basımın nüshaları Papa Clement VII (Giulio de Medicis 1478, Papalığı 1523-1534) tarafından toplattırılarak yaktırıldığından mevcudu kalmamıştır.

2 — Arap harfleriyle ilk kitap 12 Eylül 1514 tarihinde İtalya'nın Fano kasabasında Papa Julius II'nın (Giuliano del la Rovero 1443 Papalığı 1503-1513) kurdurduğu matbaada basılmıştır. 1516 da yine biri Arapça olmak üzere dört ayrı dilde Mezamir basılmıştır.

Bunu diğer memleketlerdeki basımlar takip etmiştir. İlk basılan kitaplar genellikle İslâm bilginlerinin tıp, dil, tarih ilimlerine ait eserleri ve metinleridir.

3 — Fransa'da Arap harfleriyle Kur'an-ı Kerim basımlarının tarihi oldukça eskidir. Bu konuda kısa bilgiler vermek yerinde olur :

a. İlk Kur'an-ı Kerim basımı 1543 tarihinde Paris'te, Fransa'nın İstanbul Elçisi Muavini Oriyantalist ve gezgin Guillaume Postel (1510-1581) tarafından Latince tercümesiyle birlikte yaptırılmıştır.

Bu tarihlerde, Osmanlı İmparatorluğu tahtında Kanuni Sultan Süleyman (1494-1566) padişah bulunuyordu. Alman İmparatoru Charles Quint'e (Karl V. 1500-1558) Pavia'da yenilerek esir düşen Fransa Kralı François (1494-1547) annesi vasıtasıyle, Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım ve hima-

ye dilemiş, bu sayede, hapisten ve esirlikten kurtulmuştur. Bu devirde, Fransa, her fırsatta, Türklerle dostluk kurmak, bir takım yardım müsaadesi ve menfaatlar elde etmek çabasındadır. Nitekim, sonradan Capitulation (Kapitülasyon) adını alan bu yardım ve tavizler, Osmanlı Devletinin gücünü kaybettiği devirlerde aleyhine çok kötü sonuçlar vermiş, başının derdi olmuştur.

b. Guillaume Postel'den sonra, bir takım Fransız bilgin ve yazarları Kur'an-ı Kerim'in basma ve tercümesiyle meşgul olmuşlardır. 1798 yılında Napolen Bonarparte'ın Mısır'ı istilaya giderken, Paris'te, iki cilt halinde Kur'an-ı Kerim'i bastırarak Mısır'a götürüp Müslümanlara parasız dağıttıkları-nı, birlikte götürdükleri matbaayı, Kahire'de kurarak basıma devam ettiklerini belirtmiş-tik.

Fransızlar, daha sonraları, özellikle, Tunus Cezayir, Fas ve diğer Müslüman ülkelerinde, sömürgeler kurabilmek ve yerleşmek maksadiyle, birçok kereler (daha çok 1830 dan sonra) Kur'an-ı Kerim'ler ve İslâm dinine ait diğer eserler bastırıp dağıtmışlardır.

4 — Arapça Kur'an-ı Kerim ilk olarak 1640 tarihinde Venedik'te basılmıştır.

5 — Alman Oriyantalisti, İlâhiyat Profesörü ve matbaacı olan Abraham Hinkelmann (Hinckelmanni, 1652-1695) tarafından, 1694 tarihinde (Hicri 1106) Hambug'ta "Alcoranus Sive lex Islamitica" ünvanıyle Arapça Kur'an-ı Kerim basımı yapılmış, bu basım, sonradan 1834-1853 yılları arasında beş kez tekrar edilmiştir.

6 — 1698 yılında, İtalya'da Arap dili ve kültürü uzmanı Ludovico Maracci (1612-1700) tarafından Padua şehrinde Arapça, Latice tercüme, tefsir ve tenkidiyle birlikte iki cilt olarak hazırlanan Kur'an-ı Kerim'in ilk cildi 1691 de Roma'da basılmıştır.

Mutaassıp bir Hıristiyan ilâhiyatçı olan Ludovico Maracci amansız bir Türk ve İslâm düşmanı, Avrupa'da Türkler aleyhine ittifaklar kurduran Papa Innocent xı in (Benedetto O'de-Scal'chi 1611-Papalığı 1676-1689) yakın dostu idi.

Maracci kitabının birinci cildinde (Giriş bölümünde "Refutatio Alcorani" -Kur'an'ı Red, İnkâr) başlığıyle İslâm dini, Kur'anı Kerim ve Peygamberimiz hakkında ağır suçlamalar yer almakta, iftiralar, hücumlar yapılmaktadır. Bu eser, Papa tarafından büyük teşvik görmüştür.

7 — 1708'de Almanya'da Wittemberg'te Arapça Kur'an-ı Kerim basımı yapılmıştır.

8 — 1768'de Leipzig'te J. E. Froriep tarafından Latince tercümesiyle birlikte basımı yapılmıştır.

9 — 1785'te İrlanda'nın Dublin şehrinde Arapça Kur'an-ı Kerim basılmıştır.

10 — 1786'da Amsterdam'da iki cilt halinde Arapça Kur'an-ı Kerim bastırılmıştır.

11 — 1834'te Leipzig'te büyük Alman bilgin ve oriyantalisti Flügel (Gustav Lebrecht 1802-1870) tarafından birtakım mütalâalarla yaptırılan Arapça Kur'an-ı basımı, sonradan, 1842, 1855, 1867, 1870, 1881, 1893 tarihlerinde tekrarlanmıştır. Flügel'in 1834 te bastırdığı Kur'an-ı Kerim G. M. Redslob tarafından gözden geçirilerek, 1837 de Arapça Kur'an başlığıyla Leipzig'te bastırılmıştır.

Flügel, yaptığı Kur'an-ı Kerim basımının sonuna bir fihrist ilâve etmiştir.

Flügel'in bu fihristi "Nücumu'l Furkan fietrâf-il Kur'an" adını taşır. Kur'an'daki kelimelerin alfabetik harflerine göre hece sırasiyle tertibidir. Bu fihristteki bir kelime ile istenilen Âyeti Kerimeleri bulmak mümkündür. Kur'an-ı Kerim ayetlerinin ilk fihristini tertip edenin Flügel olduğu iddia edilerse de, bu fikir yanlıştır.

Gerçekte, Kur'an-ı Kerim'in ilk fihristini "Nücumu'l Furkan" adıyle 1691 (H. 1103) tarihinde Mustafa Han bin Muhammed Said adında Afganlı bir bilgin tertip etmiştir.

Hindistan'daki Türk-Moğol Hükümdarları yönetiminde yüksek bir mevkiye sahip olan Mustafa han bin Muhammed Said ese-

rini Evrengzib bin Şah Cihan (Alemgir 1618-Padişahlığı 1658-1707) zamanında yazmıştır. Eserin 1811 de Kalküta'da basımı yapılmıştır. Flügel'in bu mufassal eserden yararlandığı, onu tadil ettiği anlaşılmaktadır.

12 — Kur'an-ı Kerim'in diğer bir Arapça nüshası 1846'da Leipzig'de Kadı Beyzavi'nin (Abdullah bin Ömer El-Beyzavi (? öl. 1291) tanınmış ünlü tefsiri "Anvar-al tenzil va'l Asrar al-Tâvil" adlı tefsiriyle birlikte iki cilt olarak bastırılmıştır.

13 — Arapça Kur'an-ı Kerim 1881 de Frankfur'ta basılmıştır.

14 — Londra'da da Arapça Kur'an-ı Kerimler sık sık bastırılmıştır. 1833, 1871, 1875, 1881 yıllarında basıldıkları bilinmektedir.

15 — Rusya'da ve Dış Türklerde Arapça Kur'an-ı Kerim Basımı

Osmanlı Türkiyesi'nin dışında kalan Türk topluluklarında, matbaanın kurulması ve Arap harfleriyle kitap basmaları, Türkiye'den daha erken başlamıştır:

a. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Kırım, uzun ve çetin savaşlar sonucu 1783 tarihinde Ruslar tarafından istila edilmiştir.

Osmanlılarla yapılan savaşlarda, Rusya'daki Türk ve Müslümanları, Osmanlılardan ayırmak, kendi taraflarına çekmek için, Ruslar her çareye başvurmuşlardır. Rus Çariçesi Katerina II (1729 Çariçeliği 1762-1796) Rusya'daki Türk ve Müslümanları kendi tarafına çekmek, kazanmak için, Arap harfleriyle bastırdığı çeşitli Türkçe eserlerin yanısıra 1773, 1779, 1787, 1790, 1793, 1796, 1798 yıllarında Kur'an-ı Kerim'in arapçası ile tercüme ve tefsirlerini bol bol bastırarak bedava dağıttırmıştır. Siyasî maksat ve hileler güdülerek basılan bu Kur'an-ı Kerimlere Katerina kendi adını yazdırıyor, her Müslümanın eline veriyordu. Çariçe Katerina, Türklere barış yoluyla sokulup, onları elde edebilmek için her tedbire başvuruyordu. Bu faaliyetlerden olarak Petersburg'ta, Kazan'da ve diğer şehirlerde matbaalar açılarak, Arapça dinî kitaplar basılmasına emir vermiştir. 1758 de Kazan'da bir Rus lisesi açılmış, 12 Mayıs 1768'de bu okulda Türk dili öğretimine girişilmiştir.

b. Aslında Rusya'da Arap harfleriyle basım işleri 1710-11 yıllarında Petersburg'ta başlamış, bu faaliyete 1716, 1722 ve 1755 yıllarında devam edilmiştir.

1801 (H. 1216) yılında, Kazan'da Müslümanlar tarafından, ilk olarak Arapça Kur'an-ı Kerim basımına başlanmıştır.

Bu basımda Kur'an-ı Kerim'den Heftyek (Kur'an'ın yedide biri) basılmıştır. 1803 yılında ise, Kur'an'ın tamamı ikibin adet olarak basılmıştır.

Asya Basmahanesi (Matbaası) adıyle kurulan matbaada 1806-1829 yıllarında birçok kereler Heftyek, Kur'an-ı Kerim ve diğer dinî eserler basılmıştır.

Bu basım faaliyetleri, sonradan kurulan matbaalarda, özellikle 1842 yılından itibaren fasılasız olarak basımlarını sürdürmüştür. Meselâ 1843-1862 yıllarında otuz defadan fazla Kur'an-ı Kerim ve Heftyek basılmıştır.

1852-1859 yıllarında Kazan'da 82.300 adet Kur'an-ı Kerim, 165.900 Heftyek, 77.000 İman Şartı basılmış, bunlar Türkistan şehirlerine kadar dağıtılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'in ve diğer dinî eserlerin bu derece bol bol bastırılarak yayılması, sadece Müslümanlar tarafından okunmakla kalmamış, uzun yıllardır süregelen Rus baskısı ve tahakkümü ile, evvelce hıristiyanlığı kabul etmiş olanların, yeniden İslâma dönmelerini, hatta, eski hıristiyanların bile, müslüman olmalarını sağlamıştır. Matbaaların sayıları da gittikçe artmıştır.

c. Kırım'ın Bahçesaray şehrinde 1911 yılında çok mükemmel ve hatasız Kur'an-ı Kerim basımları yapılmıştır. Sonradan bu basım işi İsmail Gaspiralı (1851-1914) tarafından ele alınarak, Petrograd ve Kazan'da, İstanbul ve Mısır basımlarından daha mükemmel sayılabilecek derecede Arapça Kur'an-ı Kerim basımları yapılmıştır. Buna Kelam-ı Kadim adı verilmiştir.

SONUÇ :

1 — Kur'an-ı Kerim doğduğu günden günümüze kadar, insanların ilgisini çeken, en büyük eserdir.

Bin yılı aşkın bir süre, Müslüman olmayanların çeşitli sebeplerle gizli, açık, doğru, yanlış, olumlu, olumsuz şekilde ilgilendikleri Kur'an-ı Kerim, yirminci yüzyılda, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan (1939-1945) sonra, gerçek anlamıyla ele alınmaya, anlaşılmaya başlanmıştır. Dünyanın beş kıtasında yüzü aşkın yabancı dile çevrilen Kur'an-ı Kerim'in, sanat değeri büyük olan Arapça basımlarının, her memlekette birtakım karşı koymalara rağmen serbestçe yapıldığı görülmektedir.

2 — Her gerçeğin, iyinin, hemen her yerde ve her devirde düşmanı, karşıtı olduğu gibi, Kur'an'ın da günümüzde düşmanı olanlar vardır. Aslında İslâmlık doğuşundan itibaren yalnız, doğduğu çevredeki Araplar tarafından değil, zamanımıza kadar Musevi ve Hıristiyan dinleri mensupları tarafından haksız ve amansız saldırılara, iftiralara uğramıştır.

İslâm'ın büyük Peygamberinin şahsına, söylediklerine ve yaptıklarına hücum edilmekle kalmayıp, İslâm'ın mukaddes kitabı Kur'an-ı Kerim'e ve onun insanlık umdelerine karşı da büyük savaşlar açılmıştır. Bu savaş, genellikle şu alanlarda görülmüştür.

a — Askerlik,
b — Siyaset,
c — Ekonomik,
d — Teknik,
e — Psikolojik,
f — Propaganda.

İlim ve fikir bakımından, Müslümanlarla ciddi surette savaşmanın mümkün olamıyacağını, Batılılar erken anladıklarından, bu alanda işi, daha çok dolambaçlı, hileli yollara dökmüşlerdir. Çünkü, İslâm dini, ilim, akıl, mantık, kısacası insanlık-uygarlık dinidir. Bunun aksini ispatlamak imkansızdır.

3 — Türk ve İslâm düşmanlığı ile bilinen İngiliz Başbakanlarından William Gladston'un (1809-1898) Başbakanlığı sırasında İngiltere Parlemantosunda Kur'an-ı Kerim'i elinde tutarak, büyük bir öfke ile :

"— Bu kitap yeryüzünden kalkmadıkça, insanlar huzur ve sükuna kavuşamıyacaklardır." dediği bilinmektedir.

Bu sözlerin söylenmesinden yüz yıl geşmiştir. Gladston'un haksızlığı, garazkârlığı -daha doğrusu, iftirası- ortaya çıkmıştır. İnsanlığın, huzur ve sükununun kimler ve hangi din ve inanışlara bağlı olanlar tarafından bozulduğu kesinlikle anlaşılmıştır.

4 — En büyük ve eşsiz bir ahlâk ve insanlık kanunu, umdeleri değişmez tek Kitab'ın Kur'an-ı Kerim olduğu şüphesizdir. Çünkü O, insanları birleştiricidir, ayırıcı değildir.

O'nu insanları sadece tehdit edici, korkutucu, sindirici bir ceza kanunu gibi değil, ancak ruh açıcı, teselli verici, huzur getirici, yol gösterici, barışçı bir insanlık rehberi olarak anlamaya, yorumlamaya, uygulamaya başladığımız gün, dünyanın bozuk düzeni, toptan değişecek, haksızlıklar, anarşi, hedeflerden saptırıcı toplumları çöküntüye götüren kaynaşmalar, vuruşmalar yok olacaktır. Kur'an-ı Kerim'de, insanlara, toplumlara, bir alanda eğitici telkinlerin sık sık yapıldığı, emirlerin verildiği ayetler vardır :

a — Enfal Suresi, Ayet 46 :

"Allah'a ve O'nun Resul'una itaat ediniz, Birbirinizle didişmeyin (çekişmeyin) (ölçüyü, tartıyı, düzeni bozmayın). Yoksa, gevşersiniz, içinize korku, zaaf düşer, kuvvetiniz ve Devletiniz elden gider. Sabrediniz, Allah sabredenlerle beraberdir."

b — Âl-i İmran Suresi, Ayet 103 :

"Hepiniz, Allah'ın ipine (dinine, emirlerine) sımsıkı sarılın. Birbirinizden ayrılıp dağılmayın, Allah'ın üzerinizdeki İslâmlığın nimetini düşünün.

Cahiliyet devrinde birbirinizin düşmanları iken, O, sizin kalpleriniz arasında yakınlık ve dostluk meydana getirdi ve O'nun sayesinde din kardeşleri oldunuz. Hem siz, ateşten bir çukurun tam kenarında bulunuyordunuz da, Allah, İslâmlığınız sayesinde, o ateşe düşmekten sizi kurtardı. İşte, Allah size ayetlerini böylece açıklıyor ki, doğru yola eresiniz."

Unutmamalı ki, Kur'an-ı Kerim ölümsüzdür, Ebedi Hayat'a erişmiştir.

A — TÜRKÇE KAYNAKLAR

Abdurrahman, Münir; *Papaların Tarih Boyunca Türk-İslâm Düşmanlığı*, İstanbul, 1967.

Adıvar, Abdülhak Adnan; *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul, 2. Baskı, 1969.

Adıvar, Abdülhak Adnan; *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970.

Akgün, M. Zerrin; *İlim Bakımından İslâmiyet*, Ankara, 1955.

Altunsu, Abdülkadir; *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972.

Baysal (Buğra), Jale; *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, 1968.

Barthold, W.; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ilâve Fuat Köprülü, Ankara, 1963.

Bayur, Yusuf Hikmet; *Hindistan Tarihi*, 3. Cilt, Ankara, 1946, 1947, 1950.

Binark, İsmet; *Eski Kitapçılık anılarımız*, Ankara, 1975.

Çelebi, Dr. Ahmet; *İslâmda Eğitim, Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul, 1976.

Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1-6 Cilt, İstanbul, 1971.

Doğrul, Ömer Rıza; *Kur'an Nedir?* 2. Baskı, Ankara, 1967.

Ersoy, Osman; *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, 1959.

Galland, Antoine; *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (Anılar)*, çev. Nahid Sırrı Örik, 1677-1673.

Gerçek, Selim Nüzhet; *Türk Matbaacılığı*, I. İstanbul, 1939, I-II C., Ankara, 1949, 1973.

Hamidullah, Muhammed; *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Mehmed Sait Mutlu ve Macit Yaşaroğlu, İstanbul, 1965.

İslâm Ansiklopedisi, 1-12 C., İstanbul, 1950-1977.

Keskioğlu, Osman; *Kur'an Tarihi*, İstanbul, 1953.

Koçu, Reşat Ekrem; *İstanbul Ansiklopedisi*, I. Cilt, İstanbul.

Koçu, Reşat Ekrem; *Osmanlı Tarihinin Panoraması*, İstanbul, 1964.

Levent, Agâh Sırrı; *Türk Edebiyatı Tarihi*, I. Cilt, Ankara, 1973.

Hazaheri Ali; *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Doç. Dr. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972.

Meydan-Larousse, 1-12 C., İstanbul, 1969-1973.

Mufassal Osmanlı Tarihi, 2-5 C., İstanbul, 1958.

Marsigli, Graf; *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, çev. M. Kaymakam (Emekli Yarbay) Nazmi, Ankara, 1934.

Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3. Cilt, İstanbul, 1971-1972.

Rasony, Lászlo; *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.

Öcal, Orhan; *Kitabın Evrimi*, Ankara, 1971.

Sevük, İsmail Habip, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, 1-2 C., İstanbul, 1940.

Silâhtar Fındıklı Mehmet Ağa; *Nusretname*, sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu, C. II, İstanbul, 1969.

Şâr, Selâhaddin; *İslami Bilgiler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964.

Taymas, Abdullah Battal; *Kazan Türkleri*, Ankara, 1986.

Türk Ansiklopedisi, 5 ve 19. Cilt, İstanbul, 1951, 1971.

Türk Kültürü, Aylık Dergi Koleksiyonları.

Unat, Faik Reşit, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, 4. Baskı, Ankara, 1974.

B — YABANCI KAYNAKLAR

Bibliographie Universalle, 1-3 Paris, 1857.

Brockhous Enzyclopädie, Wiesbaden, 1966.

Dictionnaire Générale de Biographie et d'histoire, 1-2, Paris, 1955.

Dictionnaire des Biographies, 1-2, Paris, 1958.

Durant Will, *The Story of Civilisation*, IV Vols. New-York, 1957.

Enciclopedia Italiana, 25. C., Roma, 1949.

Encyclopaedia Britannica, 1-24 U.S.A., 1969.

Encyclopaedia of Religions and Ethics, C. 10, London, 1950.

Galanté, Abraham, *Turcs et Juifts*, İstanbul, 1932.

Geschicte der Arabischen Litterature, Carl Brockelmann, I, II Band, I, II, III Sup. Band, Leiden, 1937-1949.

La Grande Encyclopédie, 23, C. Paris, 1960.

Larousse du XXe Siècle, 1-6 Paris, 1966.

Marsigli, Comte de, L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman Ses Progrès et Sa Décadence, La Haye, Amsterdam, 1732.

Sarton, G. A.; *Introduction to the History of Science*, Vol.III/I, III/II, New-York, 1975.

Sezgin, Fuat; *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-V, Leiden, 1967-1975.

The British Museum Catoloque of Printed Books, London, 1946

The Cambridge History of İslam, Vol. 1-2, P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard, Lewis, Cambridge, 1970.

Webster's Biographical Dictionary, U.S.A., 1972.

ARŞİV TERİMLERİ VE DEYİMLERİ

ATİLLÂ ÇETİN

I. GENEL TANIMLAR VE TARİHİN YARDIMCI BİLİMLERİ: (Généralités et Sciences auxiliaires de l'histoire)

1 — *Arşiv:* (Hazine-i evrak, mahzen-i evrak, belgelik; Fr. Archives; İng. Archive, record office; Alm. Registratur, archiv)

a — Kurumların, gerçek veya tüzel kişilerin gördükleri hizmetler, yaptıkları haberleşme veya işlemler sonucu teşekkül eden ve cinsleri itibariyle bir amaçla muhafaza edilen her türlü belgeler,

b — Bu şekilde oluşan ve saklanan belgelere bakan kurum,

c — Belgelerin saklandığı yerlerdir.

2 — *Arşiv Belgesi:* (Evrak, vesika, vesaik; Fr. Document d'archives, article, pièce, acte; İng. Records, archives; Alm. Archivut, archivalien, archivdokumente)

Bilimsel, resmî ve pratik amaçlara yarayabilecek sağlam (mevsûk) bilgi ihtiva eden, bölünmez en küçük arşivsel birimdir.

— Bir arşiv fonunu teşkil eden parçaların her biri.

— Bir arşiv belgesi, bir veya birkaç yaprak, herhangi bir defter veya bir cilt bir plâk, bir film olabilir.

3 — *Arşiv Malzemeleri:* (Fr. Les matériaux d'archives; İng. Materials of the archives; Alm. Archiv materialien)

Kurum, daire ve kuruluşların gördükleri hizmetler sonucu meydana gelen ve saklanması tarihî, hukukî, idarî vb. bakımdan herhangi bir konuyu aydınlatmaya, birtakım hakları belgelemeye ve korumaya yarayan her türlü yazılı evrak, defter, resim, plân, harita, film, fotokopi, plâk, ses bandı ve benzeri belgelerin tümüdür.

4 — *Arşiv fonu:* (Fr. Fonds d'archives; İng. Archive group, records group; Alm. Bestand, fond)

Özel veya tüzel kişilerin, dairelerin, görevleri ve faaliyetleri sonucu kendiliğinden veya organik bir şekilde teşekkül eden ve toplanan, her türlü belgeleri bütünüdür.

— Belirli bir tasnif plânına tâbi tutulmuş olan arşiv belgelerinin bütünüdür.

5 — *Arşiv İdaresinin Amaçları:* (Fr. Les buts de la gestion d'archives; İng. Aims of the archives; Alm. Ziel der archivvernaltung)

a — Arşiv malzemelerini korumak (Konservasyon),

b — Bunları işe yarar hale getirmek (Konsültasyon).

6 — *Arşivin Görevleri:* (Fr. Les fonctions d'archives; İng. Fonctions of the archives; Alm. Die aufgabendes Archivs)

a — Arşiv malzemelerini tesbit ve tayin etmek, ayırmak,

b — Arşiv malzemelerini kayba uğramaktan korumak,

c — Arşiv malzemelerini gerekli şartlarda saklamak,

d — Arşiv malzemelerini yararlanmaya sunmak,

e — Arşiv malzemelerinin yeniden oluşunu belli bir kontrol ve düzene almak.

7 — *Arşivist:* (Arşiv muhafızı, Arşivci; (Fr. Archiviste; İng. Archivist; Alm. Archivar)

Yukardaki tanımlarda belirtilen, değişik arşiv faaliyetlerini yürüten veya yöneten ve arşivcilik konusunda özel bir eğitim görmüş olan görevli kişidir.

Konservatör (Conservateur), koruyucu, muhafız aynı anlamdadır.

8 — *Arşivistin Görevleri:* (Fr. Les fonctions d'archiviste; İng. Fanctions of the archivist; Alm. Die aufgaben des archivar)

a — Belgeleri toplamak,

b — Belgeleri korumak,

c — Belgeleri tasnif etmek,

d — Çalışma araçlarını hazırlayıp değerlendirmek,

e — Arşivlerin zenginliklerini kamuya tanıtmak.

9 — *Arşiv Uzmanı:* (Fr. Le specialiste d'archives; İng. Archival specialist: Alm. Der archiv-fachmann)

Arşivciliğin değişik alanlarında özel ve geniş bilgisi olan ve danışmanlık yapacak nitelikte bulunan görevli kişidir.

10 — *Arşivcilik, Arşiv Bilimi:* (Fr. Archivistique; İng. Archive science; Alm. Archivwissenschaft, Archivlehre, Archivkunde)

Arşiv teorisini ve tatbikatını konu edinen bilim, bilgi.

11 — *Arşiv teorisi:* (Fr. Théorie des archives; İng. Archive theory; Alm. Archivtheorie)

Arşiv tatbikatının (uygulamalar) dayandığı temel ilmî düşünceler ve kurallar bütünüdür.

12 — *Arşiv tatbikatı:* (Fr. Pratique des archives; İng. Archive work, archive practice; Alm. Archiv praxis)

Arşivlerin kuruluşu, organizasyonu, belgelerin arşive girişi, tasnifi, katalog ve envanterlerini hazırlanması, istifadeye sunulması vb. gibi işlemlerin bütünüdür.

13 — *Arşiv tekniği:* (Fr. Conservation matérielle des documents; İng. Archive technic; Alm. Archivtechnik)

Arşiv binaları, teçhizatı, korunması, belgelerin konservasyonu, restorasyonu ve röprodüksiyonu yöntemlerinin bütünüdür.

14 — *Arşiv mevzûatı, hukuku:* (Fr. Législation des archives, droit des archives; İng. Archive legislation; Alm. Archivrecht)

Arşivler konusunda, başlangıçtan itibaren çıkarılmış olan kanun, kararname, tüzük, yönetmelik, talimat vb. gibi çeşitli düzenleyici normların bütünüdür.

15 — *Arşiv terminolojisi:* (Fr. Terminologie d'archives; İng. Archive terminology; Alm. Archivterminologie, Archivsprache)

Arşivcilik dalında özel olarak kullanılan terim ve deyimlerin bütünü ve bunları tanımlama sistemidir.

16 — *Diplomatik:* (Fr. Diplomatique; İng. Diplomatic; Alm. Diplomatic, Urkundenlehre)

Tarihin yardımcı bilimlerinden olup, belge niteliği taşıyan akitlerin ve benzeri dokümanların düzenlenmesinde uyulması gereken kesin kaideleri inceler. Belgeler ilmi.

17 — *Peleografya:* (Fr. Paléographie; İng. Paleography; Alm. Paleographie, Schriftkunde)

Tarihin yardımcı bilimlerinde olup, eski yazıları inceler.

18 — *Jenealoji:* (Fr. Généalogie; İng. Genealogy; Alm. Genealogie)

Tarihin yardımcı bilimlerinden olup, tarihî ailelerin ve soyların kökünü ve münasebetlerini inceler.

19 — *Kronoloji:* (Fr. Chronologie; İng. Chronology; Alm. Chronologie, Zeitrechnung)

Tarihin yardımcı bilimlerinden olup, tarihî olayların zaman ve tarihini inceler.

20 — *Sijillografi (Mühürler bilimi):* (Fr. Sigillographie; İng. Sigillography; Alm. Spragistik, Sigillographie, Siegelkunde)

Tarihin yardımcı bilimlerinden olup, eski mühürlerin kullanılmasını, biçimlerini, anlamını inceler, mühürleri tetkik eder, bunları okumayı amaç edinir.

21 — *Heraldik:* (Fr. Héraldique; İng. Heraldic; Alm. Heraldik, Wappenlehre)

Tarihin yardımcı bilimlerinden olup, madalyaları ve armaları inceler.

22 — *Onomastik:* (Fr. Onomastique İng. Onomastic; Alm. Onomastik)

Tarihin yardımcı bilimlerinden olup, özel isimlerin araştırılmasını konu edinir.

23 — *Toponomi:* (Fr. Toponymie; İng. Toponymy; Alm. Toponomie)

Tarihin yardımcı bilimlerinden olup, yer, mekân, şahıs adlarını inceler.

24 — *Tarihi Coğrafya:* (Fr. Géographie historique; İng. Historical geography; Alm. Historische Erdkunde)

Tarihin yardımcı bilimlerinden olup, tarihi olayların coğrafya ile ilgisini inceler.

II. ARŞİV BELGELERİ: (Les Documents d'Archives)

A — FİZİKSEL GÖRÜNÜŞ: (Aspect physique)

(a) *Dikilmemiş ya da ciltlenmemiş belgeler:*

25 — *Gömlek:* (Fr. Une chemise; İng. Folder; Alm. Umschlag)

Bir arşiv belgesini veya belgeler gurubunu korumak için, ikiye katlanmış hafif mukavva veya kâğıt yaprağıdır.

26 — *Klasör:* (Fr. Classeur; İng. File over; Alm. Ordner, stehordner)

İçinde belgelerin belirli bir sıraya göre, mekanik bir sistemle tutturulmuş olduğu bir belge koruma aracıdır.

27 — *Tomar:* (Fr. Une liasse; İng. Bundle; Alm. Bündel)

Parçalar, dosyalar ve muhtemelen defterler ya da kütüklerden oluşmuş nisbeten hacimli bir bütünün, bir kolon veya sicimle sağlamca bağlanmış şekilde bir koruma aracıdır,

— Osmanlılarda resmi dairelerin günlük kağıtları *"tomar"* teşkil ederdi. Her ayın tomarları bir *"torba"* yı oluştururdu.

28 — *Cüzdan, Evrak Çantası:* (Fr. Portefeuille; İng. Portfolio, envelope, Alm. Mappe)

Bezden, muşambadan veya kağıttan yapılmış içe kıvrılan kapakları olan, kordonlu iki düz karton parçasından oluşan ve kartonların bütünün kapalı tutulmasını sağladığı bir koruma aracıdır.

29 — *Arşiv Kutusu:* (Fr. La boîte d'archives, carton; İng. Box; Alm. Karton, Schachtel)

İnce tahta, mukavva, teneke gibi hafif şeylerden yapılmış içine belgelerin rahatlıkla konulduğu kutu şeklinde bir koruma aracı veya gerecidir.

30 — *Sandık:* (Fr. La layette; İng. Box; Alm. Kiste, kasten)

Belgeleri ve chartes'ları koyup saklamaya ve taşımaya yarayan kapalı bir koruma vasıtasıdır.

— Osmanlılarda her yılın torbaları bir *"sandık"* teşkil ederdi.

31 — *Dosya:* (Fr. Dossier; İng. File, dossier; Alm. Aktenkollektiv, Dossie)

Kağıt veya mukavvadan yapılmış, bir kişi ya da iş üzerindeki belgelerin sıralandığı koruma kabıdır.

32 — *Rulo:* (Fr. Rouleau; İng. Roll; Alm. Die rolle)

Bir veya birkaç kağıt, deri, parşömen vb. yaprağın uç uça dikilmiş veya yapıltırılmış olarak sarılı halde muhafaza edildiği bir arşivsel birimdir.

33 — *Zarf:* (Fr. Enveloppe; İng. Envelope; Alm. Umschlag)

Cep biçiminde katlanarak kesilen, içine belgelerin konulduğu kağıttan veya kumaştan yapılmış kapanabilen özel bir koruma aracıdır.

(b) *Dikilmiş veya citlenmiş belgeler:*

34 — *Defter:* (Fr. Un cahier; İng. Registration book; Alm. Heft, register, Urkundenbuch)

Katlanmış, bir araya getirilmiş ve dikilmiş yapraklar gurubudur.

Cahier (Latince quaternio: dörde katlanmış)

35 — *Cilt:* (Fr. Volume; İng. Volume, Alm. Band)

Belgeleri veya belgeler gurubunu dağılmaktan korumak, daha iyi saklamak ve sırayla bir düzen içinde bulundurmak için, tahta, deri veya mukavvadan yapılan, kapak, kap.

— Bir arşiv fonunun maddî tasvirinde bir koruma şekli.

36 — *Cüz:* (Fr. Fascicule; İng. Part, section; Alm. Teil)

Bir veya birkaç formalık belge gurubu.

B — *ARŞİVSEL GÖRÜNÜŞ:* (Aspect archivistique)

37 — *Sicil, Kütük:* (Fr. Registre; İng. Register; Alm. Register)

Terimin hukukî ve diplomatik anlamında, içine resmi kararların, buyrukların, nüfus kayıtlarının, hesapların ilân, hüccet vb. gibi şeylerin aynen veya özet şeklinde kaydedildikleri bir büyük cilttir.

38 — *Protokol:* (Fr. Protocole; İng. Protocol; Alm. Protokoll)

Diplomasi ve diplomatik bakımdan, diplomatlar arasında yapılan görüşmeler tutanağı demektir. Bu iki nokta bir tarafa bırakılırsa, protokol terimi, ülkelere göre farklı anlamlara gelir. Fakat bu anlamların hepsinin kökünde resmilik sıfatı vardır.

Önceden protokol sözü, bir hakiki actes'ler ve daha özel olarak, noterden geçmiş actes'lerin müsveddelerinin sicilini ifade ediyordu.

39 — *Gündelik Defteri:* (Fr. Un journal; İng. Journal; Alm. Tagebuch, Das journal)

İçine günü gününe;

a — Ya alınan veya gönderilen yazışmaların,

b — Ya da bir özel kişinin veya kurumun muhasebe işlemlerinin yazıldığı bir sicildir.

4 — *Fihrist, Çizelge, Cetvel:* (Fr. Une table des matièes, état, liste, tableau,; İng.

Table of contents; Alm. İnhaltsverzeichnis, schema, Tabelle)

Bir veya birçok arşivsel birimin, bu birimlerin içindeki düzene göre yapılmış bir muhteva listesidir.

Cilt için, "içindekiler" denir.

41 — *İndeks (dizin):* (Fr. Index, İng. Index; Alm. Index, register)

Bir veya birçok arşivsel birimlerde bulunan kişi, yer veya diğer madde isimlerinin alfabetik ve muhtemelen kronolojik bir listesidir.

İndeks, Fihrist veya repertuvarı ile karıştırılmamalıdır.

42 — *Ek (ilâve):* Fr. Supplément; İng. Addition, annex supplement; Alm. Anhang)

a — Envanter, katalog, indeks, repertuvar vb. gibi araçlarda mevcut eksikliği tamamlamak için, bunların sonuna katılan bölümler veya parçalardır.

b — Bir belgeye katılmış ve eklenmiş olan parçalar.

C — *BELGELERİN OLUŞUM SAFHALARI:* (Étapes de lielaboration des documents)

43 — *Notlar:* (Fr. Les Notes; İng. Note, commentary footnote; Alm. Fussnote)

İleride bir yazının kaleme alınması amacıyla, herhangi bir yere yazılmış taslak kelimeler veya cümlelerdir.

44 — *Kenar Notu (Haşiye, Çıkma):* (Fr. Apostille; İng. Marginal note; Alm. Randbemerkung, anmerkung)

Yetkili kişi tarafından genellikle kararını bildimek veya bir yazının muhtemelen kaleme alınması amacıyla, belgenin kenarına, nadiren ilâve bir belge üzerine yazılmış bir nottur.

— Bir yazı sayfasının kenarına metinle ilgili olarak yazılan yazıdır. Bu nevi çıkma, sayfanın altında ise dipnot (*haşiye*) denir.

45 — *Karalama, Müsvedde (Yazı taslağı):* (Fr. Le brouillon; İng. Draft; Alm. Koncept, entwurf)

Her türlü düzeltme ve değiştirmeye açık (elverişli) herhangi bir yazının gelişi güzel kaleme alınmış taslak şeklidir.

Bir yazının birkaç müsveddesi mevcutsa ilk müsveddeye, birinci müsvedde (primier brouillon) denir.

46 — *Son Müsvedde, Karalama:* (Fr. La minute; İng. Fair Copy; Alm. Ausfertigung)

Gönderilmek üzere hazırlanmış ve yazarı tarafından muhafaza edilmek üzere ayrılmış bir yazının son olarak (nihaî) kaleme alınışıdır.

47 — *Temize çekilmiş esas nüsha:* (Fr. L'éxpedition; İng. Original draft; Alm. Das ins reine geschriebene eigentliche, exemplar)

İlgili kişiye verilmiş veya verilmek için ayrılmış ve gerekli kanunî alâmetleri taşıyan bir belgenin temize çekilmiş (tebyiz) nüshasıdır.

48 — *İkinci nüshalar:* (Fr. Les doubles; İng. Capies; Alm. Zweitexemplar)

Temize çekilmiş esas nüshadan, karbon kağıdı veya diğer bir aracı malzeme yardımıyla, aynı zamanda elde edimiş nüshalardır.

49 — *Kopye (Suret):* (Fr. Une copie; İng. Duplicate; Alm. Kopie, abschrift)

Bir belge metninin aslından alınan bir röprodüksiyon şeklidir.

50 — *Özet (Hülâsa):* (Fr. Un ektrait; İng. Extract; Alm. Resumee, Zusammenfussung)

Bir belge metninin özünü veren kısaltılmış şekilde bir kopyasıdır.

51 — *Adres:* (Fr. Adresse; İng. Adress; Alm. Anschrift)

Bir yazıyı veya mektubu alıcının bulunduğu yer. Gönderilen bir şey üzerine ala-

cak olanın adını ve bulunduğu yeri göstermek için yazılan yazı.

52 — *Gönderen:* (Fr. Expéditeur; İng. Adresser; Alm. Absender)

Yazılı bir belgeyi veya mektubu gönderen kişi.

53 — *Alıcı:* (Fr. Destinateur; İng. Addressee; Alm. Empfänger)

Kendisine bir şey gönderilen kişi.

54 — *Mühür:* (Fr. Sceau; İng. Seal Alm. Siegel)

Üzerine bir kuruluşun, bir kimsenin adının veya sanının tersine kazılı bulunduğu çoğu imza yerine geçen, maden, lastik vb. dan yapılmış alet, damga.

55 — *Damga:* (Fr. Timbre; cachet, l'estampille; İng. Stamp, signet; Alm. Stempel)

Bir belgenin üzerine bir nişan, işaret basmaya yarayan alet, mühür.

56 — *İmza:* (Fr. Signature; İng. Signature; Alm. Unterschrift)

Bir yazının veya belgenin altına veya kenarına bir kimsenin, metni onayladığını veya kabul ettiğini göstermek için koyduğu isim veya işaret. Kısa imzaya ise *paraf* denir.

57 — *Son tarih:* (Fr. Date extrème; İng. Inclusive dates, datechronick, Alm. Anfangs schlussdaten)

Bir arşiv belgesinde mevcut en son ve en büyük tarih.

— Kotlama esnasında esas alınan tarih.

D — *BELGELERİN DİPLOMATİK ÖZELLİKLERİ, ÖNEMLİ BELGE CİNSLERİ:* (Carectères diplomatiques des documents)

1 — *Avrupa arşivlerinde raslanan önemli belgeler:* (Les Documents les plus important se trouvant dans Les Archives Européennes)

58 — *Vidimus:* (Fr. Un vidimus; İng. Inspeximus)

Bir Ortaçağ otoritesinin mührü ile bir belgenin mukabele edilip, aslına uygun olduğunu gösteren bir tasdik belgesidir.

Vidimus latince "gördük, görüldü" anlamına gelir.

59 — *Manastırların gelir ve vakıf sicili:* (Fr. Un cartulaire; İng. Cartulary; Alm. Kirchenbuck)

Bir manastırın, kurum ya da kişi haklarının hüccetlerinin ve tarihî anıtlarının eksiksiz olarak ve bazen özetler halinde kaydedildiği cilt veya nadiren tomar şeklinde bir sicildir.

Bu tanım, belli bir kurumla ilgili "chartes" lar mecmuasını hariçte bırakmaktadır.

60 — *Derebeylik hukuku dergisi, sicili (Arazi sıcılı):* (Fr. Un terrier; İng. Land registry; Alm. Grundbuch, grundbuhregister)

Resmen kabul etme ve tanıma sicili veya tomarı olup, bunun vasıtasıyla bir mülkün veya derebeylik hakları sağlıyan arazinin mültezimlerinden her biri, adlî veya noterlikle ilgili yetkili bir kişi huzurunda, derebeyinden elde ettiği malı, mülkü, serveti ve bunlara karşı derebeyine olan yükümlülüklerini açıkça beyan eder.

61 — *Haraç ve gelirler defteri (Nüfus ve emlâk sicili):* (Fr. Un censier; İng. Tribute and income register book; Alm. Zinsbuch)

Bir mülk sahibinin kendi bölge veya derebeylik arazisine tâbi yerlerdeki nüfus ve emlâkın listesini açıklayan ve buralardan elde etmesi icap eden haraç ve gelirleri gösteren bir sicil veya tomardır.

62 — *Gelirler sicil Defteri:* (Fr. Un rentier; İng. Income register book; Alm. Einnahmenbuck)

Bir mülk sahibinin yıl içinde mültezimlerden tahsil edeceği emlâk ve şahıs vergilerinin (cens) ve diğer gelirlerin tutarını ve mültezimlerin ödedikleri vergilerin kısaca kaydedildikleri bir sicil veya defterdir.

63 — *Poliptik:* (Fr. Un Polyptique)

Ortaçağın ilk döneminde (Haut moyen-age), dinsel bir kurumun mallarının, yıllık gelir ve vergilerinin bir listesidir.

64 — *Kadastro:* (Fr. Un cadastre; İng. Land registry; Alm. Kataster, grundbuch)

Belirli bir bölgede, vergilerin toplamını tesbit edebilmek için, bu bölgedeki her çeşit arazi ve mülklerin yerini, alanını, sınırlarını ve değerlerini belirtip, bütün mülk sahiplerinin mallarının sırayla kaydedildiği ve bir plâna bağlandığı bir sicildir.

65 — *Kadastro vergi sicili:* (Fr. La matrice cadastrale; İng. Land tax register; Alm. Grundsteuerregister)

İçinde bucak arazisinin bütün parsellerinin ve sahiplerinin isimleri ile ve parsel plânına başvurulmasına dair bir notla kaydedilğiği bir sicildir.

66 — *Değişme sicili:* (Fr. Registre des mutations; İng. Changing of ownership register; Alm. Besitzwechsel register)

Kadastro parsel sahiplerinde art arda meydana gelen değişmeleri veya mâlik değişikliklerini gösteren bir sicildir.

67 — *Parsel plânı:* (Fr. Un plan parcellaire; İng. Parcel plan; Alm. Baugiändeplan)

Bir arazinin tüm toprak parsellerinin vergi kütüğüne göre numaralandırılmış olarak gösterildiği bir kadastro plânıdır.

68 — *Sayım:* (Fr. Un dénombrement; İng. Census; Alm. Zensus, zählung)

Bir feodal senyörün, süzereni tarafından bağımlı olduğunu kabul ettiği (metbûnun bağımlısı olduğunu kabul ettiği) ve metbûu tarafından kendisine verilen toprakları tek tek saydığı ve diğer taraftan, böyle bir feodal senyörün kendisine bağlı olan mültezimlerin kendisini tanımalarına sebep olan kendi topraklarını da tek tek saydığı ve kaydettiği bir belgedir.

69 — *Tımarlık verme sicili:* (Fr. Un registre d'inféodation; İng. Fief register: Alm. Lehensregister)

Bağımlının derebeyine yerine getirmekle yükümlü olduğu ödevlerine karşılık, derebeyinin bağımlısına verdiği tımar veya tımarlarla ilgili belgelerin kaydedildiği bir sicildir.

70 — *Derebeylik beratlar sicili:* (Fr. Registre d'investitures; İng. Feodal warrant register; Alm. Bestallungs-register)

Prensip itibariyle, bağımlının (vassal), derebeyine karşı olan sadakat yeminlerini ihtiva eden beraatlar sicilidir.

71 — *Liste:* (Fr. Une rôle; İng. List; Alm. Die liste)

Orijinali rulo şeklinde olan ve farklı realiteleri kapsıyan bir cetveldir.

En önemlileri şunlardır:

a — *Davalar listesi* (Rôle judiciaire): Bir mahkeme celsesi veya oturum dönemi esnasında, bir yargılama kuruluna bırakılmış davaların listesidir.

b — *Vergi yükümlüleri listesi* (Etat des contribuables): Bir verginin toplanması için, periyodik olarak (devirli) düzenlenmiş yükümlüler listesidir.

c — *Personel listesi* (Etat des hommes): İdarî, askerî, bahrî bir servise bağlı olan personelin listesidir.

d — *Gemi personel listesi* (Önceden rôle de montre, şimdi registre matricule pour la mer rôle): Bir gemide çalışan personelin listesidir.

72 — *Matrikül:* (Fr. La matricule; İng. Matricule; Alm. Matrikel, stammrolle)

Ordu, üniversite, hapishane vb. gibi, aynı kuruma bağlı olan kişilerin adlarının kayıtlı olduğu bir cins sicil defteridir.

Erkek (masculin) olan matrikül "Le matricule" kelimesi, dişi (Féminin) olan yukarıdaki "La matricule-sicil" in her bir fer-

dine verilmiş *sicil sıra numarasını ifade* eder.

73 — *Nüfus sayımı sicili:* (Fr. Un registre de recensement; İng. Census register; Alm. Volkszählungsregister)

İstatistik bilgiler edinilmesi amacıyla, belirli bir bölge halkının adları ve diğer bazı özelikleri ile kayıtlı oldukları bir sicildir.

— Bazen belli bir yerde oturanların fişyesini tutmaktır.

74 — *Burjuvalık sicili, kitabı:* (Fr. Registre de bourgeoisie, livre de bourgeoisie; İng. Bourgeois register book; Alm. Bürgerverzeichnis)

Geçmişte(ve halen günümüzde İsviçre'de) belirli bir giriş vergisi ödeme suretiyle, bir kentin yeni burjuvalarının (imtiyazlı kişilerin) kaydedildiği bir defter veya sicildir.

75 — *Ölülerin (müteveffaların) sayımı:* (Fr. Le *dénombrement des feux;* İng. Enumeration of deceased; Alm. Totenzählung)

Bir vergi kaynağı olmak üzere, belirli bir bölgenin aile veya ocak şeflerinin isim listesini ihtiva eden bir belgedir.

76 — *Oturum ve Duruşmalar Sicili:* (Fr. Un registre d'assies ou de plaids; İng. Meetings and Lawsuit register; Alm. Verhandlungs-protokoll)

Derebeylik (feodal) hukuku, tüzel (adli) mahkemesi tarafından görüşülmüş veya hükme bağlanmış davaların oturum veya duruşmaları sicilidir. (Kitap veya rulo (tomar) halinde).

77 — *Örfler ve Teamüller Mecmuası:* (Fr. Un coutumier; İng. Customary)

Belirli bir bölge çevresinde uygulana gelen geleneksel hukuk kurallarının bir bütünüdür.

78 — *Tüzükler, Yasalar Kitabı:* (Fr. Un livre des statuts; İng. Book of rules and regulations; Alm. Gesetzbuck)

Bir devletin, bir kentin, bir loncanın, kiliseye ait bir kurumun vb., idarî hukukî ve ekonomik hayatını yöneten ve bunların yetkili kurumları tarafından onanmış veya yüksek bir otorite tarafından tasdik edilmiş, temel hukuk kaidelerinin bütününü kapsayan bir kitaptır.

79 — *İmtiyazlar Kitabı (Ayrıcalıklar):* (Fr. Le livre des priviléges ou des franchises; İng. Book of privileges; Alm. Privilegienbuch)

Bir eyalete, bir kente, bir loncaya ve bir kuruma laik veya dinî otoriteler (yetkililer) tarafından verilmiş olan imtiyaz ve bağışıklık belgelerinin bir derlemesidir.

Kimi vakit bağ kitabı (livre enchainé), kırmızı, yeşil, kitap (livre rouge, vert...) denir. Bazen cartulaire ile karıştırılır.

80 — *Görüşmeler Sicili:* (Fr. Un registre de déliberation; İng. Register of negotiations; Alm. Verhandlugs Protokoll)

Bir iş üzerinde görüşme halinde bulunan bir toplantının konuşma ve tartışmalarının kağıda geçirildiği seanslarının (yazıldığı) bir sicildir. (Devlet, kent, lonca, dini bir kurum meclisi gibi).

81 — *Karar veya Sonuç Sicili:* (Fr. Un registre de décisions ou de résolution; İng. Register of desicion of resolution Alm. Die entscheidungssammlung)

Sadece bir kurulun oturumları sonunda aldığı kararların yazıldığı bir sicildir.

82 — *Buyruk veya Kararlar Sicili:* (Fr. Un registre d'arrêtés; İng. Register of decrees; Alm. Verordnungsregister)

Kanunî bir otorite tarafından (bakan, vali, belediye reisi vb.) görevlendirilmiş bir kişi tarafından toplanmış olan, buyruk ve yönetmeliklerin muhafazaları için kaydedildikleri bir sicildir.

83 — *Eşövinal Sicili:* (Fr. Un registre échevinal-kocabaş; Alm. Schöffenregister)

Bir şehrin veya bir senyörün hukukî görevlileri olan échevins'lerin önlerinden geçmiş olan belgelerin kaydedildiği bir sicildir.

84 — *Hesap:* (Fr. Une compte; İng. Computation; Alm. Rechnung)

Para ve mal olarak giren ve çıkanların yekûnunu düzenlemek amacıyla borç yapılmış, ödenmiş, alınmış, harcanmış miktarların kaydedildiği bir rulo veya sicildir.

85 — *Büyük Defter* (Defter-i kebir): (Fr. Le grand livre; İng. Ledger; Alm. Das Hauptbuch)

Günlük deftere geçirilen hesap işlemlerinin "alacak" ve "borç" haneleri altında, sistemli şekilde bölümlenerek dağınık hesapların, muntazam toplandığı bir toplayıcı defter veya hesap sicilidir.

86 — *Kasa Defteri:* (Fr. Le livre de caisse; İng. Accouting book; Alm. Kassenbuch)

Kasa durumunu bilmek amacıyla; işletmeye giren ve çıkan para miktarının ve akımının kalem kalem kronolojik olarak gösterildiği hesaplar sicilidir.

87 — *Alım-Satım Defteri:* (Fr. Le livre des ventes, le livre des achats; İng. Purchase and sale register book; Alm. Einkaufsbuck)

Alıcılara gönderilen veya satıcılardan gelen faturaların ve fatura bedellerinin kaydedildiği sicillerdir.

88 — *Günlük El Defteri:* (Le brouillard, main-caurante, mémorial; İng. Diary book; Alm. Tagebuck)

Günlük olarak tutulmuş, düzeltmelere elverişli, günlük defterin müsveddesidir.

89 — *Bilanço:* (Fr. Un bilan; İng. Balance sheet; Alm. Bilanz)

Bir saymanlığın işlemlerini sonunucunu karşılaştırmak amacıyla yaptığı alacak ve borç elemanlarını gösteren devirli bir tablodur.

90 — *Günlük Defter:* (Fr. Livre du jour; İng. Daily-register; Alm. Journal, tagebuch)

İşletmelerde muhasebeleştirilmesi gereken olayların belgelerden tarih sırasiyle ve madde madde düzenli olarak yazıldığı bir defterdir.

91 — *Bütçe:* (Fr., İng., Alm.Budget)

Belli bir işlem veya harcama için, belli bir süredeki giderlerin ve gelirlerin değerlerini biçmede önceden tasarlanan bir hesap belgesi veya çizelgesidir.

— Deviet, aile işletme bütçesi gibi.

92 — *Akıl Defteri:* (Fr. Un livre de raison; İng. Note book, Alm. Notizbuck)

Bir kişinin veya ayni aileden birçok fertlerin ekonomik menfaatlerine uygun düşen kişisel hesaplarını kaydettikleri bir defter veya kayıttır.

93 — *Gemi Günlüğü* (Seyir Defteri): (Fr. Un journal de bord; İng. Shipping report book; Alm. Logbuck)

Bir geminin seyahatleri esnasında meydana gelen bütün olayların günü gününe yazıldığı bir sicildir.

94 — *Gemi Defteri:* (Fr. Un livre de bord; İng. Shipping register book; Alm. Das Logbuch, schiffstagebuch)

Bir gemiye yüklenmiş malların ve binmiş yolcuların listesinin kaydedildiği bir sicildir.

95 — *Orijinal* (Asıl nüsha): (Fr. l'original; İng. Record copy, original; Alm. Urschrift, original)

Sağlamlığı ve doğruluğu geçerli işaretlerle gösterilmiş bir belgenin asıl ve eksiksiz (tam) nüshasıdır. Duruma göre bu orijinal bir belgenin son müsveddesi (la minute) veya temize çekilmiş esas nüshası olabilir. Orijinal kopya veya sahte nüshadan farklı olabilir.

Bazen minute orijinale, expédition originale diye ayrılır.

96 — *Charte* (Şart, imtiyaz belgesi, yasa): (Fr. Pne csarte; İng. Charter; Alm. Die Charta)

a — Terimin genel anlamında, parşömen üzerine yazılmış ve mühürlenmiş bir imtiyaz belgesidir.

b — Diplomatik anlamda, genellikle parşömen üzerine yazılmış, bir hükümdarın iradesini bildiren veya tasdik edilmiş hukukî bir akdi tanıtan mühürlenmiş bir belgedir.

c — Bazı kançılaryaların bazı formlara göre hazırladıkları diplôme'dan (imtiyaz beratı) daha az resmî nitelikte bir belgedir.

97 — *Tanıtma yazısı:* (Fr. Une notice; İng. Letter of introduction; Alm. Besprechung)

Terimin diplomatik anlamında, bir hukukî aktin özelliklerini gösteren yazılı bir belgedir.

98 — *İmtiyaz beratı veya berat:* (Fr. Une diplôme; İng. Diplome, charter; Alm. Diplome, urkunde)

Çok gösterişli bir biçimde düzenlenmiş, bir imparator veya kral buyruğu, emridir.

99 — *Papa buyruğu:* (Fr. bulle; İng. Pape's order; Alm. Bulle)

Papalık kançılaryasından (divan) yazılmış ve "bulle" denilen bir mührün basılması ile tasdik edilmiş, gösterişli dinî buyruktur.

100 — *Yafta* (İlânname): (Fr. Une pancarte; İng. Placard; İm. Auzeige)

Terimin diplomatik anlamında:

a — *Dinî bir kurumun mülklerini* bütününün tafsilini tasdik eden bir papalık buyruğudur.

b — Kaybolmuş belgelerin yeniden düzenlenmesine dair kral veya imparatorun verdiği bir imtiyaz beratıdır.

101 — *Papanın özel buyruğu:* (Fr. Un bref; İng. Bref; Alm. Breve)

Papalık kançılaryasından çıkmış ve papa buyruğundan daha az haşmetli ve balıkçı halkası (L'anneau du pêcheur) denilen küçük bir balmumu mührle tasdik edilmiş bir belgedir.

102 — *Mektup:* (Fr. Une leter; İng. Letter; Alm. Brief)

Bir şeyi haber vermek, bir şeyi sormak, ya da istemek için birine gönderilen yazılı bir kağıttır.

— Bir akt da mektup görünümünde olabilir.

103 — *İhtira beratı:* (Fr. Une lettre patente; İng. Patent; Alm. Patent, patentbrief)

Gösterişli bir mektup şeklinde ve kançılarya tarafından düzenlenmiş olan ve bu kançılaryanın bağlı olduğu otoritenin iradesini bildiren, devletin resmî mührü ile mühürlenmiş olan bir imtiyaz belgesidir.

104 — *Gizli, kapalı mektup:* (Fr. Une lettre close; İng. Closed letter; Alm. Geheimbrief)

Gösterişsiz bir biçimde düzenlenmiş olmakla beraber, önemli bir konuyu ihtiva eden ve küçük bir mührle kapatılmış bir kançılarya mektubudur.

105 — *Acele mektup:* (Fr. Une missive; İng. Urgent letter; Alm. Eilbrief)

Âcil (ivedi) bir haberi bildirmek için düzenlenmiş özel veya resmî nitelikte bir mektuptur.

106 — *Gizli belge:* (Fr. Documents secrets ou confidentiels; İng. Confidentiel document, secret; Alm. Geheimakten)

Herhangi bir konuda, bir gizlilik derecesi olan belgedir.

107 — *Yazma, manuskri:* (Fr. Manuscrit; İng. Handwriting; Alm. Handschrift, manuskript)

Elle yazılmış ve henüz basılmamış belge veya eser.

108 — *Formüler:* (Fr. Formulaire; İng. Form letter; Alm. Formular)

a — Istılahlar, düsturlar ve formüller mecmuası,

b — İlaç tertiplerini yazan hekim kitabı, formül dergisi,

c — Basılı hazır mektup.

109 — *Dilekçe:* (Fr. Requête, pétition; İng. Petition; Alm. Antray, gesüch)

Bir devlet kurumuna, herhangi bir kişi tarafından yazılı olarak yapılan istek belgesidir.

— Yüksek bir mevkie sunulmak için yazılan çok imzalı dilekçeye ise, "mahzar" denir.

110 — *İstirhamnâme* (Lütüf dilekçesi): (Fr. Une supplique; İng. Written petition; Alm. Bittschrift)

Laik veya dinî yüksek bir mevkie hitaben yazılmış ve bir isteği dile getiren nazik bir dilekçedir.

111 — *Buyrultu:* (Fr. Un mandement; İng. Mandate; Alm. Erlass, befehl)

a — Bir otoritenin talimatı veya emrini bildiren yazılı bir belgedir.

b — Daha özel olarak, günümüzde bazı ülkelerde, bir kiskoposluk tarafından papazlara yazılan yazılı emirleri ifade eder.

112 — *Havale:* (Fr. Un mandat; İng. Money order; Alm. Überweisung)

Belli mikdar parayı bir başka yerden ödettirme işlemi ile ilgili kağıt, belge.

113 — *Celp kağıdı* (Çağırı kağıdı, celpname): (Fr. Une citation; İng. Summons; Alm. Vorlaolung)

Bir kişiyi mahkemeye çağırmak için, hukukî bir otoriteden çıkmış, dava edene, edilene veya tanıklara gönderilen yazılı bir çağırma emridir.

114 — *Emirname (Buyrultu):* (Fr. Une ordonnance; İng. Decree; Alm. Befehl, anovdnung)

Genellikle asayiş ve polis konusunda nizamî tedbirleri tanzim eden bir yüksek devlet otoritesinin gösterişli belgesidir. Mandement'dan daha kuvvetlidir.

115 — *Resmî ilân:* (Fr. Un placard; İng. Offical notice; Alm. Offizielle bekanntmachung)

Genellikle afiş şeklinde duvara asılan ve herkesin bilgisine sunulan çoğu resimli bir yazı veya duyurudur.

116 — *Karar yazısı:* (Fr. Une résolution; İng., Alm. Resolution)

Usul ve nizama uygun olarak, özel veya tüzel bir kişi veya meclis tarafından alınmış bir kararın yazılmış şeklidir.

117 — *Tutanak:* (Fr. Un procès-verbal; İng. Minutes; Alm. Protokoll, Bericht)

Meclis, mahkeme, dernek vb. gibi yerlerde söylenen ve bir olayı, olayların sırasını ve görüşmeleri aydınlatacak nitelikte bulunan sözlerin olduğu gibi yazıldığı bir zabıttır.

2 — *Osmanlı arşivlerinde raslanan önemli belgeler:* (Les documents les plus important se trouvant dans les Archives ottomanes)

a — *Tek belge veya belge gurubu şeklinde olanlar:*

1) *Hükümdar fermanı buyruğu ve yazısı niteliğinde olan belgeler:*

118 — *Ferman:*

Hükümdarın herhangi bir konuda verdiği ve uyulması gerekli olan hükümleri taşıyan yazılı resmî emridir. Bazı önemli fermanlar:

a — Azl fermanı
b — İştigal fermanı
c — Katl fermanı
d — İtlak fermanı
e — Menzil fermanı
f — Mübaşir fermanı
g — Surgün fermanı
h — Tevcih fermanı
ı — Tüccar fermanı
i — Zapt fermanı
j — Yol fermanı
k — Istical fermanı
l — İştira fermanı

m — Bey 'fermanı
n — Mukarrer (ibka) fermanı

119 — *Hüküm:*

Divan-ı Hümayûn'dan Padişah adına çıkan kararlar demektir. Cinsleri:

a — Akrep pazar hükmü
b — Havale hükmü
c — İskân hükmü
d — İstibdal hükmü
e — İzni sefine hükmü
f — Kalebend hükmü
g — Menzil hükmü
h — Mesaha hükmü
ı — Müsvedde hükmü
i — Muafiyet hükmü
j — Müvella hükmü
k — Serbestiyet hükmü
l — Şer' hükmü
m — Tashih hükmü
n — Taksit hükmü
o — Vaz-ı alâim hükmü
ö — Yol hükmü
p — Müekked hükmü
s — Rüûs hükmü
ş — İhzar hükmü

120 — *Hükm-i Hümayûn, hükm-i şerif:*

Ferman demektir.

121 — *Biti:*

Fermanın diğer adı olup, yazılmış şey kitap demektir.

122 — *Sebeb-i tahrir hükmü:*

Ferman demektir.

123 — *Misâl:*

Fermanın başka bir adıdır.

124 — *Alâmet-i şerif:*

Ferman demektir.

125 — *Tevkî* (Tevkî-i refi'-i Hümayûn):

Fermanın diğer bir adıdır.

126 — *Yarlığ veya yarlığ-ı tebliğ:*

Ferman karşılığı Türkçe bir kelimedir.

127 — *Nişan* (Nişan-ı Hümayûn):

Fermanın diğer adıdır.

128 — *Menşur:*

Ferman demektir. Genellikle, serdarlık, Kırım hanlığı, vezirlik, kazaskerlik, Eflak-Boğdan voyvodalığı, vb. gibi yüksek mevkilere atamalar için çıkarılan hükümdar emridir.

129 — *Berevat:*

Rütbe, nişan, imtiyaz verildiğini bildiren ferman.

130 — *Buyruk:*

Hükümdarın yazılı emirlerine genel olarak verilen isimdir.

131 — *Hatt-ı hümayûn:*

Genellikle hükümdarın el yazısı anlamına gelmekte olup, pahişahların yazılı emirlerini ifade eder.

132 — *Beyaz üzerine hatt-ı hümayûn:*

Padişahın bir müracaat üzerine veya doğrudan doğruya, kendi el yazısı ile ve ayrı bir kağıda yazdığı emir, buyruk demektir.

133 — *İdare:*

Hatt-ı hümayûna 1832 tarihinden sonra verilen ad. Arz tezkerelerinin altına veya yatay olarak yanına, Başkâtip tarafından yazılan, hükümdarın sözlü emirlerini bildiren ferman.

134 — *Name-i hümayûn:*

Osmanlı hükümdarlarının yabancı ülke başkanlarına, Kırım hanlarına, Mekke şeriflerine vb. yazdıkları resmî nitelikteki mektuplardır.

135 — *Adaletname:*

Osmanlı ülkesinde kanunların iyi bir şekilde yürümesi ve bir haksızlığa düşülmemesi için zaman zaman ve padişah cülûs'larında çıkarılan genelge.

136 — *Berat :*

Mektup demek olup, Osmanlılarda herhangi bir görev ve hizmete tayin, maaş tahsisi, nişan tevcihi, muafiyet veya imtiyaz dolayısiyle verilen ferman demektir. Önemli cinsleri :

a — Tımar beratı
b — Ulûfe beratı
c — İltizam beratı
d — Muafiyet beratı
e — Mukataa beratı
f — Malikâne beratı
g — İmtiyaz beratı
h — Tevcih beratı
ı — Mirliva beratı
j — Tercümanlık beratı

2 — *Sadrıâzam, defterdar, kaptanpaşa, beylerbeyi vb. gibi yüksek devlet memurlarının, yazı, buyruk ve emirleri niteliğinde olan belgeler :*

137 — *Buyrultu :*

a — Sadrıâzam, vezir, beylerbeyi, kaptanpaşa gibi yüksek devlet görevlilerinin yazılı emirleri, (Emr-i sami, emr-i asafi).

b — Sadrıâzam, ikindi divanında çıkardığı emirler.

138 — *Emr-i sami, emr-i âsafî :*

Buyrultu demektir.

139 — *Açık buyrultu :*

Kime yazılmış olduğu belirtilmemiş olan buyrultu.

— *Kalem buyrultusu :* Bir yazının müsveddesi demektir.

140 — *Beyaz üzerine buyrultu :*

Sadrıâzamın ilgili kağıda değil, ayrı bir kağıda yazdığı buyrultudur.

141 — *Mirmiran beratı :*

Beylerbeyilerinin yaptıkları tayinlerle ilgili bir berattır.

142 — *Seraskerlik beratı :*

Savaşa gitmekle görevlendirilen vezirlere verilen görev beratıdır.

143 — *Arz :*

Küçükten büyüğe sunulan belgedir.

144 — *Şukka :*

Alt kademeden üst makama yazılan yazı, mektup.

145 — *Marûzat :*

Küçükler tarafından büyüklere karşı vukubulan sözlü veya yazılı ifade.

— Özel olarak, *sadrıâzamın Mabeyn'e* sunduğu tezkerelerdir.

146 — *Takrir :*

a — Sadrıâzamlar tarafından hükümdarlara yazılan ve bir konu hakkında ayrıntılı bilgileri ihtiva eden mufassal bir yazıdır.

b — Yabancı diplomatların devlete arzettikleri belgeler.

c — Bir işi resmen ve yazılı olarak gerekli yere (merci) bildirme yazısı.

147 — *Kuyruklu buyrultu :*

Defterdarın kuyruklu imzası bulunan ve sadrıâzamın tasdiki ile yürürlüğe giren ödeme emridir.

148 — *Mürasele (Kazasker buyruğu) :*

Kazaskerlerin, kadılara, bunların da daha küçük görevlilere tayin ve yetkileri ile ilgili olarak yazdıkları emir.

149 — *Telhis :*

Padişaha, sadrıâzam tarafından veya daha aşağı makamlardan yazılan, padişahın iznini, görüşünü veya emrini almak için gayet açık ifade ve güzel bir yazı ile, konunun özeti şeklinde yazılan yazıdır.

150 — *Kaime :*

a — Sadrıâzama büyük devlet memurları tarafından yazılan yazılar,

b — İki kalem arasında ilm-ü haber niteliğinde olan yazılar.

151 — *Ordu kaimesi :*

Savaş zamanlarında ordunun başında bulunan *sadrıâzam* veya *serdar-ı ekremin*, uzun kağıtlar üzerine yazdığı buyrultu.

152 — *Defterdar telhisi :*

Defterdarın sadrıâzama karar veya görüş dileğiyle, konunun özetlenmesi şeklinde yazdığı ve çoğu kez kendi görüşünü de belirten yazısı.

153 — *Ağa arzı :*

Yeniçeri ağasının, ocağın bazı işleri ile ilgili olarak sadrıâzama yazdığı arz.

154 — *Ağa mektubu :*

Yeniçeri ağasınca devşirme görevlisine verilen yetki kağıdı.

155 — *Adalet emri :*

Halkın ezilmemesi için, sadrıâzam tarafından valilere ve diğer idarecilere gönderilen buyruk.

156 — *İlân-ı resmi :*

Herkesin bilmesi ve duyması için çıkarılıp duvara asılan veya basılan resmi yazı, duyuru. Bkz. İlânname.

3) *Daireler ve kalemlerarası yazışmalar veya küçük taşra memur ve makamlarının yazıları ile ilgili belgeler :*

157 — *Temessük :*

Genellikle sened anlamınadır. Vakıflar dahil, bir taşınamaz malın tasarrufuna ait verilen yetki belgesidir.

158 — *Kat'ı alâka temessükü, senedi :*

İki veya daha çok kişiler arasındaki alış-verişlerde ilişik kesme, hesap görme belgesidir.

159 — *İbra Temessükü :*

Alacakı verecek kalmadığını gösteren bir seneddir.

160 — *Tezkere (Tezkire) :*

Yukarıdan aşağıya veya eşit makamlar arasında kısa olarak yazılan yazıdır.

161 — *Mukarrer tezkeresi :*

Bir görev sahibini yerinde bırakma, ibka etmeişleriyle ilgili tezkeredir.

162 — *İstizan Tezkeresi :*

Padişaha sorulması gereken işlem hakkında sadrıâzam tarafından Mabeyn Başkâtibine hitaben yazılan tezkereler. İstizan tezkeresi yazmak usulü, Tanzimattan ve Mabeyn katipliği teşkilinden sonradır.

163 — *Adet Tezkeresi :*

Verilmesi gelenek haline gelmiş olan kumaş, hil'at gibi şeylerin verilmesi için düzenlenen tezkeredir.

164 — *Becihet Tezkeresi :*

Bir cins hazine tezkeresi olup, verilecek parayı gösterir.

165 — *Divan Tezkeresi :*

Hak sahibine hakkının verilmesini emreden yazıdır.

166 — *Eda Tezkeresi :*

Yerine getirilen bir göreve ait yazıdır.

167 — *Hazine Tezkeresi :*

Bir işin yapılması için gerekli olan paranın verilmesine ait bir emirdir.

168 — *Müşahere Tezkeresi :*

Devlet hazinesinden maaş karşılığı aylık alanlara verilen tahsisat için düzenlenen tezkere.

169 — *Hüküm Tezkeresi :*

Bir soruna dair ferman çıkarılması için yazılan yazıdır. "Emir Tezkeresi" de denir.

170 — *Emir Tezkeresi :*

Bkz. Hüküm Tezkeresi.

171 — *İptida Tezkeresi :*

Bir göreve atanmaları yapılanlara verilen geçici bir belgedir.

172 — *İnha Tezkeresi :*

Görevle ilgili bir işin yukarı makama yazıldığını bildiren yazıdır.

173 — *İzdiyad Tezkeresi :*

Bir görevlinin maaşına yapılan zammı gösteren tezkeredir.

174 — *Kalemiye Tezkeresi :*

Çeşitli mukataalardan, sadrıâzam ve defterdar gibi yüksek devlet memurlarının alacakları "kalemiye hissesini" gösterir.

175 — *Mevacib Tezkeresi :*

Devlet hazinesinden ulûfe alanlara ait bir çeşit bordrodur.

176 — *Mübayaa Tezkeresi :*

Kumaş, hil'at, hediyelik eşya satın alınması için düzenlenen tezkeredir.

177 — *Halâs Tezkeresi :*

Bir borcun ödendiğini, hesabın kapatıldığını gösteren tezkeredir.

178 — *Muvakkat Tezkere :*

Bir iş dolayısiyle geçici olarak verilen tezkeredir.

179 — *Tahvil Tezkeresi :*

Bir paranın hazineye alındığını gösteren tezkeredir.

180 — *Teslim Tezkeresi :*

Herhangi bir kimseye verilmesi gereken paraya ait emirdir.

181 — *Mürûr Tezkeresi :*

Geçiş izni ile ilgilidir.

182 — *Cizye Evrak veya Kağıdı :*

Cizye ödemekle yükümlü müslüman olmıyan halka verilen makbuzdur.

183 — *Suret :*

a — Devlet hazinesinden ödenecek paranın ne kadar olduğunu gösteren ve alacaklıya verilen belge,

b — Çeşitli adlarla anılan yazıların kopyalarıdır.

184 — *Ruznamçe Sureti :*

Bir paranın hazineye yatırıldığını veya gelir, gider olduğunu göstermek üzere, ödemede bulunan kimseye veya hak sahibine verilen belge.

185 — *Tahvil Sureti :*

Ruznamçe örneğinden çıkarılarak sened olmak üzere, ödeme yapana veya istihkak sahibine veya ilgili kaleme verilen yazıdır.

186 — *Sergi :*

Yeniçeriler dışındaki ocakların aylıklarının Paşa kapısında dağıtılması ile ilgili düzenlenmiş belge ve işlemdir.

187 — *Pusula :*

Küçük bir kâğıda yazılmış kısa mektup, yazı, tezkere.

188 — *Sergi Pusulası :*

Üç ayda bir Paşa kapısında askerlere verilen maaşlara ait belgeler.

189 — *Tahrirat :*

Osmanlılarda genellikle her türlü yazılmış kâğıda verilen ad.

Tahrirat-ı seniyye : Sadrıâzamın yazılı kâğıdı.

190 — *Rüûs (ruûs) :*

a — Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, timar ve zeamet sahipleri, vilayet kadıları dışında kalan bütün devlet hizmetlilerine ait tayin ve inha işlemlerini gösteren görev kâğıdı, küçük berat,

b — Medrese öğrenimini bitirenlere verilen diploma.

191 — *Rüûs Hükmü :*

Rüûs tezkeresine istinaden Beğlikci kaleminden yazılan beratlara verilen ad.

Name sözcüğü ile yapılmış terkip belgeler.

192 — *Amannâme:*

Savaşta teslim olanlara verilen, can ve mallarına dokunulmayacağını gösteren belge.

193 — *Cevapname:*

Cevap yazısı anlamınadır.

194 — *Beyanname:*

Herhangi bir durum veya mesele karşısında yayınlanan yazılı açıklama bildirisi.

195 — *Emirnâme:*

Bir emri, buyruğu ihtiva eden yazı.

196 — *Güzernâme:*

Herhangi bir yerden geçiş müsaade tezkeresi.

197 — *Hükümname:*

Sarayın harem dairesinden emri mutazammın olarak yazılan kâğıtlar.

198 — *Zabıtname:*

Tutanak, zabıt varakası demektir.

199 — *İthafname:*

Bir şeyin ithaf edildiğine dair yazılan yazı.

200 — *İstimalnâme:*

Bir suçun affedildiğini bildiren kâğıt.

201 — *İstidaname:*

Resmi herhangi bir makama dilekçe olarak yazılan yazı. Bk. Arzuhal.

202 — *İstifaname:*

Bir görevden istifa etme kâğıdı.

203 — *İlânnâme:*

a — İçinde ilân bulunan kâğıt,

b — Bir şeyin herkese ilânı için resmî dairelerce hazırlanan resmî kâğıt. Bkz. İlân-ı resmî.

204 — *Keffiyednâme:*

Aynı işle ilgili kişilerin hak sahibi önünde bu işten el çektiklerini gösteren belge.

205 — *Kararname:*

Herhangi bir konuda verilen kararı bildirilen resmî yazı.

206 — *Kanunname:*

Bir hükümet tarafından, idare usulüne ve ammenin işlerine dair tanzim olunup, kamu tarafından icrası mecbur tutulmak üzere konan ve ilan olunan hükümleri havi kitap, yazı, emir.

207 — *Kefaletname:*

Bir kimsenin kefil olduğunu gösteren belge. Kefillik kağıdı.

208 — *Marifetname:*

Bir timar ve zeamet içinde bulunan kişilere ait tarla, bağ, bahçe ve diğer yerlere, başkasının tasarrufu için, tımar veya zeamet sahibinin tapu bedelini alarak ilgiliye verdiği bir tapu senedidir. Bkz. Tapuname.

209 — *Muafnâme:*

Müslüman olmayan halkın, bazı yükümlülüklerden muaf olduklarını gösteren belgedir.

210 — *Ruhsatname:*

Herhangi bir konuda izin ve müsaade kağıdı.

211 — *Tapuname:*

Bkz. Marifetname.

212 — *Temlikname:*

Devlet toprakları gelirlerinin, belli bir usule uyularak, bir yere ödenek olarak ayrıldığını gösteren belgedir. Bkz. Mülkname.

213 — *Mülkname:*

Bkz. Temlikname.

214 — *Tavsiyename:*

Birinin kayrılması için yazılan yazıdır.

215 — *Telgrafname :*

Telgraf yazısı anlamınadır.

216 — *Te'kidnâme :*

Te'kid yazısı demektir.

217 — *İcmal :*

Maaş ve arazi tahririne ait resmi işlemlerin müfredatını gösteren belgedir.

218 — *İlâm :*

a — Doğrudan doğruya kadılar tarafından veya şer'i mahkemelerce verilen karar,

b — Kadılar tarafından resen veya cevaben yazılan yazı,

c — Kadıların herhangi bir şeye dair idarî raporu,

d — Memurlar arasında haberleşme,

e — Orta dereceden büyük memurlara yazılan yazı.

219 — *İlm-ü haber :*

a — Kalemler arasında ilgili işlerin durumunu bildiren yazı,

b — Haber yazısı ve resmî beyanname,

c — Resmî sened, makbuzdur.

220 — *Memhur* (mühürlü) :

a — Yeniçeri ağası tarafından Yeniçeri olacaklara ocağa kaydolunmak için verilen yarım mühürlü bir belgedir.

b — Resmî mühürlenmiş tezkere,

c — Askerî istihkak tezkeresi.

221 — *İmzalu :*

Bkz. Memhur.

222 — *Kaime :*

Resmi veya özel kişiler arasında resmi veya özel nitelikte olan yazışmalardır. Bkz. Mektup.

223 — *Mezad kaimesi :*

Mukataaların arttırma ile satış kâğıdı.

224 — *Poliçe :*

Belirli bir süre sonunda, belirli bir miktar parayı kendi adına ya da bir başkasının emrine ödemesi için alacaklının borçluya yazdığı bildiri kâğıdı.

225 — *Tahvil :*

Ruznamçe örneği ile değiştirilmek üzere hazineye ödeme yapana veya hak sahibine ilgili bulunduğu malî kaynağın kaleminden verilen ve işlemin tamamlandığını gösteren belgedir.

286 — *Lâyiha (Tasarı) :*

Herhangi bir konu hakkında bir görüş veya düşünceyi dile getiren açıklamalı ve geniş yazı.

227 — *Muhtıra :*

Bir uyarıda bulunmak veya bir şeyi haber vermek için yazılan yazıdır.

228 — *Arîza :*

a — Alt makamdan üste yazılan kısa resmî yazı. Bkz. Arz.

b — Arz olunan şeyler,

c — Büyüklere yazılan mektup,

d — Sadrıâzamdan başkalarının Padişa'ha takdim ettikleri evrak.

229 — *Mazbata :*

Birçok kimse tarafından imza edilen rapor, şikâyet.

230 — *İlâmât :*

Üzerine alacak hesaplarının yazıldığı kâğıt.

4) *Devletlerarası İlişkilerle İlgili Belgeler :*

231 — *Ahitnâme :*

Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasında yapılan her türlü yazılı antlaşmalar. Bkz. Muahede, müsalâha.

232 — *Antlaşma :*

İki veya daha çok devlet arasında yapılan bağlayıcı sözleşme.

233 — *Müsalâha :*

Barışın şartlarını ve ilgililerin onayını taşıyan bağlayıcı sulh belgesi.

234 — *Elçi arzı, takriri :*

Herhangi bir yabancı devlet elçisinin sunduğu yazılı belge.

235 — *Tercüme* (çeviri) :

Bir dilde yazılmış bir yazı veya belgenin başka bir dilde kaleme alınmış şekli.

236 — *Takrir tercümesi :*

Yabancı devlet elçilerinin devlete sundukları arz ve takrirlerin Osmanlıca'ya çevrilmiş şekli.

237 — *Ültimatom :*

Bir devletin başka bir devlete, isteklerini kabul ettirmek için yaptığı son ve kesin bildiri.

238 — *Nota (veya takrir) :*

Bir devletin diğer bir devlete ya da onun diplomatik görevlisine yazılı veya sözlü olarak yaptığı bildiri belgesi.

239 — *Muahede :*

Bir savaşa kesin olarak son veren ve savaşan devletler arasında normal ilişkileri yeniden kuran anlaşma. Bkz. Ahitname.

240 — *Fetihnâme :*

Bir yerin alındığını müjdelemek için hükümdarın, yabancı devletlere, şehzadelere, valilere, Kırım hanlarına vb. gönderdiği ve fethi bildiren resmi mektuptur.

241 — *Hududname :*

İki ülke arasındaki sınırı tayin ve tahdit eden belge. Bkz. Hududname.

242 — *Sınırnâme :*

Bkz. Hududname.

243 — *Sulhname :*

Bkz. Muhade, ahitname.

244 — *Patenta kağıdı :*

a — Tabiiyet (uyrukluk) belgesi,

b — Tek elden yapılması istenen bir iş için verilen belge.

5) *Dinî, özel vb. nitelikte olan belgeler :*

245 — *Fetva :*

İslâm hukuku ile ilgili veya herhangi bir konunun dinsel hukuk kurallarına göre, şeyhülislam veya müfti tarafından hazırlana ve çözümünü açıklayan belge.

246 — *Hüccet :*

a — Ispat kâğıdı, sağlam senet,

b — Kadılar tarafından tanzim olunmuş istihkak ve mülk senetleri.

247 — *Hüccet-i Şer'iyye :*

Bugünkü noter senedi değerinde olup, kadılar tarafından yazılan ve herhangi bir hukukî durumu tesbit eden belge.

248 — *Hüccet-i Zahriyye :*

Bir berat örneğinin arka tarafına kadı tarafından yazılan ve bir hakkın alındığını bildiren belge.

249 — *Menzil Satış Hücceti :*

Kişilerin birbirine sattıkları malların bedellerinin alındığını, mülkün mâlik değiştirdiğini gösteren ve kadı tarafından verilen bir belgedir.

250 — *Nezir hücceti :*

Hükümete aykırı hareketlerinden dolayı, bir bölge halkından ceza olarak alınan para için düzenlenen hüccettir.

251 — *Siyadet hücceti :*

Seyyitlik, efendilik kaydı ile ilgili hüccet.

252 — *İrsaliye hücceti :*

Bir paranın veya malın gönderildiğini veya tahsil edildiğini gösteren hüccet.

253 — *Nakil hücceti :*

Bir malın veya zahirenin taşınması ile ilgili bir işlemi gösteren hüccettir.

254 — *Hilâfetname :*

Tarikat şeyhlerinin ruhsat ve izne ait, mühürlü olarak verdikleri belge.

255 — *Vakıfname :*

Bir vakfın şartlarını ve amaçlarını tesbit eden belge.

256 — *Arzuhal :*

Devlet dairelerine başvuranların verdikleri işlem görmüş ve görmemiş dilekçe.

257 — *Delil :*

Senet, vesikaı belge. Bir hükmü içine alan ve şeriat mahkemesi tarafından verilen resmi belge.

258 — *Kadı sicili (sicill-i mahfuz) :*

Kadılar tarafından tutulan siciller. Bkz. Sicillât-ı şer'iyye.

259 — *Azâd Kâğıdı* (Itıkname, ıtkname):

Esirlerin sahipleri tarafından salındıklarını gösteren belge.

260 — *Mahzar :*

Resmi olmayan mazbata. Halk tarafından hazırlanan ve mühürlenen, herhangi bir istek veya şikâyeti devlet merkezine bildirmek için göderilen müşterek yazı. Bkz. Dilekçe.

261 — *Mektup* (Name, nemîka) :

Özel veya resmî kişiler arasındaki her türlü yazışmalar. Bkz. Kaime, name, Name sözcüğü ile yapılmış şu kelimeler değişik mektup cinslerini gösterir :

a — Hulûsname
b — Muhabbetname
c — Duaname
f — Ricaname
g — Şefaatname
h — Keremname
ı — Özürname
i — Müveddetname
j — Tebrikname
k — Tehniyetname
l — İnayetname.

262 — *Rapor :*

Bir iş, durum vb. hakkında o görevi, işi incelemek ve durumu tesbit etmekle görevlendirilen kişi tarafından, inceleme sonucu hazırlanmış, yazılı açıklamaları veya görüşleri kapsayan yazı.

263 — *Saat pusulası :*

Bir işin yapılması için uygun olduğuna inanılan uğurlu vakti (eşref saati, saati-i muhtar) haber vermek için düzenlenen pusula.

b — *DEFTER, SİCİL, KÜTÜK, CİLT, KİTAP şeklinde olanlar :*

1) *Divan-ı Hümayûn Sicil ve Defterleri* (Sicillât-ı Divan-ı Hümayûn) :

264 — *Mühimme Defterleri :*

Divan-ı Hümayûndan 1649 tarihine kadar çıkan bütün ferman ve beratların, daha sonraları ise yalnız devlet işleriyle ilgili işlemlerin tarih sırasiyle özel olarak yazılı bulunduğu defterlerdir.

265 — *Mühimme-i Mektume Defterleri* (Gizli Mühimme) :

Divan-ı Hümayûndan çok önemli işler için gizli olarak yazılan ferman ve beratların, hükümlerin yazıldığı defterlerdir.

266 — *Ordu Mühimmesi Defterleri :*

Ordu ile seferde bulunan sanrıâzamın, savaşlara ait kararlarının yazıldığı mühimme defteridir.

267 — *Name Defterleri :*

Yabancı devletlerle anlaşmalar, elçilik işlemleri, savaş ve sulh muahedelerinin, padişah divanından çıkan mektupların kaydedildiği defterlerdir.

268 — *Ahkâm Defterleri :*

Divan-ı Hümayûndan çıkan kanun, tüzük, yönetmelik niteliğindeki kararların yazıldığı defterdir. Kararların cinsine göre :

a — Ahkâm-ı şikâyet
b — Ahkâm- mühimme

c — Ahkâm-ı rüûs
d — Ahkâm-ı maliye
e — Ahkâm-ı tahvil gibi.

269 — *Şikâyet Defterleri:*

Kişisel davalara ve şikâyetlere ait ferman kayıtlarının bulunduğu defterlerdir.

270 — *Ordu Şikâyet Defterleri:*

Savaş sırasında ordunun gittiği yerlerdeki şikâyetlerle ilgili defterlerdir.

271 — *Rüûs Defterleri:*

Verilen görevlerin ve vakfa ait vazifelerin yazıldığı defterlerdir.

272 — *Nizamât Defterleri:*

Tanzimatın ilânından sonra çıkan nizamlar için tertib edilen defterlerdir.

273 — *Mukavelât Defterleri:*

Devletin özel ve tüzel kişilerle yaptığı mukavelelerin kaydedildiği defterlerdir.

274 — *İmtiyaz Defterleri:*,

Devletin verdiği her cins imtiyazlarla ilgili defterlerdir.

275 — *Mukteza defterleri:*

Hukukî değişik problemlerle ilgili defterlerdir.

2) *Bab-ı Âsafî sicil ve defterleri:*

276 — *Buyrultu defterleri:*

Sadrıâzamın ikindi divanında çıkardığı emirlerin yazıldığı defterlerdir.

277 — *Sadaret kethüdalığı defterleri:*

Sadrıâzamın birinci derecede yardımcısı olan "sadaret kethüdası" nın dairesinde tutulan kayıt defterleridir.

278 — *Mektubî kalemi defterleri:*

Padişah fermanları, her türlü yazışmalar, önemli işlere ait emir ve buyrultuların, sadrıâzamın mektuplarını yazmakla görevli "sadaret mektupçusu' nun tuttuğu defterlerdir.

279 — *İrade kayıt defterleri:*

1832 den sonra kullanılmağa başlanan iradelerin kaydedildikleri defterlerdir. Bkz. İrade.

280 — *Varide ve sadıra defterleri:*

Sadarete gelen ve giden yazışmalarla ilgili defterlerdir.

281 — *Ayniyat defterleri:*

Sadaret dairesinden diğer dairelere yazılan yazışmaların aynen kaydolunduğu defterlerdir.

3) *Bab-ı Defterî (maliye) sicil ve defterleri:*

282 — *Başmuhasebe kalemi defterleri:*

Osmanlı maliyesinin en yüksek görevlisi olan Başmuhasebecinin yönettiği ve bugünkü Sayıştay'ın görevini yapan Başmuhasebe kaleminin defterleridir.

283 — *Başmukataa kelemi defterleri:*

Bazı iskeleler, tuzlalar, ile ilgili işlemlerin, maliye karar ve emirlerinin, nizamların kayıtlarının muhafaza edildiği kalemin defterleridir.

284 — *Mevkufat kalemi defterleri:*

Sarfedilmeyen paraları geri alma, avarız hanelerini düzenleme, devlet satınalmalarını yürütme, askerî tayinat ve ulaşım işlerini yöneten mevkufat kaleminde tutulan defterlerdir. "Kaime kalemi" de denir.

285 — *Varidat muhasebeciliği kalemi defterleri:*

Tahsilât sonunda elde edilen gelirlerin hesabını tutan kalemin defterleridir.

286 — *Başbakikulu defterleri:*

Osmanlı maliyesinde birinci derecede tahsil memuru olup, görevi bilhasa hazineye vergi borcu olanları takip ve tahsil etmek olan "bakî kulu veya gulam-ı bakî" adlı memurun kaleminde tutulan defterlerdir.

"Bakaya defterleri" de denir.

287 — *Anadolu muhasebesi kalemi defterleri :*

Padişaha ve vezirlere ait olup, Anadolu'daki vakıflara ve kalelere bakan ve Rumeli'de bazı vakıflar ve emeklilik işlemlerini gören, Anadolu ırmaklarının pişkeşlerini yürüten Anadolu Muhasebesi kaleminde tutulan defterlerdir.

288 — *Süvari mukabelesi kalemi defterleri :*

Kapıkulu süvarilerinin künye ,maaş ve atama işlerini, ulûfe dağıtımını yürüten süvari mukabelesi kaleminin defterleridir.

— "Süvari mukataası kalemi", "Atlı mukabelesi kalemi' de denir.

289 — *Sipahi ve silahtar kalemi defterleri :*

Sipahi ve silahtar ocaklarının künye, maaş ve atama işlerini, ulûfe dağıtımını yürüten sipah ve silahtar kaleminde tutulan defterlerdir.

290 — *Piyade mukabelesi kalemi defterleri :*

Kapıkulu atlı ve yaya askerlerinin maaş, künye ve atama işlerini, ulûfe dağıtımını yürüten piyade mukabelesi kaleminin defteridir.

— "Piyade mukataası kalemi' de denir.

291 — *Evâmir-i maliye kalemi defterleri :*

Bab-ı defterî'nin çeşitli kalemlerinden gelen tezkerelere göre emirlerin yazıldığı, maliyenin kançılaryası niteliğinde olan evâmir-i maliye kaleminde tutulan defterlerdir.

292 — *Haremeyn muhasebesi kalemi defterleri :*

Haremeyn'in (Mekke-Medine) ve ona bağlı vakıfların kayıtlarının tutulduğu ve çeşitli işlemlerinin yapıldığı Haremeyn muhasebesi kaleminin defterleridir.

293 — *Haremeyn mukataası kalemi defterleri :*

Her yıl Haremeyn'e gönderilen sürrelerin ve Haremeyn'e ait mukataaların kayıtlarının tutulduğu ve gereken işlemlerin yapıldığı Haremeyn mukataası kaleminde tutulan defterlerdir.

294 — *Cizye Muhasebesi kalemi defterleri :*

Görevi, hristiyan halkın cizye işlerine bakmak, defterlerini tutmak ve saklamak olan cizye muhasebesi kaleminin defterleridir.

295 — *Küçük evkaf kalemi defterleri :*

İstanbul'da ve bilhassa Rumeli'de bulunan bazı vakıfların idarî işlerini gören ve hesaplarını tutan küçük evkaf kaleminde saklanan defterlerdir.

296 — *Haslar mukataası kalemi defterleri :*

Hükümdar soyuna mensup olanların haslarından mukataaya verilenlerin hesaplarının tutulduğu, emirlerinin saklandığı haslar mukataası kaleminin defterleridir.

297 — *Bursa mukataası kalemi defterleri :*

Bursa ve civarındaki mukataaların hesaplarının tutulduğu Bursa mukataası kaleminin defterleridir.

298 — *Kefe ve Avlonya mukataası kalemi defterleri :*

Kefe ve Avlonya civarındaki mukataaların, sonraları Anadolu'nun değişik bazı kazalarındaki mukataaların hesaplarının bakıldığı Kefe ve Avlonya kaleminin defterleridir.

299 — *Maden kalemi defterleri :*

Maden hesapları, Eflak-Boğdan cizye hesapları, kıptiyan cizyeleri, tütün ve haşhaş vergi hesapları gibi işlemleri yürüten Maden kaleminde tutulan defterlerdir.

300 — *Salıyane kalemi defterleri :*

Kırım hanları ile han ailesi mensuplarına, deniz beylerine, kıyî sancak beyle-

rine yıllık olarak verilen maaşların hesap işlerini yürüten saliyane kaleminde tutulan defterlerdir.

30 — *Defterdar mektubî kalemi defterleri:*

Deftardarlığı yazılan yazıların korunması ve gerekli yazışmaların yapılması ile ilgili işleri yürüten Defterdar mektubî kaleminde tutulan defterlerdir.

302 — *Masraf-ı şehriyarî kalemi defterleri:*

Sarayın Enderun ve Birun kısımlarına ait her türlü masraf ve tayinleri idare eden, dışarıdan yapılan satın almaları yürüten Masraf-ı şehriyarî kaleminde tutulan defterleridir.

303 — *Çeltik rüsûmu kalemi defterleri:*

Hristiyon cemaat başkanlarının ve Rumeli'de bulunan bazı pirinç ekim yerlerinin pişkeşlerine ve beratlarına bakan çeltik rüsûmu kaleminin defterleridir.

304 — *Peskopos (piskopos) kalemi defterleri:*

Osmanlı imparatorluğu dahilinde bulunan kilise ve manastırların kayıtlarının tutulduğu, patrik, piskopos, metropolit, murahhasa gibi hristiyan din adamlarına yazılan emirlerin kayıtlarını koruma işlerini yürüten peskopos kaleminin defterleridir.

305 — *Yeniçeri kalemi defterleri:*

Yeniçerilerinde künye, maaş, atama ve personel işlerinin görüldüğü Yeniçeri kaleminde tutulan defterlerdir.

— "Yeniçeri kâtibi kalemi," "Yeniçeri mukataası kalemi" de denir.

306 — *Küçük ruznamçe kalemi defterleri:*

Müşahereharan denilen küçük bazı devlet görevlilerinin aylık işlerine bakan Küçük ruznamçe kaleminde tutulan defterlerdir.

307 — *Büyük ruznamçe kalemi defterleri:*

Devletin genel veznesi durumunda olup, mukataa, mevkufat ve cizyeden sağlanan gelirlerin hergün deftere geçirildiği, ayrıca hazineye giren ve çıkan para, kumaş, kürk, eşya vb. kayıtlarının tutulduğu Büyük ruznamçe kalemine ait defterlerdir.

308 — *İstanbul muhasebesi kalemi* defterleri:

Kendine bağlı mukataaların hesaplarını tutmakla, İstanbul, Edirne, Selanik ihtisap ve gümrük işlerine ve bazı memurların tayinlerine bakmakla görevli olan İstanbul muhasebesi kaleminde tutulan defterlerdir.

309 — *Büyükkale kalemi defterleri:*

Arnavutluk ve Mora bölgesi dışında kalan büyük kale ve müstahkem yerlerde bulunan personelin maaş işlerini yürüten, kalelerin cephane, erzak, onarım işlerini düzenleyen, yerli kulu askerlerinin yoklamalarını yapan Büyükkale kaleminde tutulan defterlerdir.

310 — *Küçükkale kalemi defterleri:*

Avlonya, Arnavutluk, Mora bölgesindeki kalelerin ve müstahkem yerlerin personelinin maaşlarına ve değişik masraflarına bakmakla görevli Küçükkale kaleminde tutulan defterlerdir.

311 — *Ganem (koyun) mukataası kalemi defterleri:*

Celepkeşan ağnamı mukataalarına, devlet tayinatı için koyun satın alma ve İstanbul'a gönderilme işlerine bakan Ganem mukataası kaleminde tutulan defterlerdir.

312 — *Kalemiye dairesi defterleri:*

İltizama verilen çiftliklerden % 10 kalemiye vergisi almakla görevli olan Kalemiye dairesinde tutulan defterlerdir.

313 — *Masarifat muhasebesi kalemi defterleri :*

Masarifat muhasebesi kalemine ait defterlerdir.

314 — *Ceride muhasebesi kalemi defterleri :*

Ceride muhasebesi kaleminde tutulan defterlerdir.

315 — *Esham muhasebesi kalemi defterleri :*

Esham muhasebesi kaleminin işleriyle ilgili defterlerdir.

4) Diğer sicil ve defterler :

316 — *Defterhane, defter emaneti tahrir* (toprak yazma) *defterleri :*

Osmanlıların fethettikleri araziyi tescil ve toprağın tasarruf sistemini ve vergi oranlarını tesbit amacıyla muntazaman yazdıkları bir nevi kadastro defterleridir.

Tahrir defterleri :

a — İcmal
b — Mufassal
c — Ruznamçe defterleri olarak üçe ayrılırlar.

317 — *Mufassal defterleri :*

Tahrir işleminde, geniş bilgileri ve idarî örgütü ihtiva eden ayrıntılı defterlerdir.

318 — *İcmal defterleri :*

Tahrir işleminde, yalnız yönetim örgütü ile köy adlarının ve yıllık gelirlerin miktarının yazıldığı defterlerdir.

319 — *Ruznamçe* (derdest) *defterleir:*

Tahrir işleminde, iki tahrir arasındaki günlük işlemlerin, terakki ve tevcihlerin kaydedildiği, icmal defterine benzeyen ve fakat köy adlarının daha seyrek olarak yazıldığı defterlerdir.

320 — *Yörük defterleri :*

Tahrir yapılırken ilgili bölgede oturan yörüklerin kaydedildiği defterlerdir.

321 — *Sicillât-ı şer'iyye* (Şer'i mahkeme sicilleri) :

Bölgesel şer'i mahkemelerde kronolojik sıra ile tutulan ve kadıların verdikleri ilâm, hüccet ve kararların, resmiyete kaydı istenen herhangi bir hususun ve devlet başkentinden gelen bütün ferman, emir ve tebliğlerin kaydedildikleri sicillerdir.

322 — *Mahlûlat defterleri :*

Mahlûl işlemleri ile ilgili defterlerdir.

323 — *Muhassıllık defterleri :*

Değişik muhassıllara yazılan tahrirat ile ilgili defterlerdir.

324 — *Nüfus defterleri :*

İmparatorluğun muhtelif bölgelerindeki nüfus yoklama ve sayımlarının kaydedildiği defterlerdir.

325 — *Yeniçeri efendisi defterleri :*

Yeniçeri ocağı kâtipliği kalemine ve yeniçerilerin muhtelif işlerine ait defterlerdir.

326 — *Askerî iane* (yardım) *defterleri:*

Değişik vilâyet ve kazalardan toplanan askerî yardımların kayıt defterleridir.

327 — *Tayinat defterleri :*

Saraya mensup kimselere tahsis olunan tayinat ve masraflarla ilgili olan defterlerdir.

328 — *Saray masraf, harç defterleri :*

Sarayın muhtelif masrafları ile ilgili defterlerdir.

329 — *Askerî defterler :*

Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye'nin kuruluşu, örgütü ve çalışması ile ilgili defterlerdir.

330 — *Zaptiye defterleri :*

Muhtelif illerdeki zaptiye personelinin künye ve maaşlarına ait defterlerdir.

331 — *Sicill-i ahval defterleri:*

Dahiliye nezaretine ait memurların sicil kayıt defterleridir.

332 — *Esame defteri:*

Yeniçerilerin ad ve ulûfelerinin yazılı olduğu defterdir. Esamelerin kayıt defteri.

333 — *Eşkâl defteri:*

İstanbul'a getirilen yeni devşirme oğlanlarının adlarını, kimliklerini, geldikleri yerleri, babalarının, sipahilerinin, sürücülerinin adlarını, ayırıcı fiziksel özelliklerini belitmek üzere tutulan defterdir.

334 — *Kütük defteri:*

Önceden yeniçerilerin, sonradan askerlerin adları, baba adları, say adları, doğum tarih ve yerleri, fiziksel yapıları görev yerleri, davranışları belirtilmek üzere tutulan defter.

335 — *Mizan defteri:*

Devletin gelir ve giderlerini toplu bir halde gösteren defterdir.

338 — *Mevacib, ulûfe defteri:*

Yeniçerilere ödenen maaş ve ödeneklerin yazılı bulunduğu ve hesabının tutulduğu bir defterdir.

337 — *Yoklama defteri:*

Tımarların kaydı ile ilgili defter.

III. ARŞİVLERİN KURULUŞU (Yapısı) (Structure des Archives)

338 — *Devlet Arşivleri:* (Fr. Archives publiques; İng. Archives, public record office, states archives; Alm. Allgemeinesarchiv)

Bir ülkede mevcut, devlet hayatı ile ilgili tüm arşiv malzemelerinin toplandığı arşivlerdir.

339 — *Şehir* (kent) *arşivleri:* (Fr. Archives départmentales; İng. City archives; Alm. Stadtsarchiv)

Bir kentle ilgili tüm belgelerin toplandığı arşivlerdir.

340 — *Bucak,* (nahiye) *arşivleri:* (Fr. Archives communales; İng. Lokal archives; Alm. Bezirksarchiv)

Bir bucak bölgesinin idare kurumlarının işlemeleri sonucu meydana gelen bütün belgeleri toplayan arşivlerdir.

341 — *Noter arşivleri:* (Fr. Archives notariales; İng. Notary archives; Alm. Notarsarchiv)

Bir noterlik dairesi ile ilgili belgelerden teşekkül eden arşivlerdir.

342 — *Dinî arşivler:* (Fr. Archives religieuses; İng. Religious archives; Alm. Kirchenarchiv)

Çeşitli kültlere ait dinî kurumların (cami, tekke, medrese, manastır, sinagog vb.) faaliyetleri sonucu teşekkül eden arşivlerdir.

343 — *Özel arşivler:* (Fr. Archives privées, papiers privés; İng. Personel papers, private records; Alm. Privatarchiv)

Genel anlamda, devlet veya yarı devlet kurumu olmayan teşekküllerin arşivleridir. Aile, kişi, fert, banka, kurum arşivleri özel arşivlerdir.

344 — *Hastahane arşivleri:* (Fr. Archives hospitalières; İng. Hospital archives; Alm. Krankenhausarchiv)

Bir hastahanenin faaliyetleri sonucu teşekkül eden arşividir.

345 — *Ekonomik arşivler:* (Fr. Archives économiques; İng. Economy archives; Alm. Wirtscherftsarchiv)

Çeşitli endüstri ve ticaret kuruluşlarının, bünyelerinde teşkil ettikleri arşivlerdir.

346 — *Kartografik arşivler:* (Fr. Archives cartographiques; İng. Cartographic archives; Alm. Kartographische archiv)

Harita, plan, pafta vb. gibi arşiv malzemelerinden teşekkül eden arşivlerdir.

347 — *İkonografik arşivler:* (Fr. Archives iconographiques; İng. İconographic archives; Alm. İkinigraphische archiv)

Orijinal resim, gravür, estamp, resimli afişler, fotoğraflar, kişi eşya ve anıt resimleri taşıyan her türlü diğer dokümanlardan oluşan arşivlerdir.

348 — *Folklor arşivleri:* (Fr. Archives folkloriques; İng. Folklere archives; Alm. Volkskunde archiv)

Bir ülke, kent, bölge vb. ile ilgili her türlü folklor malzemelerinden teşekkül eden arşivlerdir.

349 — *Odyo-vizüel arşivler* (Görme-işitme arşivleri): (Fr. Archives audiovisuelles; İng. Audiovisual archives; Alm. Audiovisuelle archiv)

Filmler, manyetik bantlar ve plaklar üzerine, arşiv belgesi olabilecek nitelikteki resim ve sözlerin kayıtlarıdır.

350 — *Günlük kullanılan arşivleri* (Cari arşivler-servis arşivleri): (Fr. Archives courantes; İng. Current archives Alm. Das übergangsarchiv)

Meydana geldikleri kurum ve servislerde, günlük kullanım için saklanan belgelerden oluşan arşivlerdir. Ara depolara geçişten önceki arşivlerdir.

351 — *Sesli belgeler:* (Fr. Document sonore; İng. Audial records, sound records; Alm. Document, phonogramme)

Plak, kaset, manyetik bant vb. gibi her türlü ses kayıtlarını ihtiva eden belgeler Bkz. Odyo-vizüel arşivler.

352 — *Filmotek:* (Fr. Filmothèque, cinemathèque; İng. Film library; Alm. Filmot heke)

Film koleksiyonlarını ihtiva eden arşivlerdir. Bkz. Odyo-vizüel arşivler.

353 — *Diskotek:* (Fr. Discothèque; İng. Diskoteque; Alm. Schallplattensammlung)

Tasnif edilmiş plak arşivleridir. Bkz. Odyo-vizüel arşivler.

354 — *Fonotek:* (Fr. Phonothèque; İng. Phonoteque; Alm. Phonetik)

Her türlü çelik tel ve manyetik bantlı ses kayıtlarını ihtiva eden arşivlerdir. Bkz. Odyo-vizüel arşivler.

355 — *Organizasyon ve metot bürosu:* (Fr. Organisation et méhodes dans l'administration publique; İng. Record management; Alm. Organisationbüro)

İdarelerde usullerin basitleştirilmesi, modernleşmesi, materyel verimi, belgelerin tasnifi, personel istihdamı vb. konularda plân ve organizasyon yapan büro.

356 — *Arşiv belgelerinin mâliki:* (Fr. Propriétaire documents d'archives, possesseur, détenteur; İng. Archive owner; Alm. Registratureigner)

Belgeler üzerinde her türlü tasarruf hakkı olan kişi veya kurum.

357 — *Dokümantasyon:* (Fr., İng., Alm. Documentation)

a — Herhangi bir konu, iş vb. üzerinde mevcut olan her türlü belgelerin bütünü,

b — Bu tür belgelerin teşkili, toplanması, korunması, işe yarar duruma getirilmesi, yayılması işlemleri ile uğraşan bilgi kolu,

c — Belgeleme, belge takımı, belgeler.

358 — *Kolleksiyon:* (Fr. Une collection; İng. Collection, archival collection, Alm. Sammlung, kollektion)

Derlemeleri bir seçimin veya tesadüfün sonucu olan ve cinsleri itibariyle özelliklerine göre sınıflara ayrılmış belge gruplarının her biridir.

359 — *Seri:* (Fr. Une série; İng. Series, division; Alm. Serie, reihe)

Bir arşiv fonu içindeki ayni cins belgelerin sırasıdır. Seri, ya bir tasnif plânı içinde ayni kotlama sistemi kullanmak şartıyla bir grubu, ayni cins fonu veya benzer bir maddeyi, ya da bir fon içindeki ayni cins belgelerin sırasını ifade eder.

360 — *Sübdüvizyon* (Alt seri-tâli seri) : (Fr. Une subdivision; İng. Subdivision; Alm. Unterteilung, abschnitt)

Yapısı ve muhtevası ayni niteliği gösteren belgeler gurubudur.

— Belli bir tasnife tâbi tutulmuş olan belgelerin daha alt serilere bölümü ifade eder.

361 — *Dosya :* (Fr. Un dossier; İng. File; Alm. Akte)

Belli bir işin idaresi için, bir kişi veya kuruluş tarafından düzenlenmiş veya alınmış arşiv belgelerinin bütünüdür.

362 — *Konu :* (Fr. Sujet, matière; İng. Subject; Alm. Thema)

Bir arşiv malzemesinin ayırtedici muhtevasını belirtmedir.

363 — *Fasıl, bab başı :* (Fr. Rubrique; İng. Chapter; Alm. Überschrift)

Aynı konu ile ilgili maddeler ve belgelerin bütününü belirtmek için kullanılır.

364 — *Provönans veya Provenıancia prensibi* (Menşeye, fonlara saygı, kaynağa saygı, aslına irca) : (Fr. Principe de provenance, principe du respect des fonds; İng. Principle of provenance, principle of respect des fonds; Alm. Provenienzprinzip)

Her belgenin teşekkül ettiği arşiv fonuna ve bu fon içindeki çıkış yerine sadık kalarak yerleşirilmesi gerektiğini öngören bir tasnif ilkesidir.

365 — *Pertinans prensibi* (Münasebete, ilgiye saygı) : (Fr. Pertinence, classement par matières; İng. Subject classification; Alm. Pertinenzprinzip)

Belgelerin menşelerine bakılmaksızın, konularına ve münasebetlerine göre tasnif edilmelerini öngören bir ilkedir.

366 — *İç düzenlemeye* (dahilî tertip) *riayet prensibi :* (Fr. Le principe du respect de la structure interne; İng. The principle of internal structure; Alm. Prinzip nach dem inneren aufbau)

Bir arşiv fonunu bir bütün olarak kabul edildiği ve muayyen iç düzenlemesinin, bu yapıya yabancı bir sistemle asla değiştirilmemesi gerektiği prensibidir.

367 — *İlk teşkiline göre yeniden kurma* (ihya) *prensibi :* (Fr. Le principe de reconstitution de la structure initiale; İng. Restoration of original order; Alm. Reguli-erendes, registratur princip)

Bir arşiv fonunu daha önceki düzenine uygun olarak, ortaya çıkabilecek muhtemel yanlışlıkları da düzeltmek şartıyla, yeniden kurma veya ihya etme prensibidir.

368 — *İdarî kuruluşa uyma prensibi :* (Fr. Le princips de l'organisation administrative; İng. The principle of administrative organisation; Alm. Das institutionenprinzip)

Bir arşiv fonunun ve sübdüvizyonlarının (alt seriler) fonu meydana getiren idare veya kuruluşun iç organizasyonunu ve bölümlerini göstermesi gerektiği prensibidir.

369 — *İdarî yetki prensibi :* (Fr. Le principe de la compétence administrative; İng. The principle of administrative competence; Alm. Das zuständigkeitsprinzip)

Bir arşiv fonunun teşkilinden, yeniden tasnifine kadar sübdivizyonları fonu teşkil eden daire ve kuruluşun değişik yetki derecelerini göstermesi gerektiği prensibidir.

IV. ARŞİVLERDE ÇALIŞMA ARAÇLARI :

(Instruments de travail aux Archives)

370 — *Çalışma araçları :* (Fr. Instruments de travail, instruments de recherches; İng. Finding aids; Alm. Archivbehelfe)

Arşivlerde çalışma ve araştırmaları kolaylaştırmak, arşivlerin zenginliğini ortaya koymak amacıyla hazırlanan, rehberler, kataloglar, repertuvarlar, indeksler vb. gibi araçlardır.

371 — *Tasnif plânı, şeması :* (Fr. Le plan de classement; İng. Classification scheme; Alm. Aktenplan; registraturschema)

Arşive düzensiz veya toplu olarak gelen fonları meydana getiren elemanların gruplara ayrılması için yapılan bir plandır.

— Onlu tasnif sistemi (Fr. Le système de classement dècimal; İng. Decimal classification; Alm. Dezimalklassifikatio)

arşiv malzemelerinin taksimi için yararlanılan bir sistemdir.

372 — *Genel cetvel, sicil:* (Fr. Un état général; İng. Guide summary; Alm. Gesamtinventar, gliderungschema)

Bir arşiv deposunun bütün koleksiyonlarının ve fonlarının veya arşiv depolarının bütününün bir icmalidir.

373 — *Kısa, özetlenmiş cetvel, sicil:* (Fr. Un état sommaire; İng. Summary list; Alm. Die tabellarische übersicht)

Bir veya birçok arşiv fonlarının, belgeleri, belge grupları, serileri, alt serileri ile kısa ve özlü bir icmalidir.

374 — *Yeni satın alınanlar listesi:* (Fr. Une liste des nouvelles acquisitions; İng. Accessions; Alm. Liste der neuzugänge)

Belli bir dönemde arşiv deposuna giren veya satın alınan belge veya belge gruplarının listesidir.

375 — *Yer katoloğu:* (Fr. L'inventaire topographique; İng. Shelflist, location index; Alm. Lagerverzeichnis, Lagerungsverzeichnis)

Bir arşiv deposundaki koleksiyon ve fonların, raflardaki tertip ve tasnif sırasına göre sayımıdır.

376 — *Envanter:* (Fr. Un inventaire; İng. List, handlist, inventory; Alm. İnventar, Findbuck, Findkartei)

Bir veya birçok arşiv fonlarını meydana getiren malzelerin, az veya çok ayrıntılı, sistematik sayım ve döküm listesidir.

a — *Tahlilî envanter:* (Fr. Inventaire analytique; İng. Descriptive list, descriptive inventory; Alm. Analytischesinventar): Her belgenin ve parçalarının, her sicilin bütün hükümlerinin belirtildiği envanterdir.

b — *Özetlenmiş, kısa envanter:* (Fr. Inventaire sommaire; İng. Sectional guide summary list; Alm. inventar): Her arşiv maddesinin muhtevasının genel bir başlık altında toplandığı ve kısaca açıklandığı envantere denir.

c — *Nümerik repertuvar:* (Fr. Répertoire numerique; İng. Numeral repertoire; Alm. Numerische verzeichnis): Ayni cins belgelerin ve belge gruplarının çok genel bir başlık altında adeden gösterildiği envanterdir.

377 — *Katalog:* (Fr., İng. Catalogue; Alm. Katalog)

Bir veya birçok fona ait ayni cins belgelerin gruplaştırıldığı envantere katalog denir.

378 — *Bordro:* (Fr. Bordereau, état des pièces; İng. List, registre, roll; Alm. Rotulus, aktenrenner)

Bir dosyadaki parçalar ve belge eklentilerinin sistematik bir şekilde gösterildiği bir cetveldir.

379 — *Uygunluk çizelgesi* (Mutabakat tablosu): (Fr. Une table de concordence; İng. Table of concordance; Alm. Konkordanz tabelle, vergleichstabelle)

Arşiv belgelerinin eski ve yeni durumlarının, kotlarının uygunluk ve eşitliğini gösteren bir listedir.

380 — *Analiz:* (Fr. Analyse; İng. Calendar; Alm. Regest)

Bir belgenin veya mektubun muhtevasının, tanımlama unsurlarının, tarihinin, gönderenin ve alacak olanın isimlerinin belirtildiği bir özettir.

381 — *Rehber, klavuz:* (Fr. Un guide; İng. Guide; Alm. Übersicht)

Arşiv fonlarını tanıma ve istifade etmede araştırmacılara, okuyuculara yol göstermek için hazırlanmış bir çalışma aracıdır.

382 — *Repertuvar:* (Fr. Un répertoire; İng. Repertoire; Alm. Repertoire)

Arşiv malzemelerinin veya belgelerinin, araştırmalara imkân sağlamak üzere, kısaca özelliklerini belirten fişler üzerine veya kitap halinde düzenlenmiş alfabetik, sistematik, kronolojik ve kot sistemine göre tertip edilmiş bir listesidir.

V. ARŞİVLERİN KORUNMASI VE ONARIMI: (Conservation et restauration des Archives)

383 — *Arşiv belgelerinin konservasyonu:* (Fr. Conservation; İng. Conservation; Alm. Konservierung)

Belgelerin iyi bir şekilde kalmalarını ve istifadeye sunulmalarını sağlamak amacıyla, korunmaları için alınan tedbirlerin bütünüdür.

384 — *Arşiv deposu:* (Fr. Dépôt d'archives, magasin; İng. Archive repository, repository; Alm. Magasin, speicher)

Arşiv koleksiyonlarını ve fonlarını korumak için tahsis edilmiş bir yer veya yerler bütünüdür.

Pratikte, bu terim, konsültasyon, idare ve konservasyon yerlerinin bütününü dahi ifade eder.

385 — *Ara depo veya arşiv öncesi depo:* (Fr. Archives intermédiaires dépôt de préarchivage; İng. Limbo intermediate respository, records center; Alm. Zwischendepot, Aktendepot)

Bürolardan gelen ve devamlı değeri olduğuna hükmedilen belgelerin, ileride asıl arşivlere nakline kadar, rasyonal tasnif edilmiş bir şekilde, geçici bir süre için konuldukları yerlerdir. Genellikle ara depolar, büro ve kurumlar tarafından teşkil edilirler.

Almanya'da "Alte registratur" lar,
Amerika'da "Records center"lar,
Kanada'da "Records centre" lar,
Rusya'da "Müessese,arşivleri",
İngiltere'de "Limbo" lar,
İtalya'da "Depozito" lar ara depo niteliğindedirler.

386 — *Ek depo:* (Fr. Dépôt annexe; İng. Annexe; Alm. Loger)

Bağlı olduğu arşiv deposundan ayrı bir yerde inşa edilmiş olan bir arşiv koruma yeridir. *Yardımcı depo* (dépôt auxiliaire) de denir.

387 — *Raf:* (Fr. Rayon, tablette; İng. Shelf; Alm. Boden)

Üzerine arşiv malzemelerinin yerleştirildiği, iki dikme arasında tutturulmuş, çeşitli katlar meydana getirmeğe yarayan geniş ve uzunca yatay tahta veya madenî levhaların her biri ve böylece oluşan koruma aracı.

388 — *Dikme* (Rafın dikey kenarı): (Fr. Montant; İng. Divisions; Alm. Regalseitenwand)

Bir rafın dikey kenar desteğidir.

389 — *Kiriş arası:* (Fr. Travée; İng. Joist; Alm. Fach, borte)

İki dikme arasında bulunan rafların bütünüdür.

390 — *Rar tertibatı (Düzeni):* (Fr. Rayonnage; İng. Shelves; Alm. Anordnung derregale)

Bir arşiv deposundaki rafların tertip ve düzeni veya tümüdür.

391 — *Dolap:* (Fr. Armoire, placard; İng. Cupboard; Alm. Schrank, aktenschrank, kasten)

Belgelerin konservasyonu için, tahta veya modenden yapılmış, içi raflarla teçhiz edilmiş, iki veya tek kapı ile açılıp kapanan bir mobilyadır.

392 — *Restorasyon* (Tamir, onarım): (Fr. Restauration; İng. Restoration; Alm. Restouration, restaurierung)

Yıpranmış arşiv belgelerini, eski sağlam durumlarına getirmek ve onlara daha iyi bir konservasyon sağlamak amacıyla, maddî olarak yapılan onarımlardır.

— Restorasyon işinde çalışan teknisyenlere restoratör (onarıcı) denir.

— Pratikte restorasyon değişik tip teknikleri ifade eder.

393 — *Restorasyon kâğıdı:* (Fr. Papier de restauration; İng. Paper, Alm. Papier)

Restorasyon (onarım) işlerinde kullanılan, asit derecesi düşük, saf selülozdan mamül iyi cins kâğıt.

394 — *Japon kâğıdı:* (Fr. Papier japon; İng. Japanese paper; Alm. Japonisches papier)

İlk olarak Japonya'da imal edilen, iyi cins onarım kâğıdı. Bütün Dünya arşivlerinde tercih edilir. Bkz. Restorasyon kâğıdı.

395 — *Parşömen:* (Fr. Parchemin; İng. Parchment; Alm. Pergament)

Tarihte ilk defa Anadolu'da Bergama'da yapılan ve yazı yazmak için kullanılan deri, tirşe. Bugün, onarım işlerinde kullanılan bir malzemedir.

396 — *Selüloz asetat:* (Fr. Acétate de cellulose; İng. Cellulose acetate; Alm.)

Laminasyonda kullanılan kimyasal yapraklar.

397 — *Cilt:* (Fr. La reliure; İng. Binding; Alm. Einband)

Katlanmış, dikilmiş ve yapıştırılmış arşiv belgelerinin, sağlam bir kapak içinde korunma şeklidir.

398 — *Dezasidifikasyon:* (Fr. Désacidification; İng. Deacidification; Alm. Ertsäurung)

Belgelerin asitliğini gidermek (nötralize etmek) için kullanılan değişik kimyasal yöntemlerdir.

399 — *Laminasyon:* (Fr., İng., Alm. Lamination)

İki selüloz asetat yaprağı ve saf selüloz alfa kâğıdı arasına konan belgenin, sıcaklık veya basınç tesiri altında birleşip, plastikleşmesini sağlıyan bir koruma veya restarosyon metodudur.

400 — *Laminatör:* (Fr., İng., Alm. Laminator)

Laminasyon metodunu gerçekleştirmeğe yarıyan araç.

401 — *Toz alma:* (Fr. Dépoussierage; İng. Erasure, dusting; Alm. Entstaubung, abstauben)

Arşiv belgelerini örten tozları elle veya makina yardımıyla yerlerinden kaldırma, temizleme işlemidir.

402 — *Dezenfeksiyon:* (Fr. Désinfection; İng. Desenfaction; Alm. Desinfektion)

Belgeleri tahrip eden bakterileri, mantarları, küfleri, böcekleri ve diğer bütün bozucu unsurları yok etmeğe yarayan kimyasal yöntemlerdir.

403 — *Düzleştirme:* (Fr. Aplanissement; İng. To straightened out; Alm. Glätten)

Katlanmış, kırışmış, buruşmuş arşiv belgelerinin okunma ve korunmalarını kolaylaştırmak için yapılan düzleştirme işlemidir.

VI. ARŞİVLERİN BAKIMINDA TEKNİK İŞLEMLER: (Opérations techniques tu tratiments res Archives)

404 — *Arşiv prensipleri:* (Fr. Principes thèoriques de l'archivistique, réglements des archives; İng. Archive principles; Alm. Ordnungsgrundsatze)

Arşivlerin, arşivleme, teslim, ayırma, tasnif, kotlama, eleme, imha, istifadeye sunma vb. gibi bütün teknik işlemleri yaparken, göz önünde tutacağı ana ilkeler ve kaideler bütünüdür.

405 — *Arşivleme:* (Fr. Archivage; İng. Arrangement in the archives; Alm. Archivieren)

Günlük kullanımı az olan belgelerin teşekkül ettikleri idare tarafından belli bir yere taşınması ve yerleştirilmesidir.

406 — *Giriş kaydı:* (Fr. Registre d'entrée; İng. Accession register; Alm. Archivischebearbeitung der bestaden)

Devlet arşivine intikal eden belgelerin tesbiti için yapılan kayıtlardır.

407 — *Teslim etme* (Döküm): (Fr. Versement; İng. Gwing document; Alm. Übergabe, übernahme)

Bir kamu kuruluşunun belgelerinin korunmasını, bütün hakları ile, itiraza mahal kalmıyacak şekilde, ara depolardan devlet arşivine intikal ettirme ve ulaştırma işlemidir.

408 — *Emanet verme:* (Fr Dépôt; İng. Borrowing, deposited records; Alm. Depasit)

Arşiv belgelerinin mâliki tarafından, bu belgelerin tamamının veya bir kısmının arşiv deposuna emanet verilmesini sağlıyan ve genellikle gerekince bozulabilen bir işlem veya akittir.

409 — *İade veya eski yerine koyma:* (Fr. Réintegration; İng. Returning; Alm. Rückgabe)

Arşiv belgelerinden herhangi bir nedenle ayrılmış veya dağılmış olanları geri alma ve ait olduğu fon içindeki orijinal yerine koymadır.

410 — *Bağış:* (Fr. Don; İng. Adornation; Alm. Schenkung, spende)

Gerçek veya tüzel kişilerin ellerinde bulunan arşiv malzemelerinin mülkiyet hakkını bir arşiv deposuna bırakma işlemi ve bıraktıklarını gösteren ve fesh edilemez bir akittir.

— Bağış, vasiyet yoluyla ve ilâm ile yapılıyorsa "vasiyetli bağış-legs" denir.

411 — *Satın alma:* (Fr. Acquisition; İng. Accession; Alm. Einkauf)

a — Arşiv idarelerinin, teslim alma (versement), emanete verme (dépôt), bağış (don veya legs), iade (réintegration), değiştirme (échanges) vb. gibi çoğalma tarzlarından biridir.

b — Böyle kazanılmış belge veya belgeler grubu.

412 — *Yükümlülüğe alma:* (Fr. La prise en charge; İng. Beingresponsible; Alm. Kostenübernahme)

Bir arşiv deposu muhafızının (konservatör), korunmak üzere deposuna teslim edilen belgelerin koruma sorumluluğunu üzerine aldığını gösteren bir belgedir.

413 — *Teslim etme, döküm bordrosu:* (Fr. Bordereau de versement; İng. Returning; Alm. Annahmebescheinigung)

Bir arşiv deposuna nakledilmiş olan arşiv mazemelerinin sayım listesidir.

414 — *Giriş kütüğü, sicili:* (Fr. Le registre d'entrée; İng. Registration; Alm. Eingangsregister)

Bir arşiv deposunun yükümlülüğüne intikal eden belgelerin kaydedildikleri ana defterdir.

415 — *Tasnif:* (Fr. Classement, cadre de classement; İng. Classification, arrangement; Alm. Ordnung)

Bir fonun veya fon içindeki belgelerin, önceden tesbit edilmiş belirli bir plâna göre muntazam bir şekilde sıralanması ve düzenlenmesi işlemidir.

416 — *Kotlama:* (Fr. Cotation, cote; İng. call number; Alm. Archivsignatur, regjstratursignatur)

Kotu teşkil edilen, bir takım rakamlar veya rakam ve harf bileşikleri vasıtasıyle, her arşiv malzemesinin kimliğini tanıtma işlemidir.

417 — *Ayırma* (Tefrik): (Fr. Triage, tri; İng. Weeding; Alm. Aussonderung)

Arşivlerde devamlı muhafaza edilecek olan belgelerle, tahrip edilmeğe elverişli olanların birbirinden ayrımı ve seçimi işlemidir.

— Ayırma, büro ve kurum arşivlerinde veya ara depolarda yapılır.

418 — *Eleme, imha:* (Fr. Elimination İng. Elimination, destruction, shredding; Alm. Ausscheidung, kassation)

Muhafazasının yararsız olduğuna hükmedilen belgeleri yoketmek veya imha ettirmeğe dayanan bir işlemdir.

419 — *İmha edilecek belgeler:* (Fr. Documents à éliminer; papiers périmés, documents inutiles, papiers de corbeilles; İng. Ephemeral documents; Alm. Stampfmasse)

Bürolardan gelen belgeler içinde, arşivlerde devamlı muhafazasına gerek olmadığına inanılan ve imha edilmesi gereken belgelerdir.

420 — *İmha edilecek belgeler listesi:* (Fr. Tableau des documents susceptibles à éliminés; İng. Disposal list, Alm. Aussonderungsliste)

İmha edilmeğe elverişli belgelerin kaydedildiği bir listedir.

421 — *Eleme, imha izni* (Vize): (Fr. Visa; İng. Visa; Alm. Vernichtungserlaubnis)

İmha edilecek belgeler için, yetkili kişi tarafından, bir idareye verilen izindir.

422 — *Örnek seçme:* (Fr. Echantillonage; İng. Samples; Alm. Musteraus-wahle)

Ayırma ve tasnif esnasında, belirli yıllar için özel veya tipik karekterli bazı belgelerin konservasyon amacıyla ayrılmaları ve saklanmaları işlemidir.

423 — *Damgalama, mühürleme:* (Fr. Estampillage; İng. Stamping, markings; Alm. Stempelung)

Ait olduğu arşiv deposunu veya idaresini göstermek amacıyla, arşiv belgelerinin arkasına ve uygun bir yerine, o depo veya idarenin damga veya mührünü basma işlemidir.

424 — *Tahkik tutanağı, defteri:* (Fr. Recolement; İng. Taking notes; Alm. Bestandsaufnahme, Revisionsbush)

Bir arşiv deposu yetkilisinin, kendisine emanet edilmiş olan belgelerin mevcudiyetini tahkik etme (gerçekleşme) işlemidir.

425 — *Arşiv belgelerini istifadeye sunma:* (Fr. Communication des archives; İng. Use of the records; Alm. Benutzung der archivalien)

Bir arşivin, depolarında mevcut belgelerini, istek üzerine ve geçici olarak, okuyucuların ve araştırıcıların yararlanmalarına sunmasıdır.

— İstifadeye sunma arşiv deposu dışına olursa, *ödünç verme* (prêt) denir.

VII. ARŞİVLERDEN YARARLANMA: (Utilisation des Archives)

426 — *Danışma bürosu:* (Fr. Bureau de renseignements; İng. Information service, reference service; Alm. Benutzungsdients)

Arşivde çalışma ve araştırma yapacak kişilerin, bir takım ön bilgileri öğrendikleri, kayıtlarını yaptırdıkları, okuyucu kartı çıkarttıkları bir bürodur.

437 — *Okuma salonu:* (Fr. Salle de lecture, salle du public; İng. Search room; Alm. Benutzersaal, lesesaal)

Arşivlerden yararlanan araştırıcıların, kendilerine lâzım olan belgelerden rahatlıkla istifade etmeleri için düzenlenmiş özel bir çalışma yeridir.

428 — *Tetkik etme, yararlanma, inceleme:* (Fr. Consultation; İng. Consulting; Alm. Untersuchung)

Yönetmeliklerin ve kanunların öngördüğü şekilde devlet arşivlerinden ve diğer arşiv depolarındaki belgelerden araştırıcıların yararlanma hakkıdır.

429 — *Konservasyon durumu:* (Fr. L'état matérial de conservation; İng. The state of conservation; Alm. Erhaltungszustand)

Bir arşiv belgesinin veya fonunun, az veya çok hoşnut edici bir şekilde konservasyonunun halihazır durumudur.

430 — *Tetkik, yararlanma süresi:* (Fr. La délai de consultation; année limite de communicabilité; İng. Date limit; Alm. Grenzjahr)

Yönetmelik veya kanuna uygun olarak tesbit edilmiş ve belli bir tarihten sonraki belgeleri kapalı tutup, bu tarihten öncekileri tetkik etmeyi serbest bırakan tarihtir.

431 — *Araştırma:* (Fr. La recherche; İng. Search, research; Alm. Nachforschung, recherche)

Herhangi bir konuda bilgi toplamak amacıyla, uygun olan arşiv fonlarını araştırma ve müracaat etmedir.

432 — *İstek fişi:* (Fr. Une bulletin de demande, bulletin de recherches, demande de communication; İng. Requisition student ticket; Alm. Bestellschein)

Araştırıcının arşiv belgelerinden istifade etmek amacıyla doldurmak ve imzalamak zorunda olduğu bir fiş veya kâğıttır.

433 — *Alındı makbuzu:* (Fr. Une fiche de réception; İng. Recept; Alm. Annahmeschein)

Yetkili kişi tarafından imzalanmış olan ve arşiv belgelerinin ödünç olarak verildiğini gösteren bir makbuzdur.

434 — *Vekil fişi* (Depo fişi iade fişi, yer değiştirme fişi): (Fr. Une fiche de délacement, Fiche de renvoi; İng. Reference card; Alm. Remissoriale, Ver-weiszettel)

Yerinde olmayan veya bulunduğu yerden çıkarılan herhangi bir belgenin, halen nerede olduğunu gösteren bilgileri ihtiva eden ve belgenin çıktığı yere konan bir kâğıt veya fiştir.

435 — *Fişlik, fiş kutusu:* (Fr. Fichier, classeur; İng. Recordcard box; Alm. Kartei, zettelrepertorium)

Değişik amaçlarla hazırlanmış fişlerin konulduğu yer.

436 — *Yaprakları ve sayfaları numaralama:* (Fr. Foliotage ve pagination, numerotage, numeration; İng. Numbering; Alm. Numerirung)

Birçok yaprak ve sayfalardan oluşan arşiv belgelerinin güvenliğini sağlamak ve kullanımlarını kolaylaştırmak için yapılan numaralama işlemidir.

VIII. ARŞİV BELGELERİNİN ÇOĞALTIMI (Röprodüksiyonu): (Reproduction documentaire)

437 — *Röpragrafi:* (Fr. Reprographie; İng. Reprography; Alm. Reprographie)

Belgelerin çoğaltımı (röprodüksiyonu) için kullanılan tekniklerin bütünüdür. Mikrofilm, kserografi, facsimile, fotokopi, diazokopi vb. gibi.

438 — *Röprodüksiyon:* (Fr. Reproduction; İng. Reproduction; Alm. Reproduktion)

Bir belgenin örneklerini ayni veya eşdeğer (identique veya équivalente) bir biçim altında çoğaltmak işlemidir. Röprodüksiyon;

a — Duplikasyon (teksir ve kopya çıkarma).

b — Değişik röprografik usullerle olur (Orijinaldeki bütün eksiklik, kusur, yırtık, ve lekelerin görünmesiyle).

439 — *Duplikasyon:* (Fr. Duplication; İng. Duplication; Alm. Verdoppelung)

Eşdeğer bir biçim altında ve aracı bir unsurun yardımıyla(kopya kâğıdı, teksir kâğıdı, mumlu kâğıt vb.) yapılan röprodüksiyondur.

440 — *Fac-simile, tıpkı basım:* (Fr. Fac-simile; İng. Facsimile; Alm. Faksimile)

Grafik bir yöntem ile, bir arşiv belgesinin orijinal durumuna çok benzer bir kopyası, röprodüksiyonudur.

441 — *Transkripsiyon, çevri yazı:* (Fr. Transcription; İng. Transcription; Alm. Transkriptino)

Bir dildeki arşiv belgesinin metninin, başka bir dilin alfabesi ile ve belirli işaretler kullanılarak yapılan kopyasıdır.

442 — *Fotografik kopya:* (Fr. Une copie photographique; İng. Photographic copy: Alm. Fotographische kopie)

Bir arşiv belgesinin fotografik yolla elde edilmiş, kâğıt üzerine pozitif röprodüksiyonudur.

443 — *Plak:* (Fr. Une plaques; İng. Record; Alm. Schallplatte)

Bir arşiv belgesinin ışığa karşı hassas bir eriyik kaplı taşıyıcı (support) destek üzerine negatif röprodüksiyonudur.

444 — *Mikrokopi, mikrofotokopi:* (Fr. La microcopie; İng. Microcopie; Alm. Mikrokopie, mikrofotokopie)

Arşiv belgelerinin fotografik veya diğer benzer bir usulle elde edilmiş, okunması ancak optik bir araçla mümkün olabilecek, şekilde, orijinal belgeye nazaran çok küçük boyutta yapılmış bir röprodüksiyonudur.

445 — *Mikrofilm:* (Fr. Le microfilm; İng. Microfilm; Alm. Mikrofilm)

Çok küçük bir ölçek içinde, birçok mikrokopyaları içine alan şerit halinde bir fotografik filimdir.

446 — *Mikrofiş:* (Fr. La microfiche; İng. Micro-card, Alm. Mikrokarteikarte)

Standart ölçülerdeki saydam bir film üzerinde, bir düzene göre yerleştirilmiş belli sayıdaki mikroskopya taşıyan bir fiştir.

447 — *Fotostat veya fotokopi:* (Fr. Photostat veya photocopie; İng. Photocopy; Alm. Photokopie)

Resme karşı hassas bir kâğıt üzerine, çok kısa zamanda elde edilen bir fotografik kopya çıkarma yöntemidir.

448 — *Diapozitif:* (Fr. Une diapositive; İng. Diapozitif; Alm. Diapositiv)

Özellikle projeksiyon aracı ile kullanılabilen, bir belgenin saydam fotografik röprodüksiyonudur.

449 — *Termografi:* (Fr. La thermographie; İng. Termography; Alm. Thermographie)

Kızılötesi (infra-rouge) ışınların ısısı vasıtasıyla, kimyasal bir işleme ve yıkamaya gerek olmadan, bir arşiv belgesinin doğrudan doğruya röprodüksiyon usûlüdür.

450 — *Kserografi:* (Fr. Xérographie; İng. Xerography; Alm. Xerographie)

Işığa karşı hassas selenium veya çinkolu bir yaprak kullanarak, arşiv belgelerinin statik-durgun elektrikle, tesbit banyosu ve yıkama olmadan doğrudan doğruya bir röprodüksiyon yöntemidir.

451 — *Film çekimi:* (Fr. Pa prise de vue; İng. Photo reproduction; Alm. Filmaufnahme)

Fotografik bir arasın vasıtasiyla, bir arşiv belgesinin roprodüksiyonu işlemidir.

452 — *Mikrofilm için çekim aracı:* (Fr. Un appareil de prise de vues pour microfilm; İng. Mikrofilm camera; Alm. Aufnahmegerät für mikrofilm)

Yazılı, resimli ve basılı belgelerin mikrofilm biçiminde röpordüksiyonu için hazırlanmış özel bir fotografik aygıttır.

453 — *Developman aracı* (Filmi, camı banyo etme: (Fr. Un appareil de développement; İng. Enlarger; Alm. Entwicklungsgerät)

Arşiv belgelerinin fotografik görüntüsünü banyo etme, tesbit, yıkama ve muhtemelen kurutma işlemlerini art arda yapabilen bir araçtır.

454 — *Büyültme:* (Fr. Agrandissement; İng. Enlargement; Alm. Vergsösserung)

Küçük boy bir negatife göre, bir arşiv belgesinin büyültülmüş boyda fotografik röprodüksiyonudur.

— Bir fototipten, büyütülmüş bir kopya elde edilmesidir.

455 — *Okuma aracı:* (Fr. Une appareil de lecture; İng. Microfilm reader, Alm. Lesegerât)

Bir mikrokopya üzerinde bulunan arşiv belgelerinin görüntüsünü, çıplak gözle

okunacak tarzda büyülten optik bir okuma aracıdır.

KISA BİBLİYOGRAFYA

1 — AĞAKAY, M. Ali, Fransızca Türkçe Sözlük, TDK yayını, Ankara, 1971.

2 — AKALIN, L. Sami, Edebiyat Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1964.

3 — AR, A. Fikret, Arşivlerin Organizasyonu Hakkında Araştırma Raporu, Ankara, 1971.

4 — ARSEVEN, Celâl Esat, *Sanat* Ansiklopedisi, I-V, İstanbul, 1943.

5 — BAYKAL, Prof. Bekir Sıtkı, Tarih Terimleri Sözlüğü, TDK yayını, Ankara, 1974.

6 — ÇETİN, Atillâ, Arşiv Notları, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü yayını No: 1, Ankara, 1976, s. 69.

7 — ÇETİN *Atillâ, Fransa'da* Arşivler ve Arşivcilik, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C. XXVI, Sayı, 3, 1977, s. 157-175.

8 — ÇETİN, *Atillâ, Başbakanlık Arşivi'n*de Uygulanan Tasnif Sistemi ve Kullanılan Kotlar, Edebiyat Fakültesi *Tarih* Dergisi, Sayı XXXI, Mart 1977, İstanbul 1978, s. 235-268).

9 — ÇETİN, Atillâ, Arşiv Belgelerinin Restorasyonu, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1977.

10 — DARENDELİLER, Adnan., DEDE, İhsan, Arşiv İdaresi, Ankara, 1968.

11 — DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 2. basım, Ankara, 1974.

12 — GUBOĞLU, Mihail, Paleographia şi Diplomatico Turca-Osmana, Studiu şi album, Bucureşti, 1958.

13 — GÜNDAY, Dündar, Arşiv belgelerinde siyakat yazısı, özellikleri ve Divan Rakamları, TTK. yayını, Ankara, 1974.

14 — KADRİ, Hüseyin Kazım, Türk Lügatı, I-IV, Ankara, 1927-1945.

15 — IŞIKÖZLÜ, Fazıl, IV. Stokholm, VI. Varşova, VII. Madrit, X. Kopenhag Milletlerarası Arşiv Yuvarlak Masa Konferansı Raporları, Ankara, 1961, 1962, 1968.

16 — İslâm Ansklopedisi, İstanbul, 1941-,

17 — LEMAİTRE, H, THOMPSON, A. Dört Dilde Kütüphanecilik Terimleri, Vocabularium Bibliothecarii (Türkçe Terimleri Hazırlayan: Leman Şenalp), Ankara, 1957.

18 — Lexicon of Archive Terminology, Elsevier Publishing Company, Amsterdam, London, Newyork, 1964. (Uluslararası Arşiv Konseyi'nin teşkil ettiği bir terminoloji komitesi tarafından tertip edilmiş olup, yetersizdir. Birçok bölümleri Avrupa arşivlerinin ihtiyaçlarına cevap verecek niteliktedir. 175 Adet terim ihtiva etmektedir.)

19 — Manuel d'Archivistique, Paris, 1970.

20 — Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, I-XII, İstanbul, 1969-1973.

21 — PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, 2. basım, İstanbul, 1971.

22 — PEROTİN, Yves, Manuel d,drchivistique Tropicale, Paris, 1966.

23 — REYCMAN, Jean - ZAJACZKOWSKİ, Ananiasz, Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics, Gluckstadt, 1968.

24 — Rjecvnik Arhivske Terminologije Jugoslavije, Zagrep, 1972, (Yugoslav Arşiv Terimleri Lûgatı-Terimlerin Hırvatça, Sırpça, Slovence, Makedonca, İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça ve İtalyanca karşılıkları verilmiştir, 350 adet terim ihtiva etmektedir.) terim ihtiva etmektedir.)

25 — REYCHMAN, Jean-ZAJACZKOWSKİ, Ananiasz, "Diplomatic in The Ottoman Empire" Encyclopedia of İslâm, 2. basım, pp. 313-316.

26 — SCHELLENBERG, Th, Modern Archives, Principles and Tecniques, Chicago, 1957.

27 — SERTOĞLU, Midhat, Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi, Ankara, 1955.

28 — İbidem., Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul, 1958.

29 — İbidem., "Diplomatik Bilgisi Bakımından Başvekâlet Arşivi", V. TTK. Kongresi bildirileri, Ankara, 1960, s. 355-364.

30 — TOYGAR, Kâmil, "Folklor Arşivi Nasıl Kurulabilir" Türk Etnografya Dergisi, 1976, Sayı XV. sf. 105-116.

31 — TÜRKAY, Cevdet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Arşivler", I-II, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, VII, Sayı 45, s. 20-23, VIII, Sayı 46, s. 14-19.

32 — Türkçe Sözlük, TDK. Yayını, Ankara, 1974.

33 — UNGUREANU, GH., "Probleme de Terminologie Archivistica" (Arşiv Terminolojisi meselesi), Revista Arhivelor, VIII, Nr. 1, 1965, pp. 3-22(*)

34 — UZUNÇARŞILI, İsmail, Hakkı, Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara, 1988.

35 — İbidim., "Tuğralar ve Pençeler ile Ferman ve buyruldulara dair", Belleten, 1941, V, Nr. 17-18, s. 101-153.

36 — Ibidem., Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, Ankara, 1945.

(*) Bu önemli araştırmayı haber veren ve yararlanmamı sağlıyan Sayın Prof Mihail GUBOĞLU'na teşekkürlerimi sunarım.

ALFABETİK İNDEKS
(Tanım numaraları ile)

A

Acele mektup 105
Açık buyrultu 139
Adalet emri 155
Adaletname 135
Adet tezkeresi 163
Adres 51
Ağa arzı 153
Ağa mektubu 154
Ahitname 231
Ahkâm defterleri 268
Akıl defteri 92
Akrep-pazar hükmü 119
Alâmeti şerif 124
Alıcı 53
Alım-satım defteri 87
Alındı makbuzu 433
Alt seri 360
Amanname 192
Anadolu Muhasebesi kalemi defterleri 287
Analiz 380
Antlaşma 232
Ara depo 385
Araştırma 431
Arazi sicili 60
Arize 228
Arz 143
Arzuhal 256
Arşiv 1
Arşiv belgesi 2
Arşiv belgelerinin maliki 356
Arşiv belgelerinin konservasyonu 383
Arşiv deposu 384
Arşiv fonu 4
Arşiv idaresinin amaçları 5
Arşiv kutusu 29
Arşiv malzemeleri 3
Arşiv muhafızı 7
Arşiv öncesi depo 385
Arşivin görevleri 6
Arşiv prensipleri 404
Arşiv uzmanı 9
Arşivci 7
Arşivleme 405
Arşivlerden yararlanma 428
Arşivist 7
Arşivistin görevleri 8
Asıl nüsha 95
Askerî defterler 329
Askeri iane defterleri 326
Ayrıma 417
Ayrıcalıklar kitabı 79
Ayniyat defterleri 281
Azad kağıdı 259
Azl fermanı 118

B

Bab başı 363
Bağış 410
Bakaya defterleri 286
Başbakikulu defterleri 286
Başmuhasebe kalemi defterleri 282
Başmukataa kalemi defterleri 283
Becihet tezkeresi 164
Belgelik 1
Berevat 129
Berat 136
Beyaz üzerine

buyrultu 140
Beyaz üzerine Hatt-ı Hümâyûn 132
Beyanname 194
Bilanço 89
Bitî 121
Bodro 378
Bucak, nahiye arşivleri 340
Burjuvalık sicili 74
Bursa mukataası kalemi defterleri 297
Buyruk 130
Buyruk veya kararlar sicili 82
Buyrultu 111, 137
Buyrultu defterleri 276
Bütçe 91
Büyük defter 85
Büyükkale kalemi defterleri 309
Büyük ruznamçe kalemi defterleri 307
Büyültme 454

C

Carî arşivler 350
Celp kağıdı 113
Celpname 113
Ceride muhasebesi kalemi defterleri 314
Cetvel 40
Cevapname 193
Charte (şart) 96
Cilt 35, 397
Cizye evrakı veya kağıdı 182
Cizye muhasebesi kalemi defterleri 294
Cüz 36
Cüzdan 28

Ç

Çağrı kağıdı 113
Çalışma araçları 370
Çeltik rüsûmu kalemi defterleri 303
Çekim aracı 452
Çeviri 235
Çeviri yazı 441
Çıkma 44
Çizelge 40

D

Damga 55
Damgalama 423
Danışma Bürosu 426
Davalar listesi, sicili 71
Defter 34
Defter-i kebir 85
Defterdar Mektubi kalemi defterleri 301
Defterdar telhisi 152
Defterhane, Defter emaneti tahrir defterleri 316
Değişme sicili 66
Delil 257
Depo fişi 434
Derebeylik berat-lar sicili 70
Derebeylik hukuku sicili 60
Derdest defterleri 319
Devlet arşivleri 338
Developman aracı 453
Dezasidifikasyon 398
Dezenfeksiyon 402
Diapozitif 448
Dikme 388
Dilekçe 109
Dinî arşivler 342
Diskotek 353
Divan tezkeresi 165
Dizin 41
Dokümantasyon 357
Dolap 391
Dosya 31, 361
Döküm 407
Döküm bordrosu 413
Duaname 261
Duplikasyon 439
Düzleştirme 403

E

Eda tezkeresi 166
Ek 42
Ek depo 386
Ekonomik arşivler 345
Elçi arzı 234
Eleme 418
Eleme izni 421
Emanet verme 408
Emrti sami, emr-i asafi 138
Emirname 114, 195
Emir tezkeresi 170
Envanter 376
Esame defteri 332
Esham Muhasebesi Kalemi defterleri 315
Eski yerine koyma 409
Eşkâl defteri 333
Eşövinal sicil 83
Evamir-i maliye kalemi defterleri 291
Evrak 2
Evrak çantası 28

F

Faksimile 440
Fasıl başı 363
Ferman 118
Fetihname 240
Fetva 245
Fihrist 40
Film çekimi 451
Folklor arşivleri 348
Filmotek 352
Fişlik 435
Fonotek 354
Formüler 108
Fotografik kopya
Fotokopi 447
Fotostat 447
Filmotek 352
Fişlik 435
Fonotek 354
Formüler 108

G

Ganem koyun) mukataası kalemi defterleri 311
Gelirler sicil defteri 62
Gemi defteri 94
Gemi günlüğü 93
Gemi personel listesi 71
Genel cetvel sicil 372
Giriş kaydı 406
Giriş kütüğü, sicili 414
Gizli belge 106
Gizli mektup 104
Gömlek 25
Gönderen 52
Görme-işitme arşivleri 349
Görüşmeler sicili 80
Gündelik defteri 39
Günlük defter 90

Günlük el defteri 88
Günlük kullanım arşivleri 350
Güzername 196

H

Halâs tezkeresi 177
Haraç ve gelirler defteri 61
Haremeyn muhasebesi kalemi defterleri 292
Haremeyn mukataası kalemi defterleri 298
Haslar mukataası kalemi defterleri 296
Hastahane arşivleri 344
Haşiye 44
Hatt-ı Hümayûn 131
Havale 112
Havale hükmü 119
Hazine-i evrak 1
Hazine tezkeresi 147
Hesap 84
Hilafetname 254
Hududname 241
Hulûsname 261
Hüccet 246
Hüccet-i zahriyye 247
Hüccet-i şer'iyye 248
Hüküm 119
Hükm-i Hümayûn, hükm-i şerif 120
Hükümname 197
Hüküm tezkeresi 169

I

Itıkname, ıtkname 259
Itlak fermanı 118

İ

İdae 409
İade fişi 434
İbra temessükü 159
İcmal 217
İcmal defterleri 318
İç düzenlemeye uyma, riayet prensibi 366
İçindekiler 40
İdarî kuruluşa uyma prensibi 368
İdarî yetki prensibi 369
İhtira beratı 103
İhzar hükmü 119
İkinci nüshalar 48
İkonografik arşivler 347
İlâm 218
İlâmât 230
İlân-ı resmi 156
İlk teşkiline göre yeniden ihya prensibi 367
İlm-ü haber 219
İlânname 100, 203
İltizam beratı 118
İmha izni 421
İmtiyaz beratı 98, 118
İmtiyaz defterleri 274
İmtiyazlar kitabı 79
İmha 418
İmha edilecek belgeler 419
İmha edilecek belgeler listesi 420
İmha izni 421
İmza 56
İmzalı, mühürlü 41
İndeks 41
İnha tezkeresi 172
İptida tezkeresi 171
İrade 133
İrade kayıt defterleri 279
İrsaliye hücceti 252
İskân hükmü 119
İstidaname 201
İstibdal hükmü 119
İstical hükmü 118
İstifadeye sunma 425
İstifâname 202
İstimalname 200
İstanbul muhasebesi kalemi defterleri 308
İstek fişi 432
İstirhamname 110
İstizan tezkeresi 162
İştigal fermanı 118
İştira fermanı 118
İthafname 199
İzdiyad tezkeresi 173
İzn-i sefine hükmü 119

J

Japon kağıdı 394

K

Kadastro 64
Kadastro vergi sicili 65
Kadı sicili 258
Kaime 150, 222
Kanunname 206
Kalem buyrultusu 139
Karalama 45
Karar yazısı 116
Karar veya sonuç sicili 81
Kararname 205
Kartografik arşivler 346
Kasa defteri 86
Katl fermanı 118
Katalog 377
Kazasker buyruğu 148
Kefe ve Avlonya mukataası kalemi defterleri 298
Kefaletname 207
Keffiyedname 204
Kalebend hükmü 119
Kalemiye dairesi defterleri 312
Kalemiye tezkeresi 174
Kat-ı alâka temessükü 158
Kenar notu 44
Keremname 261
Kılavuz 381
Klasör 26
Kısa özetlenmiş cetvel, sicil 373
Kiriş arası 389
Konservasyon 383
Konservasyon durumu 429
Konu 362
Kotlama 416
Kopya 49
Kserografi 450
Kuyruklu buyrultu 147
Küçük evkaf kalemi defterleri 295
Küçükkale kalemi defterleri 310
Küçük ruznamçe kalemi defterleri 306
Kütük 37
Kütük defteri 334

L

Lâyiha 226
Laminasyon 399
Laminatör 400
Liste 71
Lütûf dilekçesi 110

M

Marifetname 208
Maden kalemi defterleri 299
Mahlûlat defterleri 322
Malikâne beratı 136
Mahzar 260
Mahzen-i evrak 1
Manastırların gelir ve vakıf sicili 59
Marifetname 208
Marûzat 145
Masraf-ı şehriyan kalemi defterleri 302
Masarffat muhasebesi kalemi defterleri 313
Matrikül 72
Mazbata 229
Mektubî kalemi defterleri 278
Mektup 102, 261
Memhûr 220
Menşur 128
Menzil fermanı 118
Menzil hükmü 119
Menzil satış hücceti 249
Mesaha hükmü 119
Mevacip defteri 336
Mevacib tezkeresi 175
Mevkufat kalemi defterleri 284
Mezad kaimesi 223
Mikrofilm 445
Mikrofilm için çekim aracı 452
Mikrofiş 446
Mikrofotokopi 444
Mikrokart 446
Mikrokopi 444
Mirmiran beratı 141
Misâl 123
Mizan defteri 335
Muafiyet beratı 136
Muafiyet hükmü 119
Muahede 239
Mufasal defterleri 317
Muhabbetname 261
Muhassıllık defterleri 323
Muhtıra 227
Mukarrer (ibka) ferman 118
Mukarrer tezkeresi 161
Mukataa beratı 136
Mukavelât defterleri 273
Mukteza defterleri 275
Mutabakat tablosu 379
Muvakkat tezkere 178
Mübaşir fermanı 118
Mübayaa tezkeresi 176
Müekked hükmü 119
Mühimme defterleri 264
Mühimme-i mektûme defterleri 265
Mühür 54
Mühürleme 423
Mülkname 213
Mürasele 148
Mürûr tezkeresi 181
Müsalâha 233
Müsvedde 45
Müsvedde hükmü 119
Müşahere tezkeresi 168
Müteveffaların sayımı 75
Müveddetname 261
Müvella hükmü 119

N

Nakil hücceti 253
Name 261
Name defterleri 267
Name-i Hümayûn
Nemîka 261 134
Nezir hücceti 261
Nişan, Nişan-ı Hümayûn 127
Nizamat defterleri 272
Nota 238
Noter arşivleri 341
Notlar 43
Nüfus defterleri 324
Nüfus ve emlâk sicili 61
Nüfus sayımı sicili 73
Nümerik repertuvar 376

O

Odyo-vizüel arşivler 349
Okuma aracı, cihazı 455
Okuma salonu 427
Onarım 392
Onlu tasnif sistemi 371
Ordu kaimesi 151
Ordu mühimmesi defterleri 266
Ordu şikâyet defterleri 270
Organizasyon ve Metot bürosu 355
Orijinal 95
Oturum ve duruşmalar sicili 76

Ö

Ödünç verme 408
Örfler ve teamüller mecmuası 77
Örnek seçme 422
Ölülerin sayımı 75
Özel arşivler 343
Özet 50
Özetlenmiş kısa envanter 376
Özürname 261

P

Papa buyruğu 99
Papanın özel buyruğu 101
Paraf 56
Parsel planı 67
Parşömen 395
Patenta kâğıdı 244
Personel listesi 71
Pertinans (Pertinence-münasebet prensibi 365
Peskopos kalemi defterleri 304
Piyade mukabelesi kalemi defterleri 290

Plak 443
Poliçe 224
Poliptik (Poliptique) 63
Protokol 38
Proveniancia (menşe) prensibi 364
Provönans (Provenance) menşe prensibi 364

R

Raf 387
Raf düzeni, tertibatı 390
Rapor 262
Rehber 381
Repertuvar 382
Resmi ilân 115
Restorasyon 392
Restoratör (onarıcı) 392
Restorasyon kâğıdı 393
Ricaname 261
Röprodüksiyon
Röprografi 437
Rulo 32
Ruhsatname 210
(Ruûs) 210
Ruznamçe defterleri 319
Ruznamçe sureti 184
Rüûs 190
Rüûs defterleri 271
Rüûs hükmü 191

S

Saat pusulası 263
Sadaret kethüdalığı defterleri 277
Saliyane kalemi defterleri 300
Sandık 30
Saray tayinat, masraf, harç defterleri 328
Satın alma 411
Sayfaları numaralama 436
Sayım 68
Sebebi tahrir hükmü 122
Selüloz asetat 396
Seraskerlik beratı 142
Serbestiyet hükmü 119
Sergi 186
Sergi pusulası 188
Seri 359
Servis arşivleri 350
Sesli belgeler 351
Seyir defteri 93
Sınırname 242
Sicil 37
Sicill-i mahfuz 258
Sicill-i ahval defterleri 331
Sicillât-ı şer'iyye 321
Sipah ve silahtara kalemi defterleri 289
Siyadet hücceti 251
Son müsvedde 46
Son Tarih 57
Sulhname 243
Suret 49, 183
Sübdüvizyon 360
Sürgün fermanı 118
Süvari mukabelesi kalemi defterleri 288

Ş

Şefaatname 261
Şehir (Kent) arşivleri 339
Şer' hükmü 119
Şer'i mahkeme sicilleri 321
Şikâyet defterleri 269
Şukka 144

T

Tahrirat 189
Tahkik tutanağı 424
Tahvil defterleri 213
Tahvil 225
Tahvil tezkeresi 179
Tahvil sureti 185
Tahlili envanter 376
Takrir 146
Takrir tercümesi
Taksit hükmü 119
Tamir 392
Tanıtma yazısı 97
Tapuname 211
Tasarı 226
Tashih hükmü 119
Tasnif 415
Tasnif planı, şeması 371
Tavsiyename 214
Tayinat defterleri 327
Tebriknname 261
Tefrik 417
Tehniyetname 261
Te'kidname 216
Telgrafname 215
Telhis 149
Temessük 157
Temize çekilmiş esas nüsha 47
Temlikname 212
Tercüme 235
Termografi 449
Teslim etme 407
Teslim etme bordrosu 413
Teslim tezkeresi 180
Tetekik etme 428
Tetkik süresi 430
Tevcih fermanı 118
Tevkî 125
Tezkere (Tezkire) 160
Tıpkıbasım 440
Tımar verme sicili 69
Tomar 27
Torba 27
Toz alma 401
Transkripsiyon 441
Tutanak 117
Tüccar fermanı 118
Tüzükler kitabı 78

U

Ulûfe beratı 136
Ulûfe defteri 336
Uygunluk cetveli, çizelgesi 379

Ü

Ültimatom 237

V

Vakıfname 255
Varidat muhasebeciliği kalemi defterleri 285
Varide ve sadıra defterleri 280
Vasiyetli bağış 410
Vaz-ı alâim hükmü 119
Vekil fiş 434
Vergi yükümlüleri listesi 71
Vesaik, vesika 2
Vize 421
Vidimus 58

Y

Yafta 100
Yararlanma 428
Yararlanma süresi 430
Yardımcı depo 386
Yarlığ, yarlığ-ı tebliğ 126
Yaprakları numaralama 436
Yardımcı depo 386
Yasalar kitabı 78
Yazı taslağı 45
Yazma 107
Yeni satın alınanlar listesi 374
Yeniçeri Efendisi 320
Yeniçeri kalemi defterleri 305
Yer değiştirme fişi 434
Yer kataloğu 375
Yoklama defteri 337
Yol hükmü 119
Yörük defterleri 325
Yükümlülüğe alma 412

Z

Zabıtname 198
Zapt fermanı 118
Zaptiye defterleri 330
Zarf 33

ÖRNEKLER

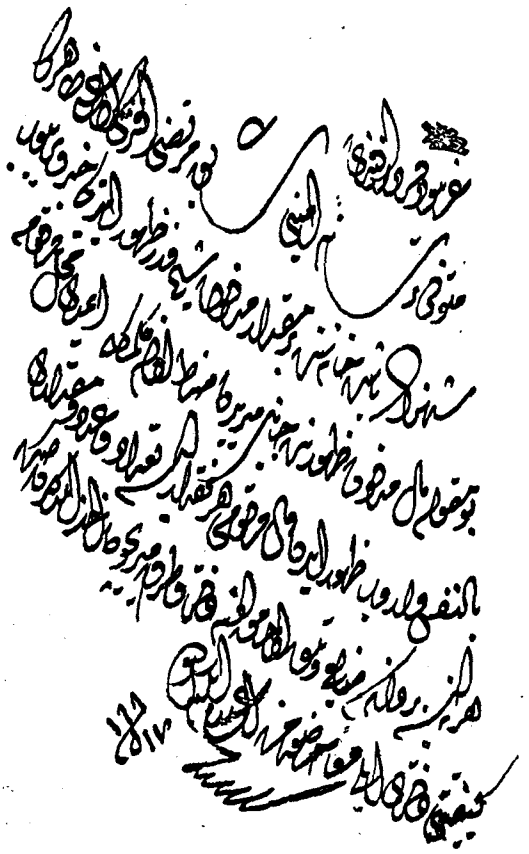

137 — Sadrıâzam Buyrultusu

118 — Ferman (Hükm-i Şerif)

٩

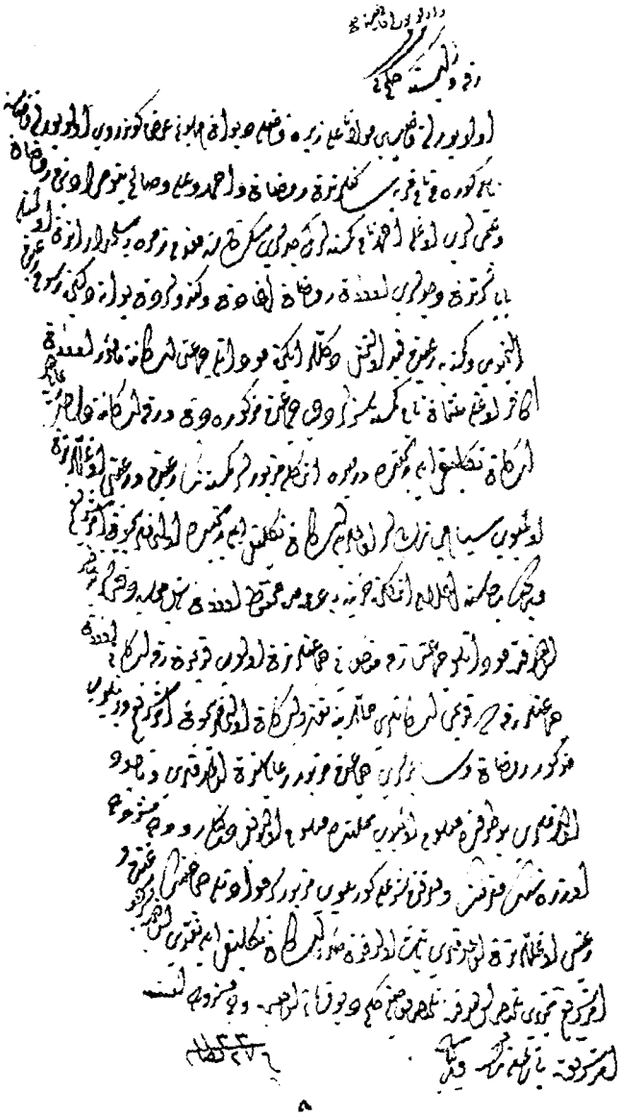

119 — Hüküm tezkeresi

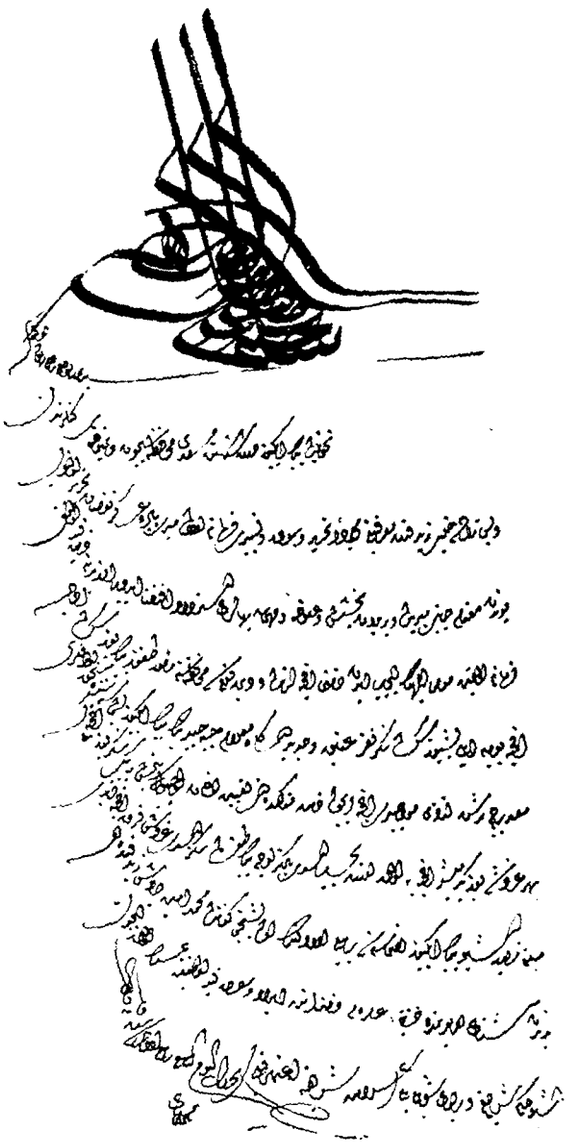

120 — Hükm-i Şerif (ferman)

158 — Kat'ı alâka senedi, temessükü

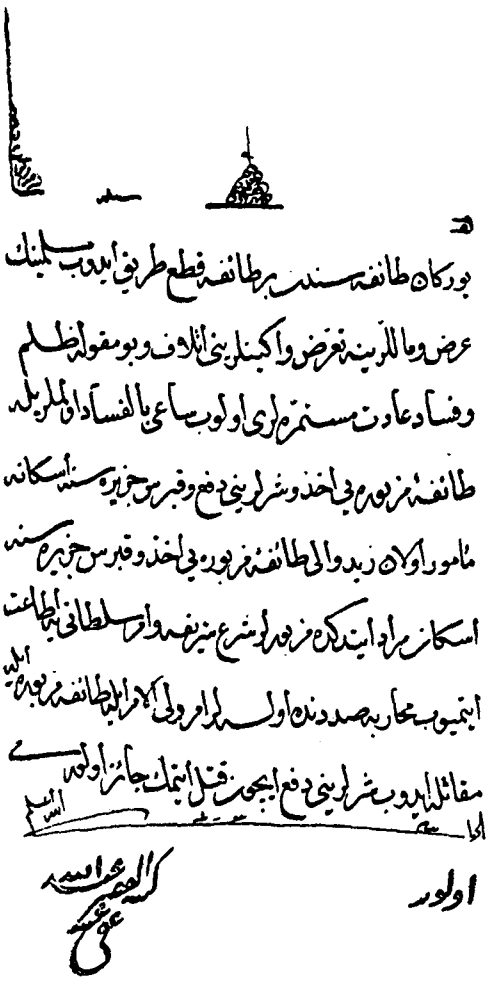

245 — Fetva

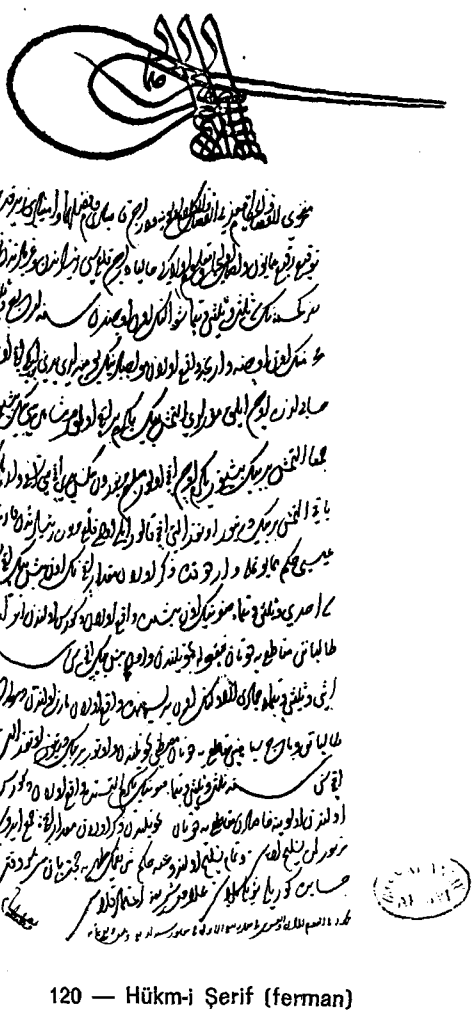

120 — Hükm-i Şerif (ferman)

225 — Tahvil

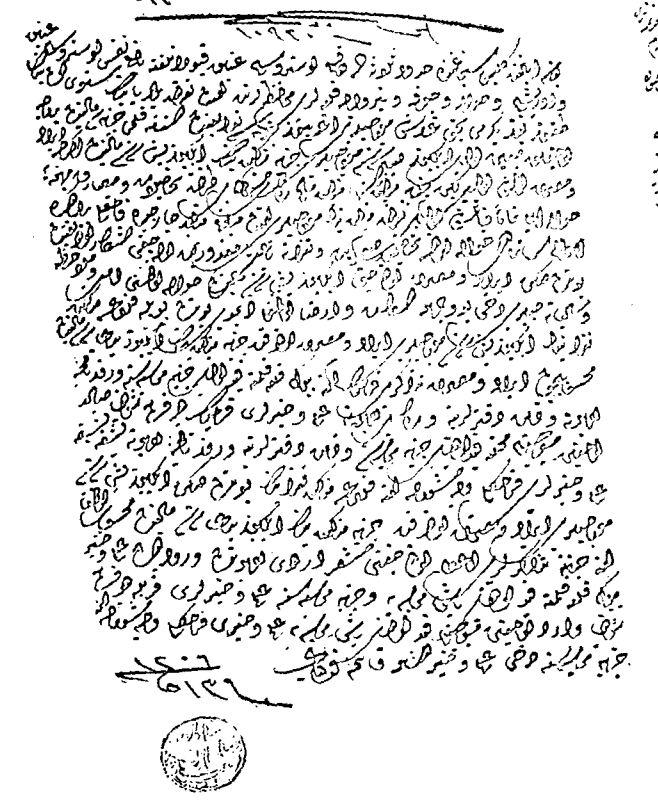

219 — İlmü haber kaimesi

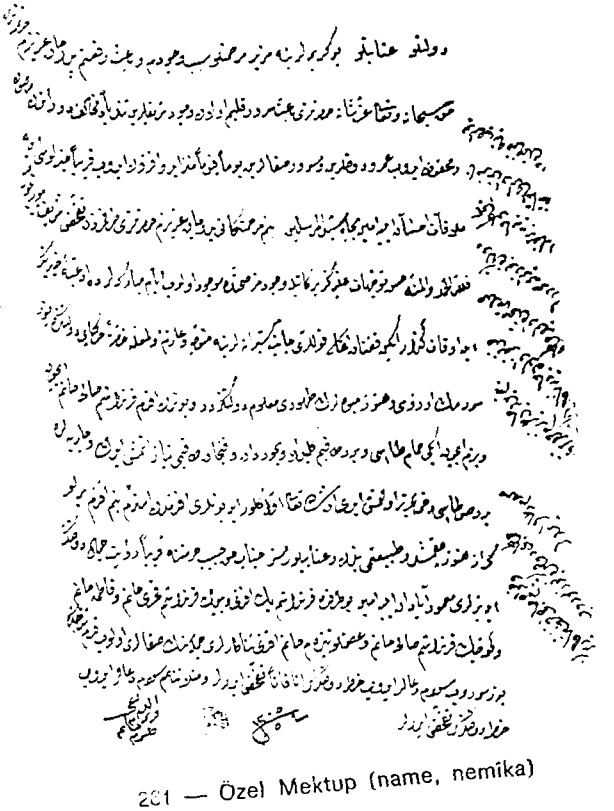

221 — Özel Mektup (name, nemika)

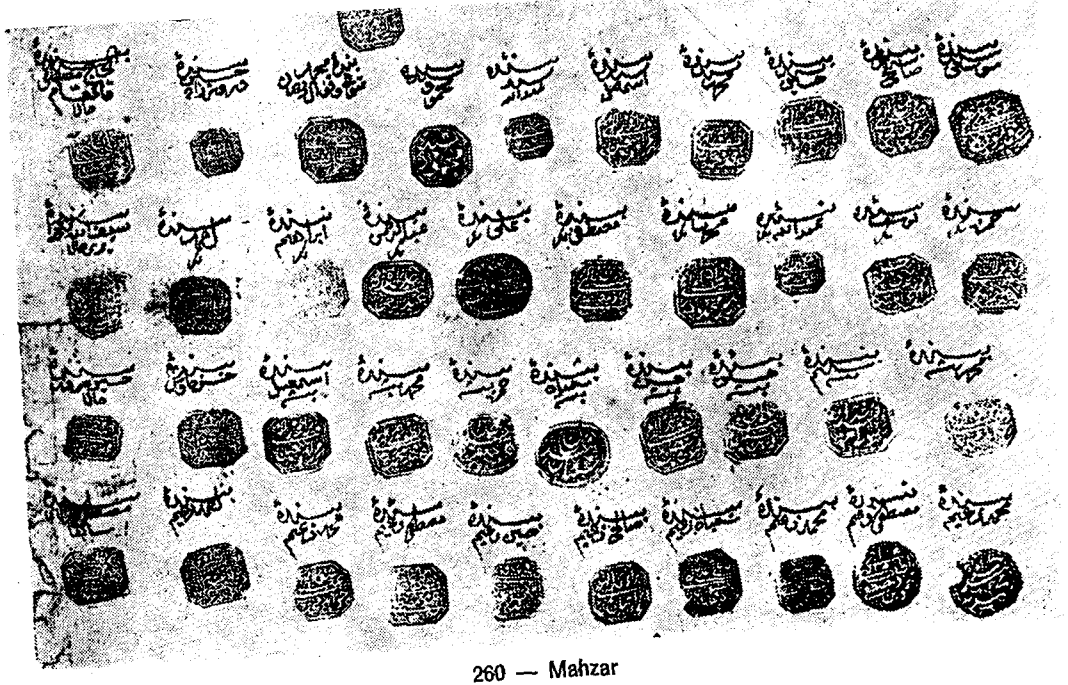

260 — Mahzar

BEŞERÎ MÜNASEBETLER

DR.
ALİ ARSLAN AYDIN

GİRİŞ

Devletin çeşitli kuruluşlarında görev alan memurların, hizmet içinde ve dışındaki genel tutum ve davranışları, kanunlarla olduğu kadar, örf, âdet ve millî geleneklerle de yakından ilgilidir. Bilindiği gibi, herhangi bir kamu kuruluşunda vazife yapan bir memur, hangi idari kademe ve derecede bulunursa bulunsun, memuriyet hiyerarşisi içinde memur veya âmir durumundadır. Her memur; kanun tüzük ve yönetmeliklerin koyduğu esaslara uyarak bir disiplin içinde çalışmak zorundadır. Çalışmalarının verimli ve başarılı olması için, memuru teşvik edici maddî şartlar yanında, manevî şartların ve huzurun da mevcut olması lâzımdır. Bu yönden, bir kuruluşun verimli çalışmasında, memurların birbirleriyle olan beşerî münasebetlerinin düzgün, âmir-memur ilişkilerinin modern ölçülere ve manevî değerlere uygun olmasının büyük rolü vardır. Bu gerçekleri dikkate alarak, asıl mevzuumuzla yakın ilgisi bulunan "Beşerî Münasebetler" ve "Âmir-Memur İlişkileri" konularında aydınlatıcı genel bilgiler sunmakta yarar görüyoruz.

I — BEŞERÎ MÜNASEBETLER

"Beşeri Münasebetler" kavramından, özet olarak; "İnsanlar arasındaki ilişkiler, *insanca, insana mahsus, insana yakışan* davranışlar" anlaşılmaktadır. İnsanlar arasında daima ve devamlı münasebetler bulunduğuna göre, insan toplumlarının mutlu ve huzurlu olması, bu ilişkilerin iyi ve güzel olmasına bağlıdır. Çünkü bütün kötülük ve huzursuzluklar, bu ilişkilerin normal ölçüler ve şartlar içinde düzenlenmeyişinin tabii bir neticesidir.

Meşhur Müslüman tarihci ve sosyoloğ İbni Haldun'un dediği gibi, "İnsanoğlu, fıtratı icabı olarak yaratılıştan medenidir". Yani kendi cinsinden olan diğer insanlarla toplu halde yaşamak ihtiyacındadır. Nitekim her insan, bir toplum içinde doğar, bir toplum içinde yaşar ve nihayet yine bir toplum içinde dünyaya veda eder.

Bu sebeple, insanlar, yeryüzünde var oldukları günden bu yana, aralarında bir

takım beşerî ilişkiler kurmuşlar ve bu ilişkileri devam ettiregelmişlerdir. İnsanlık devam ettiği müddetçe bu münasebetler de devam edecektir. Çünkü bu, fıtratın, akıllı ve düşünce sahibi olmanın ve nihayet sevk-i tabiînin bir sonucudur. Zira her canlı gibi, insan da, yaşamak için başka pek çok şeylere muhtaçtır. Bu ihtiyaçların temini ise, bir takım beşerî münasebetlerin doğmasına ve devam etmesine bağlıdır. İnsanlar bir araya gelmek ve faaliyetlerini birleştirmek suretiyle her türlü ihtayaçlarını daha kolay temin ederler, hedeflerine daha az gayret ve fedakârlıkla ulaşırlar. Bu şartlar, cemiyet hayatının ve onu meydana getiren kurum ve mesleklerin var oluşuna sebep olmuştur. İşte böylece toplumda çeşitli iş sahaları ve meslekler doğmuş, her insan ve meslek grubu belli bir sahada çalışıp emek sarfederek insanlığın refah ve saâdetine yardım etmişlerdir. Bütün bu gayret ve emekler sonunda insanlığın ortak malı olan MEDENİYET vücuda gelmiştir. Bu yönü ile beşerî münasebetlere, *"Medenî ilişkiler"* yani toplu yaşamanın gerektirdiği insana yaraşan, âdil, ölçülü ve mantıkî tutum ve davranışlar da diyebiliriz.

Netice olarak beşerî münasebetler; bir insan ilmi olması sebebiyle, insan ve toplum problemlerini konu edinen Psikoloji ve Sosyoloji ilimlerinin *"Psiko-Sosyal"* yeni bir dalı olarak gözükmektedir.

İnsanların beşerî münasebetlerini yeni bir ilim dalı olarak kavramak ve öyle kabul etmek, insanlar arasındaki ilişkileri değerlendirerek çevredeki insanların ferdî özelliklerini tanımak ve bu özelliklerden toplum yararına faydalanmak imkânlarını bulmak demektir. Bu suretle, her insandan şahsî kaabiliyetleri ölçüsünde ve en iyi şekilde faydalanmak ve cemiyet nizamını bozucu kötü davranışlardan ve yersiz çatışmalardan uzak kalmak, imkân dahiline girer. Çünkü insanların neden hoşlandıklarını bilmek, suyuna huyuna göre gitmek, güler yüzlü tatlı dilli olmak, bu türlü davranışlarda ölçülü ve nazik olmak, insanlar üzerinde etkili olmanın belli başlı şartlarındandır. Zira insan ne kadar kaba ve haşin olursa olsun, tesir edilecek bir yanının bulunduğunu kabul etmek ve iyi bir ânını seçmek gerektiğini unutmamak lâzımdır. Nitekim ataları-mız; "Tatlı söz, yılanı deliğinden çıkarır" demiştir.

İnsanlar arasındaki beşerî ilişkiler, insan kadar eski olmakla beraber, *"insan ilişkileri"* ve *"beşerî münasebetler"* terimleri, ilk defa 19. yüzyılda Avrupa ve Amerika'da, sanayiin gelişmesi sonunda ortaya çıkan büyük müessese ve kuruluşların, insanı daha çok çalıştırmak ve ondan daha çok verim almak imkânlarını araması sonunda ortaya çıkmıştır. Başlangıçta gaye, tamamen maddî, faydacı ve istihsali artırmaya dönüktü. İnsanıda bir nevi makine olarak görmeye başlayan bu maddeci görüş, verimi artırmanın tek yolunun, insana insanca davranmak olduğunu anlamış, bu suretle *"Beşerî Münasebetler"* yeni bir ilim dalı olarak daha çok bu sınaî çevrelerde gelişmiştir. Ekonomik ve sosyal gelişmeler ve buna bağlı olarak beliren insanî problemlerle beraber *"Beşerî Münasebetler"* de önem kazanmıştır.

"Beşerî Münasebetler" kavramı bir bakıma ahlâk ilmi, âdâbı muâşeret denilen görgü kuralları gibi insan ilişki ve davranışlarını düzenleyen disiplinlerle de sıkı sıkıya ilgilidir. Başta dinler olmak üzere, ahlâk ve hukuk sistemleri, bu ilişkileri disipline eden müesseselerdir. İslâm dini hiç şüphesiz bu müesseselerin başında gelir. Kutsal Kitabımız Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimizin Hadisleri (Sözleri), beşerî münasebetlerin en iyi şekilde işlemesi için çok ciddî, ölçülü ve âdil prensipler koymuştur. Çünkü İslâm'ın gayesi; insanı insan olarak yüceltmek, kendisi gibi bir insan karşısında zelil ve hakir duruma düşmekten ve ezilmekten onu kurtarmaktır. İslâm nazarında insan; ırkı, rengi, şekli ve sosyal durumu ne olursa olsun, bizatihi insan olarak saygı değer şerefli bir varlıktır. İnsana; kim, nerede ve nasıl olursa olsun insan gibi muamele edilmelidir. Kurân-ı Kerim'in ve İslâm Peygamberinin tavsiyesi budur. Bu bakımdan, *"beşerî münasebetler ve insanî ilişkiler"* mefhum olarak da, İslâm âlimlerince çok önce kullanılmış ve ciddî incelemeye tabi tutulmuştur.

Nitekim İmâm-ı Gazalî, takriben 9 asır önce yazdığı *"İhyâu Ulûmi-d-Din"* adlı meşhur eserinin 2 cildinde; *"Dostluk, Kardeşlik ve Her Sınıftan Halkla iyi Münasebet Kurma Âdâbı"* başlığı altında, beşerî münasebetlere müstakil bir bölüm (5. kitap) ayırmıştır. Bundan başka, *"Fıkıh"* adıyla anılan *"İslâm Hukuk"* kitapları ile *"Hadis"* kitaplarında, beşerî ilişkilerle ilgili pek çok bilgiler vardır.

BEŞERÎ MÜNASEBETLER NEDİR; NE DEĞİLDİR

Konusu; insan, insan davranışları ve insanın hem cinsleri ile ilişkileri olan *"Beşerî Münasebetler"*in bir çok tarifleri yapılmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

1. İnsan ilişkileri; bir organizasyondaki insanları birleştirip ahengleştirerek çalışma durumuna sokmayı gaye edinen bir İdarî faaliyettir.

2. Toplumu etkilemek ve belli bir istikamete yöneltmek gayesi ile, insanı tanıma gayreti ve topluma nüfuz etmede takip edilecek bir yol ve metottur.

3. Özel ve kamu kuruluşlarının, kendi personeli ve temasta bulunduğu çevreler üzerinde faaliyetlerini devam ettirmek ve gelişmelerini sağlamak gayesiyle meydana getirmeye çalıştıkları bir güvenlik ve gerçeklik iklimidir.

Bu ve benzeri tariflere rağmen beşerî ilişkiler, ne idarenin problemlerine kesin cevaplar vermek, ne de personelin ehliyet ve verimliliğini artırmak için sihirli formüller bulmaya çalışır. Burada idare ve yönetime, çevrenin psiko-sosyal unsurları bakımından bir anlayış kazandırmak suretiyle bunların varlığını göstermek ve önemsetmek başlıca amaçtır.

Bütün söylenenleri özetlemek gerekirse, beşerî ilişkileri;

"İnsanlara karşı iyi davranmak, nazik hareket etmek, daima iyilik yapmak felsefesi" veya *"Şahıstan şahısa değişen SAĞDUYU hareketlerinden ibaret saymak"* mümkün değildir. Konuyu sisli ve karışık bir hale getirmeden;

"Ferdî ve içtimaî davranışların bir etüdü" veya;

"İnsanın moral ve ihtiyaçlarını gözönünde tutarak teşvik edilmesi, insangücünün faydalı yönde kullanılmasına yardımcı olabilecek bilgi sağlanmasıdır" şeklindeki ifade ve anlayış, doğruya daha yakındır.

Yukarda özetlediğimiz bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, "Beşerî Münasebetler" için kesin bir hudut çizmek ve onu her yerde, her zaman ve herkes için uygulanabilecek bir ölçü haline getirmek, her insana giydirilebilecek bir kaftan şeklinde düşünmek doğru değildir.

BEŞERÎ MÜNASEBETLERİN GAYESİ :

Beşerî münasebetlerin, insanı konu edinen bir ilim dalı olarak, bir takım ihtiyaçlar sonunda ortaya çıktığını belitmiştik. Bu ihtiyaç, insanlar arasında devam eden ilişkilerin sonucu olarak ortaya çıkan problemlerin çözümlenmesi, ortaya çıkması muhtemel olanların önlenmesidir.

Beşerî münasebetlerin iyi bilinmesi ve uygulanması sonunda, toplumun huzur ve sükûnunu temin edecek aşağıdaki müsbet neticeler doğar :

1. Karşılıklı sevgi saygı yerleşir, toplumda huzur ve ahenk doğar, kardeşlik duyguları kuvvetlenir.

2. İşbirliği doğar, verim artar.

3. Çalışma şevki, işe katılma meyil ve arzusu gelişir.

4. Emniyet, huzur ve refah artar,

5. İlişkilerde hatalar azalır, insanlar daha nazik ve kibar olurlar.

6. İnsanlığa yakışan ve yaraşan mutlu bir hayat düzeni doğar.

7. Fertler; NEREDE ve NASIL davranacağını, KİME, NEREDE- NASIL ve NEKADAR konuşulacağını veya hitabedileceğini öğrenirler.

Buradaki gaye ve elde edilecek fayda, çeşitli insanlara göre farklılıklar gösterebilir. Elde edilen sonuçlardan, alelâde bir fert; özel hayatı ve davranışları için, bir öğretmen; öğrencilerine daha yararlı olabilmek için, bir din adamı; halkı daha çok aydınlatabilmek için, bir idareci; maiyetindekileri daha iyi yönetebilmek için, bir ustabaşı; işçileri daha verimli çalıştırabilmek için faydalanır.

Meselâ : Bu konuda elde edilen sonuçlardan faydalanan insan unsuruna âit "NEDEN" leri ve "NASIL" ları anlıyan bir idareci, bu kaynakları kuruluşun gayesine doğru yönetebilir. Elde edilen bilgi ve davranış kalıplarına göre, kaynakları bir araya getirmede onları daha etkili ve daha verimli bir şekilde yönetmede faydalanabilir. Teşvik mahiyetindeki olumlu ve düzeltici hareketlerin neler olacağını tayin edip onları uygulayabilir. Daha önemlisi, bu idare tekniğini kullanmak suretiyle, hiç değilse bir takım problemleri, daha ortaya çıkmadan anlıyabilir. Beşerî ilişkiler, islah edici ve iyileştirici olduğu kadar, aynı zamanda önleyicidir de....

Beşerî münasebetlerin ne olduğunu bilmek şüphesiz önemlidir. Fakat bundan da önemlisi, bunu tesirli bir şekilde kullanmayı başarabilmektir. Beşerî ilişkilerin kişinin bilgi ve tecrübesine göre şahıstan şahısa değişeceğini peşinen kabul etmek gerekir. Çünkü bütün insanlar birbirinden farklı olduğu gibi, onların davranışlarına etki eden âmiller de farklıdır.

Beşeri münasebetler, bir defa uygulanacak bir metot değildir. Belki de bir alışkanlık olarak düşünce kaynağımızın içine yerleştirilmeli, tekrar denenip özel durumumuza adapte edilmelidir. Bunu - herkes değilse bile - insanların çoğunluğu başarabilir.

II — İDARE-PERSONEL-ÂMİR-MEMUR İLİŞKİLERİ

Bilindiği gibi, Sosyal İlimler geliştikçe, maddî ve manevî yönleriyle insan ve iç dünyası hakkındaki bilgilerimiz de artmaktadır. Araştırmalar, sosyal bir varlık olan insanın iş hayatında ve idarede bir madde ve makina gibi kullanılmasının mümkün olamayacağını göstermiştir. Sosyologlar; ferde, bir gruba, bir topluluğa herhangi bir işi yaptırırken, zor kullanmayı, onları para ile satın almayı değil, kişileri, *yapacakları işe inandırmayı temel ilke* olarak kabul ederler. Bu ilke gerçekten doğrudur. Çünkü tarih gösteriyor ki; insanoğlu beşer tarihi boyunca, şiddete, baskıya, zulme, haksızlığa, adaletsizliğe ve hakir gözükmeye karşı çıkmış, ama iyiliğe, eşitliğe, adalete ve hakka daima saygı duymuş ve benimsemiştir. Bu sebeple her gün hızla sanayileşen çağımızda insan iyi tanınmaz, ona lâyık olduğu gerçek değer verilmezse, bürolardan ve makinalardan çıkan işler, *arzu edilen seviyeye ulaşmaz.* Çünkü gerek fabrikada, gerek diğer iş sahalarında olsun, verimliliği artıracak temel unsur, *insan beyni ve insan emeğidir.* Bu yönden insan faktörüne öncelikle eğilmek ve onu değerlendirmek gerekir. Anlaşılması güç bir varlık olan insanın sevk ve idaresi zordur. Özellikle toplum içersindeki insana mahsus bir toplum psikolojisi olduğu, tutum ve davranışlarının değişiklik gösterdiği bilinen bir gerçektir. Nitekim yapılan araştırmalar; *"insanın basit bir alet olmadığı, bilakis uğraşılması ve idare edilmesi güç; bir topluluk içerisinde birbirini etkileyen, karmaşık bir canlı olduğunu ortaya çıkarmış, ayni zamanda insan tarafından çözümlenecek, insana ait problemleri, insana ait bilgileri ve insanî vasıtaları gerektirdiği"* sonucuna varılmıştır.

İşçinin veya memurun işini benimsememesi ve önemsememesi, âmirine ve iş arkadaşlarına karşı davranışlarına tesir eden birtakım, sosyo-psikolojik faktörler mevcuttur. Bunların başında, şüphesiz İHTİYAÇ faktörü gelir. Zira insan, bir yığın fizyolojik ve sosyo-psikolojik ihtiyaçlarla karşı karşıyadır. İhtiyaç; *"Tabiî ve fizikî özellik taşıyan ve kültürle kazanılan bazı belli sosyo-psikolojik isteklerin tatmin edilmesine ilişkin insanî bir duygudur."* İnsanın en büyük arzusu, temel ve zarurî ih-

tiyaçlarını gidererek, mutlu ve huzurlu bir hayata kavuşmaktır. İş hayatında verimli ve başarılı olabilmek için bu ihtiyaçların giderilmesi lâzımdır. Bu da idarenin temel vazifesidir. O halde idarî mekanizma, mensubu olan memur ve işçilerin en iyi şartlar içinde çalışması ve yaşaması için her türlü *teşvik tedbirlerini* alması lâzımdır.

Teşvik; bir şahsın belli hareketlerle ihtiyacını karşılamasına sebep olan psikolojik faktördür. Başka bir tarife göre; *"İhtiyacın tesbiti ile karşılanması arasında bir köprüdür."*

Teşvik faktörlerinden yeterince faydalanmada sevk ve idarenin şahsiyeti, tecrübesi ve beşerî münasebetlerdeki olumlu tutumu çok mühimdir. Her âmir ve yönetici, personeli teşvik faktörlerini dikkatle uygulamalıdır; çünkü teşvik faktörlerinin uygulanışı; personelin moralini düzeltir. Çalışma hırsını kamçılar ve yöneticisine, işverenine olan güvenini artırır. Bilinmelidir ki, bir kuruluşun üyeleri arasındaki yüksek moral gücü, personel arası ilişkilerden meydana gelen informal (gayri resmî) organizasyonu geliştirir. Bu da formal, yani resmî organizasyon üzerinde müsbet tesirler yapar, dolayısiyle verimin artmasına, kalitenin düzelmesine sebep olur. Ancak, teşvik faktörlerinde istenilen neticenin alınabilmesi için, idare ve personelin moral bozucu davranışlardan şiddetle sakınmaları lâzımdır

Prof. Maslow, İNSAN İHTİYAÇLARINI beş grup altında ve aşağı kademeden yukarıya doğru şöyle sıralamaktadır.

1. FİZYOLOJİK İHTİYAÇLAR: Her insanın muhtaç olduğu, yemek içmek, barınmak, uyumak, gezmek ve dinlenmek gibi tabiî ihtiyaçlardır.

2. EMNİYET İHTİYACI: Tabiî, fizikî ve piskolojik tehlike ve mahrumiyetlere karşı korunma, güven duyma ve yarınından emin olmak ihtiyacı,

3. SOSYAL İHTİYAÇLAR: Sevilme, arkadaş edinme, yuva kurma, hüsnü kabul görme ve toplumda yeri olma ihtiyacı,

4. EGO (Öz varlık) İHTİYAÇLARI: Bunlar da iki grupta toplanır:

a) Kendine hürmet ve güven duyma ihtiyacı,

b) Başkaları tarafından hürmet, takdir ve itibar görme ihtiyacı.

5. KENDİ KENDİNİ TATMİN İHTİYACI: Özgür hareket edilme, iş başarma gücünü gösterme, ilerleme ve yükselme ihtiyacı diye özetlenebilir.

Bu ihtiyaçlardan ilk ikisi, yani fizyolojik ve emniyet ihtiyaçları tatmin oluncaya kadar personel, sevk ve idarenin zorluklarına ve iş güçlüğüne katlanarak kendisinden istenenleri yapmaktadır. Bu iki temel ihtiyacın karşılanmama tehlikesi ortadan kalkınca, artık eski itaatli davranışları kaybetmekte, üst kademede bulunan diğer yüksek ihtiyaçları temin etmeye yönelmektedir.

Yukarda özetlenen bu beş ihtiyaç iki ana grupta toplanır:

A) Temel Fizyolojik İhtiyaçlar,

B) İkinci Derecedeki Sosyo-Psikolojik İhtiyaçlar.

A) *TEMEL FİZYOLOJİK İHTİYAÇLAR:*

Her insanın yaşayışında temel sayılan bu fizyolojik unsurlar; yiyecek, giyecek, hava, su, beslenme, barınma, korunma, dinlenme ve cinsî ihtiyaçlardır. Bunların öncelikle sırası şahsa göre değişirse de, herkese şâmil bir iç güdü veya fıtrî ihtiyaç olduğu açıktır. Bu *ihtiyaçlar daima insanla beraberdir.* Onunla birlikte çalıştığı iş yerine, masasına ve atölyesine kadar gider. Bunları kapı eşiğinde bırakmak veya ceketle beraber askıya asmak mümkün değildir.

Bu baskıdan kurtulmanın tek çaresi, ihtiyacın giderileceğine, karşılanacağına dair idarenin vereceği emniyet ve garantidir. Bu sebeple ihtiyaçların giderilme vası-

tası olan para, işçi veya memurun alacağı ücret çok önemlidir. Temel ihtiyaçların giderilmesi, iş ve istikbal garantisi, çalışmaların huzur ve teşviki için önemli unsurları teşkil eder. Çalışmalar, işlerinin ve istikballerinin garantide olduğunu âmirlerinden duymalı, buna inanmalı ve geleceklerinden emin olmalıdırlar.

B) *İKİNCİ DERECEDEKİ (SOSYO-PSİKOLOJİK İHTIYAÇLAR:*

Yukarıda izah edildiği gibi, çalışanlar için ücret ve maaşın önemi inkâr edilemiyecek kada büyüktür. Böyle olmakla beraber, bunun da bir tesir sınırı vardır. Çünkü, para ile çalışanın zamanı satın alınabilir, fakat vicdanı, sadakatı, inisyatif arzusu ve işte ciddî çalışması satın alınamaz. İş ilişkilerinde öyle durumlar olur ki, paranın veya otoritenin çalışana yaptıramadığı bir işi veya fedakârlığı, güler yüz ve tatlı dille söylenen bir çift söz yaptırabilir. Bu sebeple, ast durumunda olanlara tesir eden para ve otoritenin ötesinde, daha başka unsurların da bulunduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Bunların hepsine sosyo-psikolojik ihtiyaçlar diyebiliriz. Bu ihtiyaçlar çok çeşitli olmakla beraber, biz bunlardan altısı üzerinde duracağız. Bunlar;

1. Katılma ve âidiyet,
2. Takdir ve kabul,
3. Başarı,
4. Fırsat (imkân),
5. Haberleşme,
6. Onur ve şahsiyet'tir.

1. *KATILMA VE ÂİDİYET:*

Katılma: İlişki kurmak, resmen bağlanmak anlamına gelir. Meselâ; bir daire veya şirkete yeni giren insan gibi .. Ancak bu katılış, fertlerin kuruluştaki insan grubu ile kaynaştığını göstermez. İnsanların belirli hakları, vazifeleri, kabiliyetleri, kişisel özellikleri ve iş alışkanlıkları vardır. İşte ferd için, bütün bu özellikleri iye yeni grubla kaynaşmak, kendisini yeni katıldığı grubtan saymak çok kuvvetli sosyo-psikolojik bir tatmin vasıtasıdır. Katıldığı toplulukta kendisini yalnız hisseden bir insanın çalıştığı yerde yeteri kadar faydalı olamıyacağını söylemek mümkündür. Bu sebeple iş yerinde yeni işe başlayanların kaynaşmasını engelleyecek durumlar ortadan kaldırılmalı ve onların işe kendini verecek, iş arkadaşları ile kaynaştıracak ortam hazırlanmalıdır. Teşkilâta yeni katılan bir elemana, kuruluşun yapacağı işi, âmir ve arkadaşlarını tanıtmak, idareye ait ciddî bir sorumluluktur. Âmirler, bütün imkânlarını kullanarak maiyetindekileri birbirleri ile kaynaştırmalı, çalışanların gayesi ile kuruluşun gayesini birleştirerek, aradaki birlik ve ahengi sağlamalıdırlar.

2. *TAKDİR ve KABUL:*

İnsanlar, önce kendilerinin, sonra davranışlarının ve yaptıkları işin beğenilmesini, takdir edilmesini isterler. Bu, psikolojik bir ihtiyaçtır. Bu sebeple âmirler, bir memurun veya işçinin hatasını söylemek için gerektikçe bürolarına çağırdıkları gibi, zaman zaman başarılarının takdir etmek, kendilerinin ve yaptıkları işin beğenildiğini söylemek için de onları çağırmalı ve teşekkür etmelidirler.

Bir ferde gösterilecek itibar, onda önemsendiğine dair bir duygu doğurur. İdarede iyi işleyen bir takdir sistemi, elemanların moralini yüksek tutmada çok faydalı olur.

Kabul edilme, bir ferdin iyi ve kötü tarafları ile bir bütün olarak bir grubun ve teşkilâtın tam bir üyesi olması demektir. Böyle bir şahıs kendisini beğenen ve kabul eden iş arkadaşları arasında bulunmaktan rahatlık duyar. Kişinin arkadaşları tarafından kabul edilmesi, iş birliğini, gayret ve verimlilik derecesini arttırır. Bu ihtiyaç karşılandığı zaman müsbet neticesi görülür, huzur ve ahenk olur. Karşılanmadığı zaman da olumsuz belirtileri ortaya çıkar, zıdlaşma, rekabet ve huzursuzluk meydana gelir.

3. *BAŞARI :*

Fert olarak daima ilerlemek, düne, geçen yıla, yahut on yıl öncesine nazaran bir takım başarılar elde ettiğimizi görmek isteriz. Fakat herşeyden önce bir hedef ve gaye tesbiti yapılması gerekir. Şahıslar için gayeler karışık ve değişiktir. Fakat çalıştığımız kuruluşların gayeleri çok zaman bellidir.

Kuruluşlar ne olursa olsun, amaçlarını açık olarak belirtmeli, fertlerin görevleri de bu amaca uygun olarak tesbit edilmelidir. Çalışanların, kuruluşun elde ettiği başarılardan haberdar olmaları, böylece fertlerin başarma ihtiyacını tatmin bakımından önemlidir. Bu suretle çalışanlar, kendileri ve müesseseleri ile iftihar ederler, moralleri yükselir.

4. *FIRSAT (İMKÂN) :*

Çoğumuz, daha iyi bir başarı kazanmak, kabiliyetlerimizi geliştirmek ve değerlendirmek için elverişli bir ortam ararız. Her zaman bu fırsatları değerlendirememekle beraber, hiç değilse böyle bir imkânın mevcut olduğunu hissetmek isteriz. Bu ihtiyaç da, diğerleri gibi çok kuvvetlidir. Tatmin edilmemesi, çalışanlar üzerinde derhal menfi tesirini gösterir. Canla başla işe sarılma ve işte canlılık ortadan kalkar. İşlerinden ayrılıp başka bir iş arayan kimselerin çoğu, her hangi ciddî bir sebepten ziyade, kendilerine fırsat verilmemiş olmasından dolayı işi terketmişlerdir.

Bu sebeple basit ve hiç bir gelişme özelliği olmayan bir işe yerleştirilen, kabiliyetli bir şahıs için, bu işte bir ilerleme veya yükselme imkânı yoksa, bu şahsın olduğu yerde hareketsiz kalmayacağını bilmek ve kabul etmek gerekir. Çünkü sabit kalmak, insanları sıkar. Bu sebeple, ilerleme ve yükselme kabiliyeti olan personele imkân vermek, ona fırsat hazırlamak, idarenin en ciddî görevlerinden olmalıdır.

5. *HABERLEŞME :*

İnsanlar arasında konuşma, haberleşme bir ihtiyaçtır. Anlaşma ve kaynaşma; konuşma ve haberleşmenin bir sonucudur. İnsanı insan yapan unsurların başında; konuşma, haberleşme ve anlaşma gelir.

Konuşma, dinleme, yazma, ses tonu, el sıkma, yüz ifadesi, jest ve mimikler haberleşme unsurlarıdır.

Bir idareci için diplomasi bilmek, konuşmak kadar önemlidir. Açık olarak söylemek gerekirse, nakletmek istediğimiz kendi fikirlerimizi daha önemli gördüğümüz için, bilhassa dinleme hasletimizi geliştirmek çok daha zor olmaktadır. "İki dinle bir söyle" ata sözü ne kadar güzeldir.

Teşkilâtımızın nabzını elimizde tutmak, onun kuvvetli ve zayıf taraflarını tesbit edebilmek ve insan mekanizmasının derinliklerine inebilmek için, gerek yanımızda çalışanları, gerekse iş arkadaşlarımızı iyi dinlemeliyiz. Çünkü, yöneticilerin başarılı ya da başarısız olması, geniş çapta personelle olan haberleşmeye bağlıdır.

6. *ONUR VE ŞAHSİYET :*

Her insan, doğan her yeni gününü belli ölçüde sevinç, güven, ümit ve gururla karşılar. İnsan kendi onur ve şahsiyetini kazanmak ve kurtarmak zorundadır. Ancak, bu unsurları toplumun verdiği veya geri aldığını bilmek ve hatırlamak gerekir.

İnsan, insan olmanın verdiği bu temel unsurlardan mahrum olursa, işe yaramaz, küskün, münzevi bir psikolojik-fiziki organizma haline gelir.

Bir şahsı sadece yaptığı iş, taşıdığı unvan ve işgal ettiği makamla değerlendirmek hatalıdır. Bir insanı ne olursa olsun, ne iş yaparsa yapsın insan olarak kabul edip, onun şeref ve haysiyetine saygı göstermek, idare olgunluğunu gösteren bir işaret olduğu kadar, aynı zamanda bir beşeri ilişkiler tekniğidir. Çalışanlar karakter, inanç, davranış ve görüş bakımından çeşitli olabilir. İdareci bunlar arasındaki ahengi kurmakla görevlidir. Bu sebeple saygılı olmak, onlar hakkındaki hislerini açığa vurmamak zorundadır. Çünkü kabiliyetli ve çok istekli bir memur, idarenin

câhilâne hareketleri ve ters tutumu karşısında felce uğrar, çalışma şevkini kaybeder. Bu ihtiyacın sağlanması için herhangi bir masraf gerekmez. Karşılanması halinde ise, elde edilecek faydalar pek çoktur.

Görevini hilesiz yapan bir işçi, hilekâr fabrika müdüründen, ciddiyetle çalışan küçük bir memur, işini önemsemeyen bir genel müdürden daha çok takdir ve tebcile lâyıktır.

III — ÂMİR-MEMUR İLİŞKİLERİ

A) *İdarecilik ve Liderlik :*

İdarecilik ve liderlik, bir takım özel meziyetleri gerektirir. İnsanlar arasında gerçekten liderlik vasıflarını şahsında toplayan kimseler çok azdır. Nitekim Hz. Peygamber; *"İnsanlar, içinde bir tane bile yük devesi bulunmayan yüz develik bir kafileye benzerler"* buyurarak, bu gerçeğe dikkatleri çekmiştir. O halde liderlik ve yöneticilik bir kaabiliyet ve sanattır. Tıpkı beşerî münasebetler gibi liderlik de bir tekniktir. Başkaları tarafından takip edilen bir lider; şahsî kaabiliyeti, bilgisi, görgüsü ve yaşayışı ile kendisini takip edenlere en güzel bir örnek olmalıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de *"... Size Allah'ın Resûlünde takibedilecek çok güzel bir örnek vardır"* buyrulmuştur. Şu da bir gerektir'ki; "Milletler lâyık oldukları idareye ve yöneticiye kavuşurlar"

Gerçekte Liderlik : "Zekâ, bilgi, akıllılık, görevlerini ifâde güven duygusu uyandırmak, canlılık, kendini sevdirme, muhakeme kuvveti, atılganlık, yükselme arzusu, birlikte çalışma kaabiliyeti, insanlara hizmet aşkı, beşerî ilişkilere önem verme, teşebbüs kaabiliyeti, nefse itimad, problemlere nüfüz, zamanında karar verme ve hareket etme kaabiliyeti, zindelik ve hoş bir mizaç" gibi bir takım meziyet ve vasıfları gerektirir.

B) ÂMİR VE LİDER KİMDİR? :

Başkaları üzerinde denetim yetkisine sahip olan kimse, âmirdir. Başka bir deyimle; diğerlerinin faliyetlerini yönetmekte sorumlu olan herkes âmirdir. Her âmir, belli bir insan grubunu belirli bir amacın gerçekleşmesine doğru yönetmesi bakımından bir lider sayılır.

Lider; "Bir kuruluşun mensuplarını veya muayyen insan gruplarını birlik ruhu içerisinde gayeye yönelten kimsedir" diye tanımlandığı gibi; *"Lider; kuruluş ve insana âit yalnız maddî ve muşahhas vasıtaları değil, aynı zamanda beşerî, teşkilât hayatı ile ilgili manevî ve mücerret (somut) değerleri ve unsurları da harekete geçiren kimsedir"* diye de tarif edilmiştir.

C) *Âmir-Memur İlişkileri :*

Bir kuruluş veya teşkilât içinde âmir ile memur ilişkileri de bir çeşit beşerî ve *insanî ilişkilerdir. Bu ilişkiler, hem bir YETKİ İLİŞKİSİ*, hem bir STATÜ İLİŞKİSİ, hem de bir İŞBÖLÜMÜ VE UZMANLAŞMA İLİŞKİSİ mahiyetindedir. Âmir-memur ilişkilerini, eşit seviyedeki diğer ilişkilerden ayıran en önemli özellik, "YETKİ İLİŞKİSİ" dir.

Yukarda da açıkladığımız gibi, âmir, diğerleri üzerinde DENETİM VE YÖNETME YETKİSİ alan her şahıstır. O halde âmir, yönetimi altındaki memur ve işçilerin yaptığı işleri teşkilâtın gayesine yönelterek, bunların tesirli, ilmî ve ekonomik bir metodla başarılmasına çalışır. Âmirin yönetimdeki başarısı, teşkilâtın veya fabrikanın verimini etkiler. Verim düşük olduğunda, âmir ile memur ve işçiler arasındaki ilişkilerin gözden geçirilmesi gerekir. Âmir-memur ilişkileri, kişinin işinden sağladığı tatmin derecesine göre verim üzerinde tesirini gösterir. Keza bu ilişkilerin özelliği, kişiler arası işbirliğini de etkileyerek grup verimini artırıcı önemli bir faktör olur.

1. Yetki ve Disiplin :

Yukarda da belirttiğimiz gibi, üst-ast ilişkilerinin en önemli özelliği, yetki ilişkisidir. Yetki, emir vermé ve bu emirlerin yerine getirilmesini zorlama gücü, anlamını

taşır. Yetki, diğer kişilerin davranışına yön veren bir karardır. Verilen bir emir astlarca kabul edildiği takdirde vardır ve geçerlidir, verilen emir kabul edilmediği takdirde yok demektir.

Âmir-memur ilişkilerinde âmirin en güç sorunlarından birisi de, DİSİPLİN sağlamaktır. Âmir bir yandan yönetimi altındaki kişileri tanımak için onlara yaklaşma zorunluluğunu hissederken, diğer cihetten DÜZENİ VE DİSİPLİNİ sağlamak, bunun için de, arada bir MESAFE bırakmak zorundadır. İşte bırakılacak bu MESAFENİN TESBİTİ önemli bir problemdir. Çünkü âmir, disiplini sağlayamama endişesiyle eğer arayı çok açık tutarsa, memurlarını gereği gibi tanıyamaz, meselelerini göremez ve anlayamaz. Şayet arayı çok dar tutarsa, disiplini sağlayamama tehlikesi ile karşıkarşıya kalabilir.

Disipline başvurmanın istenmeyen neticelerinden kaçınmak için her memura, yapacağı işi, neyi, nasıl yapması gerektiğini açıkça belirtmek gerekir. Çünkü kişinin bir işi yapmada yetki ve sorumluluklarının açık olarak belirtilmemesi, disiplinin kullanılmasını gerektiren bazı hata, geçikme ve karışıklığa yol açar. Bir disiplin uygulamasında şu esaslar dikkate alınmalıdır :

a) Yapılan yanlış bir iş, üzerinden zaman geçmeden derhal düzeltilmelidir.

b) Âmir, disiplin tedbirlerine başvurmada acele etmemeli, meseleyi iyice incelemeli ve memur ile bir görüşmede bulunmalıdır.

c) Disiplin kuralları, mümkün olduğu kadar az sayıda, açık ve basit olmalıdır.

d) Hataların cezalandırılması, yerine, düzeltilmesine çalışılmalı, tekrarlanmasına bu yolla engel olmaya bakılmalıdır.

2. *Âmir-Memur İlişkileri ve Haberleşme:*

Haberleşme; yukarda da açıkladığımız gibi, insanlar arası ilişkilerin temel esaslarından biridir. Haberleşme aksaklıkları, kişilerarası ilişkilerin bozulmasına yol açabilir. Haberleşme, âmirin yönetimi altındaki kişilerin çaba ve eylemlerini teşkilât amacına yöneltmekte ve kişilerin birlikte çalışmalarını sağlamakda önemli bir araçtır. Âmir, karar vermede gerekli bilgileri, bu araç ile elde edebileceği gibi, verilen kararları astlarına duyurmada da bu yolu kullanır. Keza astların dilek ve şikâyetleri de ancak bu yolla öğrenilebilir. Âmir ve memur arasındaki statü farklılıkları, genellikle haberleşmeyi bozan bir faktördür.

3. *Memurun Âmirine Bağlılığı Problemi:*

Memur ve işçiler, işlerinin devamı, görevde yükselme ve yükselmenin sağladığı pirestiş, sorumluluk artışı, ücret ve diğer imkânların elde edilmesi bakımından âmirlerinin elindedir. Bağlılık; psikolojik olarak, kişiyi pasif, analiz yeteneğinden yoksun duruma getirir. Böyle bir durumun teşkilât dinamizmi üzerinde doğuracağı zarar fazla olur. Kişiyi bu durumdan kurtarmak, âmirin görevi olmalı ve ona inisyatif tanıyarak "evet efendimci" olmasını önlemelidir. Bunun için âmirin memurlarına, işinde güven ve emniyet duygusu sağlaması lâzımdır. Böyle bir duygunun sağlanabilmesi için şunlar gereklidir :

a) Memura, tasvip gören müsbet bir ortam temin edilmelidir.

b) Memurları, dairede olup bitenlerden haberdar ederek bilgi sahibi olmaları sağlanmalıdır.

c) Yanlış hareketlerde nasıl cezalandırmaya gidiliyorsa, memur başarılı olunca takdir edilip ödüllendirilmelidir.

4. *Gelişme ve Bağımsızlık :*

Memurun âmirine tâbi ve ona âdeta iradesizce bağlı olmasının meydana getireceği menfi tesirleri ortadan kaldırarak, emniyet ve güvenlik hissi içinde çalışması sağlanırsa, kişi, işinden daha fazla manevi tatmin sağlamak gayesiyle olumlu çabalar harcamayacaktır. Bu sebeple de, kendini

daha iyi yetiştirmeye ve geliştirmeye yöneltecektir. Bu gibi çabaların, âmir tarafından desteklenmesi gereklidir. Aksi halde böyle bir memur bunalımlar içine düşer. Bu bunalımlar, ya tecavüzkâr davranışlar, veya geri çekilme sonucu çocukca ağlamalar yahut katılaşma denen olumsuz faydasız eylemler yahut ta teslim olma durumları şeklinde ortaya çıkabilir. Bu gibiler, teşkilâta zararlı hale gelmiş sayılırlar.

Âmir, memurun bağımsızlık sağlamasına yardımcı olabilmek için; onları karar vermeye iştirak ettirmeli ve müstakil sorumluluk vermelidir. Böylece memurun yetenek ve kaabiliyetini ortaya koyma imkânını sağlamış olur.

5. *İyi Bir Âmirin Dikkat Etmesi Gereken Husular:*

a) Âmir ve yönetici, yönetimde sevk ve idare unsurları olarak sayılan; *PLANLAMA-TEŞKİLÂTLANDIRMA, KUMANDA, KOORDİNASYON VE DENETLEME denilen beş unsuru en iyi şekilde uygulamalıdır.*

b) İyi bir âmir, memurların yapacağı işleri yapmaktan çok, *o işlerin nasıl yapılacağını plânlamakla uğraşmalı, memuru işi başında eğitmelidir.*

c) Memurları çok yakından denetlemek ve soluğunu devamlı hisettirmek, çok defa olumsuz tesir eder. *Bu sebeple memurlarına gerektikçe yetki devri yapmalıdır.*

d) *Âmir, yönetimi ve denetimi altında bulunan memurları ile yakından ilgilenmeli,* onların kişisel ve sosyal problemlerinin halline yardımcı olmalı, böylece morallerini yükseltmelidir.

e) *Yönetici, memurlarını ve halkı dinlemeli, istikbale âit plân ve düşüncelerini personeline ve halka açıklamalıdır.*

f) Yönetici, *işyeri ve personel ile ilişkisini kesmemeli,* memurlarına müteşebbis olma ruhunu aşılamalı, *müstakil karar verme yeteneklerini geliştirmelidir.* Onları, evet efendimci zihniyetinden uzak tutmalıdır.

g) Yönetici, *ilerde kendi yerine geçebilecek elemanı yetiştirmelidir.* Kaabiliyetli memurları, rakip olur düşüncesi ile yetiştirmemek yanlıştır. Modern yönetimde, bu, kesinlikle reddedilir.

6. *İKİ YÖNETİCİ TİPİ:*

Bir yöneticinin beşerî ilişkileri kullanmada ve maiyetini yönetmede başarılı olup olmadığını tesbit etmenin en iyi yolu, onun yönetme tekniğini şu kıstaslara göre *değerlendirmektir:*

1. Yönetici, personeli mi ön plâna almıştır?

2. Yoksa, işe ve üretime mi yönelmiştir?

1. *Personeli Ön Plâna Alan Yöneticiler:*

Bunlar önce personele yönelir, daha çok, kurduğu ekibin yönetimi ile ilgilenir, işin yapılmasını bu çerçeve içinde düşünürler. Demokratiktirler. İşbirliğini benimser, mantikî ve ölçülüdürler. Olumlu ve güven vericidirler. Bu tip yönetici; kendisini mesaî arkadaşlarının içinde ve yanı başında görür. Kolay, kolay sinirlenmez, müsahamalıdır. İdareci olmada haris değildir. Personelle iyi ilişkiler kurmak amacyle temaslarını devam ettirir. Onlarla istişâreye önem verir. İşte bunlar, başarılı olduğu kabul edilen *"Demokratik Lider"* tipleridir.

2. *İşi Ön Plâna Alan Yöneticiler :*

Bunlar ise, daha çok işin yönetimi ile ilgilenirler. İşi yapan personele pek önem vermezler, Destpot ve bencildirler. Keyfî ve indi hareket ederler. Kendileriyle konuşmak güçtür. Bütün sorumluluğu elinde tutar, fikrinde israr eder, iş yaptırmak için baskı yaparlar. Emrinde çalışan personelin düşüncesine değer vermez ve onlarla istişare etmezler.

Bu tip idareciler, genellikle başarılı olmayan *"Otokratik Lider"* tipleridir. Uyanık ve becerikli bir yönetici, hangi tekniği ne zaman ve nasıl kullanacağını bilen kişidir.

Başarılı bir yönetici, kendini maiyetine kabul ettiren kişi olduğu müddetçe, temsil ettiği kurumun verimi de artar.

NETİCE OLARAK :

Hangi iş yerinde olursa olsun, personelin verimli bir şekilde çalışması veya çalıştırılması, özellikle yönetim mevkiinde bulunan kişilerin tutum ve davranışlarıyla yakından ilgilidir. Bu sebeple, her teşkilâtın çeşitli kademelerinde hizmet veren bütün idareciler, aşağıdaki hususlara riâyet etmelidirler :

1. *Plânlamak :* İşlerin belirli bir plân dahilinde yapılması için kısa ve uzun dönemli plânlar yapmak veya yaptırmak,

2. *Organize etmek :* İşleri gerekli hızla ve doğru olarak sonuçlandırmak için temel fonksiyonların yerine getirilmesiyle ilgili organizasyon araçlarını, şema, tüzük, yönetmelik, talimatları hazırlamak ve böylece işlerin belirli esaslar dahilinde yürütülmesini sağlamak,

3. *İşleri yürütmek :* İşleri istenilen şekil, metod ve ayrılan zamana uygun olarak yapılmasını sağlamak amacıyla direktif vermek,

4. *İşbirliği yapmak :* Teşkilâtın bütün şube ve servisleri arasında sıkı bir işbirliğinin sağlanmasına çalışmak,

5. *Açıklamak ve tanıtmak :* Yanında çalışanlara yapılacak işleri, kuruluşun genel politikasını açıklamak, işleri ve özelliklerini tanıtmak, onların problemlerini çözmek,

6. *Teşvik etmek :* Yanında çalışanları, işlerin hazırlanan plân ve program dahilinde yürütülmesine ve verimli çalışmaya teşvik etmek,

7. *Öneride, tavsiyede bulunmak :* İşlerin daha doğru ve hızla yürümesini sağlamak amacıyla öneride bulunmak,

8. *Kontrol etmek :* Bütün çalışanları kontrol etmek ve ettirmek, sonuçların alınmasını takip ederek değerlendirmek,

9. *Temsil etmek :* Kuruluşunu kuruluş ânında temsil etmek,

İşte bütün yöneticilerimiz, yukarıda özetle sıraladığımız hususlara gerekli zamanı dengeli bir şekilde ayırır ve icabedeni de yaparlarsa, personelin daha verimli çalışmasında kendilerine düşen vazifeyi iyi şekilde yapmış olurlar.

Bu konudaki son sözümüzü Yüce Allah'ın bir âyetinin meâli ile noktalayalım :

"Hiçbir suçlu başkasının yükünü yüklenmez, insan için çalışmasından başka bir şey yoktur. Çalıştığı da mutlaka görülecektir. Sonra ona tam karşılık verilecektir." (en-Necm : 39-41.)

IV — MEMURİYETTE GENEL TUTUM VE DAVRANIŞLAR

Devletin herhangi bir kuruluşunda görev alan ve "memur" sıfatını kazanan her şahıs, hizmet içindeki ve dışındaki tutum ve davranışların neler olduğunu bilmek ve bunları uygulamak durumundadır. Devlet kamu hizmetlerinde çalışan her memur, hangi kademede ve hangi görev ve memuriyette çalışırsa çalışsın, görevli olduğu sürece, her zaman ve her yerde, taşıdığı "Devlet Memurluğu" resmî sıfatının gerektirdiği tutum ve davranışları benimsemesi, tesbit edilen temel esaslara kendi tutum ve davranışlarını uydurması gerekir. Devlet memurlarının bilmesi ve uygulaması gereken *"Genel Tutum ve Davranışların Temel İlkeleri"* nelerdir? Şimdi bu konu üzerinde durarak kısa bilgiler sunacağız.

Önce şu gerçeği hemen ifade edelim ki; bir memurun hizmet içindeki ve hizmet dışındaki tutum ve davranışlarının iki yönü vardır.

Birincisi : Kanun, tüzük ve yönetmeliklerle tesbit edilen "Kanunî ve Hukukî" temel ilkelerdir. Bunlar; Anayasa ve kanunlarda belirtilen *"Genel Haklar"* la ilgili hükümler ile, kuruluş kanunlarında, tüzük ve yönetmeliklerde her memurun ünvan, görev

ve yetkisine göre beyan edilen *"Görev ve Sorumluluklar"* dır.

İkincisi ise; kanun ve mevzuatla da belirtilmemiş olsa da, bir memurun beşerî münasebetler yönünden uyması gereken *"Görgü Kurallarına, Örf, Âdet ve Geleneklere" bağlı tutum ve davranışlardır.* Mevzuun kanunî yönü üzerinde; bu temel eğitimin diğer programları işlenirken temas edildiği ve yetkililerce hukukî ve idarî bilgiler verildiği kanaatındayız. Bu sebeble biz, mevzuu ikinci yönden, yani *"Beşeri Münasebetler, Örf ve Geleneklerimiz"* yönünden genel çizgiler halinde açıklamaya çalışacağız. Fakat konumuza ışık tutması bakımından, devlet memurlarının *"Sadakat, tarafsızlık, tutum ve davranışları"* ile ilgili bazı Kanunî maddeleri hatırlatmakta fayda görüyoruz :

1. Devlet Memurları Kanununun 6. maddesi; memurun her şeyden önce Anayasa'ya bağlı kalmak ve kanunları sadakatla uygulamak zorunda olduğunu hükme bağlamıştır. Bu hüküm, bir devlet memurunun *SADAKAT ilkesine sıkı sıkıya bağlı* kalmasının ve kanunları aynen uygulamasının aslî görevi olduğunu ortaya koymaktadır.

2. Devlet memurunun tutumu, kanunları uygularken daima *TARAFSIZ kalmak,* vatandaşlar arasında ayırım ve bölücülük yapmamaktır. Aynı kanunun 7. maddesi, bu konuda şu açık hükmü getiriyor :

"Madde : 7 — Devlet memurları, siyasî partilere üye olamaz; her hangi bir siyasî parti veya kişinin yararını veya zararını hedef tutan bir davranışta bulunamazlar; görevlerini yerine getirirken dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayırımı yapamazlar."

3. Devlet memurlarının hizmet içi ve dışındaki tutum ve davranışlarını, mezkûr kanunun 8. maddesi genel bir ifade içinde şöyle beyan etmektedir :

"Madde : 8 — Devlet memurları, resmî sıfatlarının gerektirdiği itibar ve güvene lâyık olduklarını hizmet içindeki ve dışındaki davranışlarıyla göstermek zorundadırlar." Memura "itibar ve güven" veren hizmet içindeki ve dışındaki bu davranışlar nelerdir veya neler olmalıdır? Kanunda bunlar sayılmamış, genel bir ifade içinde memurun omuzlarına *"vicdanî ve manevî"* bir ağırlık halinde beşerî ilişkilerle ilgili bir *"görev ve sorumluluk"* yüklenmiştir. O da; devlet memuru olarak; "resmî sıfatlarının gerektirdiği itibar ve güvene lâyık olduklarını, hizmet içindeki ve hizmet dışındaki tutum ve davranışlarıyla göstermek..." tir.

Büyük devlet ve imparatorluklar kurmuş ve tarihe altın sayfalar yazmış olan asil milletimiz, bu üstün başarıyı, beşeriyete örnek olan âdil ve faziletli devlet ve idare anlayışı ile göstermiştir. Bu gün de, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin bir memuru olan, devlet idaresinde resmî görev ve sorumluluk alan her şahıs, yüklendiği bu şerefli görevin itibarını her yerde korumak ve bu itibar ve güvene lâyık olduğunu hizmet içindeki ve dışındaki ölçülü, âdil ve tarafsız tutum ve davranışlarıyla isbat etmek durumundadır.

Hizmet içindeki ve dışındaki bu genel tutum ve davranışları, "Beşerî Münasebetler ve Âmir-Memur İlişkileri" hakkında buraya kadar verdiğimiz bilgilerin ışığı ve bazı başlıklar altında kısaca özetleyeceğiz.

A) *HİZMET İÇİ GENEL TUTUM VE DAVRANIŞLAR*

1. *Görevin Önemini Kavramak ve Sorumluluğunu Bilmek :*

Devlet hizmetinde görev yapmak; her şeyden önce devlet ve kanunlara saygı ve sadakat istiyen ve ciddî sorumluluğu olan, kişinin müstakbelini emniyet altına alan ve ona sosyal hak ve statü sağlayan itibarlı bir iştir. Her hangi bir kamu görevine talip olan şahıs, görevin ünvan ve derecesi ne olursa olsun, önce devlet memuru olmanın önem ve şerefine inanmalı ve yapacağı görevin kanun ve millet önündeki sorumluluğunu yüklenme idrak ve şuu-

ru içinde olmalıdır. Bu gerçeği dikkate alan kanun vâzıı, memuriyete giriş için en az 18 yaş şartını koymuştur. Bu yaş, kanunî rüşte erme yaşıdır. Bu yaşa kadar insan, en küçük memuriyet için dahi gerekli olan tahsili yapmış, onda resmî görev ve sorumluluk duygusu teşekkül etmiştir. Çünkü 18 yaşını bitiren genç, artık çocukluktan kurtulmuş, akıl ve muhakeme çağına girmiştir. Artık o, alacağı görevin önemini anlayacak, yükleneceği sorumluluğu kavrayacak durumdadır. İnsanlık tarihi, 18 yaşında başarılı hizmetler veren ne insanlar, hatta hükümdarlar görmüştür. O halde, ilk defa devlet hizmetine giren bir genç, yaşı ve tahsili ne olursa olsun, devlet memuriyetinin önemini ve yapacağı hizmetin sorumluluğunu idrake, hareketlerini ona göre ayarlamaya mecburdur. Görevini dikkat ve titizlikle yapması, geleceğine yön ve güven verecek, onu daha önemli görevlere namzet kılacaktır. Bu merhalede atacağı yanlış bir adım veya kötü bir davranış ise, onun memuriyet hayatına olumsuz tesirler yapabilir. Her memurun bu gerçekleri bilmesi ve görevinin gereklerini dikkatle yapması temel esastır.

2. *Âmire Karşı Sevgi ve Sorumluluk:*

Devlet hizmetinde görev alan her memur, tabandan tavana kadar bir âmir-memur hiyararşik düzeni içindedir. Çünkü her memur astlarına göre âmir, üstlerine göre memur durumundadır. Her biri, belirli bir görev ve sorumluluk yüklenmiştir. Bu bakımdan bir memur, yüklendiği görevin iyi, doğru ve sür'atli yürütülmesinde âmirine karşı sorumludur. Bu görev ve sorumluluk, memur-âmir arasında işbirliğini ve karşılıklı sevgi ve saygıyı gerektirir. Birbirini seven ve sayan insanlar, daha huzurlu çalışırlar. Memur âmirine saygı duyar, âmir de memurunu severse, bu saygı ve sevgi güveni artırır. Görevin ifası bir zorlama, bir külfet olmaktan çıkar, zevk ve şevke dönüşür. Severek istiyerek yapılan işten verim de artar. Bir kuruluşta görev alan, sorumluluk yüklenen ve kader birliği yapan memurlar, birbirleriyle ahenk içinde çalışmalı, birbirlerini sevmeli ve saymalıdırlar. Bu sevgi ve saygının sağlanmasında, yönetici ve âmir durumunda olanların sorumluluğu daha çoktur. Başarılı iyi bir yönetici, bu sevgi ve ahengi kolaylıkla sağlıyabilir.

3. *Göreve İlgi, Görevde Düzen:*

Mahiyeti, derece ve önemi nasıl olursa olsun, bir memur görevine ilgi duymalıdır. Çünkü göreve ilgi, onu benimsemek, göreve karşı sevgi uyandırır. Sevgi ile ilgi birbirlerini destekler. Göreve ilgi duymak, onu severek yapmak, memurun başarısının sırrı ve anahtarıdır. Aksi halde, göreve soğuk kalır, onu sevemezse, huzursuz ve başarısız olur. Her memur bu gerçeği bilmeli, iradesini kullanarak görevini sevmelidir. Çünkü sevilen iş, daha kolay ve muntazam yapılır. İşini günü gününe yapan ve gereğini aksatmayan bir memur, düzenli bir memurdur. Böyle bir memur sevilir ve takdir edilir. Sevilen düzenli bir memur, huzurlu olur, müessese için faydalıdır. Çünkü işler muntazam ve zamanında yapılırsa, verim artar, o müessese başarılı olur. Ancak, memurun işini sevmesi ve düzenli çalışması, onun ferdî ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasına, rahat ve huzurlu çalışmasının teminine bağlıdır. Bunu sağlamak ise, idareye ve yöneticilere düşen ciddî bir görevdir. Aksi halde memur, düzenli ve huzurlu çalışamaz, bununla orantılı olarak başarı ve verimi de düşer.

4. *İş Sahiplerine Karşı Davranışlar:*

Bazı görevler, mahiyeti itibariyle iş sahiplerine açıktır. Memur görevi icabı iş sahipleri ile sık sık karşı karşıya gelir. Böyle bir memur, sosyal yönünü daha çok geliştirmek, beşerî ilişkilere ve görgü kurallarına daha çok uymak zorundadır. Genellikle her memur, özellikle iş sahipleriyle karşı karşıya gelen memurlar, iş sahibi kim olursa olsun, onlara karşı çok ölçülü ve nazik davranmalı, memuriyet vakar ve ciddiyeti içinde, kanun ve mevzuat

çerçevesinde işlerini kolaylaştırmalı, onu geciktirmeden yapmalıdır. Kamu kuruluşlarında görev yapan memurlar, özel sektörde, hatta iktisadî devlet teşekküllerinde görev yapanlara örnek olacak davranış ve ciddiyet içinde bulunmalıdırlar. Çünkü taşınan "devlet memuru" sıfatının gereği budur. Her memur, şartlar ne olursa olsun, bu anlayış ve davranış içinde bulunmalıdır. Çünkü, nasıl ki müşteri tüccarın velinimetidir, memur da o görevde halkın o işlerini zamanında yapmak için bulunmaktadır. Bu gerçek unutulmamalı ve kendimizi iş sahiplerinin yerinde farzederek davranışlarımızı ayarlamalıyız. Olgun insan, kendi nefsi için sevdiğini, kardeşleri sayılan vatandaşları için de sevmelidir.

5. *İş Arkadaşlarına Karşı Davranışlar:*

Bir memur, mesai saatleri içinde en çok iş arkadaşları ile beraberdir. Şerefli devlet hizmetinde beraber çalıştığı iş arkadaşları ile işbirliği, kader birliği yapmıştır. Âdeta bir âilenin, büyük çapta bir yuvanın fertleri gibidirler, Ayni mesleği seçmişler veya aynı işte buluşmuşlardır. Bu gerçekler, onları birbirleri ile en iyi ilişkiler kurmayı, kardeşce, dostça davranmayı, birbirlerini sevmeyi, saymayı, yardımlaşmayı, doğru ve dürüst olmayı gerektirir. Her memur, iyi, dürüst ve olgun bir insan olmalı, memur arkadaşlarını sevmeli, onlara karşı kibar ve nazik davranmalı, asla kırıcı ve geçimsiz olmamalıdır. Âmirlerine karşı saygılı, doğru sözlü ve dürüst davranmalıdır. Bu gibi iyi davranışlar, geçimli ve güzel ahlâklı olmak, bir memurun başarısının ve yükselmesinin garantisi sayılmalıdır.

6. *Arkadaş Ziyaretlerinde Ölçü, Boş* Zamanları Değerlendirme:

Her memurun, iş sahipleri dışında yakın dostları, arkadaşları ve ziyaretçileri bulunması tabiîdir. Ancak, bu gibi ziyaretçileri kabulde ölçülü hareket etmeli, onları, ayrılan özel yerde kabul ederek, masasını veya bürosunu sohbet yeri haline getirmemelidir. Bilhassa bu ziyaretlerle, kendi işini veya büro arkadaşlarının çalışmasını aksatmamalıdır. Bir başka memur arkadaşını ziyaret etmesi gerektiğinde, onun işini aksatacak davranışlardan kaçınmalıdır. Bilmelidir ki, her memura belirli bir iş karşılığında maaş verilmektedir. İş saatlerinde yapılacak lüzumsuz ziyaretlerle günlük işler aksarsa, verilen ücret karşılığında yapılacak devlet ve millet hizmeti yapılamaz, alınan ücret te alın teri bir hak olmaktan çıkar. "İşçinin teri kurumadan ücretini veriniz" prensibi boşlukta kalır.

Bir memur, vaktini iyi kullanmalı, boş zamanlarını değerlendirmesini iyi bilmeli, boş vakitlerini meslekî bilgisini artıracak kitaplar okumakla geçirmelidir. Boş vakitleri değerlendirmemek, vakit israf etmektir. Geçen vakit, bir daha geri dönmez. Sen vakti kullanmazsan, o seni alıp gider, ömrün de boşa geçer.

7. *Özürsüz Olarak Göreve Geçgelmeler-Erken Ayrılmalar:*

Bir memurun görevi başına vaktinde gelmesi, işe son verme saati gelmeden görevinden ayrılmaması esastır. Bir kuruluş, servis arabası yoksa, çok uzaktan görevine gelen memurlarına trafik güçlüklerini dikkate alarak ve gerekirse çok kısa bir gecikme süresi tanıyabilir. Bunun dışında, bir memurun hiç bir özürü olmadan görevine geç gelmesi veya görevini erken terketmesi, asla, doğru değildir. Hele bunu sık sık tekrarlamak ve âdet haline getirmek, disiplin cezasını gerektiren, bir suçtur. Ayrıca başkalarına kötü örnek olmaktır. Bir memur, itibarını zedeleyici bu gibi kötü davranışlardan dikkatle kaçınmalıdır.

8. *Devlet Mallarını Kullanmada Titizlik, İsraftan Kaçınmak:*

Görevi icabı olarak bir memura verilen demirbaş, eşya, ulaştırma araçları ve sair malzeme, devletin ve milletin malı-

dır. Bu eşya aynı zamanda bir emanettir. Bu sebeple, görevi icabı verilen ve emanet sayılan bu gibi millet malını, kendi malımız gibi dikkatle ve titizlikle kullanmalı, korumalı, gerektikçe bakımı yapılmalıdır. Millet malını israf etmek, devlet emanetini gözetip sakınmamak, kanunî ve manevî sorumluluğu gerektirir. Bu bakımdan verilen kırtasiye ile diğer eşyayı kullanırken tasarufa azamî riayet etmeli, israftan ve devlet malına zarar vermekten titizlikle kaçınmalıyız. Devlet dairelerinde her memur tasarrufa dikkatle riâyet eder, israftan titizlikle kaçınırsa, devlet giderlerinde ve bütçede ciddî tasarruflar olacağına samimiyetle inanmalıyız.

9. *Temizlik, Giyim ve Vakar:*

Temizlik her şeyde esastır. İç ve dış temizliği, dinin de, medeniyet ve cemiyetinde gereği ve temel unsurudur. Bir şehrin, bir dairenin ve bir şahsın temizliği, ilgililerin ilk ve temel görevidir; medeniyetin, insan şahsiyet ve kemalinin şaşmaz ölçüsüdür. Bu bakımdan bir devlet memuru, giyim kuşamında, geçici ve gayri ciddî kıyafetlere değil, temizliğe, temiz giyinmeye önem vermelidir. Çünkü temiz, sade ve ciddî bir kıyafet, kişinin olgunluğuna delâlet eder, ona ciddiyet ve vakar kazandırır. Temiz giyim yanında vücut ve yüz temizliği, zamanında saç tıraşı, memurun vakarını korur, çevresine güven verir. Bunlara normal ölçüler içinde riâyet eden bir memur, başkalarından sempati, saygı ve itibar görür.

10. *Samimiyet ve Lâubâlilik:*

Memura sevgi, itimat ve itibar kazandıran meziyetlerden biri de lâubâlilikten kaçınmak, ağırbaşlı ve samimî olmaktır. Samimiyet; açık yürekli olmak, dostça, kardeşçe davranmak demektir. Menfaatsız dostluk, sıkıntılı günlerde destek olmak, ilgilenmek, gerekirse yardım etmek, samimiyete delâlet eden hususlardır. Lâubâlilik ise; ciddiyet ve nezaketin dışında görülen hafif davranışlardır. Bir memura yaraşan; lâubâlilik ve hafif hareketler değil, ciddiyet, vakar ve samimiyettir. Bu bakımdan, her memurun, mesai arkadaşları ile münasebetlerinde samimiyet ile lâubâlilığı kesin çizgilerle ayırt etmesi, daima samimî ve kardeşçe davranması gerekir.

11. *Dedikodu Alışkanlığı, Bir Hastalıktır:*

Dedikodu; başkalarını arkasından çekiştirmek, duyulunca beğenilmeyecek, beiki gücenilecek sözler söylemek, çirkin bir huy, ahlakî ve sosyal bir hastalıktır. Başkalarını çekiştiren, aslı olmayan sözlerle dedikodu yapan ve bunu bir alışkanlık haline getiren kimse, bulunduğu yerde huzursuzluğa sebep olur. Dedikodu yapan bir şahıs, başkalarını kötülemek, cemiyet içindeki itibarlarını sarsmak isterken, bizzat kendisinin itibarını sarsar, arkadaşlarının güvenini kaybeder. Dince de yasaklanan ahlakî yönden kötü ve çirkin sayılan dedikodu ve gıybet, yani başkalarını arkalarından çekiştirmek, yalan yanlış lâflar etmek, insanların arasını açar, birlik ve beraberliği bozar. İş ve cemiyet hayatında fitne, fesat ve huzursuzluğa sebebiyet verir. Dedikodu, bir bakıma, başkalarının kusurlarını araştırmak, gizli şeyleri ortaya çıkarmak ve sırları ifşa etmek demektir. Âdeta bulaşıcı bir hastalık gibi olan bu sosyal hastalıktan şiddetle kaçınmak, dedikodu yapanları hoş karşılamamak ve onları bu kötü huyundan vaz geçirmeye çalışmak, ahlâkî ve sosyal bir görevdir.

12. *Görevde Emniyet-Sır Saklamak:*

Her görevin kendine mahsus bir hususiyeti ve mahrumiyeti vardır. Birçok görevler, özellikleri itibariyle gizlilik taşır. Bu bakımdan, her memurun kendi emrine veya hizmetine verilen devlet mallarını, araç ve gereçlerini milletin bir emaneti olarak nasıl iyi kullanması ve muhafaza etmesi gerekirse, görevindeki gizliliğe de azami itina göstermesi, devlet sırlarını çok iyi saklaması gerekir. Öyle sırlar vardır ki onu ifşa etmek, devlete büyük zararlar verebilir. Bir devlet memuru doğru ve dü-

rüst olduğu kadar, kendisine güvenilir olmalı ve sır saklamasını bilmelidir. Malumdur ki, kalpler sırların toplandığı kaplardır. Dudaklar o kapların kilidi, diller ise anahtarlarıdır. Bu bakımdan, her insanın, sırrının anahtarını saklaması gerekir. Bir İslâm büyüğünün dediği gibi, *"Sırrın senin esirindir, yaydığın zaman sen onun esiri olursun."* Gerçekte bir sırrı saklamak, bir malı korumaktan daha zordur. Zira malları sağlam binalarda, açılması zor kilitler altında muhafaza altına almak mümkündür. Sırlar ise, dilin ufak bir tedbirsizliğinden ortaya çıkar ve herkesin bildiği bir şey haline gelir. Basit sırları saklamaya çalışan bir kimse, büyük ve önemli sırlar üzerinde daha fazla titizlik gösterir. Böylece cemiyet içinde güvenilir emin bir şahıs haline gelir. O halde her memurun, ifşa edilmemesi gereken resmî bilgilerin gizliliğine çok itina göstermesi, hizmet içi ve hizmet dışı karşılaşmalarında görevin emniyet ve mahremiyetini gözetmesi sır saklamasını çok iyi bilmesi gerekir. Ancak böylece güven ve itibar kazanır. Aksi davranışlar ise, disiplin cezalarını, hatta daha büyük cezaî durumları gerektirir. Devlet memurları kanununun 15. md. ne göre bir memur, resmî görevi ile ilgili olarak basına ve haber ajanslarına bilgi ve demeç veremez.

13. *Hediye Alma, Menfaat Sağlama Yasağı:*

Bir devlet memuru gerçekte, kendini devlet hizmetine adamış, zamanını ve emeğini, aldığı maaş veya ücret karşılığında devlete bir bakıma kiralamış sayılır. Görevini yaparken milletin ve iş sahiplerinin işlerini yapmakta, bunun karşılığını da devletten almaktadır. İş sahiplerinden ayrıca bir şey istemek veya beklemek durumunda değildir. Her hangi bir şahsın işini vaktinde yapmak için, bir memurun ondan menfaat sağlaması veya hediye alması yahut doğrudan doğruya, ya da bir aracı eliyle hediye istemesi, asla doğru değildir. Yapmakla mükellef olduğu ve karşılığını devletten aldığı bir iş için başka bir menfaat veya karşılık beklemek, fert ve cemiyet ahlâkına muğayir, başkalarının hakkını çiğneyen, kanuna ve adalet ölçülerine aykırı kötü bir davranıştır. İşini yaptı diye vatandaşın memura verdiği şey, adı ne olursa olsun, rüşvet sayılır. Bu bakımdan, Devlet Memurları Kanunu'nun 29. maddesi ile, "...devlet memurlarının doğrudan doğruya veya aracı eliyle hediye istemeleri, almaları, görevleri sırasında olmasa dahi menfaat sağlamak amacıyla hediye kabul etmeleri veya iş sahiplerinden borç para istemeleri ve almaları" yasaklanmıştır. Çünkü bu gibi kötü davranışlar, insan ahlâkını bozan ve cemiyeti tahrip eden manevî bir hastalıktır.

B) *HİZMET DIŞI TUTUM VE DAVRANIŞLAR:*

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan, devlet memurlarının, görevleri ve sosyal yaşayışları icabı olarak beşerî ve insanî ilişkiler bakımından, başkalarına örnek olacak bir seviyede olmaları, hizmet içindeki iyi ve güzel davranışlarını hizmet dışında da sürdürmeleri tabiî ve zarurîdir. Zira devlet memurluğu; güzel ahlâkı gerektiren şerefli, haysiyetli ve vakarlı bir kamu hizmetidir. Bir memur, bu şerefli sıfatı, hizmet içinde olduğu gibi, hizmet dışında da taşımak, tutum ve davranışlarını ona göre ayarlamak durumundadır. Bu bakımdan, her memurun gerek âile düzeni, gerekse toplum içinde itibarlı, vakarlı, ciddî ve güven verici davranışlarda bulunması beklenir. O halde bir memurun, hizmet dışında da, memuriyet şeref ve vakarını küçük düşürecek, millî ahlâkımıza, yüksek seviyemize örf ve âdetlerimize mağayir her türlü uygunsuz davranışlardan kaçınması, hizmet içi davranışlar kadar önemlidir. Kanunlarımız, memurlara ticarî faaliyetlerde bulunmayı dahi yasaklamıştır. Ayrıca, devlet memurları kanununun 9. maddesi gereğince; Devlet memurlarının sürekli veya geçici bir görevle veya yetişme, inceleme veya araştırma için yabancı memleketlerde bulundukları zaman, devlet ve millet itibarını

veya görev haysiyetini zedeleyici fiil ve davranışlarda bulunmaları yasaktır.

BİBLİYOĞRAFYA

1 — ASHE, Alâddin; Yönetim - Halkla İlişkiler, Amme İdaresi Dergisi, C. 1, Sayı 3-4, Aralık 1968.

2 — CAN, Dr. Halil; Örgütlerde Âmir - Memur İlişkileri, TODAİE Notları: II (Teksir)

3 — ERDİL, Kemalettin; İnsanı Verimli Çalıştırma Yolları, Diyanet Dergisi, C. 15, Sayı 5-6.

4 — ERKİN, Vedat; İdarede Verim ve Personel Mes'eleleri, Amme İdaresi Dergisi: C. 2, Sayı 3, 1969.

5 — GOURNAY, Bernard; Yönetim Bilimine Giriş, (Çev. İhsan Kuntbay) Ankara 1971.

6 — GÖZÜBÜYÜK, Prof. Dr. A. Şeref; Kamu Yönetimi Hukuku, Ankara 1976.

7 — R. HOPPER, Jerry; Yönetimde Beşerî İlişkiler, (Çev. Özkaya Özdemir) Ankara 1966.

8 — KALKANDELEN, A. Hayrettin; Personel Yönetimi ve Yönetimde Sistemler, İlkeler Ankara 1972.

9 — KALKANDELEN, A. Hayrettin; Personeli Verimli Çalışmaya Teşvik TODAİE NOTLARI, (Teksir) Ankara 1971.

10 — KALKANDERE, A. Hayrettin; Personelin Değerlendirilmesi; DP Dairesi Ankara 1967.

11 — KANTARCIOĞLU, Selçuk; Öğretim Görevlisi Dışındaki Personelin Verimli Çalıştırılması ve Denetimi, Ankara 1974.

12 — KAYA, Dr. Yahya Kemal; İnsan Yetiştirme Düzenimiz, Ankara 1977.

13 — MİHÇIOĞLU, Prof. Dr. Cemal; Kamu Yönetimi, TODAİE yayını, Ankara 1968.

14 — ONARAN, Doç. Dr. Oğuz; Yönetici Sınıfın Eğitimi, Ankara 1967.

15 — ÖNDER, Mehmet; Memuriyetle Genel Tutum ve Davranışlar, Hizmet İçi Temel Eğitim Ders Notları (Başbakanlık Genel Yayın No. 15) Ankara 1976.

16 — TORTOP, Doç. Dr. Nuri; Halkla İlişkiler, Ankara 1973.

17 — TUTUM Cahit; Memurların Hak ve Ödevleri, Amme İdaresi Dergisi, C. 2, Sayı 2, 1969.

DİNÎ MESELELER

PROF. DR.
HÜSEYİN ATAY

A — Din - İnsan Tabiatı

Din umuttur, iyiliktir, hayırdır; sözlük anlamında da nizam ve düzendir. Nizam ve düzende hayat, *olgunlaşma*, daha iyiye gitme ve götürme gayesi ve bu gayeye ulaşma çabası ve gayreti vardır. Dinsizlik ve Allahsızlıkta umutsuzluk, bitiklik, sonluluk, yokluk, karanlık ve uçurum vardır. Din bir değerler sistemidir; onda iki dünya düzeni vardır. Bunlardan biri, içinde bulunulan, yaşanılan, konuşulan, kazanılan, kavgası yapılan, hayat ve mücadele dolu, sonu olan dünya; diğeri ise bu dünyadan sonraki öbür dünya, sonsuzluk dünyası ve buradakinin devamı olan dünya, burada kalan gizliliklerin açığa vurulacağı, yapılan haksızlıkların ödetileceği, karşılık bulmayan iyiliklerin değerlendirilip ödeneceği öteki dünya, burada yapılan yanlış değerlendirmelerin düzeltileceği, kimin daha iyi, en iyi ve gerçekten pek iyi ve olgun olduğunun açıkça anlaşılacağı öbür dünyadır. İnsanın akıl ve şuuruna doğuştan yerleştirilen tecessüs ve merak etme, bilinmeyeni arama, öğrenme duygusu, onu gayeden gayeye, hedeften hedefe, bilinenden bilinmeyeni bilmeye koşturmaktadır. İnsan bir işini bitirince öbürüne koyulur ve bu sonsuzca sürer, gider. İnsanın sonsuzluğa uzanması, sonsuzluk kavramı ve dinin öbür dünya inancı ile teşvik edilmiş ve insanoğlunun bu sonsuzluk arzusunu iyi kavramış olan din, ona en iyi değeri vererek bu dünyada insanlar arasındaki ilişkilerin en iyi şekilde olmasını emir ve tavsiye etmiştir. Din, bu hususta gerekli gördüğü kural ve ilkeleri koyarak, insan aklının dış tesirlerden kurtularak, hemen doğruyu bulmasına ve yanılmamasına yardım etmiştir.

Allahsızlar, dinin tarih boyunca öğretegeldiği iki dünya nizamından yalnız şimdi yaşanılan dünyayı, varlık dünyası kabul ederler. Onlar, dinin Allah fikrini inkâr ederek, yıkılacağını sanırlar. Onu yıkmayı akıllarına koyanlar; Allahsızlığı benimsetmek için özel teşkilât, felsefî sistemler ve devlet kanunları yapmışlardır. Ama din yalnız Allah inancından ibâret değildir. Din, iki ayrı dünya görüşünü öğreten bir büyük, geniş değerler sistemi ve düzenidir. Al-

lah'ın varlığı, insanınki gibi, fizikî ve maddî olmadığı için, maddenin içinde sıkışıp kalan, maddenin dışına çıkamayan, onun dışını göremeyen ve görmemek için mevcut kapı ve pencereleri kapatan insan, Allah'ı inkâr etmekte, başka bir deyişle Allahsız olmaktadır. Ama inkâr etmekle, dinsizliği öğretim programlarına sokmakla din yıkılmaz ve yıkılması da mümkün değildir. İnsanoğlunu dinsizleştirme için onu yeniden yaratmak ve yaratırken de temelinden şuuru kaldırmak lâzımdır. Bir şey kendinden daha büyük bir şeyle yıkılır. Felsefe daha büyük bir felsefe ile, inanç sistemi daha büyük bir inanç sistemi ile, din daha büyük bir din ile, Allah fikri daha büyük bir Allah fikri ile yıkılabilir, yoksa Allahsızlıkla yıkılmaz. Yalnız, tezahürleri engellenebilir, bu bir süre için mümkün olur, İnsanoğlu bakî kaldıkça, bu böyle olmuştur, ve böyle olacağa da benzemektedir. *En koyu dinsizlik, en koyu dindarlığın bir tepkisi olacağından şüphe etmemek gerekir. Dinsizliği,* tüm insanlığın gerekli bir vasfı yapabilmek için Allahsızların, insanı yapan fabrikanın sahibine (eğer böyle bir fabrika varsa) yeni model bir insan yapmasını ve mevcut modeli piyasadan çekmesini istemekten başka çareleri olmadığını bilmeleri gerekir.

Maddenin odasında sıkışıp kalan insan, bunalımlara düşüyor ve öldüğü zaman da kendisine göre yok olup gidiyor ve artık son buluyor. O, varlığından bir daha bahsedilecek bir nesne olarak kalmıyor. Çünkü dinsiz ve Allahsızların iddialarına göre, kendi varlıkları hücrelerin tesadüfen bir araya gelmeleri ve bir hücre yığınının bir araya gelmesiyle kendi aralarında, kendi başlarına kurdukları bitkisel veya hücresel bir münasebetten başka bir şey değildir. İnsan bir ağaç yaprağı gibi görevini yaptıktan sonra düşer ve toprağa karışır, bir daha izine rastlanılamaz. Böyle bir sona varış, böyle bir sonuçla karşılaşmak, insanoğlunun hoşuna gitmiyor, tersine ona tiksinti ve endişe veriyor. İşte bütün bunlardan dolayı çeşitli metotlarla dinsizliğe sürüklenmek istendiği halde, bugünkü toplumlarda, özellikle memleketimizde, Allahsız ve dinsiz olamayan pek çok insan vardır. Ancak bunlar her şeye rağmen dindar da değillerdir; çünkü din, onlara bir baskı, çekilmez, uygulanamaz hükümler, yasaklar kümesi gibi, harfi harfine yapılması istenen bir sürü buyruklar ve yapılmaması gereken bir yığın zorluklar manzumesi olarak tanıtılmıştır. Bu hale getirilen dine bağlı olup dindar olmayanın hem dünyası hem de âhireti böylece harap edilmiştir. O, bu kadar ağır şartlar altında dindar olamıyacağını, Allahsızların telkini ile fiilen kabullenmiş bir duruma düşürülmüştür. Bu durum yalnız müslümanlara mahsus olmayıp, aksine Batı'da başlayıp oradan bize geçmiş ve diğer dünya ülkelerine yayılmıştır.

İşte inançta ve nazariyede, şuurlu bir düşünce sonucunda, Allahsızlığı kabullenemeyen ve ortaçağ geleneğinde, din adamlarınca telkin edilen dinin emir ve yasaklarını, tamamı tamamına yapıp dindar olamayan kimselerin varlığından ötürü dünya toplumları ve toplumumuz ızdırap içindedir. Bu gibi insanlar bazan oldukça dindâr olduklarını ifâde ettikleri ve bunu açıkça söyledikleri halde, bazan da Allahsızların bile cesaret edemedikleri sözleri söyleyip, onlara taş çıkartırlar. Onlar her iki durumda da samimi gözükürler. İşte bugünkü insanın içinde kıvrandığı bu çelişik durum, toplumların en büyük huzursuzluk kaynağıdır.

Allahsızların dinsizliğinin sözde ve nazariyatta kaldığını kabul etmek gerekir görülmektedir. Onlar da, tarih boyunca gelen dinin uygulamalarına uymaktadırlar. İnsan sadece hücrelerden ibaret olup, onların dağılmasıyla ve fonksiyonlarını kaybetmeleriyle yok olup giden bir ceset ve çöplükte kokuşmaya yüz tutacak bir et ve kemik yığını ise ve öldükten sonra bundan başka bir varlığı yok ise, niçin böyle bir Allahsızlığın dünya çapında önderliğini yapmış kimselerin mezarları yapılsın da insanlar oralara gitsin, saygı duruşunda bulunsun ve onların aleyhine söz söylemek suç sayılsın. Onlara göre, bunlar herhangi bir ağaç yaprağı gibi gelmiş, fonksiyonunu yapmış ve geçip gitmişlerdir. O halde onların hatırlarına saygı durup, mezarlarını ziyaret

etmek yerine yenilerinin gelmesini beklemek daha doğru olmaz mıydı? Eğer onlar, böyle bir tavrı takınmış olsalardı, gerçekten hem teoride hem de pratikte dinsiz ve Allahsız olmalarında, prensiplerine daha bağlı olurlardı. Onlar teoride Allahsızlığı bayrak yapıp, daha önce kurulmuş bulunan düzenlerin aksak yanlarını düzelteceklerine, tümüne karşı baş kaldırıp, kandırabildikleri insanlarla yeni bir otorite ve düzen kurup hükümran olmak için böyle yapmışlardır. Yoksa gayelerinin insanların her derdine çare bulmak olduğu düşünülemez. Ama pratikte kendi liderlerini üstün tutarlar ve onlara manevi bir değer vermektedirler ve onları putlaştırarak yıkmak istedikleri dinden çok aşağı ve en iptidai şekilde bir din icad ederek ona sarılmakta ve böylece de gerçek insan kavramını ve onurunu aşağılamakta dırlar. Ne yazık ki, bunu anlamaktan uzaktırlar. Şüphesiz, bunda ortaçağın sosyal, siyâsi ve dinî düzeninin, yeni çağa geçerken gerekli elastikiyeti ve yeniden şekil alma kabiliyetini gösterememesinin büyük rolü vardır.

Bugünkü müslümanlar, sahabenin ve tabi'înin devrinde olsalardı, diğer bir deyimle bugünkü din anlayışı, o zaman mevcut olsaydı, İslâm dini Arap yarımadasından dışarı çıkıp, o zamanki dünyanın en medenî milletlerini müslüman etmeğe, onları asırlarca en iyi şekilde idâre etmeğe, ilimlerin gelişmelerini bunun farkında olmayanlar, ilk müslümanların müslümanlığını olduğu kadar, şimdikilerin müslümanlığını da her yönüyle iyi inceleyip üzerinde mukayeseli bir muhakeme yürütmek zorundadırlar. Müslümanlık, ilk müslümanların geniş görüşlülüğü istikametinde anlaşılacak olursa, zamanımızdaki insanlara daha çok sevdirilmiş olacaktır. Müslümanlığın, geniş görüşlülük ölçüleri içinde anlaşılması, dinin bize yüklediği önemli ödevlerden biridir. Ancak o zaman, dinsiz ve dindar olamayanlar ve arada kalıp bocalayanlar için huzuru bulacakları bir inanca ve dine kavuşturulmuş ve en azından dinsiz olanlar da, dinsiz olamamak durumuna dönüştürülmüş ve etkisiz hale getirilmiş olurlar.

B — İSLÂM DİNİNDE KAYNAK SORUNU

Bir Batılı profesöre, "ilâhî dinler", tam tercümesiyle "vahyedilmiş dinler" tabirini kullandığım bir mektup yazdım. Bana verdiği cevapta "dinler" kelimesini çoğul olarak kullanmama hayret ettiğini ifâde etti. Neden sadece "ilâhî din" dememişim de "ilâhî dinler" tabirini kullanmışım. Bu ilâhî *dinleri* de Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dini olarak belirtmiştim. Kendisi dinler tarihi profesörüdür ve O, Allahsızlığa karşı yalnız ilâhî dinler arasında değil, bütün dinler arasında müşterek noktalar, ilke ve esasları bulup ortak bir cephe kurmak peşindedir. Şüphesiz bu ortaklık vahye dayalı üç dinde, daha kolay ve açık olarak ortaya konacak şekildedir. İlâhî dinler arasında müşterek bir kelâm ilmi (tanrı bilimi) meydana getirmek için teşebbüse girişenler vardır.

Mukayeseli dinî çalışmalarda ortaya çıkan en önemli konu, kaynak meselesidir. Kaynak, ilmî araştırma ve çalışmaların da önemli meselesidir. Bunu çözmeden ve değerlendirmeden yapılan ilmî çalışmaların değeri tespit edilemez. Bilgi nazariyesinin de ana meselesi, bilgi kaynağını tespit etmek ve değerlendirmektir.

Herhangi bir inanç sistemi, bir ideoloji ve fikir hakkında tam ve doğru bilgi sahibi olmak için, onun kaynağına inmek ve kaynaktan bilgiyi almak, eskiden olduğu gibi, bugünkü ilim anlayışının da temelini teşkil eder.

Vahye dayalı üç dinin kutsal kitapları bugün elimizde bulunmaktadır. Ancak bunların aralarında, peygamberlerine ve saliklerine nispet edilişlerinde çok büyük fark olduğunu tarihî araştırmalar gösteriyor. Yahudiliğin Tevrat'ı ile Hristiyanlığın İncil'i ve İslâmın Kur'ân-ı Kerim'i, tarihî mukayeseli bir araştırmaya tabi tutulduğunda, bunlardan ilkinin Yahudî peygamberlerine, hattâ özellikle Hz. Musa'ya isnadının imkânsız oldu-

ğu görülecektir. İncil'in Hz. İsa'ya isnadı ise, daha yakın çağlarda olmasına rağmen, daha da imkânsız görülmektedir. Buna rağmen Hz. Musa'ya atfedilen Tevrat'ın beş kitabında, bazı vahyedilmiş sözlere rastlamak mümkündür. Ne var ki, bu kitaplar da sonradan Yahudî hükemâsı (hahamlar) tarafından kaleme alındığından, Hz. Musa'ya vahyedilen sözler ile hahamların ifâdeleri, birbirine karışmıştır. Hz. Musa'nın "işte bu vahyedilen Allah'ın sözüdür" dediği hiçbir söz, tarihî hadise olarak kesinlikle Tevrat'ta mevcut olmadığı gibi, bize kadar da intikal etmiş değildir. İncil de aynı durumdadır. Hatta daha ileri gidenlere göre, İncil'de Allah'ın Hz. İsa'ya vahyettiği herhangi bir sözü tarihî kesinlik içinde öğrenmek mümkün olmadığı gibi, mana bakımından İncil'in taşıdığı akıl-dışı olaylar, ilâhî bir din olarak anlaşılmasını güçleştirdiği ve Allah'ın vahyi olduğunu öne sürmeye mani olduğu halde, Hristiyan bilginlerinin tükenmek bilmez çabalarıyla, Tevrat geleneğinde vahye dayanan bir dünya dini ortaya konmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'in dünya literatüründe benzeri olmayan üstünlüğü, tarihî kesinlik taşıyan şu durumudur; Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Muhammed'e vahyedilmiş ve Hz. Muhammed de bu "Kur'ân" bana Allah'tan gelmiştir dediği bütün sözleri, kelimeleri ve işâretleri ile beraber hiçbir değişikliğe uğramadan, Hz. Muhammed'in ağzından çıktığı gibi, tarihe mal olarak bize kadar gelmiştir. Diğer bir ifâdeyle, Hz. Muhammed, Kur'an olarak kendisine gelen vahyi, tespit ettirmiş ve ona kendi sözünün karışmamasına çok dikkat etmiş, Kur'ân olan vahyin sınırını belirli bir surette çizmiş ve "İşte Allah'ın sözü budur" dediği Kur'ân-ı Kerîm, olduğu gibi, bize ulaşmıştır. Bu tarihî olay, inanan ve inanmayan doğulu ve batılı araştırıcılar tarafından kabul edilmiştir. Diğer bir deyişle, Kur'ân-ı Kerim'in, Hz. Muhammed'in dikte ettirdiği, yazdığı, okuyup anlattığı bir kitap olmasında ve onun dediğinden başka içine başka bir kelime ve harf katılmamış olmasında, bütün doğu ve batı, bütün ilim ve ihtisas sahipleri ittifak halindedir. İşte Kur'ân'ın bu özelliği dünyanın kuruluşundan bu yana hiçbir dinin sahip olmadığı üstün bir karakter taşımasını sağlamıştır. Kur'ân'dan önce dünya literatüründe kesinlikle sahibine nispet edilen bir eser bulmak pek az kimseye nasip olmuştur. Gene de bu eserlerin sahiplerine olan nispet derecelerindeki kesinliğin, münakaşa edilmesi mümkün olduğu halde, Kur'ân'ın Hz. Muhammed'e nispetindeki kesinlik derecesinde tartışmaya mahal görülmemektedir.

Bu tarihî olay ve fenomenin karşısında Hz. Muhammed'in, Allah'tan vahiy alıp almadığında, Kur'ân-ı Kerîmi Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'e verip vermediğinde, insanlar ihtilaf etmişlerdir. İşte bu noktanın iman meselesi olduğunu söyleyip tarihi bir gerçeği bir tarafa itmek veya inkâr etmek doğru olmaz. Çünkü o zaman şu soruya cevap bulmağa çalışmak gerekir. Hz. Muhammed'in kendisinin bu Kur'ân'ı söylemesine imkân yoksa, o halde onu kimden almıştır ve kim ona Kur'an'ı öğretmiştir. Tarih boyunca da kimin kime ne öğretiğini tesbit edebiliyoruz. Bu bunlardan hangisine uyuyor ve hangisine uymuyor onu da tesbit etmek mümkündür, insaf sahiplerinin şu cevabı vereceklerinde şüphe olmamalıdır. Hz. Muhammed bir peygamberdir, ve Kur'ân'ı yüce Allah ona vahiy yoluyla vermiştir.

C — KUR'ÂN BİR VAHİYDİR

1967 yılında, Amerika'da Chicago Üniversitesi müslüman talebeleri, benim için bir veda çayı vermişlerdi. Dâvetliler, müslüman ve Amerikalı üniversite doktora talebeleri ile, öğretim üyelerinden ibâretti. Mısırlı bir doktor, bana, "Hz. Muhammed'in gerçekten peygamber olduğuna inanıyormusunuz?" manasında bir soru yöneltti. Etraftakiler, özellikle bir feslefe profesörü pür kulak kesilmişti. Bunu size anlatmak kolay diye söze başladım. Her şeyden önce siz, Hz. Muhammed'in yaşadığı cemiyetin ilim, iktisâd, kültür ve tarih bakımından ne olduğunu iyi bilirsiniz. Hz. Muhammed'in bir iki veya birkaç defa dışarıya ticâret seyahati yapmasının dışında, bir seyahati yoktur. Bu gibi

ticarî ve kısa süreli seyahatlerde bu zamana kıyasla, o zaman ne öğrenilebileceğini kestirmek kolaydır. Ayak üstü, daha çoğu ticaretle ilgili şifahi bir kaç şey. Öyle bir cemiyetin içinden Kur'ân gibi bir kitabı ortaya koyacak bir adamın çıkması imkânsızdır, dedim. Evet, dedi.

Ayrıca, tarih boyunca elimize kadar gelen bütün dünya literatüründe, Kur'ân gibi bir kitap bulmak imkânsızdır. Buna da "evet" dedi. Öte yandan Kur'ân-ı Kerim'in öyle âyet ve ifâdeleri vardır ki, insan, "bunları bir insan da söyleyebilir" diye düşünebilir. Ama öyle âyetler de vardır ki, onları bir insanın söyleyemeyeceğini ve onların bir insan sözü olmadığını anlar; bu noktayı bir arap olarak siz, daha iyi anlarsınız, dedim, o zaman, sayın doktor, "evet, Muhammed'de bir kutsallık var" diye cevap verince, ben de başkasında bu kadar da kutsallık bulamadığımız için, bu kadar kutsallık bile bize yeter dedim.

Zaten Kur'ân'ın vahyi de bundan başka bir şey değildir. Onun, inkârcının gözünde biraz kutsal oluşu, yani biraz ilâhî kaynağa dayalı olması, müslümanlar için tam kutsal ve vahiy olmasının teminatıdır. Böylece günümüzde tarihî ve sosyo-kültürel metodlarla inceleme yapan başka din bilginlerinin, İslâmla ilgili olarak yaptıkları araştırmalarda, önceki çağlardaki batılı bilginlerin öfkeli ve sübjektif görüşlerini terkederek, objektifliğe yoğunluk kazandırdıkları müşahede edilmektedir. Artık çağdaş batılı bilginlerin çoğunluğu, Kur'ân'ı Kerimi Hz. Muhammed'in kendi öz sözü olarak zikretmekten vazgeçmiş ve nazik bir atıfla "Kur'ân'da şöyle deniyor" veya "Kur'ân şöyle diyor" ifâdelerini kullanmaya başlamışlardır. Çünkü görmüş olmalılar ki, Kur'ân-ı Kerimi bulunduğu mevkiden düşürmek için onu Hz. Muhammed'in kendi eseri ve telifi olarak göstermek, yağmurdan kaçarken doluya tutulmak olur. O zaman Hz. Muhammed'e insan-üstü bir varlık vermek gerekir. Zira Allah'ın oğlu ve kutsal bir varlık olarak kabul edilen Hz. İsa'nın getirdiği İncil ile Hz. İsa, Hz. Muhammed'in yanında çok sönük ve âciz kalmış olurdu. Onun için, Kur'ân'a vahiy deyip Hz. Muhammed'i insanlık mertebesinde tutmanın işlerine daha iyi geldiğini düşünmüş olmaları gerekir.

Bununla birlikte İslâmî ilimlerde bu derecede ilerlemiş bir yabancının, gene de kendi geleneksel kültür ve dininin tesirinden kurtulma imkânı, pek dar olduğundandır ki, hem Kur'ân'ın vahiyliğini inkâr etmemek hem de kendi dinlerini terkedememenin çelişki ve tenakuzundan kurtulmak için, çok ustalıklı uslûp ve ifade kullanmaya gayret ederler. Onlar yine de çoğu kez ifâdede başarısızlığa uğrar veya korktukları tenakuza düşerler. Onlardan pek azı da cesur davranarak, İslamlığı kabul ederler. Buna karşılık, en yüksek akademik unvana ulaşan ve müslüman ana-babadan gelen bir kimsenin açıkça "Kur'ân'da Muhammed söylüyor" diyerek mahkemede arz-ı endam eylemesi, memleketimizde islâmî ilimler ve kültürde ne kadar ileri (!) olduğumuzu gösterir.

Halk seviyesinde yazılmış en basit ilm-i hal kitaplarında, klişe olarak anlatılan "Edille-i Şer'iyye", yani dinin kaynakları Kur'ân-ı Kerim, Sünnet, İcmâ-i Ümmet ve Kıyas-ı Fukaha diye dört olarak zikredilmiş ve halk öyle öğrenmiştir. Bu basit ve ilk bilgi, önceleri, sıradan halk kitlelerine öğretilmek için verilirdi. Ama sonraları ve hele şimdi, yüksek tahsilli kimselerin bu bilgileri kendilerine büyük bir imtiyaz bahşediyor ve ona göre de hüküm kesiyorlar.

İslâm dininin iki ana disiplini vardır. Biri "Kelâm İlmi", diğeri "İslâm Hukuk Felsefesi", eski deyimi ile "Usûlü'l-Fıkh ilmi" dir. Her ikisinin kaynağının birleştiği ve ayrıldığı yerler vardır. "Kıyâs-ı Fukaha", yani İslâm hukukçularının mukayeselerinin delil oluşunun, fukahanın çoğunluğunca kabul edilmiş olup, diğerlerine göre kabul edilmediğini bile görmekteyiz.

Bu tarihi delil, sosyal ve kültürel fenomene dayanılarak bir soruya ayak üstü verilen kısa bir cevaptır. Kuran-ı Kerim'in gerçekliğini, felsefi, ilmî ve edebî olarak anlatmak hususunda uzun ve çeşitli eserler ya-

zılmış ve yazılmaktadır. Gene de zamanın anlayışına göre yazmaya devam edilmesi gereklidir. Biz de makalelerimiz içinde buna işaret ettiğimiz hususlar vardır. Burada yalnız şunu ifade etmekten geçemiyeceğim. Kuran-ı Kerim gerçekliğini, yani Allah'ın sözü olduğu gerçeğini, ihtiva ettiği kendi ilkelerinden alır. Kur'an'ın Kur'ân oluşuna ilk ve son delil Kur'ân'ın bizzat kendisidir.

D — İSLÂM HUKUKÇULARININ HÜKÜM KAYNAKLARI

İslâm hukukçuları deyiminden "fukaha" yı, yani hukuk bilginlerini kasdettiğimizi açıklamak gerekiyor. Ancak biraz bilgi vermek sûretiyle bu terimin anlamını açıklığa kavuşturmakta fayda mülahaza ediyoruz. İslâm hukuku anlamında kullanılan *"fıkıh"* kelimesinin bu anlamda kullanılmaya başlanmasının tarihini tespit etmek imkânsız gibi görünmekte ise de, âlimlerin ifâde ve münakaşalarından, bu kelimenin İslâmın ikinci asrında (h. 100-200) kullanılmağa başladığını anlamak mümkündür. Bu kelimeden önce Hz. Peygamber ve sahabe zamanında fikir, görüş anlamında *"re'y"* kullanılmıştı. Fıkıh kelimesi, terim olarak ortaya çıkınca "re'y" kelimesi terkedilmiştir. Böylece bu kelime terimleştikten sonra, ilk nesil olan sahabe ve ikinci nesil olan tabi'înin bilginleri ile, ilk büyük ve müstakil müçtehidlere de fakîh (ç. fukaha) denmiştir. İslâmın üçüncü ve altıncı asırlarında İslâm hukukçuları (fukaha) iki ayrı sahada ihtisasa gitmişlerdir. İslâm hukuku (fıkıh) fer'î meseleler, uygulama ve tatbikata dair hükümlerin tümü veya bir kısmı ve bunları okuyup okutma anlamında kullanılmış; bu işlerle meşgul olan bilginlere de fakîh denmiştir. İslâm Hukuk Felsefesi dememiz gereken *"Usûlü'l-Fıkh İlmi"* tamamen bir disiplin haline geldikten sonra, onunla uğraşan ve onda ihtisas yapan bilginlere, Usûlcüler (Usûliyyûn) denmiştir. İşte h. III./m. IX. asır ile h. VI/m. XII. asırlar arasında fukaha tabiri, usûlcüleri içine almamaktadır. Usûlcüler her ne kadar Hukuk (fıkıh) felsefesine ömürlerini vermişlerse de, tatbikat olarak fıkhı da bilirlerdi. Fukaha da usûlü (Hukuk felsefesini) mutlaka bilirdi. Anılan asırlardan önce, nasıl her ikisini birlikte bilenlere fukaha deniyor idiyse, bu asırlardan sonra da gene, her ikisini birlikte bilip bir araya getirenlere de fukaha denmiştir. Bu çoğunlukla böyledir; ama bazı istisnalar da vardır. Anlatmak istediğimiz şudur: "Usûlcü" deyimi "İslâm Hukuk Tarihinde" bir kaç asra mahsus olmak üzere "İslâm Hukuk Felsefesi" üzerinde çalışan ve bu uğurda büyük hizmetler ifa eden zatların büyük bir kısmının, aynı zamanda Kelâm ilminde de ihtisas sahibi kimseler oldukları eserlerinden ve tarihî incelemelerden anlaşılıyor. Kelâm ilmi bilginleri ile, Usûlü'l-Fıkh bilginleri ilkeleri, prensipleri, felsefî tahliller ve metodlara dayanarak Kelâm ilmi ile Usûlü'l-Fıkh ilmini felsefî bakımdan temellendirmişlerdir. h. VII/m. XIII. asırdan sonra, Usûl ile Fıkıh tekrar birleşmiştir. Bu sonraki durumu bütün İslâmî ilimlere teşmil ederek ansiklopedist bilginlerin çağı olarak nitelemek gerekmektedir. Bu ayrı bir konudur. Şimdi, "fukaha" sözü ile "Usûlcü" sözünün hangi zamanda, hangi manalara geldiğini böylece belirttikten sonra, "İslam Hukukçuları" deyiminden hem usûlcü hem de fukaha'yı kasdettiğimizi belirtmek istiyoruz. Bu konu, genel bir yazıya daha uygun olup anlaşılması daha kolay olur.

İslam hukuku h. II/m. VIII. asrından sonra, kendi içinde okullaşmaya, az çok farklı sistem kurmaya ve mezhepleşmeye başlamıştır. Böylece tutunmuş olan büyük mezhep sistemleri taraftarları, uygulayıcıları, eserleri ve nazariyeleri ile zamanımıza kadar gelmiştir. Sadece eserleri bize kadar gelen müstakil mezhep ve görüş sahibi hukukçular da gelip geçmiştir.

Bu mezhepler, kurucularının sistemlerini geliştirmiştir. Ancak başlangıçta mezhep kurucuları olan müçtehid imamlar, Kur'an ve Hz. Peygamberin sünneti hariç, dayandıkları diğer bütün kaynaklarda ihtilaf etmişlerdir. Kur'an ve sünnet bir hükmü inşa eder, yeniden, hiç yokken vaz eder ve ortaya koyar. Kur'an ve sünnetin dışında kalan deliller, aslında mevcut olan, fakat açıkça bildirilmediği için gizli kalan ve bilinmeyen

bir hükmü keşfedip ortaya çıkarmaya yarar. Bu kaynak veya delillerin sayısı başlangıçta hem ihtilaflı hem de az sayıda iken, gittikçe mezhepler arasında bu delillere dair olan ihtilâflar azalmış, ama delillerin sayıları da artmıştır. Bunları 20-30'a kadar çıkaranlar vardır. Bunların bir kısmı şunlardır :

1 — Kuran-ı Kerim, 2 — Sünnet (Bu ikisi müşterek) 3 — İcma-i Ümmet, 4 — Medinelilerin icma'-ı, 5 — Kıyas-ı Fukaha, 6 — Sahabe sözü, 7 — Kamu yararı (Maslahat-ı Mürsele), 8 — İstishab (eski durumun devamı), 9 — Beraet asliyye, 10 — Örf ve adet, 11 — İstikra, 12 — Kötü vesilenin meni (sedael-zerain), 13 — İstidlâl, 14 — İstihsan, 15 — Zor olmayanı (hafif olan) almak, 16 — Kûfelilerin icma'-ı, 17 — Dört halifenin isma'ı [1].

Bu kaynakların her biri üzerinde eserler yazılmış ve yazılmaktadır. Ancak başka bir delili de kullandıklarını biz ortaya koymak istiyoruz, o da vâkıfın sözüdür.

E — İSLÂM HUKUKUNDA HÜKÜM KAYNAĞI OLARAK VÂKIF'IN SÖZÜ

İslâm Hukukunda hüküm kaynakları mezhepler arasında ilk anlarda ihtilaflara yol açmıştı, ama sonları, bütün mezhepler, birbirlerinin delillerini biraz farklı veya şartlı olarak kabul etmişlerdir. Vakıf konusunda da bir takım ihtilaflar mevcuttur. Vakıf malik'in mülkiyet hakkı baki kalmak şartiyle menfaatını, yararlanılmasını başkalarına vermektir. Ebû Yusuf ve Muhammed'e göre bir malın mülkiyeti Allah'a ait olmak üzere menfaatını bağışlamaktır, tasadduk etmektir [2]. Vakfın sonunun fakir ve yoksul kimselere varması şarttır. Bu maksatla vakıflar meşru sayılır. Buna Allah'a yakınlık ve kurbiyet denir [3]. Bunun ebedî yani bir daha malik'e dönmemesi şartı vardır [4]. Vakfedilen mal, satılmaz, miras yolu ile geçmez ve hibe edilmez [5]. Ancak o malın geliri, kazancı ve ondan yararlanma bağışlanır ve başkasına, özellikle fakire verilir. Memleketimizde eskiden yapılmış ve özellikle İstanbul'da da herkesin bildiği vakıf mallarının satılmış olmasıdır. Vakıf satılmaz olduğu halde satılmış olan vakıf mallarının satışı bâtıl ve geçersiz bir satıştır. Kanunen meşru olmayan bu satışların batıl ve aslından geçersiz olduğunu kabul edip yürürlüğe koymak suretiyle eskiden özel şahıslara yapılan satışların iptal edilerek malların geri alınmasının düşünülmesi gerçeğine inanıyorum.

Vakfedenin sözü ve şartı fukaha tarafından hiç yoruma tabi tutulmadan uygulanmıştır, fakat bunun hüküm kaynağı olduğu söylenip diğer şerî delillere ilhak edildiğine rastlamadım. Bunun için bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Böylece, İslâm Hukukunda üç türlü nassın olduğu ortaya çıkıyor. Biri Kuran'ı Kerim, ikincisi Hadisi Şerif ve üçüncüsü ise vakfedenin sözüdür. Vakfedenin ileri sürdüğü şartlar ve nitelikler Kuran ve Hadisin "nass"ına ve açık ifadesine aykırı olmamak şartıyla Kur'ân ve Hadis sözü gibi geçerli ve uygulamasının zorunlu olduğuna hükmedilmiştir. Bunun Fıkıhtaki ifadesi şudur :

"Şart-ı vâkıf, amel ve mefhum ve delâlette nass-ı şâri' gibidir"[6]. Yani vakfedenin sözü işlem görmekte, anlamda ve gösterdiği manada şeriat koyanın (yüce Allah ve Hz Peygamber) sözü gibi dinî hüküm için uyulması gereklidir. el-Hidâye, Şârihi Sivaslı Kemâluddîn Muhammed İbn el-Human (ö: 861 H. 1456 M) vâkıf'ın şartları şeriata aykırı değilse muteberdir, demektedir. Çünkü malının sahibi kendisidir. Günah bir iş olmamak şartıyla malını istediği gibi kullanır. Fakirlerin her hangi bir sınıfına vakfedeceği gibi hepsine de vakfedebilir [7].

---

1 — Şihabuddin Ebul-Abbas Ahmed İbn İdris el-Karafi (ö : 684 H. 1285 M.) Tenkih el-Fusul, 198, Mısır 1306 Hicri, Seyfuddin Ebul Hasan Ali el-Amidi (ö : 631 H. 1233 M.) el-ihkam fi Usul el-Ahkam 1/82, 3/ 128-138.

2 — Ali b. Ebi Bekir El-Merginani (ö : 593 H. 1196 M.) el-Hidâye 3/10 el Kuhustani 2/160.

3 — Agy

4 — El-Hidaye 3/12, el-Kuhustani 2/163.

5 — El-Hidaye 3/11

6 — Ali Haydar, Tertib el-Sunuf fi Ahkam el-Vukuf, 14, İstanbul 1340 H. Hüseyin Ali el-Azemi, Ahkam El-Evkâf, 74, Bağdat 1949.

7 — İbn El-Humam, Şerh-i Feth el-Kadir 5/38.

Meselâ, vâkıf bir malı vakfedip yazdırdıktan sonra kendisinin vakıfnâmede koyduğu şart ve nitelikleri değiştirme yetkisini haiz değildir. Böyle yapmış olduğu bir vakıfta, sonradan bu vakfın gelirinden, vakıfnâmede zikretmiş olduğu niteliklerin dışında kalan şahıslara verilmesini emretmiş ve istemiş olsa, bu sözlerine kulak verilmez [8].

Burada "verilmez" hükmünün kaynağı vâkıfın vakıfnamesinde zikretmiş olduğu şart ve niteliklerdir. Aslında dinen ve şeriatta o kimselere verilmesi caiz, meşru ve doğru iken vâkıfın şartına uymadıkları için onlara vâkfın gelirinden verilmemesi hükmüne gidilmiştir. İşte buna benzer ve din açısından bu hükmün kaynağı vâkıfın sözü olmuş oluyor. Burada bir noktaya daha dikkat çekmek istiyorum. Vâkıfın sözüne göre aslında ve şeriatta caiz olan birşey yasaklanıyor. Bu önemli bir hüküm kaynağı olup bir müctehidin ictihâdından daha kuvvetli bir kaynak teşkil etmektedir. Zira müctehidin kendisi ictihadını değiştirebilir ve ona dinen engel olamaması şöyle dursun, ona zıt bir ictihat yapması kanaatına varmışsa, bunu dinen yapmak zorunda sayılır. Çünkü ictihat yanlış ve doğruya ihtimali olan bir fikir ve anlayıştır. Yanlışlığı müctehidin kendisi tarafından anlaşılmışsa, hata üzerinde ısrar etmesi dinen doğru değildir. Bu, Mecellede "İctihad ile ictihad çürütülemez" [9] maddesi ile ifade edilmiştir. Hz. Ömer kadı tayin ettiği Ebu Musa Eş'ariye şöyle yazmıştı :

"Bugün hükmettiğin bir meseleyi, sonra tekrar düşünüp doğrusunu bulmuşsan, önceden vermiş olduğun hüküm, seni hak olana dönmekten asla alıkoymasın. Zira hak eskidir. Hakka dönmek yanlışta ısrar etmekten daha iyidir" [10].

İctihad hakkında çok önemli ikinci bir kaide de ictihadın, yanlışa ihtimali olması yönünden mülzim olmamasıdır. Yani başkasına o ictihadın zorla kabul ettirilemez ve yaptırılamaz olmasıdır.

Vâkıfın şartına olduğu gibi uyulmaya ve onu başka şekilde yorumlamaya ve anlamaya gidilmesine teşebbüs etmeden ve hatta bunu düşünmeden kabul edildiğine en açık misal olarak şunu vereceğiz.

"Vâkıf bir malı çocuklarına ve soyuna devam ettikleri sürede vakfetse ve Hanefi mezhebinden Şafiiye geçenlerin mahrum edilmesini şart koşmussa çocuklarından ve soyundan birisi şafii mezhebine geçse, vakıftan mahrum olur. Nitekim, çocuklarından biri irtidat etse o da vakıftan mahrum olur." [11]

Buraha Hanefî mezhebinden Şafii mezhebine geçmenin vakıftan mahrum bırakılması din yönünden münakaşa edilebilirdi. Çünkü vakıfta asıl gaye Allah'a yakınlık ve kurbiyet sorunudur. Bir kimsenin Hanefî iken olan dindarlığı, doğruluğu, Şafiî mezhebine geçtiği zaman değişmez. Her iki mezhep te hak olduğuna göre bunda bir yolsuzluk ve doğru yoldan ayrılma düşünülemez. Her iki mezhep muteber ve saygı değer iken birini diğerinden ayırmak dinen bir gerçeği tutup da yanlış olanı terketmek de söz konusu değildir. Buna rağmen Vâkıfın şartının bu kurbiyet meselesini göz önünde bulundurmaktaki tutarlığı münakaşa edilmeden olduğu gibi nass-ı şârî yani şeriat koyanın sözü gibi infaz ve icra edilmiştir.

Bu kısa misal ve açıklama ile vâkıfın şartı, İslam Hukukunda hüküm kaynağı olarak ortaya çıkmış oluyor ve kanun vazıı veya kadı ve yargıç vâkıfın şartını gözönünde bulundurma mecburiyetinde olduğu anlaşılıyor.

F — KANUNUN TEMELİNDE AHLÂK, AHLÂKIN TEMELİNDE DİN OLMALI

Kanun, fizikî ve maddî olan dış şeklin yapıcı unsurları dışında, yine yapıcı olduğu halde, maddî olmayan bir unsuru taşıyan insan için var edilmiştir. İnsanı diğer bütün varlıklardan ayıran asıl unsur, bu maddî olmayan unsurdur. O unsurun in-

8 — Ali Haydar Age, 15.

9 — Mecellenin 16 ncı Maddesi, Ali Haydar Mecelle Şerhi 1/168, Hüseyin Atay İslam Hukuku Felsefesi Ankara 1973, 362

10 — H. Atay Age. 57, 365.

11 — A. Haydar, Ahkam el-Vukûf 397.

sana sağladığı özellikler, okumak, ilim yapmak, düşünmek, muhakeme etmek ve işinde gücünde irâde sahibi olmaktır. Bunları iki kelimede toplarsak insan, düşünen ve irâde hürriyetine sahip olan bir varlıktır diyebiliriz.

Yüce Allah, her tarafa yönelebilecek kabiliyette yarattığı insanın içine, bir endişe ve korku koymuştur. İnsan, kendi varlığının *ne olacağından* korkmaktadır. Onun bütün düşünce ve çabası, kendisinin güven içinde olmasını ve yaşamını devam ettirmesini teminat altına almaktır. Yüce Allah, insanı bu kadar üstün nitelikte yaratınca onu, endişe ve korku içinde sağa sola saldırarak dünyayı kasıp kavurmasını önlemek ve onu çaresizlik içinde bırakmamak için, ona din duygusu ve kavramını bahşetmiştir. Bu, insanda kutsallık ve tabiat üstü bir varlığa bağlanma düşüncesinin gereğini doğurmuş, onun kendini güvende hissetmesini sağlayarak, kendisini endişeden ve yok olma korkusundan kurtarmıştır. Din insanın *umut kaynağı*, güven kaynağı olabilmek için, uyulması gereken bir takım kurallar ve şartlar koymuştur. İnsanın kalbinin derinliklerine kök salan, zihninin bunaldığı meseleler ve olaylarda ışık kaynağını teşkil eden dinî öğretiler, onun şahsiyetinin temelini örmek üzere konmuştur.

Din, insanların birbirinin kardeşi olduğunu, ona göre sevişmelerini, birbirinin hak ve hukukuna saygı göstermelerini, en iyi insanın başkasına zarar vermeyen kişi olduğunu, hele bir insanı öldürmenin, isteyerek veya istemeyerek, bir kimsenin canına kıymanın çok büyük günah olduğunu ve böyle bir günahı işleyen insanlar için Yüce Allah'ın cezasının sert olacağını bildirir. Din, kutsallık ve saygı kavramını *yaratmak* sûretiyle, insan oğluna en büyük iyilikte bulunmuştur. Din, bu kavramları koyduğu kural ve ilkelerin mayasına katmış ve bu yolla kanunlarını da kutsallaştırarak, onları uygulayanları hem övmüş ve hem de mükâfatlandırarak kutsallık payı almcya aday kabul etmiştir.

İnsanoğlu tarih boyunca dinden aldığı bu ruh ve anlayışın ışığında, dinin kural ve ilkelerine uygun düşen kendi hayat tecrübelerinden de yararlanarak uyulmasını gerekli gördüğü bir takım kuralları da kendisi eklemiş ve bundan ahlâk kuralları doğmuştur. Bu itibarla ahlâk da saygı değerliliğini ve kutsallığını dinden alır. İnsanlar kendi güven ve varlıkları için bu dinî ve ahlâkî kural ve kaidelerin uygulanmasını titizlikle takip ettikleri zaman rahat ve sukûn içinde huzurla yaşarlar.

Toplumlar büyüyüp devletler teşekkül edince, insanların insanları idâre etmeleri için gereken kurallar konarak kanun adını aldı. Halk da bu kanunları dinin ve ahlâk kurallarının ruhuna uygun görüp onları da aynı şekilde kutsal ve saygı değer kabul ederek onlara uymayı kalben benimser. Bir milletin temel din ve ahlâk kaidelerine uygun olmayan kanunlar, o milletin kalbinde yer etmez, kutsallık ve saygıdan yoksun olan bu çeşit kanunlara uyma ancak polis gücü ile mümkün olur.

Asırlarca din düşmanı, can düşmanı, mal ve vatan düşmanı ile birlikte milletimizin dinine saldırılmış, küfredilmiş, hakaret edilmiş, kutsallık ve saygı kavramları bayatlaştırılmış ve bayağılaştırılmış, milletin dini zayıflayınca ahlâkı da beraber zayıflamıştır. Din adı altında katı ve donmuş bir anlayış öne sürülmüştür. Ciddî ve modern bir din öğretimi ve ahlâk eğitiminden yoksun olan bir toplumun kanun saygısından da yoksun olacağına şaşmamalıdır. Ama kanun korkusuna gelince, bunun varlığından ancak kanunları âdil, eşit bir şekilde ve takdir hakkı gibi indî bir tasarrufa yer vermeden uyguladığımız sürece bahsedilebilir. Şu söz götürmez bir gerçektir ki, kanun korkusu sağlansa bile, memleketin hiçbir önemli meselesi böyle bir korkuyla çözülemez.

Trafik kazaları konusunu ele alalım. Bir insanın ölümünden bir değil, bir çok kişi sorumlu olabilir. Böyle hallerde polis, kanunun ilk uygulayıcısıdır. Eğer polis şu veya bu sebepten üstüne düşeni yapmaz ve kanunu âdil olarak uygulamazsa kazaya sebep olan şoför kadar o da sorumlu olur.

Polisin kanunu uygulamasına engel olanlar da aynı şekilde sorumlu olurlar. Böylece bu sorumluluklar zinciri uzayıp gider. Şüphesiz burada birinci katil şoför, ikincisi polis, üçüncüsü ona kanunu uygulatmayanlardır. Kanunu uygulamayan ve uygulatmayan bir ölüme sebeb olursa, ölüme sebeb olmuş olarak hüküm giymelidir veya en azından milletin vicdanında öyle mahkûm olmalıdır.

Bir an için şoförlerde Allah korkusunun, kanun korkusunun ve insan sevgisinin, sorumluluk duygusu ve günah korkusunun olmadığını düşünelim. Bu "yok" ların sonunda elbette can güvenliği de olmayacaktır. Direksiyonun başına geçen kimse insan olduğunu unutursa, ne can güvenliği kalır ne de mal. Nasıl ki intihar edenlerin, katillerin, yol kesenlerin cenaze namazı kılınmazsa, bile bile kanun ve kuralları dinlemiyerek başkarının ölümüne sebep olanların cenaze namazlarının kılınmayacağının ilân edilmesi gerekir.

Kanunun temelinde dinin olmasını ileri sürmek bugünkü Anayasaya aykırıdır. Fakat ancak kanun koyma bakımından böyle bir söz Anayasaya aykırı düşer. Öğretim ve eğitim bakımından din eğitimine önem verilmesi, Tevhid-i Tedrisât Kanununun gayesinin gereğidir. Bu kanun da Anayasanın değişmez maddelerindendir.

Bir toplumun dirlik ve düzeni üç düzenleyici müessesenin birbirini tamamlamasıyla kurulur: Din müessesesi, ahlâk müessesesi ve Kanun müessesesi. Din ahlâkî kuralları kutsallaştırır ve ahlâk da dinin emir ve görevlerini tamamlar. Her ikisi birlikte kanunu hem kutsallaştırır hem de ona saygı, bir başka derinlik ve bir başka boyut kazandırır.

İnsanın insanlığını ispat edebilmek ve bir yaratığın insan olduğunu savunmak için, onun görünen heykel, şekil ve maddî varlığını idare eden zihin yapısına ve zihniyetine bakılır. İnsanlar robot ve oto-makine gibi hareket eden bir hayvan değildir. Bir hayvanın tabiatı, yaratılıştaki iç güdüleri onun hareketlerini otomatik olarak harekete geçirir veya durdurur. Bir hayvan acıktığı zaman otomatik olarak harekete geçer ve karnı doyunca durur, artık acıkana kadar bir daha ne yiyeceğini düşünmez. Başka hayvanlarla karşılaşacağını düşünüp nasıl bir davranışta bulunması gerektiğine dair beyninde bir kararı ve vermiş olduğu bir hükmü yoktur. Evlenip çocuğu olacağını, evi, evinin odaları, yatağı olması gerektiğini ve bunları nereden ve nasıl temin edeceğini bilmez ve bunlardan doğacak sonuçların ve ilişkilerin nasıl olması gerektiğini düşünemez. Bunun için de kendileri arasında üzerinde anlaşıp birleştikleri ve her birinin hakkına riayet edilmesini teminat altına alan ilkeleri, kurumları ve kararları yoktur.

Bu ve buna benzer bir çok işler ve ilişkilerde hayvanın hareketi sadece iç duyusu ve dürtüsü ile olup bir düşünceye ve fikre dayanmamaktadır. İşte insan, bütün işlerinde bir takım düşünceler hesaplar ve önceden tayin edilmiş ve kararlaştırılmış gayelere göre hareket eder ve davranışta bulunur. Emir veren ve karar alan ve bunları yürüten, harekete geçiren merkez, insanın zihnidir. Bu zihnin hangi ve ne gibi ilkelere uyarak karar vermesi lazım ki diğer insanlarla iyi geçinsin. İnsanın huzura, mutluluğa kavuşması için, onu en yüce bir varlığa bağlamak gereklidir. Bu onun hem iç ve hem dış dünyasını bilen, onu var eden bir varlık olmalıdır. Gerçekten insana, kendisini yaratan, yoktan var eden bir varlığı tanıtmak, anlatmak kadar büyük bir hizmet yapılmış olamaz. Beni yaratan ve yoktan var edip terbiye ederek büyümemi sağlayan, her isteğimi, her zaman ve her yerde yapan yücelerin yücesi bir varlık vardır ve benim mâlikim, sahibim odur ve ben öyle bir varlığa aitim diyen insan umutsuz ve mutsuz olamaz. Dünyalar sanki onundur. Çünkü dünyaların sahibi onu da var etmiştir. Bu şuur insana aşılanınca ve insan bunu duyarak inanır ve bağlanırsa, onun emirlerine uymak kendisi için zevkli bir görev olur. O yücelerden yüce varlık, Allah'ı her an içinde, şuurunda hazır ve nâzır bulacağı için hiç bir zaman, toplum içinde ve dışında

başkasının gördüğü ve görmediği her yerde daima Allah'a karşı saygılı, onun buyruk ve yasaklarına gönülden itaatkâr olacaktır. Bu duygu ve düşüncede olan insan yüce Allah'ın diğer yaratıklarına karşı da saygılı olacak onları sevecektir. Zira onların sahibi ve yaratanı kendi sahibi ve yaratanıdır. Böyle olan insan başkalarına eza etmez, onların zararına çalışmaz onları sever ve yardımlarına koşar.

Bu şuur ve düşüncede olmayan, bir kimsenin doymak bilmez arzu ve heveslerine kimse engel olamaz. Bunların hayvanlar gibi arzu ve emellerini iç güdü ve tabii otomasyon ile durdurmak imkânı yoktur. İnsana verilmiş olan hür irade gücü onu otomatik gibi hareket etmekten çıkarmıştır. Onun bu serbest iradesi Allah inancı ile terbiye edilmezse, hayvandan daha zararlı ve vahşi olur. Bu gibiler için Kur'anda "Onlar hayvan gibi belki de daha şaşkındırlar" (7/179) buyurulmuştur.

İnsanların bu hayvan gibi şaşkınca, sorumsuzca hareket, davranış ve saldırılarını önlemek için kanunlar konur ve devletler kurulur. Devlet, toplumu korumak için insanların hayvanca değil, insanca yaşamalarını temin etmek hususunda yaptığı kanunları memurları ile uygular ve herkesi kontrol ederek yanlış hareket edeni cezalandırır. Ama devlet bu işi tam yapmak için herkesin peşine bir memur takması ve memurun peşine de ayrıca başka bir memur takması gerekir ki, bunun altından kalkılamaz. Kanunun ve devlet polisinin dışında, insanların birbirinden korkmaları çekinmeleri ve birbirlerini saymaları gerekir, ki onların göreceği bir harekette bulunmaktan kaçınsınlar. İşte buna engel olan kanuna ahlâk kuralları denir. Bu ahlâk kuraları ortadan kalkınca devlet kanunları acze düşer ve hiç bir şey yapamaz. Buna toplumun ve fertlerin vicdanı da denilebilir. Bir hareket ve davranış fertlerin ve kamunun vicdanında cezaya çarptırılmaz ve mahkûm edilmezse, o işin önü çok zor alınır veya hiç alınmaz. İşte bu anarşiyi doğurur. Anarşinin, kargaşalığın temeli kanunun yetersizliğinden çok ahlâk sorunudur. Ahlâk da temelini dine dayamalı ve müeyyidesini Allah'tan almalıdır. Memleketimizde ve diğer toplumlarda olduğu gibi insan ahlâksızlıkta birleşebilir, ve iyi ahlâk kuralları gözünden düşerse kanun geçerliliğini yitirir. Toplum buhrana sürüklenir. Eğer ahlâk dinden dayanak alır ve Allah inancına bağlanırsa geçerliliğini korur ve daha çok müessir olur. Din sadece ahlâkı ayakta tutmakla kalmaz, ahlâkın da gidemeyeceği ve uzanamayacağı gizli ve mahrem yerlere kadar girer. Çünkü Allah korkusu ve sevgisi her an insan ile beraber olur ve böyle bir insan, ahlâklı insan olacaktır. Hz. Peygamber bunu anlatmak hususunda "hiç kimsenin olmadığı yerde Allah'tan utanmalıdır" buyurmuştur. Allah her yerde hazır ve nâzır olduğundan her an insan onun gözetimi altındadır ve insan her an kendini Allah'a sevdirecek ve beğendirecek hareket ve iş yapmağa dikkat edecektir. Böylece iyi dindar, güzel ahlâklı ve faydalı bir vatandaş olacaktır.

"İyi insandır ve iyi kimsedir" sözünü yanlış kullanıyoruz. "İyi insan" dediğimiz zaman, elinden iş gelmeyen, pısırık, sessiz, sakin ve durgun, ancak ekmeğini çıkaracak, geçimini sağlayacak ve başkasına muhtaç olmayacak kadar çalışan kimseyi kasdederiz. Bu tip insana elbette kötü denmez, ama, iyi bir insan için bu yeterli değildir. Doğrusu iyi insanın iyilik derecesi, başkalarına olan yardımı, iyiliklerinin çokluğu ve başkalarının zararına olan hareket ve davranışlarının azlığı nisbetinde bir kimse iyi, çok iyi veya kötü, çok kötü insan olabilir. İyi ve ahlâklı insan deyince, herkese karşı ve hatta hayvanlara karşı hareket ve davranışlarını en iyi ahlâk kaidelerine göre yürüten ve düzenleyen, hepsine yardıma koşan ve iyilikte bulunan kimseyi anlamalıyız. Ahlâk aslında iyi ilişkilerin ifadesidir. İlişki kurmayan bir kimsenin ahlâklı olup olmadığı bilinmez. İnsanın Allahla ilişkisini, aile fertleri ile ilişkisini, toplumla ve devletle olan ilişkisinin tümünü hesaba katmak gerekr.

Doğru ahlâkı dinden ayırmak çok zor ve imkânsız gibidir. Hz. Peygamber "ben

en iyi ahlâklı tamamlamak için peygamber gönderildim" buyurmuştur. Bu hadisten anlaşılan odur ki, iyi ahlâklı tamamlamak kemale erdirmek, peygamber gönderilmesinin gayesi ve amacı oluyor. Buna göre iyi ahlâklı olmak da dinin gayesidir. Başka bir hadiste de Hz. Peygamber "Din iyi ahlaktır" ve "İslamiyet iyi ahlaktır" buyurmuştur. Ahlâk insanın görevlerini bilmesi ve yapması olduğuna göre din ile arasındaki ilişkiyi anlamak çok kolaydır. İyi bir dindar iyi ahlâklı kimsedir. Ahlâksız dindar düşünülemez. Dindardır, ama, ahlâksız deyimini kullanan dini kötülemek için söylemiyorsa, dini bilmediğini söylemek gerekir. Ahlâk, din gibi insanın bütün görevlerini yapmayı içine alır. Ahlâk kurallarına riayet edip kanunlara karşı gelen iyi ahlâklı olamaz. Aynı şekilde dindar olamayan da iyi ahlâklı olamaz. Yoksa ahlâk müeyyidesiz kalır. Ahlâkın müeyyidesini topluma dayayıp dinsiz ahlâklı kimsenin bulunacağını iddia edenler, aslında dine dayanan halkın ahlâk görüşüne uygun hareket ederek kendilerine ahlâklı denmesini temin etmiş olurlar ve dolayısiyle dinden kaynaklanmış bulunurlar. Burada mutlak kanun kasdedilmiştir. Yoksa iyi ahlâk kurallarına aykırı olan bir kanun ahlakla bağdaşamaz. Hz. Peygamberin şu sözü ile makalemizi burada bitirelim "İnananların en iyisi, ahlâkı en iyi olanıdır".

TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI

Tarihi ve manevi değerleri bakımından milletimiz için bir medeniyet hazinesi olan ve maddi varlığı milyarları bulan Vakıflar, atalarımızın hayır yapma amacı ile sonsuzlaşan iradeleri doğrultusunda yüzyıllardan beri halkımıza dini, sosyal ve kültürel alanlarda sürekli hizmet yapan kuruluşlardır. Türkiye Vakıflar Bankası bu varlıkları ekonomik yönden değerlendirmek, malî yönden onlara yardım etmek ve vakıf hizmetlerine katkıda bulunmak amacı ile kurulmuş olan tek bankadır.

Bankanın böyle bir amaçla kurulmuş olması, onun çağdaş bankacılık anlayışını benimsemesinde ve uygulamasında önemli bir unsur olmuştur.

1954 yılında özel bir kanunla ve büyük hamleler yaparak Bankacılık sahasında hızla gelişen Türkiye Vakıflar Bankası, Personelinin nitelik ve yeteneği, hizmet binalarının mimarisi, halkla olan ilişkiler, ekonomiye hizmet ve topluma karşı sorumluluk, dış muhabir Bankalarla ilişkiler, muhasebede elektronik beyin ve otomasyon sisteminin uygulanması bakımından çağdaş Bankacılık anlayışına uymayı ve onu gerçekleştirmeyi değişmez temel ilke olarak kabul etmiştir. Onun, büyüme ve gelişme yolunda gösterdiği başarıda böyle bir inancın etkisi büyüktür.

Banka, her türlü banka muamele ve hizmetlerini yapma gibi genel; Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Mülhak Vakıflara ait taşınmaz mallar ile işletmelerin idare, idame ve işletmeleri için gerekli muamele ve teşebbüslere girişmek, mazbut ve mülhak Vakıfların Bankacılık hizmetlerini ve Vakıfların veznedarlık işlerini yapmak gibi özel bir amaç ile kurulmuştur.

Özel amacın bir gereği olarak Bankaya taşınmaz mal alıp satmak ve taşınmaz mal karşılığında ikraz yapmak yetkisi verilmiştir. Bu bakımdan Bankanın asıl görev ve amacı varlığı milyarları bulan Vakıflar İdaresine ait para ve taşınmaz malların bankacılık tekniği ve özel Hukuk hükümlerine göre idare, idame ve işletilmesidir Banka kanun ile kendisine verilen bu görevler nedeniyle memleketimizdeki Bankacılık sistemi içinde Vakıflar gibi sosyal hizmete dönük bir sektörün tek bankası olmak niteliğini kazanmıştır.

BANKA SERMAYESİNİN HUKUKİ YAPISI VE ÖZELLİĞİ :

Banka sermayesi, Bankanın özel amacına uygun bir hukuki yapıya sahiptir.

Bankanın, her biri 500,— TL. değerinde 400 bin paya ayrılmış ikiyüz milyon TL. tutarındaki sermayesi A, B, C ortak gruplarından oluşmaktadır. Sermayesinin % 55 i A grubu ortaklarına, % 20 si B grubu ortaklarına % 25 i C grubu ortaklarına ait bulunmaktadır. A grubu payları Vakıflar Genel Müdürlüğüne, B grubu payları Mülhak Vakıflara, C grubu payları ise gerçek ve tüzel kişilere tahsis olunmuştur. Bir anonim ortaklık şeklinde kurulan Bankanın sermaye dağılımı kuruluş kanunu ile tespit edilmiştir. Kanuna göre A grubu payların satılması yasaktır. B grubu payları ise ortakların kendi aralarında, grupta istekli çıkmaması halinde ancak T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğüne satılabilir. Bu suretle Banka sermayesinde Vakıfların sahip bulunduğu salt çoğunluk kanunu ile güvence altına alınmıştır.

BANKANIN İDARESİ

Bankanın yetkili uzuvları Umumi Heyet, Murakıplar, İdare Meclisi, İdare Komitesi ve Umum Müdürlüktür.

Umumi Hey'et Bankanın hisse senedi sahiplerinden teşekkül etmektedir.

Bankanın muameleleri; biri A grubu hisse senedi sahibi tarafından T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü teşkilâtından olmak üzere tayin olunan ve diğer ikisi Umumi Hey'et toplantısında B ve C grupları hisse senetleri sahipleri tarafından ayrı ayrı seçilecek üç Murakıp marifetiyle denetlenir. Hizmet süreleri iki yıl olup müddetleri bitenler tekrar seçilebilirler.

Banka İdare Meclisi; Üçü A, biri B ve biri ise C grubu hisse senedi sahiplerini temsil etmek üzere beş azadan ibarettir. A grubu azalarından biri T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü teşkilâtından olmak üzere Başbakan tarafından diğer iki ile B ve C grubu azaları, kendi grupları tarafından seçilmek suretiyle gösterilecek adaylar arasından Umumi Hey'etçe seçilir. Hizmet süreleri üç yıl olup tekrar seçilmeleri mümkündür. Bankanın Genel Müdürü İdare Meclisinin tabii azasıdır.

İdare Komitesi İdare Meclisi tarafından ve azaları arasından seçilecek iki aza ile Genel Müdürden ibarettir.

Bankanın Genel Müdürü, T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün inhası ile Başbakan tarafından tâyin olunur. Bankayı üçüncü şahıslara ve idarî ve kazaî mercilere karşı haricen Genel Müdür temsil eder. Bankanın bütün memurları Genel Müdürden emir alırlar.

BANKANIN MİLLİ EKONOMİYE VE VAKIFLARA HİZMETİ :

Aşağıda gösterilen bilgilerden anlaşılaşılacağı üzere Banka, 1954-1977 faaliyet döneminde halkımızın gösterdiği ilgi ve güven sayesinde mevduat, plâsman, kâr ve şube sayısı bakımından Banka sistemi içinde ağırlığını duyuracak bir düzeye erişmiştir. Bu mutlu sonucun elde edilmesinde güven ve sevgiden doğan ilişkileri ile mudi ve müşterilerinin, başarılı hizmetleri ile de tüm personelinin katkıları büyük olmuştur.

Banka, plasmanları ve iştirakleri ile memleketimizin ekonomik kalkınmasına kalkınma plânlarının ön gördüğü hedefler doğrultusunda önemli hizmetlerde bulunmakta ve kârının % 75 ini vakıflara ayırmak suretiyle amacını gerçekleştirmektedir.

Bankanın yirmi üç yıllık faaliyeti, beş yıllık dönemler ve 1977 yılı sonu itibariyle aşağıda gösterilmiştir.

KONU	1954	1959	1964	1969	1974	1977
(Milyon olarak)						
Tasarruf Mevduatı	7	96,7	197,2	586	1743,3	5.570
Toplam Mevduat	13,8	176,3	303	903,1	3301,3	9.181
Fiili Plâsman	29,9	203,1	384,4	984,8	3653	10.155
Bilânço kârı	0,6	5,2	6,7	11,3	62,8	224,7
Ödenmiş Sermaye	13,6	38	44,9	50	100	200
İhtiyat Akçeleri	0,1	3	6,6	16,5	49,5	143,5
Aktif Hesaplar	72	256	492	1387	4518,9	14,955
Nazım Hesaplar	75	473	641	1766	8489	23.263
Bilânço Toplamı	147	729	1133	3153	13008	38.218
Şube Sayısı	3	30	49	136	168	208
(Adet olarak)						

Her yıl ve özellikle son yılarda öğünülecek bir tempo ile artan gelişme süratı, kaynakları ve yurdun her köşesinde açtığı şubeleri Türkiye Vakıflar Bankasını Türkiye ekonomisinin esaslı mali dayanaklarından biri haline getirmiştir.

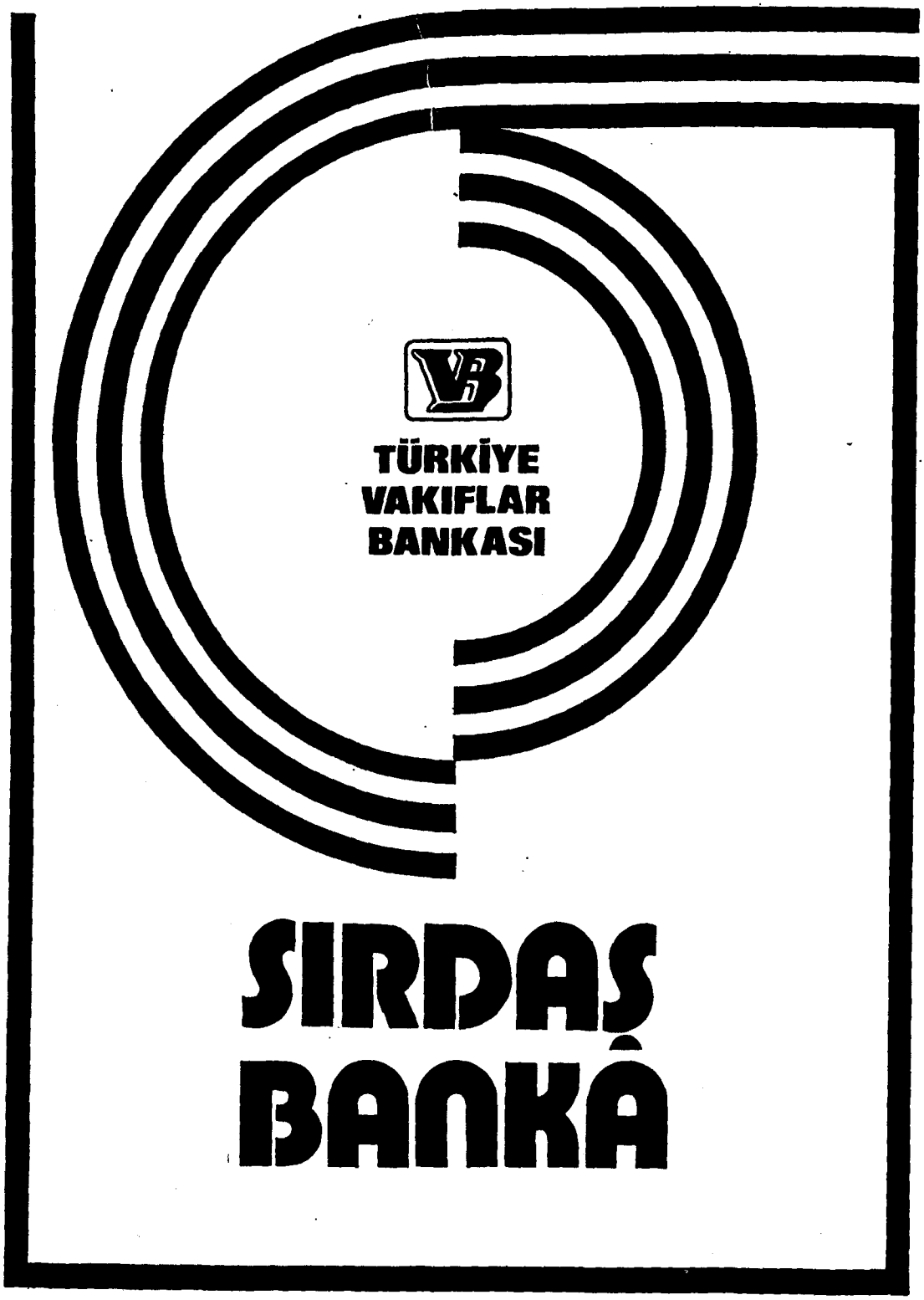
TÜRKİYE
VAKIFLAR
BANKASI
SIRDAŞ
BANKÂ

TÜRKİYE
VAKIFLAR
BANKASI
sizindir..
sizinledir...

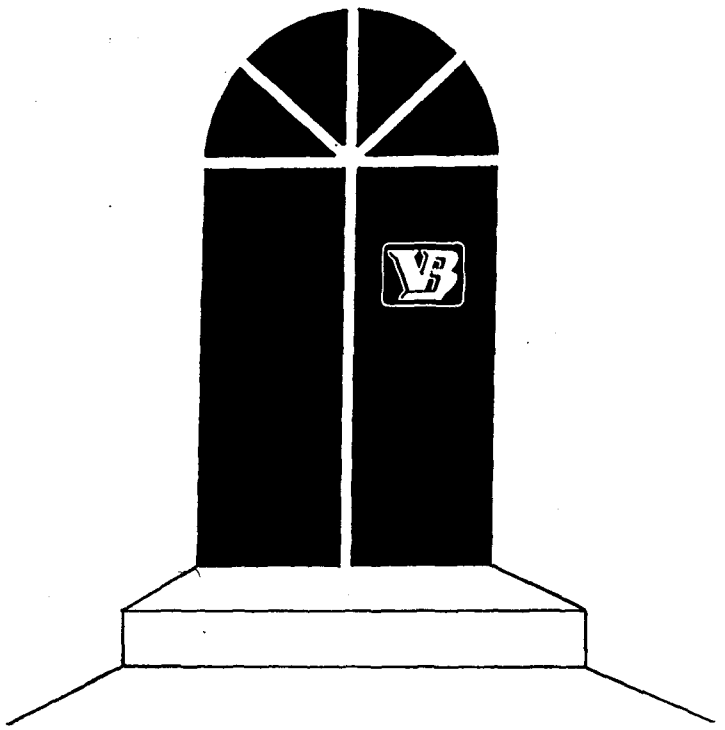

SIRDAŞ
BANKA

TÜRKİYE
VAKIFLAR
BANKASI

VAKIFLAR
GENEL
MÜDÜRLÜĞÜ
YAYINLARI

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

YAYINLARI

SIRA NO.	KİTABIN ADI :	FİATI :
1 —	VAKIFLAR DERGİSİ I. CİLT	MEVCUDU YOK.
2 —	VAKIFLAR DERGİSİ II. CİLT	100,— TL.
3 —	VAKIFLAR DERGİSİ III. CİLT	100,— TL.
4 —	VAKIFLAR DERGİSİ IV. CİLT	100,— TL.
5 —	VAKIFLAR DERGİSİ V. CİLT	100,— TL.
6 —	VAKIFLAR DERGİSİ VI. CİLT	MEVCUDU YOK.
7 —	VAKIFLAR DERGİSİ VII. CİLT	MEVCUDU YOK.
8 —	VAKIFLAR DERGİSİ VIII. CİLT	MEVCUDU YOK.
9 —	VAKIFLAR DERGİSİ IX. CİLT	MEVCUDU YOK.
10 —	VAKIFLAR DERGİSİ X. CİLT	MEVCUDU YOK.
11 —	VAKIFLAR DERGİSİ XI. CİLT	150,-- TL.
12 —	VAKIFLAR DERGİSİ XII. CİLT	200.— TL.
13 —	SÜLEYMANİYE VAKFİYESİ	50,— TL.
14 —	KARAMAN EYALETİ	MEVCUDU YOK.
15 —	İSTANBUL MAHALLELERİ	20,— TL.
16 —	TÜRK VAKIF VE VAKFİYELERİ	30,— TL.
17 —	İSTİLÂH VE TABİRLER	20,— TL.
18 —	YUGOSLAVYA'DA TÜRK ABİDELERİ	MEVCUDU YOK.
19 —	KOSTANTİN	30,— TL.
20 —	BİZANS SARNICI	30,— TL.
21 —	TURGUT OĞULLARI VE ESERLERİ	10,— TL.
22 —	TEVSİR-İ MEVLÂNA	10,— TL.
23 —	903 SAYILI KANUN VE TÜZÜĞÜ	10,— TL.
24 —	VAKIFLAR BÜLTENİ	75,— TL.
25 —	TÜRKİYE'DE VAKIF ABİDE VE ESKİ ESERLER (BİRİNCİ CİLT)	MEVCUDU YOK.
26 —	TÜRKİYE'DE VAKIF ABİDE VE ESKİ ESERLER (2. CİLT)	150,— TL.
27 —	CUMHURİYETİN 50. YILINDA VAKIFLAR	100,— TL.
28 —	RÖLÖVE VE RESTORASYON DERGİSİ (1. SAYI)	50,— TL.
29 —	RÖLÖVE VE RESTORASYON DERGİSİ (2. SAYI)	75,— TL.
30 —	ESKİ YAZILARI OKUMA ANAHTARI (3. BASKI)	100,— TL.
31 —	İSTANBUL YENİ CAMİİ VE HÜNKAR KASRI	100.— TL.
32 —	OKMEYDANI VE OKÇULUK TARİHİ	75,— TL.
33 —	SİYAKAT YAZISI (İKİNCİ BASKI)	20,— TL.
34 —	İTHAF-ÜL AHLÂF FÎ AHKAM-İL EVKAF	50,— TL
35 —	VAKIFLAR VE VAKIF HİZMETLERİMİZ	100,— TL.
36 —	TÜRK HANLARININ GELİŞİMİ VE İSTANBUL HANLARI MİMARİSİ	150,— TL.
37 —	DİVRİĞİ ULU CAMİİ VE DARÜŞŞİFASI'NIN YAPILIŞININ 750. YILI HATIRA KİTABI	250,— TL.
38 —	ANKARA CAMİLERİ	20,— TL.
39 —	KÜNBET MİMARİMİZ I. (BASILIYOR)	.....